

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 61, 89, 172, 174, 178 and 184.

THE APHORISMS OF THE VEDĀNTA,

By BĀDAĀYANA,

WITH

THE COMMENTARY OF ŚĀṆKARA ĀCHĀRYA AND
THE GLOSS OF GOVINDA ĀNANDA.

EDITED BY PAṆḌITA RĀMA NĀRĀYAṆA VIDYĀRATNA.

VOL. I.

ADHYĀYA I.—ADHYĀYA II. PĀDA II.

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1863.

ॐ परमात्मने नमः ।

रचनानुपपत्तेश्चामुमानम् ॥ १ ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदम्पर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्र-
वृत्तं न तर्कशास्त्रवत् केवलाभिर्युक्तिभिः कश्चित् मिद्वान्तं
माधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तं, तथापि वेदान्तवाक्यानि
व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानि माह्यादिदर्शनानि नि-
राकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तत । वेदान्तार्थनि-
र्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात् तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं
कृतं तद्व्याभ्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति । ननु मुमुक्षूणां
भोक्तृमाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं
कर्तुं युक्तं किं परपक्षनिराकरणेन परविद्वेषकारणेन । वादमेवं

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

साङ्ख्यतार्किकबौद्धाश्च जैनाः पाशुपदतायः ।

यस्य तत्त्वं न जानन्ति तं वन्दे रघुपूजकं ॥ १ ॥

ब्रह्मणि सर्वधर्मापपत्तिवत् प्रधनेऽपि तदुपपत्तिमाशङ्क्य निराचष्टे ।
रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं । ननु मुमुक्षूणां वाक्यार्थनिर्णयप्रतिबन्ध-
निरासाय वेदान्तानां तात्पर्यं निश्चेतुमिदं शास्त्रमारब्धं तच्च निर्दाय-
तथा निश्चितं, ततः परपक्षनिरासात्मकेऽयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे न
सङ्गतः, तन्निरासस्य मुमुक्ष्वनर्पेक्षितत्वादित्याक्षेपति । यद्यपीति । पर-
पक्षनिराकरणं विना स्वपक्षस्थापनायोगात् तत् कर्तव्यमित्याह । तथा-
पीति । तर्हि स्वपक्षस्थापनात् प्रागेव परपक्षप्रत्याख्यानं कार्यमित्यत-
व्याह । वेदान्तार्थेति । वेदान्ततात्पर्यनिर्णयस्य फलवज्ज्ञानिकरणा-

तथापि महाजनपरिगृहीतानि महान्ति साक्षादितन्त्राणि
सम्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्यपलभ्य भवेत् केषाञ्चिन्नन्दमती-
नामैतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादेयानीत्यपेक्षा । तथा *युक्तिगाढ-
त्वसम्भवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च अद्वैतं च तेष्वित्यतस्तदमप-
पादनाय प्रयत्यते । ननु 'इच्छतेर्नाशब्द' [अ० १। पा० १। सू० ५]
'कामाद् नानुमानापेक्षा' [अ० १। पा० १। सू० १८] 'एतेन सर्वे
व्याख्याता व्याख्याताः' [अ० १। पा० ४। सू० २८] इति च पूर्वत्रापि
साक्षादिपक्षप्रतिषेधः कृतः किं पुनः कृतकरणेनेति । तदु-

न्तर्भावादभ्यर्हितत्वं । ननु रागद्वेषकरणात् परमतनिराकरणं न
कार्यमिति शङ्कते । नन्विति । तत्त्वनिर्णयप्रधाना खल्वियं कथारब्धा,
तत्त्वनिर्णयश्च परमतैव्यश्रद्धां विना न सिध्यति, सा च तेषु भ्रान्तिमू-
लत्वनिश्चयं विना न सिध्यति, स च इमं पादं विना नेति स्वसिद्धान्त-
संरक्षणार्थत्वात् प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादयं पादोऽस्मिन् शास्त्रे सङ्गतः,
सङ्गतत्वाद्येतरागेणापि कर्तव्य इत्यभिसन्धायोक्ताङ्गीकारेण समाधत्ते ।
वाटमितादिना । अपदेशेन व्याजेन, मन्दमतीनां तेषु श्रद्धानिमित्तानि
बहूनि सन्तीति तन्निरासाय यत्नः क्रियत इत्यर्थः । स्वमतश्रद्धापर-
मतद्वेषौ तु प्रधानसिद्ध्यर्थत्वादङ्गीकृतौ, नाप्ययं द्वेषः, परपक्षत्वबुद्ध्या
हि निरासो द्वेषमावहति न तु तत्त्वनिर्णयेच्छया कृत इति मन्तव्यं,
यौनरक्त्यं शङ्कते । नन्वोक्षतेरिति । पूर्वं साक्षादीनां श्रुत्यर्थानु-
ग्राहकतर्कनिरासादश्रुतत्वमुक्तं सम्यति श्रुत्यनपेक्षास्तदीयाः स्वतन्त्रा
युक्तयो निरस्यन्त इत्यर्थभेदाच्च पुरस्कृतिरित्याह । तदुच्यत इति ।
प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति साक्षासिद्धान्तोऽत्र विषयः, स किं
प्रमाणमूलो भ्रान्तिमूलो वेति सन्देहे सर्वधर्मापपत्तेश्चेत्युक्तधर्माणां प्रधाने

* युक्तिगाढत्वसम्भवेन सर्वज्ञभाषितत्वश्रद्धा चेति नर्ध० का० ।

† दोष इति मां० २ पु० ।

च्यते । माह्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्वयुदाहृत्य
 स्वपक्षानुगुणेनैव योजयन्तो व्याचक्षते, तेषां यद्वाख्यातं न ह्या-
 ख्यानाभासं न सम्यग्वाख्यानमित्येतावत् पूर्ववत् कृतं, इह तु
 वाक्यनिरपेक्षः स्वतन्त्रस्तदुक्तिप्रतिषेधः, क्रियत इत्येष विशेषः ।
 तत्र माह्या मन्यन्ते यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मतया-
 ऽन्वीयमाना मृदात्मकमामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्वे एव
 ब्रह्माध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतया ऽन्वीयमानाः सु-
 खदुःखमोहात्मकमामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति । यत्तत्सुखदुःख-
 मोहात्मकं सामान्यं तत् त्रिगुणं प्रधानं मृददत्तेतनं चेतनस्य

सम्भवात् तदेवोपादानमित्याद्योपसङ्गत्वा प्रमाणमूलत्वं दर्शयन् पूर्व-
 पक्षमाह । तत्र माह्या इति । स्वसिद्धान्तज्ञानस्य परमतनिरासं
 प्रत्युपजीव्यत्वात् पादयोः सङ्गतिः परमतनिरासात्मकत्वात् सर्वेषा-
 मधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिः, पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतविरोधादुक्तश्रु-
 त्थर्मसमन्वयासिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति व्यापादं द्रष्टव्यं
 मूलश्रौतसमन्वयदाह्यायत्वादस्य पादस्य श्रुतिसङ्गतिरिति विवेकः ।
 भिद्यन्त इति भेदा विकाराः, ये विकारा येनान्वितास्ते तत्प्रकृतिका
 इति व्याप्तिमाह । यथेति । सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकवस्तुप्रतीतिज्ञं
 तदन्वितत्वात् घटादिवदित्यनुमानमाह । तथेति । किमर्थं प्रधानं परि-
 णमते तत्राह । चेतनस्येति । अर्थो भोगापवर्गरूपः, तदर्थं स्वभावत-
 एव प्रवर्तते न तु केनचित्चेतनेन प्रेर्यते इत्यर्थः । तदुक्तं पुरुषार्थं एव
 हेतुः न केनचित् कार्यते कारणमित्यनुमानान्तराणि तैरुक्तानि स्मा-
 रयति । तथेति । उक्तं हि भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तिः
 प्रवृत्तेश्च कार्यकारणविभागादविभागात् वैश्वरूप्यस्येत्यत्र कारिका-
 यां समन्वयादिति निष्कर्षं व्याख्यातं, श्रित्यानि व्याख्यायन्ते । तथा हि
 क्षित्यादीनां भेदानां कारणं व्यक्तमस्ति परिमितत्वात् घटवत्, न च
 दृष्टान्ते साध्वैकल्यं घटोत्पत्तेः प्रागनभिव्यक्तघटादिरूपकार्यविशिष्ट-

पुत्रस्यार्थं बाधयितुं *प्रवृत्तं स्वभावभेदेनैव विचित्रेण विकारा-
त्मना प्रवर्तत इति । तथा परिमाणादिभिरपि लिङ्गैस्तदेव प्र-
धानमनुमिमते । तत्र वदामः, यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्यते
मासेर्तनं लोके *चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपुरुषार्थ-
निर्वर्तनमसमर्थान् विकारान् विरचयत् दृष्टं । गेहप्रामाण्याना-
मनविहारभृश्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं

त्वेन मृदोऽप्यव्यक्तत्वात् तथा घटादीनां कारणशक्तितः प्रवृत्तेर्महदा-
दिकार्याणामपि कारणशक्तितः प्रवृत्तिर्वाच्या, तच्छक्तिमत्कारणमयत्वं ।
किञ्च कारणात् कार्यस्य विभागो जन्म दृश्यते क्षितेर्मत्तिका जायते ततो
घट इति । श्वमविभागः प्रातिलोभ्येन प्रजये दृश्यते घटस्य मृत्ति-
कायां लघुः तस्याः क्षितौ क्षितेरप्यु अयां तेजसीत्येतौ विभागाविभागौ
वैश्वरूप्यस्य विचित्रस्य भावजातस्य दृश्यमाने पृथक्पक्षीकृतौ क्वचित्
कारणे विश्वानौ विभागत्वादविभागत्वाच्च मृदि घटविभागविभागव-
दित्यर्थः । सिद्धान्तयति । तत्र वदाम इति । किमनुमानैः अचेतनप्रकृ-
तिकत्वं जगतः साध्यते स्वतन्त्राचेतनप्रकृतिकत्वं वा, आद्ये सिद्धसाध-
नता, अस्माभिरनादित्रिगुणमायाङ्गीकारात्, द्वितीये घटादिदृष्टान्ते
साध्याप्रसिद्धिरित्याह । यदीति । स्वतन्त्रमचेतनं प्रकृतिरित्येतत् दृष्टान्त-
बलेन तदा निरूप्यते यदि दृष्टान्तः †क्वचित् स्यात्, नतु दृष्टः क्वचिदि-
त्यन्वयः । स्वतन्त्रपदार्थमाह । चेतनानधिष्ठितमिति । परकीयस्य सा-
ध्यस्याप्रसिद्धिमूला सत्यतिपक्षं वक्तुं युद्धिचित्ररचनात्मकं कार्यं तच्चेतना-
धिष्ठिताचेतनप्रकृतिकमिति व्याप्तिमाह । गेहेति । इदं जगच्चेतनाधि-
ष्ठिताचेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात् गेहवदिति प्रयोगः । विपक्षे विचित्रर-
चनानुपपत्तिरूपं सूत्रोक्तं बाधकतर्कं वक्तुं जगतो वैचित्र्यमाह । तथेति ।
वाङ्मं एषिण्यादि भोग्यं आध्यात्मिकं शरीरादि च भोगाधिष्ठानमिति
विभागः, प्रतिनियतोऽसाधारणोऽवयवानां विन्यासो रचना यस्य तदि-

* प्रवृत्तिमिति का० च० प० नास्ति ।

† कश्चित् इति सो० २ प० ।

सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यम्, तद्येदं जगद-
खिलं पृथिव्यादिनानाकर्मफलोपभोगयोग्यं वाङ्माध्यात्मिकं च
शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनिधतावयवविन्यासमनेककर्म-
फलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः सम्भाविततमैः वि-
त्पिभिर्मनसायालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रच-
येत् लोहपाषाणादिष्वदृष्टत्वात् । मृदादिष्वपि कुक्षकारा-
द्याधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते, तद्वत् प्रधानस्यापि

त्वर्थः । इत्थं विचित्रं जगच्चेतनानधिष्ठिता जडप्रकृतिः कथं रचयेन्न क-
थमपीत्यर्थः । यच्चेतनानधिष्ठितमचेतनं तन्न कार्यकारीति शान्तिमुक्त-
तर्कमूलभूतामाह । लोष्टेति । चेतनापरितेषु लोष्टादिषु कार्यका-
कारित्वाददर्शनादित्यर्थः । किञ्चानादिजडप्रकृतिः चेतनाधिष्ठाता परि-
णामित्वाभूदादिवदित्याह । मृदाति । ननु मृदार्दिदृष्टान्ते इयमप्यस्ति
अचेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वञ्चेति, तत्र परिणामित्वहेतोरचेतनत्वमेव
व्यापकं मृदादिस्वरूपात्तेनान्तरङ्गत्वात् ननु चेतनाधिष्ठितत्वं व्यापकं,
तस्य मृदादिवाङ्माकुलालादिसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्, तथा च परि-
णामित्वेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्वधर्मैव योगो न चेतनताधिष्ठितत्वेनेत्या-
शङ्क्य निषेधति । न चेति । महानसदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्यापि महानसस्व-
रूपस्य धूमव्यापकत्वं नास्ति तद्विघ्नस्य बहिरङ्गस्यापि वस्तुदंतीत्य-
न्तरङ्गत्वं व्यापकत्वे प्रयोजकं न भवतीति भावः । किञ्च यदचेतनं
तच्चेतनाधिष्ठितमेव परिणमते इत्यङ्गीकारबाधकाभावात् प्रत्युत सत्य-
नुग्रहाच्च तथाङ्गीकार्यमित्याह । न चैवं सतीति । सुखदुःखमोहान्व-
यादिति हेतोरसिद्धिद्योतनार्थं सूत्रे चकारमाह । अन्यथाद्यनुपपत्ते-
ञ्चेति । नानुमानं *युक्तमित्यर्थः । आदिशब्दः परिमाणान्दिग्रहार्थः ।
शब्दादीनां वाङ्मात्मानुभवादान्तरसुखाद्यात्मकत्वमस्मिन् तन्निमित्तत्वाच्च ।
न हि निमित्तनैमित्तकयोरभेदेन योगोऽस्ति दण्डघटयोरदर्शनादि-

चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसङ्गः, न च, मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्र-
येनैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं, न बाह्यकुम्भकारादि-
व्यपाश्रयेणेति किञ्चिन्नियामकमस्ति, न चैवं सति किञ्चिदि-
स्थिते प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते *चेतनकारणत्वमर्पणात्, अतो-
रचनानुपपत्तेश्च हेतोः नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति ।
अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति च शब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति ।
न हि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतया-

त्यर्थः । किञ्च यदि घटे मृदत् सुखादिकं शब्दादावन्वितं स्यात् तर्हि
सर्वैरविशेषण सुखादिकमपलभ्यत घटे मृदन्न तथोपलब्धिरस्तीति यो-
ग्यानुपलब्धेण हेत्वभावनिश्चय इत्याह । शब्दादिति । विषयस्यैकत्वेऽपि
पुरुषवासनाविचित्र्यात् कस्यचित् सुखबुद्धिः कस्यचिद्दुःखबुद्धिः कस्यचि-
न्मोहबुद्धिर्दृश्यतेऽतो विषयाः सुखाद्यात्मिका न भवन्तीत्यर्थः । एवं
समन्तयादर्शित हेतुं दूषयित्वा परिभाषादिहेतुन् दूषयति । तथेति
बुद्ध्यादीनां परिमितत्वेन संसर्गपूर्वकत्वसिद्धौ संख्यान्येकानि सा-
त्त्वजस्तमांसि सिध्यन्ति एकस्मिन् संसर्गासम्भवात् न ब्रह्मसिद्धि-
रिति साङ्गस्य भावः । किमिदं परिमितत्वं, न तावद्देशतः परिच्छेदः,
पञ्चान्तर्गताकाशे तस्याभावेन भावासिद्धेः, नापि कालतः परिच्छेदः,
साङ्गः कालस्यानङ्गीकारात् अविद्यागुणसंसर्गसिद्धसाधनाच्च, नापि
वस्तुतः परिच्छेदः सत्त्वादीनां परस्परं भिन्नत्वं सत्यपि साध्याभा-
वेन अभिचारादित्याह । सत्त्विति । यदुक्तं कार्यकारणविभागो यत्र
समाप्यते तत्त्वधानमिति तन्न ब्रह्मणि मायायां वा नृमाप्तिरसम्भवात् ।
न च यः कार्यस्य विभागः स चेतनानधिष्ठिताचेतने समाप्त इति व्या-
प्तिरस्ति सर्वत्राचेतनेषु चेतनाधिष्ठानदर्शनादित्याह । कार्येति ।
एतन्नाविभागोऽपि आख्यातः । यत्तु यत्परिमितं तदव्यक्तप्रकृतिपूर्वक-

ऽन्वय उपपद्यते, सुखादीनामन्तरत्वप्रतीतेः शब्दादीनाञ्च तद्रूपत्वप्रतीतेः तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च शब्दाद्यविशेषेऽपि च भाव-
नाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धेः, तथा परिमितानां भेदा-
नां मूलाङ्कुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा वाङ्मयाध्यात्मिकानां
भेदानां परिमितत्वात् संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्त-
ममामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात् । कार्य-
कारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वनिर्मितानां शयनामनादीनां दृष्ट इति
न कार्यकारणभावात् वाङ्मयाध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं
शक्यं कल्पयितुं ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्थं या प्रवृत्तिः साम्याव-
स्थानात् प्रवृत्तिः सत्त्वरजस्तमसां अङ्गाङ्गिभावरूपापत्तिर्विशि-

मिति श्यायन्तरं तस्यापि गुणेष्वनादिषु परिमितेषु कर्मिचारः,
एतेन सदृशयोरिव प्रकृतिविकारभावादचेतनविकाराणामचेतनमेव
प्रकृतिरिति निरस्तं । चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रकृतिकत्वेऽपि सादृश्या-
पपत्तेः न विलक्षणत्वादित्यत्र सादृश्यनियमस्य निरस्तत्वाच्च, एवं चेत-
नाधीनकारणशक्तितः कार्यप्रवृत्तिसम्भवात् शक्तितः प्रवृत्तिलिङ्गमन्य-
थासिद्धमिति भावः ॥

स्वतन्त्रमचेतनं कारणत्वेन नानुमातव्यं तस्य सृष्ट्यर्थं प्रवृत्तेरनुपपत्ते-
रिति चकारेणानुपपत्तिपदमनुष्यस्य सूत्रं योजनीयं । रचनाप्रवृत्त्याः
को भेद इत्याशङ्क्य प्रवृत्तिस्वरूपमाह । साम्येति । गुणानां किल साम्या-
वस्था तत्त्वानां प्रलयः, तदा न किञ्चित् कार्यं भवति प्रलयाभावप्रसङ्गात्

दृष्टार्थस्याभिमुखप्रवृत्तिता सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वत-
न्त्रस्यापपद्यते मृदादिस्वदर्शनात् रथादिषु च । न हि
मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तः चेतनैः कुला-
लादिभिरथादिभिर्वानधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो
दृश्यन्ते । दृष्टाच्चादृष्टमिद्धिः *अतः* प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि चेतो-
र्माचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । ननु चेतनस्यापि
प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा सत्यमेतत्, तथापि चेतनमयुकस्य
†रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, नत्वचेतनमयुकस्य चेतनस्य प्रवृ-
त्तिर्दृष्टा, किं पुनरत्र युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा इति

किन्त्वादौ साम्यवृत्तिरूपं वैषम्यं भवति ततः कस्यचित् गुणस्याङ्गित्वमु-
द्भूतत्वेन प्राधान्यं कस्यचिदङ्गत्वं शेषत्वमित्यङ्गाङ्गिभावो भवति, तस्मिन्
सति मृदादिकार्योत्पादनात्मिका प्रवृत्तिः, तथा विविधकार्यविन्यासो
रचनेति भेद इत्यर्थः । गुणानां प्रवृत्तिः चेतनाधिष्ठानपूर्विका प्रवृत्ति-
त्वादिप्रवृत्तिविदित्याह । सार्पति । विपक्षे स्वतन्त्रे प्रवृत्त्यनुपपत्ति-
रित्यर्थः । केचित्तु भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाच्चेतनानधिष्ठिताचेतन-
प्रवृत्तिकत्वमिति शक्तितः प्रवृत्तिरिति लिङ्गं व्याचक्षते । अस्यापि गुणेषु
व्यभिचारः कार्यत्वे विशेषणो च विरुद्धताप्रवृत्तिशक्तित्वे सति कार्यत्वस्य
घटादिषु चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिकत्वेनोक्तसाध्यविरुद्धेन व्याप्तिदर्शनादिति
'प्रवृत्तेश्च' इति सूत्रेण ज्ञापितं । ननु कीके स्वतन्त्राचेतनानां प्रवृत्त्यदर्श-
नेऽपि प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यतु तत्राह । दृष्टाच्चेति । अनुमानशरणस्य
तत्र दृष्टान्तं विनाऽतीन्द्रियार्थसिद्ध्ययोगादिति भावः । ननु प्रधानस्य
प्रवृत्तिं खण्डयता चेतनस्य दृष्टौ प्रवृत्तिर्वाप्या सा० न युक्तेति सांग्र-
हश्चेति । नम्यति । शुद्धचेतनस्य प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति । सत्यमिति ।
तर्हि केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तिसिद्धिरन्यथा दृष्ट्ययोगात् तत्राह ।
तथापीति । केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तावपि चेतनाचेतनयोर्मिथः सम्ब-

* इत्यतः इति का० वर्धः ।

† रथादेरिति वर्धः का० पु० नास्ति ।

उत यत्संयुक्तस्य दृष्टा तस्यैव चेति । ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव
 चेति युक्तं उभयोः प्रत्यक्षत्वात्, न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलस्ये-
 तनो रथादिवत् प्रत्यक्षः । प्रवृत्त्याश्रयदेहादिमंयुक्तस्यैव तु चेत-
 नस्य सद्भावाभिहितः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवदेहस्य दृष्ट-
 मिति, अत एव स प्रत्यक्षे देहे चेति चैतन्यस्य दर्शनात्, अस्मि-
 चादर्शनात् देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकायतिकाः प्रतिपन्नाः,
 तस्मादचेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति । तदभिधीयते, न ब्रूमा यस्मि-
 न्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य चेति, भवति तु तस्यैव सा, सापि
 चेतनाद्भवति इति ब्रूमः, तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् ।
 यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशादिलक्षणा विक्रियाऽनु-
 पलभ्यमानापि च केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे दर्श-

न्यात् सृष्टिप्रवृत्तिरिति भावः । इमं वेदान्तसिद्धान्तं सांख्यो द्रव्य-
 ति । नन्विति । सर्वा प्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा न त्वचेतनसम्बन्धेनापि
 चेतनस्य क्वचित् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्मान्न चेतनात् सृष्टिरित्यर्थः । मत-
 दयं श्रुत्वा मध्यस्थः पृच्छति । किं पुनरिति । यस्मिन्नचेतने रथादौ
 प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्यैव सा न चेतनस्तत्र हेतुरिति किं सांख्यमहं साधु
 उत येन चेतनेनाश्वादिना संयोगादचेतनस्य प्रवृत्तिस्तत्तदुक्ता चेति
 वेदान्तमतं वा साध्विति प्रश्नार्थः । सांख्य आह । नन्विति । उभयोः
 प्रवृत्तिस्तदाश्रययोरित्यर्थः । दृष्टाश्रयैरेव प्रवृत्तिरुपपत्तावदृष्टचेतनप्र-
 वृत्तिर्न कल्प्येति भावः । स्वात्मनोऽप्रत्यक्षत्वे कथं सिद्धिस्तत्राह । प्रवृ-
 त्तीति । जीवदेहस्य रथादिभ्यो वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वं लिङ्गं दृष्ट-
 मिति कृत्वा चेतनस्य सिद्धिरित्यन्वयः । जीवदेहः सात्मकः प्राणा-
 दिमत्त्वात् व्यतिरेकेण रथादिवदिवात्मसिद्धिरित्यर्थः । देहप्रवृत्तिः

* जीवदेहस्येति का० वच० ।

† चैतन्येति टीका ।

मात् तद्वियोगे चादर्शनात् तद्वत् लोकायतिकानामपि चेतन
एव देहाऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं
चेतनस्य प्रवर्तकत्वं । ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञान-
स्वरूपमात्रार्थीत्वेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति
चेत्, न, अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तक-
त्वापपत्तेः । यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययमः
प्रवर्तको भवति, यथा च रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिर-
हिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं प्रवृत्तिर-
हितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं
प्रवर्तयेदित्युपपन्नं, एकत्वात् प्रवृत्त्यभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्ति-

लाश्रयादन्येन ज्ञानवता सहभूताप्रवृत्तित्वाद्रयप्रवृत्तिवत् इत्यनुमा-
नान्तरसूचनाय प्रवृत्त्याश्रयेत्युक्तं, सद्भावसिद्धिरेव न प्रवर्तकत्वमित्ये-
वकारार्थः । अनुमितस्य सद्भावमात्रेण प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वत्राकाशस्य
हेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । आत्मनः प्रत्यक्षत्वे चार्वाकाणां भ्रमेऽपि
निष्कर्मित्वाद् । अत एवेति, अप्रत्यक्षत्वादेवेत्यर्थः । देहान्यात्मनः
प्रत्यक्षत्वे भ्रमासम्भवादिति भावः । दर्शनात्, प्रवृत्तिचैतन्ययोरिति-
शेषः । प्रवृत्तिं प्रत्याश्रयत्वमचेतनस्यैवेत्युक्तमङ्गीकृत्य चेतनस्य प्रयोजकत्वं
सिद्धान्ती साधयति । तदभिधीयत इति । रथादिप्रवृत्तावस्थादिचे-
तनस्यान्वयव्यतिरेकी स्फुटौ, ताभ्यां चेतनस्य प्रवर्तकत्वं वाह्यानामपि
सम्मतमित्याह । लोकायतिकानामपीति । यः प्रवर्तकः सः स्वयं प्रवृ-
त्तिमानश्चादिवदिति आत्मेरात्मनि व्यापकाभावात् प्रवर्तकत्वमिति
कश्चिच्छङ्कते । नन्विति । मण्णादौ व्यभिचारात् प्रवृत्तिरिति परि-
हरति । नेति । वस्तुतः एकत्वेऽपि कल्पितं हैतं प्रवर्तकमस्तीत्याह ।
नान्वयेति । अविद्याया कल्पितं तामरूपप्रपञ्चे तथैवाविद्यारूपया

रिति चेन्न, अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत्
प्रत्युक्तत्वात्, तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे न त्वचे-
तनकारणत्वे ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

स्थादेतत्, यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्धये प्रव-
र्तते, यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय^{*} स्थन्दते,
एवं प्रधानमणचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थमिद्धये प्रवर्तिष्यत इति ।
नैतत् माधूच्यते । यतस्तत्रापि पयोऽम्बुनेष्टेतनाधिष्ठितयोरिव
प्रवृत्तिरित्यनुमिमोमहे, उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने के-
वले प्रवृत्त्यदर्शनात् । शास्त्रञ्च *‘योऽप्सु तिष्ठन्नङ्गोऽन्तरो यो-
ऽपोऽन्तरो यमयति एतस्य वाक्षरस्य प्रशामुने गार्गि प्राच्यो-
ऽन्या नद्यः स्थन्दन्ते’ इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरि-
स्थन्दितस्यैवगाधिष्ठिततां श्रावयति, तस्मात् माध्यपक्षनिक्षिप्त-
त्वात् पयोऽम्बुवदित्यनुपन्यासः, चेतनायाश्च धेनोः †‘क्षेहेनेच्छ-
या पयसः प्रवर्तकत्वापपत्तेः, वत्सचोषणं च पयस आकृष्य-

मायया य आवेशश्चिदात्मनः कल्पितः सम्बन्धः तस्य वशः सामर्थ्येनेना-
न्तर्यामित्वादि कमीश्वरस्येत्युक्तत्वात् चोद्यावसर इत्यर्थः ॥

अनादिजडस्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीना प्रवृत्तित्वादथादिप्रवृत्तिवदिति
स्थितं, तत्र क्षीरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य तस्यापि पक्षसमत्वेनाज्ञान-
मानादागमेन च साध्यसिद्धेन व्यभिचार इति सूत्रं व्याचष्टे । स्थादे-
तदित्यादिना । साध्यपक्षेति । साध्यवता पक्षेण तुल्यत्वादित्यर्थः ।
अनुपन्यासो न व्यभिचारभूमिरिति यावत् । क्षीरे प्रवर्तकत्वेन धेनवादेः

* योऽप्सु तिष्ठन्नङ्गोऽन्तरो इति का० वर्धे । † क्षेहेनेच्छ इति का० वर्धे ।

माणत्वात् । न चासुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षां निम्नभ्रम्याद्यपेक्षत्वात्
 स्यन्दुगस्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितं । 'उपसंहारदर्शना-
 न्नेति चेन्न चौरवद्धि' [१।१।सू० २४।] इत्यत्र तु वाह्यनिमित्त-
 निरवेषमपि स्वभ्रम्यं कार्यं भवतीत्येतन्नोक्तदृष्ट्या निदर्शितं, शा-
 स्त्रदृष्ट्या पुनः सर्वत्रैव शरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते ॥

• नानिरेकानगम्यनिदानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

साङ्ख्यानं च यो गुणाः सांख्येनावतिष्ठमानाः प्रधानं, न तु
 तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चिद्वाह्यमपे-
 क्ष्यमनस्यितमस्ति, पुरुषस्तदामीनो न प्रवर्तको न निवर्तक इति,
 अतोऽनपेक्षं प्रधानं, अनपेक्षत्वाच्च कदाचित् प्रधानं महदा-
 द्याकारेण परिणमते, कदाचित् परिणमत इत्येतदयुक्तं, ईश्व-
 रस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वात् महामायत्वाच्च प्रवृत्त्य-
 प्रवृत्तौ न विरुध्येते ॥

सत्त्वाच्च न व्यभिचार इत्याह । चेतनायाश्चेति । उपदर्शितमनुमाना-
 गमाभ्यां इति शेषः । सूत्रकारस्य 'चौरवद्धि' 'तत्रापि' इति च वक्तुः
 पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य नोक्तदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सूत्रद्वयमित्यविरोध-
 माह । उपसंहारेति ॥

अस्तु प्रधानस्यापि धर्मादि कर्म पुरुषो वा प्रवर्तक इत्याशङ्क्य सूत्रं
 प्रवृत्तं तद्वाच्ये । सांख्यानामित्यादिना । प्रधानव्यतिरेकेण कर्मणोऽनव-
 स्थितिः पुरुषस्योदात्तानत्वात् कदाचित् कृष्टिप्रवृत्तिः कदाचित् प्रलय
 इत्ययुक्तमित्यर्थः । कर्मणोऽपि प्रधानात्मकस्याचेतनत्वात् सदाऽसत्त्वाच्च
 न कदाचित्कप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५॥

स्यादितत्, यथा तृणपक्षवोदकादि निमित्तान्तरविरपेक्षं
स्वाभावादेव *चीराद्याकारेण परिणमते, एवं प्रधानमपि मह-
दाद्याकारेण परिणम्यत इति । कथं निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृ-
णादीति गम्यते, निमित्तान्तरानुपनम्नात् । यदि हि †किञ्चि-
न्निमित्तान्तरमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन तेन निमित्तेन
तृणाद्युपादाय चीरं सम्पादयेमहि, न तु सम्पादयामहे, तस्मात्
स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः तथा प्रधानस्यापि स्यादिति ।
अत्रोच्यते, भवेत् तृणादिवत् प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणा-
मो यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत न तभ्यु-
पगम्यते निमित्तान्तरपलभ्येः । कथं निमित्तान्तरपलभ्यि-
रन्यत्राभावात्, धेन्वेव ह्युपयुक्तं तृणादि चीरीभवति न प्रहीण-
मनडुहाद्युपयुक्तं वा । यदि हि निर्निमित्तमेतत् स्याद्देनुगरी-
रसम्बन्धादन्यत्रापि तृणादि चीरीभवेत् । न च यथाकामं
मानुषैर्न शक्यं सम्पादयितुमित्येतावता निर्निमित्तं भवति, भ-
वति हि किञ्चित् कार्यं मानुषमप्याद्यं किञ्चिद्देवमप्याद्यं ।
मनुष्या अपि च शक्नुवन्त्येव स्वीचितेनापाथेन तृणाद्युपादाय चीरं

युनरपि दृष्टान्तवशात् प्रधानस्य स्वत एव कादाचित्कप्रवृत्ति-
रित्याशङ्क्य निषेधति सूत्रकारः । अन्यत्रेत्यादिना । पृच्छति । कथमिति ।
उत्तरं । निमित्तान्तरेति । धेन्वादिनिमित्तान्तरमस्तीति सिद्धान्तयति ।

* चीराकारेणेत्यर्थः का० ।

† किञ्चिन्नमित्यसि क्ति का० अर्थः ।

सम्पादयितुं, प्रभृतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभृतं घृतं धेनुं
चारयन्ति, ततश्च प्रभृतं क्षीरं लभन्ते, तस्मान्न दण्डित्वा स्वा-
भाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवति इति स्थापितं, अथा-
पि नाम भवतः अद्वयमनुसंधयमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य
प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापि दोषोऽनुषजोऽतैव, कुतः, अर्थाभा-
वात् । यदि तावत् स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिः न किञ्चिदन्य-
दपेक्षते इत्युच्यते ततो यथैव सहकारि किञ्चिन्नापेक्षते एवं प्रयो-
जनमपि किञ्चिन्नापेक्षित इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं सा-
धयितुं प्रवर्तते इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स यदि ब्रूयात् सह-
कार्येव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति, तथापि प्रधानप्रवृत्तेः
प्रयोजनं विवेक्तव्यं भोगो वा स्यादपवर्गो वा उभयं वेति । भो-

गोऽपेक्षते इति । प्रहीतं नैव । यदुक्तं क्षीरस्य स्वेच्छया सम्पादयितु-
मशक्यत्वात् स्वाभाविकत्वमिति तत्राह । न च यथाकाममिति ॥

प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः, स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्याप्येक्षा-
भावप्रसङ्गादित्येकोऽर्थः, तत्रेष्टापत्तिं निरस्यति । इत्यतः प्रधानमिति ।
उक्तप्रसङ्गस्येष्टत्वे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः । अर्थसम्भवाच्च स्वतः प्रवृ-
त्तिरित्यर्थान्तरं शङ्कापूर्वकमाह । स यदीत्यादिना । प्रयोजनमपेक्षित-
स्वेदक्तव्यमित्याह । तथापीति । कूटस्थे पुरुषे स्वतः सखादिरूपस्याति-
शयस्याधातुमशक्यत्वादध्यासानङ्गीकाराच्च भोगो न युक्तः, किञ्च प्रधा-
नप्रवृत्तेर्भागात्वे मोक्षहेतुविवेकस्याप्यभावादिनिर्मादप्रसङ्गश्च, अप-

गच्छेत् कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेदनिर्मात्त-
प्रसङ्गश्च । अपवर्गश्चेत् प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृ-
त्तिरनर्थिका स्यात् शब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गश्च । उभयार्थताभ्यु-
पगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानन्त्यादनिर्मात्तप्रसङ्ग-
एव । न चैतत्कुक्कनित्यर्थं प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्याचेतन-
सौत्सुक्यं सम्भवति, न च पुरुषस्य निर्मलस्य । दृक्शक्तिसर्गश-
क्तिवैयर्थ्यमयाचेत् प्रवृत्तिः तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत् सर्गशक्त्य-
नुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्मात्तप्रसङ्ग एव, तस्मात् प्रधानस्य
पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तं ॥

पुरुषाश्रयवदिति चेत् तथापि ॥ ७ ॥

स्यादेतत्, यथा कश्चित् पुरुषो दृक्शक्तिमयः प्रवृत्ति-
शक्तिविहीनः पञ्चरूपं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिमयं दृक्शक्तिवि-

वर्गार्थत्वे स्वरूपावस्थानरूपयुक्तेः स्वतः सिद्धत्वात् प्रवृत्तिवैयर्थ्यं भोगा-
भावप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । ततोयं दूषयति । उभयार्थतेति । मीयन्ते मीच्यन्त
इति मात्रा भोग्याः । सौत्सुक्यनित्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्तते जातः
पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्तते न हृदयवृत्तिमिति कारिकोक्तं दूषयति ।
न चेति । सौत्सुक्यमिच्छाविशेषः केवलजडस्यात्मनो वा न युक्त इत्यर्थः ।
अस्ति पुरुषस्य दृक्शक्तिः चिद्रूपत्वात्, अस्ति च प्रधानस्य सर्ग-
शक्तिः चिगुणात्वात्, तयोः शक्त्योर्दृष्टार्थं विना सार्थक्यायोगात्
प्रधानस्य दृष्टौ प्रवृत्तिरिति चेन्न शक्त्योर्मित्यत्वात् दृष्टिनित्यत्वात्ति-
रित्याह । दृक्शक्तीति ॥

पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरन्तरमपि दृष्टान्तेन पुनराशङ्क्य निषेधेति ।
पुरुषाश्रयवदिति । प्रधानस्य स्वातन्त्र्यं पुरुषस्यैव शस्यमान्यस्याभ्युपेतं व्यज्यते

हीनं अन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति, यथा वांऽयस्कान्तोऽग्निः स्वय-
मप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्य-
तीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानं । अत्रोच्यते तथापि
नैव दोषान्निर्भन्तोऽस्ति । अभ्युपेतत्त्वं तावदोष आपतति प्र-
धानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वान-
भ्युपगमात् । कथञ्चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् । पङ्कुरपि
हि अन्धं पुरुषं वागादिभिः प्रवर्तयति, नैवं पुरुषस्य कश्चित्
प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति, निष्क्रियत्वात् निर्गुणत्वाच्च । नाप्ययस्कान्त-
वत् सन्निधिमात्रेण प्रवर्तयेत्, सन्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनि-
त्यत्वप्रसङ्गात् । अयस्कान्तस्य तु अनित्यः सन्निधिरस्ति, स्वव्या-
पारः सन्निधिः परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुपन्यासः पुरु-
षाश्रयवदिति । तथा प्रधानस्याचैतन्यात् पुरुषस्य चोदासीन्यात्
दृतीयस्य च तयोः *सम्बन्धयितुरभावात् सम्बन्धानुपपत्तिः ।
योग्यतानिमित्ते सम्बन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्भोचप्रसङ्गः ।

इति वदन्तं सांख्यं प्रत्यक्षम् । कथञ्चेति । पुरुषस्य परिस्पन्दः प्रय-
त्नगुणो वा नास्तीति वक्तुं हेतुद्वयं । प्रधानपुरुषयोरनित्यत्वात् व्या-
पित्वाच्च नित्यः सन्निधिः, अश्रयस्तु परिमार्जनमृजुत्वेन स्थापनम-
नित्यसन्निधिश्चेति व्यापारोऽस्तीत्यनुपन्यासः, न समदृष्टान्तोपन्यासो
भवतीत्यर्थः । ननु चिज्जडयोर्दृष्टदृष्टभावयोग्यताप्रसङ्गः, तथा तद्भावः
सम्बन्ध इत्यत आह । योग्यतेति । चिज्जडत्वरूपाया योग्यताया नि-
त्यत्वात् सम्बन्धनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः । यथा स्वतन्त्रप्रधानप्रवृत्तिपक्षो
भोगोऽप्यवर्ग उभयं वा फलमिति विकल्प्य दूषितः, एवं पुरुषा-

पूर्ववच्छेदाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः । *परमात्मनस्तत् स्वरूपस्य-
पात्रयमौदासीन्यं मायाव्यपात्रयश्च प्रवर्तकत्वमित्यस्त्विति श्रवः ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते, यद्वि सत्त्वरजस्त-
मसामन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणाव-
स्थानं सा प्रधानावस्था, तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरू-
पप्रणाशभयात् परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः । वाच्यस्य च
कस्यचित् चोर्भायितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो
न स्यात् ॥

अन्यथानुमितौ च क्षणशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथापि स्यादन्यथा वयमनुमिमोमहे यथा नायमन-
न्तरो दोषः प्रसज्येत । न ह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्थस्यास्याभिर्गुणा

धीनप्रधानप्रवृत्तिपक्षोऽपि फलाभावेन दूषणीय इत्याह । पूर्वव-
च्चेति । सिद्धान्ते परमात्मन उदासीनस्य कथं प्रवर्तकत्वमित्याशङ्क्याह ।
परमात्मेति । सांख्यमते उभयं विवर्द्धं तत्तत्तात् अस्मन्मते कल्पिता-
कल्पितयोरविरोध इत्यतिशयः ॥

किं प्रधानावस्था कूटस्थवर्तिनी उत विकारिणी, आद्ये दोषमाह ।
तस्यामिति । अङ्गाङ्गिभावे साम्यस्वरूपनाशः स्यात्, ततः कौटस्थ्यभङ्ग-
इति भयादङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः कूटस्थानुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ।
वाच्यस्येति । चिरकालस्थितस्य साम्यस्य न्युतौ निमित्तं वाच्यं तन्नास्तीत्यर्थः ।
गुणानां मिथोऽनपेक्षस्वभावत्वाच्च स्वतो वैषम्यमित्युक्तं, तत्र हेतु-
सिद्धिमात्रस्य सूत्रकारः परिहरति । अन्यथेति । अनपेक्षस्वभावत्वा-

अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावो-
 ऽभ्युपगम्यन्ते, यथा यथा कार्यात्पाद उपपद्यन्ते तथा तथा एतेषां
 स्वभावोऽभ्युपगम्यन्त्यः, चक्षुः गुणवृत्तमिति चास्यभ्युपगमः,
 तस्मात् साम्यावस्थायांमपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अव-
 तिष्ठन्त इति । एवमपि प्रधानस्य ज्ञानशक्तिवियोगाद् च नानुपप-
 त्यादयः पूर्वाक्ता दोषास्तदवस्था एव । ज्ञानशक्तिमपि तनुमिमानः
 प्रतिवादित्वान्निवर्तेत, चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपा-
 दानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः
 साम्यावस्थायां निमित्ताभावान्नैव वैषम्यं भजेरन्, भजमाना
 वा निमित्ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन् इति प्रस-
 ज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसं ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धञ्चायं साङ्ख्यानमभ्युपगमः, कश्चित् सत्तेन्द्र-
 याण्यनुक्रामन्ति कश्चिदेकादश, तथा कश्चिन्महत्सुखाचसर्ग-
 मुपदिशन्ति कश्चिदहङ्कारात्, तथा कश्चित् बीज्यन्तःकरणानि

दन्यथा सापेक्षत्वेन गुणानामनुमानात् पूर्वसूत्रोक्तो दोषो न
 प्रसज्यते । न चैवमपि सिद्धान्तः कार्यानुसारेण गुणस्वभावस्वी-
 कारादित्याह । चक्षुः गुणवृत्तमिति । पूर्वसूत्रोक्तानुपपत्तिदोषा-
 भावमङ्गीकृत्य परिहरति । एवमपीति । कार्यायं ज्ञानशक्तिकल्पने
 ब्रह्मवादः स्यादित्यर्थः । अङ्गीकारं त्यजति । वैषम्येति ॥

सूत्रं व्याचष्टे । परस्परेति । त्वङ्मात्रमेव ज्ञानेन्द्रियमेकमनेक-

वर्णयन्ति कश्चिदेकमिति, प्रसिद्ध एव तु भुत्वेत्यङ्कारण-
वादिन्या विरोधः तदनुवर्तिन्या च स्यात्वा, तस्मादप्यसमञ्जसं
साक्षात्तानां दर्शनमिति । अत्राह नन्वापनिषद्गानामप्यसमञ्जस-
मेव दर्शनं, तथ्यतापकयोर्जात्यन्तरभावान्भुपगमात् । 'एकं
हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य' प्रपञ्चस्य कारणमभुपगच्छतां, एक-
स्यैवात्मनो विशेषो तथ्यतापकौ न जात्यन्तरभूतो इत्यभुप-
गन्तव्यं स्यात् । यदि चैतौ तथ्यतापकौ एकस्यात्मनो विशेषौ
स्यातां स ताभ्यां तथ्यतापकाभ्यां न निर्मुच्येत इति तापोपपा-
न्नये सम्यग्दर्शनमुपदिशत् शास्त्रमनर्थकं स्यात् । न ह्यौषध्यप्र-
काशधर्मकस्य प्रदोषस्य तदवस्यस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते ।
योऽपि जलवीचीतरङ्गफेणायुपन्यासस्तत्रापि जलात्मन एकस्य
वीच्यादयो विशेषा चात्रिर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति
समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्माचः । प्रसिद्धञ्चायं तथ-
तापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथा हि अर्थी चार्थस्यान्योन्य-

शब्दादिज्ञानकारणं पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनस्वेति सप्तेन्द्रियाणि, ज्ञा-
नेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनस्वेत्येकादश, बुद्धिरङ्गशरी-
मन इति त्रीणि, एकमिति बुद्धिरेव, एवं पूर्वापरविरोधादिति
व्याख्याय श्रुतिस्मृतिविप्रतिषेधाच्चैवार्थान्तरमाह । प्रसिद्ध इति । तस्मा-
द्भ्रान्तिमूकत्वात् सांख्यशास्त्रस्य, तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयस्यावि-
रोध इति सिद्धं । स्वमतासामञ्जस्यमसहमानः सांख्यः प्रत्यवति-
सृते । अत्राहेति । तथो जीवन्तापकः संसारस्तयोर्भेदानङ्गीकाराद्धातु-
प्रसिद्धस्तथ्यतापकभावो लुप्येतेत्यर्थः । विवृणोति । एकं हीति । तथा

भिन्नौ लक्ष्येते, यद्यर्थिनः स्मृतोऽन्योऽर्थी न स्याद् यस्मात्त्रिणो
 यदिपुत्रमर्थितं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति तस्य तद्विषय-
 मर्थितं न स्मात् । यथा प्रकाशात्मानः प्रदीपस्य प्रकाशास्योऽर्थो
 नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थितं भवति, अप्राप्ते स्वार्थ-
 ऽर्थिनोऽर्थितं स्यादिति, *तद्यार्थस्याप्यर्थितं न स्यात्, यदि स्यात्
 स्वार्थममेव स्यात्, न चेत्तदस्ति । सम्बन्धिभ्यो ह्येतौ अर्थो वार्थ-
 येति, इत्येष सम्बन्धिनोः सम्बन्धः स्थानैकस्यैव, तस्माद्भिन्नावेतौ
 अर्थार्थिनौ, तस्मादनर्थानर्थितत्वावपि । अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रति-
 कूलोऽनर्थस्याभामेकः पर्यायेषोभाभ्यां सम्बध्यते, तद्यार्थस्यान्योप-
 स्यात् भूयस्वाद्यानर्थसोभावपि †अर्थावनर्थ एवेति तापकः
 स उच्यते, तस्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेषोभाभ्यां सम्बध्यते
 इति । तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षानुपपत्तिः । जात्य-

च भेदव्यवहारलोप इत्यसमञ्जसमित्यर्थः । ननु तयोस्तप्यादानैक्येऽपि
 मिथो भेदोऽस्त्येव यथैकवज्रात्मकयोरौष्ठप्रकाशयोः, अतो न व्यवहा-
 रलोप इत्याशङ्क्य बह्वैरिव ताभ्यामात्मनो मोक्षो न स्यादित्याह । यदि
 चेत्तार्दिना । ननु सत्यपि धर्मिणि स्वभावनाशो मोक्ष उपपद्यते, सत्येव
 जले वीथादिनाशदर्शनादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह । योऽपीति ।
 किञ्च भेदाङ्गीकारेऽपि सिद्धान्तः, अनङ्गीकारे लोकप्रसिद्धबाध इत्याह ।
 प्रसिद्धयेति । अर्थो ह्यर्जनाभादिनार्थिनं तापयतीति तापकः, अर्थो
 तप्यत्ययोरभेदे बाधकमाह । यदीति । अर्थिनोऽन्यस्वार्थस्याभावादर्थि-
 त्वाभाववदर्थान्यस्वार्थिनोऽसत्त्वार्थत्वाभावः प्रसज्येत्याह । तद्यार्थ-
 स्यापीति । प्रसङ्गस्येत्वं निराकरोति । न चेत्तदस्तीति । अर्थत्वं हि

* तद्यार्थस्याप्यर्थितमिति का० वर्थ० ।

† अर्थानर्थानर्थ इति मा० का० वर्थ० ।

कारभावे तु तत्संयोगचेतुपरिहारात् आदपि कदाचिन्नो-
 चोपपत्तिरिति । अचोच्यते नैकत्वादेव तत्पतापकभावाद्युपप-
 न्तेः । भवेदेव दोषो यथेकस्मितायां तत्पतापकावन्मोक्षस्य
 विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातां नत्वेतदस्ति इत्येकत्वादेव । न
 ह्यग्निरिकः सत्तात्मानं दहति प्रकाशयति वा, सत्यप्यौष्ण्य-
 प्रकाशादिधर्मभेदे परिणामिते च किमु कूटस्थे ब्रह्मण्ये-
 कस्मिन् तत्पतापकभावः सम्भवेत्, क पुनरयं तत्पतापकभावः
 स्यादिति, उच्यते किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवदेहेतुपता-
 पकः सवितेति । ननु तप्तिर्नाम दुःखं सा चेतचितुर्नाचेत-
 नस्य देहस्य, यदि हि देहस्यैव तप्तिः स्यात् सा देह-
 नाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैवितव्यं स्यादिति,

कामनाविषयत्वं तच्च काम्यादन्वस्य कामचितुरसत्त्वात् स्यात्, न हि
 स्वार्थत्वमस्ति काम्यस्यैव कामयितृत्वायोगात् तस्माद्देहोऽङ्गोकार्य इत्यर्थः ।
 इतश्च भेद इत्याह । सम्बन्धोति । तच्चानर्थापत्तिर्नैवपि भिन्नावि-
 त्यन्वयः । अर्थानर्थापत्तिः स्वरूपोक्तिपूर्वकं तापकत्वं कटयति । अर्थि-
 नोऽनुकूल इति । अर्हत्तमते मुक्तेरयोग्यमुक्ता समते योग्यमाह । काम-
 यतेति । तत्र तत्पतापकमुक्ता पृथक्स्य संयोगः स्वस्वामिभावः तस्य हेतु-
 रनादिरविवेकस्य परिहारो विवेकसत्ताभिन्नत्वमुक्तस्यापि पृथक्स्य
 कथञ्चिदुपकारान्गोच्छोपपत्तिरित्यर्थः । यथा योधयतो जयपराजयौ
 राजन्यमुपचर्यते तथा पृथगादन्तःप्रभुत्वमभिन्नवृद्धिगौ बन्धमोक्षौ पृथगे उप-
 चर्यते, तदुक्तं सैव च बन्धते मुच्यते इति, सिद्धान्तवति । अनेति । किं
 परमार्थदृष्ट्या तत्पतापकभावानुपपत्तिरुच्यते अथवा दृष्ट्या वा नास्ति
 इत्याह । नैकत्वादेवेति । दोषत्वमिति शेषः । तस्यात्मदोषत्वं विवर्कोति ।
 भवेदित्यादिना । एतत्तात्त्विकविषयविषयि किं न त्वस्तीत्यर्थः । यत्र तत्प-

उच्यते देहाभावे हि केवलस्य चेतनस्य तस्मिन् दृष्टा, *न च
 त्वयापि तस्मिन्नाम विक्रिया चेत्यितुः केवलस्येव्यते, नापि देह-
 चेतनयोः संहतत्वं अशुद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात् । न च तस्मिन्नेव तस्मि-
 मंभुपगच्छमेति कथं तवापि तथ्यतापकभावः । सत्त्वं तथ्यं तापकं
 रज इति चेत्, न ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः । सत्त्वानुरो-
 धित्वाचेतनोऽपि तथ्यत इवेति चेत्, परमार्थतस्मिन् नैव तथ्यत
 इत्यापतति, इवशब्दप्रयोगात्, न चेत् तथ्यते नेवशब्दो दो-
 षाय । न हि दुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता सविधो भवति सर्पे वा
 दुण्डुभः इवेत्येतावता निर्विधो भवति अतश्चाविद्याकृताऽयं
 तथ्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभुपगन्तव्यमिति, नैवं मति

तापकभावो दृष्टस्तत्रैवेति व्यवहारपक्षमादाय सिद्धान्ती ब्रूते । किं न
 पश्यसीति । देहस्य तथ्यत्वे देहात्मवादापत्तिरिति शङ्कते । नन्वेति
 अचेतनस्यैव देहस्य तस्मिन्नेति वदता साहचर्येण वक्तव्यं किं चेतनस्य
 तस्य तस्मिन् किं वा देहसंहतस्य उत तस्मिन् आहोस्ति सत्त्वस्य नाय
 इत्याह । उच्यते इति । न द्वितीयतृतीयावित्याह । नापीत्यादिना । च-
 तुर्थं शङ्कते । सत्त्वमिति । सत्त्वरजसोस्तथ्यतापकत्वे पुरुषस्य बन्धाभावा-
 न्नास्तीरम्भवैयर्थ्यमिति परिहरति । न ताभ्यामिति । असङ्कत्वेऽपि
 पुरुषस्य तथ्यसत्त्वप्रतिविम्बत्वात् तस्मिन्निति शङ्कते । सत्त्वेति । तर्हि जल-
 चक्रस्य चलनबन्धमैव तस्मिन्नित्यस्मत्पक्ष आगत इत्याह । परमार्थत
 इति । इवशब्दमात्रेण कथं मिथ्या तथ्यवगम इति चेत्तदुच्यते । इव-
 शब्दस्तथावद्विसत्त्वसादृश्यं ब्रूते, तच्च सादृश्यं पुरुषस्य तथ्यत्वरूपचेत्
 कल्पितमेव वस्तुतस्तस्यभावादित्युपपादयति । न चेदिति । पुरुषो वस्तु-
 तस्तस्मिन् अन्यथादिवशब्दो न दोषाय मिथ्यातस्मिपरत्वादित्यर्थः । मिथ्या-
 सादृश्यमेव दोष इति चेन्नेत्याह । नहीति । सविधत्वं निर्विधत्वेवश-

ममापि किञ्चिदुच्यति । अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तत्त्व-
मभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्माद्यः प्रसज्येत । नित्यत्वा-
भ्युपगमाच्च तापकस्य, तत्तापकशब्दोर्नित्यत्वेऽपि निमित्त-
संयोगापेक्षत्वात् तत्रैः संयोगनिमित्तादंशं निवृत्तावात्य-
न्तिकः संयोगोपरमस्ततश्चीत्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेत्,
नादंशस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात् । गुणानां चोद्भवाभि-
भवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति विद्योग-
स्याप्यनियतत्वात् साङ्ख्यसौवानिर्माद्योऽपरिहार्यः स्यात् । औ-
पनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावा-
नुपपत्तेः, विकारभेदस्य च वाच्यारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्माद्य-
शब्दा स्वप्नेऽपि नापजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्ट-

मर्थः कल्पित एव द्रष्टव्यः । साङ्ख्यस्याविद्यके तत्तापकत्वे सति ममापि
किञ्चिन्न दुच्यति किन्तु इष्टमेव सम्यग्मित्यर्थः । यदि मिथ्यातत्त्वा-
ङ्गीकारेऽप्यसिद्धान्तः स्यादिति भीत्या सत्त्वं तत्पत्वं पुरुषस्याच्यते तथा-
प्यसिद्धान्तः, कौटस्थ्यानादनिर्माद्यस्य, सत्त्वस्यात्मवशित्वयोगादि-
त्याह । अथेत्यादिना । किञ्च रजसो नित्यत्वात् दुःखसातत्वमित्याह ।
नित्यत्वेति । अथ साङ्ख्यः शङ्कते । तप्येति । सत्त्वं पुरुषो वा तत्पशक्तिः
तापकशक्तिस्तु रजः निमित्तमविवेकात्मकमदर्शनं तमः तेन सञ्चितः
स्वनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणस्वामित्वरूपः तदपेक्षत्वादित्यर्थः ।
मोक्षस्तत्त्वभावः निमित्तस्य निवृत्त्यभावात् न मोक्ष इति सिद्धान्ती
परिहरति । नेति । तमसो निवृत्त्यभावेऽपि विवेकेनोपरमान्माद्य
इत्यत आह । गुणानाञ्चेति । यत्तं गुणवृत्तमित्यङ्गीकारादिति भावः ।
परपक्षे बन्धमोक्षानुपपत्तिमुक्त्वा स्वच्छमपसंहरति । औपनिषदस्य
त्विति । वस्तुत एकात्मन बन्धाभावात् न मुक्त्यभावशङ्कावसरः, यत्र-

क्षयतापूकभावस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो
वा भवति । प्रधानकारणवादे निराकृतः, परमाणुकारणवाद
इदानीं निराकर्तव्यः । तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवा-
दिनि दोष उल्लेख्यते च प्रतिसमाधीयते । तत्रार्थं वैशेषिकाणा-
मभ्युगमः, कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं
गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यः तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवद-
र्शनात् तद्विपर्ययादर्शनाच्च, तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्का-
रणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेद्यात् तदद-
र्शनात् न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति । इममभ्युप-
गमं तदीयैव प्रक्रियया व्यभिचारयति ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डनाभ्यां ॥ ११ ॥

एषा तेषां प्रक्रिया, परमाणवः किल कश्चित् कालमनारब्ध

चारकु भेदाङ्गीकारात् तथ्यतापूकभावो बन्धस्तत्त्वज्ञानात् तन्निरुक्ति-
चोपपद्यत इति न चोद्यावसर इत्यर्थः । वृत्तानुवादेन महद्दीर्घवदिति
ज्ञमतस्यावनात्मकाधिकरणस्य सङ्कृतिमाह । प्रधानेति । यद्यपि सां-
ख्यमतनिरासानन्तरं परमाणुवादे निराकर्तव्यः स्वमतस्थापनस्य सू-
त्रिपादे सङ्कृतत्वात् तथापि पूर्वत्र प्रधानगुणानां सुखादीनां जगत्त्व-
भग्न्यात् प्रधानस्यानुपादानत्वमुक्तं । तथा ब्रह्मगुणचैतन्यानग्न्या-
द्ब्रह्मणोऽपि नोपादानत्वमिति दोषो दृष्टान्तसङ्कृतिषामादत्र समाधी-
यत इत्यर्थः ॥

चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादी वेदान्तसमन्वयो विषयः, स किं यः
समवायिकारणगुणः स कार्यब्रह्मे स्वसमानजातीयगुणकारणकस्तन्तुप्रौ-
क्तवदिति न्यायेन विवक्ष्यते न वेति सन्देहे न्यायस्याव्यभिचारादिवक्ष्यत
इति प्राप्ते व्यभिचारात् विरोध इति सिद्धान्तद्वयं व्याचष्टे । रवेत्या-

कार्या यथायोगं रूपादिभूतः पारिमाण्यपरिमाण-
 सिष्ठान्ति, ते च पञ्चाद्वृष्टादिपुरःसराः संयोगसंविदाश्च
 यन्तो ह्यणुकादिकमेण कृत्स्नं कार्यजातमारभन्ते कारव्यगुणांश्च
 कार्ये गुणान्तरं । यदा ह्ये परमाणू ह्यणुकमारभन्ते तदा परमा-
 णुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो ह्यणुके शुक्लादीनपरा-
 नारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्यस्थं न ह्यणुके पारि-
 माण्यमपरमारभते, ह्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपग-
 मात् । अणुत्वद्वयत्वे हि ह्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति ।
 यदापि हे ह्यणुके चतुरणुकमारभन्ते तदापि समानं ह्यणुक-

दिना । यद्यपि न विनष्टत्वादित्यत्र चेतनादचेतनसर्गः साधित-
 क्षथापि वैशेषिकन्यायस्य तदीयप्रक्रियया व्यभिचारोक्त्यर्थात्वादस्य सू-
 चस्य न गतार्थता, प्रलयकाले परमाणवो निष्पन्ना असंयुक्तासिष्ठान्ति
 सर्गकाले चादृष्टवदात्मसंयोगात्तेषु कर्म भवति, तेन संयोगात् द्रव्या-
 न्तरवृत्तिर्भवति, कारव्यगुणाः कार्ये गुणान्तरमारभन्ते इति सामा-
 न्येन प्रक्रियामुक्ता विशेषतस्तस्माच्च । यदा ह्यविति । परमाणुः परिम-
 ण्यकः, तद्वत् परमाणं पारिमाण्यमित्युच्यते, तच्च स्वसमानजातीयम्,
 कारव्यकं न भवतीत्युक्त्यायस्य व्यभिचार इति भावः । व्यभिचारस्य-
 कान्तरमाह । यदापि हे इति । हे हे इति शब्दद्वयं पठितव्यं, एवं सति
 चतुर्भिर्ह्यणुकैश्चतुरणुकारम्भ उपपद्यते, यथाश्रुते तु द्वाभ्यां ह्यणुकाभ्यां
 महत्तश्चतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते, कारव्यगतं महत्त्वं वृत्तत्वं वा विना
 कार्ये महत्त्वायोगादिति मन्तव्यं । प्रकटार्थकारास्तु यत् द्वाभ्यां ह्यणुका-
 भ्यामारम्भकार्ये महत्त्वं दृश्यते तस्य हेतुः प्रचये नाम प्रविष्टिनावयव-
 संयोग इति रावयप्रणीते भाष्ये दृश्यत इति चिरन्तनवैशेषिकदृष्ट्येदं
 भाष्यमित्याहुः । सर्वथापि ह्यणुकगत उक्तत्वाद्युत्पारिमाण्यादिकारव्य-
 कत्वाव्यभिचारः । यद्यपि तार्किकाः द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यां ह्यणुकं

समवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वं । अणुवहस्त्वत्वे तु द्युणु-
कसमवायिनी अपि नैवारभेते, चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वप-
रिमाणयोगाभ्युपगमात् । यदापि बहवः परमाणवो बह्वनि वा
द्युणुकानि द्युणुकसंहिता वा परमाणुः *कार्यमारभन्ते तदापि
समानैवा योजना । तदेवं यथा परमीणोः परिमण्डलात् सतो-
ऽणु वृत्तश्च द्युणुकं जायते महद्दीर्घश्च अणुकादि न परिमण्डलं ।
यथा वा द्युणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घश्च अणुकं जा-
यते नाणु †नोत वृत्तं, एवं चेतनाद्रूपेणोऽचेतनं जगज्जनित्यते
इत्यभ्युपगमे किं तव किञ्च । अथ मन्यसे विरोधिना परिमा-
णान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्युणुकादीत्यतो नागम्यकारण-
गतानि पारिमाण्डल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनावि-

त्रिभिर्दणुकैस्त्वणुकमिति कल्पयन्ति तथापि तर्कस्याप्रतिष्ठानाद्
नियम इति मत्वा ब्रूते । यदापि बहव इति । कारणगुणाः शुक्ला
समानजातीयगुणारम्भकाः, कार्यद्रव्यपरिमाणन्तु न कारणगुणपरि-
माणादभ्यं किन्तु कारणगतसंस्कारभ्यमिति प्रक्रिया तत्त्वोत्तर्यः ।
एवं प्रक्रियां दर्शयित्वा सूत्रं योजयन् व्यभिचारमाह । तदेवमिति ।
परमाणुभ्य एव महद्दीर्घं चेतनियतप्रक्रियामाश्रित्याप्तं, नियतप्रक्रि-
यामाश्रित्य व्यभिचारमाह । यथा वेति । अणुः फलभ्यो हायुकेभ्योऽणुद्रव्यं
न जायते फलमपि न जायत इति व्यभिचार इत्यर्थः । सूत्रे वाश्र-
व्यस्यार्थोऽनुक्ताख्यसमुच्चयार्थः । तथा च फलपरिमण्डलाभ्यां हायुकप-
रमाणुभ्यां महद्दीर्घाख्यवचेतनादचेतनं जायत इति सूत्रयोजना ।
तत्र फलान्महद्दीर्घं व्ययुक्तं परिमण्डलादणु हायुकमिति विभागः ।
दृष्टान्तवैधर्म्यं शङ्कते । अथ मन्यसे इति । अचेतनैव विरोधिमुख इत्यत

* कार्यमारभत इति का० वर्ध० ।

† नो इति का० वर्ध० ।

रोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारण-
गताचेतना कार्ये चेतनान्तरं नारभेत, न ह्यचेतनानामचेतना-
विरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमाचक्ष्यत्, तस्मात् पा-
रिमाण्डव्यादिवैधर्म्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति,
मैवं संख्याः, यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डव्या-
दीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् । न
च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डव्यादीनामनारम्भकत्वे
कारणं, प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्डव्यादीनामा-
रम्भकत्वापपत्तेः । आरम्भमपि कार्यद्रव्यं प्राक् गुणारम्भात्
क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्तरारम्भे
व्ययाणि पारिमाण्डव्यादीनि, अतः स्वसमानजातीयं परिमा-
णान्तरं नारभन्ते,† परिमाणान्तरस्यान्यहेतुत्वापगमात् । कार-

णाह । न ह्यचेतनेति । कार्यद्रव्यस्य परिमाणान्तराक्रान्तत्वमङ्गीकृतं
विवक्षितं प्रसाम्यमाह । मैवमिति । अङ्गीकारं त्यजति । न चेति । उत्पन्नं
हि परिमाणान्तरं विरोधि भवति तदुत्पत्तेः प्राग्विरोधभावात्,
ह्यङ्गुले पारिमाण्डव्यारम्भः किं न स्यादित्यर्थः । ननु विरोधिपरिमाणेन
सहैव द्रव्यं जायत इत्यत आह । आरम्भमपीति । सहोत्पत्तादवसि-
द्धान्तः अतो विरोधभावः सिद्ध इति भावः । अगत्वाद्यारम्भे व्ययत्वात्
पारिमाण्डव्यादेः स्वसमानगुणानारम्भकत्वमित्याशङ्क्य निषेधति । न
चेति । व्ययत्वमन्वयासिद्धिः, तत्र हेतुः परिमाणान्तरस्येति । अन्य-
हेतुकत्वे सूत्राण्युदाहरति । कारणेति । कारणानां ह्यङ्गुलानां बहुत्वात्
व्यङ्गुले महत्त्वं मृदो महत्त्वाद्भूटे महत्त्वं हितुनपि गृहारेति सूत्रानुगुणं पिण्डे
प्रचयादवयवसंयोगविशेषान्महत्त्वमित्यर्थः । महत्त्वविबुद्धमङ्गुलं पर-

* गुणान्तरारम्भादिति वर्थः । † नारम्भ इति वाच्यमिति वर्थः ।

वज्रत्वात् कारकमहत्त्वात् प्रचयविशेषाच्च महत् । [वै० अ० ७।
आ० १। सू० ८।] *तद्विपरीतमणु [वै० ७। १। १०] । एतेन दीर्घत्व-
द्रूपत्वमि व्याख्याते । [वै० ७। १। १०] इति हि काणभुजानि सू-
त्राणि । न च सन्निधानविशेषात् कुतश्चित्कारणवज्रत्वादीन्मेवा-
रम्भे न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वार-
भ्यमाद्ये सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वात्मयसमवायाविशेषात्,
तस्मात् स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं न
चेतनाया अपोति द्रष्टव्यं । संबोधाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणता-
मुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्यं प्रकृते
गुणोदाहरणमनुक्तमिति चेत्, न, दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमा-
त्रस्य विवक्षितत्वात् । न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा
गुण एवेति कश्चिन्निषेधो हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य

मात्रगतद्वित्वसंख्यया द्यगुणे भवतीत्याह । तदिति । यन्महत्त्वस्यासमवा-
यि कारकं तदेव महत्त्वसमानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य वज्रावृत्तत्वात्स-
मवायि कारकं तदेवावृत्तादिनाभूतऋक्षत्वस्यासमवायि कारकमित्यति-
दिशति । शतेनेति । अतो महत्त्वादौ अहेतुत्वात् पारिमाण्डल्या-
दीनां व्यग्रत्वमसिद्धमिति भावः । तेषां सन्निधिविशेषाभावात् सम-
ानगुणारम्भकत्वमित्यपि न वाच्यं इत्याह । न चेति । पारिमाण्डल्यादी-
नामपि वज्रत्वादिवत् समवायिकारकमेतत्वाविशेषादित्यर्थः । तेषाम-
नारम्भकत्वे कार्यद्रव्यस्य विरोधिगुणान्तात्वं व्यग्रत्वं सन्निधिर्वा हेतु-
रित्युक्तिरुक्तमाह । तस्मादिति । यत् कारकगुणः स्वसमानगुणार-
म्भक इति ज्ञाते सामान्यगुणेषु पारिमाण्डल्यादिव व्यभिचारेऽपि यो
द्रव्यसमवायिकारकमसौ विशेषगुणः स स्वसमानजातीयगुणारम्भक
इति ज्ञाते चैतन्मस्य विशेषगुणत्वादारम्भकत्वं दुर्वारमिति, तन्मन्दं,

गुणमुदाहरणं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य प-
क्षात्प्रकृतं न विद्यत इति [वै० अ० ४। का० २। सू० २।] यथा
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भेदाकाशयोः समवयवम् संयोगोऽप्रत्यक्षः, एवं
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु समवयवश्चरीरमप्रत्यक्षं ज्ञात्, प्रत्यक्षं तु
शरीरं *दृश्यते, तस्मात् पाक्षभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति गुणश्च
संयोगो द्रव्यं शरीरं, दृश्यते त्विति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः
प्रपञ्चिता । नन्वेवं सति तेनैव तद्गतं, नेति ब्रूमः तस्मात् प्रत्यक्षं
एतत्तु वैशेषिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः,
एतेनावशिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इति, सत्यमेतत् तस्यैव
त्वयं वैशेषिकपरीचारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्र-
पञ्चः कृतः ॥

चित्रपटहेतुतन्तुगतेषु गीलादिरूपेषु विजातीयचित्ररूपहेतुषु व्यभि-
चाराच्चेतन्यस्यात्मत्वेन गुणत्वाभावाच्चेति मन्तव्यं । तस्माच्चेतनादिजा-
तीयारम्भो युक्त इति स्थितं, तत्रोदाहरणान्तरमाह । संयोगाच्चेति ।
ननु चेतनं ब्रह्म कार्योपादानत्वात् द्रव्यं, तन्न, विलक्षणस्योपादानमिति
प्रकृते किञ्चिद्द्रव्यमेव विलक्षणकार्यकारमुदाहर्तव्यं न संयोगस्य गुणस्यो-
दाहरणं युक्तमिति शङ्कते । अथ इति । गुणात् द्रव्यवच्चेतनादचेतनारम्भ
इति विलक्षणारम्भकत्वाच्चेत्यं दृष्टान्त इति परिहरति । नेति ।
अनियमः कदादसम्मत इत्याह । सूत्रकारोऽपीति । एतावता कथम-
नियमकत्राह । एतदुक्तमिति । न विलक्षणत्वन्यायेन पुनर्ब्रह्मभावे-
प्यतिदेशाधिकरणत्वेन पुनर्ब्रह्मरिति शङ्कते । नन्वतिदेश इति । समान-
गुणारम्भनियमस्य पारिभाष्यत्वादितद्वृत्तान्तेन भङ्गार्थमस्यारम्भ इत्याह ।
सत्यमिति । तस्यैवातिदेशस्यैवार्थः ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥ °

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति । पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैः संयोगसञ्चिवैस्तत्त्वादिभिर्द्रव्यैरारम्भमाणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत् किञ्चित् सावयवं तत्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगसञ्चिवैस्तैर्द्रव्यैरारम्भमिति गम्यते । स सावयव-
सावयवविभिन्नो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः, सर्वस्वेदं निरिद्यमुद्रादिकं जगत् सावयवं, सावयवत्वादाद्यन्तवत्, न चाकारणेन कार्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति* कणभुगभिप्रायः । तानि इमानि चत्वारि भूतानि भूम्यग्नेजःपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते । तेषाम्नापकर्षपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागसम्भवादिनश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो

वैशेषिकमतं परीक्षामारभते । उभयथापि न कर्मातस्तदभावः । नास्य प्रासङ्गिकेन ब्रूयाधिकरणेन संगतिरपेक्षितेति मन्वानः प्रधानस्थेन्द्र-
दानुधिक्षितस्याकारणत्वेऽपि परमाणूनां तदधिष्ठातानां कारणत्वम-
स्त्विति प्रत्यदाहरणसङ्कल्पा सांख्यरधिकरणानन्तर्यमस्य वदन्तात्पर्य-
माह । इदानीमिति । द्रव्यकादिकमेव परमाणुभिर्जगदारम्भते इति वैशेषिकराज्ञानोऽन विषयः, स किं मागमूषो भ्वाप्तिमूषो वेति सन्देहे पूर्वपक्षवति । स चेति । तैः पटादिभिः सामान्यं क्षित्यादेः कार्यद्रव्यत्वं तेनेत्यर्थः । विभक्तं सावयवं क्षित्यादिकं स्वस्वपरिमाणसंदोशमचि-
वानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात् पटादिवदिति प्रयोगः खेष्टपरमाणु-

* कणभुगभिप्रायेति का० वर्ध० । † उपलभ्यन् इति चतुर्विधा इति का० ।

भवति स प्रत्ययकारः । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वनु-
 दृष्टापेक्षं कर्मात्पद्यते, तत्कर्म स्वाश्रयमनुमत्तन्तरेण संयुगति,
 ततो ह्यणुकादिक्रमेण वायुवत्पद्यते, एवमग्निरेवमापः एवं
 पृथिवी एवं जरीरं सैन्धवं इत्येवं सर्वमिदं जगद्गणुषः सम्भवति,
 अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो ह्यणुकादिगतानि रूपादीनि
 सम्भवन्ति तन्नुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते । तच्चेदस्यभिधी-
 यते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः
 कर्मवतां तन्वादीनां संयोगदर्शनात्, कर्मणश्च कार्यत्वान्नि-
 मिन्नं किमप्यभ्युपगन्तव्यं, अत्रभ्युपगमे निमित्ताभावात् नाणु-
 स्वाद्यं कर्म स्यादभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथा
 द्रष्टुं किमपि कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासंभवात्
 नैवाणुस्वाद्यं कर्म स्यात्, न हि तस्यामवस्थाया[†]मात्मगुणः

सिद्ध्यर्थानि साध्यविशेषणानि । नन्वेतावता कथं परमासिद्धि-
 स्तत्राह । स चायमिति । विमतं सावयवत्वं पटतावच्छेदकं यतो
 निवर्तते स न्यूनपरिमाणस्यायकथस्य पर्यन्तत्वेनावसानभूमित्वेनाव-
 गतः परमासिद्धिरित्यर्थः । यावत् सावयवमनुमानप्रवृत्तेः ह्यणुकन्यून-
 द्रव्यं निरवयवं सिद्ध्यतीति भावः । जगत्सिद्धत्वादात् कार्यद्रव्यत्वहेत्व-
 सिद्धिरिति वदन्तं प्रत्याह । सर्वचेति । विमतमाद्यन्तवत् सावयव-
 त्वात् पटवदित्यर्थः । हेतोरसिद्धिं निरस्याप्रयोजकत्वं निरस्यति । न
 चेति । ते कतिविधा इत्याकाङ्क्षायाभाह । तानीति । प्रकये चैवामपि
 नाशान्न जगत्कारणत्वमित्याशङ्क्याह । तेषांचेति । अवयवानां विभागा-
 न्नाशाद्वावयविनो नाशः परमाखूनां निरवयवत्वेनावयवविभागादे-
 र्नाशहेतोरसम्भवान्न नाश इत्यर्थः । तेषां निरवयवे प्रकृतं दृष्टिकर्म-

प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात् । शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्या-
त्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते । एतेनाभि-
घाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यं । सर्गोत्तरकालं हि
तत्पूर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति, अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो
निमित्तमित्युच्येत, तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि
वा । उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत, अदृष्टस्या-
चेतनत्वात् । न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्त-
यति वेति साङ्ख्यपरीक्षायामभिहितं । आत्मनश्चानुत्पन्नचेतन्यस्य
तस्यामवस्थायामचेतनत्वात् । आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च ना-
दृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यादसम्भवात् । अदृष्टवता पुरुषेणा-
ख्यणूनां सम्बन्ध इति चेत् सम्बन्धसातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गे
नियामकान्तराभावात् । तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्त-

माह । तत इति । एवं काशादमतस्य मानमूलत्वात्तेन वेदान्तसम-
न्वयस्य विरोधादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलं तस्य भ्रान्तिमूल-
त्वादविरोध इति सिद्धान्तयति । तच्चेदमिति । प्रकये विभक्तानां
परमाणूनां अन्यतरकर्मणोभयकर्मणो वा संयोगो वाच्यः, कर्मण्यस्य नि-
मित्तं प्रयत्नादिकं दृष्टं, यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगादेरुपेक्षा, वाया-
द्यभिघातादृक्षादिचकनं, हस्तनोदनादिष्वादिगमनं तददनुकर्मणो
दृष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते, न वा द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः । नाद्यः प्रयत्नादेः
सङ्ख्युत्तरकालीनत्वादित्युभयथापि न कर्म सम्भवति, अतः कर्मास-
म्भवात् तस्य संयोगपूर्वकस्युत्पातिसर्गस्याभाव इति सूचार्थः । स्थिरस्य
वेगवत्प्रत्यसंयोगविशेषोऽभिघातः, स एव चकनस्य नोदनमिति भेदः,
दृष्टनिमित्ताभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगादनुकर्ममिति शङ्कते । अ-

स्याभावात् नाणुस्वाद्यं कर्म स्यात् कर्माभावात् तस्मिन्बन्धनः
 संयोगो न स्यात् संयोगाभावाच्च तस्मिन्बन्धनं द्रुणुकादिकार्य-
 जातं न स्यात् । संयोगस्याणोरस्मिन्मारेण सर्वात्मना वा स्यादेक-
 देशेन वा, सर्वात्मना चेदुपस्थानुपपत्तेरनुगुणत्वप्रसङ्गो दृष्ट-
 विपर्ययप्रसङ्गश्च । प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयो-
 गस्य दृष्टत्वात् । एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः । परमाणूनां क-
 न्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् कल्पितानामवस्तुत्वात्, अथस्त्वेव
 संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात्, अम-
 ति चाममवायिकारणे द्रुणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चा-
 दिदर्शने निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भ-

षादृष्टमिति । विकल्पपुरःसरं दूषयति । अत्युनमिति । जडात्मवदणो-
 राश्रयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पः कृत इति मनस्यं । अत्रापि सूत्रं
 योजयति । उभययति । जीवाधिष्ठितमदृष्टं निमित्तमस्त्वित्यत आह ।
 आत्मनश्चेति । अचेतनत्वाद्वाधिष्ठातृत्वमिति शेषः, भिन्नश्चरस्यधिष्ठा-
 तृत्वमसौ निराकरिष्यते, अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्म निमित्तत्वाभावे हेतु-
 रक्तः । हेतुन्तरमाह । आत्मसमवायित्वति । गुरुत्ववददृष्टमपि स्वाश्रय-
 संयुक्ते क्रियाहेतुरिति शङ्कते । कृदृष्टवर्तेति । विभुसंयोगस्याकार्यं सदा
 सत्त्वात् क्रियासातत्वे प्रत्ययाभावः स्यादिति दूषयति । सम्बन्धेति । का-
 दाचित्त्वप्रवृत्तेरदृष्टनिवृत्त्यवयवोऽपीश्वरान्नियम इत्यत आह । निया-
 मकान्तरेति । यत् चानं तच्छरारजन्यमिति व्याप्तिवरोधेन निवृत्त्या-
 नासिद्धेस्तद्वच्च ईश्वरो नास्ति, अस्तित्वेऽपि सदा सत्त्वान्न नियामकत्व-
 मिति भावः । सूत्रार्थं निगमयति । तदेवमिति । संयोगस्य हेतुत्वं
 खण्डयित्वा सत्त्वं खण्डयति । संयोगस्याकार्येति । संयोगस्य व्याप्यत्वात्सत्त्वे
 एकस्मिन्नितरस्यान्तर्भावात् कारणस्य । युत्वायोमात् सर्वं कार्यं पर-

वति एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भ-
वेत् । न हि तथापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्ट-
मपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलंघ्यप्रसिद्ध्यर्थमित्यतो निमित्ताभा-
वान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म,
अतश्च संयोगविभागाभावात् तयोः *सर्गप्रलययोरभावः प्रस-
ज्येत, तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुकारणवादन-
नाकरणेन सम्बध्यते, द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकसुत्पद्यमानमत्यन्त-
भिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतित्यभ्युपगम्यते भवता, नचैवमभ्युपगच्छ-
ता प्रकृतेऽणुकारणवादः समर्थयितुं, कुतः साम्यादनवस्थितेः ।
यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्व्यणुकं समवायन्तत्वेन सम्बन्धेन

माणुमात्रं स्यादित्यर्थः । किञ्च सांश्रय्ये संयोगस्यैकाग्रवन्तित्वं दृष्टं
तद्विरोधाद्वाप्यवृत्तित्वं न कल्प्यमित्याह । दृष्टेति । परमाणोः सयोग
यकदेशेन चोदति सम्बन्धः, दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य संयोगस्यापि
कल्पितत्वात् ततः कार्यं नोत्पद्येत, उत्पन्नं वा मिथ्या स्यादित्यपसिद्धान्त
इत्यर्थः । कात्यादानां सर्गप्रत्युत्पत्तौ सूत्रं योजायत्वा प्रलयनिरासोऽपि सूत्रं
योजयति । यथा चेति ॥

परमाणूनां कर्मणा संयोगात् सर्गः विभागात् प्रलय इति प्रक्रिया
न युक्ता युगपदनन्तपरमाणूनां विभागे नियतस्यापि घातादेर्दृष्टस्य
निमित्तत्वासत्त्वात् धर्माधर्मरूपादृष्टस्य सुखदुःखार्थत्वेन सुखदुःखसू-
त्रप्रलयप्रयोजनत्वायोगाद्वादनमित्येन कर्मणा विभाग सम्भवति ।

ताभ्यां सम्बध्यते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्
 समवायसूत्रेणान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बन्धोत्पाद्यन्त-
 भेदमाभ्यात्, ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य
 इत्यनवस्यैव प्रसज्येत । नन्विह प्रत्ययपञ्चमः समवायो *नित्यं-
 सम्बद्ध एव समवायिभिर्दृश्यते नामसम्बद्धः सम्बन्धान्तरापे-
 क्षो वा, ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था
 प्रसज्येत । नेत्युच्यते, संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिः नित्य-
 सम्बद्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षते । अथार्थान्तर-
 त्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तर-
 त्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षते । न च गुणत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तर-
 मपेक्षते, न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुं, अपेक्षाकार-

तथा च दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वादुभयथापि संयोगार्थत्वेन विभा-
 गार्थत्वेन च कर्म नास्ति अतः कर्माभावात् तयोः संयोगविभागपूर्व-
 कयोः सर्गप्रलययोरभाव इति सूत्रयोजना । समवायाभ्युपगमाच्च
 तदभावः । अणुवादामस्य इति योग्यतया सम्बध्यते, ह्यणुकसमवाय-
 योः परमाणुभिन्नत्वमाभ्यात् ह्यणुकवत् समवायस्यापि समवाया-
 न्तरमित्यनवस्थितिरित्यर्थः । नन्विह तन्तुषु पट इत्यादिविग्रह-
 धीनियामकः समवायो न सम्बन्धान्तरमपेक्षते, स्वरूपेणैव नित्यसम्-
 बन्धवदिति शङ्कते । नन्विहति । संयोगस्यापि स्वरूपसम्बन्धोपपत्तेः
 समवायो न स्यादिति दृष्टयति । नेति । सम्बन्धिभिन्नत्वाच्चेदपेक्षा सम-
 वायस्यापि तुल्या । गुणपरिभाषायाञ्छति, गुणत्वाभावेऽपि कर्म-
 सामान्यादीनां समवायाङ्गीकारादगणत्वं समवायित्वेन व्यापकं नापि
 व्याप्यं गुणस्यापि समवायिवत् स्वरूपसम्बन्धसम्भवेन व्याप्यमुक्तत-

स्य तुल्यत्वात् गुणपरिभाषायाश्चातस्यत्वात्, तस्मादर्थान्तरं
समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था । प्रसज्यमानायां चान-
वस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्दाभ्यामनुभ्यां द्वाणुकं नैवोत्पद्येत,
तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभय-
स्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात्
चतुर्धापि नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात्
प्रकृत्याभावप्रसङ्गः । निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भा-
वात् शर्गाभावप्रसङ्गः । उभयस्वभावत्वञ्च विरोधादसमञ्जसं,
अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्य-
मानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः,
अतस्तत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गः, तस्मादप्यनुपपन्नः पर-
माणुकारणवादः ॥

काभावात् तस्मात् सम्बन्धिभिन्नत्वमेव सम्बन्धान्तरापेक्षायां कारणं
तस्य समवायेऽपि तुल्यत्वादनवस्था दुर्वारा, सा च मूलक्षयकरी तथा
समवायासिद्धौ समवेतद्वयकसिद्धिरित्यर्थः ॥

सूत्रं व्याचष्टे । अपि चेति । अनुभयस्वभावत्वे नैमित्तिकप्रवृत्ति-
र्वाप्ता, निमित्तञ्च कालादृष्टादिकं नित्यसन्निहितमिति नित्यमेव प्रवृ-
त्तिप्रसङ्गः, तस्यानित्यत्वे प्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यत्तः प-
रो विभागो न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमत्तः परमा-
णवः चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूतभौतिककारणका नित्या-
स्तेति यदैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरा-
सम्बन्ध एव, यतो रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामणुत्वमित्यत्वविप-
र्ययः प्रसज्येत परमकारणापेक्षया सूक्ष्मत्वमित्यत्वञ्च तेषा-
मभिप्रेतविपरीतमापद्येत्यर्थः। कुतः, एवं लोके दृष्टत्वात्, यद्वि-
लोके रूपादिमदस्तु तत् सूक्ष्मकारणापेक्षया सूक्ष्ममित्यच्च दृष्टं,

किञ्च परमाणवः समवायिकारणवन्तः कारणापेक्षया सूक्ष्मा अणि-
त्वाच्च रूपवत्त्वात् रसवत्त्वाद्गन्धवत्त्वात् स्पर्शवत्त्वात् घटवदिति सूत्रं
योजयितुं परप्रक्रियामाह। सावयवानामित्यादिना। नन्वत्र पर-
माणुत्वं पक्षतावच्छेदकं तद्विबद्धं सूक्ष्मत्वं कथं साध्यते इति चेत् न,
वायुत्वतेजस्वादेः पृथगवच्छेदकत्वात्, न चापयोजकत्वे कारणभूतत्व-
नित्यत्वे चात्मवद्रूपादिमत्त्वायोगात्। न च तर्हि वायुः कारणभूतमिति
पृथक् साधने रूपादिहेतूनां भागासिद्धभावेऽपि सिद्धसाधनता
स्यादिति वाच्यं, यत्र स्पर्शस्तत् सूक्ष्मकारणं यत्र रूपं तत् सूक्ष्मकारणमिति
व्याप्तियहकाके वायुत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिद्धभावादिति भावः। परमा-
णवो नित्याः सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादात्मवदिति सत्यतिपक्षमृत्याप्य वि-
श्लेष्यासिद्ध्या दूषयति। यच्च नित्यत्व इति। सत्त्वं भावत्वं प्रागभावनि-
रासार्थं नित्यत्वप्रतिषेधः सप्रतियोगिकः अभावत्वात् घटाभाववदिति
नित्यत्वस्य क्वचित् सिद्धौ कार्यमनित्यमिति विशेषतः कार्यं नित्यत्व-
प्रतिषेधात् कारणभूतपरमाणुस्य नित्यत्वं सिध्यति, अन्यथा प्रतियो-
ग्यभावे प्रतिषेधानुपपत्तिरिति कणादोक्तमनूयान्ध्यासिद्ध्या दूषयति।

तद्यथा पटस्तन्नूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति, तन्तवस्था-
 शूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति, तथा चामो परमाणवो
 रूपादिमन्तसौरभ्युपगम्यन्ते, तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तद-
 स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यच्च नित्यत्वे कारणं तत्तत्कं
 'सदकारणवन्नित्यं' [वि० अ०४।आ०१।सू०१] इति, तद-
 प्येवं सत्यणुषु न सम्भवति, उक्तेन प्रकारेण कारणवत्त्वा-
 पपत्तेः, यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तं 'अनित्यमिति च
 विशेषतः प्रतिषेधाभावः, [वि० अ०४।आ०१।सू०४] इति, तद-
 पि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति, असति हि यस्मिन्
 कस्मिंश्चित्प्रत्यये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते न
 पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते, तच्चाख्येव नित्यं परमकारणं
 ब्रह्म । न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति,

यदपीति । कार्ये नित्यत्वप्रतिषेधव्यवहारमङ्गीकृत्य ब्रह्मणि प्रतियोगि-
 प्रसिद्धिरक्ता, वस्तुतस्तु विशेष्यव्यवहार एवासिद्धः, कारणनित्यत्वस्य
 प्रमाणात्तरेख ज्ञानं विना कार्यमनित्यमिति व्यवहारायोमादित्वाह ।
 न च शब्देति । यदि प्रमाणात्तरं कारणनित्यत्वे स्यात्तदायं व्यवहारः
 समूले भवति ततो मूलज्ञानात् प्रागव्यवहारमात्राद् वस्तुसिद्धिः
 वटे यस्तव्यवहारादपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात्मूलज्ञाने तु तेनैव विशेषसिद्धे-
 र्व्यवहारोपन्यासवैयर्थ्यमिति भावः । एवं परमाणुनित्यत्वे काणाद-
 सूत्रद्वयं निरस्य द्वयोर्निरस्यति । यदपीति । सतमिन्नूनां दृश्यमान-
 स्थूलकार्याणां प्रत्यक्षेण कारणाज्ञानमविद्येति यदि सूत्रार्थः तर्ह्यप्रत्य-
 क्षकारणत्वं नित्यत्वे हेतुः स्यात् तन्न ह्यकुले व्यभिचारादित्यर्थः । यथा-
 रम्भकद्रव्यभूतत्वं हेतुविशेषणं तदा विशेष्यवैयर्थ्यं आपद्येत पुनर्वक्ति-
 यत्वाह । अथेत्यादिना । परमात्मावो नित्याः नाशकमनुपपन्मादात्म-

प्रमाणान्तरसिद्धयोः ब्रह्मार्थयोर्ध्वहारावतारात् । यदपि नि-
 त्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तं 'अविद्या च' [वै० अ० ४। आ० १। सू० ५] इति,
 तद्यद्येवं विव्रीयेत सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां
 प्रत्यक्षेणायहणमविद्येति, ततो ह्यणुकनित्यताप्याग्राहीत । अथाद्र-
 व्यत्वे मतीति विशेष्येत तथाप्यिकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमा-
 प्येत, तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् 'अविद्या च' इति पुनरुक्तं स्यात्,
 अथापि कारणविभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य वि-
 नाशहेतोरसम्भवेऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति
 व्याख्यायेत, नावश्यं विनश्यदस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टुमर्ह-
 तीति नियमोऽस्ति, संयोगसत्त्वे हि अनेकसिंघ इव द्रव्या-
 न्तरस्यारम्भकोऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं स्यात्, यदा त्वपास्तविशेष

वदिति सूत्रार्थमाशङ्कते । अथापीति । तन्वाद्यवयवानां विभागाद्वा-
 शादा पटादिनाशा दृष्टः तच्च द्वयं निरवयवाणूनां नास्तीति नित्यत्व-
 मित्यर्थः । परिणामवादमाश्रित्यणूनां नाशकं किञ्चित् सम्भवति इति
 परिहरति । नेति । अवयवानां संयोगेन द्रव्यान्तरोत्पत्तिरारम्भ
 इति यदि मतं स्यात् तदा द्रव्यविनाशे द्वाभ्यामेवेति निष्पन्नः स्याद्वा-
 रम्भे मानमस्ति संयुक्ततन्वन्पटादर्शनादतः कारणमेव खतो निर्वर्धये
 विशेषवदवस्थात्मना कार्यमित्यनुभववत्तादाख्येयं । तथा चाणूनामप्य-
 विद्यापरिणामरूपाणां प्रत्ययनिमित्तेन कालादिना प्रियदात्मकस्वरूपति-
 रोभावेन कारणभावापत्तिर्विनाश उपपद्यते । यथाग्निस्मृत्तात घृत-
 काठिन्यमवयवसंयोगस्थावयवानाञ्च नाशं विनैव जायते । इत्, न च
 काठिन्यस्य संयोगविशेषत्वेन गुणत्वात् द्रव्यनाशेऽनुदाहरणत्वमिति
 शङ्कं, गुणवद्द्रव्यापि कुतश्चिद्विनाश इत्यश्विनोदाहरणादुक्तपरि-

मामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं आर-
म्भकमभ्युपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविलयनवन्मूर्त्यवस्थाविलय-
नेनापि विनाश उपपद्यते, तस्मात् रूपादिमत्त्वात् स्था-
दभिप्रेतविपर्ययः परमाणूनां, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणु-
कारणवादः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी, रूपरसस्पर्शगुणाः
सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो
वायुरित्येवमेतानि चत्वारि भूतानि उपचितापचितगुणानि
स्थूलसूक्ष्मतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते, तद्वत् परमा-
णवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्पेरन् न वा, उभयथापि च
दोषानुषङ्गोऽपरिहार्य एव स्यात् । कल्पमाने तावदुपचिता-
पचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः

भाषायाः स्यात्तन्मत्वात् । वस्तुतस्तु घृतं कठिनं द्रवमित्यनुस्यूतघृतपरिणा-
मविशेषो द्रव्यमेव काठिन्यं । न च द्रव्यत्वेऽपि अवयवविभागादेव तस्य
नाश इति वाच्यं, घृतस्य परिणामिन एकत्वेन विभागासम्भवात्,
परमाणुकाठिन्यनाशे तदसम्भवाच्च इति भावः । किञ्च प्रलये ना-
सीद्राजा नान्यत् किञ्चनेत्यङ्गानां नाशसिद्धिः, तस्मान्न तेषां परमकारण-
त्वमित्युपसंहरति । तस्मादिति ॥

यद्यस्मादधिकगुणवत्तत्तस्मात् स्थूलमिति व्याप्तिमुक्त्वा विकल्पयति ।
तद्वदिति । पार्थिवः परमाणुः अधिकगुणस्तत एकैकान्यनगुणा जलादि-
परमाणव इति कल्प्यते न वा, आद्ये दोषमाह । कल्प्यमान इति । मूर्त्यु-

नचान्तरेणापि मूर्तुपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्येत, कार्येषु
भूतेषु गुणोपचये मूर्तुपचयदर्शनात् । अकल्पमाने तु उप-
चितापचितगुणत्वे परमाणुत्वमास्यप्रसिद्धये यदि तावत् सर्वे
एकैकगुणा एव कल्पेरन् ततस्तेजसि स्थैर्यं पलञ्चिर्न स्यात्
अप्यु रूपस्पर्शयोः पृथिव्याश्च रमरूपस्पर्शानां, कारणगुणपूर्व-
कत्वात् कार्यगुणानां । अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्पेरन्
ततोऽप्यपि गन्धस्यापलञ्चिः स्यात् तेजसि गन्धरसयोर्वाप्यो च
गन्धरूपरसानां, न चैवं दृश्यते, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणु-
कारणवादः ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

प्रधानकारणवादो वेदविद्विरपि कैश्चिन्मन्त्रादिभिः स-
त्कार्यत्वाद्यंगोपजीवनाभिप्रायेणोपनिबद्धः, अयन्तु परमा-

पचयात् सौख्यादित्यर्थः । पार्थिवोऽग्निराप्यात् स्यनः, अधिकगुणत्वात्
घटवदित्येवं प्रयोक्तव्यः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति । न चान्तरेणेति । दृ-
ष्टविरोधः स्यादिति भावः । नेति पक्षे सर्वेषां अङ्गानां साम्यार्थमनेक-
गुणवत्त्वं वा स्याच्चतुर्गुणवत्त्वं वा, उभयथापि दाधमाह । अकल्प-
माने त्वित्यादिना ॥

न केवलमनुवादस्यायुक्तत्वादपेक्षा किन्तु शिष्टवद्भिर्भूतत्वात् यस्य-
तोऽर्थतत्त्वाद्याद्यत्वमित्याह । अपरिग्रहाच्चेति । चकारार्थं प्रपञ्चयितु-
मुपक्रमते । अपि चेति । अव्यक्तभेदज्ञापकमाह । भिन्नलक्षणानिति ।
द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वजातयो लक्षणानि गुणाश्च यत्वा-
द्युपाधयो वा, निर्गुणत्वं सति जातिमदक्षिणात्वं गुणलक्षणं, संयोग-

णकारणवादे न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यङ्गेन परिगृहीत
इत्यत्यन्तमेवानादरणीयो वेदवादिभिः । अपि च वैशेषिकाः
तन्त्रार्थभूतान् षट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसम-
वायव्यानत्यन्तभिन्नान् भिन्नलक्षणान्भुपगच्छन्ति, यथा
मनुष्योऽयः शश इति, तथात्वञ्चामुपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधी-
नत्वं शेषाणामभुप*गच्छन्ति तन्नापपद्यते कथं, यथा हि लोके
शशकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तभिन्नानां सतां नेतरेतराधी-
नत्वं भवति, एवं द्रव्यादीनामप्यत्यन्तभिन्नत्वाच्चैव द्रव्याधीनत्वं
गुणादीनां भवितुमर्हति, अथ च भवति द्रव्याधीनत्वं गुणा-
दीनां । ततो द्रव्यभावे भावात् द्रव्याभावे चाभावात् द्रव्यमेव
संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति । यथा देवदत्त
एक एव सन्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति तद्वत् ।

विभागयोर्निरपेक्षकारणं कर्म नित्यमेकं, अनेकसमवेतं सामान्यं नित्य-
द्रव्यवृत्तयो विशेषाः, नित्यः सम्बन्धः समवायः इति भिन्नानि लक्ष-
णानि, तैर्मियोऽत्यन्तभेदसिद्धिरित्यर्थः । तथात्वमत्यन्तभिन्नत्वं तेन
विरुद्धो यो धर्मधर्मिभावः गुणादयो न द्रव्यधर्माः स्युः ततोऽत्यन्तभि-
न्नत्वाच्छशकुशादिवदित्यर्थः । भेदनाधिकमुपन्यस्याभेदमाह । अथ च
भवतीति । गुणादिषु तदधीनत्वं तावदन्वयव्यतिरेकसिद्धं, तथा च
गुणादयो द्रव्याभिन्नाः द्रव्याधीनत्वात् यद्यस्माद्भ्रमं तत् तदधीनं यथा
शशभिन्नः कुश इत्यर्थः । अभेदे द्रव्यं गुण इति शब्दप्रत्ययभेदः कथं
तत्राह । द्रव्यमिति । कल्पितभेदोऽप्यस्तीत्याशयः । अन्यथात्यन्तभेदवदत्य-
न्ताभेदोऽपि धर्मधर्मित्वायोगादात मन्तव्यं । अस्तु गुणादीनां द्रव्य-

तथा सति साङ्ख्यसिद्धान्तप्रसङ्गः स्वसिद्धान्तविरोधश्चापेक्षया ।
 नन्वग्रेरन्यस्यापि धूमस्यान्यधीनत्वं दृश्यते, यत्वं दृश्यते, भेद-
 प्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते, इह तु शुक्लः
 कम्बलो रोहिणी धेनुर्नीलमत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तैम-
 तेन विशेषेण प्रतीयमाणत्वाच्चैव द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेद-
 प्रतीतिरस्ति, तस्माद्द्रव्यात्मकता गुणस्य । एतेन कर्मभामान्य-
 विशेषमवधारयानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता । गुणादीनां द्रव्या-
 धीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत तत्पुनरयुतसि-
 द्धत्वमपृथक्देशत्वं वा स्यादपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभा-
 वत्वं वा, सर्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपग-
 मो विरुध्येत कथं, तन्त्वारम्भो हि पटः तन्नुदेशोऽभ्युपगम्यते
 न तु पटदेशः, पटस्य तु गुणाः शुक्लवादयः पटदेशा अभ्यु-
 पगम्यन्ते न तन्नुदेशाः । तथा चाहुः 'द्रव्याणि द्रव्यान्त-
 रमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरं' [वै० अ०२। आ०२। सू०१०]

तादात्म्यमिति वदन्तं तार्किकमन्यं प्रस्थाप्य । तथा सतीति । साङ्ख्योऽत्र
 वेदान्ती यावत्तः । यदा कापि कस्यापि तादात्म्यसिद्धान्त इति साङ्ख्य-
 यद्वयं । यद्यपि तदधीनत्वं तद्वर्तनं तच्च धूमे नास्ति अपि विनापि
 भावात्, तथापि तत्कार्यत्वं तदधीनत्वं मत्वा व्यभिचारं शङ्कते । नन्विति ।
 कार्यत्वमन्यत्वं चाङ्गीकरोति । सत्यमिति । तथापि तादात्म्येन प्रतीय-
 मानत्वस्य हेतुविवक्षितत्वात् व्यभिचार इत्याशयः । अस्य हेतोरन्यथा
 सिद्धिमाशङ्कते । गुणादीनामिति । गुणादीनां द्रव्यत्वाभेदाभावोऽपि
 व्ययुतसिद्धत्वेन तादात्म्यप्रतीतिसिद्धिरित्यर्थः । दृषयितुं विकल्पयति ।

इति । तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते,
तन्तुगतांश्च गुणाः शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लत्वादि-
गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेषामभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो
द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यभावे बाध्येत । अथाप्यक-
कालत्वं अयुतमिद्वलमुच्येत, सद्यदक्षिणयोरपि गोविषा-
णयोरयुतमिद्वलं प्रसज्येत । *तथाऽप्यकस्मभावत्वे त्वयुतमि-
द्वले न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः सम्भवति, तस्य तादात्म्येनैव
प्रतीयमानत्वात् । युतमिद्वयोः सम्बन्धः संयोगोऽयुतमिद्व-
योऽस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मूर्धैव तेषां, प्राक् मिद्वस्य
कार्यात् कारणस्यायुतमिद्वत्वानुपपत्तेः । †अथान्यतरापेक्ष
एवायमभ्युपगमः स्यादयुतमिद्वस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धः

तत्पुनरिति । शैलस्य पटनिष्ठत्वात् पटस्य तन्तुदेशत्वात् पटशैव
योरप्यकदेशत्वाभावाच्चुक्तः पट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्न
स्यादित्याद्यं दूषयति । अपृथग्देशत्व इति । काणादसूत्रद्वयं व्याचष्टे ।
तन्तवो हीति । स्वभावो हि स्वरूपं तस्याप्यकत्वेऽस्मादप्यभेद-
सिद्धिरित्याह । अप्यकस्मभावत्व इति । अभेदे युक्तिमाह । तस्येति ।
मगस्येत्यर्थः । एवं घट् पदार्थाः अत्यन्तभिन्ना इति सिद्धान्तोऽनुभववि-
रोधेन दूषितः । सिद्धान्तान्तरं दूषयति । युतेति । अयुतमिद्वत्वं किमुभ-
योक्तव्यमित्यतस्तस्य नाद्य इत्याह । प्रागिति । द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति । अ-
थेत्यादिना । कारणस्य प्यकसिद्धत्वेऽपि कार्यगप्यकसिद्धमित्युक्तं नुपेक्ष
सम्बन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति विकल्पाद्यं दूषयित्वा द्वितीयं शङ्कते ।
सिद्धं भवेति । सत्तोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इत्यभ्युपगमात् तन्तु-
पटयोरपि संयोगापत्तिरित्यपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः । सद्योजात-

समवाय इति । एवंमपि प्राग्विद्वत्कालाभावात् कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते इत्याद्यन्तत्वात् सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बन्धेति चेत्, पाक् कारणसम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतमिद्व्यभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदमुक्तं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवायः, एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव स्यात् न समवायः, नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवाय-

पटस्य क्रियाभावात् कथं संयोगस्तत्राह । यथेति । किञ्च सम्बन्धस्यापि सम्बन्धेनावस्थानादसम्बन्धस्यानियामकत्वात् सम्बन्धादपि दुर्निरूप इत्याह । नापीति । सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नः, तद्विलक्षणशब्दधीगम्यत्वादस्त्वन्तरवदिति शङ्कते । सम्बन्धीति । कल्पितभेदसाधने सिद्धसाधनता वस्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इति समाधत्ते । नैकत्वंपीति । स्वरूपेणैव मनुष्यादिशब्दभावे च पुत्राद्यपेक्षया पितृत्यादिविलक्षणशब्दधीगम्यो भवति न च भिद्यत इति व्यभिचार इत्यर्थः । पालितमाह । इत्यपक्षञ्चीति । विलक्षणशब्दधीगम्यत्वात् पितृप्रभृत्यतिरेकलक्षणानि लिङ्गेन प्राप्तस्य वस्तुन्तरस्य संयोगादेः सम्बन्धिव्यतिरेकेणानुपलब्धेरभावो निश्चीयत इत्यर्थः । न ह्यङ्गुलिद्वयस्य नैरन्तर्यातिरेकस्य संयोग उपलभ्यते, समवायस्तु न कस्यापि क्वचिदप्यनुभवमाराह्यतीति भावः । सम्बन्धस्य सम्बन्धभेदे सम्बन्धिनः सदा सत्त्वात् सम्बन्धबुद्धिप्रसङ्ग इति शङ्कां निषेधति । नापीति । परापेक्षया नैरन्तर्यावस्थायामङ्गुल्याः रूपरूपिनाम्ब सम्बन्धधीर्न सत इत्युक्तमित्यर्थः ।

शब्दप्रत्ययदर्शनात् तयोरस्तित्वमिति चेत् न, एकत्वेऽपि स्वरूप-
वाङ्मरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देव-
दत्तां लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभागभ-
वति । मनुष्यो 'ब्राह्मणः' श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्यविरः
पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । यथा चैकापि सती रेखा
स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतमहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनु-
भवति तथा सम्बन्धिनेरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयो-
गसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेन इत्युपलब्धि-
लक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य । नापि सम्बन्धिविष-
यत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सन्ततभावप्रसङ्गः, स्वरूपवाङ्मरूपा-
पेक्षेय्युक्तोत्तरत्वात् । तथाष्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः ।

पूर्वपरमाण्वोः संयोगनिरासेन द्युक्तादिरुचिर्निरस्ता, संप्रत्ययवृ-
दात्मनागूनां संगोगोऽगूणं क्रियाहेतुरात्ममनसोः संयोगो बुद्ध्याद्यस-
मवायिकारणं निरस्यते । तथाष्वात्मेति । निरस्तमपि कल्पितप्रदेश-
पक्षमतिप्रसङ्गादोषान्तरं वक्तुं पुनरुद्धावयति । कल्पिता इति ।
कल्पनमङ्गः ऊहितार्थाः सन्तोऽसन्तो वा द्वितीयेन संयोगसिद्धिः
स्वस्वाभावयोरेकत्र वृत्त्यवच्छेदकासत्त्वादाये तूहमात्रेण सर्वार्थसिद्धि-
प्रसङ्गः, ऊहस्य स्वाधीनत्वात् प्रभूतत्वं निरवधित्वं तत्सम्भवाच्चेत्यर्थः ।
यद्युहात् सर्वसिद्धिस्तदा पदार्थबन्धमुक्तिनियमा लुप्येरन्नित्याह । न
चेत्यादिना । संयोगं दूषयित्वा समवायं दूषयति किद्यान्यदिति । तस्मिन्
दूषणान्तरं उच्यत इत्यर्थः । संश्लेषः संग्रहः । यत एककर्षणेनापरा-
कर्षणं तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । द्युक्तं निरवयवासमवेतं सावयवत्वा-
दाकाशसमवेतभूमिवदिति भावः । ननु द्युक्तस्यासमवेतत्वे तदा-

सम्भवति, प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोग-
दर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेत् न,
अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सवार्थेभिर्द्विप्रसङ्गात्, इयानेवावि-
द्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो जातोऽधिक इति
नियमे हेत्वभावात्, कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्, प्रभृतत्वसम्भवाच्च ।
न च वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं
सहस्रं वार्था न कल्पितव्या इति निवारको हेतुरस्ति, तस्माद्-
यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत् सिध्येत्, कश्चित्कृपाणुः प्राणिनां
दुःखवज्जलः संसार एव माभूदिति कल्पयेत्, अन्या वा व्यमनो
मुक्तानामपि पुनस्तत्पत्तिं कल्पयेत्, कस्योर्निवारकः स्यात् ।
किञ्चान्यद्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयववाभ्यां सावयवस्य द्वाणुक-
स्याकाशेनेव संक्षेपानुपपत्तिः, न ह्याकाशस्य पृथिव्यादीनाञ्च जतु-

श्रितत्वं न स्यात्, सम्बन्धं विना तदयोगात्, न च संयोगादाश्रितत्वं कार्य-
द्रव्यस्य प्रकृत्य संयोगादिति शङ्कते । कार्येति । प्रकृतिविकारयोरभे-
दादाश्रयाश्रयिभावानुपपत्तिरिष्टेति परिहरति । नेति । भेदान् तद्वद्वव
इति वदन्तं प्रत्याह । इतरेतराश्रयत्वादिति । कथं तर्हि कार्यस्य कार-
णाश्रितत्वव्यवहारः कल्पितभेदादित्याह । कारणस्येवेति । परमाणूनां
निरवयवत्वमप्ययुक्तमित्याह । किञ्चेति । परमाणवः सावयवाः अन्य-
त्वात् घटवद्विपक्षे तेषां दिग्भेदावधित्वं न स्यादात्मवादित्यर्थः । ननु
परमाण्वपेक्षया योऽयं प्राची दक्षिणेत्यादिदिग्भेदव्यवहारस्तदवधि-
त्वेन योऽवयवास्त्वयोच्यन्ते त एव परमाणवस्तेऽपि सावयवास्त्वन्तं तद-
वयवा एवेति, एवं यतः परं न विभागः स एव निरवयवः परमाणु-
रिति शङ्कते । यौक्त्वमिति । परिहरति । न सृजतेति । अयमर्थः यत्सर्वा-

काष्ठवत् संश्लेषोऽस्ति, कार्यकारणद्रव्ययोरश्रिताश्रयभावोऽन्य-
था नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेत् न, इतरे-
तराश्रयत्वात् । कार्यकारणयोर्हि भेदमिद्धावाश्रिताश्रयभावमि-
द्धिराश्रिताश्रयभावमिद्धौ च तयोर्भेदमिद्धिः कुण्डवदरवदिति
इतरेतराश्रयता स्यात् । नहि कार्यकारणयोर्भेदः आश्रिताश्र-
यभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते, कारणस्यैव संस्थानमात्रं
कार्यमित्यभ्युपगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात्
यावन्त्यो दिशः षड्यै दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः
सावयवत्वादित्याद्येति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाधेत ।
यांस्तं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयामि त एव मम परमाणव
इति चेत् न, मूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणापरमकारणादिना-
शोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्युणकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभू-

तृणा विभागायोग्यं वस्तु स परमाणुरिति यद्युच्येत तर्हि ब्रह्माण एव
परमाणुसंज्ञा कृता स्यात्, तदन्वस्याल्पस्य दिग्भावाहत्वेनावयवविभा-
गावश्यभावात्, यदि पृथिव्यादिजातीबाल्पपरिमाणविभक्तभूमिर्भूयः स
परमाणुरित्युच्येत तर्हि तस्य न मूलकारणत्वं विनाशित्वात् घटवत्, न
च ह्येवमिद्धिः, अथवा विनाशिनः पृथिव्यादिजातीभूत्वात् घटवदिति
साधनादिति, सम्प्रति निरवयवद्रव्यस्य नाशहेत्वभावात् आत्मवदवि-
नाश इत्याशङ्क्य पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति । विनश्यन्त इत्या-
दिना । ब्रह्मातिरिक्तस्य अज्ञानिकत्वाच्च द्रव्यस्य निरवयवत्वमसिद्धं
निमित्तादृष्टादिनाशादिनाशः प्रलये सम्भवति, मुक्तौ ज्ञानादज्ञान-
नाशे तत्कार्यानुनाशसम्भव इति भावः । यदुक्तं यत्कार्यद्रव्यं तत्सं-

तापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मातरञ्च पृथिव्येकजातीयकं
 विनश्यति ततो ह्यणुकं, तथा परमाण्वोऽपि पृथिव्येकजातीय-
 कत्वादिनश्येयुः । विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेत्
 नायं दोषः, यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विभागेऽपपत्ति-
 मवोचाम । यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवाना-
 मपि अग्निमयोगाद्भवभावापत्त्या काठिन्यविनाशो भवति, एवं
 परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या मूर्त्यादिविनाशो भ-
 विष्यति, तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन
 भवति, क्षीरजलादीनामन्तरेणापि अवयवसंयोगान्तरं दधि-
 हिमादिकार्यारम्भदर्शनात् तदेवमसारतरतर्कसन्दृभत्वादी-

योगसचिवानेकद्रव्यारम्भमिति तन्नेत्याह । तथा कार्यारम्भोऽपीति ।
 केवल्यं प्राधान्यं कार्यद्रव्यस्थितावपि हेतुत्वात् संयोगस्य क्षीरार-
 म्भकसंयोगाद्धारम्भकं न संयोगान्तरं, तथा च दध्यादौ व्यभिचा-
 रात्त व्यभिचिरित्यर्थः । किञ्च यत्कार्यद्रव्यं तद्धारम्भमित्येव व्यभिचरन्तु
 लाघवात् तु संयोगसचिवस्त्वन्यूनपरिमाणौनेकद्रव्यारम्भमिति शार-
 वादीर्घविक्षीतदुक्तानारम्भो न्यूनपरिमाणायां व्यभिचारात् । न च
 रज्जुर्न द्रव्यान्तरमिति वाच्यं, अद्वयविभाजविज्ञवापातात् । किञ्च नि-
 रवयवद्रव्यत्वस्यैकात्मकवृत्तित्वे लाघवात्त निरवयवानेकात्मसिद्धिः । यत्त्व-
 यत्त्वसारतन्म्यविश्रान्तिभूमित्वेन तत्सिद्धिरिति तत्र व्यक्तत्वेनोक्तचुटिषु
 विश्रान्तेः । न च त एव चुटिनामानो जगद्धेतव इति वाच्यं । पृथि-
 वीत्वादिना सावयवत्वानित्ययोरनुमानात् । न सावयवत्वस्य क्वचित् वि-
 श्रान्तौ परमात्मसिद्धिः अविश्रान्तावनवस्यति वाच्यं । मायायां ब्रह्मणि
 सावयवत्वविश्रान्तिसम्भवात् । अतो न किञ्चिदसमष्टावे प्रमाणं, निर-
 वयवानां संयोगसमवाययोरसम्भवात् समवेतद्वयकाद्यारम्भकत्वायोग

स्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रवणैश्च * श्रिष्टैर्मत्वादिभिरपरि-
गृहीतत्वादत्यन्तमेवानपेक्षास्मिन् परमाणुकारणवादे कार्याऽऽर्थैः
श्रेयोऽर्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥

• समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

वैशेषिकराङ्गान्तो दुर्युक्तियोगाद्देदविरोधाच्छ्रिष्टापरिग्र-
हाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तं, सोऽर्द्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्व-
साम्यात् सर्ववैनाशिकराङ्गान्तो नितरामनपेक्षितव्य इतीदमि-
दानीमुपपादयामः । स च बह्वप्रकारः प्रतिपत्तिभेदादिनेय-
भेदाद्वा । तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति, केचित् सर्वान्त्व-
वादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्व-

इत्यादि बाधकमुक्तमेव । सम्प्रत्यपरिग्रहाच्चेति सूत्रवाक्यशेषं परग्र-
हिकरैरर्थमप्यसंहरति । तदेवमिति । तस्माद्भ्रान्तिमुक्तेन वैशेषिकमतेन
वेदान्ततात्पर्यस्याविरोध इति सिद्धं ।

• वैशेषिकं निरस्य वैनाशिकं निरस्यति । समुदाय इति । यदिमात्र-
भेदेन देहादेराशुतरविनाशाङ्गीकारादर्द्धवैनाशिको वैशेषिकस्तस्य
निरासावन्तरं सर्ववैनाशिकवादी बुद्धिस्थो निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गति-
माह । वैशेषिकेति । नाभाव उपलब्धिरिति निरसनीयसिद्धान्ता-
दत्र निरस्यति, सिद्धान्तस्य भेदं वक्तुं तत्सिद्धान्तं विभजते । स चेति ।
ननु सुगतप्रोक्तागमस्यैक्यात् कुतो बह्वप्रकारता तच्चाह । प्रतिपत्ती-
ति । एकस्यैवागमस्याख्यातुः शिष्यस्यावस्थाभेदेन बुद्धिभेदात् मन्दम-
ध्यमोत्तमधियां शिष्याणां वा भेदाद्बह्वप्रकारतेत्यर्थः । तानेव प्रकारा-
न्नाह । तचेति । सौत्रान्तिका वैभाषिको योगाचारो माध्यमिकश्चेति

पूत्यत्ववादिन इति । तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमान्तरस्य
वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं चैतन्न तांस्तावत् प्रति-
ब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवी धात्वादयः, भौतिकं रूपादयश्चक्षुरा-
दयश्च । चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्त्रेहोष्णप्रेरक-
स्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन मंहन्यन्त इति मन्यन्ते । तथा रूप-
विज्ञानवदनामंज्ञासंस्कारमंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः, तेषुप्राध्यात्मं
सर्वव्यवहारास्पदभावेन मंहन्यन्त इति मन्यन्ते [सर्वदर्शनमं० पृ० २३।
पं० १७] । तत्रेदमभिधीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः

चत्वारः शिष्याः, तेष्वाययोर्वाह्यार्थानां परीक्षत्वापरोक्षत्वविवादेऽप्य-
स्तित्वसम्पत्तिपक्षेस्तयोः सिद्धान्तमेकीकृत्य निरस्यत इत्याह । तत्र य
सर्वान्तित्वेति । भूतं भौतिकं बाह्यं, चित्तश्चैतन्न च कामाद्यान्तरमिति
विभागः । तत्र सन्दिह्यते किं मानमूलो भ्रान्तिमूलो वायं सिद्धान्त
इति । तत्र प्रमाणमूल इति पूर्वपक्षयन् सिद्धान्तं तदीयं दर्शयति ।
तत्र भूतमिति । स्थिरः प्रपञ्चो ब्रह्महेतुक इति वक्रान्तसिद्धान्तस्य
मानमूलक्षयिकसिद्धान्तविरोधादसिद्धिः पूर्वपक्षकत्वं सिद्धान्ते तद-
विरोध इति ज्ञेयं । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं विषयेन्द्रियात्मकं भौति-
कञ्च परमाणुसमुदाय एव नावयत्यन्तर इति सत्त्वा परमाणुत्वं विभ-
जते । चतुष्टये चेति । चतुर्विधा इत्यर्थः । खरः कठिनः तत्स्वभावाः
धार्यवाः परमाणवः क्षिप्वा क्षाप्याः उष्णान्तजमाः ईरणश्चलनस्व-
भावो वायव्यानामिति । बाह्यसमुदायमुक्ताध्यात्मिकसमुदायमाह ।
तथेति । सविषयेन्द्रियाणि रूपस्पर्शः, विषयाणां बाह्यत्वेऽपि देशस्ये-
न्द्रिययाह्यत्वादाध्यात्मिकत्वं, अहमहमित्याजयविज्ञानप्रवाहो विद्या-
नस्कन्धः, सुखाद्यनुभवा वेदनाकन्धः, गौरश्च इत्येवं नामविशिष्टसवि-
कल्पकः प्रत्ययः संज्ञास्कन्धः, रागद्वेषमोहधर्माधर्मः संस्कारस्कन्धः । तत्र

समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः
 स्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धीरूपः, तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदाये-
 ऽभिप्रियमाणे तदप्राप्तिः समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः । कुतः
 समुदायिनाभवेतन्नत्वात्, चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसि-
 द्धाधीनत्वात्, अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशामितुर्वा
 स्थिरस्य संहन्तरनभ्युपगमात्, निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृ-
 त्त्यनुपरमप्रसङ्गात्, आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात्
 क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्

विज्ञानस्कन्धाश्चित्तमात्मिति गीयते, अन्ये चत्वारः स्कन्धाश्चेत्तास्तेषां स-
 ङ्घातः आध्यात्मिकः सकललोकयाचानिर्वाहक इत्यर्थः । अवयवाति-
 रिक्तावयव्यनुपलब्धेरवयवाः शिष्यन्ते यत् सत् तत् क्षणिकं, य-
 विद्युदिति तेषां क्षणिकत्वमिति मानमूलोऽयं सिद्धान्त इति प्राप्ते
 सिद्धान्तसूत्रं योजयति । योऽयमिति । सर्गादौ परमाणूनां स्कन्धा-
 नाच्च खेतः सङ्घातस्तत्तावन्न सम्भवति अचेतनत्वात् । नापि चित्ताख्यम-
 भिज्वलनं विज्ञानं समुदायहेतुः सङ्घाते देहाकारे जाते विज्ञानं
 विज्ञाने जाते सङ्घात इत्यन्योन्याश्रयात् । न च क्षणिकविज्ञानादन्यः
 कश्चिज्जोव ईश्वरो वा त्वयाभ्युपगम्यते यः सङ्घातकर्त्ता भवेत् । न च
 कर्त्तारमनपेक्ष्याणवः स्कन्धाश्च स्वयमेव सङ्घाताद्यं प्रवर्त्यन्त इति वाच्यं ।
 अनिमैक्षप्रसङ्गात् । नन्वालयविज्ञानसन्तानः संहन्तास्त्वित्यत आह ।
 आशयस्तेति । आशेरतेऽस्मिन् रागादय इत्याशयः सन्तानः, स किं स-
 न्तानिभ्यो विज्ञानिभ्योऽन्योऽन्यो वा, आद्येऽपि स्थिरः क्षणिको वा, नाद्यः
 अस्मदियनिष्ठात्मवादप्रसङ्गात् । द्वितीये दोषमाह । क्षणिकत्वेति ।
 क्षणिकस्य जन्मातिरिक्त्यापारो नास्ति, तस्मात्तस्य परमाणवादिसे-
 नाद्यं प्रवृत्तिरनुपपन्ना क्षणिकत्वव्याघातादित्यर्थः । एतेनानन्यः सन्तान

समुदायानुपपत्तिः । समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोक-
याच्चा लुप्येत ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १६ ॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिद्धेतनः संहन्ता स्थिरो
नाभ्युपगम्यते, तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते
लोकयाच्चा, तस्याहोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपंचितव्य-
मस्ति । ते चाविद्यादयः अविद्या संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं
षडाद्यतनं स्पर्शा वेदना तृष्णापादानं भवो जातिः जरा मरणं

इति पक्षो निरस्तः, क्षणिकस्य मेलकत्वानुपपत्तेः, तस्मात् संहन्तुरस-
त्त्वात् सङ्घातानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

संहन्तुरभावेऽपि सङ्घातोपपत्तिमाशङ्क्य निषेधति । इतरेति ।
कार्यं प्रत्ययते गच्छतीति प्रत्ययः कारणं अविद्यादिभिरुवाच्यात् स-
ङ्घातसिद्धौ व्यवहारापपत्तिरित्यर्थः । अविद्यादानाह । तै चेति ।
क्षणिकेषु स्थिरत्वबुद्धिरविद्या ततो रागद्वेषमाहाः संस्कारा भवन्ति
तेभ्यो गर्भस्थस्याद्यं विज्ञानं उत्पद्यते तस्मिन् चालयविज्ञानात् पृथिव्यादि-
चतुष्टयं नामाश्रयत्वान्नाम भवति । ततो रूपं सितसितोत्पत्तौ मुक्त-
शोणितं निष्पद्यते गर्भस्थकलबहुदावस्या नामरूपशब्दार्थ इति नि-
ष्कर्षः, विज्ञानं पृथिव्यादिचतुष्टयं रूपश्चेति षडाद्यतनानि यस्यैन्द्रिय-
जातस्य तत् षडाद्यतनं, नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संयोगः स्पर्शः, तत्-
सुखादिका वेदना तथा पुनर्विषयतृष्णा तथा प्रवृत्तिरुपादानं, तेन
भववत्सामान्येति भवो धर्मादित्ततो जातिर्देहजन्म, यद्धृत्स्न्यसमुदाय
इति यावत् । जातानां स्तब्धानां पारंपार्यो जरास्तन्यः, नाशो मरणं,
स्मियमाणस्य भुजादिच्छेदादन्तर्दाहः शोकस्तन हा पुत्रत्यादिप्रलापः

शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवञ्जातीयका इतरेतरहेतु-
काः सैगते समुये कश्चित् संक्षिप्ता विनिर्दिष्टाः, कश्चित् प्रप-
ञ्चिताः, सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवम-
विद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्र-
वदनिशमावर्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः सङ्घात इति चेत्, तत्र,
कस्मादुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः सङ्घातो न स
सङ्घातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत, न त्ववगम्यते । यत इति
तरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरोऽस्योत्पत्तिः न
निमित्तं भवद्भवेत्, न तु सङ्घातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं न
भवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते सङ्घात इत्युक्तं, अ-
च्यते यदि तावदयमभिप्रायः, अविद्यादयः सङ्घातः तरे-
णात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते सङ्घातमिति, ततस्तस्य सङ्घातस्य
किञ्चित् निमित्तं वक्तव्यं, तच्च नित्येष्वप्यणुषु अभ्युपगम्यमानेष्व-

परिदेवना, अनित्यानुभावा दुःखं, तेन दुर्मनस्ता मानसी व्यथा इति-
शब्देन मानापमानादिक्लेशसंज्ञार्थः, न केवलं सुगतानामेवाविद्या-
दयः सौमताः किन्तु सर्ववादिनामप्युक्ताः । सर्वेषामिति । अविद्या-
दिहेतुका जन्मादयो जन्मादिहेतुकाश्चाविद्यादय इति मिथो हेतु-
हेतुमद्भावादर्थतः सङ्घातमिच्छति शङ्कामुपसंहरति । तदेवमिति
मिडान्तभागं व्यास्यते । तन्नेति । अविद्यादीनां उत्तरोत्तरहेतुत्वम-
ङ्गीकृत्य सङ्घातहेत्वभावात् सङ्घातो न स्यादित्युक्ते पूर्वोक्तं स्मारयति ।
नन्विति । किमविद्यादयः सङ्घातस्य गमका उत्तोत्पादका इति वि-
कल्पाद्ये सङ्घातस्योत्पादकं किञ्चिद्वच्यं तन्नास्तीत्याह । अत्रोच्यते
यदीति । आश्रयाश्रयिभूतत्वमिति भोक्तृविशेषणं अदृष्टाश्रयेष्वित्यर्थः ।

अथाअधिभूतेषु भोक्तृषु सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरी-
क्षायां किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वप्येषु भोक्तृरहितेष्वसथा-
अधिभूतेषु बाभुपगम्यमानेषु भवेत् । अथायमभिप्रायः
अविद्यादय एव सङ्घातस्य निमित्तमिति । कथं नमेवाभित्यो-
त्तानं सभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे सङ्घाता
एवानादौ संसारे ससत्त्वानुवर्तन्ते तदाअथास्याविद्यादय इति
तदापि सङ्घातात् सङ्घातान्तरं उत्पद्यमानं नियमेन वा
सदृशमेवात्पद्येत अनियमेन वा सदृशं विमदृशं वात्पद्येत
नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राण्यभावः
प्राप्नुयात्, अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित् क्षणेन
हृत्सी भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेत् इति प्राप्नुयात्,
उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धं । अपि च सङ्कोचार्थः सङ्घातः स्यात्

यथा न्द्विरेख्यगुषु सङ्घातं योग्येषु कर्तृषु चादृष्टसङ्घातेषु सत्सु ज्ञाना-
भावमान्नेन संहतिकर्तृत्वायोगात् सङ्घातापत्तेर्निमित्तं नास्तीत्युक्तं
तदा क्षणिकपक्षे तत्रास्तीति किमु वक्तव्यमित्याह । किमिति । आश्र-
याश्रयः सङ्घातकर्त्ता तच्च न्योऽस्त्वित्यर्थः । आश्रयाश्रयिगृह्योऽस्त्विति पाठे
उपकार्योपकारकत्वगृह्योऽस्त्वित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते । अथायमिति ।
सङ्घातस्याविद्यादीनां चात्पत्तौ अन्योन्याश्रयः स्यादिति दृषयति ।
कथमिति । स्वाभाविकः स्वस्वयं सङ्घातानां हेतुहेतुमद्भावेन प्रवाहा
व संहन्तारमपेक्षते, पूर्वसङ्घातस्या अविद्यादय उत्तरे सङ्घातप्रवर्तका
इति नान्योन्याश्रयदोषोऽपीत्याशङ्कते । अथ मन्यसे इति । स्वाभावस्य
नियमानियमयोरपसिद्धान्तापातः स्यादिति परिहारार्थः । पृथक्ते
गच्छति चेति पुद्गलो देहः । किञ्च भोक्तुः क्षणिकत्वपक्षे भोगाप्रवर्गव-

स जीवे नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः, ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः, तथा मोक्षो मोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यं । अन्येन चेत् प्रार्थ्येतोभयं भोग-
मोक्षकालावस्थार्थिना तेन भवितव्यं, अवस्थायित्वे क्षणिक-
त्वाभ्युपगमविरोधः, तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमवि-
द्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु सङ्घातः सिध्येत्
भोक्तृभावादित्यभिप्रायः ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वान्न सङ्घातमि-
द्विरस्तीति, तदपि त्वत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं न सम्भवतोती-
दमिदानोमुपपाद्यन्ते । क्षणभङ्गवादिनोऽयमभ्युपगमः उत्तर-
स्मिन् क्षणे उत्पद्यमाने पूर्वक्षणे निरुध्यत इति । न चैवम-
पगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः हेतुफलभावः शक्यते सम्पा-

हारोऽपि दुर्घट इत्याह । अपि चेति । यो यदिच्छति स तत्काले
नास्ति चेत् इच्छा व्यर्था, नास्ति चेत् क्षणिकत्वभङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतं स-
ङ्घातनिरासमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

द्विविधो हि कार्यसमुत्पादः सुगतसम्मतः हेतुधीनः कारणसमु-
दायाधीनश्चेति । तत्राविद्यातः संस्कारस्ततो विज्ञानमित्येवंरूपः प्र-
थमः, एधिद्यादिसमुदायात् कार्यं इत्येवं द्वितीयः, तत्राद्यमङ्गीकृत्य
द्वितीयः सङ्घातकर्तृभावेन दूषितः, सम्प्रत्याद्यं दूषयति सूत्रकारः ।
उत्तरेति । क्षणिकोऽर्थः क्षण इत्युच्यते, निरुध्यमानत्वं विनाशकसा-
न्निध्यं, निरुद्धत्वमतीतत्वं । ननु कार्यकाले विनाशस्याप्तत्वेऽपि पूर्वक्षणे

दद्यितुं निवध्यमानस्य निवृद्धस्य वा पूर्वक्षणाभावपक्षत्वाद्-
 उत्तरक्षणेति त्वानुपपत्तेः । अथ भावभूतः परिनिर्णयकावयवः
 पूर्वक्षणे उत्तरक्षणे हेतुरित्यभिप्रायस्तथापि नोपपद्यते,
 भावभूतस्य पुनर्योपारकल्पनायां क्षणान्तरसम्बन्धप्रसङ्गात् ।
 अथ भाव एवास्य व्यापार इत्यभिप्रायः, तथापि नैवापपद्यते
 हेतुस्वभावानुपारकस्य फलस्योत्पत्त्यसम्भवात् । स्वभावापरागा-
 भ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभ-
 ङ्गाभ्युपगमत्यागप्रसङ्गः । विनैव वा स्वभावापरागणे हेतु-
 फलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसङ्गः । अपि चा-
 त्पादनिरोधो नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातां, अवस्था-
 न्तरं वा वस्तुन्तरमेव वा, सर्वथापि नोपपद्यते । यदि ताव-
 दस्तुनः स्वरूपमेवात्पादनिरोधो स्यातां ततो वस्तुशब्द उत्पा-
 दनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः । अथास्ति कश्चिदिशेष
 इति मन्येत उत्पादनिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्य-

सत्त्वात् क्षणिकार्थस्य हेतुत्वमक्षतमिति शङ्कते । अथ भावेति, सद्रूप
 इत्यर्थः । किं हेतोरुक्त्यन्यतिरिक्तः कार्योत्पादनाख्यो व्यापारः अनतिरि-
 क्तो वा, नाद्य इत्युक्ता इत्यायं शङ्कते । अथेति । भाव उत्पत्तिः, उक्तं हि

‘भूतिर्यथा क्रिया सैव कारकं सैव चेष्टते’ इति ।

येषां क्षणिकभावां नो या भूतिः सैव क्रिया कारकश्चेत्यर्थः । ननुस्यापि
 निमित्तत्वं स्यान्नोपादानत्वं, तथा च मृदादघट्टादिकाणां सत्त्वे घटाद्य-
 नुत्पत्तिः सत्त्वे च क्षणिकत्वहानिरिति परिहरति । तथापीत्यादिना ।
 प्रथमपक्षोक्तदोषं दृढयति । विनैवेति । वस्तुनो जन्मधर्मानिरूपणाच्च
 न क्षणिकत्वमित्याह । आप्येति । तयोः स्वरूपत्वं वस्तुन्यन्तर्भावात्

जात्यो अवस्थे अभिलष्येते इति, एवमप्याद्यन्तमध्यक्षणत्रयम-
 स्थित्वादेस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिः । अथाद्यन्तव्यतिरि-
 क्तावेवात्पादनिरोधौ वस्तुनः स्यातां अश्वमहिषवत्, ततो
 वस्तुत्पादनिरोधाभ्यामसंस्पृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः ।
 यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पत्तिर्दानिरोधौ स्यातां, एव-
 मपि द्रष्टृधर्मा तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग
 एव, तस्मादप्यमङ्गतं मौगतं मतं ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधा यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

क्षणभङ्गवादे पूर्वक्षणे निरोधग्रस्तत्वान्नोत्तरस्य क्षणस्य
 हेतुर्भवतीत्युक्तं । अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात्, ततः
 प्रतिज्ञोपरोधः स्मृतः, चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचैत्ता-
 उत्पद्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत, निर्हेतुकायां चोत्पत्ता-

वस्तुनोत्पादनान्तत्वमित्यपि द्रष्टव्यं । द्वितीयं शङ्कते । अथास्तीति । वि-
 श्वमेवाह । उत्पादेति । दृषयति । एवमपीति । ताभ्यां संसर्गं वस्तुनः
 क्षणिकत्वमङ्गः स्यात् । संसर्ग एव नास्तीति तृतीयकल्पमुत्थाप्य दृष-
 यति । अथाद्यन्तेति ।

सूत्रं व्याख्यातुं वृत्तं स्मारयति । क्षणभङ्गमिति । किं कार्योत्पत्तिर्नि-
 र्हेतुका सहेतुका वा, आद्ये प्रतिज्ञाहानिरित्याह । अथासत्येवेत्या-
 दिना । विषयकरणसहकारिसंस्काराश्चतुर्विधा हेतवस्तान् प्रतीत्य प्राप्य
 धितं रूपं दिविज्ञानं चैवास्तिभावकाः सुखादयश्च जायन्त इति प्रति-
 ज्ञार्थः । यथा नालविज्ञानस्य नीलं वस्तु, आलम्बनप्रत्ययो विषयः, चक्षुः
 करणमधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्यय आलोकः, समनन्तरपूर्वप्रत्ययः

तिबन्धात् सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत । अथोत्तरज्जोत्पत्तिं यावन्ता-
वदवतिष्ठते पूर्वज्ज इति ध्रूयात्, ततो यौगपद्यं हेतुफलयोः
स्यात्, तथापि प्रतिज्ञापरिोध एव स्यात्, ज्जणिकाः सर्वे संस्कारा
इतीयं प्रतिज्ञोपरुध्येत ॥

प्रतिमंग्याऽप्रतिमंग्यानिरोधाप्रप्तिरविक्वेदात् ॥ २२ ॥

अपि च विनाशिकाः कल्पयन्ति 'बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्
संस्कृतं ज्जणिकञ्च' इति । तदपि च त्रयं प्रतिमंग्याऽप्रतिमंग्या-
निरोधावाकाशमुत्पाद्यते । त्रयमपि चैतदवस्त्वभावमात्रं
निरुपाख्यमिति मन्यन्ते । बुद्धिपूर्वकः किल विनाशो भावानां
प्रतिमंग्यानिरोधो नाम भाव्यते तद्विपरीतोऽप्रतिमंग्यानि-
रोधः, आवरणभावमात्रमाकाशमिति । संशयमाकाशं पर-

संस्कार इति भेदः । प्रतिज्ञाहानिपरुषदोषमुक्ता वस्तुदोषमप्याह ।
निर्हृतुकायाश्चेति । सहेतुकत्वपक्षेऽन्यधिकारणस्य मूलादौ कर्तव्यमह-
भावपक्षेऽपि क्षणिकत्वपक्षेऽपि निरिति सत्तत्त्वमप्युच्यते । अद्यात्तत्त्व-
क्षणेत्यादिना । सम्यक् क्रियन्त इति संस्काराः, आद्यन्तवन्तो भवन्ता
इत्यर्थः ॥

एवमाद्यसूत्राभ्यां समुदायो निरस्तः, उत्तरसूत्राभ्यां कार्यकारण-
भावक्षणिकत्वं निरस्तं, सम्यति तदभिमतं द्विविधं विनाशं दृष्टयति ।
प्रतिमंग्याति । संस्कृतमंग्यां बुद्धिबोध्यं प्रमेयमात्रं त्रयात्तत्त्वमप्युच्यते-
दित्यर्थः । किं तत्त्रयं तदाह । तदपीति । निरुपाख्यं निःस्वरूपं, प्र-
तिसंख्या सन्तं भावमसन्तं करोमीत्यवस्था सख्या बुद्धिः प्रतिसंख्या
तथा निरोधः कस्यचिद्भावस्य भवति, अतर्ह्यपूर्वकस्तु क्षणमादानां
स्वरसमभङ्गुराकामित्याह । विपरीत इति । पराकियामुक्ता सूत्रं खा-

स्मात् प्रत्याख्यास्यति, निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे । प्रति-
 मञ्ज्याऽप्रतिमञ्ज्यानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भव इत्यर्थः । कस्मादविच्छे-
 दात् । एतौ हि प्रतिमञ्ज्याऽप्रतिमञ्ज्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ
 वा स्यातां भावगोचरौ वा, न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भ-
 वतः, सर्वेऽपि सन्तानेषु सन्तानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभा-
 वेन सन्तानविच्छेदस्यासम्भवात् । नापि भावगोचरौ सम्भवतः,
 न हि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः सम्भवति, स-
 र्वास्वयवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वयविच्छेददर्शनात् । अ-
 स्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वयवस्थासु क्वचित् दृष्टेनान्वयविच्छेदेनान्य-
 चापि तदनुमानात् । तस्मात् परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्या-
 नुपपत्तिः ॥

चष्टे । तेषामिति । भावाः सन्तानिनः, सन्तानो नाम भावानां हेतु-
 फलभावेन प्रवाहन्तास्मिन् सन्ताने चरमक्षयः क्षणान्तरं करोति
 वा न वा, आद्ये चरमत्वव्याघातः सन्तानविच्छेदात्, द्वितीये चरमस्या-
 सत्त्वप्रसङ्गः, अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति तत्सिद्धान्तात्, चरमस्या-
 सत्त्व पूर्वधामप्यसत्त्वप्रसङ्गः अर्थक्रियामून्यत्वात्, तस्मात् सन्तानस्य
 विच्छेदासम्भावनिरोधाप्राप्तिरित्याह । न तावदिति । न द्वितीय
 इत्याह । नापीति । घटकपालचूर्णाद्यवस्थासु सेयं नृदिति प्रत्यभिज्ञा-
 नादन्वयभावस्य नृदादनीत्यन्तिकविनाश इत्यर्थः । बीजस्याङ्गुरादिषु
 प्रत्यभिज्ञानादर्शनादन्वयिने विच्छेद इत्यत आह । अस्पष्टेति ।
 अङ्गुरादयोऽनून्यतान्वयिभावस्याः कार्यत्वात् घटवादिद्वयव्यविच्छेद-
 सिद्धिरित्यर्थः । यस्माद्भावानां स्थायित्वं तस्मात् प्रतिक्षयनिरोधा-
 सम्भव इत्युपसंहारः ॥

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिमञ्ज्याऽप्रतिमञ्ज्यानिर्गन्धानः-
पातो परपरिकल्पितः स सम्यग्ज्ञानाद्य सपरिकरात् स्यात्
स्वयमेव वा, पूर्वस्मिन् विकल्पे निर्हेतुकविनाशभ्युपगमहर्षि-
प्रसङ्गः। उत्तरस्मिन् मार्गेऽपदेष्टव्यमर्थक्यप्रसङ्गः। एवमुभयथापि
दोषप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनं ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशश्च निरुपाख्य-
मिति । तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्ताद्विराक्तं
आकाशस्येदानीं निराक्रियते । आकाशे चायुक्तो निरुपाख्य-
त्वाभ्युपगमः, प्रतिमञ्ज्याऽप्रतिमञ्ज्यानिरोधयोरेव वस्तुत्वप्रति-
पत्तेरविशेषात्, आगमप्रामाण्यात्तावत् 'आत्मन आकाशः स-
म्भूतः' इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुत्वप्रमिद्धिः । विप्रति-
पन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं, गन्धादीनां गुणानां

अविद्यादीनां प्रतिसंख्याननिरोधं तदभिमतं दृषयति । उभयथेति ।
यमनियमादयः परिकराः सर्वे दुःखं क्षणिकमिति भावोपदेशो
मार्गेऽपदेशः ।

आगमप्रामाण्यादिति । तत्राकाशस्य कार्यत्वोक्त्या घटादिवद-
स्तुत्वं प्रसिध्यतीत्यर्थः । नन्वागमप्रामाण्ये विप्रतिपन्नान् सुगतान्
प्रत्याकाशस्य वस्तुत्वं कथं सिध्यतीत्यत आह । विप्रतिपन्नानिति ।
शब्दे वस्तुनिष्ठः गुणत्वादित्यादिना नानादाकाशस्य वस्तुत्वं सि-
ध्यति एवम्याद्यष्टद्रव्याणां आत्रयास्तृणाश्रयत्वाद्योगादित्यर्थः । आ-

पृथिव्यादि वस्त्वश्च नन्दं गन्तात् । अपि चावरणाभावमात्राका-
शमिच्छते तस्तत्र एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात्
सुपर्णाक्षरस्यापि तस्मिन् ऽनवकाशत्वप्रसङ्गः । यत्रावरणाभावे तत्र
पतित्यतीति चेत्, येनावरणाभावो विनिश्चयते तत्तर्हि वस्तु-
भूतमेवाकाशं स्यात्त्रावरणाभावमात्रं । अपि चावरणाभाव-
मात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रस-
ज्येत । सौगते हि समये पृथिवी भगवन् किंसन्निःश्रयेत्यास्मिन्
प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किंसन्निः-
श्रय इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति वायुराकाशमन्निःश्रय
इति, तदा ऽऽकाशस्य वस्तुत्वेन समञ्जसं स्यात्, तस्मादप्ययुक्तमा-
काशस्यावस्तुत्वं । अपि च निरोधद्वयमाकाशञ्च त्रयमप्येत-
न्निरुपाख्यमवस्तु नित्यञ्चेति विप्रतिषिद्धं, न ह्यवस्तुनो नित्यत्व-
मनित्यत्वं वा सम्भवति, वस्त्वाश्रयत्वात् धर्मधर्मिव्यवहारस्य ।
धर्मधर्मिभावे हि घटादिवदस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपाख्यत्वं ॥

काशस्य भावत्वं प्रसाध्याभावत्वं दूषयति । अपि चेति । यथैकघट-
सत्त्वेऽपि घटसामान्याभावो नास्ति तथैकपक्षिसत्त्वेऽपि मूर्त्तद्रव्यसा-
मान्याभावात्मकाकाशो नास्त्येवेति पक्ष्यन्तरसञ्चारो न स्यादित्यर्थः ।
देशविशेषावच्छेदेनावरणाभावोऽन्तर्न्याशङ्क्याभाववच्छेदकदंशविशेष
एवाकाशो नाभाव इत्याह । यत्रेत्यादिना । पतित्यति पक्षी सच्च-
रिच्यतीत्यर्थः । आकाशस्यावस्तुत्वं स्वयंश्विरुद्धञ्चेत्याह । अपि चेति ।
किं सम्यक् निश्चय आश्रयाऽस्या इति किंसन्निःश्रया अवस्तुनः
शशविधावस्य श्रयत्वादृशनादिति भावः । आघातान्तरमाह । अपि
चेति । अंसाप्रतियोगिताख्यो धर्मो नित्यत्वं नासति सम्भवति धर्मि-
शोऽसत्त्वयाघातादित्यर्थः ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपेय्यन्-
 *लब्धेरपि क्षणिकतामभ्युपेयात् न च सा सम्भवति, अनुस्मृतेः ।
 अनुभवमुपलब्धिमनुत्पद्यमानं स्मरणमेतानुस्मृतिः सा कोपल-
 भ्येककर्तृका सती सम्भवति, पुरुषान्तरोपलब्धिविषये पुरुषा-
 न्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् । कथं ह्यहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च
 पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात् । अपि च दर्शन-
 स्मरणयोः कर्तर्येकस्मिन् प्रत्ययः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य
 लोकस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति । यदि हि
 तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात्, ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षोदय इति प्र-
 तीयात् न त्वेदं प्रत्येति कश्चित्, यत्रैवं प्रत्ययः तच्च दर्शन-
 स्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहम-
 सावदोऽद्राक्षोदिति । † इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरण-

आत्मनः क्षणिकत्वं दूषयति । अनुस्मृतेरिति । अनुभवजन्याः स्मृति-
 रनुस्मृतिस्तस्यां अनुभवसमानाश्रयत्वात्तदुभयाश्रयात्मनः स्थायित्व-
 मित्यर्थः । क्षणिकत्वज्ञानद्वयानुसन्धानञ्च न स्यादित्याह । कथं ह्यह-
 मिति । पूर्वदर्शनकर्तुरद्राक्षमिति स्मरणकर्तृत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च आत्मनः
 स्थायित्वमित्याह । अपि चेति । ईदृहमदः पूर्वमद्राक्षं स एवाहमद्य
 तत् स्मरामीति प्रत्यभिज्ञानाकारो द्रष्टव्यः, इदं पश्यामीति ज्ञानान्तर-
 सम्बन्धकथनं योऽहमद्राक्षं सोऽहं पश्यामीति प्रत्यभिज्ञान्तरस्योत्-
 त्पत्तिर्नाथं । विपक्षे बाधकमाह । यदि होति । द्रष्टुस्मरणोर्भिन्नेऽहं स्मरामि
 अन्वोऽद्राक्षोदिति प्रतीतिः स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह । यत्रैवमिति ।
 प्रत्ययमाह । स्मरामीति । स्मराम्यहमन्वोऽद्राक्षादिति प्रत्ययो यत्र

यो वैनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवंगच्छति, न नाहमि-
त्यात्मनो दर्शनं निवृत्तं निरुद्धं, यथाग्निरनुष्णोऽप्रकाश इति
वा । तत्रैवं सत्येकस्य दर्शनस्मरणक्षणद्वयसम्बन्धे क्षणिकत्वा-
भ्युपगमहानिरूपरिहाय्या वैनाशिकस्य स्यात्, तथानन्तरा-
मनन्तराभावात् एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिजानन्नेककर्तृकामो-
क्षमादुच्छासादतीताश्च प्रतिपत्तीराजन्मन आत्मैककर्तृकाः
प्रतिमन्दधानः कथं क्षणभङ्गवादी वैनाशिको नापत्रपेत । स
यदि ब्रूयात् सादृश्यादेतत् सम्पत्त्यत इति, तं प्रतिब्रूयात्
तेनेदं सदृशमिति दृश्यायत्तत्वात् सादृश्यस्य क्षणभङ्गवादितः
सदृशयोर्दयोर्वस्तुनोर्यहीतुरेकस्याभावात् सादृश्यनिमित्तं प्र-

तत्र भिन्नमेव कर्तारं लोकोऽवगच्छतीत्यविवादमित्यर्थः । प्रकृतप्रत्य-
भिज्ञायां तादृशभेदप्रत्ययस्य बाधकस्यादर्शनादात्मस्थायित्वं दुर्वारमि-
त्याह । इह त्वहमद इति । यथाग्नेरौष्ण्यादिकं न बाधते कश्चित्तथा
नाहमत्राक्षमिति पूर्वदर्शनं न निरुद्ध इत्यनेन बाधाभावात् प्रत्यभिज्ञा
प्रमेत्युक्तं भवति । तथा द्रष्टृस्मृत्वारौक्षे सति स्थायित्वं फलितमित्याह ।
तत्रैवं सतीति । क्षणद्वयसम्बन्धेऽप्यात्मनस्तृतीयक्षणे भङ्गोऽस्त्विति वदन्तं
प्रत्याह । तथेति । वर्तमानदशमाहूभ्यास्तमाहूसादामरणादनन्तरा-
मनन्तरां स्वयमेव प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रत्यभिजानन्नाजन्मनश्च
वर्तमानदशापर्यन्तं चतीताः प्रतिपत्तीः स्वकर्तृकाः प्रतिसन्दधानः स-
मिति योजना । दोषज्वालास्त्रिवात्मनि प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यदोषा-
दिति शङ्कते । स इति । सादृश्यज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीन-
त्वात् स्थिरस्य चातुरसत्त्वान्न सादृश्यज्ञानं सम्भवति सत्त्वे वापसि-
द्धान्तः स्यादिति परिहरति । तमित्यादिना । स्यादेतत् न सादृश्य-
प्रत्ययः पूर्वोत्तरवस्तुद्वयज्ञानजन्यस्तद्द्वयसादृश्यावगाही, किं तर्हि

तिसन्दधानमिति मिथ्याप्रसाप एव स्यात्, स्याच्चेत् पूर्वोत्तर-
योः *रूपयोः सादृश्यस्य यद्यतिक्रमस्तथा सत्येकस्य चण्डिकाव-
स्थानात् चणिकत्वप्रतिज्ञा पीड्यते, तेनेदं सदृशमिति प्रत्य-
यान्तरमेवेदं न पूर्वोत्तररूपद्वयसदृशनिमित्तमिति चेत्, न
तेनेदमिति भिन्नपदार्थापादानात् । प्रत्ययान्तरमेव चेत् सादृ-
श्यविषयं स्यात्, तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात्,
सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नुयात् । यदा हि लोकप्रसिद्धः
पदार्थः परिष्कृतैर्न परिगृह्यते तदा स्वपक्षमिद्धः पर-
पक्षदोषो वा उभयमण्युच्यमानं परीक्षकाणामात्मनश्च यथा-

कश्चिदेव विकल्पः साकारमेव वाक्यत्वेन विषयीकुर्वाणः क्षणान्तरा-
स्पृष्टी, अतो न स्थिरद्रष्टृपेक्षेति शङ्कते । तेनेदमिति । अत्र, वाक्यं
सादृश्यप्रत्यये तेनेदं सदृशमिति वस्तुत्रयं भासते न वेति । नेति
वदतः स्वानुभवविरोधः, किञ्चार्थभेदाभावात् पदत्रयप्रयोगो न स्यात्,
तस्मात् पदत्रयेण मिथः संख्यभिन्नार्थभानादभानमसिद्धमिति परि-
हरति । न तेनेति । अथ भासते वस्तुत्रयं तच्च प्रत्ययाभिन्नमेव न
वाक्यमिति चेन्न त्रयः एकप्रत्ययाभेदे मिथोऽप्यभेदापत्तेः । इत्याप-
त्तिरिति ब्रूयानं विज्ञानवादिनं प्रत्याह । यदा हि प्रति । वस्तुत्रयं
क्षेपं सादृश्यप्रत्ययाद्विभ्रं सर्वलोकप्रसिद्धं तच्च नाङ्गीक्रियते । स्यायि-
द्रष्टृप्रसङ्गभवेन तर्हि तत्तदाकाराणां क्षणिकविज्ञानानां मिथो वा-
तानभिन्नत्वादकस्मिन् धर्मिणि, विरुद्धानेकपक्षस्वरूपात्मकविप्रति-
पक्षसम्भवात् स्वपक्षसाधनादिव्यवहारो कुर्येत, अतो यथानुभवं
ज्ञानक्षेपभेदोऽङ्गीकार्यः । तथा च तेनेदं सदृशमिति वाक्यार्थयोऽज्ञान-
पूर्वकं सादृश्यं जानेत आत्मनः स्थायित्वं दुर्वारमित्यर्थः । ननु, सम्यक्
वाक्यार्थाः क्षणिकस्वरूपा निर्विकल्पकग्राह्याः, सविकल्पाध्यवसेयान्तु
स्थायित्वसादृश्यादयो वाक्याः कल्पिता अवभासन्ते, अतो विप्रति-

र्थत्वेन न बुद्धिसन्तानमारोहति, एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं
यत्तदेवं वक्तव्यं, ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रस्थापित्वमात्मनः के-
वलं प्रस्थापयेत् । न चाप्यसादृश्यात् संव्यवहारो युक्तः,
तद्भावावगम्यत् तत्सदृशभावावगमाच्च । भवेदपि कदा-
चित् वाङ्मवस्तुनि विप्रलम्भसम्भवत् तदेवेदं स्यात् तत्स-
दृशं वेति सन्देहः, उपलभ्यरि तु सन्देहोऽपि न कदाचिद्भव-
ति स एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति । य एवाहं पूर्वचुरद्राक्षं
स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चितात् तद्भावावगम्यात्, तस्मा-
दप्यनुपपन्नो वैनाशिकसमयः ॥

यथादिव्यवहार इति वाङ्मार्थवादमाशङ्क्य निरस्यति । एवमेवेति ।
यत् प्रमाणासिद्धं तदेवं वक्तव्यं । न हि क्षणिकत्वे किञ्चित् प्रमाणमस्ति
न चेदानीं घट इति प्रत्यक्षमवर्त्तमानकालासत्त्वं घटस्य गोचरं दृ-
ष्टमानक्षयमात्रसत्त्वरूपे क्षणिकत्वे मानमिति वाच्यं ; तस्य वर्त्त-
त्वमात्रगोचरत्वेन कालान्तरासत्त्वासिद्धेः । न च यत् सत्तत्क्षणिक-
मिति स्थाप्तिरस्ति, विद्युदादेरपि दिविक्षणस्याथित्वेन दृष्टान्ताभावात् ।
न च स्थायिनमनुमातारमन्तरेणानुमानं सम्भवति, तस्मादनमान-
सिद्धार्थवक्ता तथागतोऽश्रद्धेयवचन इत्यर्थः । किञ्च सादृश्यं प्रत्यभि-
ज्ञायां दोषतया निमित्तं विषयतया वा । आद्येऽपि स्वरूपसत् ज्ञातं
वा, आद्यः मन्दान्वकारे शुक्तिमात्रयज्ञे श्रैत्याज्ञानेऽपि रूप्याभेद-
समापत्तेः । न द्वितीयः स्थायिज्ञातारं विना तज्ज्ञानासम्भवस्योक्तत्वात् ।
नापि विषयतया निमित्तमित्याह । न चेति । सोऽहमित्युल्लेखात्ते-
नाहं सदृश इत्यनुल्लेखादित्यर्थः । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायां भ्रमत्वं
निरस्य संशयत्वं निरस्यति । भवेदिति । जडार्थे प्रत्यभिज्ञातेऽपि
बाधसम्भावनया संशयः कदाचित् स्थानात्मनीत्यर्थः । असन्दिग्धावि-
पर्यस्तप्रत्यभिज्ञाविरोधादात्मक्षणिकत्वमतमत्त्वन्तासङ्गतमित्युपसंहर-
ति । तस्मादिति ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥ .

इतस्तानुपपन्नो वैनाशिकर्मयो यतः स्मिरमनुषाधि कार-
णमनभ्युपगम्यतामभावाद्भावोत्पत्तिरित्येतदापद्यते । दर्शयन्ति
चात्राभावाद्भावोत्पत्तिं 'नानुपमृद्य प्रादुर्भावादु' इति । विन-
ष्टाद्धि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते, तथा विनष्टात् चोरादधि
मृत्पिण्डाच्च वृत्तो घटः, कूटस्थाचेत् कारणात् कार्यमुत्पद्येत,
अविशेषात् सर्वे सर्वत उत्पद्येत, तस्मादभावयस्तेभ्यो बीजादि-
भ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वात् अभावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्य-
न्ते । तच्चेदमुच्यते, 'नासतोऽदृष्टत्वात्' इति । नाभावाद्भाव
उत्पद्यते, यद्यभावाद्भाव उत्पद्येत, अभावत्वाविशेषात् कारण-
विशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् । न हि बीजादीनां उपमृदि-

अभावः शशविषाणवदव्यन्तासन्नित्यङ्गीकृत्य मृदादिनाशादसतो
घटादिकं जायत इति सुगता वदन्ति तदुच्यते । नासतु इति । न
केवलं वनादापद्यते किन्तु स्वयं दर्शयन्ति च । हे नर्जः प्रकृतार्थं गम-
यतः । मृदादिकं उपमृद्य घटादेः प्रादुर्भावादितोममर्थमाह । विन-
ष्टादिति । कारणविनाशात् कार्यजन्मेत्यत्र युक्तिमाह । कूटस्थारि-
ति । विनाशमन्यादित्यर्थः । निष्कस्य निरतिशयस्य कार्यशक्तत्वे तत्-
कार्याणि सर्वाण्येकस्मिन्नेव क्षणे स्युस्तथा चात्तरक्षणे कार्यभावादस-
त्त्वापत्तिः । न च सहकारिरुक्तातिशयक्रमात् कार्यक्रम इति युक्तं ।
अतिशयस्यातिशयान्तरापेक्षायां अनवस्थादनपेक्षायां कार्यस्याप्यति-
शयानपेक्षत्वेन सहकारिवैयर्थ्यात् तस्मान्न स्थायिभावात् कार्यजन्मे-
त्यर्थः । अजिकभावस्य हेतुत्वमुत्तरोत्पादे चेत्तत्र निरस्तं । अभावस्य
हेतुत्वनिरासायं सूत्रं व्याचष्टे । तच्चेदमिति । यदि बीजाभावस्या-
भावान्तरादिशेषः स्यात् तदा विशेषवदभावद्वारा बीजादेवाङ्कुर इति

तानां योऽभावस्तस्य च शशविषाणादीनाञ्च निःस्वभावत्वाविशेषादभावे कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन बीजादेवाङ्कुरो जायते, चीरादेव दधीत्येवंजातीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान् स्यात् । निर्विशेषस्य स्वभावस्य कारणत्वाभ्युपगमे शशविषाणादिभ्योऽङ्कुरादयो जायेरन्, न चैवं दृश्यते । यदि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येत उत्प्लादीनामिव नीलत्वादिसतो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्प्लादिवत् प्रमज्जेत, नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात्, अभावत्वादेव शशविषाणादिवत् । अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यात्, नैवं दृश्यते, सर्वस्य वस्तुनः स्वेन स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात् । न च मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्वादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृद्विकारानेव तु मृदन्वितान् भावान् लोकः प्रत्येति । यत्तूक्तं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्यचित् कूटस्थस्य

लोकायतिकानामभ्युपगमोऽर्थवान् स्यान्न सोऽस्तीत्याह । येनेति । सूत्रं बीजयति । निर्विशेषस्येति । शशविषाणादेः कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वाभावावस्थासतो हेतुत्वमित्यर्थः । अस्वभावस्यापि विशेष इत्यत आह । यदीति । अभावस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इति तर्कमुक्त्वानुमानमाह । नापीति । अभावो न हेतुरसत्त्वात् सम्मतवदित्यर्थः । अभावो न प्रकृतिः कार्यानन्वितत्वाद् यथा शरावाद्यनन्वितस्तन्तुर्न शरावादप्रकृतिरिति तर्कपूर्वकमाह । अभावाच्चेति । अतोऽन्वितत्वान्मृदादिर्भाव एव प्रकृतिरित्याह । मृदिति । स्थायिनः कारणत्वायोगमुक्तमनूद्य दूषयति । यत्तूक्तमित्यादिना । अनुभववत्तात् स्थिरभावानामेव सहकारिसत्तिधिकमेव कार्यक्रमहेतुत्वमङ्गीकार्यं, न च शक्तस्य सह-

वस्तुनः कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावात्पत्तिर्भवितुमर्हतीति,
तदुरुक्तं, स्थिरस्वभावानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां
रूपकादिकार्यकारणभावदर्शनात्, येष्वपि वीजादिषु स्वहो-
पमर्दो लक्ष्यते तेष्वपि नामावुपपद्यमानां, पूर्वावस्थोत्तरा-
वस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते, अनुपपद्यमानानामेवानुयायिनां
वीजाद्यवयवानामङ्कुरादिकारणभावाभ्युपगमात्, तस्मादसङ्गः
शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात् सङ्गश्च सुवर्णादिभ्यः
सदुत्पत्तिदर्शनात् अनुपपन्नोऽयमभावाद्भावात्पत्त्यभ्युपगमः ।
अपि च चतुर्भ्यश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते परमाणुभ्यश्च भूतभौ-
तिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगमो पुनरभावात्
भावात्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगममपह्नुवानैर्वैनाशिकैः सर्वे लोका
आकुलीक्रियते ॥

कार्यपेक्षा न युक्तेति वाच्यं, यतोऽशक्तस्यापि नापेक्षेत्यसङ्गता विवक्ष्यं
स्यात् । ततः स्वर्णादीनां स्वतोऽतिशयशून्योऽप्रतिपादिसङ्गता विवक्ष्यं
तिशयकमादुचकादिकार्यक्रमः । न चातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षत्वे
कार्यस्याप्यनपेक्षेति वाच्यं, घटस्य मृदनपेक्षत्वे कार्यत्वाविज्ञेयात्
घटस्यापि मृदनपेक्षाप्रसङ्गादन्वयव्यतिरेकाभ्यामपेक्षा सहकारित्वमपि
तुल्या । यदुक्तं कार्याभावदशायां कारणस्यासत्त्वापत्तिरिति तत्र,
अकारणस्यापि बाधाभावेन सत्तापत्तेः, न ह्यर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं
असत्तत्तदयोगेन सत्त्वस्य ततो भेदात् सतो ह्यर्थक्रियाकारित्वं नासत्तः
अतः कारणतावच्छेदकमबाधितस्वरूपात्मकं सत्त्वं कारणत्वाद्भिन्नमेव
तस्मादख्यूलस्थिरभावानां हेतुत्वं उपपन्नमिति वाच्यं । पूर्वोपरवि-
रोधमप्याह । अपि चेति ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत, एवं सत्युदासीनाना-
मनोहमोचानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात्, अभावस्य
सुलभत्वात् । • छपीवस्तस्य चेचकर्मास्त्यप्रयतमानस्यापि निवृ-
त्तिः स्यात्, कुलालस्य च मृत्संस्क्रियामामप्रयतमानोप्यमचो-
त्पत्तिः । तन्तुवायस्यापि तन्तून् तन्वानस्यापि तन्वानस्येव वस्त-
साभः । स्वर्गापवर्गयोश्च न कश्चित् कथञ्चित् समीहेत न चैतद्-
युज्यते ऽभ्युपगम्यते वा केनचित्, तस्मादनुपपन्नोऽयमभावाद्भा-
वोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं बाह्यार्थवादमाश्रित्य समुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणेषू-
द्भावितेषु विज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते । केषा-
ञ्चित् किल विनेयानां बाह्यवस्तुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदनु-
रोधेन बाह्यार्थवादप्रक्रियेयं विरचिता, नासौ सुगताभिप्रायः,

अभावादुत्पत्तौ शब्दविषयादप्युत्पत्तिः स्यादित्युक्तं । अतिप्रसङ्गान्तर-
माह । उदासीनानामिति । अनीहमानानां प्रयत्नशून्यानां, अमत्रं
घटादिपार्श्वं । तन्वानस्य व्यापारयतः । तस्माद् भ्रान्तिमूलेन क्षणिक-
बाह्यार्थवादेन कूटस्थनिष्ठब्रह्मसमन्वयस्य न विरोध इति सिद्धं ॥

नाभाव उपलब्धेः । अखण्डनिर्विशेषब्रह्मविज्ञानं बाह्यार्थापादानं
वदतां वेदान्तानां भिन्नं साकारं क्षणिकं विज्ञानं न ततोऽन्योऽर्थो-
ऽस्तीति योमाचारमतेन विरुध्यते न वेति तन्मतस्य मानभ्रान्तिमूल-
त्वात्वां संशये पूर्वोक्तबाह्यार्थवादनिरासमुपजीव्य बूर्वपक्षमाह ।

तस्य तु विज्ञानैकस्वभावोद्भवत्वाद् एवाभिप्रेतः, तस्मिन् विज्ञान-
वादे बुद्ध्याकृतेन रूपेणान्तःस्थे एव प्रमाणप्रमेयफलसंघवहारः
सर्व उपपद्यते, सत्यपि बाह्योऽर्थो बुद्ध्यारोहमन्तरेण प्रमाणादि-
व्यवहारानवतारात् । कथं पुनरवगम्यते अन्तःस्थ एवायं सर्व-
व्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति तदसंभवा-
दित्याह । स हि बाह्योऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा सुसूत-
समूहा वा सत्त्वादयः स्युः, तच्च न तावत् परमाणवः सत्त्वादि-
प्रत्ययपरिच्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः,
नापि तत्समूहाः सत्त्वादयस्तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्वात्तन्वत्वाभ्यां

एवमित्यादिना । पूर्वोक्तप्रपञ्चयोः विरोधाविरोधौ फलं न न्येकस्य
सुगतागमस्य कथं बाह्यार्थमत्त्वामत्त्वयान्तात्पर्यं विरोधादित्याशङ्क्यः-
धिकारिभेदादविरोध इति वदन् विज्ञानवादिनः सुगताभिप्रायसत्त्वेन
मन्दाधिकारिभ्यो बाह्यार्थवादिभ्यः श्रेष्ठमाह । केषाञ्चिदिति । उक्तञ्च
*धर्मकीर्तिना 'देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः' इति [सर्व-
द०पृ०२३।पं०७] सुगतानामुपदेशाः शिष्यमत्वनुसारिक इत्यर्थः । नन्व-
सति बाह्यार्थं मानमेयव्यवहारः कथं तत्राह । तस्मिन्निति । विज्ञान-
मेव कल्पितनीलाद्याकारत्वेन प्रमेयमवभासात्मना मानफलं शक्त्यात्मना
मानं शक्त्याश्रयत्वाकारेण प्रमातेति भेदकल्पनया व्यवहार इत्यर्थः ।
मुख्य एव भेदः किं न स्यादत आह । सत्यपीति । न हि बुद्ध्याकृताकृतेन
नीलादेः प्रमेयत्वव्यवहारोऽस्ति, अतो बुद्ध्याकृताकार एव प्रमेयं न बाह्य-
मित्यर्थः । बाह्यार्थासत्त्वे प्रत्यपूर्वकं युक्तोरुपपन्नमिति । कथमित्यादिना ।
ज्ञेयं ज्ञानातिरेकेनासत् तदतिरेकेनासम्भवात्तदभ्युपगमादित्याह । तद-
सम्भवादिति । असम्भवं विदुषोति । स हीति । परमाणवस्यदेकस्यैव-

निरूपयितुमशक्यत्वात् । एवं जात्यादीनपि प्रत्याचक्षीत । अपि
 चानुभवमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य जायमानस्य चोऽयं
 प्रतिविषयं पक्षपातः सत्त्वज्ञानं कृच्छ्रज्ञानं घटज्ञानं पटज्ञा-
 नमिति, नास्मै ज्ञानगतविशेषमन्तरेण उपपद्यत इत्यवश्यं
 विषयसारूप्यं ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यं । अङ्गीकृते च तस्मिन् विषया-
 कारस्य ज्ञानेनैवावबुद्धत्वादपार्थिकार्थसद्भावकल्पना । अपि च
 सहोपलम्भनियमादभेदे विषयविज्ञानयोरपतति, न ह्यनयो-
 रेकस्यानुपलम्भोऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति, न चैतत् स्वभावविकेके युक्तं
 प्रतिबन्धकारणाभावात्, तस्मादप्यर्थाभावः स्वप्नादिवचदं द्र-
 ष्टव्यं । यथा हि स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया
 विनैव बाह्येनार्थेन यादृश्याहकाकारा भवन्ति एवं जागरित-

सत्त्व इति ज्ञानं न स्यात् समूहस्त्वसन्नित्यर्थः । अवयव्यभावेऽपि जा-
 त्यादयो बाह्यार्थाः स्युस्तत्राह । एवमिति । जातिगुणकर्मणां धर्मिणः
 सकाशादभेदोऽत्युन्तभेदे वा धर्मिवद्वर्त्यन्तरवच्च न धर्मधर्मिभावः भे-
 दाभेदे च विवक्षाविति न सन्ति जात्याद्यर्था इत्यर्थः । किञ्च ज्ञा-
 नस्य ज्ञेयसारूप्यरूपविशेषसम्बन्धाभावे सर्वविषयत्वापत्तेर्विशेषोऽङ्गी-
 कार्यत्वाच्च ज्ञानगतविशेषस्यैव ज्ञानेन विषयीकरणान्न बाह्यार्थ-
 सिद्धिर्मानाभावात् गौरवाच्चेत्याह । अपि चेति । पक्षपातो विषय-
 विशेषवैशिष्ट्यवहादः, किञ्च ज्ञेयं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानोपलम्भजननिय-
 तोपलम्भयादृशत्वात् ज्ञानवदित्याह । अपि चेति । ज्ञानार्थयोर्वस्त्व-
 भेदेऽपि सहोपलम्भनं स्यात् यादृश्याहकभावादित्यत आह । न
 चैतदिति । सत्त्विकज्ञानस्यार्थेन सम्बन्धहेत्वभावात् यादृश्याहकभाव
 इत्यर्थः । किञ्च जायद्विज्ञानं न बाह्यालम्बनं विज्ञानत्वात् स्वप्नादि-
 ज्ञानवदित्याह । स्वप्नेति । विज्ञानानां वैचित्र्यानुपपत्तिबाधितमनु-

तगोचरा अपि स्मृतिप्रत्यक्षा भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते, प्र-
त्ययत्वाविशेषात् । कथं पुनरस्ति वाङ्मार्थं प्रत्ययवैचित्र्यमुप-
पद्येत वामनावैचित्र्यादित्याह । अनादौ हि संसारे बीजा-
ङ्कुरवत् विज्ञानानां वामनानां भानोऽभिनिर्मितमिदं
भावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते । अपि चान्यथ्यतिरेकाभ्यां
वामनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते, स्वप्नादिस्वप्नरे-
णाप्यर्थं वामनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्योभाभ्यामप्यवाभ्याम-
भ्युपगम्यमानत्वादनन्तरेण तु वामनां अर्थानिमित्तस्य ज्ञानवैचि-
त्र्यस्य मयानभ्युपगम्यमानत्वात्, तस्मादप्यभावा वाङ्मस्यार्थस्ये-
त्येवं प्राप्ते भ्रमः । नाभाव उपलब्धेरिति । न खल्वभावा
वाङ्मस्यार्थस्याभवमातुं शक्यते, कस्मादुपलब्धेः । उपलब्धेर्न हि
प्रति प्रत्ययं वाङ्मार्थं स्मृतः कुतश्च घटः पट इति, न चा-
पलभ्यमानस्त्वेवाभावा भवितुमर्हति । यथा हि कश्चिदुच्चारणा
भुजिमाध्यायां तस्मात् स्वयमनुभूयमानायामेवं कृयात् नाहं
भुञ्जे न वा तस्यामीति, तद्वदिन्द्रियमन्त्रिकर्षेण स्वस्वमुपलभ्यमान

मानमिति शङ्कते । कथमिति । अन्यथापत्त्या परिहरति । वासनैति ।
अनादिसन्तानान्तर्गतपूर्वज्ञानमेव वासना, तद्वशादनेकद्वयवधाने-
ऽपि नीलायाकारज्ञानवैचित्र्यं भवति, यथा बीजवासनया कार्पासद-
क्तत्वं तद्वदित्यर्थः । उभयवादिमस्मतत्वाच्च वासना एव ज्ञानवैचि-
त्र्यहेतवो न वाङ्मार्था इत्याह । अपि चेति । श्रमिकविज्ञानमात्र-
वादस्य मानमूलत्वाच्च न नित्यविज्ञानवादो विवध्यते इति प्राप्ते
मिद्वान्तस्तत्र व्याचष्टे । नाभाव इत्यादिना । किं वाङ्मार्थस्यानुपलब्धे-
रभावः उत ज्ञानाद्वेदेनानुपलब्धेः नाश इत्यस्योपपत्त्येति । द्वितीयं

एव वाह्यमर्थं नाहमुपलभे न च मोऽस्तीति ब्रुवन् कथमुपा-
 देयवचनः स्यात् । ननु नाहमेवं ब्रवीमि न कश्चिदर्थमुपलभ
 इति, किन्तूपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि । वाढ-
 मेवं ब्रवीषि निरङ्कुशत्वात् ते तुण्डस्य न तु युक्त्युपेतं ब्रवीषि,
 यत उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगन्तव्यः उपलब्धे-
 रेव । न हि कश्चिदुपलब्धिमेव स्मरः कथञ्चेत् अभते, उप-
 लब्धिविषयत्वेनैव तु स्मरकुड्यादीन् सर्वे लौकिका उपलभन्ते ।
 अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते यत् प्रत्याक्षं वा अपि
 वाह्यमर्थमेवमाचक्षते यदन्तर्जयिरूपं तदहिरवदेवभासत इति, ते
 ऽपि हि सर्वलोकप्रसिद्धां वहिरवभासां संविदं प्रति शान्ताः
 प्रत्याख्यातुकामाश्च वाह्यमर्थं वहिर्वदिति वत्कारं ददन्त इत-
 रथा हि कस्मादहिरवदिति ब्रूयुः । न हि विष्णुमिवो बन्ध्या-
 पुत्रवदेवभासत इति कश्चिदाचक्षीत । तस्माद् यथानुभवं
 तत्त्वमभ्युपगच्छदहिरवदेवभासत इति युक्तमभ्युपगन्तुं न तु
 वहिर्वदेवभासत इति । ननु वाह्यस्यार्थस्यास्मदहिरवदेवभा-

शङ्कते । ननु नाहमिति । ज्ञानक्षेत्रयोर्विषयविषयभावेन भेदस्य
 सात्त्विकप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, प्रत्यक्षविरुद्धमभेदाभिधानमित्याह । वाढमि-
 त्यादिना । तदचनादपि जनो वाह्यार्थं ज्ञानाद्वेदेनोपलभत इत्या-
 ह । अतश्चेति । वाह्यार्थस्यात्यन्तासत्त्वे प्रत्यक्षापलम्भायोगात् दृष्टा-
 न्तासम्भवाच्च वहिर्वच्छब्दो न स्यादित्याह । इतरथेति । अबाधित-
 भेदानुभवादेवकारो युक्तो न वत्कार इत्याह । तस्मादिति । ज्ञेयार्थो
 ज्ञानातिरेकेनासन्नसम्भवादित्युक्तबाधादत्करणमिति शङ्कते । नन्विति ।
 कोऽसावसम्भवः असत्त्व वा असत्त्वनिरूप्यो वा अयुक्तत्वं वा उल्काट-

मत इत्यध्यवसितं । नायं साधुरध्यवसायो यतः समाणप्रवृत्त्यप्र-
वृत्तिपूर्वकौ सम्भवामन्वयावधार्येति न पुनः सम्भवामन्वयपूर्वक
प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तौ । यद्धि प्रत्यक्षादीनामन्वतमेनापि प्रमा-
णेनापलभ्यते तत् सम्भवति यत्र केनचिदपि प्रमाणेनापलभ्यते
तत्र सम्भवति । इह तु यथा स्वं सर्वत्रैव प्रमाणैर्वाङ्मोऽर्थ उपल-
भ्यमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पेन सम्भवतीत्युच्यते
उपलभ्येव । न च ज्ञानस्य विषयसारूप्यादिविषयमात्रो भवति,
अस्मति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः वहिरुपलभ्येय विषयस्य,

कोटिकसंशयात्कसम्भवस्याभावो वा । नाद्यः साध्य भेदात् । न द्वितीयः
स्थूलो घटस्तस्माविति समूहात्मने स्थूलत्वादिघटत्वस्तस्मात्स्व-
विरुद्धधर्मवतोरर्थयोरस्थूलादेकस्मात् द्वयावगाहिविज्ञानाद्भेदसम्भ-
विशयेनासम्वासिद्धेरित्याह । नायं साधुरिति । सम्भवः सत्तानि-
श्चयः प्रमाणाधीनः । असम्भवोऽसत्त्वनिश्चयः प्रमाणाभावाधीनः न वै प्र-
रित्यमिति व्यवस्थामेव स्फुटयति । यद्वीति । उक्तव्यवस्थायाः फलं
वाङ्मार्थस्य प्रत्यक्षादिभिः सम्भवं वदन्नेव तृतीयं दूषयति । इहेति ।
प्रमाणानिश्चितवाङ्मार्थस्य तस्मादेः परमाण्व्या भेदविरुद्ध्या यत्क-
मात्रेणासत्त्वनिश्चयो न युक्तस्त्वत्तत्त्वोपपत्त्युक्तत्वस्य तुल्यत्वात्, न ह्यस्थू-
लस्यैकस्य विज्ञानस्य स्थूलानेकसमूहात्मनस्य विषयभेदो युक्तः स्थू-
लानेकत्वप्रसङ्गात्, न चेष्टापत्तिः समूहात्मनोऽप्येव विज्ञानानां मिथो
वार्त्तानभिन्नतया । विषयद्वित्वादिव्यवहारलोपापत्तेः, तस्मादयत्कत्वे
ऽपि यद्यनभवं व्यवहारयोग्योऽर्थः स्वीकार्यः । न चतुर्थः निश्चिते
तादृशसम्भवस्यानुपयोगात्तस्य कश्चित् प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वोक्तत्वादिति
भावः । यस्मात् ज्ञानगतार्थसारूप्यस्यैव ज्ञानात्मनस्तत्तापपत्तेर्वाङ्म-
र्थ भाव इति तत्राह । न चेति । यत्तु गौरवमुक्तं तत्र दूषकं प्रमा-
णिकत्वादित्याह । वहिरिति । यत एव ज्ञानार्थभेदः सर्वलोके

अत एव महोपलम्भनियमोऽपि *प्रत्ययविषयस्यैकरूपयोपेय-
भावहेतुर्नानाभेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यं । अपि च घटज्ञानं
पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञा-
नस्य, यथा गोकुं गौः कृष्णा गौरिति गौत्वकार्णव्ययोरेव भेदो
न गौत्वस्य, द्वाभ्याश्च भेद एकस्य मिद्धो भवति, एकस्माच्च द्वयोः,
तस्मादर्घ्यज्ञानयोर्भेदः । तथा घटदर्शनं घटस्मृत्यन्तित्यत्रापि
प्रतिपत्तव्यं, अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न
विशेषणस्य घटस्य, यथा चीरगन्धः चीररस इति विशेष्ययोरेव
गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य चीरस्य तद्वत् । अपि च चार्व-
ज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोः स्वमेवेदनेनेधोपक्षीणयो रेतर्-

मास्यनुभवसिद्धिः, अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि नानादसाधक-
इत्याह । अत एवेति । यथा चाक्षयद्रव्यरूपस्यालोकोपलम्भनियतो-
पलब्धिकत्वेऽपि नालोकाभेदः, तथार्थस्य न ज्ञानाभेदः, भेदेऽपि यावत्-
यावत्कभावेन नियमोपपत्तेः । न च ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् स्वभिन्नयावत्
सम्बन्धाद्योग्यं स्थायित्वादिति भावः । विज्ञानमनेकार्थभ्यो भिन्नं एक-
त्वात् गौत्ववदिति सत्प्रतिपत्तमाह । अपि चेति । न च हेत्वसिद्धिः
ज्ञानं ज्ञानमित्येकाकारप्रतीतिः ज्ञानैकनिश्चयात् । न च सा जातिवि-
षया शक्तिभेदानिश्चयादित्याह । न विशेष्यस्योत । घटादेस्वैतन्याद्भेद-
मुक्ता वृत्तिज्ञानाद्भेदमाह । तथेति । घटो द्वाभ्यां भिन्न एकत्वात्
चीरवदित्यर्थः । ज्ञानाभिन्नार्थानङ्गीकारे स्वशास्त्रव्यवहारलोपं बाध-
कमाह । अपि चेति । क्रमिकयोः स्वप्रकाशयोः क्रमिकज्ञानयोर्मिथो
यावत्यावत्कत्वमयुक्तमभ्युपगतञ्च, तथा च तयोर्भेदप्रतिज्ञा न युक्ता
धर्मिप्रतियोगिनोर्मिथः परेण चाग्रहेण भेदग्रहायोगात्, तथा च
तयोर्भेदयावत्कस्याव्याप्ता तद्भिन्न एष्टव्यः । एवं पक्षसाध्यहेतुदृष्टा-

ग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः, ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा बुद्धिक-
त्वादिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवाच्यवासकत्वाविद्योप-
पन्नमदसदुक्तवन्धुमोक्षादिप्रतिज्ञांश्च स्वशास्त्रगतास्ते हीयन् ।
किञ्चान्यदिज्ञानं विज्ञानमित्यभुपगच्छतां वाह्योऽर्थः सन्तः कु-
ञ्चमित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभुपगम्यत इति वक्तव्यं । विज्ञानम-
नुभूयत इति चेत् वाह्योऽप्यर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमभुपगम्यन् ।
अथ विज्ञानं प्रकाशात्मकत्वात् प्रदीपवत् स्वयमेवानुभूयते न
तथा वाह्योऽप्यर्थ इति चेत्, अत्यन्तविरुद्धां स्वात्मनि क्रिया-
मभुपगच्छसि अग्निरात्मानं दहतीतिवत् । अविरुद्धन्तु लोक-
प्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन वाह्योर्थोऽनुभूयत इति

न्तर्भेदाभावे इदं जगत्कमसदिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वतो व्या-
प्यत्तं व्यक्तिमात्रं स्वलक्षणं अनेकानुगतं सामान्यमतस्तद्व्यक्तिरूपमिति
प्रतिज्ञा न युक्ता, सर्वानेकायाणां ज्ञानमात्रत्वं मिथः परेण वा दुर्ज्ञा-
नत्वात् उत्तरनीलज्ञानं वास्यं पूर्वनीलज्ञानं वासकमिति प्रतिज्ञा न
युक्ता, तयोर्भिन्नस्य ज्ञातुरभावात् । किञ्चाविद्योपपन्नवार्जव्याससमस्तन
नीलमिति सद्वर्मा, नरविद्यामिति असद्वर्मा, असत्तमिति सदस-
द्वर्मा, सतो विज्ञानव्यासतो नरविद्यामस्य धामृत्तत्वादिति प्रतिज्ञा
दुर्लभा, अनेकार्थज्ञानसाध्यत्वद्विज्ञानेनास्य बन्धा ज्ञानेनास्य मोक्ष
इति च प्रतिज्ञा बहुवचनसाध्या, आदिपदेन सामान्यत इत्यं याध्य-
मनर्थं त्यज्यमित्यु शिष्यहितोपदेशोऽनेकज्ञानसाध्या गृहीता, तस्मात्
प्रतिज्ञादिव्यवहाराय ग्राहकभेदोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । ज्ञानार्थयोर्भेदे
युक्त्यन्तरमस्तीत्याह । किञ्चान्यदिति । ज्ञानवदर्थस्याप्यनुभवाविशिष्टात्
सोक्तानो युक्त इत्यर्थः । स्वविषयत्वादिज्ञानं स्वक्रियेत्यर्थः ॥ परयाद्या-
त्वादिति शङ्कते । अथ विज्ञानमिति । विदुर्ज्ञे सोक्तत्वाविरुद्धन्यजसा
बाह्यतनयनमौग्यं दर्शितमित्याह । अस्तीति । ज्ञानं स्वविषयमित्यङ्गी

नेच्छस्येहो पाण्डित्यं महद्दर्शितं । न चार्थव्यतिरिक्तमपि वि-
 ज्ञानं स्वयमेवानुभूयते स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव । ननु वि-
 ज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्राह्यत्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येत्य-
 न्वंस्या प्राप्तेति । अपि च प्रदीपवदवभासात्मकत्वात् ज्ञानस्य
 ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वादवभासावभासकभावानुपपत्तेः
 कल्पजानर्थक्यमिति । तदुभयमप्यमत् विज्ञानग्रहणमात्र एव
 विज्ञानमात्रग्रहणाकाङ्क्षानुत्पादादनवस्थाशङ्कानुपपत्तेः, सा-
 क्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्धुपलभ्यभावोपपत्तेः, स्वयं
 सिद्धस्य साक्षिणेऽप्रत्याख्येयत्वात् । किञ्चान्यत् प्रदीपवदिज्ञा-
 नमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति ब्रुवता प्रमा-
 णागम्यं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्यात् शिवाचनमध्यस्य प्र-
 दीपमहस्यप्रथनवत् । वाक्यमेवमनुभवकृत्वा नु विज्ञानस्येष्टो नः

हाद्य मौर्ख्यमापादितं वस्तुतः स्ववेद्यत्वमयुक्तमित्याह । न चेति । कर्त्तृ-
 क्रिया प्रति गुणभूते प्रधानत्वात्त्यक्मत्वायोगात् सकलकवेदनकर्म-
 त्वनसिद्धिरर्थः । न च स्वविषयत्वमात्रं स्ववेद्यत्वमिति वाच्यं । अमद-
 विषयित्वस्याप्यसम्भवादिति भावः । ज्ञानस्य स्ववेद्यत्वाभावे दोष-
 इयं स्यादिति शङ्कते । नन्वेति । अनवस्था च साम्यञ्चेति दोषद्वयं
 परिहरति । तदुभयमपीति । अनित्यज्ञानस्य जन्मादिमत्त्वेन घटव-
 ज्जडस्य खेन स्वीयजन्मादियहायोगादस्ति ग्राहकाकाङ्क्षा साक्षिणस्त-
 सत्त्वायां स्फूर्तेः च निरपेक्षत्वाज्ञानवस्था नापि साम्यश्चिज्जडत्ववैष-
 म्यादित्यर्थः । साक्षी क इत्यत आह । स्वयं सिद्धस्येति । निर-
 पेक्षस्य साक्षिणोऽसत्त्वे क्षणिकविज्ञानभेदासिद्धेः सोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः ।
 अनित्यज्ञानस्वरूपसाधकत्वाच्च साक्षी स्वीकार्य इत्याह । किञ्चेति ।

पक्षस्त्वयानुज्ञात इति चेत्, न, अन्यस्यावगन्तुश्चक्षुरादिसाधनस्य
प्रदोषादिप्रथनदर्शनात्, अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यन्तविशेषात्
सत्येवान्यस्मिन्नवगन्तरि प्रथनं प्रदोषवद्वगम्यते । मार्त्तिणा-
ऽवगन्तुश्च स्वयंमिद्धतामुपक्षिपता स्वयं प्रथयते विज्ञानमित्येष
एव मम पक्षस्त्वया वाचोऽयुक्तान्तरेणाश्रित इति चेत्, न, वि-
ज्ञानस्योत्पत्तिप्रध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् । अतः प्र-
दोषवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितं ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २८ ॥

यदुक्तं वाच्यार्थापत्तापिना स्वप्नादिप्रत्ययवज्जागरितगो-
चरा अपि सत्त्वादिप्रत्यया विनैव वाच्येनार्थेन भवेयुः, प्रत्यय-

विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति ब्रुवता तस्याप्रामाणिकत्वमुक्तं स्यात्
स्वयं प्रथनमिति ब्रुवता ज्ञातृग्रन्थत्वज्ञातं स्यात्तथा च ज्ञातृज्ञा-
नाविधयत्वाच्छिलास्यप्रदीपवदमदेव विज्ञानं स्यादतस्तु तच्छास्त्रेष्टव्य
इत्यर्थः । विज्ञानस्य सान्यज्ञातृग्रन्थत्वमित्येव त्वयाऽऽपाद्यते, न चा-
सत्त्वापत्तिः ज्ञात्रभावादिति वाच्यं । त्वस्यैव ज्ञातृत्वादिति शास्त्रः
शङ्कते । वाटमिति । अभदे ज्ञातृज्ञेयत्वायागात् ज्ञात्रान्तरमावशि-
कमिति परिहरति । नेति । इवमतं विज्ञानं स्वातिरिक्तवैद्य वेद्य-
त्वाद्देहवदित्यर्थः । व्यतिरिक्तः साक्षात् किमन्यवेद्यः स्ववेद्यो वा चाद्येऽ-
नवस्था इतीये विज्ञानवाद एव भग्नान्तरेणोक्तः स्यादिति शङ्कते ।
साक्षिण इति । त्वया विज्ञानं जन्मविनाशयुक्तमुच्यते । अतः का-
र्यस्य जडत्वनियमात् स्वातिरिक्तवेद्यमस्माभिः साधितं कुटस्थाचि-
दात्मनो यादृक्कानपेक्षत्वान्नानवस्येति शोक्तमतो महदेककणमव-
योरिति परिहरति । न विज्ञानम्येति ।

एवं वेद्यविज्ञानवदर्थस्याप्युपलब्धेर्न क्वार्थाभाव इत्युक्तं, संप्रति जा-

त्वाविज्ञेयादिति, तत् प्रति वक्तव्यं, अत्रोच्यते, न स्वप्नादिप्रत्य-
यवज्जाग्रतेप्रत्यया भवितुमर्हन्ति । कस्मात् वैधर्म्यात् । वैधर्म्ये
हि भवति स्वप्नजागरितयोः किं पुनर्वैधर्म्ये बाधाबाधाविति
शून्यः । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रबुद्धस्य मिथ्यामयोपलब्धो
महाजनममागम इति । न ह्यस्ति महाजनममागमो नि-
द्राग्लान्तु मे मनो बभूव, तेनैषा आन्तिरुद्धभूवेति । एवं
मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः । न चैवं जागरितोप-
लब्धं वस्तु सत्त्वादिकं कस्याश्चिदप्यवस्थायां बाध्यते, अपि च
स्मृतिरपि यत् स्वप्नदर्शनं, उपलब्धिस्तु जागरितदर्शनं स्मृत्यु-
पलब्धौ च प्रत्यक्षमन्तरं स्वयमनुभूयते, अर्थविप्रयोगसम्प्रयो-
गात्मकं इष्टं पुत्रं स्मरामि नोपलभे उपलब्धुमिच्छामि इति ।

यदिहोक्तं स्वप्नादिविज्ञानवन्न बाह्यालम्बनमित्यनुमानं दृश्यते ।
वैधर्म्याच्चेति । किमत्र निर्विषयत्वं साध्यमुत पारमार्थिकविषयशु-
न्यत्वं, अथ वा व्यवहारिकविषयशून्यत्वं, नाद्यः स्वप्नादिविषयमाणा-
मप्यर्थालम्बनत्वेन दृष्टान्तं साध्यवैकल्यात् । न द्वितीयः सिद्धसाधनात्,
इति सूत्रस्यचकारार्थः । तृतीये तु व्यवहारदशायां बाधितार्थग्रा-
हित्वं उपाधिरित्याह । बाध्यते हीत्यादिना । निद्रास्तानमिति करण-
दोषोक्तिः । साधनयापकत्वमित्याह । न चैवमिति । किञ्च प्रमाणजानु-
भव उपलब्धिः पक्षो प्रमाणजं स्वप्नज्ञानदृष्टान्त इति वैधर्म्यान्तरं ।
परमतेन स्वप्नस्य स्मृतिरूपमप्युक्त्याह । अपि चेति । स्मृतिप्रत्यक्षोप-
लब्धेर्वैधर्म्यात्करमाह । अर्थविप्रयोगेति । असम्बन्धवर्तमानस्य स्मृ-
तिरर्थो विषय इति निरालम्बनत्वमप्यस्याः कदाचिद्वेत् न संप्रयुक्त-
वर्तमानार्थमात्रग्राहिण्या उपलब्धेरिति भावः । पूर्वोक्तः साक्षात्प्रमा-

तच्चैवं सति न वक्तव्यं वक्तुं मिथ्या जागरितोपलब्धिपक्षस्थि-
त्वात् स्वप्नापलब्धिवदित्युभयोरन्तरं स्वयमनुभवतीति न च
स्वानुभवापत्तापः प्राज्ञमानिभिर्युक्तः कर्तुं । अपि चानुभववि-
रोधप्रसङ्गात् जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरात्मत्वमतं वक्तुम-
शक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसाधर्म्यादकुमिथ्यते । न च यो यस्य स्वतो
धर्मा न सम्भवति साऽन्यस्य साधर्म्यात्तस्य सम्भविष्यति । न
ह्यभिपक्षोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो भविष्यति । दर्श-
तन्तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युक्तं विनाप्यर्थेन ज्ञानवैशिष्ट्यं वासनावैशिष्ट्यादेवाव-
कल्पत इति तत् प्रति वक्तव्यं । अत्रोच्यते न भावो वासना-
नामुपपद्यते तत्पक्षेऽनुपलब्धेर्वाद्यानामर्थानां । अपिपक्षस्थि-

शक्त्यवैधर्म्यात्किंफलमाह । तच्चैवं सतीति । वैधर्म्यं स्वतोत्वर्थः । स्वप्न-
मात्रजत्वापाधेनिरात्मत्वत्वान्त्वान्नानं न युक्तमिति भावः । वैधर्म्यातिर्ज्ञं
निरस्यति । न चेति । बाधमप्याह । अपि चेति । वस्तुतो घटाद्यनु-
भवस्य निरात्मत्वत्वं धर्मा यदि स्यात्तदा किं दृष्टान्ताद्यहं, प्रत्यक्षतो-
ऽपि वक्तुं शक्यत्वात्, न हि वज्रेणैव दृष्टान्तेन वक्तव्यं, यदि न वस्तुतो
धर्मोऽस्ति तदा किं दृष्टान्तन, बाधितस्य दृष्टान्तमहं क्वापि दुःसा-
ध्यत्वादतः स्वतो निरात्मत्वत्वान्त्वान्नानं न युक्तमिति भावः । वासना-
नामुपपद्यते तद्यपि बाधो न मुच्यतीत्यर्थः । उक्तापाधिरपि न विस्म-
र्य्य इत्याह । दर्शितमिति ।

सूत्रकारवर्त्य स्मारयित्वा दृषयति । यदप्युक्तमित्यादिना । भाव
उत्पत्तिः सत्ता वा । ननु वाङ्मार्गानुपलब्ध्यावपि पूर्वपूर्ववासनाव-

निमित्ता हि प्रत्यर्थं मानारूपा वासना भवन्ति, अनुपलभ्य-
मानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रौ वासना भवेयुः, अनादित्वे-
ऽप्यन्वयैरन्यान्यायेनाप्रतिष्ठैवानन्यस्या व्यवहारविलोपिनो स्या-
न्नाभिप्रायमिद्धिः । यावदप्यन्वयव्यतिरेकावर्थापलापिनोपन्यसौ
वासनानिमित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति तावद्वैवं
मति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ, विनार्थापलब्ध्या वासनानुत्पत्तेः । अपि
च विनापि वासनानिर्गन्धपल्लःपुगमात् विना त्वर्थापल-
ब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमात् अर्थमङ्गावसंज्ञान्वयव्यतिरेकावपि
प्रतिष्ठापयतः । अपि च वासना नाम संस्कारविशेषाः, संस्का-
रास्तु नाश्रयमन्तराणावकल्पन्ते, एवं लोके दृष्टत्वात्, न च
तव वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलभ्यः ॥

लादुभरोत्तरविज्ञानवैचित्र्यमस्तु बीजादङ्गुरवदनादित्वादित्यत आह ।
अनादित्वेऽविति । बीजदङ्गुरो दृष्ट इति, अदृष्टेऽपि तत्कालावयवाः का-
र्यकारणभावकल्पना युक्ता, इह त्वर्थानुभवनिर्गन्धवासनोत्पत्तेरादा-
वेव कल्पत्वाद्नादित्वकल्पना निर्मूलकति नाभिप्रेतधौवैचित्र्यासिद्धिरि-
त्यर्थः । ननु निरूपित वासनाना सत्त्व धौवैचित्र्यमसत्त्वे तु नेति स्वप्ने दृष्ट-
मिति समन्तादनुवस्येत्यत आह । य विन्ति । वासनाना बाह्यार्थानुभव-
कार्थत्वे सति नैरपेक्ष्यासिद्धिर्न त्वयापि दृष्टेत्यर्थः । कार्यत्वग्राहकं
व्यतिरेकमाह । विनेति । अर्थानुभवकार्याणां वासनानां तदनपेक्षत्वा-
योगात् तदुक्तान्वयादिदृष्टिरित्युक्तमभिनवार्थापकव्यवैचित्र्यस्य वा-
सनानां विनापि भावेन व्यतिरेकव्यभिचाराच्च न क्वापि वासनामाच-
कृतं धौवैचित्र्यं किन्त्वर्थानुभवे सति वासनाऽसति नैत्यन्वयव्यतिरे-
काभां वासनामूलानुभवावच्छेदकार्यदृष्टमेवेति बाह्यार्थसङ्गावसिद्धि-
रित्याह । अपि चेति । यः संस्कारः समाश्रयो लोके दृष्टः, यथा
वेगादिस्वाद्याश्रयः, अतो विज्ञानसंस्काराणां न भावः । आश्रयानुप-
लब्धेरित्यर्थान्तरमाह । अपि चेति ।

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यदयमलयविज्ञानं नाम वामनाश्रयत्वेन परिकल्पितं
तदपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादनवस्थितरूपं मत्प्रवृत्तिविज्ञान-
वन्न वामनानामधिकरणं भवितुमर्हति । न हि कालत्रय-
मन्वन्धिन्येकस्मिन्नन्वयिन्यमन्ति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शिनि देश-
कालनिमित्तापेक्षवामनाधीनस्मृतिप्रतिमन्वानादित्यवहारः स-
म्भवति । स्थिररूपत्वे त्वानलयविज्ञानस्य सिद्धान्तज्ञानिः । अपि
च विज्ञानवादेऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समानत्वाद् यानि
वाह्यार्थवादे क्षणिकत्वनिबन्धनानि दूषणानुद्धावितानि उक्त-

स्वत्वानलयविज्ञानं आश्रय इत्यत आह । क्षणिकत्वाच्च । सूत्रं
याच्ये । यदर्थाति । सहेत्युपगमाः सत्यतरविद्युत्तदाश्रयाश्रयिभा-
वाद्यागात् पौर्वापर्यं चाधेयक्षणे सत आधारात्वायोगात् सत्त्वे क्षणि-
कत्वव्याघाताद्वाधारत्वमालयविज्ञानस्य क्षणिकत्वोद्गातादिविज्ञानव-
दित्यर्थः । अन्तु तर्हि अलयविज्ञानमन्तानाश्रया वासना इत्यत
आह । न हीति । सविकारः कूटस्थो वा स्थाय्यात्मा यदि नास्ति तदा
सन्तानम्यावन्तत्वाद्देशायपेक्षया यदासनानामाधानं निरूपेण प्रत्यक्ष-
तिप्रत्यभिज्ञेयस्य तन्मयो व्यवहारः, तत् सत्त्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।
यदि व्यवहाराद्ये स्वात्मश्रायित्वं तदापसिद्धान्त इत्याह । स्थिरेति ।
सूत्रमतिदेशार्थत्वेनापि याच्ये । अपि चेति । मतदयनिरासमुपसं-
हरति । एवमिति । ज्ञानक्षयात्मकस्य सर्वस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यां विधा-
रासहत्वान्न्यतावशिष्यत इति माध्यामिकपक्षस्यापि मानभूतमाशङ्क्य
सूत्रकारः किमीति न निराचकारत्यत आह । मृन्येति । आदरः
पृथक्सूत्रारम्भो न कियते इतान्येव तन्मतनिरासार्थत्वेनापि ये व्यक्त
इत्यर्थः । तथा हि ज्ञानार्थयोगाभावः प्रमाणात् उपलब्धः । ननु ज्ञा-
यत्स्वप्नौ ज्ञानार्थशून्यौ अवस्थात्वात् सुषुप्तिवदित्यत आह । वैधर्म्याच्च

नात्यादेव पूर्वनिरोधादित्येवमादौ नि तानोद्वाप्यनुसन्धान-
व्यानि । एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ वाह्यार्थ-
वादिपक्षो विज्ञानवादिपक्षश्च । शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाण-
विप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते । न ह्ययं
सर्वप्रमाणसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपक्को-
तुं अपवादभावे उत्सर्गप्रसिद्धे ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बह्वना सर्वप्रकारेण यथा यथायं वैनाशिकसमय
उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथा तथा शिकताकूपवदिदीर्यत
एव न काश्चिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः, अतश्चानुपपन्नो वैना-
शिकतत्त्वव्यवहारः* । अपि च वाह्यार्थविज्ञानशून्यवादत्रय-

न स्वप्नादिवत् स्वप्नः आदिर्बस्याः सुषुप्तेः तद्वन्नेतरावस्थयोः शून्यत्वमु-
पलब्धनुपलब्धिवैधर्म्यलक्षणबाधितज्ञानार्थोपलब्धिबाधात् सुषुप्तावस्था-
त्मज्ञानवृत्तेन साध्यवैकल्याच्च नानुमानमित्यर्थः । किञ्च निरधिष्ठा-
ननिषेधायोगादधिष्ठानमेव तत्त्वं वाच्यं, तस्य त्वन्मते न भावः । मान-
तेऽनुपलब्धेरित्याह । न भावोऽनुपलब्धेः । उपलब्धनुपलब्धिलक्षणं
यद्वैधर्म्यं तद्विद्यतेऽनयेति सा चासौ बाधितज्ञानार्थोपलब्धिस्तद्रूप-
बाधात् इत्यर्थः । तदर्थमह । न ह्ययमिति । यद्वाति तन्नासदित्युत्सर्गतः
प्रपञ्चस्य न शून्यत्वं बाधाभावादित्यर्थः । न च सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारा-
सहत्वा* शून्यत्वं मिथ्यात्वसम्भवादिति भावः । क्षणिकत्वाच्चेति सूत्रं
क्षणिकत्वोपदेशाच्चेति पठनीयं । शून्यत्वविरुद्धक्षणिकत्वापदेशादस-
कृतप्रलायो सुगत इत्यर्थः ॥

सुगतमतासाकृत्यमुपसंहरति । सर्वथेति । सर्वत्रस्य कथं विरुद्ध

मितरेतरविरुद्धमुपदिष्टता सुगतेन स्पष्टीकृतमात्मनोऽप्रमत्त-
प्रस्थापितं, प्रदेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमर्शयि-
माः प्रजा इति । सर्वथाप्यनादरण्योऽयं सुगतसमयः श्रय-
स्क्रामैरित्यभिप्रायः ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

निरस्तः सुगतसमयः, विवमनसमय इदानीं निरूप्यते । सप्त
चैषां पदार्थाः ममाता जीवाजीवास्त्वमंवरनिर्जग्बन्धमोक्षा
नाम । संक्षेपतस्तु द्वावेव पदार्था जीवाजीवाख्यौ यथायोगं तया-

प्रजापस्तत्राह । प्रदेषो वेति । वेदवाच्या अथ प्रजा याच्याः, अतो
आन्त्येकमृणसुगतसिद्धान्तेन वेदसिद्धान्तस्य विरोध इति सूत्रं ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् । मुक्तकथमते निरस्तं मुक्ताम्बराणां मतं ब्रुहि-
ष्यं भवति तन्निरस्यत इति प्रसङ्गमुक्तिमाह । निरस्त इति । शक्त-
रूपं ब्रूयति वेदिकसिद्धान्तस्यानेकान्तवादेन विरोधोऽस्ति न वेति त-
दादस्य मानआन्तिमृणत्वाभ्यां सन्देहे मानमृणत्वात् विरोध इति पूर्व-
पक्षप्रकृतमभिसन्धाय तन्मतमुपन्यस्यति । सप्त चेति । जीवाजीवा भोक्त-
भोग्या, विषयाभिमुख्येन इन्द्रियाणां प्रवृत्तिराख्यः, तां सर्वस्मिति इति
संवरो यमनियमादिः, निर्जगयति नाशयति काप्रवर्तमिति निर्जर-
स्तप्रवृत्तिरौहणादिः, बन्धः कर्म, मोक्षः कर्मपाशनाशं सत्यताकाका-
श*प्रतिक्रम्य सततोद्दगमनं । नृन्वासवादीनां भोग्यान्तर्भावान् कथं
सप्तत्वमित्यत आह । संक्षेपतस्त्विति । संक्षेपवित्तराभ्यामृक्तार्थेषु मध्य-
मरीत्या वित्तरान्तरमाह । तयोरिति । अस्ति कायशब्दः साद्वैतिकाः
पदार्थवाची । जीवसावावन्तिकायस्थेत्वेत्वं विग्रहः । पृथक्ते गण-
न्ताति मुद्रकाः परमाणुमङ्गाः कायाः, सम्यक् प्रवृत्त्यनुमेषो धर्मः, ऊर्द्ध-
गमनशीलस्य जीवस्य देहे स्थितिहेतुरधर्मः, आवरणभावन आकाश
इत्यर्थः । पक्षपदार्थानामवन्तरभेदमाह । सर्व्ववामिति । अयमर्थः ।

रेवेतरान्तर्भावादिति मन्यन्ते, तयोरिममपरं प्रपञ्चमाचक्षते,
पञ्चास्तिकाया नाम जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्मास्ति-
कायः अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायश्चेति । सर्वेषामप्ये-
षामवान्तरप्रभेदान् बह्विधान् स्वसमयपरिकल्पितान् वर्णय-
न्ति । सर्वत्र चेमं मत्तभङ्गीनयं नाम न्यायिमवतारयन्ति । स्यादस्ति

जीवास्तिकीयस्त्रिविधः कश्चिज्जीवो नित्यसिद्धः अर्हन्मन्यः केचित्
साम्यातिकमुक्ताः केचिद्वज्रा इति । पुद्गलास्तिकायः घाटा पृथिव्यादीनि
चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमश्चेति । प्रवृत्तिस्थितिनिर्झा धर्माधर्मा-
वृक्ता । आकाशास्तिकायो द्विविधः लोकाकाशः सांसारिकः, आलो-
काकाशः मुक्ताश्रय इति । बन्धार्थं कर्माद्यविधं चत्वारि घातिकर्माणि
चत्वार्यघातानि । तत्र ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमान्तर्-
क्षेति घातिकर्माणि । तत्त्वज्ञानान्न मुक्तिरिति ज्ञानमाद्यं कर्म, आ-
हततन्त्रश्रवणान्न मुक्तिरिति ज्ञानं द्वितीयं, बह्वृ तीर्थंकरप्रदर्शितेषु
मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं, मोक्षमार्गप्रवृत्तिविघ्नकरण-
मान्तर्क्षं, इमानि चत्वारि अयोहन्तत्वात् घातिकर्माणि । अयाघा-
तानि चत्वारि कर्माणि वेदनीयं नामिकं गौत्रिकमायुष्कमिति । मम
वेदितव्यं तत्त्वमस्तौत्य भवानो वेदनीयं, एतन्माहमस्म्यत्य भवानो
नामिकं, व्यहमन्नु भवतो देशिकस्यार्हतः शिष्यवंशे प्रविष्टोऽस्मीत्य-
भिमानो गौत्रिकं, शरीरस्थित्वर्थं कर्म आयुष्कं । अथवा सुकशाणित-
मिथितमायुष्कं, तस्य तत्त्वज्ञानानुकूलदेहधारणामशतगौत्रित, श-
क्तस्य तस्य त्रयीभावात्मककलनावस्थाय बुध्दुदावस्थायारम्भकः
क्रियाविशेषो नामिकं, सक्रियस्य जाठराग्निवायुभ्यामावृद्धनीभावो
वेदनीयं । तत्त्ववेदनानुकूलत्वात्तान्येतानि तत्त्वादेकसुक्तपुद्गलार्थत्वाद-
घातानि । तदेतत् कर्मायुष्कं जन्मार्थत्वाद्बन्धः, अस्त्वात्तद्वारेति इयं
प्रक्रिया मानशून्येति द्योतयति । स्वसमयपरिकल्पितानि । स्वीयत-
न्त्रसङ्केतमात्रकाल्पितानित्यर्थः । पदाधानामुक्तानामनेकान्तत्वं वद-
न्तीत्याह । सर्वत्रेति । अस्तित्वनास्तित्वविरुद्धधर्मद्वयमादाय वस्तुमात्रे

- स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्याद् वक्तव्यः स्यादस्ति चाव-
क्तव्यश्च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चे-
त्येवमेवेकत्वमित्यत्वादित्यपीमं सप्तभङ्गोपपन्नं योजयन्ति, अत्रा-
चक्ष्महे, नायमभ्युपगमो युक्त इति । कुतः एकस्मिन्सम्भवात् ।
न ह्येकस्मिन् धर्माणि युगपत् सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसंभविणः
सम्भवति शीतोष्णवत् । ये एते सप्तपदार्था निर्धारिता एतावन्त

न्यायं योजयन्ति । सप्तानामस्तित्वादीनां भङ्गानां समाहारः सप्तभङ्गो
तस्या नया न्यायः घटादर्थि सर्वोक्तना सद्वैकल्प्ये प्राग्भात्मनाप्यस्यैव
स इति तत्प्राप्तये यत्ना न स्यादो घटत्वादिरूपेण कथञ्चिदस्ति,
प्राप्यत्वादिरूपेण कथञ्चिन्नास्तित्वेवमनेकरूपत्वं वस्तुमात्रस्यास्यमित
भावः । किं ते सप्तभङ्गास्तानाह । स्यादस्तीति । स्यादित्यर्थः । तदस्त-
प्रतिरूपकं कथञ्चिदर्थकं, स्यादस्ति कथञ्चिदस्तित्वर्थः, एवमग्रेऽपि ।
तत्र वस्तुनाऽस्तित्ववाङ्माया स्यादस्तित्वाया भङ्गः । प्रवर्तमानित्व-
वाङ्माया स्यान्नास्तीति द्वितीया भङ्गः । क्रमेणोभयवाङ्माया स्यादस्ति
नास्ति वेति तृतीया भङ्गः । युगपदोभयवाङ्माया अस्ति नास्तीति
शब्दद्वयस्य सहसङ्गतमशक्यत्वात् स्यादवक्तव्यत्वं चतुर्था भङ्गः । चाय-
चतुर्थभङ्गयोर्वाङ्माया स्यादस्ति चावक्तव्यश्चेति पञ्चमा भङ्गः । द्वितीय-
चतुर्थवाङ्माया स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति षष्ठा भङ्गः । तृतीयचतुर्थ-
वाङ्माया स्यादस्ति नास्ति चावक्तव्यश्चेति सप्तमा भङ्ग इति विभागः ।
एवमेकत्वमनेकत्वं चेति द्वयमादाय स्यादेकः स्यादनकः स्यादकोऽने-
कश्च स्यादवक्तव्यः स्यादका वक्तव्यः स्यादकोऽवक्तव्यः स्यादकोऽनेक-
स्यावक्तव्यश्चेति, तथा स्यादित्यः स्यादन्वित्य इत्याद्युक्तं । एवमनेकरूप-
त्वेन वस्तुनि प्राप्त्यागादव्यवहाराः सम्भवति एकरूपत्वे सर्वं स-
र्वत्र सर्वदास्येवेति व्यवहारविनोपापत्तिः स्यान्तस्मादनैकान्तं सर्व-
मित्येकरूपवद्भावादनाद्य इति प्राप्तिसिद्धान्तयति । अत्रेति । यदस्ति
तत् सर्वत्र सर्वदास्येव यथा ब्रह्मात्मा । न चैवं तत्प्राप्तये यत्ना न

एवंरूपायेति ते तथैव वा स्युः नैव वा तथाऽस्युः इतरथा हि तथा वा स्युः अतथा वेत्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । नन्वेकैकात्मकं वस्तुति निर्द्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवत्प्रमाणं भवितुमर्हति, नेति ब्रूमः । निरकुशं ज्ञानैकान्तं सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्द्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्ति स्यादस्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात्, एवं निर्द्धारयितुर्निर्द्धारणफलस्य स्यात् पक्षेऽस्तिता स्याच्च पक्षे नास्तितेति, एवं सति कथं प्रमाणभूतः संस्तोर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमाद्वप्रमितिष्यनिर्द्धारितासूपदेयं

स्यादिति वाच्यं, अप्राप्तिभ्रान्त्या यत्नसम्भवात् । यन्नास्ति तन्नास्त्येव यथा शशविषाखादि, प्रपञ्चस्तु उभयविलक्षण एवेत्येकान्तवाद एव युक्तो मानेकान्तवादः । तथा हि किं येनाकारेण वस्तुनः सत्त्वं तेनैवाकारेणासत्त्वमृताकारान्तरेण, द्वितीये वस्तुन आकारान्तरमेवासदिति वस्तुनः सदेकरूपत्वमेव, न हि दूरस्थग्रामस्य प्राप्तेरसत्त्वे ग्रामोऽप्यसन्न भवति, प्राणसञ्चि प्राप्तिरयत्नानुपपत्तेः, अतो यथा व्यवहारं प्रपञ्चस्यैकरूपत्वसामर्थ्यं नाद्य इत्याह । नायमिति । ननु विमतमनेकात्मकं वस्तुत्पन्नारसिंहवदिति चेत्, न, घट इदानीमस्त्येवेत्यनुभवबाधात् । किञ्च जीवार्दिपदार्थानां सप्तत्वं जीवत्वात्किञ्च चास्त्येव नास्त्येवेति च नियतं बोधानियतं, आद्ये अभिचार इत्याह । य इति । द्वितीये पदार्थनिश्चयो न स्यादित्याह । इतरथेति । अनेकान्तं सर्वमित्येव निश्चय इति शङ्कते । नास्ति । तस्य निश्चयरूपत्वं नियतमनियतं वा आद्ये वस्तुत्वस्य वस्मिन्नेवैकरूप्यनिश्चये अभिचारः, द्वितीये तस्य संशयत्वं स्यादित्याह । नेति ब्रूम इति । प्रमायामुक्तन्यायं प्रमात्रादावतिदिशति । एवमिति । निर्धारणं फलं यस्य प्रमायादेस्तस्योक्त्यर्थः । इत्येवं सर्वत्रानिर्धारणे सत्युपदेशो निष्कम्पप्रवृत्तिश्च न स्यादित्याह । एवं सतीति । अनेकान्त-

- शक्यतात्, कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धा-
रितरूपे प्रवर्त्तेरन् । ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि 'सति तत्-
साधनानुष्ठानाय सर्वे लोकोऽनीकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा' ; अ-
तस्तानिर्धारितार्थे शास्त्रं 'प्रलपन् मत्तोन्मत्तपदनुषां देयवचनः
स्यात् । तथा पञ्चानामस्त्रिकायानां पञ्चत्वसङ्ख्याऽस्ति वा नास्ति
वेति विकल्प्यमाना स्यात् तावदेकस्मिन् पक्षे पञ्चान्तरे तु न स्या-
दित्यतो न्यूनसङ्ख्यात्वमधिकत्वं वा प्राप्नुयात् । न चैषां पदार्थाना-
मवक्तव्यत्वं सम्भवति अवक्तव्याख्येनोच्येन् उच्यन्ते चावक्तव्याख्ये-
ति विप्रतिषिद्धं । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त
इति च, तथा तदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति नास्ति वा, एवं
तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमस-
• सम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्येव स्यात् । न
प्रत्ययितव्यपक्षस्य स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावस्तथा

वादे अस्तिकायपञ्चत्वमपि न स्यादित्याह । तथा पञ्चानामिति । यदु-
क्तमवक्तव्यत्वं तत् किं केनापि शब्देनावक्तव्यत्वं उत मल्लुङ्गेकशब्दावा-
च्यत्वं, नाद्यः स्यात्तादित्याह । न चैषामिति । उच्यन्ते चावक्तव्या-
दिपदैरिति शेषः । न द्वितीयः सङ्कदेकवक्तृमुखजानेकशब्दानामप्रवि-
र्द्धेर्निषेधायोगात् शेषस्यापि मग्नमेदात् । न चार्थस्य युगपद्विरुद्धधर्म-
वाङ्मायां वक्तृमुखत्वमात्रमवक्तव्यपदेन विवक्षितमिति वाच्यं, तादृश-
वाङ्माया एवानुत्पत्तेरिति । किञ्च विरुद्धानेकप्रणापित्वादर्थज्ञानात्
इत्याह । उच्यमानाख्येत्यादिना । इति च प्रकपन्नित्यन्वयः । अर्थमिति
शेषः । अनाप्तपक्षस्यैवाप्तगमः स्याद्वाप्तपक्षस्येत्यर्थः । इतश्चासङ्गतो-
ऽनेकान्तवाद इत्याह । स्वर्गेति । किङ्कानादिसिद्धोऽर्थमनिः । अन्ये तु

पक्षे नित्यता पक्षे चानित्यतेत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।
 अनादिर्विरुद्धजीवप्रभृतोनाञ्च स्वीक्षास्तावदृतस्वभावोऽयमयथा-
 वदृतस्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकात्म्यधर्मिणि
 सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरसम्भवात् सत्त्वे चैकस्मिन् धर्मेऽस-
 त्वस्य धर्मान्तरस्यासम्भवात् असत्ये नैवं सत्त्वस्यासम्भवादसङ्गत-
 मिदमार्हतं मतं । एतेनैकानि कानि नित्यानि नित्यमिति । अतिरि-
 क्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराकृता मन्तव्याः । यत्तु पुद्गलसंज्ञके-
 भ्योऽणुभ्यः संघाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत्पूर्वैरेव वाद-
 निराकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक् तन्निराकरणाय
 प्रयत्यते ॥

एवञ्चात्माऽकात्म्यं ॥ ३४ ॥

यथैकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवा दोषः स्याद्वादे
 प्रसक्तः एवमात्मनोऽपि जीवस्याकात्म्यमपरो दोषः प्रसज्येत ।
 कथं शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हना मन्यन्ते । शरीर-

हेत्वनुष्ठानानुच्यन्ते, अननुष्ठानाद्वध्यन्ते इत्यार्हततन्वावदृतस्वभावा-
 नां निविध्यजीवानां त्रैविध्यनियमोऽपि न स्यादित्याह । अनादीति ।
 प्रपञ्चितं सूत्रार्थं निगमयति । एवमिति । एतेनेति सत्त्वासत्त्वयो-
 रैकत्र निरासेनेत्यर्थः । परमाणुसंघाताः पृथिव्यादय इति दिग्गन्त-
 सिद्धान्तः किमिह सूत्रकृतोपेक्षितस्तत्राह । यत्त्विति ॥

जीवस्य देहपरिमाणात् दूषयति । एवञ्चेति । अकात्म्यं मध्यमप-
 रिमाणात् त्वेनातिथं स्यादित्यर्थः । अर्थान्तरमाह । शरीराणाञ्चेति ।
 विपाकः कर्माणामभिव्यक्तिर्जीवस्य कृत्स्नगजशरीराद्यापित्वमकात्म्यं
 शरीरैकदेशो निर्जीवः स्यादित्यर्थः । पुत्तिकादेहे कृत्स्नो जीवो न

परिमाणतायां च सत्यामकृतज्ञोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मे-
त्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणां ध्यानव-
स्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः
केनचित् कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं
प्राप्नुयात्, पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नपुत्तिकाशरीरे
सम्पीयेत । समान एव एकस्मिन्नपि जन्मानि कौमार्यैव नस्या-
विरेषु दोषः । स्यादेतत्, अन्नन्तावयवो जीवस्तस्य त एवा-
वयवा अन्त्ये शरीरे सङ्कुचेयुर्महति च विक्राशेयुरिति । तेषां
पुनरन्नन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिविहस्येत वा
न वेति वक्तव्यं । प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे
सम्पीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशलोपपत्तेः सर्वेषामवय-
वानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रप्रसङ्गः स्यात् । अपि च
शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्त्यं नाप्येचितुम-
पि शक्यं । अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ च केचित्जीवा-

प्रविश्येत् देशाद्बृहिरपि जीवः स्यादित्यर्थः । किञ्च बालदेहमात्र आत्मा
ततः स्थूलयवदेहे कश्चित् स्यादिति कृत्स्नदेशः सजीवो न स्यादित्याह ।
समान इति । यथा दीपावयवानां घटे सङ्कोचो गेहे विकाशस्तथा जी-
वावयवानामिति । देहमानत्वनियमं शङ्कते । स्यादिति । दीपांशवज्जी-
वांशा भिन्नदेशां एकदेशा वेति विकल्प्याद्येऽन्यदेहाद्बृहिरपि जीवः
स्यादिति दूषयति । तेषामित्यादिना । दीपस्य तु न घटाद्बृहिः सत्त्वं
अधिकावयवानां विनाशात् । द्वितीयं दूषयति । अप्रतिघात इति ।
अवयवानां निवृत्त्युत्थासिद्धं अल्पत्वादीपांशवदित्याह । अपि चेति ।
एवं जीवावयवानां निवृत्तिरिति मते देहमानत्वं निरुक्तं, सम्पत्ति जीवस्य

वयता. उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्ति
इत्युच्येत तत्राप्युच्यते ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतदेव परिमाणत्वं
जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते । कुतः विकारादिदोष-
प्रसङ्गात् । अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्यमाणस्यापत्तो-
यमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यं, विक्रि-
यावत्त्वे च कर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत, ततश्च बन्धमोक्षाभ्युप-
गमो बाधेत, कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालानुवत् संसा-
रसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्द्धगमित्वं भवतीति । कि-
ञ्चान्यदागच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामागमापायिधर्मवत्त्वा-
देवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव

केचिदेव कूटस्थो अवयवा अन्ये त्वागमापायिन इति शङ्कते । अथेति ।
इदं तत्कालायामौ जीवस्यावयवागमोपायभ्यां देहमानत्वमित्यर्थः ॥

• मुख्येण परिहरति । न चेति । आगमापायौ पर्यायः । किमागमा-
पायिणमवयवानामात्मत्वमस्ति न वा, आद्ये आह । विकारादिदोषेति ।
कोऽसौ बन्धमोक्षाभ्युपगम इत्यत आह । कर्माष्टकेति । व्याख्यातमेतत्,
आद्यकल्पे दोषं वदन् कल्पान्तरमादाय दूषयति । किञ्चेति । अवशिष्ट-
कूटस्थावयवस्य दुर्ज्ञानत्वादात्मज्ञानाभावान्न मुक्तिरित्यर्थः । यथा दी-
पावयवानां आकारस्तेजस्तथात्मावयवानामाकारकारणाभावान्नागमा-
पायौ दुष्ताविद्याह । किञ्चेति । सर्वजीवसाधारणः प्रतिजीवमसाधा-
रणो वेत्यर्थः । किञ्चात्मन आगमापायिणीणावयवत्वे सति कियन्त आ-
यान्यवयवाः कियन्तोऽप्यन्तीत्यज्ञानादात्मनिष्ठयाभावादनिर्योक्तः स्या-

आत्मेति स्यात्, न च स निरूपयितुं शक्यते अयमसाविति ।
 किञ्चान्यदागच्छन्त्येते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति अप-
 गच्छन्त्यश्च क्व वा नीयन्त इति वक्तव्यं । न हि भूतेभ्यः प्रादु-
 र्भवेयुः भूतेषु च लीयेरन् अभौतिकत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चि-
 दन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारा नि-
 रूप्यते प्रमाणाभावात् । किञ्चान्यदेनवधृतस्वरूपस्यैवं सत्यात्मा
 स्यात् आगच्छतामपगच्छताश्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्,
 अत एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्यायेणावयवोपगमापग-
 मावात्मन आश्रयितुं शक्येते । अथ वा पूर्वेण सूत्रेण शरीर-
 परिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावका-
 र्त्त्यप्रसञ्जनद्वारेणानित्यतायां चेदितायां पुनः पर्यायेण
 परिमाणानवस्थानेऽपि स्तोतःसन्ताननित्यतान्यायेनात्मनो नि-

दित्याह । किञ्चेति । अपि चावयवारव्यावयवित्वे जीवस्यनित्यत्वं अवय-
 वसमूहत्वेनासत्त्वं आकृत्यस्य यौवदवयववृत्तित्वे यत्किञ्चिदवयवापाये-
 ऽपि सद्यः शरीरस्याचेतनत्वं गोलवत् प्रत्येकसमाप्तौ एकस्मिन् शरीरे
 आत्मनानात्वं स्यादता न देहपरिमाणवत्सावयवत्वे आत्मन इत्युपसं-
 रति । अत इति । सूत्रस्यार्थान्तरमाह । अथवेति । सूत्रसूत्रशरीर-
 प्राप्तावकात्स्नोक्तद्वारेणानित्यतायामुक्तायां सुगतवत् सन्तानरूपे-
 णात्मनित्यतामाशङ्कानेनोत्तरमुच्यत इत्यन्वयः । पर्यायेत्यस्य व्याख्या-
 स्तोत इति देहभेदेन परिमाणस्यात्मनश्चानवस्थानेऽपि नाशेऽपि स्तोतः
 प्रवाहस्तदात्मकस्यात्मयक्तिसन्तानस्य नित्यतात्मनित्यता स्यादि-
 त्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । सिग्वस्त्रं विगतं देहभक्ते विसिचो दिग्म-
 राक्षेधमित्यर्थः । पर्यायात् सन्तानादप्य अनित्यस्याविरोध इति न

त्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्-
सन्तानमित्येता तद्वद्विमिश्रामपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोत्तरमु-
च्यते । सन्तानस्य तावदवस्तु वै नैरात्मवादप्रसङ्गः, वस्तुत्वेऽप्या-
त्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति ॥

अन्यावस्थितेशोभनित्यत्वाद्द्विशेषः ॥ ३६ ॥

अपि चान्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नि-
त्यत्वमिष्यते जनैस्तद्वत् पूर्वधारण्याद्यमध्यमद्योर्जीवपरिमाणयो-
र्नित्यत्वप्रसङ्गात् अविशेषप्रसङ्गः स्यात् इत्युक्ते एकशरीरपरि-
माणतैव स्यात् नोपवितापविताशरीरानामिति । अथ चान्यस्य

यं कुतः, विकारादिभ्यः सन्तानस्यावस्तुन आत्मत्वे शून्यवादः सन्तानस्य
वस्तुत्वे सन्तानव्यतिरेके च वृष्ट्यात्मवादः, अनतिरेके जन्मादिवि-
कारो विनाशो मुक्त्यभावदेश इत्युक्तप्रसङ्गात् सन्तानात्मपक्षोऽनुपपन्न
इति सूत्रार्थः ॥

यं सूत्रं सूत्रं वा देहं गृह्णाति तद्देहपरिमाण एव जीव इति
नियमं दृष्टव्यं । अन्येति । अन्यशरीरपरिमाणस्यावस्थितेर्नित्यत्व-
दर्शनादुभयाराद्यमध्यमपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषस्वभावां नि-
त्यपरिमाणानां साम्यं स्यादित्युक्तपरिमाणानामेकत्रायोगादिति सूत्र-
योजना । आद्यमध्यमपरिमाणे नित्ये आत्मपरिमाणत्वादत्यन्तपरि-
माणवत् । न चाप्रयोजकता, परिमाणनाशे सत्यात्मनोऽपि नाशादन्य-
परिमाणनित्यत्वायोगादिति भावः । परिमाणत्रयसाम्यापादानफल-
माह । इतीति । अन्यशरीरसमान्येव पूर्वशरीराणि स्युः विषम-
शरीरप्राप्तावात्मनस्तत्परिमाणत्वे परिमाणत्रयसाम्यानुमानविरोधा-
दित्यर्थः । पूर्वं कालत्रये परिमाणत्रयमङ्गीकृत्यान्यदृष्टान्तेन नित्यत्वम-
नुमाय साम्यमापादितं, सत्यत्वन्यस्य मुक्तपरिमाणस्यानुत्पत्त्युक्तयो-

जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात् पूर्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण
एव जीवः स्यात् । ततश्चाविधिषेण सर्वदैवानुमहान् जीवो-
ऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणेः, अतश्च भौगन्तरादन्तमपि
मतमसङ्गतमित्युपेक्षितव्यं ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिपिध्यते । तत्
कथमवगम्यते, प्रकृतिस्य प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधादभिधोपदे-
शाच्चेत्यत्र प्रकृतिभाषिनाधिष्ठात्राभावेन चोभयस्वभावस्यश्वरस्य
स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनराविधिषेणेश्वरका-
रणवादमात्रमिह प्रतिपिध्येत पूर्वोत्तरविरोधाद्वाहताभि-
व्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत । तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता
केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मै-

हन्यतरत्वेनावस्थितेस्तदेवान्त्यमाद्यमध्यमकालयोरपि द्वित्वत्वं स्यात्
प्रागसतोऽनित्यत्वाद्योगात्, तथा चाविधिषेः कालत्रयेऽपि जीवपरि-
माणाभेद इत्याह । अथ वेति । तस्माद् भ्रान्त्येकशरणस्तपस्तपस्तपस्तप-
न्तेनाविरोधः समन्वयस्येति सिद्धं ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् । लुप्तिकेकशमतनिरासानन्तरं जटाधारिणैवमतं
बुद्धिस्थं निराक्रियते इति प्रसङ्गमङ्गतिमाह । इदानीमिति । सा-
मान्य ईश्वरनिरास एवात्र किं न स्यादिति शङ्कते । तदिति । स्वात्मि-
विरोधान्नैवमित्याह । प्रकृतिस्त्वेत्यादिना । प्रतिष्ठापितत्वात् फलनि-
मित्तेश्वरप्रतिषेधोऽवगम्यत इत्यन्वयः । व्याहृता विरुद्धोऽभिव्याहार
उक्तिर्यस्य स तथा । अद्वितीयब्रह्मप्रकृतिकं जगदिति वदतो वेदान्त-
समन्वयस्य कर्त्तव्येश्वरो न प्रकृतिरिति श्रैवादिमतेन विरोधाऽस्ति न

कल्पप्रतिपत्तत्वात् यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते । स चेयं वेदवाह्येश्वर-
कल्पनाऽनेकप्रकारा । केचित्तार्वते मातृयोग्यपाश्रयाः कल्प-
यन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वरः
इतरेतरविलेचनाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति । माहेश्वरास्तु
मन्यन्ते कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशु-
पतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षायापदिष्टाः, पशुपतिरीश्वरो
निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति । तथा वैशेषिकादयोऽपि के-
चित् कथञ्चित् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमिति । अत
उत्तरमुच्यते । पत्युरसामञ्जस्यादिति । पत्युरीश्वरस्य प्रधान-
पुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते, कस्मादसाम-

वेति सन्देहे तन्मतस्य मानमूलत्वाविरोधे सति वेदान्तोक्तादयब्रह्मा-
सिद्धिरिति फलमभिप्रेत्य सत्त्वासत्त्वयोरैकवासम्भवात् कर्तृत्वापा-
दानत्वयोरप्येकवासम्भवात् कर्त्तृवेश्वर इति पूर्वपक्षं कुर्वन्नवान्तर-
मतभेदमाह । सा चेति । ऐश्वराः साक्षाः, साक्षाशब्दार्थः चत्वारो
माहेश्वरः शैवाः पाशुपताः कारुकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्चेति ।
सर्वेऽप्यमी माहेश्वरप्रोक्तागमानुगामित्वान्माहेश्वरा उच्यन्ते । कार्यं
मन्त्रादिकं, कारणं प्रधानं ईश्वरश्च, योगः समाधिः, विधिः त्रिसवन-
स्नानादिः, दुःखान्तो मोक्षः इति पञ्चपदार्थाः । पशवो जीवास्तेषां पा-
शो बन्धस्तन्नाशयेत्यर्थः । पाशुपतागमप्रामाण्यात् पशुपतिर्निमित्तमेवेति
मतमुक्ताऽऽनुमानिकेश्वरमनमाह । तथेति । विमतं सुकर्टकं कार्यत्वात्
घटवदिति वैशेषिकाः कर्त्तारमीश्वरं साधयन्ति, कर्मफलं सपरि-
कराभिज्ञदाटकं कालान्तरभावि फलत्वात् सेवाफलवदिति गौतमा-
दिगम्बराश्च । ज्ञानेश्वर्यात्कर्षः कचिदिश्वरान्तः सातिशयत्वात् परि-
माणवदिति साङ्ख्यसौगतपातञ्जला इति मत्वोक्तं केचित् कथञ्चिदिति ।
सिद्धान्तयति । अत इति । आगमादिना निर्दोशेश्वरसिद्धेः कथं दोष-

धिष्ठाना निरवस्थास्येति, तस्मान्नायं यथावर्धित उत्पत्त्यसम्भ-
 दोषः प्राप्नोतीति। अत्रोच्यते, एवमपि तदप्रतिषेधं, उत्पत्त्यसम्भ-
 वस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येव, अस्मिन्मुत्पत्त्यसम्भवा दोषः प्रवृत्त्यान्तरे-
 णेत्यभिप्रायः, कथं यदि तावदयमभिप्रायः, परस्परं भिन्ना एवेते
 वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरानुल्लधर्माणो नैषामेकात्म्यकत्वमस्ती-
 ति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यं, एकेनेवेश्वरेणेश्वरकार्यमिद्वेः।
 सिद्धान्तहानिश्च भगवानेको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपग-
 मात्। अथायमभिप्रायः एकस्यैव भगवत एते चत्वारो ब्रूहास्तु-
 ल्लधर्माण इति, तथापि तदवस्य एवात्पत्त्यसम्भवः। न हि वासु-
 देवात् सङ्कर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्यु-
 म्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात्। भवितव्यं हि कार्यकारण-
 योरतिशयेन यथा सृष्टयोः। न ह्यमत्यतिशये कार्यं कारणमि-
 त्यवकल्पते। न च पञ्चरात्रमिद्वान्तिभिर्वासुदेवादिषु* एकैक-
 स्मिन् मूर्तेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्वेदोऽभ्युपगम्यते,

माशङ्कते। अद्यापि स्यादिति। ज्ञानैश्वर्ययोः शक्तिरूपकं सामर्थ्यं
 वक्तुं शरीरसामर्थ्यं वीर्यं शौर्यं तेजः प्रागल्भ्यं रतैरन्विता ग्रन्थोत्पत्ति-
 र्वेत्तादयः तस्मादोश्वरा एवेत्यर्थः। सर्वेषामीश्वरत्वे पञ्चरात्रमिद्वान्ति-
 वासुदेवा एवेति। निर्दोषा रामादिशून्या निरधिष्ठानाः प्रकृत्यजन्ता
 निरवस्था नाशादिरहिता इत्यर्थः। ईश्वरत्वाज्जन्मासम्भवा गुणा
 एवेत्याह। तस्मादिति। सूत्रेण सिद्धान्तयति। अत्रेति। एवमपि
 अनुवर्त्तमानोश्वरत्वेन विज्ञानशक्त्यादिभावेऽपीत्यर्थः। प्रकारान्तरं एष-
 ति। अयमिति। किं चत्वारः सतत्त्वा भिन्ना एव उक्तैकस्य विचार-
 त्वेनाभिन्नाः आद्यमनद्य द्रवयति। यदोत्यादिना। द्वितीये विचाराः

वासुदेवा एव हि सर्वं व्यूहा निर्विशेषा इह्यन्ते । न चैते भगव-
द्गुहायुक्तः सत्त्वस्थितमेवावतिष्ठेरन, ब्रह्मादिसम्पर्यन्तस्य समस्त-
स्यैव जगति भगवद्गुहावगमात् ।

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे वज्रनिभ उपलभ्यते गुणगुणि-
त्वकल्पनादिलक्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवोर्यतेजांसि गुणाः, आ-
त्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रति-
षेधश्च भवति, चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽनन्धा शाण्डिल्य इदं
शास्त्रं अधिगतवान् इत्यादिवेदनिन्दादर्शनात्, तस्मादसङ्गतैषा
कल्पनेति सिद्धं ॥

इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतौ
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ० ॥

प्रकृतितुल्या वा न्यूना वा व्यायमत्याप्य निधेयति । स्वयेत्यादिना ।
न्यूनत्वपक्षेऽपि सिद्धं नहि । न च पक्षेति । यदि न्यूना अपि भगव-
तो व्यूहास्तदा न्यतुर्षु व्याघात इत्याह । न चैत इति ॥

इतश्च जीवात्पक्षेऽपि उपेक्ष्य इत्याह सूत्रकारः । विप्रतिषेधाच्चेति ।
सस्यैव गगनं शुक्तिवच्च विरुद्धं यदिपदात् प्रयुज्यानिरुद्धौ भिन्नावा-
त्मन इत्युक्तात्मन एवैते इति विरुद्धोक्तिर्येहः । पूर्वापरविरोधादासङ्ग-
त्वमिति सूत्रार्थमुक्तार्थान्तरमाह । वेदेति । एकस्यापि तन्नाक्षरस्या-
ध्येता चतुर्वेदिभ्योऽधिक इति निन्दाऽऽदिपदार्थः, तस्मान्मियो विरुद्धा-
भिः पौरुषेयकल्पनाभिर्मापौरुषेयवेदान्तसम्बन्धविरोध इति सिद्धं ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसाभाष्याभाष्ये शङ्करभगवत्पादकृतौ
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः
पादः ।

अस्यात् । किं पुनरसामञ्जस्य । हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागदेषादिदोषप्रकीर्णसदा-
दिवदनोत्थरत्वं प्रमज्जेत । प्रौढिकर्मापेक्षितत्वाददोष इति चेत्,
न, कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरैतराश्रयदोषप्रसङ्गान् ।
अनादित्वादिति चेत्, न, वर्त्तमानकालवदतीतेष्वपि काल-
स्थितरैतराश्रयदोषाविशेषादभ्यपरस्य गान्ध्यायापत्तेः । अपि च

वर्त्तमित्याह । किमिति । न तावत् स्वस्वागमादीश्वरनिर्णयः, आगमा-
ना निर्मलत्वेनाप्रामाण्यात् । न च सर्वज्ञज्ञानं मुक्तं तत्र मानाभावात् ।
न चागम एव मानं, आगममानत्वनिश्चये मुक्तनिश्चयस्तद्विषये तद्विषय
इत्यन्याहुन्याश्रयात् । न च पुरुषवचसा स्वता मानत्वं युक्तं, मिथ्या विरो-
धेन तत्प्राप्यवस्थानाच्च, नाप्यनुमानादीश्वरः सर्वज्ञः कर्त्तव्येति निर्णयः स-
म्भवति, अनुमानस्य दृष्टानुसारत्वेन दृष्टविपरीतार्थासाधकत्वात् । तथा
च लोके यादृशाः कर्त्तारो दृष्टान्तादृशा एव जगत्कर्त्तारो रागदेषादि-
मन्तः सिध्युः । यदि लोके विचित्रप्रासादादिकर्त्तृकत्वाद्यदृष्टानेऽपि अ-
जगत्कर्त्तारि लाघवादेकत्वं नित्यज्ञानं निर्द्दोषत्वञ्च कल्प्येत, तर्हि द्रव्यापादा-
नत्वमपि कल्प्यतां, कर्त्तृरूपोपादानत्वेन लाघवात्, अन्यथा स्वतन्त्रवर्धन-
परमाण्वाद्युपादानकल्पनागौरवात्, अदृष्टत्वाच्च कर्त्तृरुपादानत्वमि-
द्विरंकत्वादिकमपि न सिध्येत । अस्माकन्वयार्थयतया स्वतर्कमद्वि-
माणभावया अद्या स्वप्नेयबाधने दृष्टान्तानपेक्षया भवत्येव लौकिक-
कर्त्तृविपरीताद्वितीयकर्त्तृपादानुक्तकसर्वज्ञनिर्द्दोषेश्वरनिर्णयः । नि-
र्णय इति च तस्मिन् धर्मियाहकमानानाधात्र रागादिदोषापादानव्या-
वकाशः इत्यानुमानिकेश्वरादिभ्यां वैषम्यं, तदभिप्रेत्याश्रितस्येश्वरस्या-
सामञ्जस्यमाह । हीनेति । यदि कर्त्तृरुपादानत्वमदृष्टत्वाच्च कल्प्येत तर्हि
निर्द्दोषत्वस्याप्यदृष्टत्वात्, यो विषमकारी स दोषवानिति आतिदृष्टेः
अजगत्कर्त्ता दोषवान् स्यात् । न चात्र धर्मियाहकानुमानवधः कार्यत्व-
लिङ्गस्य कर्त्तृमात्रसाधकत्वेन निर्द्दोषत्वादावदासीनत्वात् । न चोत्त-
र्यसमा जातिजापकधर्मापादानां दोषाभावे तद्व्याप्यविषमकर्त्तृत्वायो-

प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इति न्यायवित्समयः । न हि कश्चिद-
 दोषप्रयुक्तो स्वार्थे परार्थे वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते । स्वार्थे प्रयुक्त
 एव च स्मृते जनः परार्थेऽपि प्रवर्त्तन्त इत्येवमप्यसामञ्जस्यं, स्वा-
 र्थवृत्तादीशरीरस्थानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्व-
 रस्य पुरुषस्य चोदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यं ॥

गात्रं, दृष्टान्तस्थाप्यापकधर्माणां पक्षे व्यापादनं ह्युत्कर्षसमा जाति-
 र्यथाशब्दो यदि कृतकत्वेन हेतुना घटवदन्वितः स्यात् तर्हि तेनैव-
 हेतुना सावयवोऽपि स्यादिति । न ह्यजातिव्यत्यस्य व्यापकं सावय-
 वत्वं गम्यादौ व्यभिचारादिति भावः । ननु प्राणिकर्मप्रेरित ईश्वरो
 विषमफलान् प्राणिनः करोति न स्वेच्छयेति शङ्कते । प्राणीति ।
 जडस्य कर्मणः प्रेरकत्वाद्योगान्मवमित्याह । नेति । न चेश्वरप्रेरितं
 कर्मेश्वरस्य प्रेरकमिति वाच्यमित्याह । कर्मिति । अतीतकर्मणा प्रेरित
 ईश्वरो वर्त्तमानं कर्म तत्फलाय प्रेरयतीत्यनादित्वात् प्रेर्यप्रेरकभावस्य
 नानुपपत्तिरिति शङ्कते । अनादित्वादिति । अतीतकर्मणोऽपि जडत्वान्ने-
 श्वरप्रेरकता न च तदपीश्वरे प्रेरितं सदीश्वरं प्रेरयति उक्तान्योऽ-
 न्याथ्याज्ञतोऽप्यतीतकर्मप्रेरितेश्वरप्रेरितं तदेवेश्वरं वर्त्तमाने कर्मणि
 फलदानाय प्रेरयतीति चेन्न मानहीनाया मूलक्षयावहाया अगवस्थायाः
 प्रसङ्गादतः कर्मनिरपेक्ष एवेश्वरो विषमख्येत्यसामञ्जस्यं दुर्वारमि-
 त्यर्थः । यत्तु फलदानं ईश्वरस्य कर्मनिमित्तमात्रं न प्रेरकमिति नोक्त-
 दोष इति, तन्न, विषमकर्म कारयितुं ईश्वरस्य दोषवृत्तानपायात्, पूर्व-
 कर्मापेक्षया कर्मकारयित्वत्वे चेत्तापामाजिकानवस्थानात्, अस्माकत्वव-
 श्चैव साध्यसाधु कारयतीति निरवद्यमिति च श्रुतिमूलं पूर्वकर्मापेक्षया
 कल्पनमिति वेधस्यं । किञ्च परमतानुसारेणापीश्वरस्य रागादिमत्त्वं
 प्राप्नोतीत्याह । अपि चेति । प्रवर्त्तकत्वलिङ्गा दोषा इति तार्किकाणां
 स्थितिः, तथा चेश्वरः स्वार्थरागादिमान् प्रवर्त्तकत्वात् सम्मतवत् । न च
 कारयिके व्यभिचारः परदुःखप्रयुक्तदुःखनिवृत्त्यर्थित्वात्तस्येत्यर्थः ।
 उदासीनः प्रवर्त्तक इति च आहतमिति योगान् प्रत्याह । पुरुषेति ॥

सम्बन्धानुपपत्तेय ॥ ३८ ॥

पुनरप्यमामञ्जस्यमेव, बहि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरो-
ऽन्तरेण सम्बन्धं प्रधानपुरुषयोरीशिता । न तावत्संयोगलक्षणः
सम्बन्धः सम्भवति, प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वाच्चैव यवत्वाच्च ।
नापि समवायलक्षणः श्रौत्ययाश्रयिभावानिरूपणात् । नाप्यन्यः
कश्चित् कार्यगम्यः सम्बन्धः शक्यते कल्पयितुं, कार्यकारणभा-
वस्यैवाद्याप्यभिद्धत्वात् । ब्रह्मवादिनः कथमिति चेत्, न, तस्य ता-
दात्म्यलक्षणसम्बन्धापपत्तेः । अपि चागमबलेन ब्रह्मवादी कार-
णादिस्वरूपं निरूपयति नावश्यं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युप-
गन्तव्यं । परस्य तु दृष्टान्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूप-
यतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्यतिशयः । पर-
स्यापि सर्वज्ञप्रणीतागमसद्भावात् समानमागमबलमिति चेत्, न,
इतरंतराश्रयप्रसङ्गात् आगमप्रत्ययत्वं सर्वज्ञत्वमिदं सर्वज्ञत्व-

प्रधानवादे दोषान्तरमाह सूत्रकारः । सम्बन्धेति । ईश्वरोऽन्तरेण-
सम्बन्धस्य प्रधानादः प्रथ्यत्वायागात् सम्बन्धो वाच्यः । स च संयोगः
समवायो वाऽस्तीत्यर्थः । कार्यबलात् प्रयोगादप्युक्तत्वाच्चः । सम्बन्धः
कथ्यतामित्यत आह । नाप्यन्य इति । ईश्वरप्रतिप्रधानकाश्चै जग-
दिति मिदञ्चेत् सम्बन्धकल्पना स्यात्, तच्चाद्याप्यभिद्धमित्यर्थः । माया-
ब्रह्मशोक्त्वा निर्वोच्यतादात्म्यसम्बन्धः, देवात्मकमिति चेत् । किञ्च वेद-
स्यापूर्वार्थत्वाच्च लोकदृष्टस्य कुलान्सम्बन्धा वेदिकेनानुसर्तव्यः । आनु-
मानिकेन त्वनुसर्तव्यः इति विशेषमाह । अपि चेति । सर्वज्ञस्यागम-
प्रामाण्यस्य च प्राप्तावन्योन्याश्रयः अनुमानात् सर्वज्ञमिदं निरूप-
त्वात्, न ह्यमनसस्य ज्ञानं मनोजन्यमिति व्याप्तिविरोधाच्चान्वयानव-

प्रत्ययाद्यागमसिद्धिरिति, तस्मादनुपपन्ना साङ्ख्ययोगवादिना-
मीश्वरकल्पेना । एवमन्यास्वपि वेकवां ह्यास्मीश्वरकल्पेनाग यथा-
सम्भक्मममिञ्जसं योजयितव्यं ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परि-
कल्प्यमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानान्यधिष्ठाय प्रव-
र्त्तयेत् । न चैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं रूपादिहीनञ्च प्रधान-
मीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति, मृदादिवैलक्षण्यात् ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्यादेतत्, यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिही-
नञ्च पुरुषोऽधितिष्ठति, एवं प्रधानमीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति, तथापि
नोपपद्यते । भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते,
न भवत् भोगादयो दृश्यन्ते । करणग्रामसाम्ये चाभ्युपगम्यमाने

ल्पबाहुवकाशादिति भावः । प्रधानवत् परमाण्वनामपि निरवयवे-
श्वरेण संयोगाद्यसत्त्वात् प्रेथ्यत्वायोगः, प्रेरकत्वे चेश्वरस्य दोषवत्त्व-
मित्याह । एवमन्यास्वपीति ॥

ईश्वरस्य प्रधानादिप्रेरणानुपपत्तेश्च सामञ्जस्यमित्याह सूत्रकारः ।
अधिष्ठानेति । प्रधानादिकं चेतनस्यानधिष्ठेयं प्रत्यक्षत्वादीश्वरवद्वति-
रेकेण मृदादिवच्चेत्यर्थः ॥

चक्षुरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य निषेधति । करणवदिति । रूपमद्भुतं
नास्तीत्यप्रत्यक्षत्वं स्फुटयति । रूपेति । स्वभोगाहेतुत्वे सतीति विशेष-
णान्न व्यभिचार इत्याह । तथापीति । भोगः सुखदुःखानुभवः, आदिप-

संभारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रमज्जेरन् । अन्यथा वा
 सूत्रद्वयं व्याख्यायते । अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । इतश्चानुपपत्ति-
 स्मार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । माधिष्ठानो हि लोके भरीरो
 राजा राष्ट्रस्येश्वरो दृश्यते न निरधिष्ठानः, अतश्च तुददृष्टान्त-
 वशनादृष्टमीश्वरं कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छ-
 रीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात्, न च तद्वर्णयितुं शक्यते ।
 सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक् सृष्ट्यस्तदनुपपत्तेः निर-
 धिष्ठानत्वं चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः, एवं लोके दृष्टत्वात् ।
 करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः । अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि

दात् विषयानुभवग्रहः । न च यत् येनाधिष्ठेयं तत्तुदीयभोगहेतुत्वमिति
 प्रत्यक्षमिति व्यतिरेकस्थाप्ता करणेषु व्यभिचारात्तादवश्यमिति वाच्यं,
 भोगहेतुत्वविशिष्टाप्रत्यक्षत्वस्य हेतुत्वात्, करणेषु च विषयभावात् न
 विशिष्टस्य हेतोरभावात् । न च विशेष्येयस्य परार्थप्राचकाराधिष्ठेय-
 कास्तादौ व्यभिचारात् । न च प्रधानादृष्टस्य प्रत्यक्षतादिशङ्काभिमतिः,
 अतीन्द्रियत्वरूपाप्रत्यक्षत्वस्य सत्त्वादित्यभिप्रायः । अतिशयं कर्तृत्वा भो-
 गादयो दृश्यन्ते, ईश्वरे तु प्रधानकृतानि न दृश्यन्ते इत्येवमर्थः । वि-
 पक्षे दोषं वदन् अप्रयोजकत्वं हेतौ निरस्यति । तद्वर्णयति । प्रधानादेः
 प्रेर्यत्वाङ्गीकारे प्रेरकभोगहेतुत्वं स्वादतीन्द्रियस्य प्रेर्यस्य भोगहेतुत्वनि-
 यमादित्यर्थः । सूत्रद्वयस्यार्थान्तरमाह । अन्यथा चेति । यः प्रवर्तकश्चेत-
 नः स शरीरोति लोके व्याप्तिर्दृष्टा । ईश्वरस्य च शरीरानुपपत्तेर्न प्रवर्त-
 कत्वमिति सूत्रार्थमाह । इतश्चेति । विमतस्येश्वरं कार्यत्वाद्वाद्युवादिति
 कल्पयतो राजवत्सशरीर एवेश्वरः स्यादित्युक्तं, तत्रेष्टार्पितं निरस्य-
 ति । न च तद्वर्णयितुमिति । न च नित्यं शरीरं समात् प्रागपि सम्भव-
 तीति वाच्यं, शरीरस्य भातिकत्वनिवयमादित्यर्थः । अतस्त्वशरीर एवेश्वर
 इत्यत आह । निरधिष्ठानत्वे चेति । जीवस्यैव शरीरं भातिकं ईश्वरस्य

किञ्चित् करुणादामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत, एवमपि नो-
पपद्यते । मेशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भागादिप्रसङ्गादीश्वर-
स्वायत्तेश्वरत्वं प्रसज्यते ॥

अन्तर्वत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितेश्वरस्य । स हि सर्वज्ञ-
स्त्वेरभ्युपगम्यते अनन्तश्च, अनन्तं च प्रधानं अनन्ताश्च पुरुषा मिथो
भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्म-
नश्येयत्ता परिच्छिद्येत वा नवा परिच्छिद्येत, उभयथापि दो-
षोऽनुपपन्न एव । कथं पूर्वस्मिन्नावदिकल्पे इयत्ता परिच्छिन्नत्वात्
प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तर्वत्त्वमवश्यम्भावि, एवं लोके दृष्टत्वात् ।
यद्वि लोके इयत्तमपरिच्छिन्नं वस्तु घटादि तदन्तवद्दृष्टं, तथा
प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमप्येयत्तापरिच्छिन्नत्वादनन्तवत्त्वात् । सङ्ख्या-
परिमाणं तावत् प्रधानपुरुषेश्वरत्रयत्वेण परिच्छिन्नं, स्वरूप-

तु स्वेच्छानिर्गतं प्रागपि स्यादित्याशङ्कां निरस्यति । करुणावदिति ।
करुणान्वयः सन्तीति करुणावच्छरीरं, इच्छामयशरीरकल्पनेवानुपपन्ना
मानाभावात् दृष्टमिति कल्पनिग्रहविरोधाच्च इति मन्तव्यं ॥

एवमेश्वरस्य शुक्लतर्केण कर्तृत्वनिर्णयो नेत्युपपाद्य नित्यत्वसर्वज्ञत्व-
निर्णयोऽपि न सम्भवतीत्याह सूत्रकारः । अन्तर्वत्त्वमिति । प्रधान-
पुरुषेश्वरत्रयमनित्यं इयत्तापरिच्छिन्नत्वात् घटवदित्याह । पूर्वस्मिन्नि-
ति । सङ्ख्या वा परिमाणं वेद्यत्ता । तथा च निश्चितसङ्ख्यावान्निश्चित-
परिमाणत्वाच्चेति हेतुद्वयं । यद्यपि सङ्ख्यावत्त्वमात्रं हेतुः सम्भवति तथा-
पि सर्वज्ञत्वनिश्चयेन हेत्वसिद्धिनिरासं द्योतयितुं निश्चितपदं, तत्राद्य-
हेतोरसिद्धिर्नास्तीत्याह । सङ्ख्यापरिमाणमिति । सङ्ख्यास्वरूपमित्यर्थः ।

परिमाणमपि तद्गतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरुषगता च
 महासङ्ख्या, ततश्च इयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारान्मुच्यन्ते
 तेषां संसारोऽन्तवान् संसारित्वेच्च तेषामन्तवत्, एवमित्येवमपि
 क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चान्तिवत्त्वं स्यात् । प्रधा-
 नञ्च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारवत्त्वेनाभिमतं
 तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत्, किंविषयं वा सर्वज्ञतेश्वरते
 स्यातां । प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमन्तवत्त्वं सत्यादिमत्त्वप्रसङ्गः,
 आद्यन्तवत्त्वं च शून्यवादप्रसङ्गः । अथ मा भूदेयं दोष इत्युक्तेन
 विकल्पोऽभ्युपगम्येत न प्रधानस्य पुरुषाणामाद्यान्येषामप्येव
 परिच्छिद्यत इति । तत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगममथानिरपरा
 दोषः प्रमज्येत, तस्मादप्यमङ्गतस्तार्किकपरिगृहीत ईश्वरकार-
 णवादः ॥

द्वितीयहेतुं साधयति । स्वरूपेति । प्रधानादौ निश्चितपरिमितं न भवति
 ततोऽभिज्ञेयत्वात् घटवदित्यर्थः । ननु प्रधानं पुरुषेश्वरस्यैव इति चेत् तदपि
 जीवानामानन्त्यात् कथं सङ्ख्यानिश्चयस्यावाप्तिः । प्रत्येकं नान्य-
 योश्वरेण निश्चीयेत अविच्छेदं सर्वज्ञत्वादेः । इत्युच्यते । ननुभिद्वे-
 यत्नमाह । ततश्चेति । साधराणि च कथं हि जीवानां सङ्ख्यानिश्चय-
 नष्टेदित्येवं सर्वमुक्ते इदानीं शून्यं जगत् स्यादित्यर्थः । निश्चयानवज्ञ-
 घादिति भावः । ननु ईश्वरः मुख्यतामिति चेन्न तस्यापि भिन्नत्वान्त-
 वत्त्वात् । किञ्चेष्टितयाभावादेश्वराभावाद्यादिवादः । प्रधानमिति ।
 दोषान्तरमाह । प्रधानमिति । इयत्तानिश्चयताभावाच्च शून्यतेति द्वितीयं
 शङ्कते । अथेति । इयत्ता नास्ति न निश्चीयेत चेत्त्यर्थः । प्रधानादयः
 सङ्ख्यापरिमाणवन्तः इत्यन्त्यान्त्यादिवदित्यनुमानादन्त्यायत्ता, तदज्ञान
 स्यादसर्वज्ञता, इयत्तायां चान्तवत्त्वमप्युक्तमिति परिहरति । तत
 इति । तस्मात् केवलकृतेश्वरवादस्य निर्मूलत्वाच्च कर्तृपादानादये-
 श्वरसमन्वयविरोध इति निर्दिष्टः ।

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४५ ॥

येषामपि प्रतिरिधिदाता केवलनिमित्तकारणं ईश्वरोऽभि-
मतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः, येषां पुनः प्रकृतिस्याधिष्ठाता चा-
भ्यात्मकं कारणमप्येशोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते । ननु
श्रुतिममाश्रयेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राक् निर्धारितः प्रकृति-
स्याधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणी च स्यतिः प्रमाणमिति
स्यतिः, तत् कस्य हेतोरप्येव पक्षः प्रत्याचिख्यामित इति । उच्यते ।
यद्यप्येवञ्जातीयकोऽंशः समानत्वान्न विमंवादगोचरो भवत्यस्ति
त्वंगान्तरं विमंवादस्थानमिति, अतस्तत्प्रत्याख्यानाचारम्भः ।
तत्र भागवता मन्यन्ते भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जनज्ञान-
स्वरूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठिता
वासुदेवव्यूहरूपेण सङ्कर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेण अनिरुद्ध-
व्यूहरूपेण च । वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते, सङ्कर्षणो नाम
जीवः, प्रद्युम्नो नाम मनः, अनिरुद्धो नामाहङ्कारः, तेषां

पञ्चपदार्थवादिमाहंश्वरमतनिरासानन्तरं चतुर्थ्युद्वाद् बुद्धिस्थं
निरस्यति । उत्पत्त्यसम्भवात् । अधिष्ठातृगतात्पदमाह । येषामिति ।
आधिकरणारम्भमादिपति । नन्विति । वेदाविरुद्धांशमङ्गीकृत्य वेदवि-
रुद्धं जीवात्पक्षं निराकर्तुमधिकरणारम्भ इत्याह । उच्यते इति ।
अत्र भागवतपञ्चरात्रागामो विषयः स किं जीवात्पक्ष्याद्यंशे मानं नवेति
सन्देहे बाधानुपलम्भान्मानमिति पूर्वपक्षयति । तत्रेति । पूर्वपक्षे तदा-
गमविरोधाज्जीवाभिन्नब्रह्मसमन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तदंशे तस्याऽ-
मानत्वादविरोधात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । सावयवत्वं निरस्यति । नि-
रञ्जनेति । कथं तर्ह्यद्वितीये वासुदेवे मूर्त्तिभेदस्तत्राह । अस् इति । व्यूहा

वासुदेवः परा प्रकृतिः, इतरे मङ्गर्षणादयः कार्यं, तमित्यभूतं भ-
गवन्तमभिगमनोपादाने व्याख्याययोगैर्वर्धतमिदं, क्षीणकेशो
भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । ते च यत्तावदुच्यते योऽसौ कुरा-
यणः परोऽव्यक्तात् प्रमिदुः परमात्मा स वात्मानाऽ-
त्वानमनेकधा व्युद्भावस्थित इति, तन्न निराक्रियते, 'म एकधा
भवति त्रिधा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मानाऽनेकधा
भवस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमा-
राधनं अजस्रमनन्यचित्ततयाऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते
श्रुतिस्मृत्या गीश्वरप्रणिधानस्य प्रमिदुत्वात् । यत् पुनरिदमुच्यते
वासुदेवात् मङ्गर्षण उत्पद्यते मङ्गर्षणाच्च प्रदुःखः प्रदुःखाच्चा-
निरुद्ध इति । अत्र ब्रूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः म-
ङ्गर्षणसंज्ञस्य जीवस्यात्यन्तिः सम्भावति, अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् ।
उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्, ततश्च
नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मात्रः स्यात्, कारणाप्राप्तेः कार्यस्य प्रवि-

मृत्तिः । सर्वविशेषं शास्त्रार्थमप्युक्तं सहेतुं प्रवर्धयामाह । तमित्यभूत-
मिति । यथोक्तव्युद्भवन्तं सर्वप्रकृतिं निरुद्धं विज्ञानरूपं परमा-
त्मानमिति यावत् । वाक्कायचेतसामवधानपूर्वकं देवताऽऽहममम
भिगमनं, पूजा इत्याद्यामर्जनमुपादानं, इत्या पूजा, स्वाध्यायोऽष्टाङ्ग-
रादिजप, योगो ध्यानं । तत्रादिशब्दाश्चमुपादत्त । तत्रेति । समाहितः
अर्हावित्तो भवेति 'तं यथा यथापासते' इत्याद्या च श्रुतिः । सत्त्वम-
हम्भूतपरमः' इत्याद्याः स्मृतिः । विकल्पाशमनूय दूषयति । यत् पुनरिति ।
कृतज्ञान्यादिदोष आदिशब्दार्थः । न्यायोपेतया 'अज आत्मा' इत्यादि-
श्रुत्या पञ्चरात्रागमस्येत्यर्थेण भावत्वाभावनित्यथाज्ञावाभिन्नब्रह्मसम-
न्वयस्यैवमिति भावः । जीवस्यात्यन्ति निरस्य जीवात्मनस उत्पत्तिं निर-

लयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिष्यति चाचार्यः जीवस्योत्पत्तिं 'नात्मा-
श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' [अ० २। पा० ३। सू० १७] इति । तस्मा-
दसङ्गतैषां कल्पनम् ॥

न च कर्तुः करणं ॥ ४३ ॥

इतश्चासङ्गतैषा कल्पना यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः
करणं परं श्राद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः 'कर्तु-
जीवात् सङ्कर्षणमञ्जकात् करणं मनः प्रद्युम्नमञ्जकमुत्पद्यते
कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धमञ्जकोऽहङ्कार उत्पद्यते' इति । न चै-
तद्व्याप्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः । न चैवम्भूतां श्रुतिमुपल-
भामहे ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यान्न* चैते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते
किं तर्हि ईश्वरा एवैते न चैव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरेश्व-
र्यधर्मैर्विभक्ताः प्रत्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निर-

स्यति । न च कर्तुरिति । यस्मात् कर्तुः करणोत्पत्तिर्न दृश्यते तस्मा-
दसङ्गता कल्पनेत्यन्वयः ॥

सिद्धानां करणानां प्रयोक्ता कर्त्तृति प्रसिद्धार्था हि शब्दः । वर्णनं नि-
र्मूलमित्याह । न चेति । ननु लोके कस्मिंश्चित्पि वरः कुठारं निर्माय
तेन दृष्टं किं नोतीति दृष्टमिति चेत्सत्यं, शिल्पिनो हस्तादिकरणान्तर-
सत्त्वात् कुठारकर्तृत्वं युक्तं, जीवस्य तु करणान्तरासत्त्वाच्च मनसः कर्तृत्वं
विनैव करणं कर्तृत्वे वा मनोवैयर्थ्यमिति भावः ॥

सङ्कर्षणादीनामुत्पत्त्यसम्भवेऽपि ब्रूहच्चतुष्टयं स्यादिति सूत्रव्यावर्ध-

ॐ परमात्मने नमः ।

• स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-
• • • दोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं सत्सु
वर्णादयं इव घटहृचकादीनां, उत्पन्नस्य जगतो निमित्तत्वेन
स्थितिकारणं मायावीव मायायाः प्रसारितस्य जगतः पुनः
स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवनिरिव चतुर्विधस्य भूतयामस्य,
स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्देदान्तवाक्यसमन्वयप्रतिपादनेन
प्रतिपादितं, प्रधानादिवादाश्चाशब्दत्वेन निराकृताः । इदा-
नां स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानाञ्च
न्यायाभासोपवृंहितत्वं प्रतिवेदान्तञ्च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अ-
विगीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आ-
रभ्यते । तच्च प्रथमं तावत् स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परि-
हरति यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति तदयुक्तं ।

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

साक्षादस्मृतियुक्तिभिर्न चलितो वेदान्तसिद्धान्तगो-
निर्मूलैर्विविधभ्रमैरविदिते व्योमादिजन्माप्ययः ।
उत्पत्त्यन्तविवर्जितस्थितिवपुर्थापां च कर्ताशक्तो
लिङ्गेन प्रथितोऽपि नामतनुकृत्तं जानकोशं भजे ॥

नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेर्नामतनुकृत्तदपि संज्ञामूर्तिव्याकर्ताऽपि
लिङ्गशरीरोपाधिना कर्तेति व्यंश इति च प्रथितः प्रसिद्धो यस्तं प्रत्य-

कृतः, सत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । सत्यस्य तन्वाख्या परमर्षि-
 प्रणीता श्रुष्टपरिगृहीता, अन्यास्य तदनुसारिणः स्मृतयः,
 एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन्, तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं
 जगतः कारणमुपनिबध्यते, मन्वादिस्मृतयस्तत्प्रसिद्धादनाल्लक्ष-
 णेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावका-
 शा भवन्ति, अस्य वर्णस्यास्मिन् कालेऽनेन विधानेनोपलभ्य-
 मोदृशश्चाचार इत्थं वेदाध्ययनमित्यं समावर्तनमित्यं सह-
 धर्मचारिणीसंयोग इति, तथा पुरुषार्थाश्चतुर्वर्णाश्रमधर्मान्
 ज्ञानाविधान् विदधति, नैवं कापिल्लादिस्मृतीनामनष्टे वि-
 षयेऽवकाशोऽस्ति, मोक्षसाधनमेव हि मस्यदर्शनमधिकृत्य ताः
 प्रणीताः, यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युः श्रानर्थक्यमेवासां प्रस-

गभिन्नं परमात्मानं मूलप्रकृतिनियन्तारं भजे इत्यर्थः । स्मृतिप्रस-
 ङ्गात् पूर्वोक्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसङ्कतिं वक्तुं कृतं कीर्तयति ।
 प्रथमेऽध्याय इति । जन्मादिस्मृत्तमारभ्य जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति
 प्रतिपादितं शास्त्रदृष्ट्या त्वित्यादिस्मृत्तेषु, सु एवाद्वितीयः सर्वा-
 त्मत्युक्तं आनुमानिकमित्यादिना कारणान्तरस्याश्रितत्वं दर्शितमि-
 त्यर्थः । एवं प्रथमाध्यायस्यार्थमनूय तस्मिन् विषये विरोधपरि-
 हारविषयिणं द्वितीयाध्यायस्यार्थं पादशः सङ्क्षिप्य कथयति । इदा-
 नीमिति । अथ प्रथमपादे समन्वयस्य साङ्ख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्वि-
 रोधपरिहारः क्रियते, द्वितीयपादे साङ्ख्याद्यागमानां भ्रान्तिमूल-
 त्वमविरोधाय कथ्यते, तृतीये पादे प्रतिवेदान्तं स्मृतिश्रुतीनां जीवात्म-
 श्रुतीनाञ्च व्योमादिमहाभूतानां जन्मलयक्रमादिकथनेनाविरोधः प्र-
 तिपाद्यते, चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां अविरोध इत्यर्थः । अथमे-
 वार्थः सुखबोधार्थं श्लोकेन संगृहीतः ।

ज्येत, तस्मात् तदविरोधेन वेदान्तो व्याख्यातव्याः । कथं पुनः । ईच्छत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराक्षिप्यते । भवेदयमनाक्षिपः स्मृत्यन्वप्रज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वान्त्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकः स्मृति-
स्ववस्तुत्वेन, तद्वलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपिस्तेरन् । अस्मात्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहुमानात् स्मृतीनां प्रणेतृषु । कपिलप्रस्थ-
तीनाञ्चार्थं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते, श्रुतिश्च भवति “अपि प्र-
सृतं कपिलं यत्तमये ज्ञानैर्विभर्ति जायमानश्च पश्येत्” इति ।

“द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुच्यते ।

भूतभोक्तृश्रुतेर्निष्कृश्रुतेरप्यविरुद्धता” ॥ इति ।

तत्राज्ञाते विषये विरोधशङ्कासमाध्ययोगात् समन्वयाध्यायानन्तर्य-
मविरोधाध्यायस्य युक्तम्, तत्र प्रथमाधिकारव्यवहारात्पर्यमाह । प्रथम-
मिति । श्रुते समन्वये विरोधनिरासार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिशा-
स्त्राध्यायसङ्गतयः स्वमतुस्यापनात्मकत्वात् सर्वेषामधिकारव्यापनामेतत्पाद-
सङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः फलं सि-
द्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्वयो विषयः,
स किं साङ्ख्यस्मृत्वा विरुध्यते न वेति स्मृतिप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां
सन्देहे पूर्वपक्षमाह । यदुक्तमिति । तन्मन्ते श्रुत्याद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति
तन्मं शास्त्रं कपिलोक्तमन्याश्च पञ्चशिखादिभिः प्रोक्ताः, एवं सति
वेदान्तानामदयब्रह्मसमन्वये निरर्थकाः स्मृतिव्यर्थः । तासामपि
ब्रह्मार्थकत्वमस्तीत्यविरोध इत्यत आह । तासु हीति । ननु साङ्ख्य-
स्मृतिप्रामाण्याय प्रधानवादग्रहे मन्वादिसूतीनामप्रामाण्यं स्यादित्या-
शङ्क्य तासां धर्मं सावकाशत्वात् प्रामाण्यं स्यादित्याह । मन्वादीति ।

तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं सम्भावयितुं, तर्कावष्टम्भेन * च
 तेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति, तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया
 इति पुनराक्षेपः, तस्य समाधिर्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गा-
 दिति । यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवाद आक्षि-
 येतैवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन्
 ता उदाहरिष्यामः । “यत् तत् सूक्ष्मविज्ञेयं” इति परं ब्रह्म
 प्रकृत्य स ह्यन्तरात्मा भूतानां चैवजज्ञेति कथ्यत इति चेत्का
 “तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम” इत्याह । तथान्य-
 चापि “अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् †निर्गुणे सम्प्रसीयते” इत्याह ।

तर्हि सांख्यादिस्मृतीनामपि धर्मे तात्पर्येण प्रामाण्यमन्तु तज्ज्ञं तु
 ब्रह्मैवेत्यविरोध इत्यत आह । नैवमिति । तच्चे विकल्पनानुपपत्ते-
 र्निर्वकाशस्मृत्यनुसारेण श्रुतिव्याख्यानमुचितं सावकाशाग्निरवकाशं
 बलीय इति न्यायादित्याह । तस्मादिति । श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्रामा-
 ण्यस्येष्टत्वात् पूर्वपक्षो न युक्त इति शङ्कते । कथमिति । ये स्वात-
 न्त्येण श्रुत्यर्थं ज्ञातुं शक्नुवन्ति तेषामयं पूर्वपक्षो न भवेत्, साङ्ख्यरुद्धेषु
 अज्ञानानु भवेदित्याह । भवेदिति । तेषामतीन्द्रियार्थज्ञानवत्त्वात्
 तत्र अज्ञा स्यादित्याह । कपिलप्रभृतीनाञ्चेति ।

“आदौ यो जायमानश्च कपिलं जनयेदृषिं ।

प्रसूतं विभ्रयात् ज्ञानैस्तं पश्येत् परमेश्वरम्” ॥ इति—

श्रुतियोजना । यथा साङ्ख्यस्मृतिविरोधाद्ब्रह्मवादस्याज्य इति
 त्वयोच्यते तथा स्मृत्यन्तरविरोधात् प्रधानवादस्याज्य इति मयोच्यत
 इति सिद्धान्तयति । तस्य समाधिरिति । तस्माद्ब्रह्मणः सकाशा-
 दव्यक्तं मायायां लीनं सूक्ष्मात्मकं जगदिति यावत् । इतिहासवाक्या-
 नुक्ता पुराणसम्प्रतिमाह । अतश्चेति । प्रभववत्त्वादिति प्रभवो जन्म-
 हेतुः, प्रलीयते तस्मिन्निति प्रलयो लयाधिष्ठानं, तस्मात् कर्तृरीश्वरात्

- “अतश्च सञ्ज्ञेयमिमं, षट्पञ्चदशं
- नारायणः सर्वमिदं पुराणः ।
- स सगैकाले च करोति सगै
- संहारकाले च तदन्ति भूयः” ॥ इति

पुराणे, भगवद्गीतासु च “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय-
स्तथा” इति, परमात्मानमेव च प्रकृत्यापस्तम्बः पठति “स्मृता-
कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः” इति । एवम-
नेकशः स्मृतीष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाशते ।
स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं प्रवक्ष्यामि इत्य-
तोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदोषोपन्यासः । दर्शितन्तु श्रुतीनामी-
श्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यं, विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्य-

कायाः ब्रह्मादयः प्रभवन्ति । स एव मूलमुपादानं किंपरिणामि न
शाश्वतिकः कूटस्थः अतः स नित्य इत्यर्थः । ननु श्रुतिविरोधः कि-
मिति नोक्त इत्यत आह । स्मृतिबलेनेति । स्मृतीनां मिथो विरोधे
कथं तत्त्वनिर्णायकत्वाह । दर्शितन्त्विति । श्रुतिभिरेव तत्त्वनिर्णय
इत्यर्थः । स्मृतीनां का गतिरित्यत आह । विप्रतिपत्तौ चेति । वस्तु-
तत्त्वे स्मृतीनां मिथो विरोधे वस्तुनि विकल्पायोगात् क्लृप्तश्रुतिमूला
स्मृतयः प्रमाणं, इतरास्तु कल्पश्रुतिमूला न प्रमाणमित्यर्थः । क्लृप्त-
श्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत्र जैमिनीयन्यायमाह । तदुक्तमि-
ति । औदुम्बरो स्पृष्टोद्गाथेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा सा सर्वा वेष्ट-
यितव्येति, स्मृतिर्मानं न वेति सन्देहे मूलश्रुत्यनुमानान्मानमिति प्राप्ते
सिद्धान्तः क्लृप्तश्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षाशून्यं हेय-
मिति यावत् । हि यतो सति विरोधे श्रुत्यनुमानं भवति,
अत्र तु विरोधे सत्यनुमानायोगान्मूलाभावात् सर्ववेष्टनस्मृतिरप्रमा-

कर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहे*ऽन्यतरस्यापरित्यागे च श्रुत्यनुसृष्टिः
 सत्यः प्रमाणमनपेक्ष्य इतराः, तदुक्तं प्रमाणलक्षणे “विरोधे
 त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानं” इति । न चानौद्भयानर्थान्
 श्रुतिमन्तरेण कस्यदुपलभत इति शक्यं संभाव्यं, मिमि-
 ताभावात्, शक्यं कपिलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञान-
 त्वादिति चेत्, न सिद्धेरपि सापेक्षत्वात् । धर्मानुष्ठानापेक्षा
 हि सिद्धिः, स च धर्मस्योदनालक्षणः, ततश्च पूर्वसिद्धायास्योद-
 नाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशङ्कितुं शक्यते,
 सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बलत्वात्, सिद्धानां प्रदर्शितेन
 प्रकारेण सृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयान्यत्
 निर्णयकारणमस्ति । परतन्त्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात् सृतिवि-
 शेषविषयः पक्षपातो युक्तः, कस्यचित् कचित्तु पक्षपाते मति

मित्यर्थः । अस्तु साङ्ख्यसृतिः प्रत्यक्षमूलेत्यत आह । न चेति । यो-
 गिनां सिद्धिमहिम्नाऽतीन्द्रियज्ञानं सम्भावयितुं शक्यमिति शङ्कते ।
 शक्यमिति । कपिलादिभिः किलादौ वेदप्रामाण्यं निश्चित्य तदर्थस्या-
 नुष्ठानेन सिद्धिः सम्पादिता, तया सिद्ध्या प्रणीतसृत्यनुसारेणा-
 नादिश्रुतिपीडा न युक्तोपजीव्यविरोधादिति परिहरति । न सिद्धेर-
 पीति । अतिशङ्कितुमिति, श्रुतीनां मुख्यार्थमतिक्रमोपचरितार्थत्वं
 शङ्कितुं न शक्यत इत्यर्थः । स्वतः सिद्धेर्वेदो नापजीव्य इति चेन्मानी-
 श्वरस्य स्वतः सिद्धौ मानाभावात् । अङ्गीकृत्याप्याह । सिद्धेति । सि-
 द्धानां वचनमाश्रित्य वेदार्थकल्पनायामपि सिद्धोक्तोनां मिथो विरोधे
 श्रुत्याश्रितमन्वाद्युक्तिभिरेव वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः । अतिरूपा-
 श्रयं विना सिद्धोक्तिमात्रं न तत्त्वनिर्णयकारणमित्यक्षरार्थः । ननु
 मन्दमतेः साङ्ख्यसृते अज्ञा भवति तस्य मतिः वेदान्तमार्गे कथमा-

* अन्यतरपरित्यागे इति वदः । पु० पाठः ।

पुरुषमृतिवैश्वरूप्येण तन्वाव्यवस्थानप्रमङ्गात्, तस्मान्नस्यापि स्र-
तिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसाराननुसार*विवेचनेन च स-
न्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणीया । या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञाना-
तिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तस्या श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं
मतं अद्धातुं शक्यं, कपिलमिति श्रुतिसामान्यमाचक्षते ।
अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम् स्मर-
णात्, अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात् । भवति
चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः “यद्वै किञ्च मनुर-
वदत् तद्भेषजं” इति । मनुना च

“सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति” ॥ इति-

सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्दत इति गम्यते ।
कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते, आत्मभेदाभ्युपगमात् ।

नेत्येतत् आह । परतन्त्रेत्यादिना । ननु श्रुत्या कपिलस्य सर्वज्ञत्वाक्ते-
स्तन्मते अद्धा दुर्वारा इत्यत आह । या त्विति । कपिलशब्दमात्रेण
साङ्ख्यकर्ता श्रौत इति भ्रान्तिरयुक्ता, तस्य दैतवादिनः सर्वज्ञत्वा-
श्लाघादत्र च सर्वज्ञानसम्भूतत्वेन श्रुतः कपिलो वासुदेवांश्च एव, स हि
सर्वात्मत्वज्ञानं वैदिकं साङ्ख्यमुपदिशतीति सर्वज्ञ इति भावः । प्रतप्तुः
प्रदाहकस्य । किञ्च यः कपिलं ज्ञानैर्बिभर्ति तमीश्वरं पश्येदिति वि-
धीयते, तथा चान्यार्थस्य ईश्वरप्रतिपत्तिशेषस्य कपिलसर्वज्ञत्वस्य
दर्शनमनुवादस्तस्य मानान्तरेण प्राप्तिशून्यस्य स्वार्थसाधकत्वाद्योगा-
ज्ञानवादमात्रात् सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्याह । चान्यार्थेति । दैतवादिनः
कपिलस्य श्रौतत्वं निरस्य ब्रह्मवादिनो मनोः श्रौतत्वमाह । भवति
चेति । इतिहासेऽपि कापिलमतनिन्दापूर्वकमदैतं दर्शितमित्याह ।

* विषयविवेचनेनेति का० पु० पाठः ।

महाभारतऽपि च “बहवः पुरुषा ब्रह्मभुताऽहं एक एव तु”
इति विचार्य “बहवः पुरुषा राजन् साङ्ख्ययोगविचारिणां”
इति परपक्षमुपन्यस्य तदुदासेन-

“बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।

तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्” ॥

इत्युपक्रान्त्य-

“ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः ।

सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न साक्षः केनचित् कश्चित् ॥

विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनाधिकः ।

एकश्चरति भूतेषु स्त्रैरचारी यथासुखम्” ॥ इति

सर्वात्मतैव निर्द्धारिता । श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति

महाभारतेऽपीति । पुरुषाः आत्मानः किं वस्तुतो भिन्नाः उत सर्वदृ-
ष्टानां प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थः । बहूनां पुरुषाकाराणां
देहानां यथैका योनिरुपादानं पृथ्वी तथा तं पुरुषमात्मानं विश्वं
सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकं सर्वज्ञत्वादिगुणैः सम्पन्नं कथयिष्यामि विश्वे
सर्वलोकप्रसिद्धादेव तिर्यङ्मनुष्यादीनां मूर्द्धानोऽस्यैवेति विश्वमूर्द्धा,
एकस्यैव सर्वक्षेत्रेषु प्रतिविम्बभावेन प्रविष्टत्वात्, एवं विश्वभुजत्वादि-
योजना । सर्वभूतेश्वेकश्चरति अवगच्छति सर्वज्ञ इत्यर्थः । स्त्रैरचारी
स्वतन्त्रः, नास्य नियन्ता कश्चिदस्ति सर्वेश्वर इत्यर्थः । यथा सुख-
मिति विशोकानन्दस्वरूप इति यावत् । कापिलतन्त्रस्य वेदमूलस्मृति-
विरोधमुक्त्वा साक्षाद्वेदविरोधमाह । श्रुतिश्चेति । यस्मिन् ज्ञान-
काले केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैव वेदविरुद्धं न किन्वात्मभेदकल्पन-
यापीति सिद्धमिति सम्बन्धः । स्मृतिविरोधे वेदस्यैवाप्रामाण्यं किं न
स्यादित्यत आह । वेदस्य हीति । वेदस्य प्रामाण्यं स्वतः सिद्धम-

“यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” ॥ इति-

एवंविधा । अतश्चात्मभेदकल्पनयापि कापिलस्य तन्त्रस्य वेदविरुद्धत्वं ज्ञेयानुसारिमनुवचनविरुद्धत्वञ्च । न केवलं स्वान्वयप्रकृतिपरिकल्पनयैवेति* सिद्धं, वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थं प्रामाण्यं स्वेतिव रूपविषये पुरुषवचसान्तु मूलान्तरापेक्षं । † स्वार्थं प्रामाण्यं वक्तृस्मृतियवहितञ्चेति विप्रकर्षः, तस्मादेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः । कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः ॥

इतरेषाञ्चानुपलभ्ये ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ ‡ कल्पितानि महदादीनि न तानि वेदे लोके चापलभ्यन्ते, भूतेन्द्रियाणि तावत् लोकवेदप्रसिद्धत्वात् शक्यन्ते स्मर्तुं । अलोक-

पौरुषेयत्वात् पौरुषेयवाक्यानां स्वार्थस्मृतितन्मूलानुभवयोः कल्पनया प्रामाण्यं ज्ञेयमिति व्यवहितं, परतः प्रामाण्यमिति विप्रकर्षः, अतिस्मृत्योर्विशेष इत्युत्तरार्थः । समयोर्विरोधे हि निरवकाशेन सावकाशं बाध्यमिह स्वतः परतः प्रामाण्ययोर्वैषम्यात् भट्टिति निश्चित-प्रामाण्येन चानुपसंजातविरोधिना वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेरेव बाध इति भावः । तस्मादिति विशेषादित्यर्थः, भ्रान्तिमूलत्वसम्भवादिति भावः ॥

महदहङ्कारौ तावदप्रसिद्धौ अहङ्कारप्रकृतिकत्वेन तन्मात्राख्यप्यप्रसिद्धानि स्मर्तुं न शक्यन्त इत्याह । इतरेषाञ्चेति । ननु महतः

* सिद्धमिति वर्ध० पु० नास्ति । † स्वार्थं प्रामाण्यमिति वर्ध० पु० नास्ति ।

‡ निरूपितानतीति वर्ध० पु० पाठः ।

वेदप्रसिद्धत्वान्तु महदादीनां षष्ठ्येवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरव-
कल्पते । यदपि कश्चित् तत्परमिव श्रवणमवभासते तदप्य-
तत्परं व्याख्यातं 'आनुमानिकमर्थकेषां' इत्यत्र । कार्यस्मृते-
रप्रामाण्यात् कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः, तस्मा-
दपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गे दोषः । तर्कावष्टम्भन्तु न विलक्षण-
त्वादित्यारभ्योन्मथिय्यति ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन साङ्ख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता
द्रष्टव्येतिदिशति, तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्र-
मेव कारणं महदादीनि च कार्याणि अलोकवेदप्रसिद्धानि
कल्पन्ते । नन्वेवं सति समानन्यायत्वात् पूर्वैरेवैतद्गतं किमर्थं
पुनरितिदिश्यते, अस्ति ह्यत्राभ्यधिका शङ्का सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि
योगो वेदे विहितः "श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्यः" इति
"चिरन्तं स्थाप्य समं शरीरं" इत्यादिना चासनादिकल्पना-

परमव्यक्तमिति श्रुतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत आह । यदपीति ।
सूत्रतात्पर्यमाह । कार्येति । सांख्यस्मृतेर्महदादिष्विव प्रधानेऽपि प्रा-
माण्यं नेति निश्चीयत इत्यर्थः । सांख्यस्मृतिबाधेऽपि तदुक्तयुक्तीनां
कथं बाध इत्यत आह । तर्केति ॥

ब्रह्मण्युक्तसमन्वयः प्रधानवादियोगस्मृत्या विरुध्यते न वेति सन्देहे
पूर्वन्यायमितिदिशति । एतेन योगः प्रत्युक्तः । अतिदेशत्वात् पूर्ववत्
सङ्गत्यादिकं द्रष्टव्यं । पूर्वज्ञानुक्तनिरासं पूर्वपक्षमाह । अस्ति ह्य-
चेति । निदिध्यासनं योगः । जीणि उद्गोमावागिरांस्युन्नतानि यस्मि-
च्छरीरे तत् न्यन्नतं चिरन्तमिति पाठोच्छाब्दसः, युक्तीतेति शेषः ।

पुरःसरं, बहुप्रपञ्चं योगविधानं श्रुताश्रतरौपनिषदि दृश्यते, लि-
ङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते, “तां
योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणां” इति, “विद्यामेतां
योगविधिञ्च क्लृप्तं” इति चैवमादनेन । योगशास्त्रेऽपि अथ
तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः” इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगो-
ऽङ्गीक्रियते, अतः सम्प्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योग-
स्मृतिरप्यनपवादनीया भविष्यतीति । इयमप्यधिका शङ्कातिदेशेन
निवर्त्यते । अर्थैकदेशसम्प्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वा-
क्ताया दर्शनात् । सतीष्वप्यध्यात्मविषयासु बह्वीषु स्मृतिषु साङ्ख्य-
योगस्मृत्योरेव निराकरणाय यत्नः कृतः, मात्स्ययोगै हि परम-
पुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ शिष्टैश्च परिगृहीतौ लिङ्गेन
च श्रौतेनोपवृंहितौ, तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं

न केवलं योगे विधिः किन्तु योगस्य आपकान्यर्थवादवाक्यान्यपि स-
न्तीत्याह । लिङ्गानि चेति । तां पूर्वाक्तां धारणां योगविदो योगं परमं
तप इति मन्यन्ते । उक्तामेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं ध्यानप्रकारञ्च मृत्यु-
प्रसादान्नधिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्त इति सम्बन्धः । योगस्मृतिः प्रधा-
नादितत्त्वांशेऽपि प्रमाणत्वेन स्वीकार्या । सम्प्रतिपन्नः प्रामाणिकोऽर्थै-
कदेशो योगरूपो यस्यास्तत्त्वादित्यर्थः । अष्टकाः कर्तव्याः गुरुरनुग-
म्य इत्यादिस्मृतीनां वेदाविरुद्धार्थकत्वान्मूलमृत्युनुमानेन प्रामाण्यमुक्तं
प्रमाणलक्षणे । एवं योगस्मृतेर्योगे प्रामाण्यात्तत्त्वांशेऽपि प्रामाण्यमिति
पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति । इयमिति । ननु बौद्धादिस्मृतयोऽत्र
किमिति न निराकृता इत्यत आह । सतीष्वपीति । तासां
प्रसारकत्वेन प्रसिद्धत्वादशिष्टैः पशुप्राथेगृहीतत्वादेव साङ्ख्यत्वाच्चात्रोपे-

मुच्यते सर्वपात्रैरिति। निराकरणं न *साङ्ख्यसृष्टिज्ञानेन
वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति। श्रुति-
र्हि वैदिकादात्मैकविज्ञानादन्यत्रिःश्रेयससाधनं वारयति “त-
मेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति बान्धः पन्था विच्यतेऽर्थनाथ” इति।
इतिनो हि ते साङ्खा योगांश्च नात्मैकत्वदर्शिनः। यस्तु दर्शन-
मुक्तं तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नमिति वैदिकमेव तत्त्व ज्ञानं
ध्यानञ्च साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यामभिसूयते प्रत्यासत्तेरित्यवग-
न्तव्यं, येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनेष्टमेव साङ्ख्ययोगसूत्रयोः
सावकाशत्वं। तद्यथाऽसङ्गो ज्ञायं पुरुष इत्येवमादिश्रुतिप्रसि-
द्धमेव पुरुषस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन साङ्ख्यैरभ्युप-
गम्यते। तथा च योगैरपि “अथ परित्राट् विवर्णवासा मुण्डोऽ-
परिग्रहः” इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रवक्ष्यामु-
पदेशेनानुगम्यते। एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि,
तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायापकुर्वन्तीति चेत्, उप-

क्षेति भावः। तत्कारणमिति। तेषां प्रकृतानां नामानां कारणं
सांख्ययोगाभ्यां विवेकध्यानाभ्यामभिपन्नं प्रत्यक्षतया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा
सर्वपात्रैरविद्यादिभिर्मुच्यत इत्यर्थः। समूहत्वे श्रुतिद्वयस्य निरासः
किमिति ह्यत इत्यत आह। निराकरणं न्विति। इति हेतोः, ह्यत-
मिति शेषः। प्रत्यासत्तेरिति श्रुतिसांख्ययोगशब्दयोः सजातीय-
श्रुत्यर्थग्राहित्वादिति यावत्। किं सर्वांशेषु स्मृतप्रामाण्यं नेत्याह।
येन त्वंशेनेति। ब्रह्मवादस्य कथमभ्यादिभिर्विरोधमाशङ्क्यातिदि-
शति। एतेनेति। श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः। उपकारकबाधो न युक्त इत्या-

सुर्वन्तु नाम, तत्तज्ज्ञानन्तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति “भावे-
दविद्यमनुते तं दृष्टान्, तं त्वौपनिषदं पुरुषं दृष्ट्वामि” इत्येवमा-
दिश्रुतिभिः ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वञ्च शब्दात् ॥ ४ ॥

ब्रह्माख्य *अगतो निमित्तं कारणं प्रकृतियेत्यस्य पक्षस्याच्चेपः
सृतिनिमित्तः परिहृतः, तर्कनिमित्त इदानीमाच्चेपः परिहि-
यते । कुतः पुनरस्मिन्नवधारिते आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याच्चे-
पस्यावकाशः । ननु धर्म इव ब्रह्माण्यनपेक्ष आगमो भवितु
मर्हति, भवेदयमवष्टम्भो यदि प्रमाणान्तरानवगाह्य आग-
ममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः, परिनिष्प-
न्नरूपन्तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्त-
राणामस्त्यवकाशो यथा पृथिव्यादिषु । यथा च श्रुतीनां
परस्परविरोधे सत्त्वैकवशेनेतरा नीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरो-
धेऽपि तद्वशेनैव श्रुतिर्नीयते । †दृष्टमाधर्मेण चादृष्टमर्थं सम- ५-

शब्दस्य योऽंश उपकारकः स न बाध्यः किन्तु तत्त्वांश इत्याह । तान्य-
योति । तर्कोऽनुमानं, तदनुयाहिकां युक्तिरूपपत्तिः ॥

श्रुतीनामप्रामाण्यात्ताभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्तवि-
लक्षणत्वात् दत्तानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह । ब्रह्मास्येति ।
पूर्वपक्षमाक्षिपति । कुतः पुनरिति । अनवकाशे हेतुमाह । ननु धर्म
इवेति । मानान्तरानपेक्षे वेदैकसमधिगम्ये ब्रह्माण्यनुमानात्मकतर्कस्या-
प्रवेशात्तेनाच्चेपस्यानवकाशः, भिन्नविषयत्वात् तर्कवेदयोरित्यर्थः ।

* अगतः कारणमिति का० ।

† दृष्टस्येनेति वक्ष्ये का० ।

यन्ती युक्तिरनुभवस्य सञ्चित्यते, विप्रकृत्यते तु मुक्तिरिति-
 क्षमाचक्षे स्वार्थाभिधानात् । अनुभाववासानश्च ब्रह्मविज्ञान-
 मविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनञ्च दृष्टफलतयेत्यते । अतिरिचि
 “अतथो मन्तव्यः” इति अवयव्यतिरेकेण अननं विदधती
 तर्कमध्यत्रादर्थं दर्शयति, अतस्तर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रि-
 यते, न विलक्षणत्वादस्येति । यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृति-
 रिति तन्नोपपद्यते । कस्माद्विलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः ।
 इदं हि ब्रह्म कार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणं अचेत-
 नमशुद्धञ्च दृश्यते, ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धञ्च
 श्रूयते । न च विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः, न हि रुच-
 कादयो विकारा मृत्प्रकृतिका भवन्ति, शरावादयो वा सुवर्ण-
 प्रकृतिकाः, मृदेव तु मृदन्विताः विकाराः प्रक्रियन्ते, सुव-

सिद्धस्य मानान्तरगम्यत्वादेकविषयत्वाद्विरोध इति पूर्वपक्षं समर्थयते ।
 भवेदयमिति । अवष्टम्भो दृष्टान्तः । नन्वेकविषयत्वेन विरोधेऽपि अति-
 विरोधान्मानान्तरमेव बाध्यतामित्यत आह । यथा चेति । प्रबलश्रुत्वा
 दुर्बलश्रुतिबाधवन्निरवकाशमानान्तरेण लक्षणादृत्त्या सावकाशश्रुति-
 नयनं युक्तमित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रधा-
 नस्यान्तरङ्गं तर्कस्तस्यापरोक्षदृष्टान्तगाचरत्वेन प्रधानवदपरोक्षार्थ-
 विषयत्वात्, शुब्दस्तु परोक्षार्थकत्वाद्विरुद्धमतस्तर्कस्य बाध्य इत्याह ।
 दृष्टेति । ऐतिह्यभावेन परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्यं
 दर्शयति । अनुभाववासानश्चेति । नैषा तर्कस्य मतिरित्यर्थवादेन तर्कस्य
 निषेधमाशङ्क्य विधिविरोधान्मैवमित्याह । अतिरपीति । एवं पूर्व-
 पक्षं सम्भाव्य चेतनब्रह्मकारणवादिवेदान्तसमन्वयः, क्षित्यादिकं न
 चेतनप्रकृतिकं कार्यद्रव्यत्वात् घटवदिति सांख्ययोगन्यायेन विरुध्यते
 न वेति शुब्दे स्मृतेर्मूलाभावात् दुर्बलत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेन

येन सुवर्णान्विताः, तथेदमपि जगदैचेतनं सुखदुःखमोहा-
 न्वितं, यदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं
 भवितुमर्हति न विलक्षणस्य ब्रह्मणः, ब्रह्मविलक्षणत्व-
 स्मात् जगत्तत्त्वं चेतनत्वदर्शनादवगन्तव्यं । अशुद्धं हीदं
 जगत् सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहे-
 तुत्वात् स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चत्वात् । अचेतनं चेदं जगत्
 चेतनं प्रति कार्यकरणभावेनोपकरणभावेपगमात्, न हि
 स्वान्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति, न हि प्रदीपौ परस्पर-
 रक्षोपकुलतः । ननु चेतनमपि कार्यकरणं स्वामिभृत्यत्वेन
 भोक्तृरूपकरिष्यति, न, स्वामिभृत्ययोरप्येतेनांशस्यैव तानं
 प्रत्युपकारकत्वात् । यो ह्येकस्य चेतनस्य परिपदे बुद्ध्यादि चेत-
 नभागः स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति न तु स्वयमेव चेत-
 नस्येतनान्तरस्य उपकरोत्यपकरोति वा, निरतिशया ह्येक-
 तारस्येतना इति साङ्ख्या मन्यन्ते, तस्मादचेतनं कार्यकरणं ।

प्राविश्यात्तेन विबध्यत इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति । न विल-
 क्षणत्वादिति । पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयासिद्धिः तत्सिद्धिश्चेति पूर्व-
 वत् प्रज्ञं, जगत् ब्रह्मप्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्, यद्यद्विलक्षणं तन्न
 तत्प्रकृतिकं यथा न्द्विलक्षणा वचकादय इत्यर्थः । सुखदुःखमोहा-
 सत्त्वरजस्तमांसि, तथा च जगत् सुखदुःखमोहात्मकसामान्यप्रक-
 तिकं तद्वन्वितत्वात् यदित्यं तत्तथा यथा न्द्वन्विता घटादय इत्याह ।
 न्ददैवेति । विलक्षणत्वं साधयति । ब्रह्मविलक्षणत्वश्चेति । यथा
 हि एक एव स्त्रीपिण्डः पतिसप्तन्युपपत्तीनां प्रीतिपरितापविषादा-
 दीन् करोति एवमन्येऽपि भावा ब्रह्मणः । तत्र प्रीतिः सुखं, परितापः

न च काष्ठलोह्यादीनां चेतनत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति, प्रसिद्ध-
 स्थायं चेतनाचेतनविभागो लोके, तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वाच्चेदं
 जगत् तत्प्रकृतिकं । योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्यां जगतश्चेतन-
 प्रकृतिकतां तद्वलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमिष्यामि प्रकृति-
 रूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात्, अविभावनम् चैतन्यस्य परि-
 णामविशेषाद्भविष्यति, यथा स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वा-
 यमूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यते, एवं काष्ठलोह्यादीना-
 मपि चैतन्यं न विभावयिष्यते । एतस्मादेव च विभावितत्वा-
 विभावितत्वकृतात् विशेषाद्रूपादिभावाभावाभ्याश्च कार्यकर-
 णानामात्मनाश्च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न वि-
 रोध्यते । यथा च पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससूक्ष्मौदनादीनां
 प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात् परस्पररोपकारित्वं भवत्येवमिहापि
 भविष्यति, प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोध्यत इति ।
 तेनापि कथञ्चित्चेतनत्वाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत ।

श्लोकः, विषादो भ्रमः, आदिपदात् रागादियहः । उभयोश्चेतनत्वेन
 साम्यादुपकार्योपकारकभावो न स्यादित्युक्तं । स्वामिभ्यव्ययार्थभि-
 चारादिति शङ्कते । ननु चेतनमपीति । भ्रमदेहस्यैव स्वामिचेतनो-
 पकारकत्वात् अभिन्नार इत्याह । नेत्यादिना । उत्कर्षोपकार्यशून्यत्वा-
 च्चेतनानां मिथो नोपकारकत्वमित्याह । निरतिशया इति । तस्मा-
 दुपकारकत्वात् । अतश्चेतनप्रकृतिकत्वबलेन जगच्चेतनमेवेत्येकदेशि-
 मतमुत्थापयति । योऽपीति । घटादेश्चेतनत्वमनुपलब्धिबाधितं इत्यत-
 आह । अविभावगन्त्विति । अतः कारणान्यपरिणामत्वात् सतोऽपि
 चैतन्यस्यानुपलब्धिरित्यर्थः । अन्तःकरणादन्यस्य हृत्परागदशाया-

गुणगुणद्वित्वलक्षणम् विलक्षणत्वं नैव परिद्विष्यते, *न वेत-
 रदपि विलक्षणत्वं परिहर्तुं शक्यत इत्याह । तथात्वञ्च शब्दा-
 दिति । अनवगम्यमानमेव हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनः चेत-
 नत्वं चेतनप्रकृतिकत्वप्रवणाच्छब्दशरणतया केवलयोगे चेतने, तच्च
 शब्देनैव विरुध्यते, यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते । तथा-
 त्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति । शब्द एव विज्ञानञ्चावि-
 ज्ञानं चेति कस्यचिद्विभागस्याचेतनतां आवयन् चेतनाद्रुद्धाणां
 विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति । ननु चेतनत्वमपि कचिदचेतन-
 त्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते यथा, “मृदब्रवीदापोऽब्रु-
 वन्” इति, “तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्” इति चैवमाद्या
 भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः, इन्द्रियविषयापि “ते हेमे प्राणा
 अहंश्रेयमे विविदमाना ब्रह्म जग्मुः” इति “ते ह वाचमूचुस्त्वन्न
 उद्गाय” इति चैवमाद्येन्द्रियविषयेति । अत उत्तरं पठति ॥

मेव चैतन्याभिव्यक्तिर्नान्यदेति भावः । वृत्त्यभावे चैतन्यानभिव्यक्तौ
 दृष्टान्तः । यथेति । आत्मानात्मनोश्चेतनत्वे स्वस्वामिभावः कुत इत्यत
 आह । एतस्मादेवेति । साम्येति प्रातिस्निकस्वरूपविशेषाच्छेषश्रे-
 णित्वे दृष्टान्तः । यथा चेति । चेतनाचेतनभेदः कथमित्यत आह ।
 प्रविभागेति । चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यामित्यर्थः । सर्वस्य चेतन-
 त्वमेकदेश्युक्तमङ्गीकृत्य सांख्यः परिहरति । तेनापि कथञ्चिदिति ।
 अङ्गीकारं त्यक्त्वा सूत्रशेषेण परिहरति । न चित्यादिना । इतर-
 चेतनाचेतनरूपं वैलक्षण्यं तथात्वशब्दार्थः । श्रुतार्थापत्तिः शब्देन
 बाध्येति भावः । श्रुतिसाहाय्यान्न बाध्येत्युत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते ।
 नन्वेति ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां ॥ ५ ॥ •

तुशब्द आशङ्कामपनदति । न खलु मृदप्रवीदित्येवजा-
तीयकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयं यतोऽ-
भिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिनो वागाद्यभिमानि-
न्यश्च चेतनादेवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु
व्यवदिश्यन्ते न भूतेन्द्रियमात्रं । कस्माद्विशेषानुगतिभ्यां । विशेषो
हि भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणाञ्च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्राग-
भिहितः, सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत । अपि च कौषीतकि-
नः प्राणसंवादे करणमात्राशङ्काविनिवृत्तये अधिष्ठातृचेतनपरि-
ग्रहाय देवताशब्देन विंशिषन्ति “(कौ०२।१४) एता ह वै देवता
अहंश्रेयसे विवदमानाः” इति “(कौ०२।१४) ता वः एताः सर्वा दे-
वताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा” इति च । अनुगताश्च सर्वत्राभि-
मानिन्यश्चेतनादेवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते
“अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्” इत्येवमादिका च श्रुतिः करणे-
ष्वनुयाहिकां देवतामनुगतां दर्शयति, प्राणसंवादवाक्यशेषे च

मृदादीनां वक्तृत्वादिश्रुतेस्तदभिमानिविषयत्वात् तथा विज्ञानं चा-
विज्ञानञ्चेति चेतनचेतनविभागशब्दस्योपचरितार्थत्वं न युक्तमिति
सांख्यः समाधत्ते । अभिमानोति । संवदनं विवादः, न भूतमात्रमिन्द्रि-
यमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यते । लोकवेदप्रसिद्धविभागवाधायोगादि-
त्वर्थः । विशेषपदस्यार्थान्तरमाह । अपि चेति । अहंश्रेयसे सश्रेयसत्वाय
प्राणा विवदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनवाचिदेवतापदेन विशेषितत्वात्,
प्राणादिपदैरेभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः । प्राणे निःश्रेयसं श्रेयं विदित्वा

“ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः” इति श्रेष्ठत्वनिर्द्धार-
णाच्च प्रजापतिममनं तद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां
प्राणश्रेष्ठ्यप्रतिपत्तिः, “तस्मै वलिहरणं” इति सैवंजातीयकोऽ-
स्मादादिविव “व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं” द्रढय-
ति । “तस्मै एव” इत्यपि परंस्या एव देवताया अभि-
धायाः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीचा व्यपदिशत इति द्रष्टव्यं,
तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मकृति-
कमित्याचिन्ते प्रतिविधत्ते ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः *पूर्वपक्षं व्यावर्तयति, यदुक्तं विलक्षणत्वाच्चेदं जगत्
ब्रह्मप्रकृतिकमिति नायमेकान्तो दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन
प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिर-
चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनां । नन्वचेत-
नान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणानि

प्राणाधीना जाता इत्यर्थः । अनुगतिं ब्रह्मधा व्याचष्टे । अनुगता-
स्तेति । तस्मै प्राणायं, वलिहरणं वागादिभिः स्वीयवशिकृत्वादिगुण-
समर्पणं कृतं । तेजसादीनामीक्षणं त्वयैवेत्यधिकरणे चेतननिष्ठ-
तया व्याख्यातं द्रष्टव्यमित्यर्थः । यस्मात्प्राणि जगत्चेतनत्वं तस्मादिति
पूर्वपक्षोपसंहारः ॥

किं यत्किञ्चिदैनक्ष्णं हेतुः ब्रह्मैवैक्ष्णं वा । आद्ये यमिचा-
रमाह । नायमेकान्तो दृश्यते हीति । हेतोरसत्त्वान्न यमिचार
इति शङ्कते । नन्विति । यत्किञ्चिदैनक्ष्णमस्तीति यमिचार
इत्याह । उच्यत इति । शरीरस्य केशादीनाञ्च प्राणित्वाप्राणित्व-

अचेतनान्येव वृश्चिकादिब्रूरीरास्त्वचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीत्युच्यते, एवमपि किञ्चिदुचेतनं चेतनस्यायतनभावन्युपगच्छति किञ्चिन्नेत्यस्येव वैलक्षण्यं । महासायं पारिणामिकः स्वभावविप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनाञ्च रूपादिभेदात्, तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनाञ्च, अत्यन्तसाक्ष्ये च प्रकृतिविकारभावे एव प्रसीयेत । अथोच्येत अस्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिसंभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां च वृश्चिकादिष्विति, ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्यानुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयते उत यस्य कस्यचित्, अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यं । प्रथमे विकल्पे समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रसङ्गः । न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारभाव इति भवति । द्वितीये

रूपं वैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः । द्वितीयेऽपि तत्रैव व्यभिचारमाह । महा-
निति । पारिणामिकः केशादीनां स्वगतपरिणामात्मक इत्यर्थः ।
किञ्च ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्यं वदता वक्तव्यं किमात्य-
न्तिकं यत्किञ्चिदेति, आद्ये दोषमाह । अत्यन्तेति । द्वितीयमाशङ्क्य
ब्रह्मजगतोरपि तत्सत्त्वात् प्रकृतिविकृतित्वसिद्धिरित्याह । अथेत्या-
दिना । विलक्षणत्वं विकल्प्य दृष्टवान्तरमाह । विलक्षणत्वेनेत्यादिना ।
जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेरनुवर्तमानाद् ब्रह्मका-
र्यत्वमिति यच्चे सर्वसाम्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात् तदसङ्गत-
मित्याह । प्रथमे इति । द्वितीये तु दृष्टान्ताभाव इति । न च जगद्ब्र-
ह्मप्रकृतिकमचेतनत्वादविद्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वार्थं, अना-

चाप्रसिद्धत्वं, दृश्यते हि सत्तालङ्घनो ब्रह्मस्वभाव आकाशादि-
 व्यनुवर्तमान इत्युक्तं । तृतीये च दृष्टान्ताभावः, किं हि यच्चैत-
 न्येनानन्वितं तदं ब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति* ब्रह्मकारणवादिनं प्रत्यु-
 दाहिष्येत, समस्तस्यास्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् ।
 आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव चेत्तत्र ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृति-
 स्वेत्यागमतात्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् । यत्तुक्तं परिनिष्पत्त्यात्
 ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि सम्भवेद्युरिति तदपि मनोरथमात्रं,
 रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः, लिङ्गाद्यभावाच्च
 नानुमानादीनामागममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् ।
 तथा च श्रुतिः,

“नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ” इति ।

“कोऽह्मा वेद क इह प्रवोचत् इयं विमृष्टिः यत आबभूव”

दित्वस्योपाधित्वात् । न च भ्रंसे साध्यव्यापकता, तस्यापि कार्यसं-
 ख्यारात्मकस्य भावत्वे स ब्रह्मप्रकृतिकत्वादभावत्वाग्रहे चानादिभावत्व-
 स्योपाधित्वादिति, सम्प्रति कल्पत्रयसाधारणं दोषमाह । आगमेति,
 पूर्वोक्तमनूद्य ब्रह्मणः शुष्कतर्कविषयत्वासम्भवात् तर्कस्याक्षेप इत्याह ।
 यत्तुक्तमित्यादिना । लिङ्गसादृश्यपदप्रवृत्तिनिमित्तानामभावादनुमा-
 नोपमानशब्दानामगोचरः, ब्रह्म ब्रह्मण्यया वेदैकवेद्यमित्यर्थः । यथा
 ब्रह्मणि मतिस्तर्कस्य स्वतन्त्रेण नापनेया न सम्पादनीया । यदा कुतर्कस्य न
 बाधनीया ‡ कुतर्किकादन्येनैव वेदविदार्येण प्रोक्ता मतिः सुज्ञानाया-
 नुभवाय फलाय भवति । हे प्रेष्ठ प्रियतमेति न चिकेतसम्प्रति मृत्यो-
 र्वर्चनं । इयं विविधा स्मर्यतः आ समन्ताद्बभूव तं को वा व्यह्व
 साक्षाद्देव, तिस्रस्तु वेदनं क इह लोके तं प्रवोचत्, प्रवोचच्छान्दसो दी-
 र्घलोपः, यथावदङ्गापि नास्तीत्यर्थः । प्रभवं जन्म न विदुः मम सर्वा-

* ब्रह्मवादिनमिति का० ।

† साधनीयेति सो० २ टी० ।

‡ तार्किकादिति सो० २ टी० ।

इति चैता मन्त्रौ सिद्धानामपोहराणां दुर्बोधतां जगत्कार-
णस्य दर्शयतः । स्मृतिरपि भवति-

“अचिन्त्याः खलु ये भावाः न तांस्कर्केषं योजयेद् ।

प्रकृतिभ्यः परं यस्य तदचिन्त्यस्य लक्षणं ॥ इति

“अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” ।

इति च

“न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः” ॥ इति

सैवंजातीयका । यदपि अवयव्यतिरेकेण मननं विदध-
च्छब्द एव तर्कमप्यादत्तव्यं दर्शयतीत्युक्तं गानेन निषेधेण प्रुच्छ-
तर्कस्याचात्मलाभः सम्भवति, श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽ-
नुभवाङ्गत्वेनाश्रीयते, स्वप्नान्तबुद्धान्तयोर्भयोरितरेतरव्यभि-
चारादात्मनोऽनन्वागतत्वं सम्प्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदा-
त्मना सम्पत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य च ब्रह्मप्रभवत्वात्
कार्यकारणान्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेक इत्येवंजातीयकः ।

दित्वेन जन्माभावात् । निषेधे मननविधिव्याजेन, शुष्कः श्रुत्यनपेक्षः ।
श्रुत्या तत्त्वे निश्चिते सत्येन पश्चात् पुरुषदेवस्यासम्भावनादेर्निरा-
साय गृहीतः श्रुत्यनुगृहीतत्वमाह । स्वप्नान्तेति । जीवस्यावस्थावतो
देहादिप्रपञ्चयुक्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यमसम्भवि द्वैतयाहिप्रमादविरो-
धाद्ब्रह्मण्यसाद्वितीयत्वमयुक्तमित्येवं श्रोतार्थासम्भावनायां तन्निरासाय
स्वोत्पत्त्यवस्थासात्मनोऽनुगतस्य व्यभिचारिणीभिरवस्थाभिरनन्वागतत्व-
मसंस्पृष्टत्वं अवस्थानां स्वाभाविकत्वे ज्ञेयावदात्मव्यभिचारायोगात्
सुषुप्तौ प्रपञ्चभ्रान्त्यभावे सता मोक्षेत्युक्ताभेददर्शनादिप्रपञ्चमहैक्य-
सम्भवः, यथा घटादयो नृदभिमास्तथा जगद्ग्राभिन्नं तज्जत्वादि-

तर्काप्रतिष्ठानादिति च केवलस्य तर्कस्य विप्रलम्भकत्वं दर्शयिष्यति । योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगत्-चेतनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्चेति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुं । परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते, कथं धर्मकारणस्य ह्यत्र समस्तजगदात्मना समवस्थानं आव्यते विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्चाभवदिति । तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वात्, एवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते, प्रत्युक्तत्वात् विलक्षणत्वस्य यथा श्रुत्यैव चेतनं कारणं गृहीतव्यं भवति ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनञ्च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेत-

तर्कं आश्रीयत इत्यर्थः । इतोऽन्यादृशतर्कस्यात्र ब्रह्मण्यप्रवेशादस्य चानुकूलत्वान्न तर्कस्यादोषावकाश इति भावः । ब्रह्मणि युष्मत्तर्कस्याप्रवेशः सूत्रसम्मत इत्याह । तर्काप्रतिष्ठानादिति । विप्रलम्भकत्वमप्रमाणकत्वं । यदुक्तं एकदेशिना सर्वस्य जगत्चेतनत्वोक्तौ विभागश्रुत्यनुपपत्तिरिति दूषणं सांख्येन तत्र तत्र तेनैकदेशिना विभागश्रुतेस्त्वैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यां योजयितुं शक्यत्वात्, साहचर्यस्य त्विदं दूषणं वक्ष्यतेपायते, प्रधानकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागासम्भवादित्याह । योऽपीत्यादिना । सिद्धान्ते चेतनाचेतनवैलक्षण्याधिकारे कथं ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यत आह । प्रत्युक्तत्वादिति । अप्रयोजकत्वमभिधाराभ्यां निरस्तत्वादित्यर्थः ॥

कार्यमुत्पत्तेः प्रागसदेव स्यात् स्वाविरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगा-

नस्याशुद्धस्य शब्दादिमतस्य कार्यस्य कारणमिष्येत, असत्
 तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत, अनिष्टञ्चैतत् सत्कार्यवा-
 दिनस्तवेति चेत्, नैष दोषः, प्रतिषेधमात्रत्वात्, प्रतिषेधमात्रं
 हीदं नास्य प्रतिषेधमस्ति, न ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं
 कार्यस्य प्रतिषेधं शक्नोति, कथं, यथैव हीदानीमपीदं कार्यं
 कारणात्मना सत् एवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । न हीदानी-
 मपीदं कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति, “सर्वं तं
 परादाद्योऽन्यचात्मनः सर्वं वेद” इत्यादिश्रवणात् । कारणा-
 त्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टं । ननु शब्दादिहीनं
 ब्रह्म जगतः कारणं, वाढं, न तु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्म-
 ना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीञ्चास्तीति, तेन न शक्यते वक्तुं प्रागु-
 त्पत्तेरसत्कार्यमिति । विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे
 वक्ष्यामः ॥

अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसं ॥ ८ ॥

अत्राह, यदि स्वीकृत्यमावयवत्वाच्चेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशु-

दित्यपसिद्धान्तापत्तिमाशङ्क्य मिथ्यात्वात् कार्यस्य कालत्रयेऽपि कारणा-
 त्मना सत्त्वमविवृद्धमिति समाधत्ते । असदिति । चेदित्यादिना असत्
 स्यादिति सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थक इत्यर्थः । कार्यसत्यत्वाभावे श्रुति-
 माह । सर्वन्तमिति । मिथ्यात्वमज्ञानतः शङ्कामनूद्य परिहरति । न-
 न्वित्यादिना । विस्तरेण चैतदिति मिथ्यात्वमित्यर्थः ।

सत्कार्यवादसिद्ध्यर्थं कार्यभेदे कारणस्यापि कार्यवदशुद्धादिप्रसङ्ग

ह्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत, तदापीतौ प्रलये
 प्रतिसंख्यमानं कार्यं *कारणेऽविभागमापद्यमानं कारणमा-
 त्मोयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यं ता-
 श्रुद्धादिरूपतामसङ्गात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमित्यसमञ्जस-
 मिदमौपनिषदं दर्शनं । अपि च समस्तस्य विभागस्याविभाग-
 प्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावात् भोक्तृभोग्यादिवि-
 भागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसं । अपि च भोक्तृणां परेण
 ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तौ
 अभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसं ।
 अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतैवमप्यपी-
 तिरेवं न सम्भवति, कारणाव्यतिरिक्तञ्च कार्यं न सम्भवती-
 त्यसमञ्जसमेवेति, अत्रोच्यते ॥

इति श्रृङ्गासूत्रं व्याचष्टे । अत्राहति । प्रतिसंख्यमानपदस्य व्याख्यां
 करोति, यथा ज्ञाने लीयमानं खल्वद्यद्वयं जलं दूषयति तद्वदि-
 त्यर्थः । सूत्रस्य योजनीयान्तरमाह । अपि चेति । सर्वस्य कार्यस्या-
 पीतौ कारणवदेकरूपत्वप्रसङ्गे इत्यर्थः । अर्थान्तरमाह । अपि चेति ।
 कर्मादीनामुत्पत्तिनिमित्तानां प्रलयेऽपि भोक्तृणां उत्पत्तौ तददेव मुक्ता-
 नामप्युत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । श्रृङ्गापूर्वकं व्याख्यानंरमाह । अथेति ।
 यदि जयकालेऽपि कार्यं कारणादिभक्तं तर्हि स्थितिकालवक्ष्याभाव-
 प्रसङ्गात् कार्यस्य इवापत्तेः सासमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः ॥

अपीतौ जगत् स्वकारणं न दूषयति कारणे लीनत्वान्मुदादिषु नील-

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ८ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जसमस्ति यत्तावदभि-
हितं कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदि-
ति, तददूषणं, कस्मात् दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ताः
यथा कारणमपिगच्छत् कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न
दूषयति, तद्यथा शरावादयो सृष्टप्रकृतिका विकारा विभागाव-
स्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपिगच्छन्तो
न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । रुचकादयश्च सुवर्णवि-
कारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथि-
वीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतौ आत्मीयेन
धर्मेण संसृजति । *तत्पक्षस्य तु न कश्चित् दृष्टान्तोऽस्ति, अपी-
तिरेव हि न सम्भवेत् यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत,
अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं न तु कार-
णस्य कार्यात्मत्वं, आरम्भनशब्दादिभ्य इति वक्ष्यामः । अत्यन्त-

घटादिवदिति । सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे । नैवेत्यादिना । अपिगच्छत् स्वी-
यमाणं, विभागावस्था स्थितिकालं, तत्पक्षस्येति मधुरज्जं जवजस्या-
कारणमित्यदृष्टान्तः । किञ्च दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः स्यात्सर्वत्रादि-
त्याह । अपीतिरेवेति । असति कार्ये तद्धर्मेण कारणस्य योगो न
सम्भवति धर्म्यसत्त्वे धर्माङ्गामप्यसत्त्वादिति भावः । ननु सत्कार्यवादे
लयेऽपि कार्यस्य कारणाभेदेन सत्त्वात् दूषकत्वं स्यादित्यत आह ।
अनन्यत्वेऽपीति । कल्पितस्याधिष्ठानधर्मवत्त्वमभेदात् त्वधिष्ठानस्य कल्पि-
तकार्यधर्मवत्त्वं तस्य कार्यात् पृथक् सत्त्वादित्यर्थः । किञ्चापीताविति

चेदमुच्यते, कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संस्पृष्टमिति
 स्थितावपि हि समानोऽयं प्रसङ्गः कार्यकारणयोरनन्यत्वं पग-
 मात् इदं सर्वं यद्यमात्मा आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदमस्ति पुर-
 स्स्तात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मैवेवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण निवपि
 कालेषु कार्यस्य कारणादनन्यत्वं आव्यते । तत्र च परिहारः
 कार्यस्य * तद्गुणाद्याविद्याध्यारोपितत्वात् तैः कारणं सं-
 स्पृष्टमिति अपीतावपि स समानः । अस्ति चायमपर-
 दृष्टान्तः, यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिव्यपि-
 कालेषु न संस्पृश्यते अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसार-
 मायया न संस्पृश्यत इति । यथा च * स्वप्नदर्शकः स्वप्नदर्शनमा-
 यया न संस्पृश्यते† प्रबोधसम्प्रसादयोरनन्वागतत्वात्, एव-
 मवस्थात्रयसाक्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा
 संस्पृश्यते । मायामात्रं ह्येतत् परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनावभ-
 सनं रज्जा इव सर्पादिभावेनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थसम्प्रदा-
 यविद्भिर्वाच्यैः ।

विशेषणं व्यर्थमिति प्रतिबन्ध समाधत्ते । अतल्पश्चेति । परिणाम-
 दृष्टान्तं व्याख्याय विवर्तदृष्टान्तं व्याचष्टे । अस्ति चेति । मायायनु-
 पादानमित्यस्या दृष्टान्तान्तरमाह । यथेति । अस्त्येव स्वप्नकाले दृष्ट-
 संसर्ग इत्यत आह । प्रबोधेति । जाग्रत्पुरुषोः स्वप्ने चात्मनोऽस्पर्शात्
 तत्कालेऽप्यस्पर्श इत्यर्थः । यदाऽज्ञस्य जीवस्यावस्थाभिरसंसर्गस्तदा सर्व-
 ज्ञस्य किं वाच्यमिति दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । यदा जगज्जन्म-
 स्थितिजया ईश्वरस्यावस्थात्रयं तदसङ्गित्वे दृढसम्मतमाह । अत्रोक्त-
 मिति । यदा तत्त्वमसीत्युपदेशकाले प्रबुध्यते मायानिद्रां त्यजति तदा

* स्वप्नदर्शक एक इति सो० का० ब० । † संस्पृश्यत इतीति सो० का० ब० ।

“अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमदैतं बुध्यते तदा” ॥ इति . .

तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्येव स्थाव्यादिदोष-
प्रसङ्ग इत्येतदयुक्तं । यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभाग-
प्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इत्यथ-
मप्यदोषः दृष्टान्तभावादेव, यथा हि सुषुप्तिषमाध्यादावपि
सत्यां स्थाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदित-
त्वात् पूर्ववत् पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति ।
अतिश्चात्र भवति “इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः
सति सम्यद्यामहे” इति । त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा
वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंष्ट्रो वा मशको वा यद्यङ्ग-
वन्ति तत्तदा भवन्तीति । यथा हि असंविभागेऽपि परमात्मनि
मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवदव्याहतः स्थितौ
दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्ति-

जन्मलयस्थित्यवस्थान्यन्यमदैतमोश्वरमात्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः । फलित-
माह । तत्रेति । द्वितीयमसामञ्जस्यमनृद्य तेनैव सूत्रेण परिहरति ।
यत्पुनरिति । सुषुप्तावज्ञानसत्त्वे पुनर्विभागोत्पत्तौ च मानमाह ।
श्रुतिश्चेति । सति ब्रह्मण्येकोभूय न विदुरित्यज्ञानोक्तिः, इह सुषुप्तेः
प्राक् प्रबोधे येन येन जात्यादिना विभक्ता भवन्ति तदा पुनरुत्था-
नकाले तथैव भवन्तीति विभागोक्तिः । ननु सुषुप्तौ पुनर्विभागश-
क्त्यज्ञानसत्त्वे सर्वप्रलये तत्त्वत्वं कुत इत्यत आह । यथा हीति । यथा
सुषुप्तौ परमात्मनि सर्वकार्याणामविभागेऽपि पुनर्विभागहेत्वज्ञानश-
क्तिरस्ति एवमपीतौ महाप्रलयेऽपि मिथ्याभूताज्ञानसम्बद्धा पुनः

रनुमाश्र्यते । एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः, सम्यग्-
ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । यः पुनरयमन्तेऽपरो वि-
कल्प उत्प्रेक्षितोऽप्येदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणाव-
तिष्ठेतेति सोऽप्यभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः, तस्मात् समञ्जसमिद-
मौपनिषदं दर्शनं ॥

स्वप्नदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वप्ने चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषा प्रादुःश्रुः, य-
मित्युच्यते यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिर-
मिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीन-
प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात्, अत एव
विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात् समानः प्रागुत्पत्तेरसत्का-
दप्रसङ्गः, तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युप-
गमात् तद्वत् प्रसङ्गोऽपि समानः, तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारे-

वृष्टिविभागशक्तिरनुमास्यते । यतः स्थिताविदानीं मिथ्याज्ञानकार्यो
विभागव्यवहारस्तत्त्वबोधाभावात् स्वप्नान्तवदबाधितो दृश्यते, अतः का-
र्यदर्शनात् कारणसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । अज्ञानां जीवानां महाप्रलये-
ऽप्यज्ञानशक्तिनियमात् पुनर्जन्मनियम इति भावः । एतेनेति जन्म-
कारणाज्ञानशक्त्यभावेनेत्यर्थः ।

वैलक्षण्यादीनां सांख्यप्रत्येऽपि दोषत्वान्नास्माभिसन्निरासप्रयासः
कार्य इत्याह । स्वप्नोति । स्वप्नं व्याचष्टे । स्वति । प्रादुश्यः प्रादुर्भवेयुः,
अत एवेति सत्यकार्यस्य विरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगात्, सांख्यस्यै-
वायं दोषो न कार्यमिथ्यात्ववादिन इति मन्तव्यं । अपीताविति सूत्रे-

अपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादानमिदम-
 स्येति प्राक् प्रख्यात् प्रति पुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुन-
 रत्यक्तौ नियन्तुं शक्यन्ते कारणाभावात्, विनैव च कारणेन नि-
 यमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावसामान्यात् मुक्ताभामपि पुनर्व-
 न्धप्रसङ्गः । अथ केचिद्भेदा अपीतावविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति
 चेत्, ये नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते दोषाः
 साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन् पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदोषता-
 मेवैषां द्रढयति अवस्थाश्रयितव्यत्वात् ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यवि-

मोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यं,
 यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्तमेचामात्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिताः
 सम्भवन्त्युत्तरेचाया निरङ्कुशत्वात् । तथा हि कैश्चिदभियुक्तैर्य-
 त्नेनोत्तरेचितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते,
 तैरप्युत्तरेचितास्तदन्यैराभास्यन्ते इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां

क्तदोषचतुष्टयमाह । तथापीताविति । कार्यवत्प्रधानस्य रूपादिमत्त्व-
 प्रसङ्गः । इदं कर्मादिकमस्योपादानं भाग्यमस्य नेत्यनियमः । बद्धमुक्त-
 व्यवस्था च यदि व्यवस्थार्थं मुक्तानां भेदाः सङ्घातविशेषाः प्रधाने
 लीयन्ते बद्धानां भेदास्तु न लीयन्त इत्युच्येत तर्हि स्वकीयानां पुरुषवत्
 कार्यत्वव्याघात इत्यर्थः ।

किञ्च तर्कस्य सम्भावितदोषत्वात्तेन निर्दोषपदार्थसमन्वयो न
 नाप्य इत्याह । तर्काप्रतिष्ठानादपीति । पुरुषमतीनां विधिप्रत्येऽपि

शक्यं समाश्रयितुं *पुरुषमतिवैकल्यात् । अथ कस्यचित् प्रसिद्ध-
माहात्म्यस्य कपिलस्यान्यस्य वा सम्यतस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्या-
श्रीयेत, एवमपि अप्रतिष्ठितत्वमेव, प्रसिद्धमाहात्म्याभिम-
तानांमपि तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतोनां परस्पर-
विप्रतिपत्तिदर्शनात् । अथोच्येतान्यथा वयमनुमाश्रामहे यथा
नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति, न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एव ना-
स्तीति शक्यते वक्तुं, एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्क-
णैव प्रतिष्ठाप्यते । केषाञ्चित् तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनान्ये-
षामपि तज्जातीयकानां तर्काणामप्रतिष्ठितत्वकल्पनात् । सर्व-
तर्काप्रतिष्ठायाञ्च सर्वलोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अतीतव-
र्तमानाध्वसाभ्येन क्षान्नागतेऽप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय
प्रवर्तमानो लोको दृश्यते । श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिरा-

कपिलस्य सर्वज्ञत्वात् तदीयतर्कोऽविश्र्वास इति शङ्कते । अथेति ।
कपिलो यदि सर्वज्ञः कथादो नेति का प्रमा इति न्यायेन परिहरति ।
एवमपीति । सूत्रमध्यस्थशङ्काभागं व्याचष्टे । अथोच्येतेति । विल-
क्ष्यत्वादितर्काणामप्रतिष्ठितत्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतासंपन्नः कश्चित् तर्कः
प्रतिष्ठितो भविष्यति तेन प्रधानमनुमेयमित्यर्थः । ननु सोऽप्य-
प्रतिष्ठितः तर्कजातीयत्वात् विलक्षणत्वादिवदित्यत आह । न हीति ।
तर्कजातीयत्वादिति तर्कः प्रतिष्ठितो न वा, आद्येऽत्रैवाप्रतिष्ठितत्वसा-
ध्याभावाद्द्विभिचारः, द्वितीयेऽपि न सर्वतर्काणां अप्रतिष्ठितत्वं हेतु-
भावादित्यभिसन्धिमानाह । एतदपीति । किञ्चानागतपाक इष्टसाधनं
पाकत्वादतीतपाकवदित्यादीष्टानिष्टसाधनानुमानात्मकतर्कस्य प्रवृत्ति-
निवृत्तिव्यवहारहेतुत्वान्नाप्रतिष्ठेत्याह । सर्वतर्केति । अध्वा विषयः

करणेन सस्यगर्थनिर्द्धारणं तर्कैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते । मनुरपि चैवमेव मन्यते-

“प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमं ।

अयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सतः” ॥ इति

“आर्थं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेनरः” ॥ इति च-

ब्रुवन् । अयमेव च तर्कस्यास्तङ्कारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम, एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति । न हि पूर्वजो मूढ आसौदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यं इति किञ्चिदस्ति प्रमाणं, तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्माञ्चस्तर्कस्य, न हीदमतिगम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबन्धनमागममन्तरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यं, रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्य-

पाकभोजनादिविधभक्ष्यादिष्व तत्सामान्येन पाकत्वादिना नाज्ञतविषये पाकादौ सुखदुःखहेतुत्वानुमित्या प्रवृत्त्यादिरित्यर्थः । किञ्च पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तर्कैरेव वाक्यतात्पर्यनिर्णयस्य क्रियमाणात्वात् तर्कः प्रतिष्ठित इत्याह । श्रुत्यर्थेति । मनुरपि केषाञ्चित् तर्काणां प्रतिष्ठां मन्यत इत्याह । मनुरिति । धर्मस्य शुद्धिरधर्माद्धेदनिर्णयः । कस्यचित् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति । अयमेवेति । सर्वतर्काणां प्रतिष्ठायां पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः । पूर्वपक्षतर्कवत् सिद्धान्ततर्कोऽप्यप्रतिष्ठितः तर्कत्वाविशेषादिति वदन्तं उपहसति । न हीति । क्वचित् तर्कस्य प्रतिष्ठायामपि जगत्कारणविशेषे तर्कस्य स्वातन्त्र्यं ना-

अस्य गोचरो लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामित्यवोचाम* ।
 अपि च अम्यग्ज्ञानान्मोच इति सर्वेषां मोचादिनाम-
 भ्युपगमः, तच्च सम्यक् ज्ञानमेकरूपं वस्तुतन्त्रत्वात्, एकरूपेण
 ह्यवस्थितो यौग्यः स परमार्थः लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यक्
 ज्ञानमित्युच्यते यथाऽग्निरूपेण इति, तच्चैवं सति सम्यग्ज्ञाने
 पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना, तर्कज्ञानानाम् अन्योन्यविरो-
 धात् प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः, यद्धि केनचित्तार्किकेणेदमेव
 सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिष्ठापितं तदपरेण व्युत्पाप्यते, तेनापि
 प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्पाप्यत इति च प्रसिद्धं लोके, कथमे-
 करूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यक् ज्ञानं भवेत् । न च
 प्रधानवादी तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतः,
 येन तदीयं मतं सम्यक् ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । न च अ-

स्तीति सूत्रशेषं व्याचष्टे । यद्यपीत्यादिना । अतिगम्भीरत्वं ब्रह्मणो
 वेदानुमानागम्यत्वं । भावस्य जगत्कारणस्य, याथाक्यमद्वयत्वं, मुक्ति-
 निबन्धनं मुक्त्यालम्बनं । परमानन्दविषयं दर्शयति । रूपादीति । अवि-
 मोक्षां मुक्त्यभाव इत्यर्थान्तरमाह । अपि चेत्यादिना । एकरूपवस्तु-
 ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वेऽपि तर्कजन्यत्वं किं न स्यादित्यत आह । तच्चैवं
 सतीति । तर्को ह्यज्ञानानां मिथो विप्रतिपत्तेर्न सम्यग्ज्ञानत्वं सम्यग्-
 ज्ञाने विप्रतिपत्त्ययोगादित्यर्थः । एकरूपेणानवस्थितो विषयो यस्य तत्
 तर्कप्रभवं, कथं सम्यक् ज्ञानं भवेदिति योजय । ननु सांख्यस्य
 अस्तित्वात् तज्ज्ञानं सम्यगित्याशङ्क्य चेत्यसिद्धिमाह । न च प्रधानेति ।
 ननु सर्वतार्किकैर्मिजत्वा निश्चितं तर्कोक्त्या मतिर्मुक्तिहेतुरित्यत आह ।
 न च शक्यन्त इति । तस्मात् तर्कोक्त्याज्ञानान्मुक्त्ययोगात् तर्केण वेदान्त-

* इति वावोचामेति का० सो० वर्ध० ।

क्यन्ते अतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन् देशे काले च समाहर्तुं, येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यग्ज्ञप्तिरिति स्यात्, वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानात्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयलोपपत्तेः, तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वं अतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैः अपह्नोतुमशक्यं, अतः सिद्धमस्यैवोपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं, अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसाराविमोच एव प्रसज्येत, अत आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितं ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

वैदिकस्य *दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वात् गुस्तरतर्कबलोपेतत्वात् वेदानुसारिभिश्च कौत्सिच्छिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात् प्रधानकारणवादं तावद्ब्रूपाश्रित्य यस्तर्कनिमित्त आचे-

समन्वयबाधो न युक्तस्तद्बाधे सम्यग्ज्ञानालाभेनानिर्मोक्षप्रसङ्गादिति सूत्रांशार्थमुपसंहरति । अतोऽन्यचेति । समन्वयस्य तर्कबाधिविरोधे फलितमधिकद्वयार्थमुपसंहरति । अत आगमेति ।

ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रूवन् वेदान्तसमन्वयो विषयः स किं यदिभू तन्न द्रव्योपादानमिति वैशेषिकादिन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे सांख्यद्वन्द्वानां †तर्ककुशलमतित्वेऽपि वैशेषिकादीनां ‡तर्कमतिकुशलत्वप्रसिद्धेऽस्त्वदीयन्यायस्य अबाधितत्वादिरुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्तेऽतिदिशति । एतेनेति । फलं पूर्ववत् । ननु सांख्यमतस्योपदेशस्तार्किकमतस्यातिदेशः किमिति कृतो वैपरीत्यन्यापि

* सम्यग्दर्शनस्येति वार्ध० ।

† तर्कामतित्वेऽपि इति सो० १ डी० ।

‡ तर्कमतित्वप्रसिद्धेरिति सो० १ डी० ।

यो वेदान्तवाक्येषूद्भावितः स परिहृतः, इदानीमण्वादिवादव्य-
पाश्र्वयेणापि कैश्चिन्नन्दमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्त
आंचेष आशङ्क्यते इत्यतः प्रधानमसन्ननिवर्हणन्यायेनातिदिशति,
परिगृह्यन्त इति परिग्रहाः न. परिग्रहा अपरिग्रहाः शि-
ष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहाः, एतेन प्रकृतेन प्रधानकार-
णवादनिराकरणकारणेन शिष्टैर्मनुष्यासप्रभृतिभिः केनचि-
दप्यग्रेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादास्तेऽपि प्रतिषिद्ध-
तथा व्याख्याता निराकृता वेदितव्याः, तुल्यत्वात् निराकरण-
कारणस्य नात्र पुनराशङ्कितव्यं किञ्चिदस्ति । तुल्यमत्रापि
परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्कस्य चाप्र-
तिष्ठितत्वमन्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधस्येवजातीयकं
निराकरणकारणं ॥

सम्भवादित्याशङ्क्य पूर्वोत्तरयोरुपदेशातिदेशभावे कारणमाह । वैदि-
कस्येति । सत्कार्यत्वात्मासङ्गत्वस्य प्रकाशत्वाद्यैर्वेदान्तशास्त्रस्य प्रत्या-
सन्नः प्रधानवादः शिष्टैर्देवतादिभिः सत्कार्यत्वाग्रेण स्वीकृत इति प्रव-
क्तत्वादुपदेशः । अण्वादिवादानां निर्मूलत्वेन दुर्बलत्वादतिदेश इति
भावः । किं निराकरणकारणमिति प्रष्टव्यं नास्तीत्याह । तुल्यत्वा-
दिति । कारणमेवाह । तुल्यमिति । यदुक्तं विभुत्वान्न द्रव्योपादानं
ब्रह्मेति तत्र पक्षसाधकत्वेन श्रुतेरुपजीव्यत्वात् तया बाधः । महा-
परिमाणवत्त्वस्य सर्वसंयोगिकत्वरूपविभुत्वस्य निगुणे ब्रह्मण्यसिद्धे-
त्येति द्रष्टव्यं, अतः समन्वयस्य तार्किकन्यायेन न विरोध इति सिद्धं ।
अद्वितीयात् ब्रह्मणो जगत्सर्गादिवादो वेदान्तसमन्वयो विषयः, स
किं यन्निधोऽभिन्नं तन्नाद्वितीयकारणाभिन्नं यथा मृत्तन्तुजौ घटपटा-
विति तर्कसहितभेदं प्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति सन्देहे ब्रह्मणि तर्क-
स्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे प्रतिष्ठितत्वादिरुध्यत इति पूर्वपक्षयति ।

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्यान्नोक्तवत् ॥ १३ ॥

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादसंर्कबलेनैवास्मिन्नेति । यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति, तथापि प्रमाणान्तरि विषयापहारेऽन्यपरा भवितुमर्हति, यथा मन्तार्थवादौ, तर्कोऽपि हि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् यथा धर्माधर्मयोः । किमतो यद्येवं अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थबाधनं श्रुतेः, कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति, अत्रोच्यते, प्रसिद्धो ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागः, लोके भोक्ता च चेतनः शरीरः, भोग्याः शब्दादयो विषया इति । यथा भोक्ता देवदत्तः भोग्य आदन इति, तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत, यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावं

भोक्तापत्तेरिति । विरोधादद्वैतासिद्धिः पूर्वपक्षफलं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । अनपेक्षश्रुत्या स्वार्थनिर्णयात् तर्कनाक्षेपो न युक्त इत्युक्तमिति शङ्कते । यद्यपीति । मानान्तरायोग्यश्रुत्यर्थं भवत्यनाक्षेपः । यत्तद्वितीयब्रह्माभेदाद्भूजलादीनामभेदो ब्रह्मोपादनकत्वश्रुतिविषयः स आदित्योऽयम् इत्यर्थवादार्यवन्मानान्तरयोग्य एवेति द्वैतप्रमाणैरपक्रियत इति समाधत्ते । तथापीति । अन्यपरत्वं गौणार्थकत्वं । स्वविषये जगद्भेदे तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वात्तेनाक्षेप इत्याह । तर्कोऽपीति । तर्कादेर्द्वैते प्रामाण्येऽपि ततः समन्वयविरोधे किमायातमिति शङ्कते । किमत इति । पूर्वपक्षी समाधत्ते । अत इति । तर्कादेः प्रामाण्यात् द्वैतबाधकत्वं श्रुतेरयुक्तमित्यद्वैतसमन्वयबाधो युक्त इत्यर्थः । इममर्थं शङ्कापूर्वकं स्पष्टयति, कथमित्यादिना । ननु भोक्तृभोग्ययोर्मिथ एकत्वं केनेत्युक्तमित्याशङ्क्य श्रुतार्थापत्त्येवाह । तयोश्चेति ।

आपद्येत, तयोऽन्तरेतरभावापत्तिः परमकारणात् ब्रह्मणोऽनन्यत्वात् प्रसज्येत, न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तं । यथा लघत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टः तथातीतानागतयोरपि • कल्पयितव्यः, तस्मात् प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसङ्गात् अयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणमिति • चेत् कश्चिदोदयेत् तं प्रति ब्रूयात् स्याल्लोकवदिति । उपपद्यत एवाग्रमस्मात्पक्षेऽपि विभागः, एवं लोके दृष्टत्वात् तथा हि समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेणवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनां इतरेतरविभाग इतरेतरसंश्लेषादिलक्षणव्यवहार उपलभ्यते । न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेणतरङ्गादीनां इतरेतरभावापत्तिर्भवति, न तेषामितरेतरभावानुपपत्तावपि *समुद्रात्मनोऽनन्यत्वं भव

तयोरेकब्रह्माभेदश्रवणादेकत्वं कल्प्यते एकस्मादभिन्नयोर्भेदे एकस्यापि भेदापत्तेः ततश्च भेदो बाध्येत्यर्थः । इष्टापत्तिं वारयति । न चास्येति । श्रुतेर्गौणार्थत्वेन सावकाशत्वान्निरवकाशहेतुमानबाधो न युक्त इत्यर्थः । ननु विभागस्याधुनिकत्वादनाद्यहेतुश्रुत्या बाध इत्यत आह । यथेति । अतीतानागतकालौ भोक्तादिविभागाश्रयौ कालत्वाद्द्वैतमानकालवदित्यनुमानाद्विभागोऽनाद्यनन्त इत्यर्थः । एवं प्राप्ते परिणामदृष्टान्तेनापाततः सिद्धान्तमाह । स्याल्लोकवदिति । दृष्टान्तेऽपि कथमेकसमुद्राभिन्नानां परिणामानां मिथो भेदः कथं वा तेषां भेदे सत्येकस्मादभिन्नत्वमित्याशङ्क्य न हि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति न्यायेनाह । न चेति । एवं भोक्तृभोग्ययोर्मिथो भेदो ब्रह्माभेदश्च न्याह । एवमिहेति । जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाभावात् दृष्टान्तवैध-

एवमिहापि, न च भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः, न च परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वमिति भविष्यति । यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणात्, तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यासि कार्योपाधिनिमित्तो विभागः आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्तः, इत्यतः परमकारणात् ब्रह्मणोऽन्यत्वेऽप्युपपन्नो भोक्तृभोग्य-लक्षणे विभागः समुद्रतरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तं ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्था-
होक्तवदिति परिहारोऽभिहितो न त्वयं विभागः परमा-
र्थतोऽस्ति यस्मात् तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते ।
कार्यमाशादिकं ब्रह्मप्रपञ्चं जगत्, कारणं परं ब्रह्म,
तस्मात् कारणात् परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः का-

म्यमिति शङ्कते । यद्यपीति । औपाधिकं जन्मास्तीति तरङ्गादिसा-
म्यमाह । तथापीति । विभागो जन्म, यदा तथापीतिशब्देनैवोक्तः
परिहारः । ननु भोक्तुः प्रतिदेहं विभागः कथमित्यत आह । का-
र्यमनुप्रविष्टस्येति । औपाधिकविभागे फलितमुपसंहरति । इत्यत
इति । एकब्रह्माभिन्नत्वेऽपि भोक्तादेस्तरङ्गादिवद्देहाङ्गीकारात्तु द्वैत-
मानेनाद्वैतसमन्वयस्य विरोध इत्यर्थः ॥

पूर्वस्मिन्नेव पूर्वपक्षे विवर्तवादेन मुख्यं समाधानमाह । तदनन्य-
त्वमिति । समानविषयत्वं सकृत्तिं वदन्नभयोः परिहारयोः परि-
णामविवर्ताश्रयत्वेनार्थभेदमाह । अभ्युपगम्येति । प्रत्यक्षादीनामौ-
त्सर्गिकप्रामाण्यमङ्गीकृत्य स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं परिणामदृष्टान्तेन भे-

अस्माद्वनम्यते, कुतः आरम्भशब्दादिभ्यः । आरम्भशब्दस्त्वाव-
 देकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते
 “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन *विज्ञातेन सर्वं मृत्पिण्डं विज्ञातं स्था-
 द्वाचारम्भेन विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं” इति । एत-
 दुक्तं भवति एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन
 सर्वं मृत्पिण्डं घटशरावोदञ्चनादिकं मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं
 भवेत्, यतो वाचाचारम्भेन विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्ती-
 त्यारम्भते विकारो घटः शराव उदञ्चनञ्चेति न तु वस्तु-
 वृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति, नामधेयमात्रं ह्येतदनृतं
 मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आस्तातः, तत्र
 श्रुताद्वाचारम्भशब्दात् द्वाष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण का-
 र्यजातस्याभाव इति गम्यते । पुनश्च तेजोऽवन्नानां ब्रह्मकार्य-
 तामुक्त्वा तेजोऽवन्नकार्याणां तेजोऽवन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति

दामेदावुक्तौ संप्रत्यङ्गीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात् प्रत्याख्य व्याव-
 हारिकत्वे स्थाप्यते, तथा च मिथ्याद्वैतयाहिप्रमाणैरद्वैतश्रुतेर्न बाधः,
 यज्ञस्यां रज्ज्वां दण्डस्वर्गादिद्वैतदर्शनादित्ययं मुख्यः परिहार इति
 भावः, एवमद्वैतसमन्वयस्याविरोधार्थं द्वैतस्य मिथ्यात्वं साधयति ।
 यस्मात् तयोरिति । स्वरूपेभ्यो कार्यकारणत्वव्याघात इत्यत आह ।
 व्यतिरेकेणेति । कारणात् एथक् सत्त्वशून्यत्वं कार्यस्य साध्यते नैक्य-
 मित्यर्थः । वागारम्भं नाममात्रं विकारो न कारणात् एथक् अस्ती-
 त्वेवकारार्थ इति श्रुतिं योजयति । एतदुक्तमिति । आरम्भश-
 ब्दार्थान्तरमाह । पुनश्चेति । अपागात् अस्मिन्मयगतं कारणमा-

“अपागादग्रेरग्नित्वं वायारम्भसं विकारो नामधेयं जीवि रूपा-
णीत्येव सत्यं” इत्यादिना । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दात्
“ऐतदात्म्यमिदं सर्वं” “तत्सत्यं स आत्मा” “तत्त्वमसि” “इदं सर्वं
यदयमात्मा” “ब्रह्मैवेदं सर्वं” “आत्मैवेदं सर्वं” “नैह नानास्मि
किञ्च न” इत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाह-
र्तव्यं । न चान्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यते, तस्माद्यथा
घटकरकाद्यौकाशानां महाकाशादनन्यत्वं, यथा च मृगतृष्णि-
कोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् स्वरूपेण त्व-
नुपाख्यत्वात् एवमस्य *भोग्यभोक्तृत्वादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यति-
रेकेणाभाव इति द्रष्टव्यं । नन्वेकात्मकं ब्रह्म यथा वृक्षोऽने-
कशाखः एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म, अत एकत्वं नाना-
त्वञ्चोभयमपि सत्यमेव, यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति च
नानात्वं, यथा च समुद्रात्मनैकत्वं फेणतरङ्गाद्यात्मना नानात्वं,

त्रत्वात्, जीवि तेजोऽवगन्तानां रूपाणि रूपतन्मात्रात्मकानि सत्यं, तेषा-
मपि सन्मात्रत्वात् सदेव शिष्यत इत्यभिप्रायः । जीवजगतोर्ब्रह्मा-
न्यत्वे प्रतिज्ञाबाध इत्याह । न चान्यथेति । •तयोरनन्यत्वे क्रमेण
दृष्टान्तावाह । तस्मादयमेति । प्रतिज्ञाबन्नादित्यर्थः । दृष्टं प्राती-
तिकं नष्टमनित्यं यत्स्वरूपं तद्रूपैकानुपाख्यत्वात् सत्तास्फुटिशून्यत्वा-
दनन्यत्वमिति सम्बन्धः । शुद्धाद्वैतं समतमुक्त्वा भेदाभेदमतमुत्थाप-
यति । नन्विति । •अनेकाभिः शक्तिभिः तदधीनप्रवृत्तिभिः परि-
णामैयुक्तमित्यर्थः । भेदाभेदमते सर्वव्यवस्थसिद्धिरत्यन्ताभेदे वैतमा-
नबाध इत्यभिमन्यमानो दूषयति । नैवं स्यादिति । एवकारवाचा-
रम्भणशब्दाभ्यां विकारसत्तानिषेधात् परिणामवादः श्रुतिवाच्या

* भोग्यभोक्तृत्वादि इति का० बर्ध० सो० ।

यथा च मृदात्मना एकत्वं घटश्ररावाद्यात्मना नानात्वं तच्च एकलक्षणं ज्ञानात्मोच्चव्यवहारः सेत्स्यति, नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रया लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति, एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति । नैवं स्थान्मृत्तिकेत्येव सत्यमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते संत्यक्तावधारणात्, वाचार-
भूषणशब्देन च विकारजातस्थानृतत्वाभिधानात्, दार्ष्टान्तिकेऽपि “एतेदात्म्यमिदं सर्वं” “तत्सत्यं” इति च परमकारणस्यैकस्य स-
त्यत्वावधारणात्, “स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति च शारी-
रस्य ब्रह्मभावोपदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्म-
त्वमुपदिश्यते न यत्नान्तरप्रसाध्यं, अतस्त्वेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्म-
त्वमभ्युपगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं सम्यक्षते
रज्जादिबुद्ध्य इव सर्पादिबुद्धीनां । बाधिते च शारीरा-
त्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति,

इत्यर्थः । किञ्च संसारस्य सत्यत्वे तद्विशिष्टस्य जीवस्य ब्रह्मैकोप-
क्षेपो न स्याद्विरोधादित्याह । स आत्मेति । एकत्वं ज्ञानकर्मस-
मुच्चयसाध्यमित्युपदेशार्थमित्याशङ्क्यासीतिपदविरोधान्नैवमित्याह । स्व-
यमिति । अतस्तत्त्वज्ञानबाध्यत्वात् संसारित्वं मिथ्येत्याह । अत-
स्त्वेति, स्वतः सिद्धोपदेशादित्यर्थः । यदुक्तं व्यवहारार्थं नानात्वं
सत्यमिति, तत् किं ज्ञानादूर्ध्वं व्यवहारार्थं प्राग्वा नाद्य इत्याह ।
बाधिते चेति । स्वाभावोऽत्राविद्या तथा हतः स्वाभाविकः, ज्ञानादूर्ध्वं
प्रमादत्वादिव्यवहारस्याभावान्नानात्वं न कल्प्यमित्यर्थः । न द्वितीयः
ज्ञानात् प्राक् कल्पितनानात्वेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य सत्यत्वा-
सिद्धेः । यस्तु प्रमादत्वादिव्यवहारः सत्य एव मोक्षावस्थायां निवर्तत

यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्पेत । दर्शयति च, “यच्च
 तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” इत्यादिना ब्रह्मात्मत्व-
 दर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यवहारस्या-
 भावं । न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत
 इति युक्तं वक्तुं, तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनि-
 बन्धनत्वात् । तत्स्वरदृष्टान्तेन चानृताभिसन्धस्य बन्धनं स-
 त्याभिसन्धस्य मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति,
 मिथ्याज्ञानविजृम्भितञ्च नानात्वं । उभयसत्यतायां हि कथं
 व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरनृताभिसन्ध इत्युच्यते, “मृत्योः स
 मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति च भेददृष्टिमपवदन्ने-
 तदेव दर्शयति । न चास्मिन् दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते ।
 सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिमिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेना-
 नभ्युपगमात् । उभयस्य सत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन ना-
 नात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते । नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे नानात्वा-

इति तन्नेत्याह । न चायमिति । संसारसत्यत्वे तदवस्थायां जीवस्य
 ब्रह्मत्वं न स्यात्, भेदाभेदघोरैकदैकत्र विरोधादतोऽसंसारिब्रह्मा-
 भेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यर्थः । किञ्च यथा
 लोको कश्चित् तत्स्वरबुद्ध्या भट्टैर्गृहीतोऽनृतवादी चेत्तत्रपरशुं गृह्णाति
 स दह्यते बध्यते च, तथा नानात्ववादी दह्यते, सत्यवादी चन्न दह्यते
 मुच्यते च । तथैतदात्म्यमिदं सर्वमित्येकत्वदर्शी मुच्यत इति श्रुतदृष्टा-
 न्तेनैकत्वं सत्यं नानात्वं मिथ्येत्याह । तत्स्वरेति । व्यवहारगोचरो
 नानात्वव्यवहाराश्रयः । नानात्वनिन्दयाप्येकत्वमेव सत्यमित्याह । मृ-
 त्योरिति । किञ्चास्मिन् भेदाभेदमते जीवस्य ब्रह्माभेद ज्ञानाद्वेदज्ञान-

भावात् प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन्,
निर्विषयत्वात् स्याणादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि । तथा विधिप्र-
तिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याहन्येत । मोक्षशा-
स्त्रस्यापि शिष्यशाशिन्नादिभेदापेक्षत्वात् तदभावे व्याघातः
स्यात्, कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य
सत्यत्वमुपपद्येत इति, अत्रोच्यते, नैष दोषः सर्वव्यवहारा-
णामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात् सत्यत्वापपत्तेः, स्वप्रत्यवहा-
रस्येव प्राक् बोधात् । यावद्बुद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिस्त्यावत्
प्रमाणप्रमेयफललक्षणेपु *व्यवहारेष्वनृतबुद्धिर्न कस्यचिदुत्प-
द्यते, विकारानेव त्वहं ममेत्यविद्यया आत्मात्मीयभावेन सर्वा
जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा, तस्मात् प्राग्-
ब्रह्मात्मताप्रबोधादुपपन्नः सर्वा लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः ।

निवृत्तिर्मुक्तिरिष्टा सा न युक्ता भेदज्ञानस्य असत्त्वानभ्युपगमात् । प्रमायाः
प्रमान्तराबाध्यत्वादित्याह । न चास्मिन्निति । वैपरीत्यस्यापि सम्भ-
वादिति भावः । इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्वयानुपपत्त्या नानात्वस्य
सुत्यत्वमिति पूर्वपक्षबीजमुद्घाटयति । नन्वित्यादिना । एकत्वसौ-
कान्तः कैवल्यं व्याहन्येरन्नप्रमाणानि स्युः । उपजीव्यप्रत्यक्षादिप्रामा-
ण्याय वेदान्तानां भेदपरत्वमुचितमिति भावः । ननु कर्मकारकाणां
यजमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनाञ्च कल्पितभेदमाश्रित्य
कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रवृत्तेः स्वप्रमेयस्य धर्मादेरबाधात् प्रामाण्यमथा-
हृतमित्याशङ्क्याह । कथञ्चानृतेनेति । धूलिकल्पितधूमेनानुमितस्य
वज्रेरिव प्रमेयबाधापत्तेरिति भावः । तत्र द्वैतविषये प्रत्यक्षादीनां

यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्ने उच्चावचान् भावाक् पश्य-
तो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक् प्रबोधात्,
न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति तद्वत् । कथं
त्वमत्येन वेदान्तवाक्येन मत्स्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरूपप-
द्येत, न हि रज्जुसर्पेण दृष्टो म्रियते, नापि मृगहृष्टिकाश-
सा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति । नैष दोषः, श-
ङ्काविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः । स्वप्नदर्शनावस्यस्य
च सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात् । तत्कार्यमप्यनृतमे-
वेति चेत् ब्रूयात् तत्र ब्रूमः । यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्यस्य
सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यमनृतं तथापि तदवगतिः सत्य-
मेव फलं प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात् । न हि स्वप्नादु-
त्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति मन्य-

यावद्बाधं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह । अत्रोच्यते इत्या-
दिना । सत्यत्वं बाधाभावः बाधो मिथ्यात्वनिश्चयः वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि
विकारेषु तन्निश्चयाभावेन प्रत्यक्षादिव्यवहारोपपत्तावुक्तदृष्टान्तं वि-
दुष्येति । यथा सुषुप्तस्य प्राकृतस्येति । एवं द्वैतप्रमाणां व्यवहार-
काले बाधशून्यार्थबोधकत्वं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपाद्याद्वैतप्रमा-
णां वेदान्ताणां सर्वकालेषु बाधशून्यब्रह्मबोधकत्वं तात्त्विकं प्रामा-
ण्यमुपपादयितुं उक्तशङ्कामनुवदति । कथन्त्वसत्येनेति । किमसत्यात्
सत्यं न जायते किमुत सत्यस्य ज्ञानं नाद्य इष्ट एव, न हि वर्यं
वाक्योक्त्यज्ञानं सत्यमित्यङ्गीकुर्मः । अङ्गीकृत्यापि दृष्टान्तमाह । नैष
दोष इति । सर्पेण दृष्टस्यापि दृष्टत्वभ्रान्तिकल्पितविधात् सत्यमरण-
मूर्च्छादिदर्शनादसत्यात् सत्यं न जायत इत्यनियम इत्यर्थः । दृष्टा-
न्तान्तरमाह । स्वप्नेति । असत्यात् सर्पोदकादेः सत्यस्य दर्शनस्ना-

मानसवृत्तवगतिर्मापि मिथ्येति मन्यते कश्चित् । एतेन स्वप्न-
वृत्तेऽऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादेो दूषितो वेदितव्यः ।
तथा च श्रुतिः-

“यदा कर्मसु काम्येषु स्तिब्धं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने” ॥ इति-

अवस्थेन स्वप्नदर्शनेन सत्यस्य फलस्य समृद्धेः प्राप्तिं दर्शयति ।
तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु न चिरमिव जी-
विष्यतीति विद्यादित्युक्त्वा अथ यः स्वप्ने पुरुषं लुप्यं लुप्यदन्तं
पश्यति स एनं हन्तीत्यादिना तेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन

नादिज्ञानस्य कार्यस्य दर्शनाद्यभिचार इत्यर्थः । यथाश्रुतमादाय श-
्रुते । तत्कार्यमपीति । उक्तमर्थं प्रकटयति । अत्र ब्रूम इत्यादिना ।
अवगतिवृत्तिः घटादिवत् सत्त्वापि प्राप्तिभासिकस्वप्नवृत्तवृत्तनः यत्र
चेतन्यं वा वृत्त्यभिव्यक्तमवगतिशब्दार्थः । प्रसङ्गाद्देहात्मवादेऽपि
रक्त इत्याह । एतेनेति । स्वप्नस्यावगतेः स्वप्नदेहधर्मत्वे उत्पत्तस्य
मया तादृशः स्वप्नोऽवगत इत्यबाधितावगतिप्रतिसन्धानं न स्यात्,
अतो देहभेदेऽपि अनुसन्धानदर्शनाद्देहादन्योऽनुसन्धानेत्यर्थः । अस-
त्त्वात् सत्यस्य ज्ञानं न जायत इति द्वितीयनियमस्य श्रुत्या व्यभिचा-
रमाह । तथा च श्रुतिरिति । न च स्त्रियो मिथ्यात्वेऽपि तद्दर्शनात्
सत्त्वादिव सत्त्वायाः समृद्धेर्यानमिति वाच्यं, विषयविशिष्टत्वेन दर्श-
नस्यापि मिथ्यात्वात् प्रकृतेऽपि सत्त्वे ब्रह्मणि मिथ्यावेदानुमतचेत-
नज्ञानसम्भवाच्चेति भावः । असत्त्वात् सत्यसौष्ट्यस्य ज्ञानमुक्त्वा निवृत्त्य
ज्ञानमाह । तथेति । असत्त्वात् सत्यस्य ज्ञाने दृष्टान्तात्सरमाह ।
तथाऽकारादिति । रेखास्वकारत्वादिव्याख्या सत्त्वा अकारादयो जायन्ते
इति प्रसिद्धमित्यर्थः । एवमसत्त्वात् सत्यस्य जन्मोक्त्वा यदर्थविधा-
यादि तत्सत्त्वमिति नियमो भवः अस्मत्तात् सत्यस्य ज्ञानोत्पत्त्या यद-

सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति । प्रसिद्धोद्देशं लोकेऽन्वय-
व्यतिरेककुशलाणां ईदृशेन स्वप्नप्रदर्शनेन साध्यागमः सूच्यते
ईदृशेनासाध्यागम इति । तथाऽकारादिमत्योत्तरप्रतिपत्ति-
दृष्टा रेखानृतात्तरप्रतिपत्तेः । अपि चान्यमिदं प्रमाणमात्मै-
कत्वस्य प्रतिपादकं नातः परं किञ्चिदाकाङ्क्षमस्ति । यथा हि
लोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथं इत्याकाङ्क्ष्यते न चैवं तत्त्वममी-
त्युक्ते किञ्चिदन्यदाकाङ्क्ष्यमस्ति, सर्वात्मैकत्वविषयत्वादवगतेः ।
मति ह्यन्यस्मिन्प्रवृत्तिष्यमाणेऽर्थे आकाङ्क्षा स्यात् न त्वात्मैकत्वव्य-
तिरेकेणावृत्तिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकाङ्क्षेत । न चेयमव-
गतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुं, “तद्वास्य विजगौ” इत्यादियुति-
भ्यः, अवगतिमाधनानां च अवणादीनां वेदानुवचनादीनाञ्च
विधीयमानत्वात् न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुं,

वृत्तकरगम्यन्तद्वाध्यं कूटलिङ्गानुमितवज्जिवदिति व्याप्तिर्भ्रमा । तथा
च कल्पितानामपि वेदान्तानां सत्यब्रह्मबोधकत्वं सम्भवतीति ता-
त्त्विकं प्रामाण्यमिति भावः । यदुक्तं एकत्वनानात्वव्यवहारसिद्धये
उभयं सत्यमिति, तन्न भेदस्य लोकसिद्धस्यापुर्वफलवदभेदविरोधेन
सत्यत्वकल्पनायोगात् । किञ्च यद्युभयोरैकदा व्यवहारः स्यात् तदा
स्यादपि सत्यत्वं नैवमस्ति एकत्वज्ञानेन चरमेयानपेक्ष्य नानात्वस्य
निःशेषं बाधात् सुक्तिज्ञानेनैव रजतस्येत्याह । अपि चान्यमिति । ननु-
पजीव्यैतत्प्रमाणविरोधादेकत्वावगतिर्नोत्पद्यत इत्यत आह । न चे-
यमिति । तत् किजात्मतत्त्वमस्य पितृवाक्यात् श्वेतकेतुर्विज्ञातवान्
इति ज्ञानोत्पत्तेः श्रुतत्वात् सामग्रीसत्त्वावधारणः । व्यावहारिकमह-
शिष्यादिभेदमुपजीव्य ज्ञायमानवाक्याद्यावगतेः प्रत्यक्षादिमतं व्याव-

अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्, बाधकज्ञानान्तराभावाच्च । प्राक्-
चात्मेकत्वावगतेरव्याहतः सर्वः *सत्यानृतव्यवहारो लौकिको
वैदिकश्चेत्यवोचाम । तस्मादन्येन प्रमाणेन प्रतिपादिते आ-
त्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनभेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्नास्तीति
तत्प्रकटनकल्पनावकाशोऽस्ति । ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात्
परिणामवत् ब्रह्मशास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते, परिणामिनो
हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता इति । नेत्युच्यते, “स वा
एव महानजः” “आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म” “स एव
नेति नेत्यात्मा” “असूक्ष्ममनसु” इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रति-
षेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात् । न ह्येकस्य ब्रह्मणः
परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वञ्च शक्यं प्रतिपन्नं । स्थितिगतिवत्

हारिकप्रामाण्यमुपजीयं तच्च पारमार्थिकैकत्वावगत्या न विरुध्यते ।
किन्तु तथा विरोधादनुपजीयं प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं बाध्यत-
इति भावः । किञ्चैकत्वावगतेः फलवत्प्रमात्याग्निष्फलो हैतन्मनो बाध्य
इत्याह । न चेयमिति । ननु सर्वस्य हैतस्य मिथ्यात्वे स्वप्ने मिथ्या
जाग्रत् सत्यमित्यादिलौकिको व्यवहारः सत्यस्यानृतस्य सत्यमभवदिति
वैदिकस्य कथमित्याशङ्क्य यथा स्वप्ने इदं सत्यमिदमनृतमिति तात्का-
लिकबाधाबाधाभ्यां व्यवहारस्तथा दीर्घस्वप्नेऽपीत्युक्तस्वप्नदृष्टान्तं स्मार-
यति । प्राक् चेति । व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति कल्पनमसङ्गतमि-
त्युपसंहरति । तस्मादिति । नेदं कल्पितं किन्तु श्रुतमिति शङ्क्यते ।
नन्विति । कार्यकारणयोरनन्यत्वांशे अयं दृष्टान्तो न परिणामित्वे
ब्रह्मणः कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति । नेत्युच्यत इति । सृष्टौ
परिणामित्वं प्रलये तद्राहित्यञ्च क्रमेणाविरुद्धमिति दृष्टान्तो न शङ्कते ।

स्यादिति चेन्न, कूटस्थस्येति विशेषणात् । न हि कूटस्थस्य
ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं सम्भवति । कूटस्थं नि-
त्यञ्च ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम । न च यथा
ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनं, एवं जगदाकारपरि-
णामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित् फलायाभिप्रेयेत,
प्रमाणाभावात् । “कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्श-
यति शास्त्रं, “स एष नेति नेत्यात्मा” इत्युपक्रम्य “अभयं वै
जनक प्राप्नोऽसि” इत्येवंजातीयकं । तत्रैतत्सिद्धं भवति ब्रह्म-
प्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां य-
त्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि तद्ब्रह्म-
दर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत् सन्निधायफलं तदङ्ग-
मितिवत्, न तु स्वतन्त्रफलाय कस्यते इति । न हि परिणाम-
वत्त्वविज्ञानात् परिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं,

स्थितितीति । कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता कूटस्थत्व-
व्याघातादित्याह । नेति । कूटस्थत्वासिद्धिमाशङ्क्याह । कूटस्थस्येति ।
कूटस्थस्य निरवयवस्य पूर्वरूपत्यागेनावस्थानरात्मकपरिणामायोगात्
शुक्तिरजतवदिवर्त एव प्रपञ्च इति भावः । किञ्च निष्फलस्य जगतः
फलवन्निरूप्यपञ्चब्रह्मधीश्वत्वेनानुवादोऽत्र सत्यतेत्याह । न च यद्येत्या-
दिना । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ब्रह्मणः परिणामि-
त्वविज्ञानात् तत्प्राप्तिर्विदुषः फलमित्याशङ्क्याह । न हि परिणाम-
वत्त्वेति । ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतकूटस्थनित्यमोक्षफलसम्भवे
दुःखानित्यपरिणामित्वफलकस्य नायोगादिति भावः । ननु पूर्वं जन्मा-

* कूटस्थब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादिति का० । कूटस्थ ब्रह्मात्मज्ञानादिति वधे० ।

कूटस्थानित्वान्मोक्षस्य । ननु कूटस्थमन्त्रात्मन्वादिन एकत्वैकान्ता-
 दोश्चिन्नोचितव्याभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत् न,
 अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात् सर्वज्ञत्वस्य “आदा
 एतस्मादात्मनं आकाशः सम्भूतः” इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशु-
 द्धबुद्धभुक्तस्वरूपात् सर्वज्ञात् सर्वज्ञस्त्वैश्वर्यं जगदुत्पत्तिस्थि-
 तिलयात्, नाचेतनात् प्रधानादन्यस्मादेत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातो
 जगदाद्यस्य यत इति । सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव न तद्विरुद्धोऽर्थः
 पुनरिहोच्यते, कथं नोच्येत अत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वञ्च
 भुवता । शृणु यथा नोच्यते सर्वज्ञस्त्वैश्वरस्य आत्मभूते द्वावि-
 द्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्च-
 बीजभूते सर्वज्ञस्त्वैश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुति-
 सत्योरभिसंख्येते, ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः, “आकाशो वै नाम
 नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इति श्रुतेः । “नाम-
 रूपे व्याकरवाणि”, “सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरो नामानि

यस्य यत इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कृता अधुना तदनन्यत्वमित्यन्ता-
 भेदप्रतिपादने ईश्वरोचितव्यभेदाभावात् तद्विरोधः स्यादिति श-
 द्यते । कूटस्थेति । कल्पितवैतमपेक्ष्यैश्वरत्वादिनां पुरमाद्येतेऽनन्यत्व-
 मित्यविरोधमाह । नेत्यादिना । अविद्यात्मके चिदात्मनि लीने ना-
 मरूपे एव बीजं तस्य व्याकरणं स्थूलात्मना स्पर्शरूपरसगन्धत्वादीश्वर-
 त्वादेवं विरोध इत्यर्थः । संगृहीतार्थं विदुष्येति । तस्मादित्या-
 दिना । तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति नामरूपयोरीश्वरत्वं ब्रह्ममशक्यं अड-
 त्वात्नापीश्वरादन्यत्वं कल्पितस्य पृथक् सत्ताकृत्यैवभावदित्यर्थः । सं-

कृत्वाभिवदन् यदास्ते । 'एकं वीजं बहुधा यः करोति' इत्यादि-
श्रुतिभ्यश्च । एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति ।
योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि, स च स्वात्मभूतानेव घ-
टाकाशस्थानोयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणस-
ङ्घातानुरोधिना जीवास्थान् विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहार-
विषये । तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्ष्यमेवेश्वरस्येश्वरत्वं
सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च न परमार्थतो विषयापास्तसर्वोपाधिस्व-
रूपे आत्मनीशिचोशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते । तथा
चोक्तं । "यच्च नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमा" इति, "यच्च तस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्"
इत्यादि च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति
वेदान्ताः, तथेश्वरगीतास्त्रपि-

“न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनादृतं ज्ञानं तेन मुच्यन्ति जन्तवः” ॥ इति-

स्वारात्मकनामरूपयोरविद्यैकविवक्षया ब्रूते । मार्येति । नामरूपे चै-
दीश्वरस्यात्मभूते कर्हीश्वरो जड इत्यत आह । ताभ्यामन्य इति । अन्य-
त्वे आकरणे च श्रुतिमाह । आकाश इत्यादिना । अविद्याद्युपाधिना
कल्पितभेदेन विम्वस्थानस्येश्वरत्वं प्रतिविम्बभूतानां जीवनां नियम्य-
त्वमित्याह । स च स्वात्मभूतानिति । न चात्र नानाजीवा भाष्योक्ता
इति अमितार्थं बुद्ध्यादिसङ्घातभेदेन भेदोक्तेः, अविद्याप्रतिविम्बत्वेन
एव जीव इत्युक्तं । परमार्थत ईश्वरत्वादितैताभां श्रुतिमाह । तथा

परमार्थावस्थायामीश्वीश्वीश्वीत्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श-
ते । अत्रहातावस्थायान्नूक्तः श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः । “एष
सर्वेश्वर एव भूताधिपतिरेव भूतपाल एव भूतविधरण एषां
लोकांणामसर्वादाय” इति । तथा “सर्वेश्वरगीतास्त्रपि-

“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

“भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया” ॥ इति ।

सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण तदनन्यत्वमित्याह ।
व्यवहाराभिप्रायेण तु स्याल्लोकवदिति महामुद्रादिस्थानीयतां
ब्रह्मणः कथयति । अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रि-
याश्चाश्रयति सगुणोपासनेषूपयुज्यत इति ॥

• भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य, यत्कारणं भाव एव
कारणस्य कार्यमुपलभ्यते नाभावे । तद्यथा सत्यां मृदि घट

चेति । कथं तर्हि कर्तृत्वादिकमित्यत आह । स्वभावश्चित्ति । अना-
द्यविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । भक्ताभक्तयोः पापसुखत-
माद्यकत्वादीश्वरस्य वास्तवमीश्वरत्वमित्यत आह । नादत्त इति ।
न संहरतीत्यर्थः । तेन स्वरूपस्यानावरणेन कर्ताहमीश्वरो नियन्ते-
त्येवं भ्रमन्ति । उक्तार्थः सूत्रकारसम्मत इत्याह । सूत्रकारोऽपीति ।
न केवलं लौकिकव्यवहारार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयत्वं किन्तुपासना-
र्थश्चेत्याह । परिणामप्रक्रियाश्चेति । तदुक्तं “कृपणधीः परिणाम-
मुदीक्षते क्षयितकामधोस्तु विवर्ततां” इति ॥

एवं तदनन्यत्वे प्रत्यक्षादिविरोधं परिहृत्यानुमानमाह । भावे चेति ।
कारणस्य भावे सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादुपलब्धेश्चानन्यत्वमिति

उपलभ्यते *नाभावे सत्तु च तन्तुषु पटः । न च निवर्त्तमान्य-
भावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा, न चास्यो गोरन्वः सन् गोर्भावं एवोप-
लभ्यते । न च कुलालभाव एव घट उपलभ्यते सत्यपि नि-
मित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् । नन्वन्यभावेऽपि अन्यस्योपलब्धि-
नियता दृश्यते, यथाऽग्निभावे एव धूमस्येति । नेत्युच्यते, †उ-
द्धापितेऽप्यग्नौ गोपालघटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमान-
त्वात् । अथ ‡धूमं कथाचिदवस्थया विधिंभ्यात् ईदृशो धूमो
नासत्यग्नौ भवतीति, नैवमपि कस्यिदोषः, तद्गानुरक्तां हि

सूत्रार्थः । घटो मृदनन्तः मृत्सत्त्वोपलब्धित्वनियतसत्त्वोपलब्धिमत्वात्
मृदत् । अन्यत्वेऽप्ययं हेतुः किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य निर-
स्यति । न चेति । मृदुटयोरन्यत्वे गवान्शयोरिव हेतुष्किंतिः स्या-
दित्यर्थः । गवान्शयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वाभावाद्धेतुभावः । अतो मृदु
टयोक्तेन हेतुना निमित्तादिभावः सिध्यति नानन्यत्वमित्यर्थान्तर-
तामाशङ्क्याह । न च कुलालेति । न चोपादानोपादेयभावेनार्था-
न्तरता मृदुटान्ते तद्भावाभावेऽपि हेतुसत्त्वादन्यत्वे गवान्शवत् तद्भा-
वाद्योगाच्चेति भावः । कुलालघटयोर्निमित्तादिभावे सत्यप्यस्यत्वात्
कुलालसत्यनियतोपलब्धिर्घटस्य नैवेत्यन्तरार्थः । यथान्तसूत्रस्य-
हेतोर्व्यभिचारं शङ्कते । नन्विति । अग्निभाव एव धूमोपलब्धि-
रिति नियमात्मको हेतुस्तत्र नास्तीत्याह । नेति । अविच्छिन्नमून-
दोर्धरेखावस्थधूमे नियमोऽस्तीति व्यभिचार इत्याशङ्कते । अथेति ।
तद्भावनियतभावत्वे सति तद्दृश्यनुरक्तबुद्धिविषयत्वस्य हेतोर्विवक्षि-
तत्वात् व्यभिचार इत्याह । नैवमिति । आलोकाद्वानुरक्तबुद्धिप्राप्ते
रूपे व्यभिचारनिरासाय सत्यन्तं आलोकभावेऽपि घटादिरूप-
सत्त्वात् व्यभिचार उक्तः धूमविशेषस्याग्निबुद्धिं विनाप्युपलम्भात् न

* नाभावे इति वर्थ० का० पु० नास्ति । † उद्धापिते इति वर्थ० का० ।

‡ धूमः कथाचिदवस्थया विधिंभ्यात् ईदृशो धूमो ।

बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामः, न चासावग्नि-
धूमयोर्विद्यते ॥ भावाक्षोपलब्धेरिति वा सूत्रं ॥ न केवलं
शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं, प्रत्यक्षोपलब्धेर्भावाच्च तयो-
रनन्यत्वमित्यर्थः । भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारण-
योरनन्यत्वे । तद्यथा तन्तुसंस्थाने तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम
कार्यं नैवोपलभ्यते, केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः
प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते, तथा तन्तुश्वश्रवोऽंशेषु तदवयवाः, अनया
प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशुक्लकृष्णाणि त्रीणि रूपाणि ततो वायु-
मात्रमाकाशमात्रं चेति अनुमेयं, ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं,
तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठापवोचाम ॥

तत्र अभिचार इत्यर्थः । तथा च तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सत्तया-
नुरक्तां सहस्रतामिति भाष्यार्थः । यद्वा तद्भावः सामानाधिकरण्य
तद्विषयकबुद्ध्याल्लत्वं हेतुं वदामः । मृद्वट इति सामानाधि-
रण्यबुद्धिदर्शनादग्निधूम इत्यदर्शनादित्यर्थः । अनुमानार्थत्वेन सूत्रं
व्याख्याय पाठान्तरेण प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे । भावाच्चेति । पूर्वो-
क्तात्प्रमाणशब्दसमुच्चयाग्न्युत्पत्तिः । न चैकः पट इति प्रत्यक्षं पटस्य
तन्तुभ्यः पृथक्सत्त्वे प्रमाणं अपृथक्सत्ताकमिच्छाकार्यविषयत्वेनाप्यु-
पपत्तेः । अतः आतानवितानसंयोगवन्तस्तन्तव एव पट इति प्रत्य-
क्षोपलब्धेः सत्त्वादनन्यत्वमित्यर्थः । पटन्यायं तत्त्वादावतिदिशति ।
तथेत्यादिना । प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्तत्कार्यं कारणमात्रं परिशिष्यत
इत्यर्थः । यत्र प्रत्यक्षं नास्ति तत्र कार्यं विमतं कारणादभिन्नं कार्य-
त्वात् पटवदित्यनुमेयमित्याह । अनयति । कारणपरिशेषे प्रधाना-
दिकं परिशिष्यतां न ब्रह्मेत्यत आह । तत्र सर्वेति । ब्रह्मणि वेदा-
न्तानां सर्वेषां सात्पर्यस्योक्तत्वात् तदेवाद्वितीयं परिशिष्यते न कार-
णान्तरं अप्रामाणिकत्वादिति भावः ॥

सत्त्वाच्चावुरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कार-
णात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते, “अदेव मो-
मेदमय आसीत्” “आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत्” इत्या-
दाविदं शब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात् ।
यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते * न तत्तत्रोत्पद्यते, यथा सिक-
ताभ्यस्तैलं, तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यन्यदेव कार-
णात् कार्यमित्यवगम्यते । यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु
सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं कार्यमपि जगत् त्रिषु कालेषु सत्त्वं न
व्यभिचरति, एकञ्च पुनः सत्त्वं अतोऽप्यन्यत्वं कारणात् कार्यस्य ॥

असङ्गपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु कचिदसत्त्वंमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः,
“असदेवेदमय आसीत्” इति “अमदा इदमय आसीत्” इति

इदं जगत् सदात्मैवेति सामानाधिकरणश्रुत्या दृष्टेः प्राक् का-
र्यस्य कारणात्मना सत्त्वं श्रुतं तदन्यथानुपपत्त्योत्पत्तस्यापि जगतः का-
रणादनन्यत्वं इत्याह सूत्रकारः । सत्त्वाच्चेति । अन्वर्थं युक्तिमप्याह ।
यच्च यदात्मनेति । घटादिकं प्राक् भूदाद्यात्मना वर्तते तत उत्पत्त्य-
मानत्वात् सामान्यतो व्यतिरेकेण सिकताभ्यस्तैलवदित्यर्थः । कारणा-
वत् कार्यस्यापि सत्त्वात् सत्त्वभेदे मानाभावात् कार्यस्य कारणाद-
भिन्नसत्त्वाकत्वमिति सूत्रस्यार्थान्तरमाह । यथा चेति । इदानीं
सतः कार्यस्य प्रागुत्तरकालयोरसत्त्वायोगात् सत्त्वाव्यभिचारस्तच्च सत्त्वं
सर्वानुसृतचिन्मात्रमेकं तदभेदेन सती न्यस्य घट इति भासमानयोः
कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्यर्थः ॥

न चैवं घटपटयोरप्येकसत्त्वाभेदादनन्यत्वं स्यादिति बाध्यं, वस्तुत

* न तत्तत्र उत्पद्यते इति वर्थः मो० ।

च । तस्मादसङ्गपदेशात् प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत्,
 नेति ब्रूमः । न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्य-
 स्यासङ्गपदेशः किं तर्हि व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मादव्याकृतना-
 मरूपत्वं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणायमसङ्गपदेशः प्रागुत्पत्तेः
 सत एव कार्यस्य कारणरूपेणान्यस्य, कथमेतदवगम्यते वाक्य-
 शेषात् अदुपक्रमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषादेव निश्चिद्यते ।
 इह च तावत् “असदेवेदमय आसीत्” इत्यसच्छब्देनोपक्रमे
 निर्दिष्टं यत् तदेव पुनः तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि
 ‘तत्सदासीत्’ इति । असतस्य पूर्वापरकालासम्बन्धादासीच्छब्दा-
 नुपपत्तेः । “असदा इदमय आसीत्” इत्यापि ‘तदात्मानं
 सयमकुरुत’ इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वं । तस्मात्
 धर्मान्तरेणैवायमसङ्गपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूप-
 व्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दाहं लोके प्रसिद्धं, अतः प्राक् नामरूप-
 व्याकरणादसदिवासीदित्युपचर्यते ॥

एकसत्त्वात्मनाऽनन्यत्वस्येष्टत्वात्, तर्हि सद्घटयोः को विशेषः तादात्म्य-
 मिति ब्रूमः । वस्तुतः सर्वत्र सत्तेक्येऽपि घटपटयोर्भेदेन सत्ताया भिन्न-
 त्वात् न तादात्म्यं कार्यकारणयोर्भेदकस्य सत्त्वाभेदकत्वाभावादभिन्न-
 सत्ताकत्वं तादात्म्यमिति विशेषः । उक्तं कार्यस्य प्राक् कारणात्मना
 सत्त्वमसिद्धमित्याशङ्क्य समाधत्ते । असदिति । अज्ञाः शर्करा उप-
 दध्यादित्युपक्रमे केनाज्ञा इति सन्देहे तेजो घृतमिति वाक्यशेषात्
 घृतेनेति यथा निश्चयः एवमत्रापि तत्सदिति वाक्यशेषात् सन्निश्चय
 इत्यर्थः । आसीदिदमतीतकालसम्बन्धोऽस्मिन्नासदव्याकृतमेव न शून्यमि-
 त्याह । असतस्य पूर्वापरमिति । उक्तन्यायं वाक्यान्तरेऽतिदिशति । असदा
 इति । त्रियमाश्रयविशेषणं शून्यस्यासम्भवीति भावः ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेषु प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सूक्ष्ममन्यत्वञ्च कारणादेवम-
न्यते, शब्दान्तराच्च । युक्तिसावद्वर्णते । दधिघटं दध्वाद्यर्थिभिः
प्रतिनियतानि कारणानि चौरसुवर्णमृत्तिकासुवर्णादीन्पा-
दीयमानानि लोके दृश्यन्ते, न हि दध्वाद्यर्थिभिः मृत्तिको-
पादीयते, न घटाद्यर्थिभिः चौरं तदसत्कार्यवादेनोपपद्यते ।
अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कस्मात् चौरा-
देव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव च घट
उत्पद्यते न चौरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे चौर एव
दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां मृत्तिकायामेव च
घटस्य कश्चिदतिशयो न चोरे इत्युच्येत । तर्हि अतिशयव-
त्त्वात् प्रागवस्थायाः असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसि-

सत्त्वानन्यत्वयोर्हेतुन्तरमाह सूत्रकारः । युक्तेरिति । दध्वाद्यर्थिनां
चौरादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिर्युक्तिस्तथा कार्यस्य प्राक् कारणानन्यत्वेन
सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः । असतोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेः कारणत्वधिया
तत्र प्रवृत्तिरित्यन्यथोपपत्तिमाशङ्क्याह । अविशिष्टे हीति । असतः
उत्पत्त्यभावादुत्पत्तौ वा सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् तत्तदुपादान-
विशेषे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । तदुक्तं साङ्ख्यह्रद्वैः “असदकरणादुपा-
दानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च
सत्कार्ये” इति । शक्तस्य कारणस्य शक्यकार्यकारित्वाच्छक्तिविषयस्य
कार्यस्य सत्त्वमसतोऽशक्यत्वात्, किञ्च सत्कारणभेदात् कार्यं सदित्यु-
त्तरार्हार्थः । कार्यस्यासत्त्वेऽपि कुतश्चिदतिशयात् प्रवृत्तिनियमोप-
त्तिरिति शङ्कते । अयेति । अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा,

द्विस । शक्तिस्य कारणस्य कार्यनिर्णयार्था कल्प्यमाना ना-
न्याप्यसती वा कार्यं नियच्छेत्, असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च ।
तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यं । अपि
च कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्रयमधिषवद्भेदबुद्ध्यभावा-
त्तादात्म्यमभ्युपगम्यत्वं । समवायकल्पनायामपि समवायस्य स-
मवार्थिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः
कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः, अनभ्युपगम्यमाने वा विच्छेदप्र-
सङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं
सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव सम-

वाये धर्मित्वात् प्राग्ब्रह्मस्वरूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दुर्वारमित्याह । त-
तिशयवत्त्वादिति । द्वितीयेऽपि कार्यसत्त्वमायातीत्याह । शक्तिश्चेति ।
कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यवदसती वा शक्तिर्न कार्यनियामिका यस्य
कस्मिन्दन्यस्य नरुद्घटस्य वा नियामकत्वप्रसङ्गादन्यत्वागच्छेत् श-
क्तावन्यत्र चाविशेषात्, तस्मात् कारणात्मना लीनं कार्यमेवाभिधत्ति-
नियामकतया शक्तिरिद्वेष्ट्यं ततः सत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः । किञ्च का-
र्यकारणयोरन्यत्वं नृद्घटो भिन्नो सन्ताविति भेदवर्जितः स्यादित्याह ।
अपि चेति । तयोरन्यत्वेऽपि समवायवशात् तथाबुद्धिर्नादेतत्त्या-
शङ्क्य समवायं दूषयति । समवायेति । समवायः समवार्थिभिः
सम्बन्धो न वा, आद्ये सम्बन्धः किं समवायः उत स्वरूपं आद्ये समवा-
यान्वयस्या द्वितीये नृद्घटयोऽपि स्वरूपसम्बन्धादेवोपपत्तेः, समवा-
यसिद्धिः असम्बन्ध इति पक्षो दोषमाह । अनभ्युपगम्यमाने इति ।
मध्यगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्गः असम्बन्धस्य विशिष्टधीनियाम-
कत्वाधोमादित्यर्थः । विशिष्टधर्मधीनियामको हि सम्बन्धः, न तस्य नि-
यामकान्तरापेक्षा अनवस्थानात्, अतः स्वपरनिर्वाहकः समवाय इति

वाचं सम्बध्येत, तादात्म्यप्रतीतेस्तु द्रव्यगुणादीनां समवाय-
कल्पनानर्थक्यं । कथञ्च कार्यमवयवि द्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु
वर्तमानं वर्तेत किं समस्तेष्ववयवेषु वर्तेतात प्रत्यवयवं । यदि
तावत् समस्तेषु वर्तेत ततोऽवयवधनुषलभिः प्रसज्येत, समस्ता-
वयवसन्निकर्षस्याशक्यत्वात् । नहि बहुलं समस्तेषु आश्रयेषु
वर्तमानं व्यस्ताश्रयचक्षणेन गृह्यते । अथावयववशः समस्तेषु
वर्तेत, तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्पेरन्
दैरवयवैरारम्भकेष्ववयवेषु अवयववशाऽवयवी वर्तेत । कोशावयव-
व्यतिरिक्तैर्हवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति, अनवस्था चैवं प्रसज्येत,
तेषु तेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीय-
त्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः
स्यात्, न हि देवदत्तः श्रुते मन्निधीयमानस्तदहरेव पाटलि-

शङ्कते । अयेति । सम्बध्यते स्वस्य स्वसम्बन्धिनश्च विशिष्टधियं करोती-
त्यर्थः । प्रतिबन्ध्य दृषयति । संयोगोऽपीति । यत्तु गुणत्वासंयोगस्य
समवायापेक्षा न सम्बन्धत्वादिति तन्न, धर्मत्वान्न समवायस्यापि सम्ब-
न्धान्तरापत्तेरसम्बन्धस्यास्त्वस्य गोधर्मत्वाददर्शनात् । किञ्च निष्पापत्वा-
दयो गुणा इति श्रुतिस्मृत्यादिषु व्यवहारादिदृष्टार्थं गुण इति परिभा-
षया समवायस्यापि गुणत्वाच्च जातिविशेषो गुणत्वमिति परिभाषा तु
समवायसिद्धोत्तरकुलोपनिषानेकसमवेता जातिरिति ज्ञानस्य सम-
वायज्ञानाधीनत्वादतः समवायसिद्धेः प्राक् संयोगस्य गुणत्वमसि-
द्धमिति दिक् । किञ्च प्रतीत्यनुसारेण वस्तु स्वीकार्यमन्यथा गोप्र-
तीतेरन्व आकम्बनमित्यपि सुवचत्वात् तथा च गृह्यत इति अभे-
दप्रतीतेरभेद एव स्वीकार्यः । ताभ्यां अत्यन्तभिन्नस्य समवायस्य
तन्निव्यामकत्वासम्भवादित्याह । तादात्म्येति । यच्च प्रतीत्यनुसारेण

पुत्रे सन्निधीयते, युगपदनेकत्र वृत्ताविनेकत्वप्रसङ्गात्, देव-
दत्तमुद्गदत्तयोरिव शुभ्रपाटस्त्रिपुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिव-
त् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेत्, न तथा प्रती-
त्यभावात् । अदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयव-
स्यात् । यथा गोत्वं प्रतिव्यक्तिप्रत्येकं गृह्यते एवमवयव्य-
प्रत्यवयवं प्रत्येकं गृह्येत, न चैव निश्चितं गृह्यते । प्रत्येकपरि-
समाप्ता चावयविनः कार्येणाधिकारात् तस्य चैकत्वात् गृह्ये-
षि अनकार्यं कुर्यात् उरसा च पृष्ठकार्यं न चैवं दृश्यते । प्र-

कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं । स्वरूपेण तु मिथ्यात्वमित्युक्तं । वृत्तानि-
रूपणाच्च तस्य मिथ्यात्वमित्याह । कथञ्चेति । तत्राद्यमनूयावयविनः
पटादेस्तत्त्वादिव्यवयवेषु त्रित्वादिवत् स्वरूपेण वृत्तिरूपावयवश्च
इति विकल्प्याद्यं दूषयति । यदीत्यादिना । आसज्यवृत्तिं वस्तु प्रत्य-
क्षस्य यावदात्म्यप्रत्यक्षजन्यत्वात् संवृतपटादेर्यावदवयवानां अप्र-
त्यक्षत्वादप्रत्यक्षत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते । अथेति । यथा
हस्ते कोशे चावयवश्च खड्गे वर्तमानो हस्तमात्रगृहेऽपि गृह्यते,
एवं यत्किञ्चिदवयवगृहेणावयविनो गृह्यसम्भवेऽपि अवयवानामनवस्था
स्यदिति दूषयति । तदापीति । आद्यद्वितीयमुद्गाद्यं दूषयति । अथ
प्रत्यवयवमित्यादिना । एकस्मिंस्तन्त्रां पटवृत्तिकाले तन्वन्तरे वृत्तिर्न
स्थात् वृत्तावनेकत्वापत्तेरित्यर्थः । यथा युगपदनेकव्यक्तिषु वृत्तावपि
जातेरनेकत्वदोषो नास्ति तथावयविन इत्याशङ्कते । गोत्वमिति । जा-
तिवदवयविनो वृत्तिरसिद्धा अनुभवाभावादिति परिहरति । न
तथेति । दोषान्तरमाह । प्रत्येकेति । अधिकारासम्बन्धात् यथा देव-
दत्तः स्वकार्यमध्ययनं ग्रामेऽरुण्ये वा करोति, यथा गौरवयवो स्वकार्यं
खोरादि भद्रकृपणादावपि कुर्यादित्यर्थः । एवं वृत्त्यनिरूपणादनिर्वा-
च्यत्वं कार्यस्य दर्शितं । सम्बन्धसत्कार्यवादे दोषान्तरमाह । प्राप्तिरिति ।

त्यन्तेषु कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् ।
 उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत्,
 क्रिया च नाम स्यात् सकर्तृका चेति विप्रतिषिध्येत । घटस्य
 चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किं तर्हि अन्यकर्तृकेति
 कस्या स्यात् । तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृ-
 कैव कस्येत, तथा च सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलाक्षादीनि
 कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् । न च लोके घटोत्पत्ति-
 रित्युक्ते कुलाक्षादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते, उपजताप्रती-
 तेः । अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्य-
 स्येति चेत्, कथमसम्बन्धात्मकं सम्बन्धेति वक्तव्यं । सतोर्हि द्वयोः
 सम्बन्धः सम्भवति न सदमतोरसतोर्वा, अभावस्य च निरुपा-
 ख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नं, सतां हि लोके
 चेचगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि बन्ध्यापुत्रो
 राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्या-

यथा घटजननीत्युक्ते जननक्रियां प्रज्ञासयत्वरूपं कर्तृत्वं घटस्य भाति
 तथा घटो जायत इति जनक्रियाकर्तृत्वं चानुभूयते । अतो जनिकर्तुः
 जनेः प्राक् सत्त्वं द्वायं । कर्तुरसत्त्वे क्रियाया अप्यसत्त्वापत्तेरित्यर्थः ।
 जनेरनुभवसिद्धेऽपि सकर्तृकत्वे क्रियात्वेनानुमानमाह । उत्पत्तिश्चेति ।
 असतो घटस्योत्पत्तौ कर्तृत्वासम्भवेऽपि कुलाक्षादेः सत्त्वात् कर्तृत्वमिच्छा-
 ब्रह्माह । घटस्य चेति । घटोत्पत्तिवदसत्त्वप्राणादुत्पत्तिरित्यतिदि-
 शति । तथेति । शब्दामनूय दोषमाह । तथा चेति ; अनुभव-
 विरोध इत्यर्थः । उत्पत्तिर्भावस्याद्या विक्रिंति स्वमतेन कार्यसत्त्वमा-

दाकरणेन निरुपाख्यो बन्धापुत्रो राजा बभूव भवति भवि-
ष्यति इति वा विवेच्यते । यदि च बन्धापुत्रः कारक-
व्यापारादूर्द्धमभविष्यत् तत इदमपि उपापत्त्यत कार्याभावो-
ऽपि कारकव्यापारादूर्द्धं भविष्यतीति । वयन्तु पश्चामो बन्धा-
पुत्रः कार्याभावस्य साभावत्वाविवेक्षात् । यथा बन्धापुत्रः
कारकव्यापारादूर्द्धं न भविष्यति एवं कार्याभावोऽपि कार-
कव्यापारादूर्द्धं न भविष्यतीति । नन्वेवं सति कारकव्यापारो-
ऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसि-
द्धये न कसिद्ध्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च
कार्यस्वरूपप्रसिद्धयेऽपि न कसिद्ध्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः
कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुक्त्यन्तेरभावः कार्यस्येति
नैष दोषः, यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कार

नीतं सम्प्रति कार्यस्योत्पत्तिर्नाम स्वकारणे समवायः स्वस्मिन् सत्ता-
समवाये वेति तार्किकमतमाशङ्कते । अथेति । तन्मतेनापि कार्यस्य
सत्त्वमावश्यकं असतः सम्बन्धित्वायोगादित्याह । कथमिति । असतोर्वति
दृष्टान्तोक्तिः । ननु नरपृष्ठकादिवत् कार्यं सर्वदा सर्वत्रासन्नं भवति
किन्तुत्यक्तेः प्राक् ध्वंसानन्तरं चासत् मध्ये तु सदेवेति वैषम्यात्
सम्बन्धित्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह । अभावस्येति । अत्राभावशब्दा
असच्छब्दापर्ययाया व्याख्येयाः । असतः कालेनासम्बन्धात् प्राक् न
युक्तमित्यर्थः । ननु कारकव्यापारादूर्द्धमभविनः कार्यस्य बन्धापुत्र-
तुल्यत्वं कथमित्यत आह । यदि चेति । कार्याभावः असत्कार्यमि-
त्यर्थः, इत्युपापत्त्यत उद्यपन्नमभविष्यादित्यन्वयः । कृत्स्नं निर्णयक-
माह । वयन्विति । नासतो विद्यते भाव इति कृतेरिति भावः । सत्त्वा-

व्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारकस्यात्मभूत
एव, अनात्मभूतस्यानारम्भत्वादित्यभाषि । न च विज्ञेयदर्शन-
मात्रेण वस्तुन्यत्वं भवति । न हि देवदत्तः सञ्ज्ञोचितसंज्ञ-
पादः प्रसारितवृक्षपादश्च विज्ञेयेण दृग्भ्रंसाद्योऽपि वस्तुत्वं
गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । तथा प्रतिदिनमन्त्र-
संस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्तुन्यत्वं भवति, मम पिता
मम *माता मम भ्राता इति प्रत्यभिज्ञानात् । अन्यच्छेदानन्त-
रितत्वात् तत्र तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत्, न, क्षीरादीनामपि
दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वट-
धानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामकुरादिभा-
वेन दर्शनगोचरतापत्तौ अन्यसंज्ञा तेषामेवावयवानां †अपचय-
वशाददर्शनापत्तायुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदृक् अन्योच्छेदान्तरितत्वेन

यथादे कारकवैयर्थ्यं शङ्कते । नन्विति । सिद्धकारकानन्यत्वाच्च का-
र्यस्य सिद्धत्वमित्याह । तदनन्यत्वाच्चेति । अनिर्वाच्यकार्यात्मना का-
रकस्याभिव्यक्त्यर्थः कारकव्यापार इत्याह । नैष दोष इति । कार्यसत्त्व-
त्वमित्युक्तां साङ्ख्यानं सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं दोष आपतति, अभि-
व्यक्तिरपि सत्त्वात्, अद्वैतवादिनामवघटितघटनावभासनवतुरमाया-
महिम्ना स्वप्रवद्यथादर्शनं सर्वमुपपन्नं । विचार्यमाणे सर्वमयुक्तं, युक्तत्वे
द्वैतापत्तेरिति मुख्यसमाधानं समाधानान्तराभावात् । ननु कार-
काद्विभक्तमसदेवोत्पद्यत इति समाधानं किं न ग्यादित्याशङ्क्या । सत्यस्तस्य
दूषकमुक्तं शङ्केत्याह । कार्याकारोऽपीति । अतः कारकाद्वेदाभेदाभ्यां
दुर्गिरूपस्य सदसद्विभक्त्यस्यानिर्वाच्याभिव्यक्तिरनिर्वाच्यकारकव्यापा-
राणां एकमिति पक्ष एव श्रेयानिति भावः । ननु न्यस्यदृष्ट

* भ्राता मम पुत्र इति च । चर्ध० सो० ।

† अपकर्षादिति चर्ध० ।

चेदसतः सत्तापत्तिः सतस्यासत्तापत्तिः, तथा सति गर्भवासिना
 उक्तानुग्रायिणश्च भेदप्रसङ्गः । तथा वाक्यद्यौवनस्याविरेख्यपि
 भेदप्रसङ्गः, पिपादिव्यवहारस्यैव प्रसङ्गश्च । एतेन * चणभङ्ग-
 वादः प्रतिबद्ध्यते । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य नि-
 र्विषयः कारकव्यापारः स्यात्, अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः,
 आकाशस्य हननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुध[†] प्रसक्तिवत् । समवायि-
 कारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत्, न, अन्यविषयेषु
 कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यै-
 वात्मातिशयः कार्यमिति चेत् न [‡] अतस्सर्वं सत्कार्यतापत्तिः ।
 तस्मात् क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि
 कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत् कार्यं वर्षव्रतेनापि शक्यं
 कल्पयितुं । यथा च मूलकारणमेवान्यात्कार्यत्वेन तेन तेन कार्या-
 कारेण गटवत् सर्वव्यवहारासदत्वं प्रतिपद्यते, एवं युक्तेः कार्यर

एषु बुद्धत्वाद्यवस्थाविशेषो घटे दृश्यते । तथा च घटो मृद्विद्यः इति द-
 ङ्गविशेषवत्त्वात् कथमदित्यत आह । न चेति । वस्तुतोऽन्यत्वं सत्या
 भेदः । हेतोर्वाभिप्रायस्यान्तरमाह । तथा प्रतिदिनमिति । प्रत्यहं
 पिपादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि जन्मनाश्रयोरभावादभेदो युक्तः, दार्ष्टा-
 न्तिके तु मृदादिनाञ्चे सति घटादिकं जायत इति जन्मविनाशरूप-
 विवक्षधर्मवत्त्वात् कार्यकारणयोरभेदो न युक्तः इति शङ्कते । जन्मेति ।
 कारकस्य नाशाभावाज्ज्ञेयसिद्धिरिति परिहरति । नेति । दधिघटा-
 दिकार्यामित्येन क्षीरमृदादीनां प्रत्यक्षत्वान्नाशसिद्धिरित्यर्थः । ननु

* चक्रिकादः प्रत्यक्ष इति वर्ष० ।

† प्रसक्तिवदिति वर्ष० ।

‡ सत्कार्यापत्तेरिति सो० वर्ष० ।

प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराद्यैत-
दवगम्यते । पूर्वसूत्रेऽसङ्गपदेऽग्निः शब्दस्योदाहृतत्वात्, ततो-
ऽन्यः सङ्गपदेऽग्नौ शब्दः शब्दान्तरं, “सदेव सौम्येदमय आसीत्”
“एकमेवाद्वितीयं” इत्यादि-‘तद्वैक आहुः’ ‘असदेवेदमय आ-
सीत्’ इति चासत्त्वमुपर्विष्य कथमसतः सञ्जायेतेति आश्लेष
‘सदेव सौम्येदमय आसीत्’ इत्यवधारयति । तच्चेदंशब्दवाच्यस्य
कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः स्वच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकर-
ण्यस्य श्रूयमानत्वात् सत्त्वमनन्यत्वे प्रसिध्यतः । यदि तु प्रागुत्प-
त्तेरसत्कार्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेद्यात् तदा-
ऽन्यत् कारणात् स्यात्, तत्र ‘येनाश्रुतं श्रुतं भवति’ इतीयं प्रती-
क्षा पीडयेत् सत्त्वमनन्यत्वादवगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थते ॥

यचान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि पञ्चाङ्गरादौ बटवीजादीनां
अन्वयो न दृश्यते तत्र हेतुसत्त्वादस्त्वन्यत्वं स्यादित्यत आह । अदृ-
श्येति । तत्राप्यङ्गरादौ बीजाद्यवयवानामन्ययान्न स एव जन्मविनाशो
किन्त्ववयवान्तरौपचयापचयाभ्यां तद्व्यवहार इत्यर्थः । अक्षूपचयापचय-
निष्क्रमेण वस्तुभेदानुमानं ततोऽसत उत्पत्तिः सतो नाश इत्याशङ्क्य अवि-
चारमाह । तच्चेदमिति । पितृदेहेऽपि भेदसत्त्वान्न अविचार इत्यथ
बाधकमाह । पित्रादीति । एतेनेति कारणस्य सर्वकार्येष्वन्यकस्य-
नेनेत्यर्थः । स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे प्रसन्नयति । यस्य पुन-
रिति । असतः कार्यस्य कारणस्यापादाहितातिशयाश्रयत्वयोगाद-
विषयत्वेऽपि भेदादेर्विषयत्वं स्यादिति शङ्कते । समवायीति । सम-
वायिकारणात् कार्यं भिन्नमभिन्नं वेति विकल्पार्थं निरस्यति ।
ज्ज्ञादिना । द्वितीयमाशङ्क्येष्टापत्तिमाह । समवायीति । कार्या-
न्तरेणान्तरकारणानन्यत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । परमकारणान-
न्यत्वं योजितमाहुः । यथा च मृजेति । असत्त्वार्थवादे प्रतिज्ञाबाधः
स्यादित्याह । यदि तु प्रागुत्पत्तेरिति ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः
किं चान्यत् द्रव्यमिति, स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं
स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते । यथा च संवेष्टन-
समये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विविष्टायामविस्तारो गृह्यते
स एव प्रसारणसमये विविष्टायामविस्तारो गृह्यते, न संवे-
ष्टितरूपादयं भिन्नः पट इति । एवं तत्त्वादिकारणावयव-
पटादिकार्यमस्यष्टं मत्तुगीवेमकुविन्दादिकारकव्यापारा-
व्यक्तं स्यष्टं गृह्यते । अतः संवेष्टितपटप्रसारितपटन्यायेनैवाम-
कारणात् कार्यमित्यर्थः ॥

• यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन
निरुद्धेषु कारणमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं नि-
र्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरं, तेष्वेव प्राणभेदेषु
पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसारणादिकमपि का-

कार्यमुपादानाद्विन्नं तदुपलब्ध्यावप्यनुपलभ्यमानत्वात् ततोऽधिकप-
रिमाकत्वाच्च मशकादिव प्रशक्त इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रं । यटवच्चेति ।
द्वितीयहेतोर्यव्यभिचारं स्फुटयति । यथा च संवेष्टनेति । आद्यामो
देव्यं ।

तत्रैव विनस्तककार्यकारित्वं हेतुमाशङ्क्य व्यभिचारमाह सूत्र-
कारः । यथा च प्राणादीति । एवं जीवजन्मतोर्ज्ञानन्यत्वात् प्रतिष्ठा-

ध्यानरं निर्वर्त्यते । न च प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं
समीरणस्य भावाविशेषात्, एवं कार्यस्य कारणादन्यत्वं । अतश्च
कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात् तदनन्यत्वाच्च सिद्धिर्वा मानी
प्रतिज्ञा येन 'अश्रुतं श्रुतं भवत्समत्वं मत्तंसविज्ञातं विज्ञातं'
इति ।

इतरव्यपदेशाद्विनाशकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते, चेतनाद्धि जगत्-
विनाशकामोऽपि ब्रह्मणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते,
कुत इतरव्यपदेशात् । इतरस्य शरीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति
श्रुतिः 'आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति प्रतिबोधनात् ।
यदा इतरस्य च ब्रह्मणः शरीरात्मत्वं व्यपदिशति "तत्सृष्ट्वा
तदेवानुप्राविशत्" इति सुष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन
शरीरात्मत्वाददर्शनात् । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणि' इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती

सिद्धिरित्यधिकरणार्थमुपसंहरति । अतश्च कृत्स्नस्येति । जीवाभिन्नं
ब्रह्म जगत्कारणमिति वदेदन्तसमन्वयो विषयः ॥

स यदि तादृक् ब्रह्म जगत्जनयेत् तर्हि स्थानिष्ठं नरकादिकं न जनयेत्
स्वतन्त्रचेतनत्वादिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वोक्तजीवानन्यत्वं
मुपजीव्य जीवदोषाः ब्रह्मणि प्रसज्येरन् इति पूर्वपक्षसूत्रं गृहीत्वा व्या-
चष्टे । इतरव्यपदेशाद्विनाशदिना । पूर्वपक्षे जीवाभिन्ने समन्वयासिद्धिः
सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलं, हिताकरणेन न जगत्त्वासेनाहितकरणं

न ब्रह्मणो भिन्नः शरीर इति दर्शयति । तस्माद् यद्ब्रह्मणः
सदृशं तच्छरीरस्यैवेति, अतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमे-
वात्मनः शौमनस्ककरं कुर्यात् नाहितं जगत्प्रसरारोगा-
ग्नेकीयर्थवाचनं न हि, कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः
कृतानुप्रविशति । न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तमस्मिन्
देहमात्मनेनोपेयात् कृतमपि कथञ्चिद् यत् दुःखकरं तदि-
च्छया ज्ञात् सुखकरस्योपाददीत स्मरेत्, मयेदं जगद्विविधं
विचित्रं विरचितमिति, सर्वा हि लोकः स्पृष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति
मयेदं कृतमिति । यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां माया-
मिच्छयाऽनायासेनैवोपसंहरति, एवं शरीरोऽपि इमां सृष्टिं
उपसंहरेत्, स्वकीयमपि तावत् शरीरं शरीरो न ब्रह्मात्मना-
यासेनोपसंहरति । एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनात्
जगत्प्रक्रियेति मन्यते ।

अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तु शब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्य-
शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शरीरादधिकमन्यन्तदयं जगतः सदृशं नमः ।

दोषो व्याख्यातः । आदिपदोक्तं व्याख्यादिकं व्यापादयति । न च स्वय-
मित्यादिना ।

जीवेश्वरभेदाजीवजगतोर्दोषाः ब्रह्मणि स्युः ब्रह्मजतोश्च सृष्टि-
संहारसर्वकारणादयो मुखा जीवे स्युः, न चेष्टापत्तिः जीवस्य स्वप्र-
सारेऽपि संहारसामर्थ्यादर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ।
तु शब्द इत्यादिना । जीवेश्वरयोर्लोके विष्णुप्रतिविम्बयोरिव कल्पि-
तभेदाङ्गीकाराद्भ्रमश्च स्येति सिद्धान्तप्रत्ययार्थः । यदि वयं जीवं

न तस्मिन् हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते, न हि तस्य हितं किञ्चित् कर्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्तव्यं नित्यमुक्तव्यम् । न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा कश्चिदप्यस्ति, सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च । शरीरस्त्वनेवविधः, तस्मिन् न प्रसज्यन्ते हिताकरणादयो दोषा न तु तं वयं जगतः सृष्टारं ब्रूमः । कुत एतत् भेदनिर्देशात्, “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ज्ञातव्यो मन्यो निदिध्यामितव्यः सोऽन्वेष्यः स विजिज्ञासितव्यः सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति शरीर आत्मा प्राप्तेनात्मनान्वाकूढः” इत्येवंजातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः ‘तत्त्वमसि’ इत्येवंजातीयकः, कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ सम्भवेयातां । नैष दोषः, आकाशघटाकाशन्यायेनाभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि च यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवति अपगतं भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्मृतं, समस्तस्य मित्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यक्ज्ञानेन बाधितत्वात्, तत्र कुत एव सृष्टिः कुतो वा हिता करणादयो दोषाः । अविद्याप्रलुपस्यापितनामरूपलतकार्यकरणसहातो-

सृष्टारं ब्रूमः तदा दोषाः प्रसज्यन्ते न तु तं ब्रूम इत्यन्वयः । किञ्चाभेदज्ञानादृङ्गे वा दोषा आपाद्यन्ते पूर्वं वा नाद्य इत्याह । अपि चेति । उक्तं मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वं स्मृतयति । अविद्येति । कर्तृत्वादिबुद्धिधर्माध्यासे देहधर्माध्यासं दृष्टान्तयति । जन्मेति । हितोयं प्रत्याह ।

पाथ्यविवेकता हि भ्रान्तिः, हिताहितंकरणादिलक्षणः संसारो म. तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम जन्ममरणच्छेदन-
भेदनाद्यभिमानवत् । अबाधिते तु भेदव्यवहारे 'साऽन्येष्टव्यः
स विजिज्ञासितव्यः' इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्द्देशेनावगम्यमानं
ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरूपयति ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामयश्मनां केचि-
न्महार्हाः मणयो वज्रवैदुर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सृष्ट्यान्ता-
दयोऽन्ये प्रहीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणाः इत्यनेकविधं
वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि वीजानां
बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं *चन्दनकिंपाकादिषू-
पलभ्यते । यथा चैकस्याप्यक्षरस्य लोहितादीनि केशल-
मादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति, एवमेकस्यापि

अबाधिते त्विति । ज्ञानादृष्टं सृष्टत्वादिधर्माणां बाधात् पूर्वस्य कल्पि-
तभेदेन व्यवस्थोपपत्तेर्न किञ्चिदनवद्यमित्यर्थः ॥

नम्यखण्डैकरूपे ब्रह्मणि कथं जीवेश्वरवैचित्र्यं कथञ्च तत्कार्यवैचि-
त्र्यमित्यनुपपत्तिं दृष्टान्तैः परिहरति सूत्रकारः । अश्मादिवच्चेति ।
किंपाको महातालफलं । तत्तत्कार्यसंस्काररूपानादिशक्तिभेदाद्वैचित्र्य-
मिति भावः । सूत्रस्य सूत्रकारार्थमाह । श्रुतेऽस्तेति । ब्रह्म जीवगतदोष-
वत् जीवाभिन्नत्वाज्जीववदित्याद्यनुमानं स्वतः प्रमाद्यनिरवयत्वादि-
श्रुतिबाधितं । किञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविकारस्य मिथ्यात्वाज्जीवस्यैव
सावद्बोधो नास्ति कुतो विम्वस्थानीयस्याशेषविशेषदर्शनः परमेश्वरस्य

ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्योपपद्यत इति अतस्त-
दनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः । अतश्च
प्रामाण्यादिकारस्य वाच्यारम्भणमात्रत्वात् स्वप्नद्रव्यभाववैच-
ित्र्यवच्छेद्यभ्युत्थयः ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्वि ॥ २४ ॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तस्यो-
पपद्यते, कस्मादुपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलास्त्रादयो
घटपटादीनां कर्तारो मृदण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण
संगृहीतमाधनाः सन्तः तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते, ब्रह्म
साम्बाध्यं तवाभिप्रेतं, तस्य साधनान्तरानुपसंगृहे सति कथं
स्वयत्त्वमुपपद्येत, तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत्, नैष
दोषः । यतः क्षीरवत् द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते, यथा
हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव *दधिहिमभावेन परि-

दोषप्रसक्तिः । यत्तु ब्रह्म न विचित्रकार्यप्रकृति एकरूपत्वाद्वातिरेकेण
मृत्तन्वादिवदिति, तन्न, एकरूपे स्वप्नद्रष्टृवस्तुवैचित्र्य-
दर्शनेन व्यभिचारादित्यर्थः, तस्मात् प्रत्यग्भिन्ने ब्रह्मणि समन्वयस्या-
विरोध इति सिद्धं ॥

उपसंहारदर्शनात् । असह्याद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं भ्रुवन् सम-
न्वयो विषयः । स किं यदसह्यं तन्न कारणमिति लौकिकन्यायेन
विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्ब्रह्मणि जीवदोषा
न प्रसज्यन्त इत्युक्तं, सम्प्रति उपाधितोऽपि विभक्तं ब्रह्मणः प्रेरका-
दिकं सहकारि नास्तीति नानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्ष-

कमतेऽनपेक्ष्य वाङ्मं साधनं तथेहापि भविष्यति । ननु क्षी-
राद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव वाङ्मं सा-
धनं शैष्ण्यादिकं, कथमुच्यते क्षीरबद्धीति । नैः दोषः,
स्वयमपि हि क्षीरं यास्य यावन्ती च परिणाममात्रामनु-
भवत्येव त्वार्यते त्वाष्ण्यादिना दधिभावाय । यदि च स्वयं
दधिभावशीलता न स्याद्वैवौष्ण्यादिनापि बलाद् दधिभाव-
मापद्यते । न हि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलाद् दधिभाव
मापद्यते, साधनसम्पत्त्या च तस्य पूर्णता सम्पद्यते । परिपूर्ण-
शक्तिकम्बु बद्ध न तस्यान्येन केनचित् पूर्णता सम्पादयितव्या ।
अतिस्य तत्र भवति

‘न तस्य कार्ये करणञ्च विद्यते

न तत्समस्याभ्यधिकस्य दृश्यते ।

सहायं याच्ये । चेतनमित्यादिना । फलं पूर्ववत्, कारकाणां उप-
संहारो मेलनं । उक्तन्यायस्य क्षीरादौ व्यभिचार इति सिद्धान्त-
यति । नैष इति । मुडस्य ब्रह्मणोऽकारणत्वमित्येव विशिष्टस्यैव-
रस्य तु मायैव सहाय इति भावेनाह । बाह्यमिति । क्षीरस्याप्यात
सनादिसहायोऽस्तोत्रसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार इत्याशङ्क्य सहाया-
भावेऽपि यस्य कस्यचित् परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्यव्यभिचारतादवस्थ-
मित्याह । नन्वित्यादिना । तर्हि सहायो व्यर्थस्तत्राह । त्वार्यते इति ।
ननु त्वार्यते क्षीरं दधिभावाय श्रेष्ठं कार्यत इति किमर्थं कथ्यते,
स्वतोऽशक्तं क्षीरं सहायेन शक्तं क्रियत इति किन्न स्यात् तत्राह ।
यदि चेति । शक्तस्य सहायसम्पदा किं कार्यमित्यत्राह । साधनेति ।
सहायविशेषाभावे कश्चिद्विकारः क्षीरस्य भवति, तत्र व्यातस्य-
प्रक्षोभौष्ण्याभ्यान्तूनमदधिभावसामर्थ्यं व्यज्यते इत्यर्थः । तर्हि शक्ति-

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति ।।

तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विविचित्रशक्तियोगात् क्षीरादिवि-
चित्रपरिणाम उपपद्यते ॥

देवादिवदं पि लोके ॥ २५ ॥

स्यादेतत्, उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि
वाच्यं साधनं दध्यादिभावः दृष्टत्वात्, चेतनाः पुनः कुला-
लादयस्य साधनसामयिमपेक्ष्यैव तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना
दृश्यन्ते, कथं ब्रह्म चेतनं मदसहायं प्रवर्ततेति, देवादिव-
दिति ब्रूमः । यथा लोके देवाः पितरश्च य इत्येवमादयो
महाप्रभावास्तेना अपि मन्तोऽनपेक्ष्यैव किञ्चिदाद्यं साधन-
मैश्वर्यविशेषयोगादभिधानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासं-
ख्यानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिमाणा
उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् । तन्तुना-
मस्य स्वत एव तन्तून् सृजति, बलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं

व्यञ्जकोऽपि सहायो ब्रह्मणो वाच्यस्तत्राह । परिपूर्णेति । निरपेक्षमा-
याशक्तिकमित्यर्थः । तादृशशक्तौ मानमाह । श्रुतिश्चेति ।

ननु ब्रह्म न कारकं चेतनत्वे सत्यसहायत्वात्पृथग्दृष्टकुलाकादि-
वदिति न क्षीरादौ व्यभिचार इति सूत्रव्यावर्त्यां शङ्कामाह ।
स्यादेतदिति । तस्यापि हेतोर्देवादौ व्यभिचार इत्याह । देवादिव-
दिति । लोक्वते ज्ञायतेऽर्थाऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादि शास्त्रं ब्रह्म-
व्यवहारश्च, व्यभिधानं सङ्ख्यः । ननु देवाद्युर्गनाभान्तदृष्टान्तेषु
शरीरेषु चेतनत्वं नास्ति, बलाकापि चेतनयोगर्भप्रख्यापकत्वे

धत्ते, पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित् प्रस्थानसाधनं सरोऽन्तरात्
 सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते, एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यं साधनं
 स्तत् एव जगत् स्रक्ष्यति । स यदि ब्रूयाच्च ते देवादयो
 ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपाज्जास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा समानस्व-
 भावा न भवन्ति, शरीरमेव चेतनं देवादीनां शरीरान्तरा-
 दिविभक्त्युत्पादेन उपादानं न तु चेतन आत्मा, तन्तुनाभस्य
 च सुद्रुतरजन्तुभक्षणाक्षाला कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति ।
 बलाका च स्तनयिद्वगवश्रवणाद्गर्भं धत्ते । पद्मिनी च चेतन-
 प्रयुक्ता सती अचेतनेनैव शरीरेण सरोऽन्तरात् सरोऽन्तरमुप-
 सर्पति बलीवृत्तं न तु स्वयमेवाचेतना सरोऽन्तरोपसर्पणे व्या-
 प्रियते, तस्माच्चेते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति, तं प्रति ब्रूयान्नायं
 दोषः, कुलाखादिदृष्टान्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति ।
 यथा हि कुलालादीनां देवादीनाञ्च समाने चेतनत्वे कुलाला-
 दयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा

मेवशब्दः शरीरञ्च सहायोऽस्ति, अतो विशिष्टहेतौ न व्यभिचार
 इति शङ्कते । स यदि ब्रूवादिभ्यादिना । व्यभिचारोऽस्तीति परिह-
 रति । तं प्रति ब्रूयादिति । अयं दोषः दृष्टान्तवैषम्यात् । अथ हि
 हेतौ चेतनत्वं अहंभीविषयत्वरूपं चित्तादात्म्यापत्ररेहसाधारणं ग्राह्यं
 न तु मुख्यात्मत्वं, तत्र कुलालदृष्टान्ते साधनवैकल्यापत्तेः । असहायत्वञ्च
 चेतनस्य स्वातिरिक्तहेतुभूतत्वं तदभयं देवादिसु अस्तीति व्यभिचारः,
 देहस्य स्वात्मवातित्वेन स्वातिरिक्तत्वाभावात् । तथा च कुलाल-
 वैकल्याणं देवादीनां घटादिकार्यं स्वातिरिक्तानपेक्षात्वादेववैकल्याण्यं
 ब्रह्मणः देहस्याप्यनपेक्षत्वात् नरदेवादीनां कार्यारम्भे नास्तीकल्या सा-

ब्रह्म चेतनमपि न वाङ्मं साधनमपेक्षित इत्येतावत् वयं
देवाद्युदाहरणेन विवक्ष्यामः, तस्मात् यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं
तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म चोरादिवद्देवादिवचानपेक्षितवा-
ङ्मसाधनं स्वयं परिणममाणं जगतः कारणमिति स्थितं, शा-
स्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति कृत्स्नप्रसक्तिः, कृत्स्नस्यास्य
ब्रह्माणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निरवयवत्वात् ।
यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभविष्यत् ततोऽस्यैकदेशः
पर्यणंस्यत, एकदेशश्चावाप्स्यास्यत, निरवयवन्तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽव-
गम्यते-

‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम् ।

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः’ ॥

मयी । श्रूयते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य सङ्कल्पमात्रेण द्रौपद्याः षट-
परम्परोत्पत्तिः, अतः सिद्धमसहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वं ॥

कृत्स्नप्रसक्तिः । क्षीरदुग्धान्तेन ब्रह्म परिणामीति अमोत्यन्या पूर्व-
पक्षे प्राप्ते शास्त्रार्थो विवर्तो न परिणामि इति अमोत्यन्या निर्णयार्थ-
मिदमधिकरणमिति पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणस्यै कार्यत्वसङ्कति-
माह । चेतनमिति । निरवयवत्वात् ब्रह्मणो जगत्समं वदन् समन्वये वि-
षयः, स किं यन्निरवयवं तन्न परिणामीति न्यायेन विवध्यते न वेति
सन्देहे विवध्यत इति पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे । कृत्स्नेति । ब्रह्म परिणामि-
मिति वदता वक्ष्यं ब्रह्म निरवयवं सावयवं वा, व्याप्ते सर्वत्र ब्रह्मणः
परिणामात्मना । स्थितिः स्यात् इत्युक्तं अतिरेकेण ह्यन्तेन विवक्ष्येति ।
यदि ब्रह्मेत्यादिना । पर्यणंस्यत परिणतोऽभविष्यत्, एकदेशश्चावाप्स्यास्य-

‘इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानं घन एव स एष इति
नेत्यात्माऽस्यूलमनणु, इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधयिष्यन्ति ।
ततश्चैकदेशपरिणामासम्भवात् कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्त्वं मू-
लोच्छेदः प्रसज्येत । द्रष्टव्यत्वापदेशानर्थक्यं चापन्नं अजत्वदृष्ट-
त्वात् कार्यस्य, तद्वातिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽभावात्, अजत्वादिशब्द-
व्याकोपस्य । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपग-
म्येत, तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाह-
तास्ते प्रकुप्येयुः । सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथायं
पक्षो न घटयितुं शक्यते इत्याक्षिपति ॥

अतस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तु शब्देनाक्षेपं परिहरति । न खल्वस्मात्पक्षे कश्चिदपि
दोषोऽस्ति । न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति । कुतः श्रुतेः ।

दपरिणतोऽभविष्यत् । उक्तश्रुतिभ्यो निरवयवत्वसिद्धेः फलितं दोष-
माह । ततश्चेति । यदा परिणामव्यतिरेकेण मूलब्रह्मात्मनाऽस्ति तदात्मा
द्रष्टव्य इत्युपदेशोऽर्थशून्यः स्यादिति दोषान्तरमाह । द्रष्टव्येति ।
ब्रह्मणः परिणामात्मना जन्मनाशाङ्गीकारेऽजोऽमर इति श्रुतिविरोध-
श्चेत्याह । अजत्वादीति । सावयवत्वपक्षमाशङ्क्य सूत्रशेषेण परिह-
रति । अथेत्यादिना ।

परिणामपक्षे दुर्घट इति यदुक्तं तदस्मादियमेवेति विवर्तवादेन
सिद्धान्तयति । अतरेति । स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषद्वयं नास्तीति सूत्रयोज-
नया दर्शयति । तु शब्देनेत्यादिना । इद्विद्वत्त्वेन व्याकट्त्वेन चैव शक्य-

यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते, एवं विकारव्यतिरे-
केणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारसोभेदेन व्यप-
देशात् 'स्यं देवतैस्तत इन्नाहमिमांस्त्रिस्तो देवता अनेन जीवे-
नात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति 'तावांनस्य महिमा
ततो व्यायांस पूरुषः । पदोऽस्य विद्या भूतानि त्रिपादस्यामृतं
दिवि, इति चैवजातीयकात्, तथा हृदयायतनत्ववचनत्, सत्
सम्पत्तिवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात्
'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुप-
पन्नं स्यात्, विकृतेन ब्रह्मणा नित्यं सम्पन्नत्वात्, अविकृतस्य च ब्र-
ह्मणोऽभावात्, तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधात् ब्रह्मणो विकारस्य
चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः, तस्मादस्त्वविकृतं ब्रह्म । न च निरवयव-
त्वशब्दव्याकोपोऽस्ति, श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्य-
मानत्वात् । शब्दमूलस्य ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं
तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यं । शब्दसोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादय-
त्यकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवताच्च । लौकिकानामपि मणिमंज्वा-

व्याकर्तय्यप्रपञ्चात् एधमीन्द्रसत्त्वश्रुतेर्न कृत्स्नप्रसक्तिरित्याह । स्यं देव-
तेति । न्युनाधिकभावेनापि एधक्सत्त्वं श्रुतमित्याह । तावानिति । इत-
स्यास्यविकृतं ब्रह्मेत्याह । तथेति । स वा एष आत्मा हृदोति श्रुतेरिति
हृत्प्रतिरिक्तं ब्रह्म । तदेति सुषुप्तिकारूपविशेषव्याचेत्यर्थः । निद्रान्त-
रमाह । तथेन्द्रियेति । भूम्यादेर्विकारस्येन्द्रियगोचरत्वात् चक्षुषा
गृह्यत इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधादवाक्यमनसगोचरत्वश्रुतेस्तस्मिन्
कूटस्थं ब्रह्मेत्यर्थः । कृत्स्नप्रसक्तिदोषो नालीकृत्वा द्वितीयदोषोऽपि

षधीप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धा-
नेककार्यविषया दृश्यन्ते, ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण
केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन एतावत् एतत्-
सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति, किमुप-
न्यप्रभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत । आहुः
पौराणिकाः-

‘अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।

प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणं’ ॥ इति ।

तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथाव्याधिगमः । ननु श-
ब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं, निरवयवञ्च ब्रह्म
परिणमेते न च कृत्स्नमिति । यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परि-
णमेत, कृत्स्नमेव वा परिणमेत । अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत
केनचिद्रूपेणावतिष्ठेति* रूपभेदकल्पनात् सादयवमेव प्रस-

नास्तीत्याह । न चेति । ननु ब्रह्म कार्यात्मनाप्यस्ति, पृथगप्यस्ति चेत्
सावयवत्वं दुर्वारं, निरवयवसौकस्यं द्विधा सत्त्वायोगात्, अतो यदि धा-
भृतं तत्सावयवमिति तर्कविरुद्धं ब्रह्मणो निरवयवत्वमिति विवर्तम-
जानतः शब्दां गूढाशय एव परिहरति । शब्दमूलचेति । यदा लौ-
किकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्तिरचिन्त्या तदा शब्दैकसमधिग-
म्यस्य ब्रह्मणः किमु वक्तव्यं । अतो ब्रह्मणो निरवयवत्वं द्विधाभावश्चे-
त्युभयं यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यं, न तर्केण बाधनीयमित्यर्थः । प्रकृतिभ्यः
प्रत्यक्षदृष्टवस्तुभावबोधा यत्परं विलक्षणं केवलोपदेशगम्यं तदचिन्त्य-
स्वरूपमिति स्मृत्यर्थः । आशयानवबोधेन शङ्कते । ननु शब्देनापीति ।
यदा ब्रह्म परिणामीयेकदेशिनामिदं सिद्धान्तसूत्रव्याख्या दर्शिता

ज्येत । क्रियाविषये हि 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे
 षोडशिनं गृह्णाति' इत्येवंजातीयकार्या विरोधप्रतीतावपि वि-
 कल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति 'पुरुषतन्त्रत्वादनु-
 ष्ठानस्य । इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः सम्भ-
 वति अपुरुषतन्त्रत्वादस्तुनः, तस्मादुर्घटमेतदिति । नैष दोषः,
 अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभे-
 देन सावयवं वस्तु सम्पद्यते । न हि तिमिरेपरतमयनेनानेक
 इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्याकल्पितेन च
 नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वा-
 भ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्मपरिणामादिमर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिप-
 द्यते, पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवति-
 ष्टते । वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य न

तामाक्षिपति । नन्विति । शब्दस्य योग्यताज्ञानसापेक्षत्वादित्यर्थः । न न
 ब्रह्म सावयवं निरवयवं वेति विकल्पाश्रयणे सर्वश्रुतिसमाधानं स्या-
 दित्यत आह । क्रियेति । निरवयवत्वं ब्रह्मणः प्रकृतित्वश्रुतिविरोधः
 सावयवत्वे निरवयवत्वशब्दविरोधः, विकल्पस्य वस्तुन्युक्तः, अतः
 प्रकारान्तरानुपलम्भाच्छ्रुतीनां प्रामाण्यं दुर्घटमिति प्राप्ते स्ताशयः
 मुहुटयति । नैष दोष इति । निरवयवस्य वस्तुनः कूटस्थस्याप्यवि-
 द्याया कल्पितनामरूपविकाराङ्गीकारात् दुर्घटत्वदोषो नास्ति वास्तव-
 कोटस्थस्य कल्पितविकारप्रकृतित्वेनाविरोधादित्यर्थः । रूपभेदा-
 ङ्गीकारे सावयवत्वं स्यादित्याशङ्कोक्तं विद्वजोति । न हीत्यादिना ।
 कृत्स्नप्रसक्तिं निरम्य दोषान्तरं निरम्यति । वाचारम्भणेति । न न
 श्रुतिप्र तयाद्ययं परिणामस्य कथं निर्यात्वं तच्चाह । न भवेयमिति ।

विरवद्यत्वं ब्रह्मणः कुप्यति । न चेयं परिणामश्रुतिः परि-
णामप्रतिपादनार्था, तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वव्यवहा-
रहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा, तत्प्रतिपत्तौ फलावग-
मात् “न एष” इति नेत्यात्मा’ इत्युपक्रम्याह ‘अभयं वै जनक
प्राप्नोऽपि’ इति, तस्मादस्मात्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरू-
पानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति, यतः आत्मान्यपि
एकस्मिन् स्वरूपब्रह्मि स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पश्यते
‘न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्वययो-
गान् पञ्चः सृजते’ इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्या-
दिषु च स्वरूपानुपमर्द्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते,
तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भवि-
ष्यतीति ॥

विष्णुपञ्चब्रह्मधीकेशत्वेन सृष्टिरबूध्यते न प्रतिपाद्यते इत्यसङ्गदावे-
दितं, अतो विवर्तवादे न कश्चिद्दोष इत्युपसंहरति । तस्मादिति ॥

पूर्ववक्ष्यानाग्नेवावक्ष्यान्तरं परिणामः, यथा दुग्धस्य दधिभावः ।
पूर्ववक्ष्यानुपमर्द्देनावक्ष्यान्तरं विवर्तः, यथा शुक्ले रजतभावः । तत्र
ब्रह्मस्यो विवर्तोपादाकत्वं स्वरूपसाक्षिदृष्टान्तेन ब्रह्मयन्मायावादं स्फुटयति
सूत्रकारः । आत्मनि चेति । रथयोगाः अश्वाः, किञ्च कृत्स्नप्रलब्धा-
दीनां साङ्ख्यादिपक्षेऽपि दोषत्वान्नामान् प्रवृत्तावनीयत्वं ।

*स्वप्नदोषाच्च ॥ २८ ॥

परेषामप्येष समानः स्वप्नदोषः, प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्यस्य कारणमिति स्वप्नसूत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते, सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणाः, तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत् सावयवमिति, नैवजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते, यतः सत्त्वरजस्तमसामपि एकैकस्य समानं निरवयवत्वं एकैकमेव चैतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात् स्वप्नदोषप्रसङ्गस्य ।

यस्योभयोः समो दोष इति न्यायादित्याह सूत्रकारः । स्वप्नेति । प्रधानस्य निरवयवत्वे कृत्स्नप्रसक्तिः सावयवत्वे च निरवयवत्वाभ्युपगमविरोध इत्यत्र शङ्कते । नन्वेति । किं साम्यावस्था गुणानां विकारः समुदायो वा, आद्ये तस्या न मूलप्रकृतित्वं विकारत्वात्, द्वितीये प्रपञ्चाभावः, समुदायस्यावन्तुत्वेन मूलाभावात् । अथ निरवयवत्वा गुणा एव विविधपरिणामानां प्रकृतिरिति चेत्, तर्हि कृत्स्नप्रसक्तेर्मूलोच्छेदो दुर्वार इत्यभिप्रेतं परिहरति । नैवमित्यादिना । इति यतः अतः समानत्वान्न वयं पर्यनुयोष्या इत्यन्वयः । प्रत्येकं सत्त्वादि-कमितरगुणद्वयसंघिवं निरवयवं यद्युपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपा-पादानस्य कार्यरूपत्वप्रसक्तेर्मूलोच्छेद इत्युक्ते निरवयवत्वसाधकतर्क-स्याभासत्वादुक्तानां सावयवत्वमेव परिणामित्वेन शब्दादिवदतो न कृत्स्नप्रसक्तिरैकदेशपरिणामसम्भवादिति शङ्कते । तर्कति । एत-

तर्काप्रतिष्ठानात् सावयवत्वमेवेति चेत्, एवमप्यनित्यत्वादौष-
प्रसङ्गः । अथ शक्तय एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभि-
प्रायः, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः, तथा अनुवादिनोऽप्यणु-
रक्षणन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वादयि कात्स्न्येन संयुज्येत ॥ ३० ॥
प्रथिमानुपपत्तेरनुमात्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत तथा-
पि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष
दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे उपक्षेप्तव्यो भवति ।
परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते, विचि-
त्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तं, तत्पुनः कथमुपगम्यते विचित्रशक्ति-

दोषाभावेऽपि दोषान्तरं स्यादिति परिहरति । एवमपीति । ननु
गुणानामवयवास्तन्तुवदारम्भका न भवन्ति किन्तु कार्यवैचित्र्यानुमि-
तास्तद्गताः शक्तय इत्याशङ्क्य मायिकशक्तिभिर्ब्रह्मणोऽपि सावयवत्वं
तुल्यमित्याह । अथेत्यादिना । अनुवादेऽपि दोषसाम्यमाह । तथेति ।
साहचर्यदोषः समान इति सम्बन्धः । निरवयवयोः परमाख्याः संयोगः
व्याप्यवृत्तिर्वा, आद्ये तत्कार्यस्य ह्ययुक्तस्यैकपरमाणुमात्रत्वापत्तिः प्रथि-
मोऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तिः । न ह्यखोरखन्तरेणोपर्यधः पार्श्वतश्च
आप्तौ ततोऽधिकद्वयं सम्भवति । द्वितीये परमाख्याः सावयवत्वापत्ति-
रित्यर्थः । ननु त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इति वदोषसाम्योक्तिर-
युक्त्येतत् आह । परिहृतस्त्विति ।

उक्तं हि मायावादं स्वप्नवत् सर्वं सामञ्जस्यं, अतो निरवयवे ब्रह्मणि
सम्बन्धस्याविरोध इति सिद्धं । सर्वोपेता माया शक्तिर्मतो ब्रह्मणो जगत्-

युक्तं परं ब्रह्मेति, तदुच्यते, सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्व-
शक्तियुक्ता च परा देवतेत्यवगन्तव्यं, कुतः, तद्दर्शनात् ।
तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः
'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्याप्नोऽवांक्ष-
नादरः सत्यकामः सत्सर्गहृन्पो यः सर्वज्ञः सर्वविदेतस्य वा
अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्येवं
जातीयका ॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तं ॥ ३१ ॥

स्यादेतत्, विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रं 'अचक्षुष्क-
मश्रोत्रमवागमनाः' इत्येवंजातीयकं, कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि
सती कार्याय प्रभवेत्, देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता अपि
सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसम्पन्ना एव तस्मै तस्मै कार्याय
प्रभवन्ते विज्ञायन्ते, कथञ्च 'नेति नेति' इति प्रतिषिद्धमव-
विशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः सम्भवेदिति चेत्, यदच

सर्गं वदतः समन्वयस्याशरीरस्य नमायेति न्यायेन विरोधाऽस्ति न वेति
सन्देहे न्यायस्यानाभासत्वादस्तीति पूर्वपक्षे पूर्वाक्तशक्तिमत्त्वसमर्थनादे-
कविषयत्वं सङ्गतिं वृद्धं सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे । एकस्येत्यादिना । पूर्वा-
क्षरपक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमित्युक्तमेवापादसमाप्तिरवगन्तव्यं । अ-
भ्यासः अभितो व्यासः, अवाको वागिन्द्रियशून्यः, अनादरो निष्कामः ॥

पूर्वपक्षन्यायमनृद्य दूषयति । विकरणत्वादिति । देवादित्येतानां
शक्तानामपि देहाभिमाने सत्येव कर्तृत्वं दृष्टं तदभावे सुप्तोत्पन्न
दृष्टं, अतो ब्रह्मणः शक्तत्वेऽप्यदेहत्वान्न कर्तृत्वं नाप्यदेहस्य शक्तिः

वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवाक्तं । श्रुत्यवगाह्यमेवैदमतिगम्भीरं परं ब्रह्म
न तर्कवगाह्यं, न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि
सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति प्रतिषिद्धसर्वविशेष-
स्यापि ब्रह्मणः सर्वशक्तियोगः सम्भवतीत्येतदप्यविद्याकल्पित-
रूपभेदोपन्यासेनाक्तमेव । तथा च शास्त्रं-

“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता

पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” ।

इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ।

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आक्षिपति, न खलु चेतनः
परमात्मेदं जगद्विभ्वं विरचयितुमर्हति । कुतः प्रयोजनवत्त्वात्
प्रवृत्तीनां । चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमा-
नो न मन्दोपक्रमामपि तावत् प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगि-
नीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरम्भां । भवति च लोक-

सम्भवतीति शङ्काः । विकारस्य जीवस्य कर्तृत्वासम्भवेऽपीश्वरस्य
सम्भवतीति देवादिवदपि लोक इत्युच्यते, तत्र पुरोरस्य कल्पितस्य
मायाश्रयत्वायोगात् निर्विशेषविभक्त्यैव मायाधिष्ठानत्वं युक्तमिति
समाधानार्थः ।

न प्रयोजनवत्त्वात् । परिहृतात् ब्रह्मणो जगत्सर्गे वदन् समन्वयो
विषयः, स किमभ्यान्तश्चेतनो यः स निष्कलं वस्तु न रचयतीति न्या-
येन विदध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमदेहस्यापि श्रुतिवशात् शक्तत्वात्त्या

प्रसिद्धानुवादिनी श्रुतिः 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इति । गुरुतरसं-
 रम्भा चेयं प्रवृत्तिः यदुच्चावचंप्रपञ्चं जगद्द्वयं विरचयि-
 तव्यं । यदीयमपि प्रवृत्तिः चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयो-
 जनोपयोगिनी परिकल्प्येत परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं
 बाधेत, प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् । अथ
 चेतनोऽपि सन् उन्मत्तो बुद्धपरार्थादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्र-
 वर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत, तथा
 सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाधेत, तस्मादसिद्धा चे-
 तनात् सृष्टिरिति ॥

लोकवत्तु लीलाकैवन्ध्यं ॥ ३३ ॥

तु शब्देनाक्षेपं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदाप्तैव-
 णस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित् प्रयोजनम-

कर्तृत्वमुक्तं तदाक्षेपसङ्ख्या पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे । अन्यथेत्यादिना ।
 ईश्वरस्य फलाभावेऽपि परप्रयोजनाय सृष्टौ प्रवृत्तिरित्येत्याशङ्क्य श्रु-
 तिमाह । भवति चेति । या प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः सा स्वफलार्थति लोक-
 प्रसिद्धिः । न च दयालुप्रवृत्तौ व्यभिचारस्तस्यापि परदुःखासह-
 प्रयुक्तस्वचित्तयाकूलतानि वृत्त्यर्थित्वादिति भावः । किञ्च गुरुत्वादाया-
 सस्य फलं वाच्यमित्याह । गुरुतरेति । तर्हि अस्तीश्वरस्यापि प्रवृत्तिः
 स्वार्थवत् आह । यदीयमपीति । स्वार्थत्वे प्रवृत्त्यभावः पूर्वाक्तः
 स्यादित्यर्थः । ईश्वरः प्रेक्षावान्न भवतीत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह । अन्ये-
 त्यादिना । बुद्धरपरार्थो विवेकाभावः ॥

उक्तन्यायस्य राजर्जालायां व्यभिचार इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ।

नभिमन्थाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु
भवन्ति, यथा चाच्छामप्रश्यामादयोऽनभिमन्थाय वाच्यं किञ्चित्
प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति, एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य कि-
ञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भवि-
ष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतिता
वामम्भवति, न च स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते । यद्यप्यस्माकमियं
जगद्विम्बविरचना गुरुतरमरम्भेवाभाति तथापि परमेश्वरस्य
लीलैव केवलेयं अपरिमितशक्तित्वात् । यदि नाम लोके ली-
लास्वपि किञ्चित् सूक्ष्मं प्रयोजनं उत्प्रेक्षेत तथापि नैवात्र
किञ्चित् प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते, आप्तकामश्रुतेः । नाप्य-
प्रवृत्तिः । उन्मत्तप्रवृत्तिर्वा सृष्टिश्रुतेः सर्वज्ञश्रुतेश्च । न चेयं

तु शब्देनेति । व्यतिरिक्तं लीलातिरिक्तं, क्रीडारूपा विहारा येषु रस-
देशेषु तेऽप्युच्यते । कदाचिद्वाजादीनां लालाया अपि किञ्चित् फलं
सुखोक्तासादिकं सम्भाव्येत तथापि निश्चासादौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वमस्ति
न तु स्वस्य तत्रोद्देश्यं फलं किञ्चिदस्तीति अभिचारस्यलान्तरमाह ।
यथा घृति । प्राणस्य स्वभावस्वल्पत्वं प्रारब्धं वा उच्चासादिहेतुः, ईश्व-
रस्य स्वभावः कालकर्मसहितमाय । नन्वीश्वरस्य जगद्वचनायाः
केवललीलात्वं किमित्युच्यते फलमेव किञ्चित् कल्प्यतां तत्राह । नहीति ।
आप्तकामत्वव्याघातादित्यर्थः । नन्वीश्वरस्तूष्णीं किमिति न निष्ठति
किमिति स्वस्याफलां परेषां दुःखावहां सृष्टिं करोति तत्राह । न च
स्वभाव इति । कालधर्मादिसामग्र्यां सत्तां सृष्टेरपरिहार्यत्वादित्यर्थः ।
यदुक्तं गुरुतरायासत्वात् फलं वाच्यमिति तत्र हेत्वसिद्धिमाह ।

परमार्थविषया दृष्टिश्रुतिः, अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगो-
चरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि न प्रसङ्गतं ॥

वैषम्यनैर्घण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयन्ति ॥ ३४ ॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमोक्षरस्याक्षिप्यते स्थूणा निखन-
नन्यायेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य द्रढीकरणाय । नेश्वरो जगतः का-
रणमुपपद्यते, कुतः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् । कांश्चिदत्यन्तसुख-
भाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः करोति
पश्वादीन् “कांश्चिन्मध्यमभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां दृष्टिं
निर्मिमाणस्त्वेश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिसत्यव-
धारितस्त्वत्त्वादीश्वरस्यभावविलोपः प्रसज्येत । तथा खल-
जनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात्

यद्यपीत्यादिना । अन्यप्रवृत्तेरपि फलं वाच्यं लोके तथा दर्शनादि-
त्यादितर्कस्यागमबाधमाह । यदि नामेति । दृष्टिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति,
सर्वज्ञत्वश्रुतेरन्मत्तता नास्तीति विभागः स्वप्रदृष्टिवदस्याः दृष्टेर्मा-
यामात्रत्वान्न फलापेक्षेत्याह । न चेयमिति । न च निष्फलदृष्टि-
श्रुतीनामानर्थक्यं सफलब्रह्मधोऽवस्थितेनार्थवत्त्वादित्युक्तं न विस्मर्तव्य-
मित्यर्थः ॥

वैषम्यनैर्घण्ये न । निर्दोषाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो वि-
षयः, स किं येन विषयकारी स दोषवानिति न्यायेन विरुध्यते न
वेति सन्देहे पूर्वत्र लीलया यत्कथ्युत्वमुक्तं तदेव कर्मादिसापेक्षस्य
न युक्तं अनीश्वरत्वापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेरित्याक्षेपस-
ङ्कत्वा पूर्वपक्षयति । पुनश्चाद्यादिना । ब्रह्मेव जगत्कारणमिति जन्मा-

“कांश्चिन्मध्यमभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां दृष्टिं”

सर्वप्रजोपमंहरणाच्च प्रसज्येत, तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्तेश्वरः
 कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येत,
 कस्मात् सापेक्षत्वात् । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो वि-
 षमां सृष्टिं निर्मिमीते स्यातामेतैः दोषैः वैषम्यं नैर्घृण्यञ्च,
 न तु निरपेक्षस्य निर्मादत्वमस्ति, सापेक्षो हीश्वरो विषमां
 सृष्टिं निर्मिमीते । किमपेक्षत इति चेत्, धर्माधर्मावपेक्षत इति
 वदामः । अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति
 नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्यवत् द्रष्टव्यः । यथा
 हि पर्जन्यो ब्रौह्मिवादिषष्टौ साधारणं कारणं भवति, ब्रौ-
 ह्मिवादिषष्टौ तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि
 कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिषष्टौ साधारणं
 कारणं भवति, देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तत्कीवगतान्येवासा-
 धारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरः सापेक्षत्वात्,
 वैषम्यनैर्घृणाभ्यां दूष्यति, कथं पुनरवगम्यते सापेक्ष ईश्वरो

दिसृष्टे प्रतिज्ञातोऽर्थः । पृथग्जनः प्रामरः, निरवयं निरञ्जनमिति
 श्रुतिः, न मे द्वेयोऽस्ति न प्रिय इति स्मृतिः, स्वच्छत्वादित्यादिपदेन
 कूटस्थत्वग्रहः, स्वच्छत्वादिस्वासावीश्वरस्वभावश्चेति विग्रहः, निमित्तमन-
 पेक्ष्य विषमकारित्वे वैषम्यादिदोषः स्यान्न त्वनपेक्षत्वमीश्वरस्यास्तीति
 सिद्धान्तयति । एवं प्राप्ते इत्यादिना । न च सापेक्षत्वे अनीश्वरत्वं,
 सेवामपेक्ष्य फलदातरि राज्ञीश्वरत्वानपायात् । ननु तर्हि धर्माधर्मा-
 भ्यामेव विधिना सृष्टिरस्तु किमीश्वरेणेत्यत आह । ईश्वरस्तु पर्जन्यव-
 दिति । साधारणहेतुसहितस्यैवसाधारणहेतुः कार्यकारित्वान्नेश्वर-

नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मुमोत इति । तथा हि दर्शयति
श्रुतिः, 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य
उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमघो निनीषते'
इति । 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति च ।
स्यतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं नियहीत-
ृत्वं च दर्शयति 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं'
इत्येवंजातीयका ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ॥ ३५ ॥

'सदेव मोक्षदमय आसीदेकमेवाद्वितीयं' इति प्राक् सृष्टे-
रविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्षा विषमा सृष्टिः स्यात् ।
सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म कर्मापेक्षस्य शरी-
रादिविभाग इति इतरैतराश्रयत्वं प्रसज्येत । अतो विभागदृष्टे
कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम, प्राक् तु विभागाद्वैचित्र्यनिमि-
त्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चत्, नैष दोषः,

वैयर्थ्यं, अन्यथा पर्जन्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । यं जनमुन्निनीषते
उद्धे नेतुमिच्छति तं साधु कारयति, एष ईश्वर इत्यन्वयः । न च
कश्चिज्जनं साधु कश्चिदसाधु कर्म कारयतो वैयर्थ्यं तदवस्थमिति
वाच्यं, अनादिपूर्वार्जितसाधुसाधुवासनया स्वभावेन जनस्य तत्त-
त्कर्मसु प्रवृत्तावीश्वरस्य साधारणहेतुत्वात्, अतोऽनवद्य ईश्वर इति
भावः ॥

प्रथमसर्गस्य वैयर्थ्यहेतुकर्माभावादेकरूपत्वं स्यात् तथा तदुत्तर-
कल्पानामपीत्यादिष्य समाधत्ते सूत्रकारः । न कर्मति । प्रथमसृष्टेः

अनादित्वात् संसारस्य । भवेदेष दोषो यथादिमानयं संसारः
स्यात्, अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः
सर्ववैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते । कथं पुनरवमम्यते अ-
दिरेष संसार इति, अत उत्तरं पठति ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं, आदिमत्त्वे हि संसारस्य
अकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः अकृताभ्या-
गमप्रसङ्गस्य, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् । न चेश्वरो
वैषम्यहेतुरित्युक्तं । न चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणं एक-
रूपत्वात् । रागादिक्लेशवासनाक्षिप्रकर्मोपेक्षा त्वविद्या वैषम्य-
करी स्यात् । न च कर्मान्तरेण शरीरं सम्भवति, न च शरी-
रमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरेतराश्रयदेवप्रसङ्गः । अनादित्वे तु
बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च

• पक्षाद्भाविकर्मकृतं वैषम्यमित्याशङ्क्या न्याय्याश्रयमाह । सृष्ट्यन्तरेति ।
आद्या सृष्टिरित्युपलक्षणं आदावेकरूपत्वे मध्ये विषमकर्मात्यंतौ हेतु-
भावेनोत्तरसृष्ट्यानामपि तुल्यत्वस्य दुर्वारत्वादिति द्रष्टव्यं । परिहारः
सुगमः, प्रथमसर्गः कश्चिन्नास्तीत्यत्र प्रमाणं पृच्छति । कथं पुनरिति ॥

उपपत्तिसहितश्रुत्यादिकं प्रमाणमिति सूत्रव्याख्यया दर्शयति ।
उपपद्यते इति । हेतुं विनैव सर्गाङ्गीकारे ज्ञानकर्मकाण्डवैयर्थ्यं स्या-
दित्यर्थः । ननु सुखादिवैषम्ये ईश्वरोऽविद्या वा हेतुरस्त्वित्याशङ्क्य क्रमेण
दूषयति । न चेश्वर इत्यादिना । कस्तर्हि हेतुस्तत्राह । रागादीति ।
रागद्वेषमोहाः क्लेशस्तेषां वासनाभिराक्षिप्तानि, कर्माणि धर्माध-
र्मजातिश्रूपाणि, तदपेक्षा त्वविद्या सखादिसर्गवैचित्र्यहेतुः, तस्मा-

संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः । श्रुतौ तावत् 'अनेन जीवुनात्म-
ना' इति सर्गप्रमुखे शरीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनि-
मित्तेनाभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति । आदिमत्त्वे तु
ततः *प्रागनवधारितः प्रणः स कथं प्राणधारणनिमित्तेन
जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत । न च धारयिष्यतीत्यतोऽभि-
लप्येत, अनागताद्धि सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बलीयान् भवति
अभिनिष्पन्नत्वात् । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्'
इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसङ्गावं दर्शयति । स्मृतावयवनादित्वं
संसारस्योपलभ्यते । 'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चा-
दिर्न च सम्प्रतिष्ठा' इति । पुराणे चातीतानामनागतानाञ्च
कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितं ॥

द्विविद्यासहकारित्वेन क्लेशकर्मणामनादिप्रवाहोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः ।
किञ्च कष्टेः सादित्वे प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न सम्भवति हेत्वभा-
वात्, न च कर्म हेतुः शरीरात् प्राक् कर्मासम्भवात्, तस्मात् कर्मश-
रीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय सर्वत्रैव वादिभिः संसारस्यानादि-
त्वमङ्गीकार्यमित्याह । न चेति । सर्गप्रमुखे कष्टादौ प्राग्धारितप्रा-
णोऽपि सन् प्रत्यगात्मनिधारणनिमित्तेन जीवशब्देनोच्यतामित्य-
त्राह । न च धारयिष्यतीति । 'ग्रहस्यः सदृशीं भार्यामुपेयात्' इत्या-
दावगत्या भाविवृत्त्याश्रयणमिति भावः । अस्य संसारवृत्तस्य स्वरूपं
सत्यं मिथ्या वेत्यपदेशं विना नोपलभ्यते, ज्ञानं विनान्तोऽपि नास्ति ना-
प्यादिरूपलभ्यते असत्त्वादेव न च सम्प्रतिष्ठा मध्ये स्थितिः दृष्टनष्टस्व-
रूपत्वादिति गीतावाक्यार्थः । संसारस्यानादित्वेऽपि मिथ्यात्वादेक-
मेवाद्वितीयमित्यवधारणमुपपन्नं । तस्मान्निरवद्ये ब्रह्मणि समन्वयावि-
रोध इति सिद्धं ॥

सर्वधर्मापपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्प्रवधारिते वेदार्थे परैरुपनिषद्भिः विलक्षणत्वादीन् दोषान् पर्यहार्थादाचार्यः, इदानीं परंपन्नप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणमारम्भमाणः स्वपक्ष-परिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति । यस्मादस्मिन् ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते 'सर्वज्ञं सर्वशक्तिं महामायञ्च तद्ब्रह्म' इति तस्माद-जातिगङ्गानीयमिदमौपनिषदं दर्शनमिति ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्गोविन्दपूज्यपाद-शिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥ * ॥

सर्वधर्मापपत्तेश्च । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुत्पादानत्ववादिवेदान्त-समन्वये विधेयः, स किं यन्निर्गुणं तन्नेपादानं यथा रूपमिति न्यायेन विरुध्यते नवेति सन्देहे भवत्वोत्तरस्य विषमव्युत्थितनिमित्तत्वं तस्य योजकस्य कर्मणः सत्त्वान्नृपादानत्वं तद्व्यापकस्य सगुणत्वस्या-भावादिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह । चेतन-मिति । विवर्तनोपादानत्वं निर्गुणस्याप्यविरुद्धं, अज्ञातत्वस्य अमाधि-ष्ठानत्वप्रयोजकसत्त्वात्, सगुणत्वन्त्वव्यापकं शब्दादिगुणेषु नित्यत्वादि-भ्रमदर्शनादिति भावः । यद्यपि सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च लोके कारण-धर्मत्वेनाप्रसिद्धं तथापि यो यस्य कर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्त्येति प्रसिद्धं, ईश्वरस्यापि सर्वकर्तृत्वश्रवणात् प्रसिद्धानुसारेणार्थान्निरति-शयसर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वञ्च सिध्यतीत्यभिसन्धायामह । सर्वज्ञं सर्वश-क्तीति । महामायमिति कर्तृत्वोपादानत्वकथने सर्वशब्दापञ्चालना-योक्तुं । तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कश्चिद्दोष इति सिद्धं ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्द-भगव-त्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां द्वितीयस्या-ध्यायस्य प्रथमपादः समाप्तः ॥ :: ॥

अभ्युपगन्तुमनन्तमपारमिति । अत्राह । अर्थाकारे चायतने
परिच्छिन्नमात्रे स्थितिप्रसिद्धं प्रधानं परिगृहीतव्यं, तच्च हि कार-
णत्वादायतनत्वोपपत्तेः । अतिप्रसिद्धो वा वायुः, आत् “वायु-
र्वाव गौतम तत्सूत्रं वायुवी वै गौतम सूत्रेणायस्य लोकः परस्य
लोकः सर्व्वाणि च भूतानि मन्दृभ्यानि भवन्ति” इति । वायो-
रपि विधरणत्वप्रवणत् । शरीरो वा स्यात्, तस्यापि भोक्तृ-
त्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्त इदमाह,
सुभाषायतनमिति । यौञ्च भृञ्च शुभुवौ शुभुवावादी यञ्च
तदिदं शुभादि । यदेतस्मिन् वाक्ये यौः पृथिव्यन्तरिचं मनः
प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्यायतनं परं
ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः । स्वप्नश्वादात्मशब्दादित्यर्थः । “आत्म-
शब्दो होह भवति तमेवैकं जानय आत्मानं” इति । आत्म-

जानय अत्रादिना अन्वा अनात्मवाचो विमुक्षय विज्ञेय निःश्रेयं
तज्जय एव वाग्विभोक्तृपूर्वकात्मसाक्षात्कारोऽमृतस्य मोक्षस्यासारा-
पारदुर्वारसंसारवारिधेः परपारस्य सेतुरिव सेतुः प्रापय इति मा-
हवत् अतिमुमुक्षुनूपदिशति । तत्रायतनत्वस्य साधारणधर्मस्य दर्श-
नात् संशयमाह । तत् किमिति । अमृतस्य ब्रह्मणः सेतुरिति यथा
ब्रह्मणोभिन्नत्वेन सेतोः अतत्वादेवशब्दपरामर्शं सुभाषायतनमन-
श्चैव सेतुरिव सेतुरित्याह । अमृतस्येति । भेदअवस्थात् सेतुरिति
अवस्थाचेत्यर्थः । एव भेदअवस्थां आख्यातं सेतुमवस्थां स्वयं विदधेति ।
पारवानिति । अनन्तं आचतः । अपारं देशतः, अत्रविधारकमुख-
सेतोयं हवासम्भवात् गौतमसेतुयमे कर्षणे मुखसेतविनाभूतपारव-
त्तमुक्तवानेव कश्चिद् माह । न तु मुखस्थानियतविधारकमुखवानी-
श्वर इति भावः । यथा यौचै मन्त्रा सूत्रेण पथिता एवं च गौतम
समष्टिभिन्नात्मकवाचुना सूत्रानि सर्व्वाणि मन्दृभ्यानि पथितानि

शब्दस्य परमात्मपरिग्रहे सम्भवकृत्स्नते नार्थान्तरपरिग्रहे ।
 कश्चित् शब्दभेदेनैव ब्रह्मण आद्यतनत्वं श्रूयते “सम्बन्धाः सोम्येमाः
 सर्वाः प्रजाः सृष्टायतनाः समप्रतिष्ठाः” इति । शब्दभेदेनैव चेह
 पुरस्तादुपरिगृह्य ब्रह्म सङ्कीर्तते “पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो
 ब्रह्म परामृतं” इति, “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् पश्चाद् ब्रह्म
 दक्षिणतद्योऽन्तरेण” इति च । तत्र त्वाद्यतनाद्यतनवद्भावश्रवणात्
 “सर्वं ब्रह्म” इति च सामानाधिकरण्यात् । यथाऽनेकात्मको वृक्षः
 शाखास्कन्धो मूलश्चेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्क्य
 सम्भवति । तां निवर्त्तयितुं स्थावधारणमाह “तमेवैकं जानथ
 आत्मानं” इति । एतदुक्तं भवति न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र
 आत्मा विशेषः । किं तर्हि । अविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं “विद्यया
 प्रविश्यापयन्नात्ममेवैकमाद्यतनभूतमात्मानं जानीष्यैकरसं” इति ।

भवन्तीति श्रुत्यर्थः । आत्मशब्दात् पक्षद्वयमप्ययुक्तमित्यत आह ।
 प्रारीरी वेति । सद्वितीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेश्चेत्यर्थः । नन्वात्मशब्दो
 जीवे सम्भवतीत्यत आह । आत्मशब्दश्चेति । उपाधिपरिच्छिन्नस्य
 जीवस्य सर्ववस्तुप्रत्यक्षं मुख्यं ज्ञातीत्यर्थः । उपक्रमस्य साधारणायतन-
 त्वस्य गौतमसेतुत्वकिङ्कात् प्रथमश्रुतात्मश्रुत्या ब्रह्मत्वनिश्चय इति भावः ।
 शब्दोदितस्यार्थान्तरमाह । कश्चित् इति । प्रजानामुत्पत्तौ सदेव मूलं
 स्थावावायतनं तस्यप्रतिष्ठेति ब्रह्मवाचिसत्यदेन ह्यन्देश्ये ब्रह्मण आ-
 द्यतनत्वश्रुतेरपि तथेत्यर्थः । अर्थान्तरमाह । शब्दभेदेनैवेति । यस्मिन्
 यौरिति वाक्यात् पूर्वोत्तरवाक्ययोः पुरुषब्रह्मादिशब्देन ब्रह्मसङ्कीर्त-
 नात्मशब्देऽपि ब्रह्म ग्राह्यमित्यर्थः । पुरुष इति पूर्ववाक्यं, ब्रह्मैवेत्युत्त-
 रवाक्यं, सर्वास्तु दिक्षु स्थितं सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरकोत्तरस्यां दिशि
 कदाह्यववाक्यस्य सविज्ञेयब्रह्मपरत्वमाशङ्क्य वाक्यं व्याचष्टे । तत्रेवा-
 दिना । सामानाधिकरण्यादिविचित्र आत्मेति सम्बन्धः । यस्मिन् सर्व-

यथा यस्मिन्नास्ती देवदत्तः तदानयेत्युक्त आश्विनमेवाङ्गयति न
 देवदत्तं तददायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो विशेषलमुपदिशते
 विकारानृताभिसम्बन्धस्य आपवादः श्रूयते “सर्वोऽयं सृष्टु-
 माप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति । सर्वं ब्रह्मेति तु सामा-
 नाधिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थं नानेकरसताप्रतिपादनार्थं “य
 यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसघ्न एवैवं वा अरेऽव-
 मात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघ्न एव” इत्येकरसताम-
 वशात् । तस्माद्युभासायतनं परं ब्रह्म । यत् तूक्तं सेतुश्रुतेः सेतोऽथ
 पारवत्त्वापत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण युभासायतनेन भवितव्य-
 मिति, अत्रोच्यते । विधरणत्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते
 न पारवत्त्वादि । न हि मृदाहमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्य-
 चापि मृदाहमय एव सेतुरभ्युपगम्यते । सेतुश्रुत्यर्थोऽपि विध-

मेतन्ममेवैकमित्येवकारैकशब्दाभ्यां निर्विशेषं ज्ञेयमित्युक्ता ईदृशान्तर-
 माह । विकारादुच्यते । विकारे अद्वये कल्पिते अभिसम्बोऽभिमाने ।
 यस्य तस्यानर्थभागेन निन्द्यश्रुतेः कूटस्थसत्त्वं ज्ञेयमित्यर्थः । कथं तर्हि
 सामानाधिकरण्यं तत्राह । सर्वं ब्रह्मेति । यस्मात्तः स स्वाभिरिति वद्
 यत् सर्वं तद्ब्रह्मेति सर्वोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानाद् वाचनार्थं, न तु वद्ब्रह्म
 तत्सर्वमिति नानासत्त्वार्थमित्यर्थः । तत्र नियामकमाह । स यथेति ।
 जगदपि योऽन्तर्कश्चैव रसान्तरमूढः सर्वो जगद्वैकरसो यथा, इव-
 मरे मैत्रेयिः चिदेकरस आत्मैक्यः । यद्यपि पारवत्त्वसावयवत्वादिकं
 मुख्यसेलस्यभिचारि तथापि सेतोर्ब्रह्मादिवत्स्वरूपं यद्विधारकं तदेव
 स्यभिचारित्वेऽपि सेतुपदार्थकदेष्टव्याद्ब्रह्मणेन ग्राह्यं न तु पदार्थवच्चि-
 भूतं पारवत्त्वादिकमित्याह । अत्रोच्यत इति । दृष्टान्तादुपदिशति-
 प्रसङ्गमाह । न हीति । अत्र श्रुतौ घटेति ज्ञेयः । विधायकस्य ब्रह्म-

रक्षतमात्रमेव न धारवत्त्वादि विज्ञो बन्धनकर्षणः सेतुशब्द-
 व्युत्पत्तेः । अपर आह तमेवैकं जानय आत्मानमिति । यदेतत्
 सङ्कीर्तितमात्मज्ञानं यच्चैतदन्या वाचो विमुच्येति वाग्मि-
 मोचनं तदचान्दितवशाधनत्वादस्त्वस्यैव सेतुरिति सेतुश्रुत्या
 सङ्कीर्णते न तु शुभाद्यायतनं । तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणो
 ऽर्धाकारेण शुभाद्यायतनेन भवितव्यमित्येतदुक्तं ॥

मुक्तोपसृप्य व्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म शुभाद्यायतनं यस्मान्मुक्तोपसृप्यताऽस्य
 व्यपदिश्यमाना दृश्यते । मुक्तोपसृप्यं मुक्तोपसृप्यं । देहादिष्व-
 नात्मस्वरूपमस्तीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्प-
 रिभवादौ च द्वेषः, तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनन्त-
 भेदोऽनर्थजातः सन्ततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः, तद्विपर्ययेणाविद्या
 रागद्वेषादिदोषमुक्तोपसृप्यं गम्यमेतदिति शुभाद्यायतनं प्रकृत्य
 व्यपदेशो भवति । कथं ।

यत्नं स्फुरयति । घिन इति । सिनेति ब्रह्मासीति सेतुपदार्थकदेशो
 विचारकमित्यर्थः । यथा चान्तपदस्य भावप्रधानत्वादन्तत्वस्य सेतु-
 विचारकं ब्रह्मास्यैवान्ततत्वं बान्धवत्वार्थः । यद्वा शुभाद्याधारो ब्रह्म न
 सेतुशब्दार्थः किञ्चिद्व्यवहितं जानमित्याह । अपर इति । फलितमाह ।
 तत्र यदुक्तमिति । जाने सेतौ गृहीते सतीत्यर्थः । मुक्तोपसृप्यं प्रत्य-
 क्षेण प्रार्थ्य बद्धं ब्रह्म तस्याचोक्तेरिति सूत्रार्थः । मुक्तिप्रतिषेधमिदं बन्धं
 दर्शयति । देहादिष्विति । तद्विपर्ययेनेति उक्तपक्षेष्टेनात्मकबन्धनि-
 वन्नाऽऽत्मना किञ्चनमित्यर्थः । यथा यथो गङ्गाया नामरूपे विहाय
 समुद्रात्मना निवृत्तिं यथा गङ्गायाद्विदधि संसारं विहाय पराव-

“भिद्यते हृदयमन्विच्छन्ने सर्वसंज्ञाः ।

धीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” ॥

इत्युक्त्वा ब्रवीति “तथा विद्वान्नामरूपादिभुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यं” इति ब्रह्मण्यस्य भुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं ब्राह्मे ।

“यदा सर्वं प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः, अथ मर्त्याऽमृतो भवत्यथ ब्रह्म समश्नुते” ॥

इत्येवमादौ । प्रधानादीनान्तु न कश्चिन्भुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धमस्ति । अपि च “तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुच्यथ” इति वाग्विमोक्तपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह शुभाद्यायतनस्योच्यते । तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टं ।

“तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वन्ति ब्राह्मणः ।

जानुष्यादादहंस्त्वहं वाचो विप्रवन् हि तत्” ॥ इति ।

कारणादव्यक्तात् परं पूर्वं स्वयं ज्योतिरागन्धं प्रव्यक्तेन प्राप्य तिष्ठतीत्याह । तथा विद्वानिति । इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह । ब्रह्मण्यवति । अस्य मुमुक्षोः हृदीति यदेनात्मधर्मत्वं कामानां निरस्तं यदा कामनिवृत्तिरथ तदाऽमृतो भवति मरणहेतुभावात्तत्र चैवकमनर्घनिवृत्तिः किन्त्वथ देहे तिष्ठन्नेव ब्रह्मानन्दमश्नुत इत्यर्थः । निष्कान्तरमाह । अपि चेति । धीरो विवेकी तमेवात्मानं विज्ञाय विमुक्तं लक्ष्यपदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं कुर्व्यात् । ज्ञानार्थिनो ज्ञानप्रतिबन्धककर्मकाण्डादेर्वैमुख्यमाह । नेति । ब्रह्मनित्युक्त्वा अस्यान् वेदात्मज्ञानप्राप्तिकरोति ।

“अदौ ज्ञानाणि वर्जानामुरः कण्ठः शिरस्यथा ।

जिह्वामूकश्च इत्याद्य नासिजोष्ठौ च तावु च” ॥ इति ।

तस्मादपि शुभाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥

नानुमानगतच्छब्दात् ॥ ७ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको * वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्था-
न्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमानं सा-
क्षास्ततिपरिकल्पितं प्रधानमिह शुभाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यं ।
कस्मात् । अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्द-
स्तच्छब्दो न तच्छब्दोऽतच्छब्दः । न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य
प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेना-
यतनत्वेन वाऽवगम्यते । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दो
ऽवास्ति “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्यादिः । अत एव न वा-
युरपीह शुभाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

अद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वञ्च सम्भ-

यतानि वागिन्द्रियस्थानत्वाद् वाक्यशब्देनोच्यन्ते तेषां शोधकमा-
त्रमनात्मशब्दोच्चारणकृतं तद्व्यानात्मनसो ग्लानिमात्रमित्यर्थः । वैशे-
षिक इति । असाधारण आत्मशब्दादिरित्यर्थः । अतच्छब्दादित्यस्या-
र्थान्तरमाह । तद्विपरीतस्येति । अत एवातच्छब्दादेव प्राणभृचेति
सूत्रे अकारः पूर्वसूत्रस्थानजोऽनुवक्तव्यः । सर्वज्ञपदसमानाधिकारस्य
आत्मशब्दो न जीववाचीत्यतच्छब्दस्तस्मादित्यर्थः । ननु नानुमान-
प्राणभृतावतच्छब्दादित्येकमेव सूत्रं किमर्थं न कृतं, उभयनिरास-
हेतोर्देहत्वादित्यत आह । दृग्गिति । योगः सूत्रं, उत्तरसूत्रस्य हेतुनां
जीवमात्रनिरासेनाप्येऽपि सुबोधार्थं प्राणभृचेति प्रथमं सूत्रकार-
मित्यर्थः । तन्निव हेतुनाकाङ्क्षादारा आचष्टे । कुतश्च नेत्यादिना ।

* असाधारणेति सु० पा० ।

वति तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यवच्छेदे सत्य-
सादेवातच्छब्दात् प्राणभृदपि न शुभाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ।
न चोपाधिपरिच्छिन्नस्वाविभोः प्राणभृतो शुभाद्यायतनत्व-
मपि सम्यक् सम्भवति । इत्ययमङ्गकरणमुत्तरार्थं । कुतश्च न
प्राणभृद् शुभाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशस्यैव भवति “तमेवैकं जानद्य आत्मानं” इति
ज्ञेयज्ञातभावेन । तत्र प्राणभृत् तावत् मुमुक्षुत्वाद्यात्ता परि-
शेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं शुभाद्यायतनमिति गम्यते ।
कुतश्च न प्राणभृद् शुभाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणश्लोके परमात्मनः “कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवति” इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् । परमा-
त्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्, न केवले
प्राणभृति । कुतश्च न प्राणभृद् शुभाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥

स्थित्यदनाभ्याम् ॥ ७ ॥

शुभाद्यायतनञ्च प्रकृत्य “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया” इत्यत्र

यद्यपि विशुद्धः प्रत्यक्षात्मैवात्र ज्ञेयः तथापि जीवलाभारेण चातुर्भया-
द्भेदात् ज्ञेयरूपत्वमिच्छार्थः । इत्यत्र जीवत्वनिवृत्तिविशिष्टत्वेन जीवस्य
शुभादिवाक्यार्थत्वं निरस्य तेन शुद्धरूपेणेति मन्तव्यं । ननु स्थितेश्वर-
स्यादनाब्जोवस्य हासुर्बलजोक्तावपि ईश्वर आश्रयतनवाक्येन विमथ

स्वित्वादेने निर्दिश्यते, "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वति" इति कर्ष-
कस्वादनं, "चनमसन्व्योऽभिचाकशीति" इत्यादामोन्वेनावस्थानं,
ताभ्याश्च स्वित्वादेनाभ्यामीश्वरचेचज्ञौ तत्र गृह्येते । यदि चेन्मरे-
द्युभाषावतनत्वेन विवक्षितस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य चेचज्ञात् पृथग्व-
चनमवकल्पते, चन्वयाद्याप्रकृतवचनमाकस्मिकममन्वृत्तं स्यात् ।
ननु तत्रापि चेचज्ञाचेचरात् पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत
न तस्याविवक्षितत्वात् । चेचज्ञो हि कष्टत्वेन भोक्तृत्वेन च प्र-
तिशरीरं बहुपाधिकवम्बन्धो लोकत एव प्रसिद्धो नामौ श्रुत्या
तात्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरस्य लोकतोऽप्रसिद्धत्वात् श्रुत्या ता-
त्पर्येण विवक्ष्यत इति न तस्याकस्मिकवचनं युक्तं । "गुहां
प्रविष्टावात्मानौ हि" इत्याद्येतदर्थितं । दा सुपर्णेत्यस्यामृची-
श्वरचेचज्ञावुच्येते इति । यदाऽपि पैङ्गुपनिवत्कृतेन व्याख्याने-
नास्माद्वचि वचनचेचज्ञावुच्येते तदाऽपि न विरोधः कश्चित् । कथं
प्राचक्षदिव घटादिच्छिद्रवत् वज्राद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रति-

प्राचक्ष इत्यत आह । वरि चेचर इति । अत्र चेचरः मुडचिन्मात्रो
याश्च । न सम्यक्त्वादिविभिन्नः तस्यां प्राप्तिपाद्यत्वात् । तथा चाप्र-
तिपाद्यार्थसाधकान्धे वचनासम्भवात् । आद्यराज्येन यद्वचं कार्य-
मित्यभिप्रेत्यः । तमच्चात्माऽऽवृत्ते । ननु तत्रापीति । वज्राखरूपप्र-
विष्टाद्वार्धमवकादप्रकृतस्यापि चेचप्रसिद्धस्य जीवस्यानुवादस-
म्भव इति परिहरति । नेति । ननु दासुपर्णेनैव बुद्धिजीवयोवतोः
कथमिदं वचनमित्यत आह । मुहामिति । स्वित्वादेनाभ्यामीश्वरचे-
चयोरेवमुवादेनैव दर्शितं इत्यर्थः । नन्वत्र जीवेष्टौ मानुवाद्यौ पैङ्गु-
वास्याविरोधादतः वज्राखरूपविरहित आह । यदापीति । तदापीति

शरीरं शुद्धमाद्यो शुभाद्याद्यतनं न भवतीति प्रतिविद्यते । अथ
 सर्वशरीरेषूपधाधिभिर्विनेपक्षक्ष्यते पर एव न भवति । अथा
 घटादिष्विद्राणि घटादिभिर्पधाधिभिर्विनेपक्षक्ष्यमाणांनि
 महाकाश एव भवन्ति तदत् प्राप्तभूतः परकादन्वत्वानुपपत्तेः
 प्रतिषेधो नोपपद्यते, तस्मात् सत्त्वाद्यभिमानिन एव शुभाद्या-
 द्यतनत्वप्रतिषेधः, तस्मात् परमेव ब्रह्म शुभाद्याद्यतनं । तदेतत्
 “अवृथात्वाद्विगुणको धर्मोक्तेः” इत्यनेनेव सिद्धं, तस्यैव हि
 भूतयोनिवाक्यस्य मध्य इदं पठितं “अस्मिन् योः पृथिवी वा
 नारिचं” इति । प्रपञ्चार्थानु पुनरप्यन्वयः ।

भूमा सम्मसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समामनन्ति “भूमा त्वेव जिज्ञासितव्यः” इति, “भूमानं
 भगवो जिज्ञासे” इति, “यच्च नान्यत् पश्यति नान्यच्छ्रुयतेति नान्य-
 दिजानाति य भूमा, यच्च यन्नान्यत् पश्यत्यन्वच्छ्रुयतेत्यन्वदिजाना-

सूत्रस्यासङ्गतिर्नास्तीत्यर्थः । अद्वयवाक्येन बुद्धिमनुष्य स्थितिवान्मेन
 बुद्ध्यादिविषयवस्तुप्रत्यक्षब्रह्मयो ज्ञेयस्योक्तेर्बुद्ध्यादिवान्मे तदेव याज्ञं
 न वक्ष्यपहितो जीव इति सूत्रसङ्गतिमाह । “अपमित्रादिना । नन्व-
 चानुपहितो जीव उक्तो न परं ब्रह्मेत्यत आह । अस्मिन्ति । मैत्रवत्त्वं
 ब्रह्मवे । तदेतदिति । शुभादिवस्तुस्य ब्रह्मपरत्वमित्यर्थः । समासश्चे ।
 प्रपञ्चार्थमिति । सैतुब्रह्मवाक्यानेन भूतयोनेः प्रत्यक्षात्मत्वसुखीकर-
 मित्यर्थः । तस्मान्मुख्योपनिषद्, ब्रह्मणि समन्वितेति सिद्धं । भूमा ।
 हान्मेत्यनुदाहरति । इदमिति । वाक्यं सुखमस्ति भूमैव सुखं तस्मात्
 तिरतिप्रवक्ष्यार्थिना भूमैव विचार्य इति नारदं प्रति समन्वुमा-
 देयोक्ते कति नारदो ब्रूते । भूमानमिति । भूजो, यच्चयमद्वितीयत्व-

ति तदर्थं" इत्यादि । तत्र संशयः किं प्राज्ञो भूमा स्यादाशेषित्
परमात्मिति । कुतः संशयः । भूमेति तावद् बहुलमभिधीयते ।
"बहोर्लोपो भू च बहोः" (पा० ३॥ ४॥ १५८) इति भूमन्प्रत्यय भा-
वप्रत्ययान्ताकारणात् । किमात्मकं पुनस्तद्वृत्तमिति विवेचा-
काङ्क्षायां "प्राज्ञो वा आशया भूमान्" इति सन्निधानात् प्राज्ञो
भूमेति प्रतिभाति । तथा कुतः "स्ये मे भगवद्ब्रह्मेक्षरति शोक-
मात्मवित्" इति, "सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य
धारं तारयतु" इति प्रकरणेत्यानात् परमात्मा भूमा इत्यपि
प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं न्यायं कस्य वा ज्ञानमिति भवति सं-
शयः । किमावत् प्राप्तं प्राज्ञो भूमेति । कस्यात् । भूयः प्रश्नप्रतिवच-

माह । वचेति । भूमन्प्रत्यय परिच्छिन्नप्रत्ययलोप्या कटयति । वचेति ।
अथ संशययोर्न प्रश्नपूर्वकमाह । कुत इत्यादिना । बहोर्भावे इति
विग्रहे एवमादिभ्य इमनिजिति इमनिप्रत्यये कृते बहोर्लोपो भू च
बहोर्इति सूत्रेण बहोः परस्मैमनिप्रत्ययस्थादेरिकारस्य लोपः स्यात्
बहोः स्थाने भूरित्वादेशश्च स्यादित्युक्ते भूमन्निति शब्दे निष्पन्नः,
तस्य भावार्थेनेमिप्रत्ययान्ताद्भूतं वाच्यं । तत् किं धर्मिकमित्या-
काङ्क्षायां सन्निहितप्रकरणाः प्राज्ञो धर्मी भाति । वाक्योपक्रमस्य चा-
त्माऽहं उपनिषादनायेको धर्मित्वेन भातीति सन्निहितव्यवहितप्र-
करणाभ्यां संशय इत्यर्थः । पूर्वमात्मशब्दाद् दुष्प्रामाण्यतनं प्रत्येक्युक्तं,
तद्वति शोकमात्मविदित्वेन प्रत्यक्षस्यात्मशब्दप्रयोगादित्यालोपसङ्ख्या
पूर्ववत्प्रवृत्तिः । प्राज्ञो भूमेति । धर्मधर्मिणोरभेदात् सामानाधि-
करणत्वं प्रत्यक्षं । पूर्वोत्तरयुक्तयोः प्राज्ञोपाकाः, प्रत्यक्षानवयवत्वं जनेन
जन्तव्यं । अथाशये भूयः प्रश्नात्तरभेदादर्थभेदो दृश्यते । भूमा तु
प्राज्ञात् वरं भूयः प्रश्नं विनैवोक्तमित्यनेन प्रासादभिन्न इत्याह । क-
स्यादित्यादिना । प्राज्ञाद् भूय इति न दृश्यत इति पूर्वोक्तं सत्यम् ।

नपरस्परदर्शनात् । यथा हि “अस्ति भगवो नासो भूयः” इति,
 “वाज्वाय नासो भूयसी” इति, तथा “अस्ति भगवो वासो भूयः”
 इति, “मनो वाय वासो भूयः” इति च नामादिभ्यो ज्ञाप्राप्यात्
 भूयः प्रत्यप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तः, नैवं प्राप्यात् परं भूयः प्रत्यप्र-
 तिबचनं दृश्यते । “अस्ति भगवः प्राप्याद्भूयः” इति, “अदो वाय
 प्राप्याद्भूयः” इति, “प्राप्यमेव तु नामादिभ्य आशानोभ्यो भूयांसं
 प्रासो वाय आशानो भूयान्” इत्यादिना वप्रपञ्चमुक्ता प्राप्य-
 दर्शिन्यातिवादित्वं “अतिवाचसी” इति, “अतिवाचसीति ब्रूया-
 न्नाप्यजुवीत” इत्यभ्यनुज्ञाया, “एव तु वा अतिवदति यः सत्येना-
 तिवदति” इति प्राप्यव्रतमतिवादित्वमनुज्ञायापरित्यज्यैव प्राप्यं
 सत्यादिपरस्परया भूमानं समवतारयन्, “प्राप्यमेव भूमानं मन्व-
 ते” इति गम्यते । कथं पुनः प्राप्ये भूमेति व्याख्यायमाने यच्च ना-
 न्यत् पश्यतोत्येद् भूयो वचनपरं वचनं व्याख्येयमिति । उच्यते ।
 सुषुप्त्यवस्थायां प्राप्यपक्षेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्ति-

नन्वेव तु वा अतिवदतीति तुल्यत्वेन प्राप्यप्रकारविवेदान्न प्राप्यो
 भूमेत्यत आह । प्राप्यमेवेति । नामाद्याशानान्प्राप्यान्तीत्य प्राप्यं
 खेदं वदतीत्यतिवादो प्राप्यवित्त्वं प्रति अतिवाचसीति ज्ञेयमित्त्वं प्रत्ये
 क्यते अस्तीति ब्रूयात्, नाहमतिवादीत्यपञ्चनं न कुर्व्यादित्युक्तं प्राप्य-
 विदं, एव इति पैरास्यस्य सत्यवचनञ्जानमननस्यहृदिधर्मपरस्परतां
 विधातुं भूमेवदेशात् प्रकरविवेदः । तुल्यत्वे नामाद्युपासकस्याति-
 वादित्वनिरासार्थं इत्यर्थः । भूयो वचनवचनं सुखात्मकतत्त्वस्य प्राप्ये
 प्रत्यपूर्वत्वं योजयति । कथं पुनरित्यादिना । प्राप्यपक्षेषु प्राप्ये कीनेषु
 न प्रत्येति सुषुप्तपुरुष इति ज्ञेयः । “मार्गपक्षो ह वा एवोऽवानो आ-

इदं नान्तं सम्भवति प्राणस्यापि यत्र नान्यत् पश्यतोत्येतत्सर्वं ।
 तथा च श्रुतिः “न शृणोति न पश्यति” इत्यादिना सर्वकरण-
 व्यापारप्रत्यक्षमर्थरूपां सुषुप्तवस्थामुक्त्वा “प्राणायाम एवेतस्मिन्
 पुरे जायति” इति तस्यामेवावस्थायां स्पष्टवृत्तेः प्राणस्य जागरणं
 भुवतो प्राणप्रधानां सुषुप्तवस्थां दर्शयति । यच्चैतद्भूतः सुखत्वं
 भुतं “यो वै भूमा तत् सुखं” इति तद्व्यविरुद्धं, “अथैव देवः
 स्वप्राणं पश्यत्यथ यदेतस्मिंश्चक्षुरीरे सुखं भवति” इति सुषुप्तव-
 स्थायामेव सुखश्रवणात् । यच्च “यो वै भूमा तदमृतं” इति,
 तदपि प्राणस्याविरुद्धं, “प्राणो वा अमृतं” इति श्रुतेः । कथं पुनः
 प्राणं भूमानं मन्यमानस्य “तरति शोकमात्मवित्” इत्यात्मविवि-
 दिषया प्रकरणस्योक्त्या उपपद्यते, प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति
 ब्रूमः । तथा हि “प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः
 स्वभा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः” इति प्राणमेव सर्व्यात्मानं
 करोति । “यथा वा श्वरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्व्यं
 समर्पितं” इति च सर्व्यात्मत्वारनाभिनिर्दर्शनाभ्याश्च सम्भवति
 त्रैपुण्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य । तस्मात् प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तं ।
 तत इदमुच्यते । परमात्मैवैव भूमा भवितुमर्हति, न प्राणः ।

बोऽन्वाहार्यपञ्चनः आहवनीयः प्राणः” इति श्रुतेः, प्राणा अस्य इह
 पुरे शरीरे जायति सन्धापारा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः । देवो जीवः, अथ
 तथा स्वप्रदर्शनकाले सुखश्रवणात् प्राणस्य सुखत्वमविद्वज्जमित्यन्वयः ।
 आत्मपदेनोपक्रमविरोधं परिहरति । प्राण एवेति । प्राणस्यात्मत्वं
 कथमित्याह श्रुतत्वादित्याह । तथा चेति । सर्व्यं समर्पितमिति
 च सर्व्याधिकृत्यं प्राणं लीकरोति श्रुतिरित्यन्वयः । अत आत्मत्वं प्रा-

कक्षात् । सम्प्रसादादध्युपदेशात् । सम्प्रसाद इति सुबुद्धं ज्ञानमु-
च्यते सम्प्रत्यक्षोदत्यस्मिन्निति निर्णयनात् । दृष्टद्वारस्थं च क-
प्रजामरितज्ञानाभ्यां सद्य पाठात्, तस्याच्च सम्प्रसादावस्थायां
प्राप्नो आमर्त्तीति प्राप्नोऽन्व सम्प्रसादोऽभिप्रेयते प्राप्तादूर्ध्वं भूमा
उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः । प्राञ्च एव चेद्भूमा स्थात् स एव त-
स्यादूर्ध्वमुपदिश्येतेत्यस्मिन्नेतत् स्यात् । न हि नामैव नामो भूय
इति नाम उर्ध्वमुपदिष्टं । किं तर्हि । नामोऽन्वदर्थान्तरमुप-
दिष्टं वागास्थं वाग्भाव नामो भूयसीति, तथा वागादिभ्योऽप्या-
प्राप्तादर्थान्तरमेव तत्र तचोर्ध्वमुपदिष्टं, तदत् प्राप्तादूर्ध्वमुपदि-
श्यमानो भूमा प्राप्तादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति । नन्विह नास्ति
प्रश्नः, अस्ति भगवः प्राप्ताद् भूय इति । नापि प्रतिवचनमस्ति
प्राप्ताददो वाव भूयोऽस्तीति । कथं प्राप्तादधिभूमोपदिश्यते
इत्युच्यते प्राञ्चविषयमेव चातिवादित्यमुत्तरचानुक्तव्यमात्रं पश्चा-
मः । “एव तु वा चातिवदति यः सत्येनातिवदति” इति, तस्या-

त्रेऽपि मुख्यमिति भावः । भूमरूपत्वं योजयति । सर्वोक्तत्वेति ।
सम्प्रसादशब्देन प्राञ्चं कक्षयितुं मुख्यार्थं दर्शयति । सम्प्रसाद इति ।
स वा दृष्ट इत्यस्मिन् सम्प्रसादे स्मिता पुनरामर्यतीति प्रयोगाच्च । तत्
यद् सुबुद्धिवाचकमित्याह । दृष्टदिति । नाचार्यसम्प्रसात् प्राप्नो कक्ष
इत्याह । तस्याचेति । अत्र सूत्र इत्यर्थः । भूमा प्राप्ताद्विभ्रः, अथाध्याये ।
तस्यादूर्ध्वमुपदिष्टत्वात्नामादेरूर्ध्वमुपदिष्टत्वादिबदित्यर्थः । विप्रश्न-
हेतुत्वेन वाचकमाह । प्राञ्च एव चेदिति । अथैव तस्यादूर्ध्वमु-
पदिष्टत्वमनुक्तं नामादिषु चदृष्टत्वेत्यर्थः । हेतुसिद्धिं प्रकृति । नन्वि-
हेति । प्रकृतप्राञ्चवित् परामर्शक इव प्रत्येक न भवति तस्य

भाषितं प्राक्वाद्युपदेश इति । अत्रोच्यते । न तावत् प्राक्-
विषयस्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति ब्रह्मं वस्तु विज्ञेयवा-
दाद्यः सत्येनातिवदतीति । ननु विज्ञेयवादेऽप्ययं प्राक्प्रविषय
एव भविष्यति ।* कथं । यद्येषोऽग्निहोत्रोच्यः सत्यं वदतीत्युक्ते न
सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं, केन तर्हि, अग्निहोत्रेणैव, सत्यवदनस्य-
ग्निहोत्रिणो विज्ञेय उच्यते, तथैव तु वा अतिवदति यः सत्ये-
नातिवदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनातिवादित्वं, केन तर्हि, प्रकृतेन
प्राक्प्रविज्ञानेनैव, सत्यवदनस्य प्राक्प्रविदो विज्ञेयो विवक्ष्यत
इति, नेति ब्रूमः, अत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात्, अतः सत्यवद-
नेनातिवादिनं प्रतीयते यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदतीति ।
नाच प्राक्प्रविज्ञानस्य सङ्कीर्तनमस्ति । प्रकरणात् तु प्राक्प्रविज्ञानं
सम्बध्यते । तत्र प्रकरणानुरोधेन अतिः परित्यागा स्यात् । प्रकृत-
स्यादत्यर्थं तु ब्रह्मो न सङ्गच्छेत । एव तु वा अतिवदतीति ।
सत्यस्यैव विजिज्ञाशितव्यमिति च प्रयोजान्तरकरणमर्थान्तर-

यन्मन्परतन्मत्वेन सत्यादिवादिवाचित्वात् । अतः प्राक्प्रकरणं वि-
शिष्टमिति हेतुसिद्धिरित्याह । अत्रोच्यते इति । सत्येनातिवादित्वं
विज्ञेयः* तदतो य एव इत्युक्तेन पुन्योन्यकर्ष इत्यर्थः । य एव प्राक्-
विदतिवदति इत्यन्यथ स सत्यं वदेदिति विधानान्न न प्राक्प्रकरण-
विच्छेदः इति दृष्टान्तेन शङ्कते । नन्विति । सत्यब्रह्मो वाधाधिते कृते
ब्रह्मवाचकः । तदन्वस्य मिथ्यात्वात् । सत्यवचने त्ववाधितार्थसम्बन्धा-
काश्रयिक इति नाच सत्यवचनविधिरित्याह । नेति ब्रूमः इति ।
विषयसत्येन ब्रह्मवातिवदतीति इतीवा अतः ब्रह्म करणमतिवा-
दित्वं अतः, तस्य प्रकरणाद् बाधो न युक्त इत्याह । अतः हीत्यादिना ।
नाचेति सत्यवाक्ये इत्यर्थः । एवं सत्येनेति अतः प्रकरणं बाधमिति

विवक्षां सूचयति । तस्यास्यैकवेदिप्रब्रंशानां प्रकृतायामेव तु
महा प्राज्ञाणो यस्तुरो वेदानधीत इत्येकवेदिभ्योऽर्थात्कारभू-
तस्तुर्जैः प्रब्रस्यते तादृगेतद् द्रष्टव्यं । न च प्रअप्रतिवचनक-
पथैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽर्थे, प्रकृतसम्-
न्धासम्भवकारित्वादर्थान्तरविवक्षायाः । तत्र प्राज्ञानामनुष्ठा-
सनं श्रुत्वा तुष्णीं भूतं नारदं स्वयमेव वनकुमारो श्रुत्याद-
यति । यत् प्राज्ञविज्ञाणेन विकारानृतविवक्षेणातिवादित्वमन-
तिवादित्वमेव तदेष तु वा अतिवदति चः सत्येनातिवदतीति ।
तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते परमार्थरूपत्वात् “सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म” इति च श्रुत्यनुरात् । तंया श्रुत्यादितावत् कार-
दाव “सोऽहं भगवः सत्येनातिवदामि” इत्येवं प्रकृताव विज्ञा-
नादिसाधनपरम्परया भूमाननुपदिशति । तत्र यत् प्राज्ञादधि-

तुष्ट्येनापि बाधमाह । प्रकृतेति । विनिष्ठास्तत्त्वनिष्ठा च पूर्वोक्ता-
द्विप्रमित्याह । सत्यत्वेवेति । प्रकरकविच्छेदे दृष्टान्तमाह । तस्या-
दिति । अतिनिष्ठवनादेतत् सत्यं प्रकृतात् प्राज्ञात् प्राधान्येन भिन्नं
द्रष्टव्यमित्यर्थः । स्वमतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोक्त्या प्राज्ञनिष्ठत्वं नि-
रुक्तं । यत्तु प्रत्नं विनोक्तत्वादिष्ठाद् भूमा प्राज्ञं इति तत्र, तस्याप्रयो-
जकत्वादित्याह । न चेति । प्रत्यभेदादर्थभेद इति न नियमः, स्व-
स्यात्मनो मैत्रेया ब्रह्मणः पृथक्तात् प्रत्नं विनोक्तत्वात्तुर्जैरेक प्रकृतैक-
वेदाद्विज्ञत्वदर्शनमित्यर्थः । तत्र यथा चतुर्वेदस्य प्रकृतासम्बन्धाद-
र्थभेदः, स्वमिहापीति श्रुतवति । तत्त्वदिना । सत्यपदेन प्राज्ञोक्ति-
रिह च आह । तत्र सत्यमिति । विज्ञानं निर्दिष्टासनं, आदियदा-
नननमज्ञासाध्यमवयमनःश्रुतिनिष्ठातद्वितुल्यमिति दृष्टान्ते । इमान्नि-
वचवादीनि शेषस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वे निष्ठानि । एवं अतिविष्टैः प्राज्ञ-
स्यावाप्तरप्रकरत्वं बाधित्वा प्रकृतं सत्यं त्रैष भूयपदोक्तवत्त्वधर्मी-

वत्तं वीक्ष्य प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते । आत्मा-
इति प्राणादधिभूषण उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा
भूमा भवितुमर्हति । एवञ्चेहात्मविविधिव्या प्रकरणस्योक्त्या न-
मुपपन्नं भविष्यति । प्राण एनेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोप-
पद्यते । न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मत्वमस्ति । न चान्यत्र
परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति, “बान्यः पन्था विद्यतेऽय-
नाथ” इति श्रुत्यन्तरात् । “तं मा भगवान् शोकस्य पारं तार-
यतु” इति चोपक्रमोपसंहरति “तस्मै मृदितकषायाय तमसः
पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः” इति । तम इति शोका-
दिकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुज्ञासनेन प्राणस्थान्वास-
नतोच्यते । आत्मतः प्राण इति च ब्राह्मणं । प्रकरणान्ते च पर-
मात्मविवक्षा भविष्यति, भूमाऽत्र प्राण ऐवेति चेन्न । “स भगवः
कश्चिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिषि” इत्यादिना भूषण एवाप्र-
करणसमाप्तेरनुकर्षात् । वैपुण्यात्मिका च भूमिरूपता सर्वका-
रणत्वात् परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥

वाह । तत्र वदिति । किञ्च सन्निहितारपि अवहितं साकारं
मणीयं इति न्यायेन सन्निहितं विदन्नाहुं कार्यं इहा बाष्पोपकनका
आत्मा उपप्रतिपादनाय भूमिवाक्यावेष्ट इह भूमा साह्य इत्यतः ।
वदयेति । किञ्च शोकस्य पारमिमुपपन्नं तमसः पारमिमुपपन्न-
त्वात् शोकस्य मूलाच्छेदं विना नरवाचोवाच । शोकपदेन मूलाच्छे-
दकत्वे सन्निवर्तकत्वात्तन्महामहिषात्, आत्मनो नरोवाह । न चान्य-
थेति । ब्राह्मणवाक्यात् वदत्यर्थं वाक्यस्य वदतीति सम्भवात् । नन्विह
पदमं ब्राह्मणं ननुवदन्तु वतः सामुद्रो भूमा साह्य इति ब्रह्म-
। एवमवाच्य इति । एवमन्वेन भूमानवर्षात् वेदमिवाह । नन्विह भूमे

धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते नान्यत्र तस्मात्
भूमा परमात्मेति सिद्धं ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतस्य प्रोतस्येति स होवाचैतद्वै तदक्षरं
गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्यूलमनखित्यादि श्रूयते । तत्र
संग्रहः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा पर एवेश्वर इति ।
तथाक्षरसमावाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णं प्रसिद्धत्वात् प्रमि-
द्विव्यतिक्रमस्य सायुकत्वात्, ॐकार एवेदं सर्वमित्यादौ च
श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपासूत्रेण सर्वात्मकत्वावधारणात् वर्ण एवा-
क्षरशब्द इति, एवं प्राप्ते उच्यते । पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः,
कस्मादम्बरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य
धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य काल-
वयविभक्तस्याकाश एव तदेतच्च प्रोतस्येत्याकाशे प्रतिष्ठित-
त्वमुक्त्वा कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतस्य प्रोतस्येत्यनेन प्रश्नेनेदम-

गतत्वं, स एवेदं सर्वमिति सर्वात्मत्वञ्च श्रुतं, तस्माद्भूमाध्यायो निर्गुणे
समन्वित इति सिद्धं ॥

अक्षरं । रुद्रदारुण्यं पठति । कस्मिन्निति । यद्वत् भवञ्च भवि-
ष्यञ्च तत्सर्वं कस्मिन्नोतमिति गार्ग्या पृष्टेन मुनिना योऽश्वक्वेनाद्या-
कृताकाशः कार्यमात्राद्य उक्तः । आकाशः कस्मिन्नोत इति द्वितीय-
प्रश्ने स मुनिवचः । तत् सत्त्वाकृतस्याधिकारवमेतदक्षरं कस्मिन्नादि-
कथमित्यर्थः । उभयवाक्यशब्दप्रयोगात् संग्रहः । यथा सत्त्वशब्दो
ब्रह्मणि कृत् इति ब्रह्म भूमेत्युक्तं तथाक्षरशब्दो वर्ण इति
इत्याक्षरेण पूर्ववत्, ततोऽप्येत्यादिः यत् । सिद्धान्तो निर्गुणब्रह्म-
धीरिति विवेकः । ननु न क्षरणीयवचनानाश्रितयोऽत्रात् ब्रह्मस्य-

चरमवतारितं, तथा चोपसंहृतमेतस्मिन् खल्वचरे गार्गीकात्र
 श्रोतव्यं श्रोतव्येति । न चेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ।
 सदयोक्कार एवेदं सर्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिमाधनत्वात्
 सत्यर्थं द्रष्टव्यं । तस्माच्च चरत्यश्रुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्या-
 मचरं परमेव ब्रह्म । स्यादेतत् कार्यस्य चेत् कारणाधीनत्वं
 अम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते प्रधानकारणादिनाऽपीयमुपपद्यते
 कथं अम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति, अत उत्तरं पठति ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म, कस्मात् प्रशास-
 नात् । प्रशासनं हीह श्रूयते एतस्य वाचरस्य प्रशासने गार्गि
 सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादि । प्रशासनञ्च पार-
 मेश्वरं कर्म नाचेतनस्य प्रशासनं सम्भवति । न अचेतनानां
 घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥

प्यक्षरशब्दो मुख्य इत्यत आह । प्रसिद्धितिकमस्येति । ऋदि-
 र्योगमपहरतीति न्यायादित्यर्थः । वर्जस्योद्धारस्य सर्वाश्रयत्वं कथ-
 मित्याशङ्क्य ध्यानार्थमिदं यथा श्रुत्यन्तरे सर्वात्मत्वमित्याह । उक्कारं
 इति । प्रत्यप्रतिवचनाभ्यां आकाशान्तजमदाधारत्वे तात्पर्यनिश्चयात्
 ध्यानार्थता, अतस्तत्तत्तद्वचनाद्भुतिं नाधित्वा योगवृत्तिर्याच्चेति सिद्धा-
 न्तयति एवमित्यादिना । आकाशभूतं क्त्वा ब्रह्मते । स्यादेतदिति ।
 चेतनवर्जकशिक्षाया अपि श्रुतेर्मैवमित्याह ।

सा चेति । सूत्रं आचष्टे । सा चेति । चकार आकाशस्य भूतत्वनि-
 रासार्थः । भूताकाशस्य कार्यान्तापातिनः श्रुतसर्वकार्याश्रयत्वायोगात्
 अस्माकृतमन्वानमेवाकाशः प्रधानशब्दित इति तदा अवत्वाचाक्षरं न
 प्रधानमित्यर्थः । विधृतौ विषयत्वेन धृतौ ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणात् ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यं, तस्यै-
वात्मरान्तधृतिः कस्य नान्यस्य कस्यचित् । किमिदमन्यभाव-
व्यावृत्तेरिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभाव-
व्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति यदन्यद्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्य-
मिहावच्छ्रुते तद्भावादिदमस्वरान्तविभरणमक्षरं व्यावर्त्तयति
श्रुतिः, तदा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टुं श्रुतं श्रोतुं श्रुतं मन्तुं
श्रुतिज्ञातं विज्ञाविति । तत्रावृत्तादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि
सम्भवति, द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न तस्य सम्भवत्यचेतनत्वात्, तथा
नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं नान्यदतोऽस्ति मन्तुं
नान्यदतोऽस्ति विज्ञावित्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शरीरस्याप्यु-
पाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वं, अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन इत्युपा-
धिमत्ताप्रतिषेधात् । न हि निरुपाधिकः शरीरो नाम भवति ।
तस्मात् परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

एतदे सत्यकामं परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोद्धारस्तस्माद्विदा-

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति । किमिदमिति । घटत्वात् व्यावृत्तिरि-
ति भाक्तिं निरस्यति । एतदिति । अस्वरान्तस्याधारमक्षरं श्रुतिरश्चे-
तनत्वाद्यावर्त्तयतीत्यर्थः । जीवनिरासपरत्वेनापि सूत्रं योजयति । तथे-
ति । अन्यभावो भेदः तन्निषेधादिति सूत्रार्थः । तर्हि श्रोत्रितो जीव
एवाक्षरं न पर इत्यत आह । न हीति । श्रोत्रितो जीवत्वं नास्तीत्यर्थः ।
तस्माद्भार्ग्वि शास्त्रार्थं निरुपाधारे समन्वितमिति सिद्धं ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः । पञ्चोपनिषदमुदाहरति । एतदिति ।

नेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति प्रकृत्य श्रूयते । यः पुनरेतं
त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाचरेण परं पुरुषमभिधायीतेति । किम-
स्मिन् वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यते आहोस्मिदपरमि-
त्येतेनैवायतनेन परमपरमैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात् संशयः ।
तत्रापरमिदं ब्रह्मोति प्राप्तं, कस्मात् स तेजसि सूर्य्ये तावत् सम्यक्ः,
स सामभिरुच्यते ब्रह्मलोकमिति च तदिदो देशपरिच्छि-
न्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् । न हि परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं
फलमश्रुतीति युक्तं, सर्वगतत्वात् परस्य ब्रह्मणः । नन्वपर-
ब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते, नैष दोषः,
पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः, इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ।
परमेव ब्रह्मोहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते, कस्मात् ईक्षतिकर्मावप-

पिण्डलादो गुरुः सत्यकामेन पृथो ब्रूते, हे सत्यकाम परं निर्गुण-
मपरं सगुणं ब्रह्मतदेव योऽयमोङ्कारः, स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य
प्रतीकस्तस्मात् प्रथवं ब्रह्मात्मना विदामेतेनैवाङ्कारध्यानेनायतनेन
प्राप्तिसाधनेन यथाध्यानं परमपरं चाख्येति प्राप्तातीति प्रकृत्य, मध्ये
एकमात्रदिमात्रोङ्कारयोर्ध्यानमुक्त्वा ब्रवीति । यः पुनरिति । इत्यन्भावे
तृतीया ब्रह्मोङ्कारयोरभेदोपक्रमात् । यो ह्यङ्कारादिमात्रात्रये एक-
स्या मात्राया अकारस्य ऋच्चादिकं जायदादिविभूतित्वं जानाति तेन
सम्यक् ज्ञाता एकमात्रा ब्रह्मोङ्कारस्य स एकमात्रः । एवं मात्रादयस्य
सम्यग्विभूतिज्ञाने, दिमात्रकथा त्रिमात्रः । तत्रोङ्कारं पुरुषं योऽभि-
धायीत स ऋकारविभूतित्वेन ध्यातैः सामभिः सूर्य्यद्वारा ब्रह्मलोकं
ब्रह्मा परमात्मानं पुरुषं ईक्षत इत्यर्थः । संशयं तदोजसाह । किमि-
त्यादिना । अस्मिन् त्रिमात्रवाक्ये इत्यर्थः । पूर्व्वत्र पूर्व्वप्रक्षेपेनाहो
ऋकारे बुद्धिस्तं ध्यातव्यं निश्चीयत इति प्रसङ्गसङ्कतिः । यदा पूर्व्वत्र
वर्गे ऋचस्याक्षरशब्दस्य लिङ्गात् ब्रह्मवि दन्तिदत्ता तददत्रापि ब्रह्म-

देवतात् । ईक्षतिर्दर्शनं दर्शनव्याप्यमीक्षितिकर्म, ईक्षतिकर्मत्वे-
नास्माभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति, स
एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरुषं परिशयं ईक्षत इति ।
तथाभिध्यायतं न तथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति मनोरथक-
ल्पितस्यापि अभिधायतिकर्मत्वात् । ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव
वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषय-
भूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह पर-
पुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते । नन्वभिधाने पर-
पुरुष उक्त ईक्षणे तु परात्परः कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञा-
यते इति, श्रयोच्यते । परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ ।
न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृताऽभिध्यातव्यः परपुरुषः परामृ-
ष्यते येन तस्मात् परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात् ।
कसार्हि जीवघन इत्युच्यते घना मूर्तिर्जीवलक्षणे घना जीव-

लोकप्राप्तिलिङ्गात् परशब्दस्य हिरण्यगर्भे उत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्व-
पक्षयति । तथापरमिति । काथं परब्रह्मगौरपास्तिरुभयत्र फलं । स
उपासकः । सूर्यं सम्पन्नः प्रविष्टः । ननु वसुदान ईश्वर इति ध्यानात्
विन्दते वस्तिरुभयमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतमित्यत आह । नहीति ॥
अन्वयः तथात्वेऽपि अत्र परवित् परमपरविदपरमन्वेतीत्यपरविदो-
ऽपरप्राप्तिरयुक्ता उपक्रमविरोधात् । न चात्र परप्रप्तिरेवाक्तेति वाच्यं,
परस्य सर्वगतत्वात् । अत्रैव प्राप्तिसम्भवेन सूर्यद्वारा गतिवैयर्थ्यात्
उपक्रमानुगृहीतादपरप्राप्तिरुपास्तिङ्गात् परं पुरुषमिति परश्रुति-
र्वाधेत्यर्थः । परश्रुतेर्गतिं एष्यति । नन्विति । पिबः स्थूलो विराट्
तदपेक्षया सूक्ष्मस्य परत्वमिति समाध्यर्थः सूत्रे सशब्द ईश्वरपर इति
प्रतिज्ञासत्वेन तं शीघ्रं । परमेवेति । स उपासक एतस्माद्धिरण्यग-

घनः सैश्वर्यस्त्वित्यवत् यः परमात्मनो जीवरूपः स्वकीयभाव
उपाधिकृतः परस्य विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति ।
अपर आह स सामभिस्सोयते ब्रह्मलोकमिति, अतीतानन्तर-
वाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परस्य लोकान्तरेभ्यः सोऽत्र
जीवघन इत्युच्यते । जीवानां हि सर्वेषां करणपरिप्लुतानां
सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि सङ्घातोप-
पत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः, तस्मात् परो यः परमा-
त्मक्षणकर्माभूतः स एवाभिध्यानेऽपि कर्माभूत इति गम्यते ।
परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्प्यते ।
परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात् परं किञ्चिदन्यत्रा-
स्ति, पुरुषाच्च परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागतिरिति च

र्भात् परं पुरुषं ब्रह्माहमितीक्षत इत्यर्थः । नन्वीक्ष्यविषयोऽप्यपरोऽस्त
तत्राह । तत्राभिधायतेरिति । नन्वीक्ष्यं प्रमात्वादिषयसत्यतामपे-
क्षत इति भवतु सत्यः पर इक्षणीयः ध्यातव्यस्त्वसत्तोऽपरः किं न
स्यादित्यत आह । स एवेति । श्रुतिभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति
सौत्रः सशब्दो व्याख्यातः । अत्रैवं सूत्रयोजना, उंकारे यो ध्येयः स परं
एवात्मा वाक्यशब्दे ईक्षणीयत्वात्, अत्र च श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् स एवा-
यमिति । ननु शब्दभेदात् न प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते । नन्विति । परात्-
पर इति शब्दभेदं अङ्गीकृत्य श्रुतिभ्यामस्तप्रत्यभिज्ञाया अवरोधमाह ।
अत्रेति । न चेतस्माज्जीवघनात् परादित्येतत्पदेनोपक्रान्ताध्यातव्य-
परामर्शादीक्षणीयः परात्मा ध्यातव्य इत्यत आह । न चात्रेति ।
ध्यानस्य तत्फलक्षयस्य च लोके समानविषयत्वाद्येय एवेक्षणीयः । एव-
क्षापकमोपसंहारयोरेकवाक्यता भवतीति भावः । स सामभिस्सो-
यते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनादित्येतत्पदेन धर्माहिततदो ब्रह्म-

श्रुत्यन्तरात् । परस्वापरस्य ब्रह्मवदोद्धार इति च विभज्यान-
 तरमोद्धारस्य परं पुरुषमभिधाय त्वं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं
 पुरुषं गमयति । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह
 वै च पाप्मना विनिर्मुच्यत इति परस्वविनिर्मुक्तफलवचनं पर-
 मात्मानमिहाभिधाय त्वं सूचयति । अथ यदुक्तं परमात्मा-
 भिधायिना न देहपरिच्छिन्नं फलं वृज्यत इति, अत्रोच्यते ।
 चिमात्रेणोद्धारेणान्वयनेन परमात्मानमभिधायतः फलं ब्र-
 ह्मलोकप्राप्तिः कमेष्ट च सम्यग्दर्शनात्पत्तिरिति क्रममन्वभि-
 प्रायमेतद्विद्यतीत्युदाहृतः ॥

लोकस्वामी परमेश्वर इति प्रत्यपूर्वकं व्याचष्टे । कस्तर्हीत्यादिना ।
 मूर्त्ता घन इति सूत्रादिति भावः । सैन्धवखिल्यो लवणपिण्डः खिल्य-
 वदस्यो भावः परिच्छेदो यस्य स खिल्यभावः । एतत्पदेन ब्रह्मलोको
 वा परमेश्वर इत्याह । अपर इति । जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके
 लक्षणा दृश्यति । जीवानां हीति । अष्टिकरत्नाभिमानिनां जीवानां
 घनः सङ्घातो यस्मिन् सर्व्वकरत्नाभिमानिनि स जीवघनः तत्त्वामि-
 तात् परम्यरासम्बन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः । तस्मात् परः सर्व्वलो-
 कातीतः शुद्ध इत्यर्थः । परपुरुषशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वाच्च स एव
 ध्येय इत्याह । परमिति । यस्मात् पराज्ञापरमस्ति किञ्चित् स एव
 मुख्यः परः न तु पिण्डात् परः सूत्रात्मेत्यर्थः । किञ्च परशब्देनोपक्रमे
 निश्चितं परं ब्रह्मैवात्र वाक्यशेषे ध्यातव्यमित्याह । परस्वापरश्चेति ।
 प्राप्यनिवृत्तिलिङ्गाचेत्याह । वयेति । पादोदरः सर्पः । ऊँकारे परब्र-
 ह्मोपासनाया मुख्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मेक्षित्वा तदेव ज्ञानम-
 भयं प्राप्नोतीत्यसिरोधमाह । अत्रोच्यत इति । एवमेकवाक्यतासमर्थ-
 पदरत्नानुद्धारोऽप्यपरपुरुषश्रुतिभ्यां परब्रह्मप्रत्यभिज्ञया ब्रह्मलोकप्राप्ति-
 लिङ्गं बाधित्वा वाक्यं प्रत्यवध्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं ।

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुच्छरीकं वेद्यं दह-
रोऽस्मिन्नन्तराकाशकस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्ट्यं, तंदाव विजिज्ञा-
मितव्यं इत्यादि वाक्यं समुच्चायते । तत्र योऽयं दहरे दह-
पुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किम्भूताकाशोऽय विज्ञाना-
त्माथवा परमात्मेति संशय्यते । कुतः संशयः, आकाशब्रह्मपुर-
शब्दाभ्यां । आकाशशब्दे ज्ञायं भूताकाशे परस्मिन् ब्रह्मणि
प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किम्भूताकाश एव दहरः स्यात् किं
वा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्म-
नामा तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथ वा परस्यैव ब्रह्मणः
पुरं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्या-
मिनो दहराकाशत्वे संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे
रूढत्वाद्भूताकाश एव दहर इति प्राप्तं, तस्य च दहराद्यत-

दहर उत्तरेभ्यः । कान्दोग्यमुदाहरति । अर्थेति । भूमविद्यानन्तरं
दहरविद्याप्रारम्भार्थाऽयशब्दः । ब्रह्मयोऽभ्यस्तिस्रस्तान्तरात् ब्रह्मपुरं
शरीरं अस्मिन् यत् प्रसिद्धं दहरमस्यं दृष्टव्यं तस्मिन् दहरे यदन्त-
राकाशशब्दितं ब्रह्म तदन्वेष्ट्यं विचार्यं ज्ञेयमित्यर्थः । अन्तराकाशो
जिज्ञास्यकदन्तःख्यं वेति प्रथमं संशयः कथ्यः । तत्र यदाकाशकदा
संशयदयं । तत्राकाशशब्दादेकं संशयमुक्त्वा ब्रह्मपुरशब्दात् संशया-
न्तरमाह । तथा ब्रह्मपुरमिति । अत्र शब्दे जीवस्य ब्रह्मणो वा
पुरमिति संशयः । तत्र तस्मिन् संशये सतीति धोजना । परपुण्ड-
रीकशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वात् ब्रह्म ध्येयमित्युक्तं । तदेहाप्याकाशपदस्य
भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाशो ज्ञेय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ।
तत्राकाशेत्यादिना । दहरवाक्यस्यानन्तरप्रजापतिवैक्यस्य च समुच्चे

नापेक्षया दहरत्वं, चावान् वा अयमाकाशस्तावनेषोऽन्तर्हृदय
 आकाश इति च वाद्याभ्यस्तुभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावो
 द्यावापृथिव्यादि त्व तस्मिन्नन्तःसमाहितमवकाशात्मनाका-
 शशैकत्वात् । अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तं ब्रह्मपुरशब्दात्,
 जीवस्य हीदं पुरं सत्करोरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्व-
 कर्षणोपाज्जितत्वात् । भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं । न हि
 परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः सम्बन्धोऽस्ति । तच्च
 पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञः, मनउपा-
 धिकस्य जीवो मनस्य प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीव-
 शब्देन हृदयान्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्यैवाराधोप-
 मितत्वादवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया
 भविष्यति । न चात्र दहरस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वञ्च
 भूयते, तस्मिन् यदन्तरिति परविशेषणत्वेनोपादानादिति, अत

निर्गुणे च समन्वयोक्तेः अन्त्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशाद्युपास्तिः
 सिद्धान्ते सङ्गतब्रह्मोपास्या निर्गुणधारिति फलभेदः । न चाकाश-
 तास्तिह्यादित्यनेनास्य पुनरुक्तता शङ्कनीया । अथ तस्मिन् यदन्तस्तदन्वे-
 ष्टव्यमित्याकाशान्तःस्थस्यान्वेष्टव्यत्वादिति ह्यन्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे
 स्पष्टलिङ्गाभावात् । ननु भूताकाशस्याल्पत्वं कथमेकस्योपमानत्वं उपमे-
 यत्वञ्च कथं उभे तस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावघ्नस्य
 वायुशब्दादिना अतसर्वाश्रयत्वञ्च कथमिकाशस्य क्रमेण परिहरति ।
 तस्येवादिना । हृदयापेक्षया अल्पत्वं ध्यानार्थं कल्पितभेदात् सादृश्यं,
 अत एकत्वात् सर्वाश्रयत्वमित्यर्थः । नन्वेव आत्मैवाकाशशब्दो भूते न
 युक्त इत्युच्यते । अथ वेति । भक्त्येति । चैतन्यगुणयोगिनेत्यर्थः ।
 मुख्यं ब्रह्म ब्रह्मतामिहवत् आह । न हीति । अस्तु पुरस्वामी जीवो

उत्तरं ब्रूमः । परमेश्वर एव दहराकाशो भवितुमर्हति न
भूताकाशो जीवो वा । कस्मादन्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतु-
भ्यः । तथा हि द्रष्टव्यतया विहितस्य दहराकाशस्य तद्येदु-
युरित्युपक्रम्य किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यदा विजिज्ञासि-
तव्यं इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिममाधानवचनं भवति स ब्रूयाद्
यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अ-
स्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्यादि । तत्र पुण्ड-
रीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशोपम्येन दह-
रत्वस्त्रिवर्त्तयन् भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्त्तयतीति
गम्यते । यद्यप्याकाशशब्दे भूताकाशे हृत्स्थथापि तेनैव तस्यो-
पमा नोपपद्यत इति भूताकाशशब्दा निवर्त्तयिता भवति । न-
न्वेकस्याप्याकाशस्य वाद्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोप-

हृदयस्याकाशस्य ब्रह्मत्वत आह । तत्रेति । परस्वामिन एव तदन्तः-
स्थत्वसम्भवात् नान्धापक्षेत्यर्थः । आपिनेऽन्तःस्थत्वं कथमित्यत आह ।
मन इति । आकाशपदेन दहरमनुकथ्योक्तोपमादिकं ब्रह्माभेदविब-
क्षया भविष्यतीत्याह । आकाशेति । ननु जीवस्याकाशपदार्थत्वम-
युक्तमित्याशङ्क्य तर्हि भूताकाश एव दहरोऽन्तःस्थितस्त्विति किञ्चिदो-
यमिति पक्षान्तरमाह । न चात्रेति । परमन्तःस्थं वन्तु, तद्विशेषवत्त्वेना-
धारत्वेन दहराकाशस्य तच्छब्देनोपादानादित्यर्थः । यदा अन्वेष्टव्या-
दिनिष्ठात् दहरस्य निश्चयादाकाशस्तत्त्विकादिबन्धेन प्रतीयमानमिति
शङ्काय निरसनीया अन्वेष्टव्यादेः परुविशेषवत्त्वेन यद्व्यात् दह-
रस्य ब्रह्मत्वे निष्कं नास्तीत्यर्थः । अपहृतपाप्मत्वादनिष्ठापेतात्ममुक्ता
केवलाकाशश्रुतिर्भाष्येति सिद्धान्तवति । परमेश्वर इत्यादिना । आ-
काशस्याक्षेपपूर्वकमिति सम्बन्धः । तमाचार्यं प्रति यदि ब्रूयुः हृदय-

मेयभावः सम्भवतीत्युक्तं । नैवं सम्भवति । अगतिका हीयं गतिर्यत्
 काल्पनिकभेदाश्रयणं । अपि च कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेय-
 भावं वर्णयतः परिष्कितत्वादभ्यन्तराकाशस्य न बाह्याकाश-
 परिमाणत्वमुपपद्यते । ननु परमेश्वरस्यापि व्यायानाकाशादि-
 ति श्रुत्यन्मगाद्देवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते, नैष दोषः, पुण्ड-
 रीकवैष्टम्यप्राप्तदृष्टत्वनिरुक्तिपरत्वादाक्यस्य न तावत्प्रतिपा-
 दनपरत्वं । उभयप्रतिपादनेऽपि वाक्यं भिद्येत । न च कल्प-
 तभेदे पुण्डरीकवैष्टितं आकाशिकदेहे द्यावापृथिव्यादीनामन्तः-
 समाधानमुपपद्यते । एष आत्मापहतपाप्मा विजगे विमृत्यु-
 विहाको विजिघत्सोऽपिपामः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति
 शास्त्रनापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे सम्भवन्ति । य-
 द्वात्मात्मशब्दे जीवे सम्भवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवा-

मेव तावदल्पं तत्रत्याकाशाऽल्पतरः किं तदचान्ये विद्यते यद्विचार्य
 श्रेयमिति, तदा स आचार्यो ब्रूयादाकाशस्याल्पतानिरुक्तिमित्यर्थः ।
 बाह्यस्य तात्पर्यमाह । तत्रेति । निवर्त्तयति आचार्य इति शेषः ।
 नन्वाकाशशब्देन कृत्वा भूताकाशस्य भानात् कथं तन्निरुक्तिरित्याश-
 न्नाह । यद्यपीति । ननु रामरावणयोयुद्धं रामरावणयोरिवेत्यभेदे-
 ऽप्यपि दृष्टेति चेत् न, अन्धेदे सादृश्यस्यानन्वयेन युद्धस्य निरूपमत्वे
 तात्पर्यात् अनन्वयानुद्धार इति काव्यविदः । पूर्वोक्तमनृद्य निरस्यति ।
 नन्वित्यादिना । सीताश्लेष इवाभाति कोदण्डपूभया दृत इत्यादौ
 प्रभेदाग्रसीताश्लेषरूपविशेषभेदाभेदाश्रयणमेकस्यैव श्रीरामस्तेप-
 मानोपमेयभावसिद्धार्थमगत्या कृतमित्यनुदाहरणं द्रष्टव्यं नैवमत्राश-
 रयणं युक्तं बाह्यस्याल्पतानिरुक्तिपरत्वेन गतिसद्भावात् । किञ्च हार्दा-
 काशस्यान्तरत्वात्मागे अल्पत्वेन व्यापकत्वात्त्याकाशसादृश्यं न युक्तमि-
 त्माह । अपि चेति । आन्तरत्वात्मागे तु अत्यन्ताभेदात् सादृश्यमिति

शब्दापि निवर्त्तिता भवति । न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याराधोप-
मितस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्त्तयितुं ब्रह्मा-
भेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यते इति चेत् यदा-
त्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यते तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्
सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तं । यदयुक्तं ब्रह्मपुरमिति
जीवेन पुरस्त्रोपलक्षितत्वाद्वाञ्छा इव जीवस्यैवेदं पुरस्त्रामिनः
पुरैकदेशवर्त्तित्वमस्तीत्यत्र ब्रूमः । परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सञ्च-
रीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन् मुख्यत्वात् । तस्या-
प्यस्ति पुरेणानेन सम्बन्ध उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । स एतस्मा-
ज्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमोक्ष्यते, स वा अयं
पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशय इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथ वा जीव-
पुरे एवास्मिन् ब्रह्म *सन्निहितमुपलभ्यते । यथा साक्षयामे

भावः । ननु ह्यर्थाकाशस्यान्यत्वनिरूपितो तावत्त्वे च तात्पर्यं किं न म्या-
दित्यत आह । उभयेति । अतोऽन्यत्वनिरूपितत्वावेव तात्पर्यमिति भावः ।
एवमाकाशोपमितत्वाद्दहराकाशो न भूतमित्युक्तं सर्वत्रयत्वादिति-
ङ्गेभ्यश्च तथेत्याह । न चेत्यादिना । विगता जिघत्सा जग्भुमिच्छा यस्य
सोऽयं विजिघत्सः बुभुक्षाश्चन्य इत्यर्थः । प्रथमयुतब्रह्मशब्देन तत्सा-
पेक्षचरमश्रुतघटोविभक्त्यर्थः सम्बन्धो वेद्यः न तु ब्रह्मणः पुरमिति
षडर्थः स्वस्वामिभावो ग्राह्यः । निरपेक्षेण तत्सापेक्षं बाध्यमिति न्या-
यादित्याह । अत्र ब्रूम इति । शरीरस्य ब्रह्मणा तदुपलब्धस्थानत्व-
रूपे सम्बन्धे मार्गमाह । स इति । पूर्णं शरीरेषु, पुरि हृदये शय
इति पुरुष इत्यन्वयः । ननु ब्रह्मशब्दस्य जीवेऽप्यत्रादिना शरीरवृद्धि-
हेतौ मुख्यत्वाद्वा षडर्थः कथञ्चिन्नेय इत्यत आह । अथ वेति । दृष्ट-
यति देहमिति ब्रह्म जीवः तत्स्वामिके पुरे, हृदये ब्रह्मवेद्यस्य भवतु

विष्णुः सञ्ज्ञित इति तदत् । तद्यथेह कर्मचितो लोकः
 लीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः लीयत इति च कर्मणा-
 मन्तव्यफलत्वमुक्त्वा य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्
 कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति प्रकृत-
 दहराकाशविज्ञानस्थानफलत्वं वदन् परात्मत्वमस्य सूच-
 यति । यदप्येतदुक्तं न दहरस्याकाशस्यान्वेष्यत्वं विजिज्ञा-
 मितव्यत्वञ्च श्रुतं परविशेषणत्वेनोपादानादित्यत्र ब्रूमः । य-
 द्वाकाशो नास्त्वेष्यत्वेनोक्तः स्यात् यावान् वा अयमा-
 काशस्तावानेपाऽन्तर्हृदय आकाश इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं
 नोपयुज्येत । नन्येतदप्यन्तर्वर्त्तिवस्तुमद्भावदर्शनायैव प्रदर्श्यते
 तद्यदं ब्रूयुः, यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेष्ट्वा दह-
 रोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तत्र विद्यते यदन्वेष्यं यद्वाव विजि-
 ज्ञामितव्यमित्यादिषु परिहारावसरे आकाशोपस्थोपक्रमेण
 द्वावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्वदर्शनात् नैतदेवं । एवं चि

राजपुरे मैत्रसद्यवदितुर्धः । अन्तःफलनिष्ठादपि दहरः परमा-
 त्मेत्याह । तद्यथेति । अथ कर्मफलाद्वैराग्यानन्तरमिह जीवदशा-
 यामात्मानं दहरं तदाश्रितांश्च सत्त्वगमादिगुणान् आचार्यापदेश-
 मनुविद्य ध्यानेनानुभूय परलोकं गच्छन्ति तेषां सर्वलोकेष्वनन्तमैश्वर्यं
 लोकेषु सत्त्वगमादिकं भवतीत्यर्थः । दहरे उक्तनिष्ठाव्यवस्थानि
 तेषां तदन्तःस्थगुणत्वादित्युक्तं स्मारयित्वा दूषयति । यदपीत्यादिना ।
 उक्तमन्तराकाशस्वरूपप्रतिपादनाद्युक्तानुपपत्त्या पूर्वं तस्यान्वेष्यत्वादिक-
 मिश्वरानुपपत्तिं शङ्कते । नन्विति । यतदाकाशस्वरूपं आलोच-
 योजमाकाशस्यास्यत्वमुपमया निरस्त्यान्तःस्थवस्तुत्वे तदन्तःस्थमेव ध्वे-
 मिश्वर्यः । तर्हि जगदेव ध्वेवं स्यादित्याह । नैतदेवमिति । अणु को

सति यदन्तःसमाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञा-
मितव्यञ्चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत । अस्मिन् कामाः
समाहिताः एष आत्मापहतपाप्मा इति हि प्रकृतं तत् द्या-
वापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाह्वयाथ च इहात्मान-
मनुविद्य ब्रजन्येतांश्च सत्यान् कामानिति समुच्चयार्थेन च-
शब्देनात्मानश्च कामाधारमाश्रितांश्च कामान् विज्ञेयान्
वाक्यशेषो दर्शयति । तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो
हृदयपण्डरीकाधिष्ठानः महान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः
सत्त्वैः कामैः विज्ञेय उक्त इति गम्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः
परमेश्वर इति ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गञ्च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तं । त एवो-
त्तरे हेतव इदानीं प्रपद्यन्ते । इतश्च परमेश्वर एव दहरो
यस्मात् दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ

दोषस्तत्राह । तत्रेति । सर्वनामभ्यां दहराकाशमाह्वयात्मत्वादिग-
जानुक्तो गुणैः सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूत, तद्विरोध इत्यर्थः ।
तस्मिन् यदन्तरिति तत्पदेन व्यवहितमपि हृदयं योग्यतया धातु-
मिवाह । तस्मादिति । यदा आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदुभयमन्वेष्टव्य-
मिति योजनां सूचयति । सहान्तःस्थैरिति ॥

दहराकाशश्च ब्रह्मत्वे हेतुन्तरमाह । अतोति । प्रजा जीवा यतं हृद-
यस्थं दहरं ब्रह्मसत्त्वं लोकमहरहः प्रत्यहं स्थापे मन्वेष्टव्यस्तदात्मना
स्थिता अप्यव्यताशानेनाहतास्तं न जानन्ति अतः पुनरिति कृन्तीत्यर्थः ।
नन्वेतत्पदपरान्तरदहरस्य स्थापे जीवमन्वेष्टेऽपि ब्रह्मत्वे किमायात-

भवतः । इमाः सर्वाः प्रजा द्वापरवर्गश्चैव एतं ब्रह्मलोकं
न विन्दन्तीति, तत्र प्रकृतं द्वापुरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तदि-
वया मतिः प्रजाब्रह्मवाच्यानां जीवानां अभिधीयमाना द्वा-
परस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा द्वापरवर्गीयानां सुषुप्त्यवस्थायां
ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे सता संस्य तदा सम्प्रसो-
भवतीत्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मी-
भूतो ब्रह्मतां गत इति । तथा ब्रह्मलोकशब्देऽपि प्रकृते दहरे
प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्त्तयन् ब्रह्मतामस्य गम-
यति । ननु कमलामल्लोकमपि ब्रह्मलोकशब्दे गमयेत्, गम-
येद्यदीदं ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीममामृत्या व्युत्पाद्यते । सा-
मानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक
इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाद्वैतब्रह्मलोक-

मित्यशङ्क्य तथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे । तथा होति । लोकेऽपि दृ-
मित्यर्थान्तरमाह । लोकेऽपीति ; मतिलिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे ।
तद्यति । जीवभूताकाशशब्देऽब्रह्मलोकशब्दस्यापसिद्धेर्निमित्तमात्रेण । ब्रह्म-
ण्यपि तस्यापसिद्धिं शङ्कते । नान्वति । निषादस्यपतिन्यायेन समाधत्ते
गमयेदिति । षष्ठे चिन्तितं स्यपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात् । रात्री-
मिच्छं विधाय एतया निषादस्यपतिं याजयेदित्याश्रयतः । तत्र नि-
षादानां स्यपतिः स्वामीति षष्ठीसमासेन नैवर्त्तिको याज्ञः स्यपि-
विद्यादिसामर्थ्यात् न तु निषादस्यासौ स्यपतिरिति कर्मधारयेण
निषादो याज्ञोऽसामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः । निषाद एव स्यपतिः
स्यात् निषादशब्दस्य निषादे शक्तत्वात्, तस्याश्रुतसङ्ख्यसम्बन्धसक्त-
त्वकल्पनायोभात् अनङ्गितोपाविभक्तेः पूर्वपदसम्बन्धकल्पनायां लाघ-
वात् अतो निषादस्यैव सामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति तदद्ब्रह्मलोकशब्दे

ममनं * इष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य†, सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिपहे
लितुं । न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकान्
गच्छन्तीति ब्रह्मं कल्पयितुं ॥

धृतेः स महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपन्ये ॥ १६ ॥

धृतेः हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः कथं दहरोऽस्मिन्-
नराकाश इति हि प्रकृत्याकाशोपस्यपूर्वकं तस्मिन् † सर्वममा-
धानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपञ्चत्वादिगुणयो-
गश्चापदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशत्यथ य आत्मा स
सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदायेति । तत्र विधृतिरित्यात्म-
शब्दसामानाधिकरण्यादिधारयिताच्यते, ‡ क्लिबः कर्त्तरि स्मर-
णात् । यथोदकसन्तानस्य विधारयिता लोके सेतुः सेच-
सम्भदामसम्भेदायैवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लो-
कस्यधारय इत्यर्थः । कर्मधारये लिङ्गधान्तीति व्याचष्टे । एतदेवेति ।
सूत्रे चकार उक्तन्यायमनुष्यार्थः ॥

सर्वजगद्धारणालिङ्गाच्च दहरः पर इत्याह । धृतेरिति । नन्यथ-
शब्दादहरप्रकरणं विच्छिद्य अतो धृतिर्न दहुरलिङ्गमिति शङ्कते ।
अथमिति । य आत्मेति प्रकृतापकर्षात् अथशब्दा दहरस्य धृतिगुण-
विधिः प्रारम्भार्थमाह दहरोऽस्मिन्नित्यादिनां । अतो विधृतिशब्दः
कर्तृवाचित्वात् क्लिजन्तः क्ल्यन्तः । सूत्रे तु महिमशब्दसामानाधि-
करण्यात् धृतिशब्दः क्लिजन्तो विधारयन् ब्रूते, स्त्रियां क्लिबिति भावे
क्लिजो विधानादिति विभागः । सेतुरमहरहेतुः, विधृतिक्ल्य स्थिति-

* इष्टमिति का० सो० पु० नास्ति । *

† सामानाधिकरण्यपरिपहेलितुं इति सु० पु० ।

‡ सर्वममाधानमिति सो० का० पु० ।

§ क्लिजः इति सु० पु० ।

कार्गि वर्णाश्रमादीनाञ्च विधारयिता सेतुरममोदायामह-
रायेति । एवमिह प्रकृते दुष्टुरे विधरणलक्षणं महिमानं दर्श-
यति, अथञ्च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते एतस्य
वाचरस्य प्रशंसने गार्गि सूर्याचन्द्रमौ विधृतौ तिष्ठत इत्या-
देः । तथान्यथापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते एष सर्व-
ेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां
लोकानामममोदायेति । एवं धृतेस्तु हेतोः परमेश्वर एवायं
दहरः ।

प्रसिद्धेय ॥ १७ ॥

इतञ्च परमेश्वर एव दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति ।
यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । आकाशो वै
नाम नामरूपयोर्निर्वहिता, सर्वाणि च वा इमानि भूतान्या-
काशादेव समुत्पद्यन्त इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे तु न
कस्मिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्या-
मयाकाशशब्दप्रसिद्धौ उपमानोपमेयभावाद्यमम्भवान्न गही-
तस्य इत्युक्तं ॥

हेतुद्विषयौ न सन्तु समाह । यथोदकेति । सूत्रं योजयति । एवमिहेति ।
धृतेर्दहहरः परः अस्य धृतिरूपस्य नियमस्य च महिमोऽस्मिन्
परमात्मन्येव श्रुत्यन्तर उपलब्धेरेति सूत्रार्थः । धृतेरिति चकारात्
सेतुपदोक्तनिधामकत्वान्निष्ठं याज्ञं तत्र नियमने श्रूयन्तरोपलब्धि-
माह । इतस्येति । धृतौ तामाह । तथेति । आसमन्तात् काशत-
दीप्यते इति सूर्यव्योतिषि ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य विभूत्वमुक्तौ वा
प्रसिद्धः प्रयोगप्रार्थित्यः ।

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥*

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्यतां लो-
तरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः । अथ ये एष सम्प्रसादो
ऽस्माच्छरीरात् समुत्पाद्य परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यते एष आत्मेति होवाचेति । अत्र हि सम्प्रसादशब्दः
श्रुत्यन्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं ब्रह्मात्युपस्थाप-
यितुं नार्थान्तरं । तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्
समुत्पन्नं सम्भवति । यथाकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाका-
शात् समुत्पन्नं तद्वत् । यथा सादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय
आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारादाकाशा वै नाम
नामरूपयोर्निर्वहितेत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, एवं
जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शात् दहरो-
ऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यते इति चेत्, नैत-

यदि एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः परमेश्वरं
जीवोऽप्याशङ्क्य निषेधति । इतरिति । जीवस्य वाक्यशेषमाह ।
अथेति । दहरोक्त्यनन्तरं मुक्तोपस्थं मुञ्चं ब्रह्मोच्यते, य एष सम्प्र-
सादो जीवोऽस्मात् कार्यकारणसङ्घात् सम्प्रगुत्पाद्य आत्मानं तस्मा-
द्विविधं विविक्तं आत्मानं स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्पद्य साध्यतत्त्वत्वं
तदेव प्रत्यक् परं ज्योतिरूपसम्पद्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयं । यथा मुखं
आदाय स्वप्नितेति वाक्यं सुप्ता मुखं आदत्ते इति व्याख्यायते तद्वत् ।
ज्योतिर्धोऽनात्मत्वं निरस्यति । एष इति । सम्प्रसादादेव त्वाचरितेति
श्रुत्यन्तरं । अवस्थावदुत्थानमपि जीवस्य निष्कृमित्याह । तथेति । तदा-
श्रितस्य तस्मात् समुत्पन्ने दृष्टान्तः । यथेति । ननु क्वाप्याकाशशब्दो
जीवेन दृष्ट इत्यशङ्केत्यावस्थावदुत्थाननिष्कृम्यतात् कस्य इत्याह । यथा

देवं स्यात्, कस्मादसम्भवात् । नहि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरि-
च्छिन्नाभिमानो मन्त्राकाशे नोपसीयते । न चोपाधिधर्मानभि-
न्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः सम्भवन्ति । प्रपञ्चितञ्चैतत्
प्रथमे सूत्रे, अतिरेकाशङ्कापरिहाराय तु पुनरुपन्यस्तं । पठि-
ष्यति चोपरिष्ठादन्यार्थस्य परामर्श इति [सू० १। ३। २०] ॥

उत्तराश्चेदाविर्भूतस्वरूपम् ॥ १९ ॥

इतरपरामर्शाया जीवाशङ्का जाता सा असम्भवात् नि-
राकृता । अथेदानीं स्मृतस्यैवास्मृतमेकात् पुनः समुत्थानं
जीवाशङ्कायाः कियते उत्तरस्मात् प्रजापत्याद्याकृता । तत्र हि
य आत्मापहतपाप्मेत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकं आत्मानसम्बन्ध-
येति । नियामकाभावाज्जीवो दहरे किं न स्यादिति प्राप्ते नियामक-
माह । नतदित्यादिना । दहरे अतधर्माख्यानसम्भवात् न जीवो
दहरे इत्यर्थः तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह । अतिरेकेति । उत्तराश्चेत्य-
धिकाशङ्कानिरासार्थमित्यर्थः । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिर-
न्नाह । पठिष्यतीति । जीवस्य स्वापस्थानभूतनक्षत्रनार्थादुच्यं प-
रामर्श इति वक्ष्यते ॥

असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति । उत्तराश्चेत्यादि
सूत्रं । निराकृताया जीवाशङ्कायाः प्रजातायाः प्रजापतिवाक्यबलात्
पुनः समुत्थानं कियते जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादियद्वैशेषिकासम्भवासि-
द्धिरित्यर्थः, कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राह । तत्रेत्यादिना । यद्यप्युपक्रमे
जीवशब्दो नास्ति तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्रम्य तस्य

* परिच्छिन्नाभिमानाति मा० का० पु० ।

† परिहाराशङ्केति सू० पु० ।

‡ इतराति सू० पु० नास्ति ।

§ अथेति सू० पु० नास्ति ।

|| अपहतस्येति सू० पु० ।

¶ समुत्थापनं जीवाशङ्का इति सो० का० पु० ।

विजिज्ञासितव्यञ्च प्रतिज्ञाय च एषोऽखिलि पुरुषो दृश्यते
 एष आत्मेति ब्रुवन्नखिम्यं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति एत-
 न्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य,
 य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति । तद्यच्चैतत् सुप्तः सम-
 स्तः सम्प्रमत्तः स्वप्नं न विजानात्येव आत्मेति * च जीवमेवाव-
 म्यान्तरगतं व्याचष्टे । तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयत्येतद-
 मृतमभयमेतत् ब्रुवतीति । नाह स्वल्पयमेव सम्प्रत्यात्मानं जाना-
 त्ययमहमस्मीति † नो एवेमानि भूतानीति च सुषुप्तावस्थायां
 दोषमुपलभ्य एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि इति नो एवा-

जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपन्यासादवस्थानिर्गुण जीवनिश्चयात्तस्यैव ते गुणाः
 सम्भवन्तीति समुदायार्थः । इन्द्रं प्रजापतिर्भूते । य एष इति । प्रा-
 धान्यादर्क्ष्यहणं सर्वविन्द्रियेर्विषयदर्शनम् प्रजापदवस्थापक्षमित्याह ।
 द्रष्टारमिति । महीयमानः वासनाभयैर्विषयैः पृथ्यमान इति
 स्वप्नपर्याये, तद्यच्चैत, सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्याचष्टे
 इत्यन्वयः । यत्र काले तदतत् स्वप्नं यथा स्यात् तथा सुप्तः सम्यक्
 व्यस्तो निरस्तः करणग्रामो यस्य स समस्तः, अत एवापहतकरणत्वा-
 त्तत्तत्कालव्यहोमः सम्प्रमत्तः, स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वं न विनाशयति
 अतोऽज्ञानसत्त्वात् मुक्तद्विन्दवः प्राज्ञः एष स्वर्चैतन्येन कारण-
 शरीरसाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्ता स्मृतिप्रदत्वात्मेत्यर्थः । चतुर्थपर्याये
 ब्रह्मोक्तेः तस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणा इत्याशङ्क्य तस्यापि पर्यायेऽस्य
 जीवत्वमाह । नाह्येति । अह्येति निपातः खेदार्थः । खिद्यमानो ह्येन्द्रः
 उवाच खलु सुप्तः पुमानयं सम्प्रति सुषुप्त्यवस्थायामयं देवदत्तोऽह-
 मित्येवमात्मानं न जानाति । नो एव नैवेमानि भूतानि जानाति
 किन्तु विनाश एव प्राप्ते भवति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामि इति
 दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपससार । तं दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह ।

* चेति म० पु० नास्ति ।

† नो एवेत्यादि भूतानि चेत्यन्त म० खो० वृ० नास्ति ।

न्यत्रैतदस्मादिति चेपकस्य शरीरसम्बन्धिनिन्दापूर्वकमेव सम्प्र-
 मादोऽस्माच्छरीरात् समुत्पाद्य परं ज्योतिरूपसम्यग् स्ने-
 हपंथाभिनिवृत्त्यते स उत्तमः पुरुष इति जीवमेव शरीरात्
 समुत्पितं उत्तमं पुरुषं दर्शयति । तस्मादस्ति सम्भवा जीवे
 पारमेथराणां धर्माणां, अतो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति
 जीव एवेक इति चेत् कश्चिद्भूयात् तं प्रतिवृत्त्यादाविर्भूत-
 स्वरूपस्त्विति । तु गच्छः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थो नोत्तरस्मादपि
 वाक्यादिषु जीवस्मादङ्गा सम्भवतीत्यर्थः । कस्माद्यतस्तत्रापि
 आविर्भूतस्वरूपा जीवा विवक्ष्यन्ते । आविर्भूतं स्वरूपमस्य-
 त्याविर्भूतस्वरूपः, भूतपूर्वगत्या जीववचनं । एतदुक्तं भव-
 ति । य एषोऽक्षिणीत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्येदशराव-
 बाङ्गप्रेमेन शरीरात्मताया व्युत्थाप्येतं त्वेव त इति पुनः पुन-
 र्कमेव व्याख्येयत्वेनाकृत्य स्वप्नसुषुप्तापन्यासक्रमेण परं ज्योति-

रुतस्त्विति । एतस्मात् प्रकृतादात्मनोऽन्यत्वात् न व्याख्यास्यामीत्युप-
 मधवन्मते वा इदं शरीरं इति निन्दापूर्वकं जीवमेव दर्शयतीत्यर्थः ।
 तस्मात् प्रजापतिवाक्यात् अतः सम्भवासिद्धेः सिद्धान्त इति । तं
 प्रतीति । अवस्थाजयाऽन्वयेनाविर्भूतं शोधितत्वमथस्य वाक्योत्पद्य-
 त्वभिप्रायमित्यर्थः । तर्हि सूत्रे पुंलिङ्गेन जीवाक्तिः कथं ज्ञानेन जीव-
 त्वस्य निवृत्तत्वादित्यत आह । भूतपूर्वति । ज्ञानात् पूर्वमविद्या त-
 त्कार्यप्रतिबिम्बितस्वरूपं जीवत्वमभूदिति कृत्वा ज्ञानानन्तरं ब्रह्मरूपो
 ऽपि जीवनास्तेष्वत इत्यर्थः । विवर्तजसप्राप्ततुरीयपथ्यायचतुष्टया-
 त्मकप्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । एतदिति । जन्मनाश्वत्वात् प्रति-
 बिम्बवद्विस्मदेहा नास्ति आपिनाथे प्रजापतिरिन्द्रविरोचनौ प्रकृ-
 त्वाचोदशरावे आत्मानमेवेत्य यदात्मनो न विजानीयस्तस्मै ब्रूत-

रूपसम्यग् स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति यदस्य पारमार्थिकं
स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयेन जीवं व्याचष्टे न जैवेन रूपेण यत्तत्
परं ज्योतिरूपसम्यक्तत्वं श्रुतं तत् परं ब्रह्म तद्व्यापहतपाप्मत्वा-
दिधर्मकं तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं तत्त्वमसीत्या-
दिशास्त्रेभ्यो नेतरदुपाधिकल्पितं । यावदेवं हि स्याणाविव-
पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणाभिविद्यां *न निवर्त्तयन् कूटस्थनित्यदृक्-
स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वं ।
यदा तु *देहेन्द्रियमनोबुद्धिमहाताड्युत्थाय श्रुत्या प्रतिषा-
ध्यते । नास्ति त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिमहाता नास्ति त्वं संसारी
किं तर्हि सद्यत्तत् सत्यां स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति ।
तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्याम्भच्छरीराद्य-

मित्यादि ब्रह्मज्ञो भवत्याह । उदङ्गरावेति । उदङ्कपूर्णं शरावे प्रतिवि-
म्बात्मानं देहं सृष्ट्वा सस्याज्जातं यत्तन्मह्यं वाच्यमित्युक्तश्रुत्यर्थः । व्युत्थाप्य
विचार्याभिनिष्पद्यते इत्यत्रैतदुक्तं भवतीति सम्बन्धः । किमुक्तमित्यत
आह । यदस्येति । जीवत्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे लोकसिद्धत्वात्
किन्तु तमनृद्य परस्परव्यभिचारिणीभ्याऽवस्थाभ्यां विविच्य ब्रह्मस्वरूपं
बोधयति अतो यद्वद्ब्रह्म तदेवापहतपाप्मत्वादिधर्मकं न जीवं इत्युक्तं
भवति, शाश्वतस्य ब्रह्माभेदेन तद्वर्त्तमानमित्यर्थः । एवमवस्थोपन्यासस्य
विवेकार्थत्वात् जीवल्लक्षणं एतदमृतमेव तद्वृत्तेति निष्क्राम्येति श्रुतिवि-
रोधादिति मन्तव्यं । ननु जीवत्वब्रह्मत्वविरुद्धधर्मवतोः कथमभेद-
स्तथाह । तदेवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वा-
दविरोधः इति मत्वा दृष्टान्तेनान्वयमाह । यावदिति । व्यतिरेक-
माह । यदेति । अविद्यायां सत्यां जीवत्वं वाक्येऽप्यवबोधानन्नि-
वृत्तौ तन्निवृत्तिरित्याविद्यकं तदिदमर्थः । संसारित्वस्य कल्पितत्वे सिद्धिं

* नेति सं० का० बर्म० पु० न लि ।

+ देहे बुद्धिदैतमहातादिति म० पु० ।

भिर्मात्रात् समुत्पिष्टम् स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा
भवति, स यो ह वै तत् परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि-
श्रुतिभ्यः । तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं, येन शरीरात्
समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिव्यस्यते । कथं पुनः स्वप्न रूपं *स्वेनैव
च निव्यस्यत इति सम्भवति कूटस्थनित्यस्य । सुवर्णादीनाम्
द्रव्यान्तरमस्यकादभिभूतस्वरूपाणामभिभ्यक्तासाधारणविश-
ेषाणां चारप्रक्षेपादिभिः शाधमानानां स्वरूपेणाभिनिव्यस्यति-
स्यात् तथा मलमादीनामन्यभिः तत्प्रजाशानामभिभावक-
वियोगे राक्षो स्वरूपेणाभिनिव्यस्यति स्यात् । न तु तथा
चेतन्यश्रोतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः सम्भवत्यसंसर्गत्वात्
योश्च इव दृष्टिविराधाच्च । दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जी-
वस्य स्वरूपं, तच्च शरीरादसमुत्पितस्यापि जीवस्य सदा
भिगमयति । तदेव चास्येति । समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिव्यस्यत इति
श्रुतिं चाख्यातुं आक्षिपति । कथं पुनरित्यादिना । कूटस्थनित्यस्य
स्वरूपमवगम्य । मनःसङ्गिनो हि क्रियया मलनाशादभिव्यक्तिः तु
कूटस्थस्यासङ्गिन इत्याह । सुवर्णेति । द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः । अभि-
भूतेत्यस्य आख्यानमभिव्यक्तिः । असाधारणभास्वरवादिः अभि-
भावकः सौराणिकः । जीवस्वरूपस्याभिभवबाधकमाह । दृष्टोति ।
विद्यानंघन एवेति श्रुत्या पिन्मात्रस्तावदात्मा तच्चेतन्यं चक्षुरादिजन्य-
वृत्तिवृत्तं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सत् व्यवहाराङ्गं जीवस्वरूपं भवतीति
तस्याभिभूतत्वे दृष्टो व्यवहारो विनध्यत हेतुभावाद्यवहारो न स्यादि-
त्यर्थः । अङ्गस्यापि स्वरूपं वृत्तिषु व्यक्तमित्यङ्गीकार्यो व्यवहारदर्शनादि-
त्याह । तच्चेति । अन्यथं वृत्तं स्फुटयति । तच्चेदिति । स्वरूपस्वेत् ज्ञानिन

* तमेव चेति मु० का० पु० ।

† अनभिव्यक्तोति मे० पु० ।

‡ नैवावस्थातिव इति मु० का० ।

निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वे हि जीवः पश्यन् दृष्टस्त्वन्मानो विज्ञा-
नन् व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तिः । तच्चेच्छरीरात् स-
मुत्पत्तस्य निष्पद्येत प्राक् समुत्थानात् दृष्टो व्यवहारो विवक्ष्येत ।
अतः किमात्मकमिदं शरीरात् समुत्थानं किमात्मिका च स्वरू-
पेणाभिनिष्पत्तिरिति, अत्रोच्यते, प्राक् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः
शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनापाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य
दृष्टादि ज्योतिः स्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छं
शैत्यं च स्वरूपं प्राक् विवेकग्रहणाद्वक्तृनीलाद्युपाधिभिरवि-
विक्तमिव भवति प्रमाणजनितविवेकग्रहणात् 'उत्तरकालवर्त्ती'
पराचीनस्फटिकः स्वाच्छेन शैत्येन च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत
इत्युच्यते प्रागपि तथैव 'स्यात्' तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो
जीवस्य अतिवृत्तं विवेकज्ञानं शरीरात् समुत्थानं विवेकवि-
एव उच्येत ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः । अतः । सदैव अक्ष-
स्वरूपत्वादित्यर्थः । सदावृत्तिषु अक्षस्य वस्तुतोऽसङ्गस्यात्मनः आवि-
द्यकदेहाद्यविवेकरूपस्य मलसङ्गस्य सत्त्वात्तद्विवेकापेक्षया समुत्था-
नादिश्रुतिरित्युत्तरमाह । अत्रेति । वेदना चर्चशोकादिः । अविविक्त-
मिवति तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पितत्वमुक्तं । अङ्ग कल्पितसङ्गे दृष्टान्तो
यथेति । अतिवृत्तमिति । त्वंपदार्थश्रुत्या योऽयं विज्ञानमयः प्रागेज्जि-
त्वाद्यया सिद्धमित्यर्थः । प्रागादिभिन्नमुक्तत्वं पदार्थज्ञानस्य कल्पार्थ-
साक्षात्कारः फलमित्याह । केवलेति । सशरीरत्वस्य सत्त्वत्वात् समु-
त्थानमुत्क्रान्तिरिति आख्येयं न विवेक इत्याशङ्क्याह । तथा विवेकेति ।
उक्तश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । शरीरेष्वशरीरमवस्थितमिति श्रुतेः अविवे-
कमात्रकल्पितं सशरीरत्वं अतो विवेक एव समुत्थानमित्यर्थः । नन
सकर्मजं शरीरे भोगस्यापरिहार्यत्वात् अयं जीवत एव स्वरूपा-

* उत्तरकालवर्त्तीति का० बर्थ० सो० पु० नास्ति ।

† सन् इति का० बर्थ० सो० पु० पाठः । सन् इति च कश्चित्पाठः ।

ज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिव्यक्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः । तथा
विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं अशरीरत्वञ्च सम्भवणात्,
अशरीरं शरीरेत्यिति, शरीरस्योऽपि कौन्तेय न करोति
न क्षिप्यत इति च अशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात् ।
तस्मादिवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन् विवेकज्ञाना-
दाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते, न त्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावौ
स्वरूपस्य सम्भवतः स्वरूपत्वादेव । एवं मिथ्याज्ञानकृत एव
जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः सोमवदमङ्गत्वाविशेषात् ।
कृतस्यैतदेवं प्रतिपत्तव्यं । यतो य एषोऽचिणि पुरुषो दृश्यते
इत्युपदिश्येतदमृतमभयमनन्तं ब्रह्मेत्युपदिशति । योऽचिणि
प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणाद्-
ब्रह्मणोऽन्यत्वेन स्यात् ततोऽमृताभयब्रह्ममामानाधिकरण्यं न
स्यात् । नापि प्रतिष्ठायात्माऽयमचित्त्वचितो निर्दिश्यते,
प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसङ्गात् । तथा द्वितीयेऽपि पर्याये य एष
स्वप्ने महीयमानस्मरतीति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादक्षिपुरुषात्

विर्भाव इत्यत आह । शरीरस्योऽपीति । अशरीरत्वतः शरीरस्यस्यापि
बन्धाभ्यस्तुतेर्जैवतो मुक्तिर्गुप्तेत्यर्थः । अचिरकाले मृत्युर्न सुखश्रेष्ठो यत्न
इत्याह । तस्मादिति । अन्यादृशा सत्त्वावित्यर्थः । ज्ञानाज्ञानकृतावि-
र्भावतिरोभावाविति स्थिते भेदोऽप्यंशशित्वकृता निरस्त इत्याह ।
एवमिति । अंशादिप्रत्यक्षत्वममङ्गत्वं । आत्मा द्रव्यत्वस्याप्यजातिभूतः
विभूत्वात् सोमवदित्यात्मैक्यसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थः । प्रजापतिवाक्याच्च
भेदो मिथ्येत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह । कृतस्येत्यादिना । एतद्भेदस्य सत्त्वत्व-
मेव नास्तीति कृत इत्यन्वयः । हायायां ब्रह्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं ना-
भेदपरमित्यत आह । नापीति । यस्य ज्ञानात् कृतकत्वता सर्वकाम-

द्रष्टुरन्यो * निर्दिष्टः, एतन्नेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्युपक-
मात् । किञ्चाहमद्य स्वप्ने हस्तिमद्राक्षं नेदानीं तं पश्या-
मीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे, द्रष्टारन्तु तमेव प्रत्य-
भिजानाति य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्या-
मीति । तथा तृतीयेऽपि पर्याये नाह स्वस्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं
जानात्ययमहमस्मीति, नो एवेमानि भूतामीति सुषुप्ताव-
स्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातारं प्रति-
षेधति । यन्तु तत्र विनाशमेवापीतो भवतीति तदपि विशेष-
विज्ञानविनाशाभिप्रायमेव न विज्ञातविनाशाभिप्रायं । नहि
विज्ञातुर्विज्ञातेर्वपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वादिति श्रुत्य-
न्तरात् । तथा चतुर्थेऽपि पर्याये एतन्नेव ते भूयोऽनुव्याख्या-
स्यामि नो एवान्यत्रैतन्मादित्युपक्रम्य मघवन्मर्त्यं वा इदं ज-
रीरमित्यादिना प्रपञ्चेन जरीराद्युपाधिसम्बन्धप्रत्याख्यानं न
सम्प्रसादश्चादितं जीवं स्वेन कृपेणाभिनिययत इति ब्रह्म-

प्राप्तिस्तमात्मानमन्विच्छाव इति प्रवृत्तयोरिन्द्रविरोचनयोर्यद्यनात्म-
त्वायां प्रजापतिर्ब्रूयात् तदा स्रष्टावादी स्यादित्यर्थः । प्रथमवत् दि-
तायादिपर्याये आहृताखवस्यासु अमृत्युतत्मा ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह ।
तथेति । अवस्थाभेदेऽप्यमृत्युतः । युक्तिमाह । किञ्चेति । सुषुप्तां जातु-
र्याहृतिमाशङ्क्याह । तथा तृतीय इति । सुषुप्तां निर्विकल्पज्ञानरूप
आत्मास्तोत्यत्र दृष्टदारण्यकश्रुतिमाह । न हीति । बुद्धेः साक्षिणो
नाशो नास्ति नाशकाभावादित्यर्थः । स्वमवस्थाभिरसङ्गत्वेनोक्त आ-
त्मैव तुरीयेऽपि ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह न तथेति । अतरेकदेशिष्याम्यां
दूषयति । केचिन्स्विति । जीवपरचोर्भेदादिति भावः । श्रुतिबाधान्नेव-

स्वरूपं पक्षं दर्शयन् न परस्मात्, ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपादन्यं
जीवं दर्शयति । केचित्तु परमात्मविवक्षायां एतन्नेव ते इति
जीवाकर्षणमन्यायं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमप-
हतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति कल्प-
यन्ति, तेषामंतमिति सन्निहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्वि-
प्रकथ्येत, भूयः श्रुतिरूपेण, पर्यायान्तराभिहितस्य पर्या-
यान्तरेणानभिधीयमानत्वात्, एतन्नेव ते इति च प्रतिज्ञाय
प्राक् चतुर्थीत् पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रज्ञापतेः
प्रतारकत्वं प्रसज्येत, तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थि-
कं जीवं रूपं कर्तृभोक्तरागद्वेषादिदोषकल्पितमनेकानर्थयोगि
तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं
स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते । सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादौन् ।
अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जीवं रूपमिति मन्यन्ते ।
अस्मादीयाश्च केचित् तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिप-

त्तिरित्याह । तेषामिति । सन्निहितो जीव एव सर्वनामार्थ इत्यर्थः ।
उक्तस्य पुनर्दत्तो भूय इति युज्यते । भवतुपक्षान्तरमात्मनश्चतुर्थं
गोक्तेरन्वयात् इत्याह । भूय इति । लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्वं
बोध्यत इति स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । व्याख्यानान्तरासम्भ-
वादित्यर्थः । विलयनं शोधनं विद्यया महावाक्येनेति यावत् । वे तु
संसारं सखमिच्छन्ति तेषामिदं शारीरकमेवोत्तरमिति । अपरे
त्वत्वादिसा । शारीरकस्यार्थं सङ्क्षेपेणोपदिशति । एक एवेति ।
अविद्यामायवेर्भेदं निरसितुं सामानाधिकरण्यं आवरणविशेषशक्ति-
रूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् सहप्रयोगः ब्रह्मैवाविद्यया संसरति न
ततोऽन्यो जीव इति शारीरकार्थ इत्यर्थः । तर्हि सूत्रकारः किमिति

संभूतानां प्रतिषेधायेदं आसीरकमारम्भमेक एव परमेश्वरः
 कृतस्यनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवर्दनेकधा
 तिभाष्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति । यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये
 जीवमाशङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः नामश्रवादित्यादिना (१।३।
 १८।) तत्रायमभिप्रायः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तमत्यस्त्रभावे कृतस्य-
 नित्य + एकस्मिन्मज्जेऽरूपे परमात्मनि तदिपरोतं जैवं रूपं यो-
 जीव तत्समत्वादपरिकल्पितं तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरवाक्यैर्न्या-
 योपेतैर्देवतावादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्त्यत्वं
 द्रढयति, जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिष्यति
 किन्त्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदं । एवं हि
 स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न वि-
 रुध्यन्त इति + मन्यते, प्रतिपाद्यन्तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्श-
 यति शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदित्यादिना, वर्णित-
 स्यान्माभिर्विददविदद्भेदेन कर्माविधिविरोधपरिहारः ॥ .

भेदं कृते तत्राह । यत्त्विति । परमात्मनोऽसंसारित्वसिद्ध्यर्थं जीवाद्भेदं
 द्रढयति । तस्यासंसारित्वनिश्चयाभावे तदभेदेऽपि जीवस्य संसा-
 रित्वानुपायादित्यर्थः । अधिष्ठानस्य कल्पिताद्भेदेऽपि कल्पितस्याधिष्ठा-
 नात् एवमस्मिन्नाह । जीवस्य त्विति । कल्पितभेदानुमानस्य फलमाह ।
 एवं हीति । सुषेणभेदो नास्ति इति आत्मिनिर्दिष्टस्यति । प्रतिपाद्यमिति ।
 आमेति । तृपगच्छन्तीत्यादिसूत्राणि आदिपदार्थः । नन्वेतस्य शा-
 स्त्रार्थत्वे देवतापेक्षविधिविरोधस्तत्राह । वर्णितमेति । अर्द्धतमजानतः
 कल्पितदेवताभ्यां विधयो न विदुः इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ।

* मत्वेति का० बभे० सो० प० नास्ति ।

+ एकस्मिन्मज्जे इति का० अस्मिन्मज्जे निर्दिष्टेति बभे० ।

‡ मन्यते इति स्थाने प्रतिपादयिष्यतीति का० ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः अथ य एष
सम्प्रसाद इत्यादिः स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवा-
परामर्शोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत
आह, अन्यार्थः । अथ जीवपरामर्शः न जीवस्वरूपपर्यवसायी
किन्तु हि परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी, कथं सम्प्रसादशब्दादितो
जीवो जागरिते व्यवहारे देहेन्द्रियपञ्चराध्यक्षो भूत्वा तदाम-
नानिर्दिष्टां च स्वप्नाद्याहोचराऽनुभूय * श्रान्तःकरणं प्रेक्षुरुभय-
रूपादपि जगताभिमानीनात् समुत्थाय सुषुप्तावस्थायाम् परं ज्यो-
तिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य
स्तेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यदस्यापसम्पत्तत्वं परं ज्योतिः, येन
स्तेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते स एष आत्मापहतपाप्मत्वादिगुण
उपाख्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽनुपपद्यते ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तं ॥ २१ ॥

यदुक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्यान्यत्वं श्रूय-
माणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य † त्वाराधोपमितस्यान्यत्व-

एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवार्देन ब्रह्मण एवापहतपाप्मत्वादुक्ते
जीवे तदसम्भवात् जीवो दहर इत्युक्तं तर्हि जीवपरामर्शस्य का
वतिरित्यत आह । अन्यार्थश्चेति । सूत्रं व्याख्ये । अथेत्यादिना ।
प्रकृते दहरे विशेषो मुखस्तदुपदेशोऽपि नेत्यर्थः । तत्र दहरवाक्यशेष-
स्य सम्प्रसादशब्दमात्रापूर्वकं दहरब्रह्मपरत्वेन व्याख्ये । कथमि-
त्यादिना ।

* श्रान्त इति का० बर्ध० सो० पु० पाठः ।

† त्वाराधोपमितश्चेति का० बर्ध० सो० पु० पाठः ।

मवकल्पत इति तस्य परिहारो वक्तव्यः । उक्तो ह्यस्य परि-
हारः * परमेश्वरस्यापेक्षिकमव्यक्तमवकल्पत इत्यर्थकौकल्याण-
श्लोपदेशाच्च नेति चेन्न निश्चायत्वादेवं व्योमवद्येत्युच्यते । एव
परिहारोऽनुमन्नातव्य इति सूचयति । अतएव चेदमव्यक्तं
प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनापमिमानया यावान् वा अयमाका-
शस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इति ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

न तत्र सूर्या भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति
कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्व-
मिदं विभातीति समामनन्ति । तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं
यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चि-
दुत प्राप्त आत्मेति त्रिचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्
प्राप्तं, कुतः तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् ।

उपास्यत्वादल्पत्वमुक्तमिति व्याख्याय कृत्वा निरस्तमित्यर्थान्तरमाह ।
अतएव चेदमिति । एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यञ्च समुद्ये निर्गुणे च
समन्वितमिति सिद्धं ।

अनुकृतेस्तस्य च । मुख्यकवाक्यमुदाहरति । न तथेति । तस्मिन्
ब्रह्मणि विषये न भाति तं न भासयती यावत् । यदा चण्डभास्वरदि-
र्न भासयति तदा अस्पदीन्नेरघ्रेः का कथेत्याह । कुत इति । किञ्च
सर्वस्य सूर्यादेस्तद्भास्यत्वाच्च तद्भासकत्वमित्याह । तमेवेति । अनु-
मनवदनुभातं सम्यगतमिति शङ्कां निरस्यति । तस्येति । तथेति सम्यगा-
सति विषये च साधारण्यात् संशयमाह । तथेति । पूर्ववाक्यश्रुत्यादि-

* परमेश्वरस्यापेक्षिकमिति का० वध० भा० पु० पाठः ।

† एवं चेति का० वध० पा० पु० पाठः ।

तेजःस्वभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावके एव सूर्य्य
 भासमानं ऽहनि न भासतु इति प्रसिद्धं, तथा सह सूर्य्येण
 सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन् भासते सोऽपि तेजःस्वभा-
 वक एव कश्चिदित्यवगम्यते । अनुभानमपि तेजःस्वभावक
 एवोपपद्यते * समानस्वभावकेऽस्वनुकारदर्शनात्, गच्छन्तमनुग-
 च्छतीति† वत्, तस्मात् तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते श्रुमः ।
 प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् अनुकृतेः, अनुक-
 रणमनुकृतिः, यदेतत्तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुभानं तत्
 प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते । भारूपः सत्यमद्वय इति हि प्रा-
 ज्ञमात्मानमामनन्ति, न तु तेजोधातुं कश्चित् सूर्यादयोऽ-
 नुभान्तीति प्रसिद्धं । समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न
 तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षन्ति यं भान्तमनुभायुः । न हि प्रदीपः

बकादाकाशशब्दस्य दृष्टिवागादीशब्दे दृष्टिराश्रिता तथेहापि सति
 सप्रसंगेनानात् वर्तमानार्थत्वात् यस्मिन् सति सूर्यादयो न भान्ति
 न तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्पे दृष्टिराश्रयणीया अधुना
 भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोधात् इति दृष्टान्तेन पूर्व-
 यक्षयति । तेजोधातुरिति । तेजोधानं निर्गुणस्वयं ज्योतिरात्मघान-
 मितभूयश्च यत्नं । तेजोधातुत्वे लिङ्गमाह । तेजोधानुनामिति । यत्ते-
 जसोऽभिभावकं तत्तेज इति व्याप्तिमाह । तेजःस्वभावकमिति । य-
 स्मिन् सति ब्रह्म भाति तदनु तद्भातीति विवक्षितमित्यहं । अनु-
 भानमिति । ततो निष्कृष्टभानं विवक्षितमिति भावः । मुख्यसम्भवे
 विवक्षानुपपत्तेः मुख्यानुभाननिष्ठात् सर्वभासकः परमात्मा स्वभाव-
 कोऽयं याज्ञः इति सिद्धान्तमाह । प्राज्ञ इति । प्राज्ञत्वं स्वप्ना-
 दकलं भासकत्वाद्यमुक्तं, तत्र श्रुतिमाह । भारूप इति । मानाभावाच्च

* समानस्वभावकमेवेति का० बर्थ० सो० पु० पाठः ।

† वत् इति उक्तं पु० नास्ति ।

प्रदीपान्तरमनुभाति । यदणुकं समानस्वभावकेष्वनुकारो
दृश्यत इति नायमेकान्तो नियमोऽस्ति भिन्नस्वभावकेष्वपि अ-
नुकारो दृश्यते, * यथा सुततोऽयः पिण्डोऽभ्यनुहतिरग्निं दहन्त-
मनुदहति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहन्तीति । अनुहते-
रित्यनुभानमसुसूचत् । तस्य चेति चतुर्थपादमस्य श्लोकस्य सूच-
यति । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति च तद्धेतुकं भानं सूर्या-
देरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरा-
युर्होपामन्तःसूतमिति † हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । तेजोऽन्तरेण
तु सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रमिद्धं विरुद्धञ्च, तेजोऽन्तरेण तेजो-
ऽन्तरस्य प्रतिघातात् । अथ वा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरि-
पठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमुच्यते, किं तर्हि सर्वमिद-
मित्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य
याभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता । यथा सूर्य-
ज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तदत् । न

तेजोधानुर्न यादृश इत्याह । न त्विति । किञ्च सूर्यादयस्तेजोऽन्तरभान-
मनु न भान्ति तेजस्वात् प्रदीपवदित्याह । समत्वाच्चेति । योऽयमनु-
कारोति स तज्जातीय इति नियमो नास्तीत्याह । नायमेकान्त इति ।
पौनःपुन्यमाश्रयोक्तानुवादपूर्वकं सृजोक्तं जेतनारं याचते । * अनु-
हतेरिति । तमेव भानमिदमेवकारोक्तं तद्भानं विना सर्वस्य पृथग्भा-
नाभावरूपं अनुभनमनुहतेरित्यनेजोक्तं । तस्य चेति । सर्वभासकत्वं
मुक्तं इत्यपौनःपुन्यमित्यर्थः । आत्मनः सूर्यादिभासकत्वं श्रुत्यनारम्भ-
सिद्धमविवक्ष्येत्याह । तद्देवा इति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यादिवाचक-

* यथेति का० बर्ध० पु० नास्ति ।

† हि इति का० बर्ध० पु० नास्ति ।

तत्र सूर्यो भातीति च तत्र ब्रह्ममाहरन् प्रकृतयद्वयं दर्शयति प्रकृतश्च ब्रह्म यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमित्यादिना । अग्निरश्च, हिरण्यये परे कोषे विरजं ब्रह्म निष्कलं । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्वदात्मविदो विदुरिति । कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुच्यते न तत्र सूर्यो भातीति । यदंशुकं सूर्यादीनां तेजसां भागप्रतिषेधकोजोधातातेवाव्यभिचवकल्पते सूर्य इवेतरेषां *ज्योतिषां इति, †तत्रानुभावं च एव तेजोधातुरन्यो न सम्भवतीत्युपपादितं । ब्रह्मण्यपि चैवं भागप्रतिषेधोऽवकल्पते, यतो यदुपलभ्यते तत् सर्वं ब्रह्म ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते, स ज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन सूर्यादयस्तस्मिन् भायुः । ब्रह्म ह

त्वेन व्याख्यातः । सम्पत्तिरस्यैववृत्तितां मत्वाऽर्थान्तरमाह यवेति । तत्रेति सर्वनामश्रुत्या प्रकृतं ब्रह्म यावद्व्यमित्याह । न तत्र सूर्य इति । किञ्च स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्वाकाङ्क्षापूरकत्वात् मन्त्रो ब्रह्मपर इत्याह । अग्निरश्चेति । हिरण्यये ज्योतिर्मये अग्नमया यपेक्षया परे कोषे आनन्दमयाग्रे पञ्चशब्दितं ब्रह्म विरजं चागन्तुःकमलशून्यं निष्कलं त्रिरवयवं शुभ्रं नैसर्गिकमलशून्यं सूर्यादिसाक्षिभूतं ब्रह्मवित्प्रसिद्धमित्यर्थः । सति सप्तमीपक्षमनुवदति । यदपीति । सूर्याद्यभिभवकतेजोधातौ प्रांमाश्रिते तस्यैव यद्वगणश्चास्यात् न तत्र प्रमादमन्तोऽह । तत्रेति । सिद्धान्ते तत्रेति वाक्यार्थः कथमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मण्यपीति । सति सप्तमीपक्षे न भातीति श्रुतं वर्त्तमानत्वं व्याख्या तस्मिन् सति न भास्यतीत्यश्रुतमविव्यक्तं कल्पनायं प्रत्यक्षविरोधनिरासाय, विषयसप्तमीपक्षे तु न भासयतीत्यश्रुतमिजध्याहारमात्रमवकल्प्य न श्रुतत्वाग इति लाघवं, यतो ब्रह्मासि विषये सूर्यादे-

* ज्योतिषासिनि मो० का० नर्थ० पु० नाति ।

† तत्र तु च रथेति का० नर्थ० पु० पाठः ।

व्यनक्ति न तु ब्रह्मान्येन कथ्यते, आत्मनैवायं ज्योतिषाक्ते
अदृष्टो नहि दृश्यते इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदं रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु ।

“न तद्भाषयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्भाम परमं मम” ॥ इति ।

“यदादिभ्यो गन् तेजो जगद्भाषयतेऽखिलं ।

यच्चन्द्रमसि यचाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं” ॥ इति च ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति इति श्रूयते,
तथा अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभ-

र्भासकत्वनिर्वाधेन ब्रह्मभास्यत्वमुच्यते इत्यर्थः । येनान्यभास्यत्वेन हतुना
सूर्यादयस्तस्मिन् ब्रह्मणि विद्येते भासकाः सः, तथा तु ब्रह्मान्येन गो-
पकभ्यते स्वप्रकाशत्वादिति योजना । उक्तमेव अन्यन्तरं ब्रह्मव्यति-
वृत्तेति । स्वप्रकाशत्वेऽन्यभास्यत्वे च श्रुतिद्वयं । यद्गत्वायेत्यत्वाददृष्टश्च
इत्यर्थः ॥

जिज्ज्याहारपक्षे स्मृतिबलमप्यस्तीत्याह । अपि चेति । सूत्रं
व्याचष्टे । अपि चेति । अभास्यत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोकद्वयं दृष्टव्यं
तस्मादनुभाजनमन्यो ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धं ॥

शब्दादेव प्रमितः । काठकवाक्यं पठति । अङ्गुष्ठेति । पुरुषः पूर्वा-
ऽप्यात्मनि देहमध्ये अङ्गुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठमात्र इत्युच्यते
तस्यैव परमात्मत्वादिवक्तव्यान्तरमाह । तथेति । अधूमकमिति पठ-
नीयं । योऽङ्गुष्ठमात्रो जीवः स वस्तुतो निर्धूमज्योतिर्विस्मलप्रकाश-
रूप इति तमर्थं संज्ञेयं तस्य ब्रह्मत्वमाह । ईशान इति । तस्या-
द्वितीयत्वमाह । स एवेति । कालत्रयेऽपि स एवान्ति नान्यत नहि-

अथ स एवायं स उ स एतद्वैतत् इति च । तत्र योऽयमङ्गुष्ठ-
मात्रः पुरुषः श्रूयते, स किं विज्ञानात्मा किं वा परमात्मेति
संग्रहः । तत्र परिमाणोपदेशाद्विज्ञानात्मेति तावत् प्राप्तं । न
ह्यनन्त्यायामविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रपरिमाणमुपदि-
शेत् । विज्ञानात्मनस्तृपाधिमत्त्वात् सम्भवति कदाचित् कल्पन-
याङ्गुष्ठमात्रत्वं, स्मृतेश्च,

अथ सत्यवतः कायात् पाशवद्धं वशङ्गतं ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ इति ।

नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्कर्षुं शक्यः, तेन तत्र सं-
शयः। अङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । पर-
मात्मेवायमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात्
ब्रह्मात् ईशानो भूतभवस्येति । न ह्यन्यः परमेश्वराद् भू-
तभवस्य निरङ्गुष्ठमीशिता । एतद्वै तदिति च । प्रकृतं पृथग्नि-

केतसा दृष्टं ब्रह्म तदेतदेवेत्यर्थः । परिमाणेशानशब्दाभ्यां तदयमाह ।
तत्रेति । यथालुभानादिलिङ्गात् गिजध्याहारेण सूर्याद्यगोचरो ब्र-
ह्मोक्तं तथा प्रथममश्रुतपरिमाणलिङ्गात् जीवप्रतीताधीशानोऽस्मीति
ध्यायेदिति विध्यध्याहारेण ध्यानपर्यं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति । तत्र
परिमाणेति । पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्ट्या जीवोपास्तिः, सिद्धान्ते तु प्रत्य-
क्षलोकात्मानं प्रकृतिमिति मन्तव्यं । आयागो दैर्घ्यं विस्तारो महत्त्वमिति
भेदः । कदाचिदिति । अङ्गुष्ठमात्रहृदयस्य विज्ञानशब्दितबुद्ध्यभे-
दाध्यासकल्पनयेत्यर्थः । स्मृतिसंवादादप्यङ्गुष्ठमात्रो जीव इत्याह ।
स्मृतेरिति । अथ मरणानन्तरं यमपाशैर्वद्धं कर्मवशं प्राप्तमित्यर्थः ।
तत्रापीश्वरः किं न स्यादित्यत आह । न हीति । प्रभवति संयमने

नुसन्दधाति, एतदेतत् यत् पृष्टं ज्ञेयार्थः । पृष्टं चेह ब्रह्म । “अन्यत्र धर्मादन्यवास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताश्च भव्याश्च यत्नत् पश्यसि तदह” इति । शब्दादेवेति अभिधानश्रुतेरेवेज्ञान इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः । कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

हृदयेत्यत्र तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्याङ्कुष्ठमात्र-
त्वमिदमुच्यते, आकाशस्यैव वंशपर्वापेक्षमूर्त्तिमात्रत्वं । न ह्यस्त्र-
सातिमात्रस्यैव परमात्मनोऽङ्कुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न चान्यः
परमात्मन इह ग्रहणमर्हति ईशानशब्दादिभ्य इत्युक्तं । ननु
प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यङ्कुष्ठमात्रत्वं

समापि विष्णुरिति यमस्येश्वरनियम्यत्वस्वरूपादिति भावः । भूत-
भव्यस्येत्युपपदाद्वाधकाभावाच्च ईशान इतीशत्वशब्दाद्विरुद्धमार्शिता
भातीति श्रुत्या निष्कृष्टं बाध्यमिति सिद्धान्तयति । परमात्मैवेति । प्रक-
रणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह । एतदिति । शब्दो वाक्यं किङ्कृत-
दुर्बलमित्याशङ्क्याह । शब्दादिति ।

करः सकलितः स्वरविः । मुख्याङ्कुष्ठमात्रो जीवो गृह्यतां किं
गौशयहमेत्यत्र आह । न चान्य इति । सति सम्भवे मुख्ययहो-
ऽन्वायः अत्र तु श्रुतिविरोधादसम्भव इति गौशयह इत्यर्थः । मनु-
ष्यानेवेति त्रैवर्गिकानेवेत्यर्थः । शक्तत्वादित्यनेन यन्त्रादीनां देवाना-
मधीवासाधिकारो बाधितः । तत्र यन्त्रादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसाम-
ग्र्यभावात् कर्मण्यशक्तिः, इन्द्रादेः खदेवताके कर्मणि साहचरेण
इत्यन्तामायोमादशक्तिः, अधीवामर्षियवरके अथ्यन्तराभावादशक्तिः ।

नापपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते, मनुष्याधिकारत्वादिति । शास्त्रं
 अत्रिंशप्रवृत्तमपि मनुष्यान्नेवाधिकरोति शक्तत्वादर्थित्वाद-
 पर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति । वर्णितमेतदधिकारल-
 क्षणे, मनुष्याणां न नियतपरिमाणः कायः, औचित्येन नियत-
 परिमाणमेव ज्ञेयमाहुः इमात्रं हृदयं । अतो मनुष्याधिकार-
 तात्कास्तस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं पर-
 मात्मनः । यदङ्गुलं परिमाणोपदेशात् स्मृतेश्च मंसार्थेवाय-
 मङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति तत् प्रत्युच्यते न आत्मा, तत्त्वमभी-

अर्थित्वादित्यनेन निष्कामानां मुमुक्षूणां स्यावराणाञ्चाधिकारो वा-
 रितस्तत्र मुमुक्षूणां शुद्धार्थित्वे नित्यादिष्वधिकारो न काम्येषु शुद्ध-
 चिन्तानां मोक्षार्थित्वे अथवादिषु कृष्णकृष्णधिकारो न कर्मस्विति
 मन्तर्यं । अदस्याधिकारं निरस्यति । अपर्युदस्तत्वादिति । शृङ्गा यज्ञे
 नावस्यत इति पर्युदामात्, उपनयित तमध्यापयतीति शास्त्राच्च न
 शृङ्गस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः । तस्यैकजातित्वस्मृतेरुपनयनप्रवृत्ति-
 दिज्जन्माभावेन वेदाध्ययनाभावात् । अत्रापिहितो न्यायः घृष्टाध्याये
 वर्णित इत्याह । वर्णितमिति । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रस्यावि-
 शेषेण सर्वान् फलार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात् प्राजिमात्रस्य सुखार्थि-
 त्वाच्च फलार्थ कर्मणि यन्त्रादीनामधिकार इत्याशङ्कोक्तरीत्या तेषां
 शक्तत्वाभावात् स्वर्गकामपदं मनुष्यपरतया सङ्गोच्य मनुष्याधिकार-
 त्वस्यापि चातुर्वर्ण्याधिकारमाशङ्क्य वसन्ते ब्राह्मणोऽभौनादधीत यीशे
 राजन्यः शरदि वैश्य इति जयाज्जामेवाभिप्रसम्बन्धप्रवृत्तात् तेषामेवा-
 धिकार इति वर्णितमित्यर्थः । प्रकृते किमायातं तत्राह । मनुष्या-
 न्नाच्चेति । प्रायेण सप्तवितन्त्रिपरिमितो मनुष्यदेश इत्यर्थः । एवम-
 ङ्गुष्ठशब्दः हृत्परिमाणवाचकः तत्रस्थं ब्रह्म कक्षयतीत्यङ्गं सम्प्रति
 तच्छब्देनाङ्गुलमात्रजीवमनुष्यायमोक्षण इति ब्रह्माभेदो बोध्य इति
 वक्तुं उक्तमनुवदति । वदंतीति । प्रतिपाद्याभेदविरोधात् अत्रवाद्या-

त्यादिवत् संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदि-
 श्यत इति । द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः, कश्चित्
 परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा कश्चिदिज्ञानात्मनः परमात्मैक-
 त्वापदेशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वमुपदिश्य-
 ते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्पष्टीकरिष्यति ।
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तर्गतात्मा सदा जनानां हृदये सर्वविष्टः ।
 तं स्वाच्छरीरात् प्रवृत्तेन् मुञ्चादिवेपीकां धैर्य्येण तं विद्या-
 च्छुक्रममृतमिति ॥

कुष्ठमात्रत्वं बाध्यं तात्पर्य्यार्थस्य बलवत्त्वादित्याह । तदिति । कश्चिद-
 स्थूलमित्यादौ, कश्चित्तत्त्वमसीत्यादौ । ननु परमात्मनोऽङ्गुष्ठपरिमाणत्वं
 न सम्भवतीति सूत्रकारेण हृदयापेक्षितमङ्गुष्ठमात्रत्वमुक्तं द्विविधेना-
 दिभाष्यान् जीवमुद्दिश्य ब्रह्मत्वबाधनमिति प्रतीयते इति सूत्रार्था-
 स्पर्शित्वाद्वाच्यमनुपपन्नमिति चेत् न भाष्यतात्पर्यान्भिज्ञानात् । कठ-
 वस्त्रोवाकस्यावान्तरतात्पर्य्यमेकं महातात्पर्य्यं चेत् तत्रावान्तरतात्पर्य्य-
 मप्यास्ये ब्रह्मणि महातात्पर्य्यं चेत् तत्र ब्रह्मणि अत एव भाष्यकारे-
 र्वाक्यद्वयोपन्यासः कृतः । अत एवापामनायुलं कठवस्त्रमेव ज्ञते
 चेका च हृदयस्य नाश इत्यादिना बोधितं । अत एव चतुर्थाध्याये
 द्वितीयचरणे तदेके इति सूत्रोऽङ्गुष्ठविद्यां प्रकृतं समानान्ति इति भाष्य-
 कारैः प्रथमवाक्यस्य उपास्ये ब्रह्मणि तात्पर्य्यमिति प्रकटीकृतं । इत्थं
 चात्रत्वभाष्यं महातात्पर्य्यभिप्रायकमिति द्रष्टव्यं । रामानुजभाष्य-
 कृता तु पृथ्वीपक्षोऽस्मद्भाष्यतात्पर्य्याच्चात्रेनेव कृत इत्यवधेयं । एकत्वार्थं
 वाक्यप्रथममङ्गुष्ठमिति । एवमिति । अतिर्य्यमा वा कर्त्ता द्रष्टव्यः जीवं
 प्रवृत्तेत् एवम् कुर्यात् धैर्य्येण बलवदिन्द्रियनिग्रहादिना ॥ विविक्तमा-
 त्मानं शुक्तं स्वप्रकाशममृतं कूटस्थं ब्रह्म जानीयादित्यर्थः । तस्मात् कठ-
 वाक्यं प्रकृतब्रह्मणि अत्रे समन्वितमिति सिद्धं ।

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रयुतिर्मनुष्यद्वयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्र-
क्षेत्तुक्तं, तत्प्रमृङ्गादिदमुच्यते । बाढं, मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं
न तु मनुष्यान्वेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति, तेषां मनुष्याणा-
मुपरिगृह्यते देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण
आचार्या मन्यते, कस्मात् सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामप्यर्थि-
त्वाधिकारकारणं । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि
सम्भवति विकारविषयविभृत्यनित्यत्वानोचनादिनिमित्तं । तथा
सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्वार्थवादेतिहामपुराणलोकंभ्यो

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः
स्यादित्याशङ्क्याह । तदुपर्यपि सम्भवात् । ननु समन्वयाध्यायेऽधि-
कारचिन्ता न सङ्गतेत्यत आह । अङ्गुष्ठेति । स्मृत्योपेक्षानर्हत्वं
प्रसङ्गः अत्र मनुष्याधिकारत्वोक्त्या स्मृतानां देवादीनां वेदान्तप्रव-
दाधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे भोगासक्तानां वैराग्याद्यसम्भवा-
च्चेति, प्राप्तं सिद्धान्तमाह । बाढमिति । एवमधिकारविद्यायात्मका-
धिकारश्चदयस्य प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे देवादीनां
ज्ञानाधिकारात् देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलासु दहराद्युपासनासु
क्रममुक्त्यर्थानां मनुष्याणां अप्रवृत्तिः फलं सिद्धान्तं तु प्रवृत्तिः ।
उपासनाभिर्देवत्वं प्राप्तानां अवस्थादिना ज्ञानाभ्युक्तिसम्भवादिति
सफलोऽयं विचारः । ननु भोगासक्तानां तेषां मोक्षार्थत्वाभावा-
द्वाधिकार इत्यत आह । अर्थित्वं तावदिति । विकारत्वेनावृत-
विषयसुखस्य क्षयोदयादिदोषदृष्ट्या निरतिशयसुखमोक्षार्थित्वं स
त्वप्रवृत्तीनां देवानां सम्भवतीत्यर्थः । नन्विन्द्राय स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्यन्त-
शब्दातिरिक्ता विग्रहयती देवता नास्ति शब्दस्य चासामर्थ्याद्वाधि-
कार इत्यत आह । तथेति । अर्थित्ववदित्यर्थः । अपर्युदस्तत्माह ।

विद्यहवत्त्वाद्यवगमात् । न च तेषां कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति* । न
 चोपनयनादिशास्त्रेणैषामधिकारो† निवर्त्तितः । उपनयनस्य
 वेदाध्ययनार्थत्वात्, तेषाञ्च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां
 विद्यायहणार्थं ब्रह्मचर्यादि० दर्शयति एकग्रतं च चै वर्षाणि मघ-
 वा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवाच, भृगुर्वै वारुणिवरुणं पितरमुपस-
 सार अधीहि भगवो ब्रह्मत्यादिः । यदपि कर्मास्त्रनधिकारका-
 रणमुक्तं न देवानां देवतान्तराभावात् न ऋषीणामर्षियान्त-
 राभावादिति, न तद्विद्यास्त्विति । न होन्नादीनां विद्यास्त्वधि-
 क्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यमस्ति, न च भृग्व्वा-
 दीनां भृग्व्वादिसंगोचतया, तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्त्व-

न च तेषामिति । शूद्रो यश्चे न क्लृप्त इतिवत् देवादीनां विद्याधि-
 कारनिषेधो नास्तीत्यर्थः । ननु विद्यहवत्त्वेन दृष्टसामर्थ्यं सत्त्वप्युप-
 नयनाभावात् शास्त्रीयसामर्थ्यं नास्तीत्यत आह । न चेति । जन्मा-
 न्तराध्ययनबलात् स्वयमेव प्रतिभाताः स्मृता वेदा येषां ते तथा
 तद्भावादित्यर्थः । बालादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां वेदाङ्गेषदर्शनात् ।
 देवयोगीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति स्मृतवेदान्तानामर्थविचारो युक्त
 इत्यर्थः । देवानाञ्च ऋषीणाञ्च विद्याधिकारे कौरवमर्थित्वादिकमङ्ग-
 श्रितं गुरुकुलवासादित्युक्तमाह । अपि चेति । ननु ब्रह्मविद्या देवा-
 दीनाधिकारोति वेदार्थत्वात् अग्निहोत्रवदित्यत आह । यदपीति ।
 देवानां कर्म्मसु नाधिकारः देवतान्तराद्यामुद्देशानामभावादिति
 प्रथमसूत्रार्थः, ऋषीणामनधिकारः ऋष्यन्तराभावात् ऋषियुक्ते क-
 र्म्मस्यशक्त्येति द्वितीयसूत्रार्थः । असामर्थ्यमुपाधिरिति परिहरति ।
 न तदिति । असामर्थ्यरूपं कारणं इत्यर्थः, न क्वापि येनासामर्थ्यं स्या-

* उपनयनशक्त्येति मे० का० वध० पु० पाठः ।

† निवर्त्तेति मे० का० वध० पु० पाठः ।

धिकारः केन वार्यते । देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वा-
ङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्यते ॥

विरोधः कर्मणीनि चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

आदेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्या-
सधिकारे वर्येत विग्रहवत्त्वात् अतिगादिवत् इन्द्रादीनामपि
स्वरूपसन्निधानेन कर्माङ्गुभावोऽभ्युपगम्येत, तदा च विरोधः
कर्माणि स्यात्, न हीन्द्रादीनां स्वरूपसन्निधानेन यागेऽङ्गुभावो
दृश्यते, न च सम्भवति । वज्रेषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूप-
सन्निधानानुपपत्तेरिति चेत् नायमस्तिविरोधः, कस्मादनेकप्र-

दिति शेषः, तद्यो यो देवानां प्रत्यङ्गु इति स एव तदभवत्, तद्यर्षीणा-
मिति वाक्यबाधोऽप्यनुमानस्य द्रष्टव्यः । ननु देवादीन् प्रत्यङ्गुमात्रश्रुतिः
कथं तेषां महादेवत्वेन हृदयस्यास्मदङ्गुष्ठमात्रत्वाभावात् । अ-
श्रुतिषु तेषां नाधिकार इत्यत आह । देवाद्यधिकारेऽपीति ॥

ननु मन्त्रादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्यं कल्पयित्वा देवा-
दीनामधिकार उक्तः स चायुक्तः अन्यपरायां तेषां प्रत्यक्षादिविरो-
धेन कार्यं तात्पर्यकल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रचतुष्टयेन परिह-
रति । विरोधः कर्मणोऽन्त्यादिना । वर्येत, तर्हीति शेषः । स्वरूपं वि-
ग्रहः, अङ्गुपगमे प्रत्यक्षेण देवता दृश्यते न च दृश्यते अतो योग्या-
नुपपत्त्या देवताया विग्रहवत्त्वा अभावात् समुदानकारकाभावेन
कर्मान्वयित्वं स्यादित्याह । तदा चेति । विग्रहस्याङ्गुत्वं अङ्गुप-
सन्निधाधितं युक्त्या च न सम्भवतीत्याह । न चेति । तस्मादर्थोपहित-
वद् एव देवता तस्या अचेतनत्वात् विद्याधिकार इति प्रक्षार्यं
परिहरति । नावमिति । यतस्यापि देवस्य योग्यवत्त्वात्तदेव-
प्राप्तिः श्रुतिस्मृतिदर्शनात् सम्भवति । अतो न कर्मणि विरोध इति

तिपत्तेः । एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकरूपप्रतिपत्तिः
सम्भवति । कथमेतदवगम्यते, दर्शनात् । तथा हि कतिं देवा
इत्युपक्रम्य त्रयस्य चो च व्रता त्रयस्य चो, च संवृत्तेति निरूप्य
कतमे ते इत्यस्यां पृष्ठायां महिमान् एवैषामेते त्रयस्त्रिंशन्नेव
देवा इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां
दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षड्वाचान्नाभावकमेव कतम
एको देव इति प्राण इति प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यै-
वैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि

“आत्मनां वै ब्रह्मसालि बह्वनि भरतर्षभ ।

कुर्याद् योगी बलं प्राण तैश्च सर्वैर्महीश्वरेत् ॥

प्राप्नुयादियथा कस्यित् कस्यिदुद्यन्तपश्यरेत् ।

शङ्खपेष पुनस्तानि सूर्यो रश्मिमणानिव” ॥

आचष्टे । कस्मादित्यादिना । वैश्वदेवशास्त्रे शस्यमानदेवाः क्वतीति
शाकल्येन पृष्टो याज्ञवल्क्यो निविदा त्रयस्यैवार्द्ररूपया उत्तरं ददौ ।
निविद्नाम शस्यमानदेवसङ्ख्यावाचकः शब्दः । षडधिकाणि त्रीणि व्रतानि
त्रीणि सहस्राकीति सङ्ख्यास्तां सङ्ख्येयस्वरूपप्रप्रे महिमानो विभूतवः
सर्वे देवाः, एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां अर्द्धा वसव एषादन्न ब्रह्मा द्वादशा-
दित्या इन्द्रः प्रकल्पितव्यति त्रयस्त्रिंशद्देवानोऽपि बह्वो अपिष्टयिषो-
वाय्वन्तरिक्षादित्यदिवा महिमानसोऽपि षट्सु देवेषु अन्तर्भवन्ति ।
षट् देवास्त्रिषु लोकेषु त्रयस्य द्वयोरहप्राणवर्द्धौ च एकस्मिन् प्राणे
हिरण्यगर्भे अन्तर्भवन्त इति दर्शितमित्यर्थः । त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवा-
नामिति सम्बन्धः । दर्शनं ज्ञातं ज्ञात्वाव ज्ञातं आचष्टे । तथा स्मृति-
रिति । बलं शौर्यसिद्धिः ।

इतिवञ्जातोयिका प्राप्ताणिमुद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युग-
पदनेकंशरीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानभिद्वानां देवा-
नां । अनेकरूपप्रतिपत्तिरसम्भवाच्चैकैका देवता बहुभौ रूपैरा-
त्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति परैश्च
न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्ते-
र्दर्शनात् इत्यस्यापरा व्याख्या विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचा-
दनास्तनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । कचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकच
युगपदङ्गभावं न गच्छति यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्म-
णो युगपद्भोज्यते । कचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकच युगपदङ्गभावं
गच्छति । यथा बहुभिर्मस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्म-
स्क्रियते तद्वदिहोद्देवपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमध्ये-
कान्देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत् परित्यज्यन्ती-
विग्रहवत्तेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्मणि विरुध्यते ॥

अविमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरोक्षिता ।

प्राकाशश्च बह्वित्तत्वं यत्र कामावसायिता ॥

इत्युद्यैश्वर्याणि । शब्देन अङ्गुर्महान् लघुर्गुणश्च भवति योगी ।
अङ्गुल्या चन्द्रस्यार्धः प्राप्तिः । ईशिता वृष्टिप्रतिः ॥ प्राकाशं इच्छान-
भिप्रायः । बह्वित्तं नियमनशक्तिः । सङ्कल्पमात्रादित्यजाभो यत्रकामा-
वसावितेति भेदः । आजातसिद्धानां जन्मना सिद्धानामित्यर्थः ।
यत्नितमाह । अनेकेति । अनेकेषु कर्मसिक्तस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः ।
तस्य कोशे दर्शनादिति बहुं अतिरेकमाह । कचिदेक इति । प्रकृते-
यवृत्तमन्वयदृष्टान्तमाह । कचिचेति ।

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि क-
चिद्विरोधः प्रसज्जि शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथं श्रोतृ-
त्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य
प्रामाण्यं स्थापितं । इदानीन्तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना
यद्यप्येवमर्थयोगाद्युपपदने कर्मसम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत त-
थापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती चेति नित्यस्य
शब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे प्रतीयमाने यदैदिके शब्दे
प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरो-
धः, कस्मात् अतः प्रभवात् । अतएव हि वैदिकाश्चब्दादेवा-
दिकञ्च गत् प्रभवति । ननु जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं
अगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपिच यदि

कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति ।
शब्द इति चेदिति । मा प्रसज्जि प्रसक्तो माभूत्तान्मेवार्थः । श्रोतृत्तिक-
सूत्रे शब्दार्थयोरनाद्योः सम्बन्धस्यानादित्वादेदस्य मानान्तरानपेक्ष-
त्वेन प्रामाण्यमुक्तं, इदानीं अनित्यविग्रहवत्प्रभुपगमे तत्सम्बन्धस्या-
नित्यत्वात् मानान्तरेण शक्तिं ज्ञात्वा शब्दस्य सङ्केतः पुंसां कर्तव्यः
इति मानान्तरापेक्षत्वात् प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह । कथमि-
त्यादिना । किं शब्दानामनित्यतया सम्बन्धस्य कार्यत्वमापद्यते उताधी-
नामनित्यतया, नाद्य इत्याह । नायमपीति । कर्मण्यविरोधवदिक-
पेरर्थः । देवादिक्यक्त्विहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वात् नानित्यत्वमिति
भावः । अत्र पूर्वोपरविरोधं शङ्कते । नन्विति । शब्दस्य निमित्तत्वेन
ब्रह्मसहकारित्वादविरोध इत्याशङ्क्य द्वितीयं कस्यमुक्त्यापयति । अपि

नाम वैदिकाशब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः
 शब्दे परिहृतः यावता वसवो वृद्धा आदित्या विश्वे देवा मरुत
 इत्येतेऽर्था अनित्या प्रवोत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे च तदाचिनां
 वैदिकानां वस्त्रादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते । प्रसिद्धं
 हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम कथ्यते
 इति । तस्मादिरोध एव शब्द इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्ब-
 न्धनित्यत्वदर्शनात् । नहि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदा-
 कृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्, द्रव्यगुणकर्षणां हि व्यक्तय एवो-
 त्पद्यन्ते नाकृतयः । आकृतिभिस्तु शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्ति-
 भिः । व्यक्तीनामानन्त्यात् सम्बन्धपहणानुपपत्तेः । व्यक्तिषूत्पद्य-
 मानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वाच्च गवादिशब्देषु कस्मिदिरोधो

चेति । अनित्यत्वं सादित्वं व्यक्तिरूपार्थानामनित्यतया शब्दानां सम्ब-
 न्धस्यानित्यत्वं दुर्वारं, तस्मात् पौरुषेयसम्बन्धमापेक्षत्वात् प्रामाण्य-
 विरोध इत्यर्थः । न च व्यक्तीनामनित्यत्वे घटत्वादजातिसमवायवत्
 शब्दसम्बन्धोऽपि नित्यः स्यादिति वाच्यं, उभयाश्रितसम्बन्धस्यान्यतरा-
 भावे स्थित्ययोगेन दृष्टान्तासिद्धेरिति भावः । यथा गोत्वादयो गवा-
 दिशब्दवाचाः तथा वसुत्वाद्याकृतयो वस्त्रादिशब्दार्थाः न व्यक्तय इति
 परिहरति । नेत्यादिना । शब्दानां तदर्थानां जातीनाञ्च नित्यत्वा-
 त्सम्बन्धोऽपि नित्य इति प्रतिपादयति । न हीत्यादिना । व्यक्तीना-
 मानन्त्यादिति । न च गोत्वावच्छेदेन व्यक्तिषु शक्तिः सुस्पष्टेति वाच्यं,
 सामान्यस्याप्रवासत्तत्त्वेन सर्वव्यक्त्युपस्थित्यभावात् गोत्वं शक्यतावच्छे-
 दकमिति ग्रहापेक्षया गोत्वं शक्यमिति लाघवात् निरुद्धजहङ्गद्वय-
 या व्यक्तेर्भावेनासम्बन्धत्वाभावाच्चेति भावः । यदा केवलव्यक्तियु शक्ति-
 रप्य निरस्यतेऽनुपपत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तेः शब्दशक्त्यापन्नजातिज्ञानवि-

द्रुम्यते । तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्य-
त्वान्न कश्चिदस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यं । आकृति-
विशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विपरिवृत्त्याद्यवगमा-
दवगन्तव्यः । स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताद्येन्द्रादिशब्दाः सेना-
पत्यादिशब्दवत् । ततश्च यो यस्तत् स्थानमधितिष्ठति च स
इन्द्रादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति । न चेदं शब्द-
प्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथं
तर्हि स्थितिवाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धनि शब्द-
व्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते । कथं
पुनरवगम्यते शब्दात् प्रभवति जगदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां ।
प्रत्यक्षं हि श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः प्रा-
माण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्व्या सृष्टिं दर्शयतः । एत

वयत्वेन उभयशक्तेरावश्यकत्वात् । तथा च नित्यजातिसादात्म्येन शक्ते-
रनादित्वात्तत्सम्बन्धोऽप्यनादिः सत्कार्यवादात् अतएव वाक्यवृत्तौ
तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागकक्ष्योक्ता युज्यते केवलसामान्यस्यावाच्यत्वे
खण्डार्थस्य वार्थक्यदेशत्वाभावात् । अतः प्रभवादिति सूत्रकारस्यापि
केवलशक्तिनिरास इति शङ्कते । केवलशक्तिवचनाः खलु द्रव्यादि-
शब्दाः अर्थानन्तरभाविनः साङ्केतिकाः प्रवादिशब्दास्तु शक्तिप्रभव-
हेतुत्वेन प्रागेव स्मृतीति न शक्तिमात्रवचनाः साङ्केतिकाः किन्तु
सूक्ष्मसूक्ष्मभावेनानन्यतथ्यविनाभूतसामान्यवचना इति मन्तव्यं । न
येन्द्रादिशब्दैरेकत्वेन आत्मभाववादात्तद्वत् इन्द्रयन्द्रादिशब्दाः
केवलशक्तिवचना इति साम्यतं अतीतानागतशक्तिभेदेन जात्युपपत्तेरि-
त्यर्थं प्रपञ्चेन, दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ष्टान्तिकमाह । शक्तिमित्यादिना ।
आकृतिर्जातिः । ननु का सा शक्तिः यदनुगतेन्द्रत्वादिजातिः शब्दार्थः

इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्दव इति पितृ-
स्त्रिरःपवित्रमिति ग्रहानासव इति स्त्रोत्रं विश्वानोति शस्त्र-
मभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि स मनसा
वार्चं मिथुनं समभवदित्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः
आच्यते । सृष्टिरपि ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ १ ॥

उत्सर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्त्तनात्मको द्रष्टव्यः अना-
दिनिधनाया अन्याद्दृशस्तोत्सर्गस्यामश्ववात् । तथा ।

नामरूपे च भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्त्तनं ।

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्गमे स महेश्वर ॥ इति ॥

स्थादित्यत आह । आकृतिविशेषत्विति । वक्षस्तः पुरन्दर इत्या-
दिभ्य इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दानां जातिः इन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमि-
त्युक्तः उपाधिनिमित्तत्वमाह । स्थानेति । शक्तिप्रणयेऽपि स्थानस्य
स्थापित्वात् शब्दार्थसम्बन्धनित्यता इत्यत आह । ततश्चेति । उक्तं पूर्वा-
धरविरोधं परिहरति । न चेति । शब्दो निमित्तमित्यविरोधं मत्वा
सुषुप्तेष्वमवतारयति । कथं पुनरिति । कुत्वा लुपामाख्यायं मूलश्रुति-
रनुमीयत इत्यनुमानं श्रुतिः । एतैः अक्षयमिन्दवस्त्रिरःपवित्रमा-
स्रवः विश्वान्भिसौभगेत्येकतन्त्रस्यैः पदैः कृत्वा नृणां देवादीनक्ष-
त्राणां तथैत इति पदं सर्वनामत्वात् देवानां स्मारकं, अक्षयुधिरं
सन्तधाने देहे रमन्त इति अक्षय्या मनुष्याः । चक्षुष्यानां पितृणां इन्दु-
शब्दः स्मारकः । पवित्रं सोमस्थानं तिरस्कुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्र-
शब्दः । अक्षो सुवतां क्षोत्राणां श्रुतिरूपानामासृष्टशब्दः । अक्षधृष्टं
सामेति श्रुतेः । क्षोत्राणन्तरं प्रयोगं विज्ञतां शस्त्राणां विश्वशब्दः । सर्वत्र

सर्वेषां च नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । *

वेदशब्देभ्य एवादी पृथक् संख्याश्च निर्गम्ये ॥ इति च ॥

अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं
स्थत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा
प्रजापतेरपि अष्टुः * अष्टुः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादु-
र्बभूवुः पश्चात्तदनुगतानर्थान् समर्जयन्ति गम्यन्ते । तथा च श्रुतिः स
भूरिति व्याहरन् स भूमिमसृजतेत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य
एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् प्रादुर्भूतान् सृष्टान्
दर्शयति । किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते ।
स्फोटमित्याह । वर्षपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वास्त्रित्येभ्यः शब्दे-
भ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्नप्रध्वं-
सिनश्च वर्षाः प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात् ।

सौभाग्ययुक्तानामभिसौभगशब्दः स्मरक इति शब्देऽगमाद्यववा-
क्यार्थः । स प्रजापतिः मनसा वाचं अयमिच्छुनं समभवत् । मनु वा-
युपं मिच्छुनं सम्भावितवान् मनसा अयमिच्छाश्रितां अस्मिन्नाचित-
वानित्यर्थः । रश्मिरित्येवादिशब्दमसृजतेत्यादिः श्रुतिरादिशब्दार्थः ।
सम्प्रदायो मुखश्रियपरम्पराध्ययनं । संख्या अर्थस्याः । प्रजापतिश्चाष्टि-
शब्दपूर्विकां अस्मितात् प्रकृष्टघृटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामि-
त्यस्यार्थास्तरमाह । अपि चेति । अतः प्रभवत्वप्रसङ्गात् शब्दस्वरूपं
वक्तुमुक्तमाद्यपि । किमात्मकमिति । वर्षरूपं तदतिरिक्तस्फोटरूप-
चेति किंशब्दार्थः । तत्र वर्षानामनित्यत्वात् स्फोटस्य चासत्त्वात् न
जगज्जेतुम् इत्याद्यपि द्वितीयपक्षं वैयाकरणो गृह्णाति । स्फोटमिति ।
समुच्यते वर्षैर्वर्ष्यते इति स्फोटो वर्षशब्दोऽर्थकः शब्दको जवादिशब्दो

* अष्टेरिति का० वर्षे० नो० पु० बाण्ड ।

† प्रादुर्भूतानिति उत्तम० बाण्ड ।

तथा ह्यदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते इति । न चायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं बाधकप्रत्ययाभावात् । न च वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्तः न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत् व्यभिचारात् । न च वर्णममुदायप्रत्ययोऽस्ति क्रमवत्त्वादणानां । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितमंस्कारमहितोऽन्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यद्युच्यत, तन्न, समन्वयग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत् धृमादिवत्, न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितमंस्कारमहितस्यान्यवर्णस्य प्रतीतिरस्य प्रत्ययत्वात् संस्काराणां । कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्यवर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेन्न, संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्त्तित्वात्, तस्मात् स्फोट एव शब्दः, स चेकैकवर्णप्रत्यया-

नित्यत्वमभिप्रेत्येति पूर्वशान्वयः, स एवाद्यपत्तं दृषयति । वर्णेति । सोऽर्थं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णेनित्यत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह । उत्प्रेति । त्वारत्वमन्वत्वादिविषयधर्मवत्त्वेन तारो गकारो मन्वो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानुमानात् प्रत्यभिज्ञा प्रत्यजातिविषयेत्यर्थः । ननु विषयधर्मज्ञानं ध्वन्युपाधिकं भ्रम इत्यत आह । न चेति । तथा च वर्णानामनित्यत्वात् न जगद्धेतुत्वमिति भावः । किञ्च तेषामर्थबोधकत्वायोगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य इत्याह । न च वर्णेभ्य इत्यादिना । व्यभिचारात् एकस्मादर्थोदार्थप्रतीत्यदर्शनात् वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । तर्हि वर्णानां समुदायो बोधक इत्याद्यस्तु क्षणिकानां स नास्तीत्याह । न चेति । वर्णानां स्वतः साहित्याभावेऽपि संस्कारलक्षणापूर्वद्वारा साहित्यमाप्तेयादियागानामिवेति शङ्कते । पूर्वोक्त । किमयं संस्कारो वर्णेजनितोऽपूर्वाख्यः

हितसंस्कारवीजेऽन्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययित्येकप्रत्यय-
विषयतया स्रष्टि प्रत्यवभामने । न चायमेकप्रत्ययो वर्ण-
विषया स्रष्टिः, वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः ।
तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वं, भेदप्रत्ययस्य
वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छ्रष्टात् स्फोटकपात् अभि-
धायकात् क्रियाकारकफलनतणं जगदभिधेयभूतं प्रभवती-
ति । वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः । ननूत्यन्त्र-
प्रध्वमित्वं वर्णानामुक्तं, तन्न, त एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृ-
श्यात् प्रत्यभिज्ञानं केशादिस्त्विति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमा-
णान्तरेण बाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति
चेत् न, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादि

कश्चित् उत वर्णानुभवजनितो भावनाख्यः । नाद्यो मानाभावात् । किञ्चा-
यमज्ञातो ज्ञातो वार्थधीहेतुः नाद्य इत्याह । तन्निति । संस्कारसहितः
शब्दो ज्ञात एवार्थधीहेतुः सम्बन्धग्रहणमपेक्ष्य बाधकत्वात् धृमादि-
वदित्यर्थः । द्वितीये किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यनिमित्तेन नाद्य इत्याह ।
न चेति । द्वितीयं शङ्कते । कार्यति । कार्यमर्थधान्तस्यां ज्ञातायां
संस्कारप्रत्ययः तस्मिन् ज्ञाते सति परस्परश्रयेण दृश्यति । नेति ।
पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात् तेन संस्कारसहित-
स्य वर्णात्मकपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्यन्तरार्थः । अपिशब्दः परस्पर-
श्रयोद्योतनार्थः । एतेन भावनासंस्कारपक्षोऽपि निरस्तः । तस्य वर्ण-
स्रष्टिमानहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न चान्यवर्णास्रष्ट्यादर्थधी-
हेतुत्वं केवलसंस्कारस्य तु वर्णस्रष्टिहेतुत्वमिति बाधं अर्थधोपूर्वकात्
भावनाया ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न च वर्णस्रष्टेर्भाव-
मिता सा अन्यवर्णस्रष्टिता अर्थधीहेतुरिति बाधं, तत्कार्यस्य कस्मि-

व्यक्तिवद्व्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरन्तत आकृतिनिमित्तं प्र-
त्यभिज्ञानं स्यात् । नन्वेतदस्मि । वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं
प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिः न
तु द्वौ गोशब्दाविति । ननु वर्णाः अणुच्चारणभेदेन भिन्नाः
प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रती-
तेरित्युक्तं । अत्राभिधीयते । सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभि-
ज्ञाने संयोगविभागयद्गुणाद्वर्णानामभिव्यक्तवैचित्र्यनिमित्तो-
ऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपि च
वर्णव्यक्तिभेदादिनापि प्रत्यभिज्ञानमिदुधे वर्णाकृतयः कल्प-
यितव्याः । तासु च परेणाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यं

कस्य वर्णस्वरस्योपन्यवर्णानुभवानन्तरभावित्वेन तेनाननुमित-
भावनामन्यवर्णमाहिताभावादितिभावः । वर्णानामर्थबोधकत्वा
सम्भवे फलमाह । तस्मादिति । स्फोटोऽपि किं मानमित्याशङ्क्यैकं पद-
मिति प्रत्यक्षप्रमादमित्याह । स चेति । यथा रत्नतत्त्वं बहुभिन्ना-
स्तुष्टप्रत्ययैः स्फुटं भासते तथा शब्दास्ते पदस्फोटो शकाराद्यैकैकवर्णकृत-
प्रत्ययैः स्फोटविधयैः आहिताः संस्कारा बीजं यस्मिन् चित्ते तस्मिन्
क्तावर्णकृतप्रत्ययेन जनितः पारिपाकौऽन्यः संस्कारो यस्मिन् तस्मिन्
प्रत्ययिनि चित्ते एकं शौरिति पदमिति प्रत्ययः प्रत्यक्षस्तद्विषयतया
स्यद्यं व्यवभासत इत्यर्थः । अनेन वर्णान्वयव्यतिरेकयोः स्फोटज्ञाने
ऽन्यथासिद्धिः । ननु कस्मादजातं सम्यक् स्फोटाभिप्रेक्षितं येन वर्णा-
न्तरवैषम्यं किन्तु रत्नवद्व्यपन्यसंस्कृते चित्ते सम्यक् स्फोटाभि-
प्रेक्षितिरित्युक्तं भवति । ननु कपदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पदवाक्यस्फो-
टयोर्न प्रमाणं तस्य वर्णसमूहात्मन्यनस्मृतितादित्याशङ्क्य निषेधति ।
न चेति । स्फोटस्य जगद्धेतुत्वार्थं निरुक्तमाह । तस्य चेति । ननु

तद्वर्णवर्ण्यक्षिमेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः, स्वरूपनिमित्तस्य प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पना साधुम् । एष एव च वर्णविवक्ष्यस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत् प्रत्यभिज्ञानम् । कथं तर्हि-
कस्मिन् काले बह्वनामुच्चारयतामेक एव मन् गकारो युग-
पदेनेकरूपः स्यात् उदात्तस्थानुदात्तस्य स्वरितस्य सानु-
नाभिकस्य निरनुनाभिकस्य इति । अथवा ध्वनिकृताऽर्थ-
प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । कः पुनरिदं ध्वनि-
नाम यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथ-
मवतरति प्रत्यामीदतस्य मन्दत्वपटुत्वादभेदं वर्णव्यामञ्चयति
तन्निबन्धनासौदात्तादयो विज्ञेया न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः ।

तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह ।
भेदेति । आचार्यसम्प्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तयति । वर्णा एवेति ।
वर्णातिरिक्तस्फोटात्मकशब्दस्यानभवानुरोधादित्यर्थः । सादृश्यदोषा-
दियं भ्रान्तिरिति शङ्कते । सादृश्यादिति । वपमानकारं त एवेमेकेशा
इति धीर्भ्रान्तिरिति युक्तं भेदधीविरोधात्, स एवायं वर्ण इति धीम्
प्रमेव बाधकाभावादित्याह । नेति । मोक्षादिप्रत्यभिज्ञावत् वर्णेषु प्रत्य-
भिज्ञा गत्यादिविषयेति शङ्कते । प्रत्यभिज्ञानमिति । यत्किमभेदं सिद्धं प्र-
त्यभिज्ञाया जातिविषयत्वं स्यात् यत्त्वया धीः जलं तदेव मया पीतमि-
त्यादौ न तथेह यत्किमभेदः सिद्ध इति परिहरति । न यत्कीति । न खेत-
दिति । अस्मत्त्वज्ञानमित्यर्थः । उदात्तत्वादिविवेकधर्मात्वात् यत्किमभेदो-
ऽनुमानसिद्ध इत्यनुवदति । नन्विति । भेदप्रत्ययस्य कुम्भकृपाकाशभेद-
प्रत्ययवदौपाधिकभेदविषयत्वादित्यथासिद्धेः । अनन्यथासिद्धव्यक्तौ-
प्रत्यभिज्ञया निरपेक्षस्वरूपात्मनश्चा बाध इत्युत्तरमाह । अप्रति ।
वाक्यादिदेशैः कोट्यवयवसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां शङ्कत्वात्

वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एवञ्च मति साक्ष-
मना उदात्तादिप्रत्यया भविस्यन्ति, इतरथा हि वर्णानां प्रत्य-
भिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् संयोगविभागकृता उदात्तादि-
भेदाः कल्पेरन् । संयोगविभागानां प्राप्यत्वत्वात् न तदाश्रया
विशेषाः वर्णेष्वभ्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निराक्षमना एते
उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः । अपिच नैवेतदभिनिवेष्टव्यमुदात्त-
भेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न अन्यस्य
भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । नहि व्यक्तिभे-
देन जातिं भिन्नां मन्यन्ते । वर्णेष्वश्रयार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फो-
टकम्पनानर्थिका । न कम्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवग-
च्छामि । एकैकवर्ण-हणोहितसंस्कारायां बुद्धौ घटिति प्रत्यव-

वर्णेषु वैचित्र्यधीरित्यर्थः । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु सतो भेदो नास्ती-
त्याह । अपि चेति । अनन्ताः शकारादित्यक्तयस्तासु प्रत्यभिज्ञानार्थं
गत्यादिजातयस्तासु घोदात्तत्वादभेदस्योपाधिकत्वमिति कल्पनान्तरं
कर्मव्यक्तिभेदमात्रस्योपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्त्यानन्त्यस्य जातीनाञ्च
कल्पनसमुत्तमित्यर्थः । ननु भेदस्य बहुधाभावात् नैपाधिकत्वमित्यत
आह । एव इति । अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्रामाण्याय भेदाभेदयोः सत्यत्वं
तत्राह । कथं तर्हीति । उभयोरेकत्वविरोधात् भेदोपाधिक
इत्येत्यर्थः । ननु बाहुमंशोगादेरतोन्मियत्वात् न तद्गतवैचित्र्यस्योदात्त-
त्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षारोपः सम्भवतीत्यत्राचिं वदिष्यन् स्वमतमाह । अथ
वेति । ध्वनिधर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्यभेदाध्यासादर्शेषु भ्रान्तीत्यर्थः ।
प्रश्नपूर्वकं ध्वनिरूपमाह । क इति । अवतरति, स्वध्वनिरिति
शेषः । वर्णानिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः । समीपं गतस्य पंसस्ताद-
त्वमन्वत्त्वादधर्मान् स्वगतान् वर्णेषु स एवारोपयतीत्याह । प्रत्या-

भाषनादिति चेत्, न, अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात्, एकैक
वर्णयद्वयोत्तरकास्तीना हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समक्षवर्णविष-
या नार्थात्तरविषया । कथमेतदवगम्यते, यतोऽस्यामपि बुद्धौ
गकारादयो वर्णा अनुवर्त्तन्ते न तु दकारादयः । यदि अस्या
बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थात्तरं स्फोटो विषयः स्यात् ततो दकारादय
इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्त्तेरन्, *नतु तथासि, तस्मा-
दियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव सतिः । नन्वेकत्वादणानां नैकबुद्धि-
विषयतोपपद्यत इत्युक्तं तां प्रति ब्रूमः । सम्भवत्यनेकस्याप्येकबुद्धि-
विषयत्वं । पङ्क्तिर्व्वनं सेना दशशतं महम्मित्यादिदर्शनात् । या
तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः सा बहुष्वेव वर्णेषु एकार्था-
वच्छेदनिबन्धनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव । अत्राह, यदि

सीदतश्चेति । आदिपदं विवक्ष्येति । तदिति । नन्वव्यक्तवर्ण एव
ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह । वर्णानामिति । प्रत्यक्षारणं वर्णं अनु-
वर्त्तन्ते ध्वनिर्व्यावर्त्तत इति भेद इत्यर्थः । अन्यथा वाचिकेषु जप्य-
वर्णेषु व्यक्त्येव ध्वनिबुद्धिः स्यात् दुन्दुभ्यादिध्वनौ शब्दत्वमात्रेण गृह्य-
माने अयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्ति यः । एवं ध्वन्युपाधि-
कत्वे ज्ञमते गुणं वदन् वायुपाधिकत्वे पूर्वाक्तामवधिं दर्शयति । एवं
चेत्यादिना । अस्तु को दोषस्तत्राह । संयोगेति । वायुसंयोगादेरव्या-
वशत्वादित्यर्थः । तस्मात् आवगध्वनिरेवोदात्ताद्यारोपोपाधिरिति-
भावः । एवं विवक्षधर्मकध्वनीनां भेदेऽपि न त्वेद्वन्मता वर्णा भिद्यन्त
इति उक्तं, तदेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यम् । अपि चेति । यथा खड्गमु-
खादिविवक्षानेकव्यक्त्यभिन्नं गोलं *तथा ध्वनिषु वर्णा अभिन्ना
एवेत्यर्थः । उदात्तादिध्वनिस्तद्भेदेन हेतुना वर्णानामपीति योजना

वर्णा एव नामस्येनैकबुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युः ततो
 जारा रज्ज्वा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्,
 न एवं हि वर्णा इतरत्र चेतर एव प्रत्यवभासन्त इति । अत्र वदा-
 मः । सत्यपि संसृष्टवर्णप्रत्यवमर्शं यथा क्रमानुरोधिन्य एव प्रयो-
 गिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारेरुक्त्येवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबु-
 द्धिमारेरुत्पन्ति, तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पद-
 विशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते । दृढव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्य-
 नुगृहीता गृहीतार्थविशेषसम्बन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्ण-
 ग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्य-

प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्युत्तरार्थः । यदा उदात्तत्वादिभेदविशिष्टतया
 प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् वर्णानां भेद इत्याशङ्कां दृष्टान्तेन निरस्यति ।
 अपि चेति । वर्णानां स्थायित्वं प्रसाध्य तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं श्लो-
 कं विधत्त इति । वर्णमस्येति । कल्पनामसहमान आशङ्कते । नेति ।
 यद्युक्तं दर्शनयुक्तायां बुद्धौ सुखवत् श्रेष्ठेण अवगमयुक्तायां बुद्धौ विनैव
 चेत्यन्तरं श्लो-
 कः प्रत्यक्ष इत्याह । भट्टितोति । यस्यां संविदि योऽर्थो
 भासते सा तत्र प्रमाकं एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फुरन्ति नाति-
 रिक्तश्लो-
 कः प्रमाकमित्याह । नास्या अपोत्वादिना । न तु गोपदबुद्धेः
 श्लो-
 कः विषयो मकारादीनां तु व्यञ्जनकत्वादनुवृत्तिरित्यत आह । यदि-
 चाति । अत्रात्रिबुद्धौ व्यञ्जनकधृमानुवृत्तेरदर्शनादित्यर्थः । वर्णसमू-
 हात्मनस्तोपपत्तेर्न श्लो-
 कः कल्पनीयः पदार्थान्तकल्पनागौरवादि-
 त्याह । तस्मादिति । अनेकस्थाप्योपाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह । सम्भ-
 वतोति । ननु तत्रैकदेशादिरुपाधिरस्ति प्रकृते क उपाधिरित्यत
 आह । सा त्विति । एकार्थं शक्त्येकं पदं प्रधानार्थं एकस्मिन् तात्पर्यव-
 दं वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेकत्वोपचार इत्यर्थः । न चैकपदत्वे चाति
 एकार्थज्ञानं, अस्मिन् चाति तदिकनेनान्यत्रय इति वाच्यं । उत्तमवृद्धौ-

वभासमानासं तमर्थमस्यभिचारेण प्रत्याद्यद्विद्यन्तीति^१ वर्ण-
वादिना लघोयसो कल्पना । स्फोटवादिनस्तु दृष्टवानिर-
दृष्टकल्पना च । वर्णाद्यंमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यस्ययन्ति,
स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तिति गभीरसो कल्पना स्यात् । अद्यापि नाम
प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये च वर्णाः व्यस्यथापि प्रत्यभिज्ञानमन-
भावेन वर्णसामान्यानामवस्थाभ्युपगम्यत्वात् सा वर्णस्यार्थप्रति-
पादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु मन्त्रारथितव्या, ततश्च
नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धं ॥

अत एव च नित्यत्वं ॥ २८ ॥

* अतन्वस्य^१ कर्तुः स्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवा-
दिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमात्रज्ञः, अतः प्रभवादिति

ज्ञानां क्रमेणान्यवर्णस्यवज्ञानान्नरं बालस्यैकस्मृत्वाकृष्टानां मध्यमदृष्ट-
स्मृतिप्रवृत्त्यादिकिङ्कानुमितेकार्थधीहेतुत्वनिश्चये सत्येकपदवाक्यत्वनि-
श्चयात् । वर्णसाम्येऽपि पदभेददृष्टेर्वर्णतिरिक्तं पदं स्फोटाख्यमङ्गीका-
र्यमिति शङ्कते । अत्राहेति । क्रमभेदादर्थस्यैव पदभेददृष्टिरिति परि-
हरति । अत्रेति । ननु नित्यविभूतां वर्णानां कथं क्रमः कथं वा पद-
त्वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं तत्राह । दृष्टेति । कृत्यतिदशायामुच्चारणक्रमेण
उपलब्धिक्रममयकथ्यमानवर्णस्यारोप्यते वर्णा एतत्क्रमैतत्तद्व्यावृत्त एत-
दर्थसत्ता इति गृहीताः सन्तः श्रोतुः प्रवृत्तिबाले तथैव स्मृत्वाकृष्टाः
स्मृत्वायं बोधयन्तीत्यर्थः । स्मृत्यत्वाद्ब्रह्ममुपमंहरति । वर्णति । दृष्टं
वर्णानामर्थबोधकत्वं, अदृष्टः स्फोटः । अस्यति वर्णानामस्मरत्वमङ्गी-
कृत्य प्रोचिवादेन स्फोटं घटवति । अद्याप्यति । स्मिरादि प्रत्यादि-

^१ अतन्वस्येति का० वर्ध० पु० नास्ति ।

^२ कर्तुः स्मरणादिभिरिति का० वर्ध० पु० पाठः ।

परिहृत्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्वं स्थितं द्रढयति, अत एव च
नित्यत्वमिति । अत एव च निश्चिताकृतैर्देवादेर्जगतो वेदश्चन्द्रप्रभ-
वत्वादेदं चन्द्रनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यं । तथा च मन्त्रवर्णः, यज्ञेन
वाचः पदवीयमायं स्तामन्वविन्दस्मृषिषु प्रविष्टामिति स्थितामेव
वाचमनुविष्ठां दर्शयति । वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति,

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेति षासान्वाहर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥ इति ।

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

अथापि स्यात् यदि पञ्चादिव्यक्तिवत् देवादिव्यक्तयोऽपि
सन्तत्यैवाप्यद्येरन् निरुद्धेरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधादव्य-
वहाराविच्छेदात् सम्बन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिहृये
यदा तु खलु सकलं वैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं ली-
यते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा

सामान्यानि क्रमविशेषैवन्ति गृहीतसङ्गतिकान्यर्थबोधकानीति कृतेषु
सामान्येषु प्रक्रिया सञ्चारयितव्या नूतनकृताः स्फोटः कल्पनीय इत्यर्थः ।
वर्णानां स्थायित्ववाचकयोः सिद्धौ फलितमाह । ततश्चैति ।

पूर्वतन्मद्वतानुवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे । कर्तुरित्यादिना । पूर्व-
तन्मसिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिसिद्धौ सहाचक्रशब्दस्यापि
सिद्धेरसिद्धमित्याशङ्क्य नित्याकृतवाचकाच्छब्दात् व्यक्तजन्मेत्या साङ्गे-
तिकत्वं निरस्य वेदोवाक्यप्रकृत्यावस्थाया जगद्धेतुत्वादीश्वरवदित्व-
नानेन द्रढयतीत्यर्थः । यज्ञेन पूर्वसंयुक्तेन, वाचो वेदस्य, काभयोऽगता
प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकान्तर्यामिषु स्थितां लब्धवन्त इति मन्त्रार्थः ।
अनुविष्ठां पुराणां । पूर्वमवान्तरकल्पः ।

कथमविरोध इति । तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपमादि-
ति । तदापि संसारस्थानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यं । प्रतिपादयि-
ष्यति चाचार्यः संसारस्थानादित्वमुपपद्यते चाद्युपलभ्यते चेति ।
अनादौ च संसारे यथा स्थापप्रबोधयोः प्रत्ययप्रभवप्रवणे
ऽपि पूर्वप्रबोधवदन्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः ।
एवं कथ्यान्तरप्रभवप्रत्यययोरपीति द्रष्टव्यं । स्थापप्रबोधयोश्च
प्रत्ययप्रभवो श्रूयते । “यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथा-
स्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति,
चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति,
मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति, स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज-
सतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमवैतस्यादात्मनः
सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणभ्यो देवा देवभ्यो
लोकाः” (कौ० ब्रा० उ० अ० ३। ख० ३) इति । स्यादेतत्
स्थापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छेदात् स्वयञ्च सुपुत्रप्रबुद्धश्च पूर्व-
प्रबोधव्यवहारानुसन्धानमन्वादादिविरुद्धं । महाप्रलये तु सर्व-

ननु महाप्रलये जातेरप्यसत्त्वात् शब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वं इत्याश-
ङ्गाह । समानेति । सूत्रं निरस्याशङ्कामाह । अथापीति । अति-
सक्तत्वा जातीनां अवान्तरप्रलये सत्त्वात् सम्बन्धनिवृत्तिरित्यवहारा-
विच्छेदात्, चायेत चेति वेदस्थानपेक्षत्वेन प्रामाण्येन कश्चिद्विरोधः
स्यात् । निर्लेपकये तु सम्बन्धनाद्यात् पुनः कथं केनचित् पंसा सञ्ज्ञेति
कर्तव्य इति पुरुषबुद्धिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यं अध्यापकस्याश्रयस्य
नाश्यादाश्रितस्यानित्यत्वञ्च प्राप्तमित्यर्थः । महाप्रलयेऽपि निर्लेपकयो-
ऽसिद्धः सत्त्वार्थवादात् । तथा च संज्ञादात्मना शब्दार्थतत्सम्बन्धानां

व्यवहारोक्तेदाज्जकान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहारस्या-
नुसन्धानमुपशक्यत्वात् *वैषम्यं इति । नैव दोषः, सत्यपि
सर्वव्यवहारोक्तेदिनि महाप्रसङ्गे परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां
हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तेः । यद्यपि
प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसन्धाना दृश्यन्ते
इति, न तत् प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यं । यथा हि प्रा-
णित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्त्वपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबन्धः
परेण परेण भूयान् भवन् दृश्यन्ते, तथा मनुष्यादिष्वेव
हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण भू-
यसी भवतीत्येतत् †श्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदेवानुकल्पादौ प्रादुर्भ-
वतां पारमैश्वर्यं श्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुं । ततश्चा-

सतामेव गुणः दृष्टावभियुक्तेर्नानित्यत्वं । अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पीय-
नामरूपसमानत्वात् न सङ्गेतः केनचित् कार्यः, विषमदृष्टौ हि
सङ्गेतपेक्षा न तुल्यदृष्टाविति परिहरति । तच्चेदमित्यादि-
नन्वाद्येदृष्टौ सङ्गेतः कार्यं इत्यत आह । तदापीति । महाप्रज-
प्रलयपक्षस्तावपीत्यर्थः । नन्वस्वनादिसंसारो सम्बन्धस्यानादित्वं तथापि
महाप्रलयव्यवधानादस्मरणो कथं वेदार्थव्यवहारस्तथाह । अनादौ
चेति । न कश्चिदोद्योः, शब्दार्थसम्बन्धस्मरणदेरिति शेषः । स्वाप-
प्रबोधयोर्नयसर्गासिद्धिमाशङ्क्य श्रुतिमाह । आपेति । अथ तदा
सुषुप्तौ प्राज्ञे परमात्मनि जीव एकीभवति एतं प्राज्ञं सजीवन्तदैतीति
शेषः । एतस्मात् प्राज्ञात्मनः आयातनं गोलकं । आनन्दस्य पक्षमी प्राज्ञेभ्य
इत्यादौ दृष्ट्या । सप्रवत् कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावात् दर्शनं दृष्टिः
अदर्शनं जयः इति दृष्टिदृष्टिफलः श्रुत्यभिप्रेत इति भावः । दृष्टान्त-

* विषम इति का० वर्षे० घा० पु० पाठः ।

† श्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृदनुसन्धानमिति उक्तं पु० पाठः ।

तीतकल्पानुष्ठितप्रकृतज्ञानकर्षणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां
वर्त्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्र-
तिबुद्धवत् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तिः । तथा च
श्रुतिः । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिषोति
तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये” इति ।
स्मरन्ति च श्रौतकादयो मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्नृपिभिर्दोषतयो
दृष्टा इति । प्रतिवेदस्यैवमेव काण्डस्थादयः स्मर्यन्ते । श्रुतिरप्यु-
पिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति “यो ह वा अविदि-
तार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा

वैषम्यमाशङ्क्य परिहरति । स्यादित्यादिना । अविबुद्धमनुसन्धानादि-
कमिति शेषः । हिरण्यगर्भादयः पूर्वकल्पानुसन्धानग्रन्थाः संसारित्वा-
दस्मदादिवदित्याशङ्काह । यद्यपीति । इति यद्यपि तथापि न
प्राकृतवदिति योजना । ज्ञानादेर्निकर्षवदुत्कर्षाऽप्यङ्गीकार्यः बाधाभा-
वादिति न्यायानुगृहीतश्रुत्यादिभिः सामान्यतो दृष्टानमानं बाध-
मित्याह । यथा हीत्यादिना । ननु तथापि पूर्वकल्पे चराणां मुक्त-
त्वादस्मिन् कल्पे कोऽनुसन्धातव्यत आह । ततश्चेति । ज्ञानाद्युत्कर्षा-
दित्यर्थः । मुक्तेभ्योऽन्येऽनुसन्धातारः परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञाना-
तिशये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह । तथा चेति । पूर्वं कल्पादौ
वृजति तस्मै च ब्रह्मणे प्रहिषोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदाना-
विर्भावयति यत्नं देवं सात्माकारं महावाक्योक्त्यबुद्धौ प्रकाशमानं
शरणं परममभयस्थानं निःश्रेयसरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः । न केवल-
मेकस्यैव ज्ञानातिशयः किन्तु ब्रह्मणा ज्ञातादयुक्तमिति विश्वासा-
द्यमाह । स्मरन्तीति । अग्रेदो दशमस्कन्धावयवान् तत्र भवा अष्टौ
दास्यतयः । वेदान्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्त्राणां दृष्टादौ बोधायनादिभिः
स्मृता इत्याह । प्रतीति । किञ्च मन्त्राणां अष्ट्यादिज्ञानावश्यकत्वा-
पिका श्रुतिर्मन्त्रदृष्टीणां ज्ञानातिशयं दर्शयतीत्याह । श्रुतिरपीति ।

स्याद्युं चर्च्छति गर्भं वा प्रपद्यत इत्युपक्रम्य तस्मादेतानि मन्त्रे
मन्त्रे विद्यादिति । प्राणिनां च सुखप्राप्तये धर्मो विधीयते दुःख-
परिहाराय चाधर्मः प्रतिविध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयो
च रागद्वेषो भवतो न विलक्षणविषयावित्यतो धर्मो प्रक-
भतोऽन्तरोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिमदृश्येव निष्पद्यते ।
स्यतिष्ठ भवति,

“तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।

तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥

हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मावृतानृते ।

तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मान्नृत्तस्य रोचते” ॥ इति ॥

आर्येय ऋविद्योगः, कन्दो गायत्र्यादि, दैवतमन्त्रादि, ब्राह्मणं विनियो-
गः, यतान्यविदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थः । स्याद्युं स्यावरं, गर्भं नरकं,
तथा च आनाधिकैः कल्पान्तरितं वेदं स्मृत्वा व्यवहारस्य प्रवर्तित-
त्वात् वेदम्यानादित्वमनपेक्ष्यत्वाविरुद्धमिति भावः । अधुना समान-
नामरूपत्वं प्रपद्ययति । प्राणिनां चेति । ततः किं तत्राह । दृष्टेति ।
ऐहिकामुल्लेखविषयसुखराजकृतधर्मस्य फलं यन्मादिषं दृष्टयन्मादि-
सदृशमिति युक्तं विषदृष्टे कामाभावेन हेत्वभावात् । तथा दृष्ट-
दुःखद्वेषकृताधर्मफलं दृष्टसदृशदुःखमेव न सुखं कृतहान्यादिदोषा-
यत्तेदित्यर्थः । तर्क्षितेऽर्थे मानमाह । स्मृत्येति । उत्तरसृष्टिः पूर्व-
सृष्टिसञ्जातीयका कर्मफलत्वात् पूर्वसृष्टिवदनुमानज्ञा शब्दार्थः । तेषां
प्राणिनां मध्ये तान्येव तस्मान्नृत्तान्येव । तानि दृश्यन् तत्प्राप्तौ हेतुमाह ।
हिंसेति । कर्माणि विहितनिषिद्धत्वाकारेणार्थं क्रियात्वेन संस्कारश्च
जनयन्ति । तन्नापूर्वात् फलं भुङ्क्ते संस्कारभोवितत्वात् पुनस्तज्जा-
तीयानि करोतीत्यर्थः । संस्कारे निरुक्ताह । तस्मादिति । संस्कारव-
शादेव पुनः वापं वा रोचते । अतोऽभिचक्षिणिकृतात् पुन्यापुन्यसंस्कारो-

प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते शक्तिमू-
लमेव च प्रभवतीतरथा आकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चानेकाकाराः
शक्तयः शक्त्याः कल्पयितुं । ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्यायुद्भवतां
भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणाणाञ्च प्राणिनि-
कायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानाद्यानादौ संसारे
नियतत्वमिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत् प्रत्येतव्यं । न हिन्द्रिय-
विषयसम्बन्धादेर्यवहारस्य प्रति सर्गमन्वथालं षष्टेन्द्रियविषय-
कल्पं शक्यमुपेक्षितुं । अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात्
कल्पात्मरव्यवहारानुसन्धानक्षमत्वाच्चेष्टराणां समाननामरूपा
एव प्रतिमर्गे विशेषाः प्रादुर्भवन्ति समाननामरूपत्वाच्चादृत्ता-

ऽनुमेयः स एव स्वभावः प्रकृतिर्वासनेति च गीयते । एवं कर्मणा
सृष्टिसादृश्यमुक्त्वा खोपादाने लीनकार्यसंस्काररूपशक्तिबलादपि सा-
दृश्यमाह । प्रलीयमानमिति । इतरथा संस्कारप्रणये जगद्विष-
यस्याकस्मिकत्वं स्यादित्यर्थः । ननु जगद्विषयकारिणोऽन्याः शक्तयः
कल्पयन्तां तच्चाह । न चेति । अविद्यायां ज्ञानकार्यात्मकसंस्कारा-
दन्याः शक्तयो न कल्प्याः मानाभावाद्गौरवाच्च, खोपादाने लीनकार्य-
रूपा शक्तिस्तु महान् न्ययोर्धर्मास्ति अद्वैतस्य सोमेति श्रुतिसिद्धा,
अतोऽविद्यातत्त्वार्थादन्याः शक्तयो न सन्ति आत्माविद्यैव तत्त्वशक्ति-
रिति सिद्धान्त इत्यर्थः । निमित्तेष्वप्युपादानव्यवकार्येणाविद्यावष्ट-
नया शक्तिरन्या वेत्तव्याह । उपादाने कार्यसंस्कारसिद्धेः पक्षमाह ।
ततश्चेति । यथा सुप्तोत्थितस्य पूर्ववत्पुरुर्जातीयमेव चतुर्जायते तच्च
रूपजातीयमेव गृह्णाति न रसादिकं, भूलोका भोमाश्रयाः प्राणिनि-
काया भोगहेतुकर्माणि संस्कारवशात् पूर्वलोकादिगुण्य न्यवेति नियम
इत्यर्थः । विद्यायाः समूहाः । दृष्टान्तातिद्विमाशङ्काह । न हीति ।

वपि महामर्गमहाप्रमथजलक्षणायां जगतीऽभ्युपगमनायां न
कथिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः । समाननामरूपं च श्रुति-
स्मृतौ दर्शयतः ।

“सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ।

दिवसं पृथिवीं चान्तरीक्षमथ सः” ॥ इति ।

यथा पूर्वस्मिन् कल्पे सूर्याचन्द्रमः प्रभृति जगत् क्लृप्तं तथा-
स्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । तथा अग्निर्वा अका-
मवत आदा देवानां स्यामिति, स एवमग्नये हस्तिकाभ्यः
पूरोडाशमष्टाकपालं निरवपदिति, नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्नि-
रवपत्यस्मै वाग्नये निरवपत् तयोः समाननामरूपतां दर्शयती-
त्येवं जातीयिका श्रुतिरिहोदाहर्त्तव्या । स्मृतिरपि,

“अघोषां नामधेयानि यासु वेदेषु दृष्टयः ।

शर्वर्यन्तं प्रसृतानां तान्येधेभ्यो ददात्यजः ॥

यथा वक्तेन्द्रियस्य मनसोऽसाधारणविवयो नास्ति सुखादेः साक्षिवेद्य-
त्वात्, तथा खवहारान्यथात्मसदित्यर्थः । यद्युमिन्द्रियं तदिव यथा-
सन्निति वार्थः । उक्तार्थं सङ्गृह्णति । अतश्चेति । खवहारसाम्यात्
सम्भवाच्च अर्वाङ्मयमाना अक्षयः समाना एवेत्यर्थः । सूत्रं योजयति ।
समानेत्यादिना । भाविदृष्ट्या वजमानोऽग्निः, अन्नादोऽग्निरहं स्यामिति
कामायना हस्तिकानक्षत्राभिमानिदेवायासवे अष्टसु कपालेषु पचनीयं
हविर्निहतवानित्यर्थः । नक्षत्राणां कृत्वाद्वाह्वचन । ननु वजमानो-
ऽग्निर्भावी उद्देश्याग्निना समाननामरूपः कत्यान्तरे भवतीत्येवं ब्रह्मो
वा अकामयत विष्णुर्वा अकामयतेत्यादि तथा वक्तव्यं, तदयुक्तं । न
ह्यग्निरिव विष्णुश्चक्षोरधिकारिपुरुषत्वं तयोर्जगत्कारकत्वसम्भवात् एक

यद्यन्तादृतुस्त्रिङ्गानि नामाकाराणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥

यथाभिमानिनोऽतीतास्तथास्ते साम्प्रतैरिव ।

देवा देवैरतीतैरिदं रूपैर्नामभिरेव च" ॥

इत्येवं आतोयका द्रष्टव्या ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामन्यधिकार इति यमप्रति-
ज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते । देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो
मन्यते । कस्यात् मध्वादिष्वसम्भवात् । * ब्रह्मविद्याधिकाराभ्यु-
पगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वयधिकारोऽभ्युपग-
मेत । न चैवं सम्भवति, कथमसौ वा आदित्यो देव मध्वित्यत्र
मनुष्या आदित्यं मध्वध्यामेनोपासीरन्, देवादिषु द्युपासके-
ष्वभ्युपगम्यमानेषु आदित्यः * कथमन्यमादित्यमुपासीत । पुन-

एव ब्रह्मो नेति एको विष्णुरित्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधादिति । भूतो,
वेदेत्येति विषयसप्तमी, प्रवर्त्यन्ते प्रणयान्ते । अतुना वसन्तादीनां,
निङ्गानि नवपक्षवादीनि । पर्यये घटोयन्मवदाहता, भावाः पदाद्याः,
तुल्या इति शेषः ॥

तस्मान्नमनाश्रयवदियहाङ्गीकारेऽपि कर्मवि शब्दे च विरोधाभावात्
देवानामन्य विद्याधिकार इति स्थितमाश्रयति । मध्वादिष्विति ।
ब्रह्मविद्या देवादीन् नाधिकारोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावदित्यर्थः ।
दृष्टान्तं विद्वेदोति । कथमित्यादिना । द्युलोकाख्यवशदक्षे अन्तरिक्ष-
रूपे मध्वयुगे स्थित आदित्यो देवानां भेदान्मध्विकारोप्य ध्यायं

यादित्ययपाशयाणि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्यनुपक्रम्य वसवो
इन्द्रा आदित्या भरतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्त-
दमृतमुपजीवन्तीत्युपदिश्य स य एतदेवममृतं वेद वसूनामे-
वेका भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा दृष्यतीत्यादिना
वस्त्राद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्त्रादिमहिमप्राप्तिं दर्श-
यति । वस्त्रादयस्तु कानन्यान् वस्त्रादीन् अमृतोपजीविना
विजानीतुः, कं चान्यं वस्त्रादिमहिमानं प्रप्रेष्युः । तथाग्निः पादो
वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादो वायुर्वाव सम्बर्गः
आदित्यो ब्रह्माद्यादेश इत्यादिषु देवतात्मापामनेषु न
तेषामेव देवतात्मनामधिकारः सम्भवति । तथेवमेव गीत-
मभरद्वाजावयमेव गीतमोऽयं भरद्वाज इत्यादिष्वपि सम्बन्धेषु

काशी । तथादित्यस्याधिकारी न युक्तः ध्यादध्ययभेदाभावात् इत्याह ।
 देशावस्थिति । अन्तः ब्रह्मादीनां तथाधिकार इति व्याशङ्क्य तेषामपि
 च ध्येयत्वात् प्राप्यत्वाच्च न ध्यादत्वमित्याह । पुनर्येति । चतुर्वेदास्त-
 न्मन्त्राणि प्रकथयेति पञ्च कुसुमानि तेष्वः सोमाण्यादिद्रव्याणि ऊता-
 नि कोहिततृणकण्डूपरकृष्णगोपास्यानि पचाभ्यतानि तत्तन्मन्त्रभागी-
 प्राजापृथ्वः अप्सरिदिगवस्थिताभिराग्निद्वारिजनादाग्निर्भूधृपृषच्छद्रह-
 याभिराविष्टमवतलमानोतानि यज्ञस्तेजहन्द्रियवीर्याशात्मना परिख-
 ताः पश्चदिक्षु स्थितैर्वत्सादिभिरपजानां तानि भ्रायतां वत्सादिप्रा-
 तिबल्लेख्यः । सुचस्यादिपदार्थमाह । तथाप्रित । आकाशप्रज्ञा-
 चत्वारः पादाः हो बर्हो वे नेत्रे वे नासिके एका वागिति सप्तसिद्धि-
 बंधुश्चिरसमस्तोयस्यैव सप्तविधानं कार्यमित्याह । तथेमावेति ।
 अथ दक्षिणः कर्णः गौतमो वामो भारद्वाज एवं दक्षिणनेत्रनासिके
 विश्वामित्रवशिष्ठौ वामे वसुदेवमित्रकृष्णौ वाजपेयिरित्यर्थः ।

उपासनेषु न तेषामेवर्षाणामधिकारः सम्भवति । कुतश्चन
देवादीनामनधिकारः ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिहं ज्योतिर्मण्डलं* द्युम्यानमहोरात्राभ्यां बभ्रमज्जगद-
वभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते
लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदया-
दिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते,
मृदादिवदचेतनत्वावगमात् । एतेनान्यादयो व्याख्याताः । स्या-
देतत्, भन्तार्थवादेतिहामपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहव-
त्त्वाद्यवगमादयमदोषः इति चेत् नेत्युच्यते, न तावत्सोको नाम
किञ्चित् स्तुतत्वं प्रमाणमस्ति, प्रत्यक्षादिभ्य एव ज्ञानिचारितवि-
शेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः *प्रसिद्ध एवार्थो लोकात् प्रसिद्ध इत्युच्यते, न

अत्र ऋषीणां ध्येयत्वाद्वाधिकारः । किञ्च विग्रहाभावात् देवादीनां
न ज्ञाप्यधिकार इत्याह । ज्योतिषि भावाच्चेति । आदित्यः सूर्यश्चन्द्रः
सुकोऽङ्गारक इत्यादिशब्दानां ज्योतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य भावात् सुत्वाच्च
विग्रहवान् देवः कश्चिदन्तोत्तर्यः । आदित्यः, पुरस्तादुदेता पश्चाद-
स्तमेतेति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येर्वादिशब्दः प्रसिद्धः । तर्हि
ज्योतिःपिण्डानामेवाधिकारोऽस्ति तत्राह । न चेति । अग्न्यादीनाम-
धिकारमाशङ्क्याह । एतेनेति । अग्निर्वीर्यभूमिः इत्यादिशब्दानां
अचेतनवाचित्वेनेत्यर्थः । सिद्धान्तो शङ्कते । स्यादेतदित्यादिना ।
वक्ष्यंस्तः पुरन्दरः इत्यादयो भन्ताः । सेऽहोदीदिद्यादयोऽर्थवादाः ।

“इष्टान् भोगान् हि वा देवा दाम्यन्तं यज्ञभाविताः ।

ते दत्ताक्षर्ययन्तर्न सवेकामयज्ञैः सुभैः” ।

आद्य प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति । इतिहासपुराणमपि
पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाकाङ्क्षति । अर्थवादा अपि
विधिमैकवाक्यत्वात् सुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थेन देवादीनां
विग्रहादिमङ्गाङ्केकारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादि-
विनियुक्ताः प्रयोगममगायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य
प्रमाणमित्याचक्षते । तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ॥

भावन्तु वादगयणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं आवर्त्तयति । वादरायणस्वाचार्यो भाव-
मधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु
देवतादिव्यामिश्रास्त्वसम्भवेऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धा-

इत्यादीतिहासपुराणानि । लोकेऽपि यमं दण्डहस्तं लिखन्ति, इत्थं
वक्ष्यहस्तमिति विग्रहादिपक्षकस्याभावात् अनधिकारदोषो नास्ती-
त्यर्थः ।

“विग्रहो हविषा भोग ऐश्वर्यं च प्रसन्नता ।

फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकं” ॥

‘मानाभावादेतन्नास्तीति दूषयति । नेत्यादिना । न चात्रेति, विग्र-
हादिविषयः । अर्थवादा मन्त्रा वा मूलमित्याशङ्क्याह । अर्थवादा
इत्यादिना । श्रीछादिवत् प्रयोगविधिग्रहीता मन्त्राः प्रयोगसम्बन्धा-
र्थाभिधानार्थाः नास्मात्विग्रहादिपरा इति मीमंसा आचक्षते
इत्यर्थः । तस्माद्विग्रहाभावादित्यर्थः ॥

सूत्राभां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्यति । तुशब्द इत्यादिना । ब्रह्मविद्या
देवादीनाधिकारोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावत् इति । उक्तहेतुर-
प्रयोजक इत्याह । यद्यप्येति दक्षादिकं न ब्राह्मणमधिकारोति
कर्मत्वात् राजसूयादिवदिति आभाससाम्यं विद्यात्वहेतुराह ।

यां ब्रह्मविद्यायां सम्भवोऽर्थित्वमार्थाप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधिका-
रस्य । न च कचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राधिक-
कारोऽपेक्षेत, मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु
राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति, तत्र योऽन्याथः सोऽपि भ-
विष्यति । ब्रह्मविद्यास्य प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं श्रौतं देवाद्यधि-
कारस्य सूचकं, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तद्य-
र्घ्याणां *तथा मनुष्याणामिति, ते होचुर्धन्त तमात्मानमन्विष्का-
भो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामा-
निति, इन्द्रो ह वै देवानामभि प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणामि-
त्यादि च । स्मार्त्तमपि च गन्धर्व्याजवल्गवन्वादादि । यदयुक्तं
ज्योतिषि भावाच्चेति, अत्र ब्रूमः, ज्योतिरादिविषया अपि आदि-
त्यादयो देवतावचनाः शब्दाच्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवा-
त्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात् । अस्ति

न चेति । यत्र यस्याधिकारः सम्भवति स तत्राधिकारीति न्यायसूत्रस्य
इत्यर्थः । यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चापेक्षे-
तेत्यन्वयः । तत् ब्रह्म यो यो देवादीनां मध्ये प्रकृतेनावुध्यत स तत्
ब्रह्माभवदित्यर्थः । ते ह देवा ऊचुरन्योन्यं, तत इन्द्रविरोचनो सुरा-
सुरराजौ प्रजापतिं ब्रह्मविद्याप्रदं जन्मनुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः ।
किमत्र ब्रह्मान्तमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच तमिति मोक्ष-
धर्मेण श्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमिच्छाह । स्मार्त्तमिति । यथा
बालानां मेलकेषु चक्षुरादिपदयोगेऽपि शास्त्रज्ञैर्मेलकान्तिरित्येन्द्र-
याज्ञे स्वीक्रियन्ते, तथा ज्योतिरादौ सूत्र्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विषय-

क्षेत्र्ययोगादेवतानां ज्योतिराद्यात्मभिस्त्वावस्थातुं यथेष्टं तं तं
 विग्रहं यदीतुं सामर्थ्यं । तथा हि श्रूयते । सुत्रेणार्थवादे
 मेधातिथेर्मेधेति, मेधातिथिं च काण्वायनं इन्द्रो मेधो भूत्वा ज-
 हारेति । कार्यं ते च, आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगामेति ।
 मृदादिष्वपि चेतनाधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते मृदव्रवीदापोऽब्रु-
 वन्मृतादिदर्शनात् । ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्यादिष्व-
 प्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते, चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्वा-
 र्थवादादिषु व्यवहारादित्युक्तं । यदणुक्तं मन्वार्थवादयोरन्या-
 र्थत्वाच्च देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति, अत्र ब्रूमः । प्र-
 त्यक्षाप्रत्ययो हि सङ्गावामङ्गावयोः कारणं नान्यार्थत्वमन्या-
 र्थत्वं वा । तथा ह्यन्यार्थमपि प्रस्वितः पथि पतितं दृष्टपर्णादि

वदेवताः स्वीकार्या इत्याह । ज्योतिरादीति । तथा चेतनत्वेन व्यव-
 हारादिष्वर्थः । इत्यस्य जडचेतनोभयरूपत्वं कार्यं तत्राह । अस्ति
 हीति । तथा हि विग्रहवत्तया देवव्यवहारः श्रूयते । सुत्रेण उद्गा-
 रंजकस्य अस्ति च तत्सत्त्वन्वी योऽर्थवाद इत्यात्र ज्योतिरादिः तत्र मेधा-
 तिथेर्मेधेतीन्द्रसम्बोधनं युतं तस्याचष्टे । मेधेति । मुनिं मेधो भूत्वा
 जहारेति आपनार्थं मेधेतीन्द्रसम्बोधनमित्यर्थः । मृदुक्तमादित्यादयो
 मृदादिवदचेतना इवेति तत्र सर्वत्र जडाजडाऽऽदयस्तत्त्वादित्याह ।
 अदिति । आदित्यादौ को जडभागः कचेतनाग्र इति तत्राह । ज्योति-
 रादेस्त्विति । मन्वादिकं पदग्रहणा भासमानविग्रहादौ कार्यं न प्रमाणं
 अन्यथात्वात्, विषं भुंक्षेति वाक्यवत् इत्याह । यदपीति । अन्यथा-
 दपि वाक्यात् बाधाभावे कार्योपाय इत्याह । अत्र ब्रूम इति । ता-
 त्पर्यं श्रूयते प्रमाणभावे वास्तवमृदा इति । तथा हाति । इत्यादौ

अस्तीत्येवं प्रतिपद्यते । अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि हल-
 पर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्मित्वं प्रतिपद्यते ।
 अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थगर्थेन
 वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शङ्काध्यवसाययितुं । न हि महावाक्ये
 प्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति, यथा न
 सुरां पिबेदिति नञ्त्वति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात् सुरापानप्रति-
 षेध एवैकोऽर्थो गम्यते न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्ब-
 न्धात् सुरापानविधिरपीति । अत्रोच्यते । विषम उपन्यासः,
 युक्तं यत् सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थ-
 स्याद्वर्णं, विध्युद्देशार्थवादयोस्तर्थादस्यानि पदानि पृथगन्वयं
 वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यान्तरं कैमर्थक्यवशेन विधिक्षावकत्वं
 प्रतिपद्यन्ते । यथा हि 'वायव्यं येतमास्रभेत भृतिकामः'
 इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना सम्बन्धः, नैवं

प्रत्ययोऽपि वियद्वादौ स नास्तीति वैषम्यं शङ्कते । अत्राहति । विध्यु-
 द्देशो वाक्यं तदेकवाक्यतया प्रत्यक्षो विधिरित्येवार्थवादेन प्रत्यक्षः । ह-
 लान्तो भूतार्था, वियद्वादिः तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः । नन्ववा-
 न्तरवाक्येन वियद्वादिप्रत्ययोऽस्ति तत्राह । न चेति । सुरापान-
 प्रत्ययोऽपि स्त्रादिप्रति भावः । पदेकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैक्यत्वान्तरमि-
 ताह । अत्रोच्यते इति । नन्वपदमेकं यदा सुरां पिबेदिति पदान्वा-
 मन्वेति तदा पदेकवाक्यं एकमेवार्थानुभवं करोति न तु पदद्वयं
 पृथक् सुरापानं बोधयति तस्य विधौ निवेष्टानुपपत्तेः वाक्यार्थानुभवं
 प्रत्यक्षदातृत्वाद्, अर्थवादक्य भूतार्थसंसर्गकृतिदायं बोधकं विधिना
 वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति वियद्वाद्यनुभव इत्यर्थः । नन्वर्थवादक्य-

वायुर्वै चेपिठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति च इवेन
भूतिं गमयति इत्येवामर्थवादुक्तानां पदानां न हि भवति
वायुर्वा आत्मभूतं चेपिठा देवता वा आत्मभूतेत्यादि वायुस्त्व-
भावसङ्कीर्त्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवं विशिष्टदेवत्वमिदं
कमेति विधिं स्तवन्ति । तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्त-
रगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते । यत्र
प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र
किं प्रमाणान्तराभागाद्गुणवादः स्यादाद्येस्त्वित् प्रमाणान्त-
राविराधादिद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशङ्कैर्विद्यमानार्थवाद
आश्रयणीयो न गुणानुवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपि च,
विधिभिर्वेदादिदेवत्यानि हवीषि सोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रा-
दीनां स्वरूपं, न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतस्यारोपयितुं

पदानामवान्तरसंसर्गबोधकत्वं विना साक्षादेव विध्यन्वयोऽस्तु तच्चाह ।
यथा जीति । साक्षादन्वयायोगं दर्शयति । न जीति । अर्थवादात्
संबन्धं यद्वज्रमात्रस्यार्थवादान् विभजते । तदुच्यतेति । तत्त्वार्थवादिषु
यथाभिर्हिमस्य भेषजमिच्छादावित्थयै । आदित्यो यूष इत्यभेदो बाधित
इति तेजसित्वमुक्तवादः, यथ वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादौ मानान्तर-
सम्वादविसम्बादो न क्तः तत्र भूतार्थवाद इत्यर्थः, इति विस्मयेत्यध्या-
हारः । वियहार्थवादः स्वार्थेऽपि तात्पर्यवान् अन्यपरत्वे स्वस्वज्ञाना-
बाधितार्थकशब्दत्वात् प्रयाजादिवाक्यवत् इति न्यायं मन्त्रेऽतिदिशति ।
एतेनेति । वेदान्तानुवादमुक्तवादानीं निरासार्थं हेतौ यदापि न चो-
भयपरत्वे वाक्यभेदोऽवान्तरार्थस्य महावाक्यार्थद्वारत्वादिति भावः ।
विध्यनुपपत्त्यापि स्वर्गवद्देवतावियहोऽङ्गीकार्यं इत्याह । अपि चेति ।

शक्यते । न च चेतस्य नाकृष्टायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः
प्रदातुं शक्यते । आवयति च, यस्यै देवतायै हविर्दंष्ट्रीतं
स्यात्तां ध्यायेदष्टकरिष्यन्निति । न च शब्दमुचमर्थस्य रूपं
सम्भवति शब्दार्थयोर्भेदात्, तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोऽरि-
न्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्या-
ग्यातुं युक्तं । इति धामपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण सम्भव-
नमन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्चयितुं ।
‘प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति । भवति श्रमाः कमप्रत्यक्षमपि शिर-
स्त्रानानां प्रत्यक्षं । तथा च व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं
व्यवहरन्तीति स्मर्यन्ते । यस्तु मृयादिदानोक्तानामिव पूर्व-
वामपि नास्ति देवादिभिः व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति न जग-

ननु केशात्मके कर्मणि विधिः फलं विना अनुपपन्न इति भवतु यत्र
दुःखेन सम्भिन्नमित्यर्थवादसिद्धः स्वर्गा विधिप्रमाणकः विग्रहं विना
विधिः कानुपपत्तिस्तामाह । न ह्यति । उद्दिश्य व्यागानुपपत्त्या चेतस्या-
रोहोऽङ्गीकार्य इत्यत्र अतिमप्याह । यस्या इति । अतश्चेतस्यारोहार्थं
विग्रहो न्युक्तः । किञ्च कर्मप्रकरणपाठात् विग्रहप्रमितिः प्रयोजवत्
कर्मकृतेनाङ्गीकार्यता, विना कर्मापूर्वांसिद्धेः । किञ्च सुप्रसन्नविग्रह-
वदेवतां व्यक्ता शब्दमात्रं देवतेति भक्तिरयुक्त्याह । न च शब्देति । न
चाकृतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं विग्रहमेति वार्थं, निर्व्यक्त्यास्तव्ययोगात्,
अतः शब्दस्यार्थाकाङ्क्षायां मन्त्रादिप्रमितिविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्याह ।
तत्रेति । एवं मन्त्रार्थवादमूलकमिति हासादिकमापि विग्रहं मानमि-
त्याह । इतिहासेति । प्रमाणत्वेन सम्भवदित्यर्थः । व्यासादानां योगिनी
देवतादिप्रत्यक्षमपीति हासादिमूलमित्याह । प्रवक्ष्येति । व्यासादयो
देवादिप्रत्यक्षग्रन्थाः प्राग्विज्ञादकृष्टादित्यनुमानमिति प्रसक्तं न द्रष्टव्यम् ।

हेचिन्मं प्रतिषेधेत् । इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः
 क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्, ततश्च राजसूयादिषोदना उपबन्धात् ।
 इदानीमिव च काश्यान्तरेऽप्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्मान्
 प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायित्रीस्त्वमनर्थकं कुर्यात् । तस्मा-
 द्भूमौत्पूर्ववशाच्चिरन्तना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजङ्गुरिति सि-
 द्ध्यते । अपि च स्मरन्ति स्नाध्यायादिष्टदेवतामम्प्रयोग इत्यादि ।
 योगोऽप्यणिमाद्यैर्यथैवाप्रतिफलकः स्मर्यमानो न शक्यते साहस-
 मार्चेण प्रत्याख्यातुं । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रत्याख्यापयति

“पृथग्भेदाऽनित्यस्य समुत्पत्ते

पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः

प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरं” इति ॥

अष्टौषामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्ये नास्मदी

यस्मिन्नादिना । सर्वे घटाभिन्नं वस्तुत्वात् घटवदिति जगद्देविच्यं
 नान्तीत्यपि स ब्रूयात् । तथा क्षत्रियाभावं वर्णाश्रमाभावं वर्णाश्रमा-
 द्यवस्थास्य ब्रूयात् निरङ्कुशबुद्धित्वात् । तथा च राजसूयादिशास्त्रस्य
 कृतादियुगधर्मव्यवस्थाशस्त्रस्य बाध इत्यर्थः । योगसूत्राद्यादपि देवा-
 दिप्रत्यक्षसिद्धिमित्वाह । अपि चेति । मन्त्रजपात् देवसात्रिध्यं तत्-
 सम्भावजं चेति सूत्रार्थः । योगमाहात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्
 योगिनामस्ति देवादप्रत्यक्षमित्वाह । योग इति । यादतनादाजा-
 नोर्जापोगानाभेनाभेरापीव यीवाद्याकाशेशप्ररोहं ततश्चात्रस्मरन्त्यं
 पृथिव्यादिवक्ष्यं समुत्पत्ते भ्रूयज्जाते योगगुणे चास्मिमादिके प्रवृत्ते
 योगाभिष्टान्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिस्पर्श
 इत्यर्थः । चित्रकारादिप्रसिद्धरपि विग्रहे मानमित्वाह । नोकेति ।
 अधिहरणाद्यमुपसंहरति । तस्मादिति । चिन्तायाः फलमाह । क-

नामर्थेनोपमातुं युक्तं, तस्मात् समूहमिति वाचपुराणं ।
 लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे, निरासम्भवाच्चवशात् युक्ता,
 तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विशद्वत्पाद्यवन्मः ।
 तत्तद्यार्थिनादिमन्त्रादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्याया-
 मधिकारः । क्रममुक्तिद्वयं नान्येष्वमेवोपपद्यन्ते ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् दृश्यते हि ॥ ३४ ॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्या-
 मधिकार उक्तस्तथैव दिजात्यधिकारनियमापवादेन गूढ-
 स्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्त्तयितुं इदमधिकर-
 णमारभ्यते । तत्र गूढस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत् प्राप्तं,
 अर्थित्वमामर्थयोः सम्भवात्, तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकृप्त इति-

मेति । एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवत्वप्राप्तिद्वारा
 मुक्तिपञ्चानुपासनाणि युज्यन्ते देवानामनधिकारे ज्ञानाभीवात्
 क्रममुक्त्यर्थिनामुपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतोऽधिकारनिर्णयात् प्रवृ-
 त्तिसिद्धिरिति भावः ।

शुगस्य दृश्यते हि । पूर्वकास्य दृष्टान्तप्रकृतिमाह । यथेति ।
 पूर्वत्र देवादीनां अधिकारसिद्ध्यर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थे विद्ययादौ
 समन्वयोक्त्या वेदान्तानामपि भूतार्थे ब्रह्मणि समन्वयो दृढोक्तः,
 अत्रापि शूद्रशब्दस्य श्रौतस्य क्षत्रिये समन्वयोक्त्या स दृढोक्त इत्यधि-
 कारवदयस्य प्रासङ्गिकस्यास्मिन् समन्वयाच्चायेऽनुत्तर्भाव इति मन्तव्यं ।
 पूर्वपक्षे शूद्रस्याऽपि द्विजवदेदान्तसम्भवे प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तदभाव
 इति युक्तं, अत्र वेदान्तविचारो विवक्षितः, स किं शूद्रमधिकरोति न
 वेति सम्भवासम्भवाभ्यां सत्येहे पूर्वपक्षमाह । तत्र शूद्रस्यापीक्षा-
 दिना । तस्मादनप्रित्यादनवच्छिन्नोऽसमर्थः । विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्रयो-

वत् शृङ्गे विद्यायामनवकृत् 'इति निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्म-
स्वतन्त्राधिकारकारणं शूद्रस्यानुमृत्त्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्याप-
वादकं । न शूद्रावहनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते ।
भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्यापेक्षलकं, संवर्गविद्यायां हि
जानश्रुतिं पौत्रायणं शूद्रायुं शूद्रशब्देन परामृशति 'अह
हारेत्वा शूद्रं तत्रैव सह गोभिरसु' इति । विद्वत्प्रभृतयश्च
शूद्रयोगिप्रभवा अपि त्रिगुणविज्ञानमम्यन्ताः स्मर्यन्ते, तस्मा-
दधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्त्वं प्राप्ते ब्रूमः । न शूद्रस्याधि-
कारो वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदा-

गास्त्रिजादपि शूद्रस्याधिकार इत्याह । भवति चेति । जानश्रुतिः
किं यत् ज्ञातानि गवां रथश्च रैज्याय गरवे निवेद्य मां शिक्षयेत्युवाच,
ततो रैज्यो विधुरः कृत्यार्थी सन् इदमुवाच । अहंति निपातः खेदार्थः
हारेत्वा निष्केन दुक्त इत्या गन्तो रथो हारेत्वा स च गोभिः सह ५
शूद्रं तत्रैवास्तु किमन्येनानेन मम गाश्चरथानुपयोगिनेति भावः । अर्थि-
त्वादिसम्भवे श्रेयःसाधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकतादिति न्यायो-
पेतांस्त्रिजादित्याह । तस्मादिति । सूत्रादहरेव सिद्धान्तयति । न
शूद्रस्याधिकार इत्यादिना । आपाततो विदितो वेदार्थो येन तस्ये-
त्यर्थः । अध्ययनविधिना संस्कृतो वेदकदुस्त्यमापातज्ञानश्च वेदार्थवि-
चारेषु शास्त्रीयं सामर्थ्यं तदभावात् शूद्रस्याधित्वादिसम्भवन्त्याया-
सिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः । यदाध्ययनसंस्कृतेन
वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन तस्य वेदार्थेषु विधिवधिकारो
नान्यस्य अनधीतवेदस्यापि, वेदार्थानुष्ठानाधिकारेऽध्ययनविधिवैय-
र्थ्यापातात् । अतः फलपर्यन्तब्रह्मविद्यामाधनेषु श्रवणादिविधेषु
शूद्रस्याधिकार इत्यर्थः । अधीतवेदार्थज्ञानवत्स्वरूपस्याध्ययनविधि-

र्थस्यधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्व-
कत्वादेदाध्ययनस्य, उपनयनस्य च वर्णवयविषयत्वात् । अन्व-
र्थित्वं न तदस्ति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्यमपि
न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रोपेक्षे
शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्या-
ध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यथेदं शूद्रो यज्ञेऽन-
वक्रुन्न इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामनवक्रुन्नत्वं द्योतयति,
न्यायस्य साधारणत्वात् । यत् पुनः संवर्गविद्यायां शूद्र-
शब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तत्किङ्गं, न्यायाभावात् । न्यायो-
क्तेर्हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति । का-

लभ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वात् यच्चपदं वेदार्था-
पक्षक्षयार्थमित्याह । न्यायस्य साधारणत्वादिति । तस्माच्छूद्र इत्य-
तच्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यच्चवक्ष्यविद्ययाः सन्न्यन्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तं
लिङ्गं दूषयति । यदिति । असामर्थ्यन्यायनार्थत्वादिसम्भवान्यायस्य
निरस्तत्वादित्यर्थः । ननु निषादः स्यपतिं याजयेदित्यत्राध्ययनाभावे-
ऽपि निषादशब्दात् निषादस्येष्टाविव शूद्रशब्दात् शूद्रस्य विद्याया-
मधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्य संवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति । काम-
मिति । तद्विषयत्वात् तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु विधिवाक्य-
स्यात्तन्निषादशब्देऽप्यधिकारिसमर्पकः, शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिप-
रार्थवादस्यो नाधिकारिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यप-
रशब्दस्य स्वार्थेनाधिकृत्यसम्भवात् इति मत्वाङ्गीकारं त्यजति । स्वार्थ-
वादिति । तर्हि शूद्रशब्दस्यात्र श्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य सूत्रेणा-
र्थमाह । शक्यते चेत्यादिना । जानश्रुतिर्नाम राजा निदाघसमये
राज्ञौ प्रासादतले सुखाय, तदा तदीयाब्रह्मणादिगणप्रकृतोपिता
ऋषयोऽस्य हितार्थं हंसा भूत्वा मनोरूपेण तस्योपरि आजगमः, तेषु
पाशात्का हंसाऽप्येसरं हंसं उवाच, भो भो भद्राद्य किं न पश्यासि

मञ्चायं ब्रूद्वद्वः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां ब्रूद्वमधिकुर्यात् तद्वि-
 वयत्नात् न सर्वासु विद्यासु, अर्थवादस्यत्वात् न तु कश्चिद-
 ण्यं ब्रूद्वमधिकर्तुमुत्सहते । अच्यते चायं ब्रूद्वद्वोऽभि-
 विषये योजयितुं । कथमित्युच्यते । कं वर एनमेतत् सन्-
 युज्यामिव 'रैद्वमात्येत्यस्याद्वयवाक्यादात्मनोऽनादर-
 वता जानन्मुतेः पौत्राचक्ष्य शृणुत्येदे तामृषी रैद्वः ब्रू-
 द्वदेनामेन सूचयामभूवात्मनः परोक्षज्ञानस्य स्थापनाये-
 ति गम्यते, जानिब्रूद्वस्यानधिकारात् । कथं पुनः ब्रूद्वद्वेन
 शृणुत्यस्या सूच्यते इति, उच्यते, तदा द्रवणाच्छुचमभिदुद्राव
 शृषा वाभिदुद्रुवे शृषा वा रैद्वमभिदुद्रावेति ब्रूद्रावयवार्थ-
 मश्वत्वात् कडार्थस्य चासश्वत्वात् । † दृश्यते चायमर्थोऽस्या ता-
 स्यादिकायां ॥

जानन्मुतेरस्य तेजः स्वर्गं व्याप्य स्थितं तत् त्वां धक्षति न गच्छेति,
 तमयेसर उवाच, कमयेन वराकं विद्यावीनं सन्तं चरे सयुगवानं
 युग्वा गन्तो शकटी तथा सह स्थितं रैद्वमिवैतद्वचनमात्य । रैद्वस्य हि
 त्रिंशत्स्य तेजो दुरतिक्रमं नास्यानात्मस्येत्यर्थः । अस्मद्वचनात् स्वर्गो
 राजा शकटान्निजेन रैद्वं ज्ञात्वा विद्यावान् भविष्यतीति हंसानामभि-
 प्रायः । कं उ चरे इति पदच्छेदः । उच्यतेऽप्यर्थः । तेषां हंसानामना-
 दरवाच्यवशात् अस्य राज्ञः युगुत्यान्ना, सा युगुत्यान्नेन रैद्वेन सूच्यते,
 इति सूचान्वयः । अतथैविकार्थकाभे सति अनन्वितरूपकार्यस्याप्य
 इति व्याख्यातार्थो हिद्वद्वः । तदाद्ववशात् तथा युष्वा व्या-
 वशात् । युद्वः शोकं प्राप्तवान् । युष्वा वा कस्यां राजा अभिदुद्रुवे प्राप्तः ।
 युष्वा वा कश्चिन्नेन रैद्वं ज्ञतवानित्यर्थः ।

* रैद्वमिति कथं सो० पु० पाठः ।

† उच्यते इति सो० पा० कथं पु० पाठः ।

क्षत्रियत्वगतेऽप्येतरच. चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिगूढो जातिश्रुतिः, यत्कारणं प्रकर-
* निरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरच चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रि-
येषु समभिव्याहारात् लिङ्गात् गम्यते। उत्तरच हि सर्व-
विद्यावाक्यग्रे चैत्ररथिरभिप्रतारो क्षत्रियः सङ्गीर्त्यते। अथ ह
ग्रीनकश्च कापेयमभिप्रतारिणश्च कापेयमिं सूदेन परिविष्ण-
मानौ ब्रह्मचारी विभिव इति। चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः
कापेययोगादवगम्यं, कापेययोगो हि चैत्ररथस्यावगतः।
एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्निति। † समानान्वयाजि-
नाश्च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति। तस्माच्चैत्ररथि-
नामैकः क्षत्रपतिरजायत इति च ‡ क्षत्रजातितावगमात् क्षत्रि-
यत्वमस्यावगम्यं। तेन क्षत्रियेषाभिप्रतारिणा सह समा-

मृदुशब्दस्य शैमिकत्वे लिङ्गमाह। क्षत्रियत्वेति। सर्वमविद्यावि-
ध्यन्तरमथार्थवाद आरभ्यते। शुनकस्यापत्वं कपिमोक्षं पुरोहितम-
भिप्रतारिणामकं राजानं च कक्षसेनस्यापत्वं सूदेन परिविष्णमानौ
तौ भोक्तुं पविष्टौ बटुर्भिक्षितवानित्यर्थः। नन्यस्य चैत्ररथित्वं न कृत-
मित्यत आह। चैत्ररथित्वेति। एतेन द्विरात्रेति कान्देऽग्न्युत्थेव
पूर्वं चैत्ररथस्य कापेययोगो उक्तः। चाभिप्रतारिणोऽपि तथोक्तात्
चैत्ररथवंशत्वं लिखीयते। राजवंशानां हि प्रायेण पुरोहितवंशा
याजका भवन्तीत्यर्थः। नन्यस्यभिप्रतारिणः चैत्ररथित्वं तावता कथं

* निरूपणे इति अर्थः का० भा० पृ० पाठः।

† समानान्वयाजिति उक्तं पृ० पाठः।

‡ क्षत्रपतिर्मेति का० अर्थः भा० पृ० पाठः।

नाथां विद्यायां सङ्कीर्तनं जानन्मुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति ।
समानांशमेव हि प्रायेण समुभिव्याहारा भवन्ति । सन्तृपे-
णाद्येययथागाधं जानन्मुतेः क्षत्रियत्वावगतिः । अतो न शूद्र-
स्याधिकारः ॥

संस्कारपरा मर्णात् तदभावाभिनापाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यदिद्याप्रदेशेषूपनयनादयः
संस्काराः परास्तुम्यन्त, तं होपनिषे अधीहि भगव इति हो-
पमसाद ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एव ह वै
तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते हं समित्पाणयो भगवन्तं पिप्यन्नादमुप-

क्षत्रियत्वं तथाह । तस्मादिति । क्षत्रियादिकथं । क्षत्रा सूतः तस्य
रैवान्वेषमाय प्रेषकं, अमगोदानादिकश्च जानन्मुतेः क्षत्रियत्वे लिङ्गं ।
अथ शूद्रशब्दे यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थिते ।

तत्र लिङ्गात्तरमाह । संस्कारेति । उपनयनं वेदग्रहणाङ्गं शूद्रस्य
नास्तीति पूर्वमुक्तं इह विद्याग्रहणाङ्गस्योपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परा-
मर्णात् शूद्रस्य तदभावाच्च विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये आदिपदेना-
भ्ययनमङ्गस्य शूद्रादयो मृश्यन्ते । तं शिष्यमाचार्य उपनीतवानित्यर्थः ।
नारदेऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन् सनत्कुमारमुपगत इत्याह ।
अधीति । उपदिशेति यावत् । नक्षत्रपरा वेदपारमाः, सगुणब्रह्मनि-
ष्ठाः, परं निर्गुणं ब्रह्मान्वेषमाणाः, येष पिप्यन्नादः तत्क्षिप्तमितं सर्वं
वक्ष्यतीति निश्चयः ते भरद्वाजादयः षट् ऋषयः तन्मुपगता इत्यर्थः ।
ननु वेदान्तविद्यायां अधोन् राजा अनुपनीयैव विद्यामुवाचेति मुते-
रनुपनीतस्याप्यास्त विद्याधिकार इत्यत आह । तानाहेति । ते ह
समित्पाणयः पूर्वाङ्गे प्रतिषक्तमिह इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनय-

सखा इति च तान् हानुपनीयेवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्ति-
र्भवति । शूद्रस्य च संस्काराभावोऽभिमन्यते, शूद्रस्तृतीयो वर्णः
एकजातिरित्येकजातिनस्मरणेन, न शूद्रे पातकं किञ्चित् च
संस्कारमर्हतीत्यादिभिश्च ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ४७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यत् सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे
निर्द्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुष्ठामितुश्च प्रवृत्ते,
नेतद्व्राक्षणे विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेत्ये न
सत्यादगा इति श्रुतिसिद्धात् ॥

नार्थमात्रता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा निविध्यते । हीनवर्णे-
नोत्तमवर्णा अनुपनीयेवोपदेष्टव्या इत्याचारक्षापनार्थमित्यर्थः । एक-
जातिः अनुपनीतः । पातकं अभिषेकभक्षणकृतं । सखकामः किञ्च
मृतपितृको जाबालं मातरमपृच्छत् किञ्चोऽसीति, तं मातावाच
भर्तृसेवाव्ययतयाहमपि तव पितुर्गोत्रं न जानामि जाबाला तु मामा-
हमस्मि सखकामो माम् त्वमसीति एतावज्जानामीति, ततः स जाबालो
गौतममात्रम् तेन किञ्चोऽसीति एव उवाच माहं गोत्रं वेष्टि न
माता वेत्ति परन्तु मे माता कथितं उपनयनार्थमाचार्यं ज्ञत्वा सख-
कामो जाबालोऽसीति ब्रूहीति । अनेन सत्यवचनेन वस्य श्रूयत्वाभा-
वो निर्धारितः । अत्राज्ञम् एतत् सखं विविधं वस्तुं नार्हतीति नि-
र्धार्य, हे सौम्य सखात् त्वज्जाताः सखं न त्वत्त्ववानसि, अतस्मानुपनये
तदर्थं समिधमाहरेति ।

गौतमस्य प्रवृत्तेः सिद्धात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह । तद-
भावोति ।

• अवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् * स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यदस्य स्मृतेः अवणाध्ययनार्थ-
प्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधः त-
दर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रति-
षेधस्तावदयास्य वेदमुपशृण्वतस्तपुजतुभ्यां आचप्रतिपूरणमि-
ति, यद्यु ह वा एतत् श्रमशानं यच्छूद्रस्तस्मात् शूद्रसमीपे ना-
ध्येतव्यमिति च । अत एवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपे-
ऽपि नाध्येतव्यं भवति स † कथं श्रुतिमधीयीत । भवति ‡ चो-
च्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । अत एव चा-
द्यादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति । न शूद्राय मतिं
• दद्यादिति विज्ञातीनामध्ययनमिज्या दानमिति च । येषां
पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशात् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानो-
त्पत्तिरसौ न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबद्धं, ज्ञानचैकान्तिक
फलवत् । आवयंचतुरो वर्णमिति चेतिहासपुगाद्याधिगमे

कृत्वा नवाकारिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह । अत्रेति । अयस्य
शूद्रस्य हिजः पञ्चमानं वेदं प्रमादाच्छ्रवतः सीमकाक्षायां तता-
भ्यां कोचद्वयपूरकं प्राचक्षितं कार्यमित्यर्थः । यद्यु यादयस्तं सचरिष्य
कथमिति यावत् । भवति च स्मृतिरिति शेषः । मतिं वेदाद्यंज्ञानं ।
दातुं निमित्तं निषिध्यते शूद्रस्य नैमित्तिकत्वात् दानमस्येव । यदुक्तं
विदुरादीनां ज्ञानित्वं दृढमिति तथाह । येनामिति । विज्ञानां सिद्धे-

* स्मृतेश्चास्ति सो० पु० पाठः ।

† कथमनुमतिरिति सो० वर्थ० का० पु० पाठः ।

‡ वेदादाहरणे इति उक्तं पु० पाठः ।

चातुर्वर्णाधिकारस्मरणात्। वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शु-
द्राणामिति स्थितं ॥

कम्पनम् ॥ ३८ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः, प्रहंतामेव इदानीं
वाक्यार्थविचारणां वर्तयिष्यामः। यदिदं किञ्च जगत् सर्वं
प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते
भवन्तीति। एतद्वाक्यं एजृ कम्पन इति धात्वर्थानुगमात्
सूचितं। अस्मिन् वाक्ये सर्वमिदं जगत् प्राणाश्रयं स्यन्दते।
महश्च किञ्चिद्भयकारणं वज्रशब्दितं उद्यतं, तद्विज्ञानाच्चामृत-
त्वप्राप्तिरिति श्रूयते। तच्च कोऽसौ प्राणः किञ्च तद्भयानकं
वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत् प्रसिद्धेः
पञ्चदृष्टिर्वायुः प्राण इति, प्रसिद्धेरेव चाग्रनिर्वञ्जं स्यादायो-
सेदं माहात्म्यं संकीर्त्यते। कथं सर्वमिदं जगत् पञ्चदृष्टौ

दुरपहरत्वेऽपि साधकैः श्रुतेः कथं ज्ञानं लब्धव्यमित्यत आह। आ-
वर्त्येदिति।

कम्पनात्। अस्यापि प्रासङ्गिकत्वमाशङ्क्याह। अवसित इति। स-
माप्त इत्यर्थः। काठकं घटति। यदिदमिति। सर्वं जगत् प्राणात् निःसृतं
उत्पन्नं प्राणे चिदात्मनि प्रेरणे सति एजति सेद्यते, तच्च प्राणात् कारकं
महद्भयं विभवेत्यादिति भवं। तस्मिन् भयहेतुत्वे दृष्टान्तमाह। वज्र-
मिति। यथोद्यतं वज्रं भवं तथेत्यर्थः। यच्च तस्मात्प्राणात् वज्रं निर्वि-
शेषं विदुस्ते मुक्ता भवन्तीत्याह। य इति। तस्मिन् सूत्रे कथमिदं
वाक्यमुदाहृतमित्यत आह। इतिदिति। इत्यर्थस्य सूचितत्वात्
एजतिपदयुक्तं वाक्यं उदाहृतमित्यर्थः। प्रासङ्गिकाधिकारविचारणाय
सङ्कतिर्वापेक्षेनेति शब्दादेरप्रमित इत्यनेनोच्यते। तथाप्युक्तवाक्ये

वायौ प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति वायुनिमित्तमेव च मह-
द्वायानकं *वज्रमुत्पद्यते । वायौ हि पर्यन्यभावेन विवर्त्तमाने
विद्युत्स्नयितुं वृंशन्नयो विवर्त्तन्त इत्याचक्षते । वायुवि-
ज्ञानादेव चेदममृतत्वं । तथा हि श्रुत्यन्तरं वायुरेव व्यष्टिर्वायुः
समष्टिरप्य पुनर्नष्ट्युच्चयति य एवं वेदेति, तस्माद्वायुरयमिह
प्रतिपत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यं, कुतः
पूर्वात्तरालोचनात् । पूर्वात्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दि-
श्यमानमुपलभामहे, इहैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दि-
श्यमानं प्रतिपद्येमहि । पूर्वंच तावत्

“तदेव शुक्लद्रुह्य तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तद् नात्येति कश्चन”॥ इति ।

ब्रह्मनिर्दिष्टं तदेवेहापि सन्निधानात् जगत् सर्वं प्राण एजतीति
च लोकाश्चलप्रत्यभिज्ञानाभिर्निर्दिष्टमिति गम्यते । प्राणशब्दे

जीवानुवादो ब्रह्मैकज्ञानार्थ इत्युक्तं, न तथेह प्राणानुवाद ऐक्यज्ञा-
नार्थः सम्भवति, प्राणस्वरूपेण कल्पितस्त्वेकाद्योगात्, अतः प्राणे-
ष्ठास्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति । प्रसिद्धेः पञ्च-
वृत्तिरिति । नन्वत एव प्राण इत्यादौ ब्रह्मणि लिङ्गात् प्राणश्रुति-
र्नीता, अत्रापि सर्वचेष्टाभयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नास्ति पूर्वप-
क्षावसरो मतार्थत्वादित्यत आह । वायोश्चेति । प्रतिष्ठाय स्थितिं
लब्ध्वा प्राणे वायो निमित्ते जगच्चलतीति प्रसिद्धं, अतः स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं
मस्तीति भावः । ब्रह्मलिङ्गाच्च वायुरित्याह । वाय्विति । व्यष्टिर्विशेषः
समष्टिः सामान्यं । सूत्राद्वह्निरेव सिद्धान्तं प्रतिजानीते । ब्रह्मैवेति ।
पूर्वात्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वाश्रयत्वं लिङ्गं वाक्यभेदकप्राण-

ऽय्यं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, प्राणस्य प्राणमिति दर्शनात्, एज-
द्यित्वमपीदं परमात्मन एवोपगच्छते न वायुमात्रस्य, तथाचोक्तं,

“न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कृच्छ्रम् ।

इतरे न तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ” ॥ इति ।

उत्तरत्रापि,

“भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥ इति ।

ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः, सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वा-
भिधानात् तदेवेहापि सन्निधानात् महद्भयं वज्रमुद्यतमिति
च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽय-
यस्म्यहेतुत्वसामान्यात् प्रयुक्तः, यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शि-
रसि निपतेत् यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामित्यनेन भयेन जगो
नियमेन राजादिशासने प्रवर्तते । एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं
जगदस्मादेव ब्रह्मणो विभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तते इति
भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरं,

“भोषास्मादातः पवते भोषोर्देति सूर्यः ।

भोषास्मादिन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥

अतिर्बाधकमित्याहुः । पूर्वत्रेत्यादिना । शुक्रं स्वप्रकाशं । तदु नास्तीति
ब्रह्मानाश्रितः कोऽपि लोको नास्त्येवेत्युक्त्यर्थः । सौत्रलिङ्गं व्याचष्टे ।
एजद्यित्वमिति । सवायुकस्य सर्वस्य कस्मिन्श्रवणादपि प्राणः परा-
त्मैवेत्यर्थः । ब्रह्मणि वक्ष्यशब्दः कथमित्याशङ्क्य गौणमित्याहुः । वक्ष्यशब्द
इति । बृहदारण्यके वायुरेव व्यतिरिक्त्यापनर्ह्येत्युमिति क्षय-
मन्तव्यरूपमापेक्षिकमन्तव्यमन्तव्ये न मन्तव्यमन्तव्यं । तत्रैव तान्-

इत्यमृतं लफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते । ब्रह्मज्ञानाद्वा-
मृतत्वप्राप्तिः, तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था ति-
स्यतेऽयनायेति भृग्वचर्षीत् । अन्तु वायुविज्ञानात् कश्चित् मृत-
त्वमभिहितं तदीपेक्षिकं तत्रैव प्रकरणात्तरकरणेन परमा-
त्मानमभिधाय अतोऽन्यदार्तमिति वाख्यादेरार्तत्वाभिधानात् ।
प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः ।

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताद् भव्याच्च अत् तत्प्राप्तिस्तद्वद्” ॥

इति परमात्मनः पृथुत्वात् ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्पाद्य परं ज्योतिरूप-
सम्यग् स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रूयते, तत्र संशय्यते किं
ज्योतिःशब्दं चतुर्विधं तमोऽपहं तेजः किं वा परं ब्रह्मेति,

पाप्तिप्रकरणं समाप्याथ हैनमुपस्तः पप्रच्छेति ज्योतात्मानमुक्त्वा वाख्या-
देर्नाशितोक्तेरित्याह । यत्तु वाय्वित्यादिना । तस्मात् काठकावाक्यं
ध्येयं समन्वितमिति सिद्धं ॥

ज्योतिर्दर्शनात् । छान्दोग्ये प्रजापतिविधवावाक्यमाह । एष इति ।
परंज्योतिःश्रुतिभ्यां संशयमाह । तत्रेति । घटादिविधवावरकतमो-
नाशकं सौरमिथर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुयाहकः सर्वशब्दसंज्ञो-
पाद्ययोगोऽस्तीति । प्राणश्रुतिर्ब्रह्मणि नोता, न तथात्र य आत्मापहत-
याप्येति प्रकरणस्यानुयाहकं पश्याम इति प्रत्यदाहरणेन पूर्वपक्षतामा-
ह । प्रसिद्धमेवेत्यादिना । पूर्वपक्षे सूर्योपाप्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानानु-
क्तिरिति पक्षः । ननु ज्योतिरधिकरणे ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेह-
स्तत्वात् कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह । ज्योतिरिति । तत्र प्राणजीवाक्ये

किं तावत् प्राप्तं, प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति, कुतः
तत्र ज्योतिःशब्दस्य कूटत्वात् । ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यत्र
हि *प्रकरणात् ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्यं ब्रह्मणि वर्तते ।
न चेह तद्वत् किञ्चित् स्वार्थपरित्यागे कारणं ईक्षते । तथा च
नाडोखण्डे, अथ यच्चैतदस्मात् शरीरादुत्क्रामत्यऐतैरेव रश्मि-
भिरुर्द्धमाक्रमत इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता, तस्मात्
प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेव
ब्रह्म ज्योतिःशब्दं, कस्माद्दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वे-
नानुवृत्तिर्दृश्यते । य आत्मापहतपाप्मेत्यपहतपाप्मत्वादिगुणक-
स्यात्मनः प्रकरणादावप्येष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च, प्रति-

ब्रह्मतत्त्वज्ञपरामर्शकयच्छब्दसामानाधिकरण्यात् स्वार्थत्यागः कृतस्त-
थात्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनात् पूर्वपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःश्रुतेरनुपाह-
कत्वेनार्चिरादिमार्गस्थत्वं लिङ्गमाह । तथा चेति । ता वा एता हृदयस्य
नाड्यः कण्ठकपालादीनां रश्मीनाञ्च मिथःसंश्लेषमुक्त्वा अथ संचालोपाक-
न्तरं यत्र काले एतन्मरयं यथा स्यात्तथोत्क्रामति अथ तदा एतैर्ना-
डीसंस्पर्शरश्मिभिरुर्द्धं समुपरि गच्छति, गत्वादित्यं ब्रह्मलोकं दारु-
भूतं गच्छति इत्यभिहितं, तथैवात्रापि शरीरात् समुत्थाय गत्वा
यत् ज्योतिरादित्याख्यमुपसम्यद्य, तद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा सखरु-
षेष्मभिर्निष्यद्यत इति वक्तव्यं । समुत्थायोपसम्यद्येति क्त्वाश्रुतिभ्यां
ज्योतिषोऽर्चिरादिमार्गस्थत्वभागादित्यर्थः । अतो मार्गस्थसूर्योपाख्या
क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति । यवमिति । आख्येय-
त्वेनोपक्रान्त आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देन आख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनेक-
वाक्यता प्रयोजकप्रकरणानुगृहीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदेक-

ज्ञानादेतत्स्वेव ते भूयोऽनुव्याख्याम्यामीति चानुसन्धानात्,
अशरीरं वाव सन्नं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति च अशरीरताये
ज्योतिःसम्पत्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभावाच्चान्यथाशरीरतानुप-
पत्तेः, परं ज्योतिः स उत्तमः पुरुष इति च विशेषणात् ।
यत्तूक्तं मुमुक्षुरादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चासावात्यन्तिको
भोक्षो गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात् । न हि आत्यन्तिके भोक्षे गत्यु-
त्क्रान्ती स इति वक्ष्यामः ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा त-
ब्रह्म तदमृतं स आत्मैति श्रूयते । तत् किमाकाशशब्दं च
ब्रह्म किं वा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरि-

ज्योतिःश्रुतिर्बाधेति भावः । अशरीरत्वफलसिद्धात् ब्रह्मैव ज्योतिर्न
सूर्य इत्याह । अशरीरमिति । न च सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्वं स्या-
दिति वाच्यं, परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति
परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह । परमिति । पूर्वोक्तसिद्धं दूष-
यति । यत्त्विति । नाडीखण्डे दहरोपासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स
नामाक्षर इति युक्ता सूर्याक्तिः, अथ तु प्रजापतिवाक्ये निर्गुणवि-
द्यायामर्चिरादिमतिस्तस्य सूर्यस्यानन्वयादनर्थकत्वात् श्रुतिव्यवासेन स्व-
रूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपसम्पद्यत इति व्याख्येयमिति-
भावः ।

आकाशो व्यपदेशात् । कान्दोग्यमुदाहरति । आकाश इति । यथो-
पक्रमकत्वात् ज्योतिःश्रुतिर्बाधस्तथाकाशोपक्रमात् ब्रह्मादिशब्दबाध
इति दृष्टान्तेन पर्यपक्षयति । भवेति । भवेत्तत्रैवाकाशोपान्तिर्निर्गुण-

युक्तः, आकाशशब्दस्य तस्मिन् रूढत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य
 चावकाशदानद्वारेण तस्मिन् योजयितुं शक्यत्वात् । स्रष्टृत्वा-
 देस्य स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्त इदमभिधीयते ।
 परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मात्, अर्थान्तरत्वादि-
 व्यपदेशात्, ते यदन्तरा तद्ब्रह्मेति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभू-
 तमाकाशं व्यपदिशति । न च ब्रह्मणोऽन्यत्र नामरूपाभ्यामर्थान्तरं
 सम्भवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् ।
 नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ।
 अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ब्रह्म-
 कर्तृत्वश्रवणात् । ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वो-
 ढृतमस्ति । वाढमस्ति अभेदस्त्वत्र विवक्षितः । नामरूपनिर्वह-
 णाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति । तत्

ब्रह्मज्ञानं चेतुर्भयत्र फलं । आकाशस्तस्मिन्नादित्यनेन पौनरुक्त्य-
 माशङ्क्य तद्वदत्र स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति । स्रष्टृत्वादेश्चेति ।
 वै नामेति प्रसिद्धिलिङ्गस्याकाशश्रुतेस्त्व वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मात्मश्रु-
 तिभ्यामनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो युक्तः । यत्र ब्रह्मप्रमाणसंवादस्त्वत्र
 वाक्यस्य तात्पर्यमिति निर्णयादिति सिद्धान्तयति । परमेवेत्यादिना ।
 नामरूपे शब्दार्था, तदन्तःपातिनस्तद्भिन्नत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः ।
 नामादिकर्तृत्वं न ब्रह्मलिङ्गं जीवस्यत्वादिति शङ्कते । नन्विति ।
 अनेन जीवेनेत्यत्र जीवस्य ब्रह्माभेदः कर्तृत्वमुच्यते साक्षादयोगादिति
 परिहरति । वाढमिति । यच्चोक्तं स्पष्टं लिङ्गं नास्तीति तत्राह ।
 नाममिति । तर्हि एतद्वक्तव्यमिति ।

ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि । आकाश-
सन्निङ्गादित्यस्यायं प्रपञ्चः ॥

सुषुप्तक्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

अपदेशादित्यनुवर्तते, बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके कतम
आत्मेति*योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्यातिः पुरुष इत्यु-
पक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत् किं संसारि-
स्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपर-
मिति *विषयः, किं तावत् प्राप्तं संसारिस्वरूपमात्रविषयमे-
वेति । कुतः, उपक्रमोपसंहाराभ्यां । उपक्रमे योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेष्विति शरीरलिङ्गात्, उपसंहारे च स वा एष महानज
आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति तदपरित्यागान्मथ्येऽपि
बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । पर-
मेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शरीरमात्रान्वाख्यानपरं, क-

विकारः । अत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मणि वर्तिं सिद्धवत्कृत्य तत्र संशया-
दिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति न.योनिरुक्तमिति भावः ॥

सुषुप्तक्रान्त्योर्भेदेन । अहंधीगम्येषु कतम आत्मेति जनकप्रप्रे या-
ज्ञवल्क्य आह । योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः, सप्तमी
वृत्तिरेकार्था प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः । वृत्तेरज्ञानाच्च भेदमाह ।
अन्तर्ज्यातिरिति । पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः । उभयलिङ्गानां दर्शनात्
संशयमाह । तत् किमिति । पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदेक्तोराकाशो
ब्रह्मेत्युक्तं तदयुक्तं, प्राज्ञेनात्मनः, सम्यखिष्यक्त इति अभिन्नेऽपि जीवा-
त्मनि भेदेक्तिवदौपचारिकभेदेक्तिसम्भवादिवाद्येपसङ्कतिः । पूर्व-

स्मात्, सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शरीरात् भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्यग्निर्व्वेको न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति शरीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शरीरः स्यात्तस्य वेष्टितत्वात् बाह्याभ्यान्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात् । प्राज्ञः परमेश्वरः, सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् तथोत्क्रान्तावस्थयं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन् यातीति जीवाद्भेदेन *व्यपदेशात् परमेश्वरं व्यपदिशति, तत्रापि शरीरो जीवः स्यात् शरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः, तस्मात् सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शरीरलिङ्गात् तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति, अत्र ब्रूमः । उपक्रमे तावत् योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं,

यत्ते कर्मकर्तृजीवस्तुतिः सिद्धान्ते जीवानुवादेन ततः कल्पितभेदभिन्नस्य प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वरूपैक्यप्रमितिर्भूति फलं, बुद्धान्तो जायदवस्था । आदिमध्यावसानेषु जीवाक्तेर्जीवस्तावकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति । परमेश्वरेत्यादिना । वाक्यस्य जीवस्तावकत्वे जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्याज्ञातस्योक्तिरसङ्गता स्यात्, अतो ज्ञाताज्ञातसन्निपाते ज्ञातानुवादेनाज्ञातं प्रतिपादनीयं अपूर्वं वाक्यतात्पर्यमिति न्यायादिति सिद्धान्ततात्पर्यं । पुरुषः शरीरं प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं वारयति । तत्र पुरुष इत्यादिना । देहस्य वेदनाप्रसङ्गेनिषेधायोगात् पुरुषो जीव एव, प्राज्ञस्तु रूढ्या पर एवेत्यर्थः । अन्वारूढोऽधिकृतः, उत्सर्जन्

किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽल्लेकतां विवक्षति,
यतो आद्यतीव खेलाद्यतीवेत्येवमाद्युत्तरयन्प्रवृत्तिः संसारि-
धर्म्मनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रमेणा-
पसंहरति । सं ज्ञा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेष्विति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा
एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्य-
र्थः । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात् संसारिस्वरूपविवक्षां
मन्यते स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत्,
यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विव-
क्षितं, किं तर्ह्यवस्थारहितं त्वमसंसारित्वञ्च विवक्षति । कथमेतदव-
गम्यते । यदत ऊर्द्धं विमोक्षाद्यैव ब्रूहीति पदे पदे पृच्छति, यच्चा-
नन्वागतस्तेन भवति असङ्गे ह्ययं पुरुष इति पदे पदे प्रति-
वक्ति । अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णं हि तदा सर्वान्

घोरान् शब्दान् मुञ्चन्, बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव चलन्त्यां चल-
तीव । वस्तुतः सर्वविक्रियामून्य इत्युक्तेर्न संसारिणि तात्पर्यमि-
त्याह । यत इति । उपक्रमवत् उपसंहारवाक्येऽप्येकं विवक्षितमित्याह
तथेति । आद्ये । योऽयमिति । अवस्थोपन्यासस्य त्वमर्थशुद्धिद्वारे-
क्यपरत्वात् न जीवलिङ्गत्वमित्याह । यतो न बुद्धान्तेतिप्रश्नोत्तरा-
भ्यामसंसारित्वं ग्रन्थ इत्याह । यदत ऊर्द्धमिति । कामादिविवे-
कानन्तरमित्यर्थः । भवतीति । चेति, यद्यस्मादस्ति तस्मादवगम्यत इति
योजना । ते । वक्ष्याधर्म्मज्ञानवागतेऽस्पृष्टे भवति असङ्गत्वात् । सध-

शोकान् हृदयस्य भवतीति च, तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपा-
दनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यं ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यं ।
यदस्मिन् वाक्ये पत्यादिशब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनाः सं-
सारिस्वरूपप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । स सर्वस्य वशी सर्वस्थेऽज्ञानः
सर्वस्याधिपतिरित्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनपराः ।
सन् साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्येवं-
जातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनपरास्तस्मादसंसारी परमे-
श्वर इहोक्त इति गम्यते ॥ * ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पा-
दकृतौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ * ॥

भावप्यात्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामस्पृष्टं भवति । हि यस्मात् आत्मा सुषुप्तौ
सर्वशोकातीतः तस्मात् हृदयस्यैव सर्वशोका इति श्रुत्वर्थः ॥

वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेत्वन्तरमाह । पत्यादौति । सूत्रं व्या-
चष्टे । इतश्चेति । वशी स्वतन्त्रोऽपराधीन इति यावत् । ईशानो
नियमनशक्तिमान् । शक्तेः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः । तस्माच्छोषित-
त्वमर्थैक्ये ब्रह्माध्यायसमन्वय इति सिद्धं ॥ * ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमा-
ध्याये तृतीयः पादः समाप्तः ॥ * ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

‘आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन’
गृहीतेदर्शयति च ॥ १ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य यत
इति, तल्लक्षणं प्रधानस्यापि ममानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन
निराकृतमीक्षतेनाशब्दमिति, गतिसामान्यञ्च वेदान्तवाक्या-
नां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्र-
तीति प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन । इदन्निदानोपवशिष्टमाश-
ङ्कते । यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं, कासुचिच्छाखासु
प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमानत्वात् । अतः प्र-
धानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिल-

ॐ ब्रह्मणे नमः ।

अथक्तेशमजं पञ्चजनाधारं च कारणं ॥

वेदितव्यं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परं ॥ १ ॥

* अस्मिन् पादेऽधिकरणत्रयस्येक्ष्यधिकरणेन सङ्कृतिं वक्तुं वृत्तमनु-
वदति । ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन प्रधानस्य वैदिकशब्दग्रन्थत्वेनेत्यर्थः ।
ईक्ष्यधिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वं प्रतिज्ञातं, तत्र ब्रह्मणि वेदा-
न्तातां गतिसामान्यं प्रपठितं, अधुना प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमि-
त्याशङ्क्य निरूप्यत इत्याक्षेपसङ्कतिः । तेनाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि
वेदान्तानां समन्वयो दृष्टोक्तो भवतीत्यध्यायसङ्कतिरप्यधिकरण-
त्रयस्य ज्ञेया । अत्राथक्तेपदं विषयः । तत् किं प्रधानपरं पूर्वाक्त-
शरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणाभ्यां संशये पूर्वमप्रसिद्धब्रह्मपरत्वं यथा

प्रभृतिभिः परिगृह्येतमिति प्रसज्यते । तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते, तावत् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत्, अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते । आनुमानिकमपि अनुमानिरूपितमपि प्रधानमेकेषां शास्त्रिणां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पथ्यते, महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष पर इति । तत्र य एव यन्नामानो यत्कमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः सृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते, तत्राव्यक्तमिति सृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् सृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयतेऽतस्तस्य शब्दवत्त्वाद् शब्दत्वमुपपन्नं, तदेव च जगतः कारणं, अतिसृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत्, नैतदेवं । न ह्येतत्काठकवाक्यं सृतिप्रसिद्धयोर्भेदद्वयकयोरस्तित्वपरं । न ह्यत्र यादृशं सृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं

षष्ठाध्यायस्य दर्शितं तद्दव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति । आनुमानिकमिति । अपिशब्दात् ब्रह्माङ्गीकारेणायमशब्दत्वात्तेषां इति सूचयति । तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन कारणत्वात् ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलं सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः । यदविचारत्वादधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिर्नाथ्या, स्मार्त्तक्रमरूढिभ्यां अव्यक्तशब्दः प्रधानपरः । शब्दस्पर्शादिशून्यत्वेन योगसम्भवाच्चेत्याह । शब्दादीति । प्रधानस्य वैदिकशब्दवाच्यत्वे का क्षतिरित्यत आह । तदेवेति । अजमेकामित्याद्या अतिः, हेतुः प्रकृतिरुच्यते इत्याद्या स्मृतिः, यदल्पं तज्जडप्रकृतिकमिति न्यायः, ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरिति भावः । सूत्रे नञर्थ

प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते, शब्दमात्रं ह्यनव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते, स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वाद-
न्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लभ्ये च प्रयुज्यते, न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः ।
या तु प्रधानादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती
न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । न च क्रममात्रसामा-
न्यात् संमानार्थप्रतिपात्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ह्य-
श्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्रकरणनिरूप-
णायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते, शरीररूप-
कविन्यस्तृतीयः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यसामव्यक्तशब्देन

वदन् सिद्धान्तयति । नैतदिति । प्रधानं वैदिकं नेत्यत्र तात्पर्याभावं
हेतुमाह । न हीति । ननु प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाद्वैदिकत्वमित्यत
आह । न ह्यत्रेति । ननु शब्दप्रत्यभिज्ञायामर्थोऽपि प्रत्यभिज्ञायते
इत्याशङ्क्य यौगिकाच्छब्दादसति नियामके नार्थविशेषधीरित्याह । स
चेति । रूढ्या तद्वीरित्याशङ्क्य रूढिः किं लौकिकी स्मार्ता वा, नाद्य इ-
त्याह । न चेति । द्वितीयं प्रत्याह । या त्विति । पुरुषसङ्केतो नानादिवे-
दार्थनिरूपणहेतुः, पुंसतेर्विचित्रत्वादित्यर्थः । यत् स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञ-
या क्रमिकार्थः स्मार्त एवेति तत्राह । न च क्रमेति । स्थानात् तद्रूपप्रत्य-
भिज्ञानशङ्कायामसतीत्यनन्वयान्नजो व्यत्यासेनातद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य
प्रत्यभिज्ञाने सतीत्यर्थः । पूर्वज्ञातरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थज्ञाने सति
तस्य धीर्नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानं
इत्याशङ्क्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह । प्रकरणेति । शरीरमेव
रूपकेण रथसादृश्येन विन्यस्तं शरीररूपकविन्यस्तं, तस्य पूर्ववाक्ये
स्वात्मबुद्धोर्मध्यस्थानपतितस्यात्रापि मध्यस्थेनाव्यक्तशब्देन यद्व्याज
प्रधानस्य वैदिकत्वमिति सूत्रार्थः । स्मार्तक्रमः किमिति त्यक्तव्य इत्या-

परिगृह्यते । कुतः प्रकरणात् परिशेषाच्च । तथा ह्यनन्तरतीतो
ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककृप्तिं दर्शयति ।

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाञ्जर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भाक्तेत्याज्जर्मनोषिणः” ॥ इति ।

तैस्त्रेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति । संयतैस्त्वध्वनः
पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः
पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाङ्गायां तेभ्य एव प्रकृ-
तेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं तत् विष्णोः
परमं पदं दर्शयति ॥

“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ॥ इति ॥

शङ्का औतकमस्य प्रकरणाद्यनुग्रहेण बलवत्त्वादित्याह । कुत इत्या-
दिना । तदुभयं विवृणोति । तथा हीति । रूपककृप्तिः सादृश्यकल्पना ।
प्रग्रहेऽन्तरसना । यदा बुद्धिसारथिर्विवेकी तदा मनसेन्द्रियहयान्
विषमविषयमार्गादाकर्षति । यद्यविवेकी तदा मनोरसनाबद्धांस्तान् प्र-
वर्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तं । तेषु ह्येषु, गोचरान् मार्गान् । ननु
सतत्त्वात्मनो भोगसम्भवात् किं रथादिनेत्यत आह । आत्मेति । आत्मा
देहः, देहादिसङ्गकल्पनया भोक्तृत्वं न ह्यतोऽन्यथादित्यर्थः ।

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्थां रथरूपककल्पनायामन्या-
दिभविन प्रकृतास्ते एवेह परिगृह्यन्ते । प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रि-
यापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्रेह च समा-
नशब्दा एव, अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन
निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वं इन्द्रियाणां च ग्रहणं वि-
षयाणामतियहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः विषयेभ्यश्च जनसः
परत्वं, मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य, मनसस्तु परा बुद्धिः,
बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपमर्षति, बुद्धेरात्मा महान्
परो यः स आत्मानं रथिनं विद्धोति रथित्वेनापक्षिप्तः, कुतः,
आत्मशब्दात् भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं
चास्य स्वामित्वादुपपन्नं । अथ वा,

“मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्वबुद्धिः ख्यातिरोश्चरः ।

प्रज्ञा संविच्चित्तिसैव स्रतिश्च परिपद्यते” ॥ इति स्रतेः ।

रथादिभिर्गन्तव्यं वदन् आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमादत्ते । तैस्तेत्या-
दिना । शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि अत्यक्तपदेन प्रधानं गृह्यतामित्यत आह ।
तत्र य एवेति । एवं प्रकरणं शोधयित्वा शरीरस्य परिशेषतामान-
यति । तत्रेन्द्रियेत्यादिना । अर्थानां पूर्वमनुक्तिशब्दां वारयन् परत्व-
मुपपादयति । अर्था इति । गृह्णन्ति पुरुषपशुं बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रि-
याणि । तेषां ग्रहणं विषयाधीनं । असति विषये तेषामकिञ्चित्कर-
त्वात्, ततो ग्रहेभ्यः श्रेष्ठा अतियद्वा विषया इति वृहदारण्यके अव-
द्यात् । परत्वं श्रेष्ठ्याभिप्रायं, न त्वान्तरत्वेनेति भावः । सविकल्पकं ज्ञानं
मनः, निर्विकल्पकं निश्चयात्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात् स एव बुद्धेः परः,
प्रत्यभिज्ञायत इति शेषः । हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपदवेद्या समष्टि-
बुद्धिः महानित्याह । अथवेति । मननप्रक्रियापिने आविनिश्चयः

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै” । इति च श्रुतेः ।

या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परमा प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वच बुद्धियहणेनैव गृहीता सती हिरक् इहोपदिश्यते, तस्या अपि अस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेष्वेव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यं, परमार्थतस्तु परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते, तेषु इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्शयिषया समनुक्रामन् परिशिष्यमाणेनेहानेनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता । तथा च,

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते तस्यैवा बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” ॥ इति ।

ब्रह्मा आत्मा भोग्यवर्गाश्रयः तात्कालिकनिश्चयः कीर्तिशक्तिः नियमनशक्तिः चैकालनिश्चयः संविदभिव्यञ्जिका चिदध्यस्तातीतसर्वार्थाहिणो समष्टिबुद्धिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तौत्यत्र श्रुतिमाह । य इति । नन्वप्रकृता सा कथमच्यते तदुक्तौ च प्रधानेन क्रिमपराद्विमित्यत आह । सा चेति । हिरक् पृथक् । पूर्वं स्थित्वुद्ध्याभेदेनोक्तात्र ततो भेदेन परत्वमच्यत इत्यर्थः । तर्हि रथरथिनौ द्वौ

द्वैतवस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति ।

“यच्छेदोक्तमसौ प्राज्ञस्तयच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि* नियच्छेत्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि”॥ २॥

एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छेत् । वागादिभिर्बुद्धि-
यव्यापारमुत्सृज्य मनोभावेणावतिष्ठेत । मनोऽपि विषयविक-
ल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्देदितायां बुद्ध्यावध्य-
वसायस्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्त-
र्यय्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् महान्तं त्वात्मानं
ज्ञान आत्मनि प्रकरणावति परस्मिन् पुरुषे परस्यां काष्ठायां
प्रतिष्ठापयेदिति । तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरि-
कल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥

सूक्ष्मन्तु तदर्चत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधा-

परिशिष्टौ स्यातां नेत्याह । एतस्मिंस्त्विति । अतो रथ एव परिशिष्ट
इत्याह । तदेवमिति । तेषु पूर्वोक्तेषु षट्पदार्थेष्वित्यर्थः । परिशेषस्य
फलमाह । इतराणीति । वेदोऽयमिति शेषः । दर्शयति चेति सूत्र-
भागो व्याख्यातः । किञ्च ब्रह्मात्मैकत्वपरे ग्रन्थे भेदवादिनां प्रधानस्या-
वकाशो नास्तीत्याह । शरीरेत्यादिना । भोगो वेदना काठकयज्ञस्यै-
क्यतात्यर्थे गूढत्वज्ञेयत्वज्ञानहेतुयोगविषयः । लिङ्गानि सन्तीत्याह । तथा
चैव इत्यादिना । अग्न्या समाधिपरिपाकजा । वागित्यत्र द्वितीयालोप-
शब्दान्दसाः, मनसीति दैर्घ्यञ्च ॥

शब्दोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । उक्तमेतदित्यादिना । कार्यकारणयो-

नमिति, इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरी-
रस्य, यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हं अ-
स्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते । सूक्ष्मत्वह
कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते, सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् ।
यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य
त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति, प्रकृतिशब्दस्य विकारे
दृष्टः, यथा गोभिः श्रीणीत मत्सरं इति । तथा अतिश्च तद्धेदं
तर्ह्यव्याकृतमासीदिति । इदमेव व्याकृतं नामरूपविभक्तं जगत्
प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्तवस्थमव्यक्तशब्दं
दंग्यं दर्शयति ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह, यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रा-
गवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्य-
क्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत । स एव तर्हि प्रधानकारणवादं एवं

रभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः । गो-
भिर्गोविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्यादिति
यावत् । अत्रुक्त इति घातोर्लोपि मध्यमपुरुषवचनमेतत् । अ-
व्यक्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह । अतिश्चेति । तर्हि प्रा-
गवस्थायामिदं जगदव्याकृतमासीत् इति लिख्यर्थः । बीजरूपा शक्तिः
हंकारस्तदवस्था ॥

अपसिद्धान्तशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । अत्राहेत्यादिना । तर्हि
तदा, एवं सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति । ईश्वरे कल्पि-

सत्याप्येत । अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमा-
दिति । अत्रोच्यते, यदि वयं स्वतन्त्रां कां चित् प्रागवस्थां जगतः
कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादं परमे-
श्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्थाः जगतोऽभ्युपगम्यते न स्व-
तन्त्रा । सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या अर्धवती हि सा । न त्विषया
विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुप-
पत्तेः । मुक्तानाञ्च पुनरनुत्पत्तिः, विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात् ।
अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वरा-
अथा मायामयी महासुषुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शे-
रते संसारिणो जीवाः । तदेतदव्यक्तं कचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टं,
एतस्मिन् खल्वचरे गार्ग्याकाश ओतश्च ओतश्चेति श्रुतेः । कचि-
दचरशब्देदितं, अचरात् परतः पर इति श्रुतेः । कचिन्मायेति
सूचितं, मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरमिति मन्त्र-

ता तस्मिन्मैत्रेयस्त्रीकाराङ्गापसिद्धान्तमित्याह । अत्रोच्यत इत्यादिना ।
कूटस्थब्रह्मणः स्रष्टृत्वसिद्ध्यर्थं अविद्या स्त्रीकार्येत्युक्तं बन्धमुक्तिव्यवस्था-
र्थमपि सा स्त्रीकार्येत्याह । मुक्तानामिति । यन्नाशान्मुक्तिः सा स्त्रीका-
र्या तां विनैव स्रष्टै मुक्तानां पुनर्बन्धापत्तिरित्यर्थः । तस्याः परकल्पित-
सत्त्वसतन्त्रप्रधानादेषलक्षणमाह । अविद्यादिना । मयामयी प्रसिद्ध-
मायोपमिता लोके मायाविनो मायावत् परतन्त्रेत्यर्थः । जीवभेदोपाधि-
त्वेनापि सा स्त्रीकार्येत्याह । महासुषुप्तिरिति । बुध्याद्युपाधिभेदाज्जीवा
इति ब्रह्मक्तिः । अविद्यायां श्रुतिमप्याह । तदेतदिति । आकाशहेतुत्वा-
दाकाशः । ज्ञानं विना अन्ताभावादक्षरं । विचित्रकारित्वान्मायेति भेदः

वर्णात् । अव्यक्ता हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याव्यक्तत्वात् । तदिदं महतः परमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तप्रभवत्वान्महतः ; यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्, यदा तु जीवो महान्सदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तं । अविद्या ह्यव्यक्तं, अविद्यावत्त्वे च जीवस्य सर्वः संव्यवहारः सन्ततो वर्तते । तच्चाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात् तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते । सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्दत्वेन ग्रहणं इन्द्रियादीनां स्वशब्देरेव गृहीतत्वात्, परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति, द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मञ्च । स्थूलं यदिदमुपलभ्यते । सूक्ष्मं यदुत्तरञ्च वक्ष्यते, तदन्तरप्रतिपत्तौ रहति संपरिख्यक्तः प्रअनिरूपणाभ्यामिति । तच्चाभयमपि शरीरमविशेषात् पूर्वं रथत्वेन संकीर्तितं, इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते

इदानीमविद्याया ब्रह्माभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह । अव्यक्तेति । तस्य महत्परत्वं कथमित्यत आह । तदिदमिति । यदा बुद्धिर्महान्सदा तज्ज्ञेत्वात् परत्वमित्यन्वयः । प्रतिबिम्बस्यापाधिपरत्वात्त्वादुपाधेः प्रतिबिम्बात् परत्वमाह । यदा त्विति । हेतुं स्फुटयति । अविद्येति । अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं जातं तदाह । तच्चेति । नान्विन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वञ्च किमिति नोच्यते तच्चाह । सत्यपीति । सूत्रद्वयस्य वृत्तिशब्दाख्यानमुत्थापयति । अन्ये त्विति । यक्षीकृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः सूक्ष्मदेहारम्भकाः । सूक्ष्मशरीरं प्रति जीवः शिङ्गस्याश्रयत्वेन नियतमस्तीति वक्ष्यते । देहान्तरप्राप्तौ तेन युक्तो गच्छति परलोकमित्यर्थः । कथं तस्य महतो जीवात् परत्वं इत्या-

सूक्ष्मव्यक्तशब्दादृत्वात् तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य
जीवात्तस्य परत्वं, यथा अर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः
परत्वमर्थानामिति । तैस्त्वेतद्वक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र
रथत्वेन सङ्कीर्तितत्वात्, समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं
सूक्ष्ममेव शरीरमिदं गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति । आत्मा त-
स्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामो नात्मातं पर्यनुयोक्तुं, आत्मातं व्य-
क्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरङ्गकत्वात् तस्येति
चेत् न एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः । न हीमे पूर्वोत्तरे
आत्माते एकवाक्यतामनापि कश्चिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृत-
हानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्र-
तिपत्तिरस्ति, तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षा-
यां यथाकाङ्क्षं सम्बन्धेऽनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता

शब्द द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे । तदधीनत्वाच्चेति । अर्थवदिति सूत्रस्य-
दृष्टान्तमाह । यथेति । तद्वाख्यानं दूषयति । तैरिति । अर्थक-
पदबलात् प्रकृतमपि स्थूले त्यज्यत इति शङ्कते । आत्मातस्येति । एका-
र्थबोधकानां शब्दानां मिथ आकाङ्क्षाया एकस्यां बुद्धावारूपत्वमेकवा-
क्यता, तव मते तस्या अभावात् कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते । नेति ।
तां विनापि अर्थधीः किं न स्यादित्यत आह । न हीति । शरीरश-
ब्देन रूपेण स्थूलं प्रकृतं तस्य हानिरप्रकृतस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन
ग्रहणमन्यायं स्यादित्यर्थः । अस्त्वैकवाक्यतेत्यत आह । न चेति । ततः
किं तत्राह । तत्रेति । आकाङ्क्षाया वाक्यैकवाक्यत्वे सति प्रकृतं शरी-
रद्वयमव्यक्तपदेन ग्राह्यं आकाङ्क्षायास्तुल्यत्वादिति भावः । अनात्मनि-

भवति कुत आस्मात्सार्धस्य प्रतिपत्तिः । न चैवं अन्तव्यं दुःशोधत्वात् सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य तु दृष्टबीभत्सतया सुशोधत्वाद्ग्रहणमिति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते, न ह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदास्मात्तमस्ति अगन्तरनिर्दिष्टत्वात् किं तद्विष्णोः परमं पदमिति इदमिह विवक्ष्यते । तथा हि इदमस्मात् परमिदमस्मात् परमित्युक्ता पुरुषाच्च परं किञ्चिदित्याह । सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथानामास्तु न नः किञ्चिच्छिद्यते ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च साङ्ख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात् कैवल्यमिति वदद्भिः, न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुष-

स्वयः शुद्धिः तदर्थं सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षितं याह्यं । तस्य सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृहीतस्य दुःशोधत्वात् । स्थूलस्य दृष्टदौर्गन्ध्यादिना लशुनादिवत् * अनात्मत्वधीवैराग्ययोः सुलभत्वादिति शङ्कते । न चेति । दृष्टा बीभत्सा दृष्टा यस्मिन् तस्य भावन्तयेत्यर्थः । दृढयति । यत इति । वैराग्याय शुद्धिरत्र न विवक्षिता विध्यभावात् किन्तु वैष्णवं परमं पदं विवक्षितमिति तद्दर्शनार्थं प्रकृतं स्थूलमेवाव्यक्तपदेन याह्यमिति भावः । किञ्च सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तःपातिन इन्द्रियादियहणेनैव ग्रहणाच्च पृथक् अव्यक्तशरीरपदाभ्यां ग्रहः । अभ्युपेत्याह । सर्वधेति । स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा ग्रहेऽप्येत्यर्थः । तथा नामेति । सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्त्वित्यर्थः ॥

अत्राव्यक्तं प्रधानं नेत्यत्र हेतुन्तरार्थं सूत्रं । ज्ञेयत्वेति । सत्त्वादिगुणरूपात् प्रधानात् पुरुषस्यान्तरं भेदस्त्वज्ञानादित्यर्थः । न हि शक्यमिति च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति सम्बन्धः । न कैवलं

* अनात्मधोतै सो० ९ टा० ।

† भदसङ्गानादिति सो० ९ टो० ।

स्थान्ते शक्यं ज्ञातुमिति । क्वचिच्च विभक्तिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदुमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते, पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्देनैहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति । न चानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुं, तथा-
दपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकन्तु रक्षणक-
कृतप्रशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुं प्रमु-
न्यास इत्यनवयवं ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राह साङ्ख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं कथं श्रूयते ह्युत्त-
रत्वाव्यक्तशब्दादितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनं ।

“अशब्दमस्य शर्मरूपमव्ययं

तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते” ॥ इति

भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तैरिष्टं किन्तु तस्योपासनयाऽणि-
मार्द्रप्राप्तयेऽपीत्याह । क्वचिच्चेति । ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन्यज्ञान-
गम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह । न चानुपदिष्टमिति । उप-
दिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शक्यं निष्फलस्योपदेशायोगादव्य-
क्तस्य च ज्ञानानुपदेशात् सफलज्ञानगम्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । फलित-
माह । तस्मादिति । साङ्ख्यसफलज्ञानगम्यत्वावचनाच्चेत्यर्थः । ननु
प्रशरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तेः कथमिह ग्रहणं तत्राह । अस्माकन्त्विति ।
अस्मिन्मते विधावाख्यपदसौकस्येव ज्ञेयत्वात् तद्दर्शनार्थमव्यक्तपदेन प्रशरी-
रौपन्यासो युक्त इत्यर्थः ॥

साधारणशब्दमात्रात् प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा स्मार्त्तलिङ्गस्यानुक्त्या नि-

अत्र हि तादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्वरूपं निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं, तस्मात् प्रधानमेवेदं तदेवाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति, अत्र ब्रूमः । नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं, प्राज्ञो होह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते,

“पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ।

इत्यादि निर्देशात् ।

“एष सर्वेषु भूतेषु गुढात्मा न प्रकाशते” ।

इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षाणात् । “यच्छेदाङ्गनसो प्राज्ञः” इति च तज्ज्ञानायैव रागादिसंयमस्य विहितत्वात् सत्यमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । न हि प्रधानमात्रं निचाय्य सत्यमुखात् प्रमुच्यत इति साङ्ख्यैरिष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्धि सत्यमुखात् प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु च वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते, तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतस्तु न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा यस्मात् त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे कठव-

यामकाभावादिति तात्पर्यलिङ्गात्किमाशङ्क्य निधेयमिति । वदतीति ।

अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः, स्पष्टमन्यत् ॥

किञ्चात्र कठवल्यां प्रधानस्य प्रत्येकतयोरसत्त्वाच्च यद्व्यभिचरति । त्रयाणामिति । सत्यमुखा नचिकेतस इति त्रीन् वरान् दर्शयितुम् ।

लोषु वैरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते, तद्विषय एव
च प्रश्नः, नातोऽन्यस्य प्रश्नः, उपन्यासो वास्ति । तत्र तावत्
“स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं अद्धानाय मर्त्यं”
इत्यग्निविषयः प्रश्नः ।

“येयं प्रेते विचिकित्सा मनस्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्तयाहं वराणामेष वरसृतीयः” ॥

इति जीवविषयः ।

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद” ॥

इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि

“लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा”

इत्यग्निविषयः ।

“इन्न त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं ।

यथा च मरणं प्राप्तात्मा भवति गौतम” ॥

त्रयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः उपन्यासश्च मृत्युना कृतो नान्यस्ये-
त्यर्थः । प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति । तत्र तावदिति । हे मृत्यो स मर्त्यं
देववरत्नं स्वर्गहेतुमग्निं स्मरसि प्रेते मृते देहादन्योऽस्ति न वेति संश-
योऽस्ति अत एतदात्मतत्त्वं सन्दिग्धं जानीयामित्यर्थः । क्रमेणोत्तरत्र-
यमाह । प्रतिवचनमपि । लोकहेतुविराडात्मनोपास्यत्वाल्लोका-
दिस्थितोऽग्निस्तं मृत्युववाच । नचिकेतसे याः स्वरूपतो यावतीः सं-
ख्यातो यथावा क्रमेणाग्निश्चीयते तत्त्वमुवाचेत्यर्थः । इन्तेदानीं
ब्रह्म वक्ष्यामीति ब्रह्मवाक्येन जीवप्रश्नाद्वावहितमपि यथा च मरणं
प्राप्येत्यादि वाक्यं जीवविषयमुत्तरयोग्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थस्तु आत्म-
मरणं प्राप्य यथा भवति तथा वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातमाह । योनि-
मिति । चराचरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह । यथेति । श्रुतमुपासनं । सूत्रे

“येनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्याणुमन्येऽनुमंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतं” ॥ इति

व्यवहितं जीवविषयं । “न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि ब्रह्मप्रपञ्चं परमात्मविषयं । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति अपृष्टत्वादनुपन्यसनीयत्वं तस्येति । अत्राह, योऽयमात्मविषयः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति किं स एवायमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुनरनुकृत्यते, किं वा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्यते इति । किञ्चातः स एवायं प्रश्नः पुनरनुकृत्यते इति यद्युच्येत तदा द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्यत इति यद्युच्येत ततो यद्यैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति, अत्रोच्यते । नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कञ्चित् कल्पयामः, वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरप्रदा-

आयस्वकारो यत इत्यर्थः । एवञ्च त्रयाणामेवोपन्यासः प्रश्नश्च यतः अतो न प्रधानं अव्यक्तमिति योजना । उक्तार्थे सूत्रमाक्षिपति । अत्राह इति । एकः प्रश्नः द्वौ प्रश्नौ वेति पक्षद्वये फलितं पृच्छति । किञ्चात इति । सप्तम्यर्थे तसिः । अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः । प्रश्नैको सूत्रासङ्गतिः, भेदे प्रधानस्य आतत्त्वसिद्धिरिति पूर्ववाद्याह । स एवेत्यादिना । प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धान्त्याह । अत्रोच्यत इति । येन प्रधानसिद्धिः स्यादिति शेषः । चतुर्थप्रश्नकल्पने वरत्रितोपक्रमविरोधः स्यादिति विदुषोति । वरेत्यादिना । वरप्रदानमुपक्रमो यस्याः सा प्रहि-

नोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिराममात्रेः
कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय
चीन् वरान् प्रददौ, नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः
सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्मविद्यां, येयं प्रेत
इति वराणामेष वरस्तृतीय इति लिङ्गात् । तत्र यद्यन्यत्र धर्मा-
दित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि
प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत । ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवि-
तुमर्हति, पूर्वा हि प्रश्नो जीवविषयः, येयं प्रेते विचिकित्सा
मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात्, जीवस्य धर्मा-
दिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति, प्राज्ञस्तु धर्माद्यती-
तत्वादित्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हतीति, प्रश्नच्छाया च न समा-
ना लक्ष्यते पूर्वस्मात्स्त्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीत-
वस्तुविषयत्वाच्च, तस्मात् प्रत्यभिज्ञानाभावात् प्रश्नभेदः, न
पूर्वस्त्वैवोत्तरचानुकर्षणमिति चेत् न, जीवप्राज्ञयोरैकत्वाभ्यु-

ताय यमलोकं प्रति प्रेषिताय इतः पुनः मर्त्यलोकं प्राप्तस्य स मे पिता
यथा पूर्वं सुमनाः स्यादिति प्रथमं वव्रे । ननु द्वितीयवरो जीवविद्या
तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्यादित्यत आह । येयमिति । प्रेते
इत्यपक्रम्य तृतीयत्वोक्तिर्लिङ्गाज्जीवात्मविद्यैव तृतीयो वर इत्यर्थः । एवं
वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह । तच्चेति । मरणधर्मा-
द्यस्पर्शलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्जीवेश्वरयोर्भेदात् प्रश्नभेदसिद्धेर्वाक्यबाधो
युक्त इति शङ्कते । नन्वित्यादिना । गोचरत्वादाश्रयत्वात् । न केवलं
प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदः किन्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्याभावादपीत्याह ।
प्रश्नच्छायेति । प्रष्टव्यभेदोऽसिद्ध इति परिहरति । नेत्यादिना ।
किञ्च ब्रह्मप्रश्ने जन्मादिनिषेधेन जीवस्वरूपं वदन् यमस्तयोरैक्यं सूच-

पगमात् । भवेत् प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्
स्यात्, न त्वन्यत्वमस्ति तत्त्वमसीत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । इह चा-
न्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं न जायते म्रियते वा
विपश्चिदिति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमनं शारीरपर-
मेश्वरयोरभेदं दर्शयति । सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी
भवति । प्रसङ्गस्य जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शाच्छारीरस्य भवति
न परमेश्वरस्य । तथा

“स्वप्नान्तं जागरितान्तञ्च उभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” ॥

इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन
शोकविच्छेदं दर्शयन् न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति ।
प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तमिद्धान्तः । तथा,

“यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” ॥ इति

यतीत्याह । इह चान्यत्रेति । तन्निषेधवाक्ये जीवोक्तिरसिद्धेत्यत आह ।
सतीति । भागा युक्तः, तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्तजन्मादिनिधेर्धेन
स्वरूपमक्तमित्यर्थः । किञ्च जीवो ब्रह्माभिन्नः मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वात्
ब्रह्मवदित्याह । तथा स्वप्नेति । अन्तोऽवस्था येन सात्त्विका प्रमाता पश्यति
तमात्मानमिति सम्बन्धः । हेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य तमेव विदित्वेत्यादि
श्रुतिविरोधमाह । प्राप्नोति । किञ्चाभेदमुक्त्वा भेदस्य निन्दितत्वादभेद
एव सत्य इत्याह । तथेति । इह देहे यन्नेतन्मं तदेवामुत्र सूर्यादौ, एव-
मिहाखण्डकरसे ब्रह्मणि यो नानेव मिथ्या भेदं पश्यति स भेददर्शी
मरणान्मरणं प्राप्नोति भयान्न मुच्यत इत्यर्थः । किञ्च जीवप्रश्नानन्तरं तं
दुर्दर्शमिति यदुत्तरमुवाच तेनाप्युत्तरेणादौ गम्यत इति सम्बन्धः ।

जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । तथा जीवविषयस्यास्तित्वना-
स्तित्वप्रत्यक्षानन्तरं अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्वेत्यारभ्य मृत्युना
तैस्तेः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चञ्चाल तदैव
मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रद-
र्शनेन च विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽ-
सौलुपन्तीति *प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन् यदुवाच

“तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गङ्गरेष्ठं पुराणं ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति”॥
इति । तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते ।
यत्प्रश्ननिमित्ताच्च प्रशंसं महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि
तं विहाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपचिपेत् अस्यान एव
सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्, तस्माद्येयं प्रेते इत्यस्यैव प्रशंस्ये-

प्रमृष्टप्रश्नयोः प्रशंसयापि लिङ्गेन पृष्ठस्य दौर्लभ्यत्वद्योतनात् ब्रह्मत्व-
सिद्धिरित्याह । अन्यं वरमित्यादिना । पुत्रादिकं वृणीष्वेत्युक्तेऽपि वि-
षयास्तुच्छाकृत्यात्मज्ञानात् न चञ्चाल नान्यत्तस्मान्नचिकेता वृणीत इति
श्रवणात् । तदा सक्तुष्टो यमोऽन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय इति भोगापवर्गमा-
र्गयोर्वलक्ष्णप्रतिष्ठापरमे ते विपर्यते विमूषो अविद्या या च विद्येति
दर्शितवानित्यर्थः । प्रेयः प्रियतमं स्वर्गादिकं विमूषो विरुद्धफले, अवि-
द्या कर्म, विद्या तत्त्वधीः, विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनं त्वामहं मन्ये यतः
त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि ना-
सौलुपन्त लोभवन्तं न कृतवन्त इति प्रष्टारं स्तुत्वा प्रश्नमपि त्वादृङ्गे
भूयान्नचिकेतः प्रष्टेति स्तुवन्नित्युत्तरार्थः । इयं प्रशंसा प्रश्नभेदपक्षे न
घटत इत्याह । यत्प्रश्नेति । यत्प्रश्नेन स्तुतिं लब्धवान् तं प्रश्नं वि-

गुणकर्मण्यत्र धर्मादिति । यत्तु प्रश्नश्चाथावैलक्षण्यमुक्तं तद-
दूषणं, तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात् । पूर्वं हि
देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टं उत्तरञ्च त्वं तस्यैवासंसारि-
त्वं पृच्छ्यत इति । यावद्भविष्या न निवर्तते तावद्भूमादिगोचरत्वं
जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते । तन्निवर्त्तनेन तु प्राज्ञ एव
तत्त्वमसीति श्रुत्या प्रत्याख्यते । न चाविद्यावत्त्वे तदपंगमे च
वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथा कश्चित् सन्तमसे पतितां का-
ञ्चिद्रज्जुमहिं मन्यमानो भीतो वेपमानः पलायते, तस्यापरो
ब्रूयात् माभैषीः नायमहीरज्जुरेवेति, स च तदुपश्रुत्या हिहतं
भयमुत्सृजेदपथं पलायनञ्च, न चाहिबुद्धिकाले तदपंगमकाले
च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात्, तथैवैतदपि द्रष्टव्यं । ततश्च
न जायते म्रियते वेत्येवमाद्यपि भवति *अस्तित्वनास्तित्व-
प्रश्नस्य प्रतिवचनं । सूत्रन्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया
योजयितव्यं । एकलोऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य प्रायणावस्थायां
व्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात् कर्तृत्वादिसंसारस्वभावा-

हाय यद्यन्यमेवात्थापयेत् तर्ह्यनवसरे स्तुतिः कृता स्यादित्यर्थः । त-
स्मादिति प्रष्टव्यभेदाभावादित्यर्थः । प्रश्नवाक्यव्यक्तयोः सादृश्याभावात्
प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति । यत्त्वित्यादिना । धर्माद्याश्रयस्य जीवस्य
ब्रह्मत्वं कथमित्यत आह । यावदिति । अविद्यानाशानन्तरं ब्रह्मत्वं
चेदाग्रन्तुकमनित्यञ्च स्यादित्यत आह । न चाविद्यावत्त्व इति । जी-
वस्य ब्रह्मत्वे स्वाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य यदुत्तरं तज्जीवप्रश्नस्यापि
भवतीति लाभं दर्शयति, ततश्च न जायत इति जीवब्रह्मैक्ये त्रयाणा-

* अस्तित्वप्रश्नस्येति वर्थ० का० पु० पाठः ।

नपोहंमाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते, उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययमङ्गीर्तनात् ग्राह्यविषयत्वमिति, ततश्च युक्ता-
ग्रिजीवपरमात्मकल्पना । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न
प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्यात् ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा महच्छब्दः साङ्ख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो
न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते, “बुद्धेरात्मा महान् परः”
“महान्तं विभुमात्मानं” “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं” इत्येवमादौ
आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः, तथायत्कशब्देऽपि न वैदिके
प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च नास्थानुमानिकस्य
*स्मार्त्तस्य शब्दवत्त्वं ॥

मिति सूत्रं कथमित्यत आह । सूत्रन्त्विति । कल्पितभेदात् प्रश्नभे-
दकल्पनेत्याह । ततश्चेति । परमात्मनः सकाशात् प्रधानस्य वैषम्यमभा-
त्मात्वेन तृतीयवरान्तर्भावायोगादिति भावः ॥

अतोऽयत्कशब्दे न साङ्ख्यासाधारणतत्त्वगोचरः वैदिकशब्दत्वात्मा-
हच्छब्दवदित्याह । महद्वच्चेति । सूत्रं व्याचष्टे । यथेत्यादिना । न
चाकाशादिशब्दे व्यभिचारः । आकांशादेर्मतान्तरसाधारणत्वेन सा-
ङ्ख्यासाधारणतत्त्वासिद्धेः साध्यस्यापि सत्त्वादिति मन्तव्यं । सत्त्वामात्रेण
सत्त्वप्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे निर्विकल्पकबुद्धावित्यर्थः । आत्मा महा-
नित्यात्मशब्दप्रयोगात्, तं मत्वा न शाचात् तमसः परस्तादित्यादिना
शोकात्ययतमः परत्वादिभ्यश्च महच्छब्दो साङ्ख्यतत्त्वं नाभिधत्ते इति स-
म्बन्धः । अधिकरणार्थमुपसंहरति । अतश्चेति ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवादो अशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह,
कस्मात् मन्त्रवर्णात्,

“अजामेकां *रोहितशुक्लकृष्णां ..”

वक्त्रीः प्रजाः सृजमानां स्वरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते

जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः” ॥ इति ।

अत्र हि मन्त्रे रोहितशुक्लकृष्णशब्दैरजःसत्त्वतमांस्तृभिधी-
यन्ते । रोहितं रजः रञ्जनात्मकत्वात्, शुक्लं सत्त्वं प्रका-
शात्मकत्वात्, कृष्णं तमः आवरणात्मकत्वात् । तेषां साम्याव-
स्थावयवधर्मैर्व्यपदिश्यते रोहितशुक्लकृष्णेति । न जायतं इति
चाजा स्यात्, मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात् । नन्वाजशब्दः
कागायां रूढः । वाढं, सा तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या
विद्याप्रकरणात्, सा च वक्त्रीः † प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति, तां
प्रकृतिं अजो ह्येकः पुरुषः जुषमाणः प्रीयमाणः सेवंमानो

चमसवदविशेषात् । अत्राजापदं विषयः, तत् किं प्रधानपरं
मायापरं वेति रूढार्थासम्भवात् संशये पूर्वत्रायक्तशब्दमात्रेण प्रधा-
नस्याप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिलिङ्गापेतादजापदात् प्रत्यभि-
ज्ञास्तीति प्रत्यदाहरणेन पूर्वपक्षयति । पुनरपीति । फलं पूर्वपक्षे
ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति पूर्ववदष्टव्यं ।
रामहेतुत्वादिगुणयोगात् लोहितादिशब्दैरजस्यादिगुणलाभेऽपि कथं
प्रधानलाभस्तत्राह । तेषां सौम्येति । अवयवाः प्रधानस्य रजसा-

* लोहितेति वर्थः का० सो० पु० पाठः ।

† प्रजास्त्रैगुण्यान्विता इति उक्तं पु० पाठः ।

वाऽनुशेते, तामेवाविद्ययात्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽह-
मित्यविवेकितया संसरति, अन्यः पुनः अजः पुरुषः उत्पन्न-
विवेकज्ञानो विरक्तो जंहाति एनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभो-
गापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः, तस्मात् श्रुतिमूलेव
प्रधानादिकल्पना कापिलानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नानेन म-
न्त्रेण श्रुतिमूलत्वं साङ्ख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुं । न ह्ययं मन्त्रः
स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते । सर्वत्रापि
यथा कयाचित् कल्पनयाऽजात्वादिसम्यादनोपपत्तेः साङ्ख्य-
वाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् चम-
सवत् । यथा हि, अर्वाग्विलम्बमस ऊर्ध्वबुध इत्यस्मिन्मन्त्रे
स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते *नियन्तु,
सर्वत्रापि यथाकथञ्चिदर्वाग्विलम्बादिकल्पनोपपत्तेः । एवमि-
हाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमे-

दयस्तेषां धर्मा रज्जुकत्वादयः तैर्निमित्तैर्लोहितादिशब्दैः प्रधानमुच्यत
इत्यर्थः । गुणाभेदात् प्रधानत्वाभ इति भावः । तत्राजाशब्दं योजयति ।
नेति । रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते । नन्विति । रूढ्यसम्भ-
वाद्योग आश्रयणीय इत्याह । वाढमिति । अजाशब्दितप्रकृतित्व-
पुरुषभेदलिङ्गाभ्यामपि प्रधानप्रत्यभिज्ञेत्याह । सा चेत्यादिना । प्रजा-
यन्त इति प्रजाः महदादयः । त्रैगुण्यं सुखदुःखमोहाः । अनश्रयन्
विद्युशोति । तामेवाविद्ययेति । अविवेकेनेत्यर्थः । दिव्यधीर्भोगः गुण-
भिन्नात्मख्यातिरपवर्गः । सिद्धान्तयति । एवं प्राप्त इति । मायादा-
वपि साधारणान्मन्त्रादिशेषार्थग्रहे न युक्तः विशेषग्रहहेतोः प्रक-
रणादेरभावादिति हेतुं व्याख्याय दृष्टान्तं आचष्टे । चमसवदिति ।

वाजाभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुं । तत्र त्विदं तच्छिर एष० श्रुत्वा-
ग्विलस्यमस ऊर्द्धबुध इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भव-
ति, इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तयेति अत्र ब्रूमः ॥

* ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ८ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमखा तेजोऽवन्नलक्षणा चतुर्वि-
धभूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तय्या । तुशब्दोऽवधा-
रणार्थः । भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा ।
कस्मात् । तथा ह्येके शाखिनस्तेजोऽवन्नानां परमेश्वरादुत्पत्ति-
मात्राय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति । 'यदग्रेरोहितं
रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्क्षणां तदन्नस्य' इति । तान्ये-
वेह तेजोऽवन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते, रोहितादिशब्दसामान्यात्,

सर्वत्रगिरिगुहादावपि । उत्तरसूत्रं व्यावर्त्त्याशङ्कामाह । तत्र त्विद-
मिति ।

चतुर्विधस्य जरायुजायुजखेदजोद्भिज्जरूपस्येत्यर्थः । स्मृत्युक्ता कुतो
न याच्चेति शङ्कते । कस्मादिति । श्रुतेः श्रुत्यन्तरादर्थयद्वा युक्तः ।
साजात्यान्मूलानपेक्षत्वाच्चेत्याह । तथा होति । शाखिनश्चान्दोगाः ।
किञ्च रोहितादिशब्दैरपि द्रव्यलक्षणा न्याय्या अव्यवधानात् न तु
रञ्जनीयत्वादिगुणव्यवहिता सत्त्वादिगुणलक्षणेत्याह । रोहितादी-
नाच्चेति । ननु शाखान्तरेण शाखान्तरस्यमन्वस्य निर्णयः कथमि-
त्यत आह । असन्दिग्धेनेति । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादिति भावः ।
यथा शाखान्तरवाक्यान् प्रधानग्रहस्तथेहापि श्वेताश्वतरोपनिषदि
मायाप्रकरणात् तद्रूप इत्याह । तथेति । सृष्ट्यादौ किं सहायं
अच्चेति विमृश्यते, ब्रह्मवादिना ध्यानाख्ययोगेन परमात्मानमनु-
प्रविष्टाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्मभूतामैकानाध्यस्तां परतन्वां मायां

* ज्योतिरुपक्रमोत्पत्तिवर्ध० का० सो० पु० अष्टमं ।

रोहितादीनाञ्च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात्, भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य, असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते, तथेहापि ब्रह्मवादिभ्यो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा-मिति, पारमेश्वर्याञ्च शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽव-गमात्, वाक्यशेषेऽपि

‘मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरं’ । इति ।

यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक इति च तस्या एवाव-गमात्, न स्वतन्त्रा काचित् प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्ते-णान्नायत इति शक्यते वक्तुं । प्रकरणात् तु सैव दैवी शक्तिरव-कृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणान्ना-इत्युच्यते । तस्यास्य *स्वविकारविषयेण त्रैरूपेण त्रैरूप्य- । कथं पुनस्तेजोऽवन्नानां त्रैरूपेण त्रिरूपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते ।

सत्त्वादिगुणवर्ती ब्रह्मणः सहायमपश्यन्नित्यन्वयः । मायाया एक-त्वेऽपि तदंशानां जीवोपाधीनां तत्तत्सङ्घातयोनोनां अविद्यास्थानां भेदादीप्ता, अव्याकृते अनभिव्यक्ते नामरूपे यस्यां सा । अनेन तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरक्ता । तस्यां शक्तौ व्यक्ताव्यक्त-कार्थलिङ्गकानुमानं सूचयति । नामेति । मायाया रोहितादिरूप-वत्त्वं कथमित्यत आह । तस्या इति । विषयः आश्रयः, एवं प्रकरणा-बलाभ्यायैव अजेति भाष्यकृन्मतं । क्वान्देग्यश्रुत्या तेजोऽवन्नलक्षणा-ऽवान्तरप्रकृतिरजेति सूत्रकृन्मतेनोत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते । कथमिति । किं तेजोऽब्रह्मेज्जगद्व्यो रूढः न जायत इति यौगिको वा नाद्यस्त्वेष-जात्वजातेरसत्त्वादित्याह । यावतेति । यत इत्यर्थः । अतो न रूढ

धावता न तावन्तेजोऽबन्नेष्यजाकृतिरस्ति, न च तेजोऽबन्नानां
जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दः सम्भवतीति अत उत्तरं
पठति ॥

कल्पनोपदेशाच्च, मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दो नापि यौगिकः किं तर्हि
कल्पनोपदेशोऽयं अजारूपककृत्तिस्तेजोऽबन्लक्षणायाश्चराचर-
योनेरुपदिश्यते । यथा हि लोके यदृच्छ्या काचिदजा
लोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्यात् बज्रवर्करा स्वरूपवर्करा च ताञ्च
कश्चिदजा जुषमाणोऽनुश्रूयते कश्चिच्चैनं भुक्तभोगां जह्यादेव-
मियमपि तेजोऽबन्लक्षणा भूतप्रकृतिस्तिवर्णा बज्र स्वरूपं चरा-
चरलक्षणं विकारजातं जनयति, अविदुषा च चेन्नज्ञेनोपभु-
ज्यते, विदुषा च परित्यज्यते इति । न च इदमाशङ्कितव्यमेकः
चेन्नज्ञोऽनुश्रूयतेऽन्यो जहातीति, अतः चेन्नज्ञभेदः पारमार्थिकः
परेषामिष्टः प्राप्नोतीति । न हीयं चेन्नज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा

इति शेषः । न द्वितीय इत्याह । न चेति । जातिर्जन्म अजा-
तिरजन्म ॥

लौकिकयाऽजाशब्दसादृश्यकल्पनया तेजोऽबन्नानामजात्वोपदेशादौ-
योऽयं शब्द इति परिहरति । कल्पनेति । अनियमा यदृच्छा । वर्करो
बालपशुः । यदुक्तं जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति तन्नेत्याह । न चेद-
मिति । व्यवस्थार्थो भेदोऽप्यर्थात् प्रतिपाद्यत इत्याह । प्रसिद्धान्विति ।
सत्य एव प्रसिद्ध इत्यत आह । भेदस्त्विति । कल्पनोपदेशे दृष्टान्तं
आचष्टे । मध्विति । न च योगस्य मुख्यवृत्तित्वात् तेन प्रधानग्रहो न्याय्य
इति वाच्यं रूढार्थानपेक्षायोगात् तदाश्रितगुणलक्षणाया बलीय-

किन्तु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषैवैषा । प्रसिद्धन्तु भेदं
अनूद्य बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते, भेदस्तु उपाधिनिमित्तो
मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः,

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा”
इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत् यथादित्यस्यामधुनो मधुलं
वाचश्र्वाधेनोर्धेनुलं द्युलोकादीनां चानग्रीनामग्नित्वं इत्येवं-
जातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः,
तस्मादविरोधस्तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्ते पुनरयन्यस्मान्मन्त्रात् साङ्ख्यः प्रत्य-
वतिष्ठते, यस्मिन् पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेव-
मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतमिति, अस्मिन्मन्त्रे पञ्च-
पञ्चजना इति पञ्चसङ्ख्याविषयाऽपरा पञ्चसङ्ख्या श्रूयते पञ्चशब्द-

स्वादृगृह्यतौ हि रूढिराश्रिता भवति । तथा च रोहितादिशब्द-
समभिव्याहारानुगृहीतया रूढ्याश्रितया गुणवृत्त्या प्रधाने योगं बा-
धित्वाऽवान्तरप्रकृतिरजाशब्देन ग्राह्या यथा मध्वादिशब्दैः प्रसिद्धम-
ध्वाद्याश्रितगुणलक्षणया आदित्यादयो गृह्यन्ते तद्वत्, तस्मादशब्दं प्र-
धानमिति सिद्धं ॥

न संख्योपसंग्रहात् । पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्यपरो वेति यो-
गरूढ्योरनिश्चयात् संग्रहे यथा तत्त्वविद्याधिकारे क्वाग्रायां तात्पर्या-
भावादजापदे रूढित्वागस्तथा पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभावाज्जनशब्देन
रूढिं त्यक्त्वा तत्त्वानि ग्राह्याणोति दृष्टान्तसङ्कतिं सूचयन् मन्त्रम्

इयदर्थमात्त एते पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिः सम्पद्यन्ते । तथा च पञ्चविंशतिसङ्ख्याया यावन्तः सङ्ख्याया आकाङ्क्षन्ते तावन्मेव च तत्त्वानि साङ्ख्यैः सङ्ख्यायन्ते ।

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” ॥ इति ।

तथा श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसङ्ख्याया तेषां स्रुतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात् प्राप्तं *तावत् श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनां, ततो ब्रूमः । न सङ्ख्यापसंग्रहादपि प्रधा-

दाहृत्य पूर्वपक्षयति । एवमित्यादिना । फलं पूर्ववत्, प्राग्वच्छ्रुत्याः श्रुत्यान्मनांसि वाक्यशेषस्थाः पञ्चजनाः पञ्च, तत्र चत्वारः सूत्रं अङ्गं विराट् तयोः कारणमव्याकृतमाकाशश्च यस्मिन्नध्यस्तस्मिन्मेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये तस्मात्तन्मनात् विद्वानहममृतोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनं । नन्वस्तु पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु पुनः पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिस्तावता कथं सांख्यतत्त्वग्रह इत्याशङ्क्य संख्याया धर्म्याकाङ्क्षायां तत्त्वानि याच्याणोक्त्याह । तथेति । जगतो मूलभूता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मकं प्रधानमनादित्वादविकृतिः कस्यचित् कार्यं न भवतीत्यर्थः । महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि इति सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च, तत्र महान् प्रधानस्य विकृतिरहङ्कारस्य प्रकृतिः अहङ्कारः तामसः पञ्चतन्मात्राणां शब्दादीनां प्रकृतिः सात्त्विक एकादशेन्द्रियाणां, पञ्च तन्मात्राश्च पञ्चानां स्थूलभूतानामाकाशादीनां प्रकृतयः, पञ्च स्थूलभूतान्येतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसंख्यको गणो विकार एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्तरोपादानत्वाभावात्, पुरुषस्तूदासीन इति साङ्ख्यकारिकार्यः । *सङ्ख्याया तत्त्वानामुपसंग्रहात् शब्दवत्त्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति । नेति । नानात्वमित्यत आह । नैवामिति । पञ्चसु पञ्चसु साधारण्येतरपञ्चकाद्यादृक्तस्य धर्मस्याभावो नानात्वं विवक्षितमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु दशसु ज्ञानकरणत्वं कर्मकरण-

* तावदित्यस्य स्थाने हि पर्कारति का० सो० वर्ध० पु० ।

नादीनां अतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्त्तव्या, कस्मात्, नानाभावात् ।
 नाना. ह्येतानि पञ्चविंशतिसूक्तानि, नैषां पञ्चशः पञ्चशः
 साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पञ्चविंशतेरन्तरालेऽपराः पञ्च
 पञ्च सङ्ख्या निविशेरन्, न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु
 द्विवादिकाः सङ्ख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसङ्ख्यैव-
 मवयवद्वारेणोपलक्ष्यते* । यथा,

“पञ्च सप्त च वर्षाणि नववर्षशतक्रतुः” । इति ।

द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति तद्वदिति, तदपि
 नोपपद्यते । अयमेवास्मिन् पक्षे दोषो यल्लक्षणाश्रयणीया स्यात् ।
 परञ्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति, भाषि-
 केण स्मरेणैकपदत्वनिश्चयात् । प्रयोगान्तरे च पञ्चानां त्वाप-

त्वञ्च पञ्चकदयेऽस्ति पञ्चतन्मात्रासु पञ्चसु स्थूलप्रकृतित्वञ्च तथापि
 यस्मिन् निवात्मन आकाशस्य च पृथगुक्तेः सत्त्वरजस्तमोमहदहङ्काराः
 पञ्च कर्त्तव्याः मनस्त्वानि भूतानि च पञ्चास्मिन् पञ्चकदये मिथे
 ऽनुवृत्तेतरपञ्चकव्यावृत्तधर्मो नास्तीत्यभिप्रायः । मास्त्वित्यत आह । ये-
 नेति, धर्मैवेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति । न हीति । महासङ्ख्यायामवा-
 न्तरसङ्ख्याः प्रविशन्ति, यथा द्वावश्विनौ सप्त सप्तर्षयोऽष्टौ वसवश्चेति
 प्रजापतिः सप्तदशेत्यत्राश्वित्वादिकमादाय द्विवादयः प्रविशन्ति ना-
 न्यथेत्यर्थः । पञ्चशब्दद्वयेनास्य वाच्यस्य न्यूनसंख्यादारेण तद्व्याप्या महा-
 संख्यैव लक्ष्यत इति सदृष्टान्तं शङ्कते । अथेति । मुख्यार्थस्य वक्ष्यमाण-
 त्वाल्लक्षणा न युक्तेति परिहरति । तदपि नेति । पञ्चजनशब्दयोरस-
 मासमङ्गीकृत्य पञ्चविंशतिरङ्ख्याप्रतीतिर्निरस्ता सम्प्रति समासनिश्चयाच्च
 तत्प्रतीतिरित्याह । परश्चेति । समासहेतुमाह । भाषिकेणेति । अय-
 मर्थः । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्दः आद्युदात्तः । द्वितीयः सर्वानुदात्तः ।

सृजनानामित्येकपक्षैकस्वर्थैकविभक्तिकत्वावगमात्, समस्तत्वाच्च न वीक्षा पञ्च पञ्चेति । *तेन न पञ्चकदयग्रहणं पञ्चपञ्चेति, न च पञ्चसङ्ख्याया एकस्याः पञ्चसङ्ख्यायाऽपरया विशेषणं पञ्चपञ्चका इति, उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् । नन्वापञ्चपञ्चसङ्ख्याका जना एव पुनः पञ्चसङ्ख्याया विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिः प्रत्येक्षन्ते । यथा पञ्चपञ्च पूत्य इति पञ्चविंशतिः पूताः प्रतीयन्ते

जनशब्दस्यान्तोदात्तः । तथा च न द्वितीयपञ्चजनशब्दयोः समासं विनान्त्यस्याकारस्योदात्तत्वं पूर्वधामनुदात्तत्वञ्च घटते । “समासस्य” [पा०६।१।२२३] इति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तविधानात् “अनुदात्तं पदमेकवर्जं” [पा०६।१।१५८] इति च सूत्रेण यस्मिन् पदे उदात्तः खरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तमेकं वर्जयित्वावशिष्टं तत्पदं अनुदात्तं भवतीति विधानादेव मान्विकान्तोदात्तखरेणैकपदत्वनिश्चयः । भाषिकाख्ये तु शतमथब्राह्मणखरविधायकग्रन्थे “खरितोऽनुदात्तो वा” इति सूत्रेण यो मन्त्रदशायां अनुदात्तः खरितो वा स ब्राह्मणदशायामुदात्तो भवतीति व्यपवाद आश्रितः, तथा चान्यादाकारात् पूर्वधामनुदात्तानामुदात्तत्वं ब्राह्मणावस्थायां प्राप्तं, “उदात्तमनुदात्तमनन्तं” इति सूत्रेण मन्त्रदशायां उदात्तस्थान्त्यस्य परलभ्यतयोच्चार्यमाणस्यानुदात्तत्वं विहितं, तथा चात्र नकारादुपरितन आकार आकाशश्चेत्यनेन स्मिष्टतया पृथमानोऽनुदात्तो भवति, अयं मन्त्रानुदात्तखरः भाषिकस्तेन ब्राह्मणखरेणैकपदत्वं निश्चीयत इति । प्रकटार्थकारैस्तु पाठकप्रसिद्धान्तोदात्तखरो-भाषिक इति व्याख्यातं, तद्व्याख्यानं कल्पतरुकारैर्दूषितं । अन्तानुदात्तं हि समासतारः पञ्चजनशब्दमधीयत इति पाठकप्रसिद्धिरसिद्धेति । तथा च पञ्चपञ्चजना इति मान्विकान्तोदात्तः खरः यस्मिन् पञ्चपञ्चजना इत्यन्तानुदात्तो ब्राह्मणखर इति विभागः, उभयथापि शैकपद्यात् समाससिद्धिरिति । तैत्तिरीयकप्रयोगादप्येकपदत्वमि-

* तेनेति वर्ध० का० पु० पाठः ।

तदत्, नेति ब्रूमः, युक्तं यत्पञ्चपूजीशब्दस्य समाहाराभिप्रा-
यत्वात् कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्चपञ्च पूज्य इति विशे-
षणं, इह तु पञ्चजना इत्यादित एव भेदोपादानात् कतीति
असत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्चपञ्चजना इति विशेषणं भवेत्,
भवदपीदं विशेषणं पञ्चसङ्ख्याया एव भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः,
तस्मात् 'पञ्चपञ्चजना इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अति-
रेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेको हि भेदा-
त्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसङ्ख्यायाः । आत्मा तावदिह भेदां

त्याह । प्रयोगान्तरे चेति । आन्यत्वात् त्वां पञ्चानां पञ्चजनानां व-
शेषाणां यन्नाय धर्चाय गृह्णामि इत्यान्यग्रहणमन्वशेषः । देवानां
कर्मणि यन्त्वदवस्थितं शरीरं तदेव धर्मं इहामुत्रभोगाधारस्तस्मै,
तस्यैकवैक्यार्थमिति यजमानोक्तिः, अस्तु समासस्ततः किमत्यत आह ।
समस्तत्वाच्चेति । आहृतिर्वीप्सा तदभावे पञ्चकद्वयाग्रहणात् पञ्चविं-
शतिसंख्याप्रतीतिरसिद्धेति भावः । जनपञ्चकमेकं पञ्चकानां पञ्चकं द्वि-
तीयमिति पञ्चकद्वयं तस्य पञ्चपञ्चेति ग्रहणं नेत्युत्तरार्थः । किञ्चासम-
स्तपञ्चेऽपि किं पञ्चशब्दद्वयोक्तयोः पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः किं वातयोः
शुद्धजनैरन्वयः अथवा पञ्चत्वविशिष्टैर्जनैरपरपञ्चत्वस्यान्वयः । नाद्य
इत्याह । न च पञ्चसंख्याया इति । विशेषणमन्वयः । अनन्वये हेतुमा-
ह । उपसर्जनस्येति । अप्रधानानां सर्वेषां प्रधानेन विशेष्येणैवान्वये
वाच्यः, गुणानां परस्परान्वये वाक्यभेदापातादित्यर्थः । द्वितीये दशसं-
ख्याप्रतीतिः स्यात् न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः । तृतीयमुत्थापयति ।
नान्वति । पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चत्वान्तरान्वये विशेषणीभूतपञ्चत्वेऽपि
पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतित्वप्रतीतिरित्यर्थः । दृष्टान्तवैधर्म्येण परिह-
रति । नेति ब्रूम इति । पञ्चानां पूजानां समाहार इत्यत्र संख्यापूर्वो
द्विगुरिति समासो विहितः । ततो "द्विगोः" [पा०४।१।२१] इति सूत्रेण

प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः, यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य “तमे-
दमन्य आत्मानं” इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात् । आत्मा च चेतनः
पुरुषः स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधे-
यत्वं च युज्येत, अर्थान्तरपरिग्रहे वा तत्त्वसङ्ख्यातिरेकः सिद्धान्त-
विरुद्धः प्रसज्येत । तथा “आकाशश्च प्रतिष्ठितः” इत्याकाशस्यापि
पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यं, अर्थान्तरपरिग्रहे
चोक्तं दूषणं । कथञ्च सङ्ख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्च-
विंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत, जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात्,
अर्थान्तरापसंग्रहेऽपि सङ्ख्यापपत्तेः । कथं तर्हि पञ्चपञ्च-

खोपो विधानात् समाहारप्रतीतौ समाहाराः कतीत्याकाङ्क्षायां सत्त्वां
पञ्चेतिपदान्तरान्वयो युक्तः, पञ्चजना इत्यत्र तु खोबन्तत्वाभावेन समा-
हारस्याप्रतीतेः जनानांश्चादित एव पञ्चत्वापादानात् संख्याकाङ्क्षाया
असत्त्वापञ्चेति पदान्तरं नान्वेति आकाङ्क्षाधीनत्वादन्वयस्येत्यर्थः । भेदो
विशेषणं । ननु जनानां निराकाङ्क्षत्वेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वानि क-
तीत्याकाङ्क्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवत्वित्याशङ्कते । भवदपीति ।
नोपसर्जनस्योपसर्जनान्तरेणान्वयः किन्तु प्रधानेनैवेति नोपसर्जन-
न्यायविरोध उक्त इति परिहरति । तत्र चेति । एवं नानाभावादिति
व्याख्यायातिरेकाच्चेति व्याचष्टे । अतिरेकाच्चेत्यादिना । अतिरेकः आ-
धिक्यं जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्मान्तर्भूतो न वा नाद्य इत्य-
क्ता द्वितीये दोषमाह । अर्थान्तरेति । तथाकाशं विकल्प्य दूषयति ।
तथेति । उक्तो दोषः सङ्ख्याधिक्यं । पञ्चविंशतिजना आत्माकाशौ चेति
सप्तविंशतिसङ्ख्या स्यादित्यर्थः । न च सत्त्वरजस्तमसां पृथग्यग्नयः
सेहेति वाच्यं, आकाशस्य पृथगुक्तिवैयर्थ्यात् यस्मिन्निति आत्मनि
तत्त्वानां प्रतिष्ठोक्तिविरोधात्तत्र मते स्वतन्त्रप्रधानस्यैवानाधारत्वाग्नेह

जना इति, उच्यते, दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामिति विशेषस्मरणात्
संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः, ततश्च कृत्वाभि-
प्रायेणैव केचित् पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न साङ्ख्यतत्त्वाभिप्रा-
येण, ते कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते, पञ्च-
जना नाम केचित्, ते च पञ्चेत्यर्थः सप्तर्षयः सप्तेति यथा । के
पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तरस्मिन्नन्ते ब्रह्मस्वरूपनि-
रूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः “प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्च-

नानास्तीति वाक्यशेषविरोधाच्च तव सत्यद्वैतवादित्वात् । किञ्च पञ्चविं-
शतिसङ्ख्याप्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां ग्रहणमित्याह । कथञ्चे-
त् किं जनशब्दात्तत्त्वग्रहः उक्तसंख्येयेति कथंशब्दार्थः । नाद्य इति ।
जनेति । न द्वितीय इत्याह । अर्थान्तरेति । किन्तु दर्शान्तरं यदर्थ-
कमिदं वाक्यमिति पृच्छति । कथमिति । पञ्च च ते जनाश्चेति कर्म-
धारायादिसमासान्तरात् संज्ञासमासस्य प्रोक्त्या बलवत्त्वं तावदाह ।
उच्यत इति । दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां ग्रन्थ-
मानायां सुबन्तेनोत्तरपदेन समुस्यन्ते यथा दक्षिणाग्निः सप्तर्षय
इत्यादि । अथच्च समासस्तत्पुरुषभेदः पञ्चजनशब्दस्य संज्ञात्वमुक्त्वा
संज्ञिकथनार्थं सूत्रं गृह्णाति । के पुनस्त इति ॥

श्रुतौ उतशब्दोऽप्यर्थः । ये प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षिणमात्मानं वि-
दुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कया कृत्वा
प्रयोग इति शङ्कते । कथं पुनरिति । यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य
लक्षणया प्रयोगस्तथा मम प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्षणयेत्याह ।
तत्त्वेष्विति । तर्हि कृत्वातिक्रमसाभ्यास्तत्त्वान्येव ग्रह्याणीत्यत आह ।
समाने स्थिति । समिहितसजातीयानपेक्षश्रुतिस्था एव ग्राह्याः न

क्षुरत श्रोत्रस्य श्रोत्रमस्यस्थानं मनसो ये मनो विदुः” इति तेऽत्र
वाक्यशेषगताः सन्निधानात् पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः
प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः, तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः,
समानेतु प्रसिद्धतिक्रमे वाक्यशेषवशात् प्राणादयः एव ग्रह्यतां व्या-
भवन्ति, जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति ।
जनवचनस्य पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, “ते वा एते पञ्च ब्रह्म-
पुरुषाः” इति, अत्र “प्राणो ह पिता प्रणो ह माता” इत्यादि च
ब्राह्मणं समासवलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धं । कथं पुनरम-
ति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्याश्रयितुं । शक्योद्भिदादिर्वादित्याह ।
प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभि-

तु व्यवहितविजातीयसापेक्षस्मृतिस्था इत्यर्थः । लक्षणावीज सम्ब-
न्धमाह । जनेति । जनः पञ्चजन इति पर्यायः, पुरुषमित्रादि-
शब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिलक्षकत्वं युक्तमित्याह । जन-
वचनश्चेति । ननु जायन्त इति जनाः सहदादयः जनकत्वाज्जनः प्रधा-
नमिति । योगसम्भवे किमात रूढिमाश्रित्य लक्षणाप्रयास इत्यत-
आह । समासेति । यथा अश्वकर्णशब्दस्य वर्णसमुदायस्य रूढौ रूढि-
रेवं पञ्चजनशब्दस्य रूढिरेव नावगवशक्त्यात्मको याग इत्यर्थः । पूर्व-
कालिकप्रयोगाभावान्न रूढिरित्याक्षिपति । कथमिति । स्युः पुमासः
पञ्चजना इत्यमरकोषादौ प्रयोगोऽस्त्येव, तद्भावमङ्गीकृत्याप्याह । शक्ये-
ति । जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नरषु पञ्चजनशब्दस्य रूढिमाश्रित्य
प्राणादिषु लक्षणाक्ता इह तु प्रोढवादन प्राणादिषु रूढिरित्यत इति
अन्तर्गम्यं । संगृहीतं विवक्ष्योति । प्रसिद्धेत्यादिना । उद्भिदा यजेत पशु-
काम इत्यत्रोद्भूत्यदं विधेयगुणार्थकं कामेनामर्चयं वेति संशये खान-
त्रादावुद्भूतपदस्य प्रसिद्धेयागनामत्वे प्रसिद्धिविरोधात् न्येतिष्टोमे

व्याहारात् तद्विषयो नियम्यते यथोद्भिदा यजेत, यूपं क्लिनन्ति,
वेदिं करोतीति, तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्याना-
दवगतसंज्ञाभावः संख्याकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणा-
दिषु वर्तित्वमिति । कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि
च पञ्च जना व्याख्याताः । अन्येष्वन्तरो वर्णा निषादपञ्चमाः
परिगृहीताः । क्वचित्च यत् पाञ्चजन्यया विंशेति प्रजापरः प्रयोगः
पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः ।
आचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया
प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगाद । भवेयुस्तावत् प्राणादयः

गुणविधिरिति प्राप्ते राजान्तः । यजेत यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थः । तत-
श्चाद्भिदेत्यप्रसिद्धस्य तृतीयान्तस्य यागेनेत्यनेन प्रसिद्धार्थकेन सामाना-
धिकरण्येन तन्नामत्वं निश्चीयते, उद्भूयन्ति यज्ञान् साधयतीति प्रसि-
द्धेरविरोधादप्रकृतज्योतिष्टोमे गुणविध्ययोगात् तद्विधौ चोद्भिदागु-
णवता यागेनेति मत्वर्थसम्बन्धलक्षणाप्रसङ्गाच्चेति कर्मणामेवोद्भूत्यर्थः ।
तथा क्लिनन्तीति प्रसिद्धार्थकेदनयोग्यार्थकशब्दसमभिव्याहाराद्वाह-
विशेषो यूपशब्दार्थः । करोतीति समभिव्याहाराद्देविशब्दार्थः सं-
स्कारयोग्यस्थिद्वयविशेष इति, गम्यते, तथा प्रसिद्धार्थकप्राणादि-
शब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणादयर्थक इति निश्चीयत
इत्यर्थः । एकदेशिनां संमतिद्वयमाह । कश्चिदित्यादिना । श्रुत्यां
ब्राह्मणाज्जातो निषादः । श्रुत्या पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरमाह । क्वचि-
च्चेति । पाञ्चजन्यया प्रजया विंशतीति विट् तथा विंश पुरुषरूपयेन्द्र-
स्याङ्गानार्थं घोषाः वृष्टा इति यत्तद्युक्तं घोषातिरेकेण्येन्द्राङ्गानां यो-
गादिति श्रुत्यनुसारेण प्रजामात्रग्रहेऽपि न विरोध इत्यर्थः । सूत्र-
विरोधमाशङ्क्याह । आचार्यस्त्विति । अतः सांख्यतत्त्वातिरिक्तयत्-

पञ्चजना माध्यन्दिनानां येऽन्नं प्राणादिध्वामन्ति काष्ठाणाम्नां
कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुः येऽन्नं प्राणादिषु नामनन्तीति
अत उत्तरं पठति ॥

ज्योतिषैकेऽममत्यन्ते ॥ १३ ॥

असत्यपि काष्ठाणामन्ते ज्योतिषा तेषां पञ्चसङ्ख्या पूर्यते ।
तेऽपि हि यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यतः पूर्वस्मिन्नन्ते ब्रह्मस्वरूप-
निरूपणायैव ज्योतिरधीयते “तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः” इति ।
कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पश्यमानं समान-
मन्तगतया पञ्चसङ्ख्याया केषाञ्चिद्गृह्यते केषाञ्चिन्नेति, अपेक्षा-
भेदादित्याह । माध्यन्दिनानां हि समानमन्तपठितप्राणादि-
पञ्चजनलाभात् नास्मिन्नन्तान्तरपठिते ज्योतिषि अपेक्षा भवति
तदलाभात्तु काष्ठाणां भवत्यपेक्षा, अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि

किञ्चित्परतया पञ्चजनशब्दव्याख्यायामविरोध इति भावः । शङ्को-
त्तरत्वेन सूत्रं गृह्णाति । भवेयुरिति ॥

ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्रूपं देवा उपास्यते इत्यर्थः । नन्विदं
वक्ष्यन्तज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः शाखादयेऽप्यस्ति तत्काष्ठा-
नां पञ्चत्वपूरणाय गृह्यते नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति शङ्कते ।
कथं पुनरिति । आकाङ्क्षाविशेषादिकल्पो युक्त इत्याह सिद्धान्ति ।
अपेक्षेति । यथा द्विरात्रे षोडशिनं गृह्णाति न गृह्णातीति वाक्य-
भेदादिकल्पस्तद्वच्छाखाभेदेनाह, न पाठापाठाभ्यां ज्योतिषो विकल्प
इत्यर्थः । ननु क्रियायां विकल्पो युक्तः न वस्तुनीति चेत्, सत्यं, अत्रा-
पि शाखाभेदेन साम्ना ज्योतिःसहिता वा पञ्च प्राणादयो यत्र प्रतिष्ठि-

* ज्योतिषैकेऽममति ० धं० पृ० पाठः ।

मन्त्रे व्योतिषो ग्रहणाग्रहणे, यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात्
षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत् । तदेवं न तावत् श्रुतिप्रसिद्धिः
काचित् प्रधानविषयास्ति, स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरि-
ष्यते ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं, प्रतिपादितं ब्रह्मविषयं गति-
शामान्यं वेदान्तवाक्यानां, प्रतिपादितञ्च प्रधानस्याशब्दत्वं ।
तच्चेदमपरमाशङ्क्यते । न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं
वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादयितुं शक्यं, कस्मात्,
विशानदर्शनात्, प्रतिवेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टिरूपलभ्यते क्र-
मादिवैचित्र्यात्, तथा हि कचिदात्मन आकाशः सम्भूत
इत्याकाशादिका सृष्टिराश्रयते, कचित्तेजश्चादिका तत्तेजो-
ऽसृजतेति, कचित्प्राणादिका स प्राणमसृजत प्राणाञ्छ्रद्धा-

तास्तन्मनसाऽनुद्रष्टव्यमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरित्यनवयं ।
उक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमुपसंहरति । तदेवमिति । तथापि स्मृतियु-
क्तिभ्यां प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत आह । स्मृतीति ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः । पूर्वग्रहेणास्य स-
ङ्गतिं वक्तुं ह्युक्तमनुवदति । प्रतिपादितमिति । आधिकरणत्रयेण
प्रधानस्याश्रितत्वात्तथा जगत्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव बुद्धिस्थता,
तस्मिन्नेव बुद्धिस्थे निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वय इति साधितं
पूर्वसूत्रसन्दर्भेण । तत्र लक्ष्यसमन्वययोरसिद्धिरेव श्रुतीनां विरो-
धदर्शनादि बाधोपहृत्पान्तेनास्य सङ्गतिमाह । तत्रेति । न चाविरो-

मिति, क्वचित् अक्रमैव लोकानामुत्पत्तिरावायते स० इमा-
लोकानसृजतास्तो मरीचिर्मरमाप इति, तथा क्वचिदसत्पू-
र्विका सृष्टिः पच्यते, असदा इदमय आसीत् ततो वै सदजाय-
तेति, असदेवेदमय आसीत् तत्सदासीत् तत्सत्यमभवदिति
च, क्वचिदसदादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते
तद्वैक आङ्गरसदेवेदमय आसीदित्युपक्रम्य, कुतस्तु खलु मोक्षैवं
स्यादिति होवाच कथममतः सञ्जायेतेति, सदेव मोक्षेदमय
आसीदिति, क्वचित् स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते,

धर्चिन्तायाः द्वितीयाध्याये सङ्गतिर्नास्मिन्नध्याये इति वाच्यं, सिद्धे सम-
न्वये स्मृत्यादिमानान्तरविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वात् तत्प-
दवाच्यजगत्कारणवादिसृजतीनां मिथो विरोधाद्वाच्यार्थानिश्चयेन लक्ष्ये
समन्वयासिद्धौ प्राप्तायां तत्साधकाविरोधचिन्ताया अत्रैव सङ्गत-
त्वात् । न चैवं सृष्टिसृजतीनामप्यविरोधाऽत्रैव चिन्तनीय इति वाच्यं,
स्वप्नवत् कल्पितसृष्टौ विरोधस्यैवाभावात् । किमर्थं तर्हि द्वितीये
तच्चिन्तनं, स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं इति ब्रूमः । इह तु सूक्ष्मदृशं
वाक्यार्थं समन्वयज्ञानाय तत्पदार्थश्रुतिविरोधः परिह्रियते । यद्य-
पि त्वंपदार्थश्रुतिविरोधाऽत्र परिह्रितव्यः तथापि प्रथमसूत्रेण बन्ध-
मिथ्यात्वसूचनादविरोधः प्रसिद्धः, प्रपञ्चस्तु स्थूलबुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन
भविष्यतीति मन्यते सत्प्रकारः । अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयस्ताः किं
ब्रह्मणि मानं न वेति संशयेऽन्नज्योतिषोः संख्यादृष्टिक्रियायां विकल्पे-
ऽपि कारणे वस्तुन्यसदा सदा कारणश्रित्यादिविकल्पसम्भवादप्रामाण्य-
मिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयस्तुक्ताक्षेपं विवक्ष्यते । प्रतिवेदान्तमित्या-
दिना । वेदान्तानां समन्वयसाधनाच्छ्रुत्यध्यायसङ्गतिः । असदादियदानां
सत्कारणे समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः, पूर्वपक्षे समन्वयासिद्धिः फलं,

तद्वेदं 'तद्धैव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति ।
 एवमनेकधा विप्रतिपत्तेः वस्तुनि च विकल्पस्थानुपपत्तेर्न वे-
 दान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या, सृष्टिन्याय-
 प्रसिद्धिभ्यां तु' कारणान्तरपरिग्रहे न्याय्य इति । एवं प्राप्ते
 ब्रूमः । सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादि-
 द्वारके विगाने न सृष्टिर किञ्चिद्विगानमस्ति, कुतः, यथाव्यप-
 दिष्टोक्तेः । यथाभूतो ह्येकस्मिन् वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वा-
 त्मकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदान्ता-
 न्तरेष्वपि व्यपदिश्यते, तद्यथा, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति, अत्र
 तावज्ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं

सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । क्रमाक्रमाभ्यां सृष्टिवि-
 तावद्दर्शयति । तथा हि क्वचिदित्यादिना । स परमात्मा लोकाः सृ-
 जत आत्मयशरीरप्रचुरस्वर्गलोकोऽम्भःशब्दार्थः । सूर्यरश्मिभ्यामोऽन्तरी-
 क्षलोको मरीचयः । मरो मर्त्यलोकः । अव्यञ्जनाः पातललोकाः
 व्याप इति श्रुत्यर्थः । सृष्टिविरोधमुक्त्वा कारणविरोधमाह । तथेति ।
 असदनभित्तनामरूपात्मकं कारणं, ततः कारणात् सदभित्तं ।
 एतत्तुल्यार्थं ह्यान्दोग्यवाक्यमाह । असदेवेति । किं शून्यमेव नेत्याह ।
 तत्सदिति । अबाधितं ब्रह्मैवासीदित्यर्थः । तद्रूपात्मना स्थितं जगत्
 सृष्टिकाले सम्यग्भित्तमभवत् । प्रक्रिया सृष्टिः । तत्तत्र कारणे
 एके बाह्यास्तेषां मतं । श्रुतिरेव दूषयति । कुत इति । कुत-
 एवंपदयोरर्थमाह । कथमिति । खमतमाह । सदिति । तदिदं
 जगद्द किञ्च तर्हि प्राक्कालेऽव्याकृतं कारणात्मकमासीत् । श्रुतीनां
 विरोधमपसंहरति । एवमिति । किमत्र न्याय्यमित्याशङ्क्य मानान्त-
 रसिद्धप्रधानलक्षकत्वं वेदान्तानां न्याय्यमित्याह । स्मृतीति । तत्र

ब्रह्म न्यरूपदपरप्रयोज्यत्वेनेऽनुरं कारणमब्रवीत् । तद्विषयेष्वैव परेणात्मशब्देन शरीरादिकोशपुरम्परया चान्तरनुप्रवेशनेन सर्वेषां नः प्रत्यगात्मानं निरधारयत्, ब्रह्म स्यां प्रजायेयेति चात्मविषयेण ब्रह्मभवनाश्रमनेन सृज्यमानानां विकाराणां सृष्टुरभेदमभाषत, तथेदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चेति समस्त-जगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक् सृष्टेरद्वितीयं सृष्टारमाचष्टे, तदत्र य-ल्लक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते । सदेव सोऽभेदमग्न आसीत्, एकमेवाद्वितीयं, तदैतत् ब्रह्म स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजतेति, तथा आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् स ऐतत् लोकानु सृजा इति च, एवं-जातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदा-न्तमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयन्तु विगानं दृश्यते कचिदाका-

दृष्टौ, विरोधमङ्गीकृत्य प्रष्टरि विरोधं परिहरति । सत्यपीति । आका-
शादिषु ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह ।
कुत इति । यथाभूतत्वेमेवाह । सर्वज्ञ इति । कारणस्य सर्वज्ञ-
त्वादिकं प्रतिवेदान्तं दृश्यत इत्याह । तद्यथेत्यादिना । तद्विषयेण
ब्रह्मविषयेण, चेतनं सर्वज्ञं, तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतेरपरप्रयो-
ग्यत्वं । तस्मादाद्यतस्मादात्मन इति प्रत्यगात्मत्वं स्वस्य ब्रह्मरूपत्वका-
मनया स्थितिकालेऽप्यद्वितीयत्वं । यथा तैत्तिरियके सर्वज्ञत्वादिकं कार-
णस्य तथा ह्यान्देग्यादावपि दृश्यते इत्याह । तदत्र यल्लक्षणमिति,
मिषत्सत्त्वापारं अविगीतार्थत्वादविरुद्धार्थकत्वात् कारणे नास्ति वि-
प्रतिपत्तिरिति शेषः, तथापि कार्ये विरोधात् कारणेऽपि विरोधः स्या-
दित्याशङ्क्य निषेधति । कार्यविषयान्तादिना । सप्रसृष्टीनां प्रत्यह-

आदिका सृष्टिः कश्चित्तेजआदिकेत्येवंजातीयकं । न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुं, अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयं विगानं न विद्यदश्रुतेरित्यारभ्य । भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वं *अप्रतिपाद्यमानत्वात्, न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः । न हि तत्प्रतिबद्धः कश्चित् पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा, न च कल्पयितुं शक्यते । उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतां, अस्मिन् सोम्य शुक्लेनापोमूलमन्विच्छद्भिः सोम्य शुक्लेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छेति । इदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं

मन्यथालेन सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायमाने द्रष्टर्यपि नानात्वं प्रसज्येत्याह । अतिप्रसङ्गादिति । सृष्टिविरोधमङ्गीकृत्य सृष्टरि न विरोध इत्युक्तं अधुनाङ्गीकारं त्यजति । समाधास्यति चेति । किमर्थं तर्हि श्रुतयः सृष्टिमन्यथान्यथा वदन्तीत्याशङ्क्य सृष्टावतात्यर्थज्ञानायेत्याह । भवेदित्यादिना । अतात्पर्यार्थविरोधो न दोषायेत्यतात्पर्यं साधयति । न हीति । फलवद्ब्रह्मवाक्यशेषत्वेन सृष्टिवाक्यानामर्थवत्त्वसम्भवाद् स्वार्थं दृष्टक् फलं कथं वाक्यभेदापत्तेरित्याह । न च कल्पयितुमिति । न्यायादेकवाक्यत्वं सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयन्तीत्याह । दर्शयति चेति । शुक्लेन कार्येण लिङ्गेन कारणब्रह्मज्ञानार्थत्वं सृष्टिश्रुतीनामुक्त्वा कारणस्यादयत्त्वज्ञानं फलान्तरमाह । इदादीति । एवं निष्फलायामन्यार्थायां सृष्टौ तात्पर्याभावाद्दिरोधो न दोष इत्यत्र-

सृष्ट्यादिप्रपञ्चः आवृत इति गम्यते । तथा च सम्प्रदायविदो
वदन्ति,

“मृत्स्रोहविस्फुल्लिङ्गाद्यैः सृष्टिर्था चेदितान्यथा ।

उपायः सोऽवतारस्य नास्ति भेदः कथञ्चन” ॥ इति ।

ब्रह्मप्रतिपत्तिसम्बद्धं* तु फलं यूयते “ब्रह्मविदाप्नोति परं”
“तरति शोकमात्मवित्” “तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति”
इति च । प्रत्यक्षावगमं चेदं फलं “तत्त्वमसि” इत्यसंसार्यात्म-
त्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः । यत् पुनः कारणविषयं
विगानं दर्शितं “असद्वा इदमय आसीत्” इत्यादि तत् परि-
हर्तव्यं । अत्रोच्यते ।

†समाकर्षात् ॥ १५ ॥

असद्वा इदमय आसीदिति नात्रासन्निरात्मकं कारण-
त्वेन आवृत्यते । यतोऽसन्नेव स भवत्यसत् ब्रह्मेति वेद चेदस्ति
ब्रह्मेति चेदेद सन्नमेनं ततो विदुरित्यसद्वादापवादेनास्तित्व-

वृद्धसम्भतिमाह । तथा चेति । अन्यथान्यथेति वीप्सा द्रष्टव्या । अवता-
राय ब्रह्मधीजन्मने, अतस्तदन्यथात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदः क्षेपेन विगा-
नमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य सृष्टिशेषित्वमुक्तन्निर्वाहाय तस्य फलमाह ।
ब्रह्मेति । मृत्युमथेत्यन्वयः । एवं सृष्टिद्वारकं विरोधमृत्युत्रं समाधाय
कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षाच्छ्रुतिविरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते ।
यत् पुनरिति । युतोऽस्तित्वलक्षणं ब्रह्म निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदा-
हरति अतोऽत्र श्लोके निरात्मकमसन्न आवृत इति योजना । तत्
तत्र सदात्मनि श्लोको मन्वो भवति ।

सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियार्थकासत्पदेन ब्रह्म लक्ष्यत इत्याह ।

* सम्बद्धमित्यत्र स्थाने प्रतिबद्धमिति का० वर्ध० पु० पाठः ।

† समाकर्षादिति वर्ध० ।

लक्षणं । ब्रह्मान्नमयादिकोऽप्यपरम्परया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य
 सोऽकामयतेति तमेव प्रकृतं समाकृत्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्मात्
 आवयित्वा तत् सत्यमित्याचक्षत इति चोपसंहृत्य तदप्येष
 श्लोको भवति इति तस्मिन्नेव प्रकृतोऽर्थे शोकमिममुदाहरत्यसद्वा
 इदमय आसीदिति । यदि त्वमन्निरात्मकमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रे-
 येत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसम्बद्धं वाक्यमापद्येत ।
 तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति
 तद्वाकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदि-
 त्युपचर्यते । एषैवासदेवेदमय आसीदित्यत्रापि योजना, तत्
 सदासीदिति समाकर्षणात् । अत्यन्ताभावाभ्युपगमे हि तत्
 सदासीदिति किं समाकृत्येत । तद्धैक आङ्गरसदेवेदमय
 आसीदित्यत्रापि न अत्यन्तराभिप्रायेणायमेकोयमतोपन्यासः
 क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात् । तस्माच्छ्रुतिपरिगृ-
 हीतसत्पक्षदाह्यायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षोपन्य-
 स्य निरास इति द्रष्टव्यं । तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्य-

तस्मादिति । न च प्रधानमेव लक्ष्यतामिति वाच्यं । चेतनार्थकब्रह्मा-
 दिशब्दानामनेकेषां लक्षणागौरवादिति भावः । तित्तिरिञ्चुते सूत्रं
 योजयित्वा क्वान्दोग्यादौ योजयति । एषैवेति । सदेकार्थकतत्पदेन
 पूर्वाक्तासतः समाकर्षाद्वा शून्यत्वमित्यर्थः । नन्वसत्पदलक्षणा न युक्ता
 श्रुतिभेदे च स्वमतभेदेनोदितानुदितहोमवद्विकल्पस्य दर्शितत्वादित्यत
 आह । तद्धैक इति । एकै शस्त्रिन इत्यर्थो न भवति, किन्तु अना-
 दिसंसारचक्रस्या वेदवाह्या इत्यर्थः । शून्यनिरासेन श्रुतिभिः सदा-
 दस्यवेष्टत्वात्तासां विरोधस्फुर्त्तिनिरासाय लक्षणा युक्तेति भावः ।
 यदुक्तं कचिदकार्त्तका सृष्टिः कथितेति तन्नेत्याह । तद्धेदमिति ।

चापि न निरर्थकस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते । स ग्रह इह प्रविष्ट आनखाद्येभ्य इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समा-
कर्षात् निरर्थक्ये व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृताबलमि-
ना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकथ्येत ।
चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते, अनुप्रविष्टस्य चेतन-
त्वश्रवणात्, “पश्यंश्चक्षुः पृष्टवन् श्रोत्रं मन्वानो मनः” इति । अपि
च यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साध्यत्वं
व्याक्रियते एवमादिभर्गेऽपीति गम्यते, दृष्टविपरीतकल्पनानु-
पपत्तेः । श्रुत्यन्तरमथनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक-
रन्नाणीति साध्यत्वामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति । व्याक्रियत
इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे कर्त्तरि सौकर्यम-
पेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्ण-
के खवितरि । यद्वा कर्मण्येवैष लकारः अर्थाच्चिन्नं कर्त्तृन्तर-
मपेक्ष्य द्रष्टव्यः, यथा गम्यते ग्राम इति ॥

अध्यक्षः कर्त्ता । ननु कर्त्तृभाव एव परामर्श्यते इत्यत आह । चेतन-
स्य चायमिति । चक्षुर्गृहा श्रोत्रं श्रोता मनो मन्तेत्युच्यते इत्यर्थः । आ-
द्यकार्यं सकर्त्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्याह । अपि चेति । अद्यत्वे
इदानीं । ननु कर्मकारकादन्यस्य कर्त्तुः सत्त्वे कर्मण्य एव कर्त्तृवाचिज-
कारो विवद इत्यत आह । व्याक्रियते इति । अनायासेन सिद्धिम-
पेक्ष्य कर्मणः कर्त्तृत्वमुपचर्यत इत्यर्थः । व्याक्रियते जगत् स्वयमेव नि-
ष्पन्नमिति व्याख्याय केनचिदाकृतमिति आचष्टे । यदेति । अतः श्रुती-
नामविरोधात् कारकद्वारा समन्वय इति सिद्धं ॥

जगदाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौपीतकिर्वाह्याणां बालाङ्गजातश्चसंवादे श्रूयते, “यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत् कर्म स वै वेदितव्यः” इति [कौ० ब्रा० अ० ४।क० १६।] । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विषयः, किं तावत् प्राप्तं प्राण इति कुतः यस्य वै तत् कर्मेति श्रवणात्, परिस्यन्द-लक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात्, वाक्यशेषे चाद्यास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति प्राणशब्दश्रवणात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात्, ये चैते पुरस्ताद्बालाकिनाऽऽदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुष इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनां कतम एको देव इति

जगदाचित्वात् विधयमाह । कौपीतकीति । बलाकाया अपत्यं बालाकिर्वाह्याणस्तं प्रति राजोवाच । यो वा इति । न केवलमादित्यादीनां कर्ता किन्तु सर्वस्य जगत इत्याह । यस्येति । रतञ्जगद्यस्य कर्म क्रियते इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः । कर्मेतिशब्दस्य योगरूढिभ्यां संशयमाह । तच्चेति । पूर्वचैकवाक्यस्य सदादिशब्दबलादस-शब्दो नीतः, इह तु वाक्यभेदात् ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिवाक्यस्य ब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह । किं तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणाद्युपास्तिपरत्वाद्ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति फलं । अथ सुषुप्तौ द्रष्टेति शेषः । श्रुतं पुरुषकर्तृत्वं प्राणस्य कथमित्यत आह । ये चैत इति । सूत्रात्मकप्राणस्य विकाराः सूर्यादय इत्यत्र मानमाह । कतम इति । यस्य महिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितं

प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः, जीवो वा-
यमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म
शक्यते आवयितुं, यस्य वै तत् कर्मेति सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगो-
पकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तापपद्यते, वाक्यशेषे च जीव-
लिङ्गमवगम्यते। यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तु-
र्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रतिबुद्ध्यपि पुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुष-
मामन्त्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य
यष्टिघातोत्थापनात् प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबो-
धयति, तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते। तद्यथा “श्रेष्ठो
स्वैर्भुङ्क्ते यथावा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मा तैरात्मभि-
र्भुङ्क्ते एवमेवैते आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति” इति [कौ० ब्रा०

अतः सर्वदेवात्मकत्वात् स प्राणो ब्रह्म यत्परोक्षं शास्त्रैकवेद्यत्वादि-
त्यर्थः। पूर्वपक्षान्तरमाह। जीवो वेति। यत्कारणं यस्माज्जीवबोध-
यति तस्मादस्ति सुप्तात्थापनं जीवलिङ्गमिति योजना। तौ ह पुरुषं सु-
प्तमाजन्मतुः तं राजाहृदहृत्पाण्डुरवासः सोमराजमित्र्यामन्त्र्य सम्बोध्य
सम्बोधनानभिज्ञत्वात् प्राणादेरनात्मत्वमुक्त्वा यष्ट्याघातेनात्थाप्य जीवं
बोधितवान् इत्यर्थः। श्रेष्ठो प्रधानः स्वैर्भुङ्क्तेति भिरुपहृतं भुङ्क्ते
स्वाः ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति। एवं जीवोऽपि आदित्यादिभिः प्रजा-
शादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते ते च हविर्यज्ञादिना जीवमुपजीवन्ती-
त्युक्तं भोक्तृत्वं जीवलिङ्गं। ननु प्राण एवेकधा भवतीति श्रुतः प्राण-
शब्दे जीवे कथमित्यत आह। प्राणमृत्वाच्चेति। सूत्रादहरेव सिद्धा-
न्तयति। एवमिति। स च बालाकिर्ब्रह्मत्वभ्रान्त्या व्यष्टिलिङ्गरूपान्
पुरुषानुक्त्वा राज्ञा निरस्तस्तूष्णीं स्थितः, तदुक्तं ब्रह्म मध्येत्युक्त्वा
राज्ञोच्यमानं ब्रह्मैवेति वक्तव्यमन्यथा राज्ञोऽपि मयावादित्वप्रसङ्गादि-

अ० ४। क० १०।] प्राणशब्दाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वं । तस्मा-
 जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः, तस्मि-
 न्नानवगमादिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर एवायमेतेषां पुरु-
 षाणां कर्ता स्यात्, कस्मात्, उपक्रमसामर्थ्यात्, इह हि बाला-
 किरजातश्चतुणा सह ब्रह्मा ते ब्रवाणि इति संवदितुमुपक्रमे,
 स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान् पुरुषान् मुख्यब्रह्मादृष्टिभाज
 उक्त्वा तूष्णीं बभूव, तमजातश्चतुर्दश वै खलु मा संवदिष्टा ब्रह्मा ते
 प्रब्रवाणीत्यमुख्यब्रह्मादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यत-
 योपचिन्नेप । यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मादृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो बाध्येत,
 तस्मात् परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वस्यैतेषां
 पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते । यस्य वै
 तत् कर्मेत्यपिनायं परिसन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा

त्याह । यदि सोऽपीति । वेदितव्योऽपीत्यर्थः । मुख्यं पुरुषकर्तृत्वं ब्रह्मण
 एव लिङ्गं प्राणजीवयोस्तन्मित्रियम्यत्वेनास्वातन्त्र्यादित्याह । कर्तृत्वस्येति ।
 यदुक्तं चलनादृष्टयोर्वाचकः कर्मशब्दः प्राणजीवयोरुपस्थापक इति
 तन्नेत्याह । यस्येति । अनेकार्थकाश्चब्दादन्यतरार्थस्य प्रकरणादुप-
 पदाद्वा ग्रहणं न्याय्यं । अत्र *प्रकरणोपपदयोरसत्त्वात् कस्य ग्रहण-
 मिति संशये पुरुषकर्तृपदसाम्निध्यात् क्रियत इति यागाम्नागदू-
 षणमित्यर्थः । एतत्कर्मेति प्रकृतपरामर्शात् पुरुषाः पूर्वोक्ताः कर्मश-
 ब्देन निर्दिश्यन्तामित्यत आह । नापीति । पौनरुक्त्यापातात् पुरु-
 षाणां न पुंसकैकवचनेन परामर्शायोगाच्चेत्यर्थः । ननु पुरुषोत्पादकस्य
 कर्तृत्वापारः करोत्यर्थ उत्पादनं तस्य फलं पुरुषजन्य तदन्यतरवाची-
 कर्मशब्दोऽस्त्वित्यत आह । नापीति । कर्तृशब्देनेति क्रियाफलाभ्यां

कर्मणो निर्देशः तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् असंशब्दितत्वाच्च ।
 नापि पुरुषाणां अयं निर्देशः, एतेषां पुरुषाणां कर्त्तव्येवं
 तेषां निर्दिष्टत्वात्, लिङ्गवचनविगानाच्च । नापि पुरुषविषयस्य
 करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य कथं निर्देशः, कर्त्तृशब्देनैव तयोः-
 पात्तत्वात्, परिशेषात् प्रत्यक्षसन्निहितं जगत् सर्वनाम्नैव
 शब्देन निर्दिश्यते, क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म । ननु जग-
 दप्यप्रकृतमसंशब्दितञ्च, सत्यमेतत्, तथाप्यसति विशेषोपादाने
 साधारणेनार्थेन सन्निधानेन सन्निहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश
 इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित्, विशेषसन्निधानाभा-
 वात् । पूर्वञ्च च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादा-
 नादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भवति,
 य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता किमनेन
 विशेषेण यस्य कृत्यमेव जगदविशेषितं कर्मेति । वाशब्द एक-
 देशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभिभूताः

विना कर्तृत्वाद्यागात् कर्त्तृशब्देनैव तयोर्ग्रहणमित्यर्थः । जगतोऽपि
 प्रकरणोपपदे *स्त इत्युक्तमङ्गीकरोति । सत्यमिति । प्रकरणादिकं हि
 सर्वनाम्नः सङ्कोचकं तस्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्थं सर्वमेव गृह्यते,
 अत्र च सङ्कोचकासत्त्वात् सर्वार्थकेन सर्वनाम्ना बुद्धिस्थस्य कार्यमात्रस्य
 कर्मशब्दो वाचक इत्याह । तथापीति । किञ्च जगदेकदेशोक्त्या जगत्
 प्रकृतमित्याह । पूर्वञ्चेति । जगद्गृहे पुरुषाणामपि यद्वात् प्रथमोक्ति
 र्यथेत्यत आह । एतदुक्तमिति । स वेदितव्य इति सूच्यन्तः । पुरुष-
 मात्रानिर्दिष्टं कर्तृत्वमिति भ्रान्तिनिरासार्थो वाशब्दः । ब्राह्मणा

पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादानं, एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते, परमेश्वरस्य सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारितः ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्वाख्यातं ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगतात् जीवलिङ्गात् मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति तत्परिहर्तव्यं । अत्रोच्यते, परिहृतं तन्नोपासाच्चैविध्यादाश्रितत्वादित्थं । तद्योगादित्यत्र । त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्येत, जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतन् न्याय्यं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावत् ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं । उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते “सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषाञ्च भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं

भोजयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परिव्राजकान्यविषयः तथात्र कर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्वाचोऽप्याह । एवमिति । अस्तु जगत्कर्त्ता वेदितव्यः परमेश्वरस्य किमायातमित्यत आह । परमेश्वरेति ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षवीजमनूय दृषयति । जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्वाख्यातमिति । उक्तमेव स्मारयति । त्रिविधमिति । श्रेष्ठ्यं गुणाधिक्यं, आधिपत्यं नियन्त्रित्वं, स्वाराज्यमनियम्यत्वमिति भेदः सम्भवति । एकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इत्युक्तं चेत्

पर्येति य एवं वेद” इति । नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेष्वे-
वेदमपि वाक्यं निर्णीयेत, न निर्णीयते यस्य वैतत् कर्मन्त्यस्य
ब्रह्मविषयत्वेन तच्चानिर्धारितत्वात्, तस्मादत्र जीवमुख्यप्राण-
शब्दा पुनरुत्पद्यमाना निकर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो
दृष्टः “प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः” इत्यत्र, जीवलिङ्गमप्युपक्रमो-
पसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यं ॥

अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं, जीवप्रधानं वा इदं वाक्यं स्यात्
ब्रह्मप्रधानं वेति, यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं अ-
स्मिन् वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते, कस्मात्, प्रश्नव्याख्यानाभ्यां,
प्रश्नस्तावत् सुपुत्रपुरुषबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबो-
धिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते, “कैष एतद्बालाके
पुरुषोऽग्रयिष्ठ क वा एतद्भृत् कुत एतदागादिति । [कौ०
ब्रा० अ० ४।क० १८] प्रतिवचनमपि यदा सुतः स्वप्नं न कञ्चन

पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते । नन्वेवमिति । कर्मशब्दस्य रूढ्या पूर्वप-
क्षप्राप्तौ तन्निरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह । नेत्यादिना । प्राणशब्द
जीवलिङ्गयोर्गतिमाह । प्राणशब्दोऽप्येति ।

मनो जीवः जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यते इत्युक्तं, इदानीं तस्मि-
न्नेन जीवोक्तिद्वारा ब्रह्म याच्यमित्याह । अन्यार्थमिति । जीव-
परामर्शस्य जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रश्नमाह । कैष इति ।
हे बालाके एतच्छ्रयनं विशेषज्ञानाभावरूपं यथा स्यात्तथैव
पुरुषः काशयिष्ठ, कस्मिन्नधिकरणे श्रयनं कृतवानित्यर्थः । एकीभा-
वाश्रयज्ञानार्थं पृच्छति । क वा इति । एतद्भवनमेकीभावरूपं यथा

पश्यत्यस्मिन् प्राण एवैकधा भवतीत्यादि, एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति च [कौ० ब्रा० अ० ४ क० १८।२०] सुषुप्तिकाले च परेषु ब्रह्माण्ण जीव एकतां गच्छति, परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्थादा । तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसम्बोध-स्वच्छतारूपः स्वापः उपाधिजनित-विशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्गुणरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया आवित इति गम्यते । अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमात्माय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति, य एष विज्ञानमयः पुरुषः, क्व वै तदभूत् कुत एत-

स्यात्तथा एष पुरुषः क्वाभूत्पुनः, केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानापादानं पृच्छति । कुत इति । एतदागमनमैक्यभ्रंशरूपं यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः । प्रश्नमुक्त्वा व्याख्यानमाह । प्रतिवचनमिति । शयनभवनयोराधारः उत्थानापादानश्च प्राणशब्दितं ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोऽपि प्राणविषय *इत्यत आह । सुषुप्तिकाले चेति । जगद्धेतुत्वजीवैक्याभ्यां प्राणोऽत्र ब्रह्मैत्यर्थः । जीवोक्तो रन्धार्थत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । निःसम्बोधता विशेषधीशून्यता, स्वच्छता विक्षेपमलशून्यता । भेदभ्रान्तिशून्यतास्वरूपमैक्यमाह । उपाधोति । प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मविषयत्वे शाखान्तरसंवादमाह । अपि चैवमेके शाखिन इति । ननु तत्राकाशः सुषुप्तिस्थानमुक्तं न ब्रह्मैत्यत आह । आकाशेति । उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मजन्महेतुत्वाच्चाकाशा ब्रह्मैत्याह । सर्व इति । एवं जीवनिरासार्थकत्वेन सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासपरत्वेनापि व्याचष्टे । प्राणेति । अस्मिन् वाक्ये प्राणोप-

दागादिति प्रश्ने प्रतिवचनेऽपि य एषोऽन्तर्हृदय आकाश-
स्त्वस्मिन् शेत इति, आकाशशब्दस्य परमात्मनि प्रयुक्तोद्देश-
रोऽस्मिन्नन्तराकाश इति, अत्र सर्व एत आत्मानो व्युत्तरन्तीति
चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युत्तरणमामनन्तः परमात्मान-
मेव कारणत्वेनामनन्तीति गम्यते । प्राणनिराकरणस्यापि सुषु-
प्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १८ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते “न वा अरे पत्युः का-
माय” इत्युपक्रम्य “न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियम्भवत्यात्म-
नस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन अव-
णेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं” इति । तत्रैतद्विचिकित्स्यते
किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यते आ-
होस्वित् परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा, प्रियसंसूचि-

देशं ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यत जैमिनिः, उक्तप्रश्नव्याख्यानाभ्यां वाक्यस्य ब्रह्म-
परत्वात् । अपि चैके शाखिनः एवमेव प्राणातिरिक्तं जीवात्मानमाम-
नन्तः प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति सूत्रयोजना । अतिरिक्तजी-
वोपदेशः प्राणनिराकरणस्याप्यभ्युच्चयो हेतुन्तरमिति भाष्यार्थः,
तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं ॥

वाक्यान्वयात् । विषयवाक्यमाह । बृहदिति । पत्यादेरात्मशेषत्वेन
प्रियत्वादात्मैव सर्वश्रेष्ठो प्रियतमः, अतोऽन्यत्परित्यज्यात्मैव द्रष्टव्यः,
दर्शनार्थं अवगादिकं कार्यमित्यर्थः । प्रियसंसूचितेनेति पतिजाया

तेनात्मना भोक्तोपक्रमादिज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति, तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात् परमात्मोपदेश इति, किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मात्, उपक्रमसमर्थ्यात् । पतिजायापुत्रविज्ञादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं अगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंस्मृतं भोक्तारमात्मानमुपक्रमानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यात् । मध्येऽपीदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति । तथा “विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इति कर्तव्यचनेन शब्देनोपसंहरणविज्ञानात्मानमेवेद्योपदिष्टं दर्शयति, तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्तार्यत्वात् भोग्यजातं पचारिकं द्रष्टव्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मोपदेश एवायं, कस्मात् वाक्यान्वयात् । वाक्यं हीदं पौर्वापर्ये विवेच्य-

दिभिः प्रियैर्भोग्यैर्जीवितयानुमितेनेत्यर्थः । यथा ब्रह्म ते ब्रवासीत्युपक्रम-
बलादाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं तथात्र जीवोपक्रमादस्य ताक्यस्य जीवपरत्व-
मिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । पूर्वपक्षे वाक्यस्य जी-
वोपास्तिपरत्वं सिद्धान्ते शेषे प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वय इति फलं । इदं
प्रत्यक् महदपरिच्छिन्नं भूतं सत्यमनन्तं नित्यमपारं सर्वगतस्त्रिदे-
करसं यतेभ्यः कार्यकारणात्मना जायमानेभ्यो भूतेभ्यः सामान्येनोत्थाय
भूतोपाधिकं जन्मानुभूय तान्येव भूतानि नीयमानान्यनुसृत्य विनश्यति ।

माणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते कथमिति, तदुप-
पाद्यते, “अमृतत्वस्य तु नाज्ञास्ति विज्ञेय” इति याज्ञवल्क्यमुप-
श्रुत्य “येनाहं नामृता स्थां किमहन्तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद
तदेव मे ब्रूहि” इति अमृतत्वमाज्ञासानाद्यैर्भवेत्यै याज्ञवल्क्य
आत्मविज्ञानमुपदिशति, न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्व-
मस्तीति श्रुतिस्युतिवादा वदन्ति । तथा चात्मविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानाद्मुख्यमवकल्पते,
न चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति “ब्रह्म
तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद” इत्यादिना, यो हि ब्रह्म-
चरादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धमद्भावं पश्यति तं
मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मचरादिकं जगत् पराक-
रोति इति भेददृष्टिमपोद्येदं सर्वं यदयमात्मेति सर्वस्य वस्तु-
जातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति । दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तेषु तमे-
वाव्यतिरेकं द्रढयति । “अस्य महतो भूतस्य निःश्रमितमेत-

द्यौपाधिकमरणानन्तरं विशेषधीर्नास्तीति श्रुत्यर्थः । विज्ञातारं वि-
ज्ञानकर्तारं, भोक्तारि ज्ञाते भोग्यं ज्ञातमित्युपचारः । मोक्षसाधन-
ज्ञानगम्यत्वादितिर्ज्ञेयत्वस्यान्वयाद्ब्रह्मण्येव तात्पर्यावगमात् ब्रह्मप्रमा-
पकत्वमिति सिद्धान्तयति । एवमिति । विज्ञेयं तत्साध्येन कर्मणे-
त्यर्थः । भेदनिन्दापूर्वकमभेदसाधनेनैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानस्य स-
मर्थनादौपचारिकत्वं न युक्तमित्याह । न चैतदौपचारिकमित्या-
दिना । पराकरोति श्रेयोमार्गाद् भ्रंशयति । यथा दुन्दुभिश्च-
क्षुर्वीक्षाशब्दसामान्यग्रहणेनैव गृह्यमाणान्तदवान्तरविशेषाः शक्ति-

दृष्ट्वेदः” इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणत्वं व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैवं गमयति । तथैवैकाग्र्यप्रक्रियायामपि सविषयस्य सैन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकाग्र्यमननन्तरमवाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैवं गमयति, तस्मात् परमात्मान एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते । यत्पुनरुक्तं * प्रियसंसृचनोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः ॥ २० ॥

अस्यत्र प्रतिज्ञा “आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा” इति च तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतत्किञ्च यत्प्रियसंसृचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसङ्कीर्तनं । यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मानोऽन्यः स्यात्, ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्ध्येत, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मा परमात्मानोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्रयः आचार्यो मन्यते ॥

ग्रहणायान्तरजतवत् सामान्ये कल्पितान्ततो न भिद्यन्ते, एवमात्मभानभास्यं सर्वमात्ममात्रमिति निश्चितमित्याह । दुन्दुभ्यादीति । एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायां मुख्यत्वाद्ब्रह्मानखयः । सर्वसृष्ट्वलिङ्गादपीत्याह । अस्य महत इति । ऋग्वेदादिकं नाम, इष्टं कृतमिति कर्म, अथ च लोकः परस्व लोक इति रूपं । किञ्च स यथा सर्वासामपां समुद्र एकाग्रमिति कथिकया सर्वप्रपञ्चस्य मुख्यत्वाधारत्वमात्मनो ब्रह्मत्वे लिङ्गमित्याह । तथैवैकाग्र्येति ॥

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्त्वादभेदांशेनेदं जीवोपक्रमणं प्रतिज्ञासाधकमित्याश्रयमत्र ॥

* प्रियसंसृचितोपक्रमादिति वर्ष० का० प० पाठः ।

उत्क्रमिष्यत एवभावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥ •

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातोपाधिसम्पर्कात्
कलुषीभूतस्य ज्ञानधानादिसाधनानुष्ठानात् सम्प्रसन्नस्य
देहादिसङ्घातादुत्क्रमिष्यतः • परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनो-
पक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । अतिस्रैवं भवति “एष
सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन
रूपेणाभिनिव्यस्यते” इति । क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं
नदीनिदर्शनेन * ज्ञायते,

“यथा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रे-

ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं” ॥ इति ॥

यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुप-
यन्ति एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमु-
पैति इति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥

सत्यसंसारदशायां भेद एव मुक्तावेवाभेद इत्यौडुलोमिमतं । तत्र
मानमाह । अतिस्रैति । समुत्थानमुत्क्रान्तिः । ननु ससारस्योपाधि-
कत्वात् सर्वदैवाभेद इत्याशङ्क्य दृष्टान्तबलेन संसारस्य स्वाभाविक-
त्वमित्याह । क्वचिच्चेति । यथा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहायेति नदीनिदर्शनं व्याचष्टे । यथाश्लोक इति ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुप-
पन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते ।
तथा च ब्राह्मणं अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्यकर-
वाणीत्येवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्श-
यति । मन्त्रवर्णस्य “सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि
हत्वाभिवदन् यदास्ते” इत्येवंजातीयकः । न च तेजःप्रभृतीनां
सृष्टौ जीवस्य पृथक् सृष्टिः श्रुता येन परस्मादात्मनोऽन्यस्त-
द्विकारो जीवः स्यात् । काशकृत्स्नस्याचार्यस्याविकृतः परमेश्वरे
जीवो नान्य इति मतं । आश्वरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य प-
स्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति स्वापेक्षत्वाभि-
नात् कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते । औ-
मिपक्षे पुनः सृष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते । तत्र
काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्रतिपिपात्यधिष्ठिता-
र्थानुसारात् तत्त्वमधीत्यादिश्रुतिभ्यः, एवञ्च सति तज्ज्ञानाद-
मृतत्वमवकल्पते, विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विका-

सिद्धान्तमाह । अवस्थितेरिति । अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवमुप-
क्रम्य द्रष्टव्यत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः । एतेन जीवल्लिङ्गानां
ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रदर्शनाधिकरणे कथि-
तत्वान्नापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं सुषुप्त्युत्क्रान्त्येव तत्र गत-
त्वात्, अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति निरस्तं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपा-
दने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदशङ्काप्राप्तौ कल्पितभेदेनोद्देश्यत्वादिकं
स्वतोऽत्यन्ताभेद इति ज्ञापनार्थं अस्यास्मात्, ज्ञायते चात्र लिङ्गं
आत्मशब्देनोपक्रान्तस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्म्यन्तरस्य ग्रहणं वि-

रस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रत्यक्षप्रसङ्गात् तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत, अ-
 तश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासम्भवात् उपाध्याश्रयनामरूपं जीवं
 उपचर्यते, अत एवात्पत्तिरपि जीवस्य कश्चिदग्निर्विस्फुल्लिङ्गोदा-
 हरणेन *आद्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या । यद्युक्तं प्रकृतस्यैव
 महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्पानं विज्ञानात्मभावेन
 दर्शयन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति, तत्रापीयमेव
 त्रिसूत्री योजयितव्या । 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रयः' । इदमत्र
 प्रतिज्ञातं "आत्मानि वेदिते सर्वमिदं विदितं भवतोदं सर्वं यद-
 यमात्मा" इति च, उपपादितश्च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैक-
 प्रसवत्वादेकप्रत्ययत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारणयो-
 रव्यतिरेकप्रतिपादनात् तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचय-
 त्येतत्सिद्धं यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्पानं विज्ञानात्मभा-
 वेन कथितमित्याश्रयश्च आचार्यो मन्यते । अभेदे हि सत्ये-
 कविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति । 'उत्क्रमि-
 श्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः' । उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो

नैव ब्रह्मधर्मकथनं भेदाभेदे धर्मिद्वयग्रहः स्यादिति मन्तव्यं । धीरः
 सर्वज्ञः । सर्वाणि रूपाणि कार्याणि विचित्रा सृष्ट्वा तेषां नामानि च
 कृत्वा तेषु बुद्ध्यादिषु प्रविष्ट्याभिवदनादिकं कुर्वन् यो वर्तते तं विद्वानि-
 न्देवाभूतो भवतीति मन्तेऽपि जीवपरयोरैक्यं दर्शयतीत्याह । मन्तेति ।
 जीवस्य ब्रह्मविकारत्वान्नैक्यमित्यत आह । न च तेज इति । मत-
 त्रयं विभज्य दर्शयति । काशेत्यादिना । क्रियानपीति । अभेदवद्दे-
 दोऽपीत्यर्थः । तत्रान्यस्य मतस्योपादेयत्वमाह । तत्र काशेति । सोऽयं

ज्ञानधानादिसामर्थ्यात् सम्प्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसम्भवादि-
 दमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । ‘अवस्थितेरिति
 काशकृत्स्नः’ । ‘अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेना-
 वस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो
 मन्यते । ननुच्छेदाभिधानमेतत् ‘एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाद्य
 तान्येवीनुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति’ इति कथमेतदभेदा-
 भिधानं । नैष दोषः, विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विना-
 शाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायं, अत्रैव मा भगवान् मूमुहून्
 प्रेत्य संज्ञास्तीति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शित-
 त्वात् “न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मा-
 नुच्छिन्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति” इति । एतदुक्तं भवति
 कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा नास्मोच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति,
 मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गा वि-
 द्यया भवति, संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभा-
 वान्न प्रेत्य संज्ञास्तीत्युक्तमिति । यदप्युक्तं “विज्ञातारमरे केन वि-

देवदत्त इतिवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः परापरयोरत्यन्ताभेदः प्रति-
 पादयितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारित्वादित्यर्थः । ज्ञानान्मुक्तिश्रवण्यथा-
 नुपपत्त्याप्यमेव पक्ष आदेय इत्याह । एवञ्चेति । अत्यन्ताभेदे
 सतीत्यर्थः । कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवति न सत्यस्ये-
 त्यपि द्रष्टव्यं । यदुक्तं नदीदृष्टान्तात् संसारः स्वाभाविक इति
 तन्नेत्याह । अतश्चेति । अनामरूपब्रह्मत्वाज्जीवस्येत्यर्थः । उत्पत्ति-
 श्रुत्या जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदावित्यत आह । अत एवेति । उत्पत्तेः
 स्वाभाविकत्वे मुक्त्ययोगादेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षे हीजत्रयमुक्तं जीवे-
 नापक्रमः परस्यैव समुत्पाद्यश्रुत्या जीवाभेदाभिधानं विज्ञाद्वशब्दश्चेति ।

जानीयात्” इति कर्तव्यवचनेन ब्रह्मेनोपसंहारादिज्ञानात्म्य एवेदं
 द्रष्टव्यत्वमिति, तदपि काशकृत्स्नोपेनैव दर्शनेन परिहरणीयं ।
 अपि च “यच्च हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति” इत्या-
 रम्भाविद्याविषये *तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विज्ञेयविज्ञानं प्रपञ्च्य
 “यच्च त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिनावि-
 द्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विज्ञेयविज्ञानस्याभावमभि-
 दधाति । पुनश्च विषयाभावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्क्य
 “विज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इत्याह । ततश्च विज्ञेयवि-
 ज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः स न
 भूतपूर्वगत्या कर्तव्यवचनेन त्वया निर्दिष्ट इति गम्यते । दर्शितन्तु
 पुरस्तात् काशकृत्स्नीयस्य† मतस्य श्रुतिमत्त्वं, अतश्च विज्ञाना-

तत्राद्यं बीजं चिसूत्र्या निरस्तं, सम्प्रति द्वितीयमनूद्य तयैव निराचष्टे ।
 यदप्युक्तमित्यादिना । आत्मज्ञानात् सर्वज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तत्र हेतु-
 रिदं सर्वं यदयमात्मैव्यतिरेक उक्तस्तस्य प्रतिपादनात्तदेव प्रति-
 ज्ञातमुपपादितमिति योजना । एकस्मात् प्रसवो यस्य एकस्मिन्
 प्रलयो यस्य तद्भावादित्यर्थः । समुत्थानमभेदाभिधानमिति यावत् ।
 जन्मनाशावुक्तौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति । ननु इत्यादिना ।
 मृतस्य संज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मां मोहितवानसि ज्ञानरूपस्या-
 त्मनो ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मैत्रेयोक्तो मुनिराह । न वा अरे
 इति । मोहं मोहकरं वाक्यं, अविनाशी नाशहेतुशून्यः, अत उच्छि-
 त्तिधर्मा नाशवाञ्छ भवतीति अनुच्छित्तिधर्मैत्यर्थः । तृतीयं बीजं तृती-
 येन मतेनैव निरसनीयमित्याह । यदपीत्यादिना । आद्यमतद्वये
 सत्यभेदाङ्गीकारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः काशकृत्स्नस्य मते त्वत्त्वनाभे-
 दादिज्ञानस्य कारकाभावात् स युक्त इति श्रुत्यनुसारित्वात्तन्मते

* तस्यैवेति वर्षे० का० पु० नास्ति । † पश्यस्यति वर्षे० का० पु० पाठः ।

तत्परम्यात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधि-
निमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः सर्वैर्वेदान्तवादि-
भिरभ्युपगन्तव्यः, सदेव सोम्येदमद्य आसीत्, एकमेवाद्वितीयं,
आत्मेवेदं सर्वं, ब्रह्मेवेदं सर्वं, इदं सर्वं यदयमात्मा, नान्योऽ-
तोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टृ इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः, स्मृति-
भ्यश्च “धासुदेवः सर्वमिदं” “क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वक्षे-
त्रेषु भारत । समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्” ।
इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च “अन्योऽप्यवन्योऽहम-
स्मीति *न स वेद मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति”
इत्येवंजातीयकात् । “स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरो-

मनःकल्पितं विज्ञादृतं मुक्ते ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वगत्योक्तमिति परि-
हरणीयमित्यर्थः । किञ्च पूर्वापरपर्यालोचनया वाक्यस्य मुक्तात्मपर-
त्वावगमात् विज्ञादृतं कल्पितमेवानूद्यते इति † न तस्मिन्नेन जीवपर-
त्वमित्यह । अपि चेति । आर्षेषु पक्षेषु काशकृत्स्नपक्षस्यैवादेयत्वे
किं वीजं तदाह । दर्शितमिति । अतश्च, श्रुतिमत्त्वाच्च । पुनरपि
श्रुतिस्मृतिमत्त्वमाह । सदेवेत्यादिना । हेतूनां भेदो न पारमार्थिक
इति प्रतिज्ञया सम्बन्धः । भेदाभेदपक्षे जीवस्य जन्मादिविकारवत्त्वा-
त्तन्निवृत्ते न स्यादित्याह । स वा एष इति । भेदस्य सत्यत्वे तत्प्रम-
या बाधादहं ब्रह्मेति निर्बाधं ज्ञानं न स्यादित्याह । अन्यथा चेति ।
अभेदस्यापि सत्त्वात् प्रमेयाशङ्क्य भेदाभेदयोर्विरोधात् संशयः स्या-
दित्याह । सुनिश्चितोऽतः । मास्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह । निरय-
वादीमिति । अहं ब्रह्मेत्यबाधितनिश्चयस्यैव प्रोक्तादिनिवर्तकत्वमित्यत्र
कृतमप्याह । स्थिते आत्यन्तिकैकत्वे हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति न

* न स वेद यथा पशुरिति वर्ष० का० बु० पाठः । † नेति सो० २ पु० आक्षि ।

ऽमृतोऽभयो ब्रह्मेति चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात्, अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षाणिवर्तकमात्मविषयं इध्यते, “वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था” इति च “श्रुतेः, “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इति च स्थितप्रज्ञ-स्वचणस्मृतेश्च । स्थिते च चेन्नज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने चेन्नज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात् चेन्नज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं चेन्नज्ञाङ्गिन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयोऽयं निर्वन्धो निरर्थकः । एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयत इति, न हि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद-

भेदाभेदशेरिति भावः । ननु जीवपरमात्मानौ स्तौ भिन्नौ अपर्यायनामवत्त्वात् स्तम्भकुम्भवदित्यत आह । स्थिते चेति । कथं तर्ह्यपर्यायनामभेद इत्याशङ्क्य जीवत्वेश्वरत्वादिनिमित्तभेदादित्याह । एको हीति । किञ्च विद्यातत्त्वबुद्धिरूपायां गुहायां स्थितो जीवो भवति तस्यामेव ब्रह्म निहितमिति श्रुतेः । स्थानैक्याज्जीव एव ब्रह्मेत्याह । न हीति । काश्चिदेवैकामिति जीवस्थानादन्यामित्यर्थः । नन्वेकस्यां गुहायां द्वौ किं न स्यातामित्यत आह । न चेति । खड्गुरेव प्रवेशेन जीवत्वान्न भेदः । नन्वत्यन्ताभेदे जीवस्य स्पष्टभागात् ब्रह्मापि स्पष्टं स्यादतः स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यां तयोर्भेद इति चेन्न दर्पणे प्रतिविम्बस्य स्फुटत्वेऽपि विम्बस्यास्फुटत्ववत् कल्पितभेदेन विबुद्धधर्मव्यवस्थोपपत्तेः । सत्यभेदे येषामाग्रहस्तेषां दोषमाह । ये त्विति । सोऽयमिति वक्तृत्वमसौ-त्त्वकार्यकारणव्यवस्थसामानाधिकरण्यादत्यन्ताभेदो वेदान्तार्थस्तद्वाध एव निश्चयससाधनं तस्य बाधा न युक्त इत्यर्थः । किञ्च भेदाभेदवादिनो ज्ञानकर्मभ्यां कृतकं मोक्षं कल्पयन्ति, तत्रानित्यत्वं दोषः । यत्तु कृत-

निहितं गुहायामिति काच्चिदेवैकां गुह्यामधिकृत्यैतदुक्तं, न च ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति अष्टुरेव प्रवेशश्रवणात्, ये तु निर्वन्धं कुर्वन्ति वेदान्ताद्यं बाधसानां श्रेयोद्वारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते कृतमवित्यस्य मोक्षं कल्पयन्ति न्यायेन च न सङ्गच्छन्त इति ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

यथाभ्युदयहेतुत्वात् धर्मो जिज्ञास्य एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्मापि जिज्ञास्यमित्युक्तं, ब्रह्म च जन्माद्यस्य यत इति खचितं। तच्च खचणं घटरूपकादीनां मृतसुवर्णादिवत् प्रकृतित्वे कुलासुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानं इत्यतो

कमपि नित्यमिति तच्च यत् क्रियासाध्यं तदनित्यमिति न्यायबाधितं। अस्माकन्वनर्थध्वंसस्य ज्ञानसाध्यत्वान्नित्यमुक्तात्ममात्रत्वाच्च नानित्यत्व-
दोष इति भावः, तस्मान्नैवेयीवाच्यायं प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं।

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा। लक्ष्यसूत्रेणास्य सकृतिं वक्तुं वृत्तं स्मारयति। यथेति। तत्र हि ब्रह्मणो बुद्धिस्थित्वार्थं सामान्यतो जगत्कारणत्वं लक्ष्यमुक्तं तेन बुद्धिस्थे ब्रह्मणि कर्तृत्ववेदान्तसमन्वयं प्रतिपाद्य तत्कारणत्वं किं कर्तृत्वमात्रमुत प्रकृतित्वकर्तृत्वोभयरूपमिति विशेषजिज्ञासायाभिदमारभ्यते, तथा च सामान्यज्ञानस्य विशेषचिन्ताहेतुत्वात्तेनास्य सम्पत्तिः। यद्यपि तदानन्तर्यमस्य युक्तं तथापि निश्चिततात्पर्यैर्वेदान्तेः कर्तृमात्रेश्वरमतनिरासः सुकर इति समन्वयान्ते इदं लिखितं। लक्ष्यसूत्रस्याध्यायादिसङ्गतत्वादस्याप्यध्यायादिसङ्कतिः। पूर्वत्र सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वादावस्य जीवपरत्वं निरस्तं तदयुक्तं

भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केवलं स्यादिति प्रतिभाति, कस्मात्, ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते “स ईक्षाश्रुते,” “स प्राणमसृजत” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकश्च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टं, अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा । स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रामयितुं । ईश्वरत्वप्रसिद्धेऽपि ईश्वराणां हि राजवैखतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुं । कार्यश्चेदं जगत्सावयवमचेतनमण्डूदश्च दृश्यते, कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं । कार्यकारणयोः साहचर्यदर्शनात् ब्रह्म चानेवंलक्षणमवगम्यते । “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनं” इत्यादिश्रुतिभ्यः । पारिशेष्याद्ब्रह्म-

कर्तृपादानयोर्भेदेन प्रतिज्ञाया गौलत्वादित्याक्षिपति । तत्र निमित्तेत्यादिना । पूर्वोक्तप्रपञ्चयोर्देतादैतिसिद्धिः फलं । ईक्षापूर्वकेति ईक्षणाश्रुत्या कर्तृत्वं निश्चितं, तथा च ब्रह्म न प्रकृतिः कर्तृत्वात्, यो यत्कर्ता स तत्प्रकृतिर्न यथा घटककर्ता कुलाल इत्यर्थः । जगत् भिन्नकर्तृपादानकं कार्यत्वात् घटवदित्याह । अनेकेति । ब्रह्म नोपादानमेश्वरत्वात् राजादिवदित्याह । ईश्वरत्वेति । जगत्प्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्, यदित्यं तत्तथा कुलालविलक्षणघटवदित्याह । कार्यश्चेति । निष्कलं निरवयवं, निष्क्रियमचलं, शान्तमपरिवर्त्यामि, विरवयवं निरस्तसमस्तदोषं, तत्र हेतुः निरञ्जनमिति ।

णोऽन्यदुपादानकारणमशुद्धाद्विगुणकं स्यतिप्रसिद्धम् । तथ्यं
 ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति, एवं प्राप्ते
 ब्रूमः । प्रकृतिस्य उपादानकारणस्य ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं नि-
 मित्तकारणस्य न केवलं निमित्तकारणमेव, कस्मात्, प्रति-
 ज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नो-
 परुध्येते । प्रतिज्ञा तावत् “उत तमादेशमप्राचो येनाश्रुतं
 श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं” इति, तत्र चैकेन
 विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते,
 तद्योपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति उपादानका-
 रणव्यतिरेकात् कार्यस्य, निमित्तकारणादव्यतिरेकस्य कार्यस्य
 नास्ति, लोके तच्छ्रुतः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि
 “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्समं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं
 विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं” इत्युपादानकारणगोचर
 एवान्नायते, तथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्या-

अज्ञानतुल्यतमः अन्यमित्यर्थः, तर्हि जगतः सदृशोपादानं किमित्यत
 आह । परिशेष्यादिति । ब्रह्मनिषेधे प्रधानं परिशिष्यत इत्यभि-
 मन्यमानः सिद्धान्तयति । प्रकृतिश्चेति । चकाराभिहितत्वग्रहः । एव-
 मुभयरूपे कारणत्वे तयोरबाधो भवतीत्याह । एवमिति । कर्तृ-
 ज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह । निमित्तकारणाद-
 व्यतिरेकस्त्विति । मृदादीनामुपादानानां दृष्टान्तत्वाद्वाच्यं नित्यस्य ब्र-
 ह्म उपादानत्वं वाच्यमित्याह । दृष्टान्तोऽपीति । वागारम्भं नाममात्रं
 विकारो न ब्रह्मत्वोऽस्तीति । सत्यकारणज्ञानादिकारणज्ञानं युक्तमि-

देकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्णायमं विज्ञातं स्यादिति च । तथान्यत्रापि “कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति प्रतिज्ञा, यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्तीति दृष्टान्तः, तथा “आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं” इति प्रतिज्ञा, स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न वा-
ह्यान् शब्दान् शङ्कुयात् ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दु-
भ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इति दृष्टान्तः । एवं यथामन्त्रं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येत्यौ । यत इतीयमपि पञ्चमी “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यत्र जनिकर्तुः प्रकृतिरिति विशेषस्मरणात् प्रकृतिलक्षण एवा-
पादाने द्रष्टव्या, निमित्ततन्वधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्त-
व्यं । यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलाल-

त्यर्थः । गतिसामान्यार्थं मुण्डकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह । तथान्य-
त्रापीति । दृष्टदारण्यकेऽपि तावाह । तथात्मनेति । घटः स्फुरतीत्यनु-
गतस्फुरणं प्रकृतिस्तदतिरेकेण विकारा न सन्तीति सोऽयमर्थः यथा
स्फुटः स्यात् तथा दृष्टान्तः स उच्यते । हन्यमानदुन्दुभिर्जन्याशब्द-
सामान्यादाह्यान् विशेषशब्दान् सामान्यग्रहणतिरेकेण पृथक् ग्रहीतुं
श्रुता न शङ्कुयात्, सामान्यस्य तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातः शब्दविशेषो
गृहीतो भवति, तस्य वा ग्रहणेन तदवान्तरविशेषशब्दो गृहीतो
भवति, अतः शब्दसामान्यग्रहणयाह्या विशेषाः सामान्ये कल्पिताः
तददात्मभानभास्यघटादय आत्मनि कल्पिता इत्यर्थः । प्रतिज्ञा-
दृष्टान्तानुरोधाद्विज्ञाद्भ्रमः प्रकृतित्वमुक्त्वा पञ्चमीश्रव्याप्याह ।
यत इति । यतो वा इत्यत्र श्रुतौ यत इति पञ्चमी प्रकृतौ द्रष्टव्येति-

सुवर्णकारादीनधिष्ठातृनपेक्ष्य प्रवर्तते, नैवं ब्रह्मण उपादान-
कारणस्य स्वतोऽन्योऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति, प्रागुत्पत्तेरेक-
तीयमित्यवधारणात्, अधिष्ठात्रन्तराभावेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्ता-
नुपरोधादेर्वादितां वेदितव्यः । अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्य-
स्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासम्भवात्
प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात्, तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावा-
दात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वं । कुतश्चा-
त्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे ॥

अभिधोपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिधोपदेशात्मात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति “सोऽकाम-
यत बह्व स्यां प्रजायेय” इति “तदैक्षत बह्व स्यां प्रजायेय” इति
च । तत्राभिधानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तृति गम्यते ।
बह्वस्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् बह्वभवनाभिधानस्य प्रकृति-
रित्यपि गम्यते ॥

न्ययः । जनिकर्तुर्न जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरुपादानसंज्ञिका भव-
तीति सूत्रार्थः । संज्ञायाः फलं “अपादाने पञ्चमी” [पा०२।१।२८] इति
सूत्रात् प्रकृतौ पञ्चमीलाभः । एवं ब्रह्मणः प्रकृतित्वं प्रसाध्य कर्तृत्वं
साधयति । निमित्तत्वमिति । ब्रह्म स्वातिरिक्तकर्षाधिष्ठेयं प्रकृतित्वा-
न्मृदादिवादिद्विधाद्यनुमानानामागमबाधमाह । प्रागुत्पत्तेरिति । जग-
त्कर्तृ ब्रह्मैवेत्यत्रापि सूत्रं योजयति । अधिष्ठात्रन्तरेति ॥

एकस्याभयरूपप्रकरणत्वमविरुद्धमिति सूत्रचतुष्टयेन साधयति ।
कुतश्चेत्यादिना । अभिध्या ह्यधिसङ्ख्यः ॥

साक्षाच्चोभयान्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युपगमः इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं सा-
क्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रलयप्रभवावाप्तायेते “सर्वाणि
ह वा इमानि भूतान्याकांशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्र-
त्यक्षं यस्मि” इति । यद्वि यस्मात् प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते
तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं, यथा ग्रीहियवादीनां पृथिवी ।
साक्षादिति सोपादानान्तरानुपादानं सूचयत्याकांशादेवेति ।
प्रत्यक्षमयश्च नोपादानादन्यच्च कार्यस्य दृष्टः ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायां “तदात्मनः
स्वयमकुरुत” इति आत्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति, आत्मा-
नमिति कर्मत्वं स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वं । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य
वतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमानत्वं शक्यं सम्पादयितुं,

अभ्युपगमो हेतुनारः । आकांशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरा-
नुपादानयद्वयं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना ॥

आत्मसम्बन्धिनी कृतिः आत्मकृतिः, सम्बन्धस्यात्मनः कृतिं प्रति विव-
यत्वमाश्रयत्वञ्च । ननु कृतेराश्रयः सिद्धो भवति विषयस्तु साध्यः ।
एकसोभयं विबुद्धमित्याशङ्कते । कथं पुनरिति । यथा मृदः साध्य-
परिणामाभावेन कृतिविषयत्वं तददात्मन इत्याह । परिणामादिति ।
आत्मा नमित्यविरोध इति शेषः । सिद्धस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह ।
विकारात्मनेति । ननु ब्रह्मण्य आत्मानमिति द्वितीयया कार्या-
त्मना साध्यत्वश्रुत्याऽस्तु प्रकृतित्वं कर्ता त्वन्येऽस्त्वित्यत आह । स्वय-

परिणामादिति ब्रूमः, पूर्वसिद्धोऽपि हि सत्तात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति । विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः, स्वयमिति च विशेषणात् निमित्तान्तरानपेक्षत्वंमपि प्रतीयते । परिणामादिति वा पृथक् सूत्रं, तस्यैषोऽर्थः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मनायं परिणामः सामानाधिकरण्येनास्मायते “सच्च त्वच्चाभवन्निरुक्तञ्चानिरुक्तं च” इत्यादिनेति ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मयोनिरित्यपि पठ्यते, वेदान्तेषु “कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्म योनिं” इति “यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इति च । योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामिति । स्त्रीयोनैर-

मिति चेति । ब्रह्मणः कृतिकर्मत्वोपपादनाय परिणामादिति यदं व्याख्यायान्यथापि व्याचष्टे । पृथक् सूत्रमिति । मृद्घट इति बहुलं सच त्वच्चेति परिणामसामानाधिकरण्यश्रुतेः ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यर्थः । सत्त्वत्वात् भूतत्रयं, तत्त्वरोत्तं भूतद्वयं, निरुक्तं वक्तुं शक्यं घटादि, अनिरुक्तं वक्तुमशक्यं कपोतरूपादिकं च ब्रह्मैवाभवदित्यर्थः ॥

अत्र सूत्रे परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः न तु स्रष्टव्यकार्यात्मपरिणामपरः । तदनन्त्यत्वमिति विवर्तवादस्य बल्यमाशङ्क्यात् योनिशब्दाच्च प्रकृतित्वमित्याह । योनिश्चेति । कर्तारं क्रियाशक्तिमन्तं, ईशं नियन्तारं, पुरुषं प्रत्यक्षं, ब्रह्म पूर्णं, योनिं प्रकृतिं, धीरा ध्यानेन पश्यन्तीत्यर्थः । नन्वनुपादानेऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह । स्त्रीयोनेरिति । श्रोणितमवयवशब्दार्थः । योनिशब्दस्य स्थानमप्यर्थो भवति

यस्यैवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वं । कश्चित्स्थान-
वचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः, योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारोति
वाक्यशेषात्, तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते “यथोर्णनाभिः सृ-
जते गृह्णते च” इत्येवंजातीयकात् । तदेवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः
प्रसिद्धं । यत्पुनरिदमुक्तं ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणत्वेव
कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेऽप्यित्यादि तत्प्रत्युच्यते, न
लोकवदिह भवितव्यं, न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः * शब्दगम्यत्वात्त्व-
स्थार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यं, शब्दसंचितुरीश्वरस्य प्रकृ-
तित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम, पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण †प्रतिव-
क्ष्यामः ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः

सोऽत्र भूतयोन्यादिशब्दैर्न याह्यः, उर्णनाभ्यादिप्रकृतदृष्टान्तवाक्यशेष
विरोधादित्याह । कश्चिदिति । हे इन्द्र ते तव निषदे उपवेशनाय
योनिः स्थानं मया अकारि कृतमित्यर्थः । पूर्वपक्षोक्तानुमानान् ब्रह्म-
द्यागमबाधमाह । यत्पुनरित्यादिना । नमनुमानस्य अत्यनपेक्षत्वात्
तथा बाध इत्यत आह । न हीति । जगत्कर्ता पक्षः अत्यैव सिद्धति,
या कृतिः सा शरीरजन्येति शान्तिविरोधेन नित्यकृतिमतोऽनुमाना-
सम्भवादतः श्रौतमीश्वरं पक्षोक्त्यानुपादानत्वसाधने भवत्ववोपजीयया
प्रकृतित्वबोधकश्रुत्या बाध इत्यर्थः । यदुक्तं विलक्षणत्वाद्ब्रह्मणो न
जगदुपादानत्वमिति तत्राह । पुनश्चेति । न विलक्षणत्वादित्यारभ्ये-
त्यर्थः । अत उभयरूपं कारणत्वं ब्रह्मणो लक्ष्यमिति सिद्धं ॥

एतेन सर्वे व्याख्याताः । अस्याधिकरणस्य तात्पर्यं वक्तुं इत्तमनु-

* शब्दगम्यत्वान्तेति वर्थः का० पु० पाठः † प्रतिपादयिष्याम इति वर्थः ।

पुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचि-
 क्षिप्त्वाभासाणि वेदान्तेष्वापातेन मन्दमतीन् प्रतिभान्तीति ।
 स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात् प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य
 देवत्वप्रसङ्गतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूचकारैः स्वग्रन्थेष्वश्रितः तेन तत्प्र-
 तिषेधे एव यत्नोऽतीव कृतो नाष्वादिकारणवादप्रतिषेधे । तेऽपि
 तु अशङ्ककारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात् प्रतिषेद्धव्याः, तेषामभ्युपो-
 द्बलकं वैदिकं किञ्चिन्निष्प्रमापातेन मन्दमतीन् प्रतिभायादि-
 ति, अतः प्रधानमसन्ननिवर्हणन्यायेनातिदिशति, एतेन प्रधानका-
 रणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽष्वादिकारणवादा अपि
 तिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः । तेषामपि प्रधानवदश्च

वदति । ईक्षतेरिति । प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे हेतूनाह ।
 तस्य हीत्यादिना । तर्ह्येषादिवादा उपेक्षणीया दुर्बलत्वादित्यत आह ।
 तेऽपि त्विति । निर्मूलान्ते कथं प्रतिपत्ता इत्यत आह । तेषामिति ।
 तथा हि ह्यान्दोग्ये जगत्कारणत्वज्ञापनार्थं पिता पुत्रमुवाच । आसां
 वटधानानां मध्ये एकां भिन्नीति भिक्षा भगव इत्युवाच पुत्रः, पुनः
 पिता किमत्र पश्यसीत्युक्ते न किञ्चन भगव इत्याह । तत्र पित्राऽणि-
 मानं न पश्यसीत्युक्तं, तथा च न किञ्चनशब्दाच्छून्यत्वभाववादो प्रती-
 येते, अणुशब्दात् परमाणुवाद इति, एवमसदेवेदमय आसीदणो-
 रणीयानित्यादि निष्प्रं द्रष्टव्यं । अत्राण्वादिवदाः श्रौता न वेति सं-
 शये सत्यपद एवादिशब्दबलाच्छ्रौता इति प्राप्तेऽतिदिशति । एतेनेति ।
 अस्यातिदेशत्वान्न पृथक् सङ्गत्वाद्यपेक्षा न किञ्चनासङ्गद्वयोः प्रत्य-
 खाद्योग्यवस्तुपरत्वादणुशब्दस्य सूक्ष्माभिप्रायत्वादशब्दत्वं, तेषां वा-

त्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति । व्याख्याता व्याख्याता इति० पदा-
भ्यासेऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ।

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्गोविन्दपूज्यपाद-
शिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः
समाप्तः ॥ • ॥

॥ • ॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ * ॥

दानां प्रधानवादवदश्रौतत्वं, ब्रह्मकारणश्रुतिबाधितत्वञ्च, तस्माद्ब्रह्मैव
परमकारणं, तस्मिन्नेव सर्वेषां वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धं ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीगोविन्दानन्द-भगव-
त्पादकृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ * ॥

॥ * ॥ अध्यायस्य समाप्तः ॥ * ॥

सवित्प्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानु-
पपत्तेः । अपि चाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यवेद्याज्ञा-
नात्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिषेधकारणवर्जितमोक्षमर्थः । मन्त्रो
चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनैपेक्षतामनावरणज्ञानंताच्च दर्शयतः ।

“न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते

न तत् समस्याभ्यधिकञ्च दृश्यते ।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” ॥ इति ॥

“अपाणिपादो जवनो गृहीता

पश्यत्यचंचुः स गृह्णोत्यकर्णः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता

तमाङ्गरथं पुरुषं महान्तं” ॥ इति च ॥

ज्ञानवत् एव कर्तृत्वादीश्वरस्यापि ईदृजज्ञानकृत्नित्यज्ञानवत्वात् । न
च नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वनिर्व्वाहात् किमोक्षणेनेति वाच्यं । वाय्वादेरेव
शब्दवत्त्वसम्भवात् किमाकाशेनेत्यतिप्रसङ्गात् । अतः श्रुतत्वादायादि-
कारणत्वेनाकाशवदैक्षतेत्यागन्तुकत्वेन श्रुतमीक्ष्यमाकाशादिहेतुत्वे-
नाङ्गीकार्यमित्यङ्गं । अव्याकृतं सूक्ष्मात्मना स्थितं व्याकृतं सूक्ष्मीकृतंमिष्टे
इत्यर्थः । अव्याकृतकार्योपरतचेतन्यरूपेक्षस्य कर्मज्ञानपेक्षत्वेऽपि
वृत्तिरूपेक्षस्य कारणं वाच्यमित्याशङ्क्याह ॥ अपि चाविद्यादिमत
इति ॥ यथैकस्य ज्ञानं तथा न्यस्यापीति नियमाभावाभ्यायिनोऽशरीर-
स्यापि अन्येक्ष्यकारकत्वमिति भावः । ननु यत् अन्यज्ञानं तत् शरीर-
साध्यमिति व्याप्तिरस्तीत्याशङ्क्य श्रुतिबाधमाह ॥ मन्त्रो चेति । कार्यं
शरीरं । करणमिन्द्रियं । अस्मेश्वरस्य शक्तिर्माया स्वकार्यप्रेक्षया परा-
विश्वत्रकार्यकारितादिविद्या सा त्वेतिह्यमात्रसिद्धा न प्रमाजसिद्धे-

ननु नास्ति तावज्ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी
 “नान्योनोऽस्ति दृष्टा नान्योनोऽस्ति विज्ञाता” इति श्रुतेः । तत्र कि-
 मिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा जानोत्यत्तिर्नेश्वरस्येति ?
 अत्राच्यते । सत्यं नेश्वरादन्यः संसारीः तथापि देहादिसङ्गा-
 तोपाधिसम्बन्ध इत्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसम्बन्ध इव
 व्यासः, तत्कृतस्य शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो घटच्छिद्रं
 करकादिच्छिद्रमित्यादि राकागायतिरेकेऽपि, तत्कृता चा-
 काशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा ; तथेहापि देहादिस-
 ङ्गातोपाधिसम्बन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः । दृश्यते
 चात्मन एव सतो देहादिसङ्गाते अनात्मिन्यात्मत्वाभिनिवेशो

तथाह ॥ श्रूयत इति ॥ ज्ञानरूपेण बलेन या दृष्टिक्रिया सा स्वाभाविकी
 अनादिमायात्मकत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्य चैतन्यस्य बलं मायादृष्टिप्रतिवि-
 म्बितत्वेन स्फुटत्वं तस्य क्रियानामविम्बत्वेन ब्रह्मणो जनकता ज्ञातता
 स्वाभाविकीति वार्थः ॥ अपाणिरपि ग्रहाता । अपादोऽपि जवनः ॥
 ईश्वरस्य स्वकार्ये लौकिकहेत्वपेक्षा नास्तीति भावः । अग्न्यमनादिं
 पुरुषं अनन्तं महान्तं विभुमित्यर्थः । अपसिद्धान्तं शङ्कते ॥ नन्विति ॥
 ज्ञाने प्रतिबन्धकारणान्यविद्यारागादीनि श्रुतावत ईश्वरादन्यो ना-
 स्तीत्यन्वयः । औपाधिकस्य जीवेश्वरभेदस्य मयोक्तत्वाद्वापसिद्धान्त
 इत्याह ॥ अत्रोक्त इति ॥ तत्कृत उपाधिसम्बन्धकृतः शब्दतज्जन्य-
 प्रत्ययरूपो व्यवहारः, असङ्कीर्ण इति शेषः । अत्यतिरेके कथमसङ्कर-
 तत्वाह ॥ तत्कृता चेति ॥ उपाधिसम्बन्धकृत्यर्थः, देहादिसम्बन्धस्य हेतु-
 रविवेकोऽनाद्यविद्यातया कृत इत्यर्थः । अविद्यायां हि प्रतिविम्बो जीवः,
 विम्बचैतन्यमीश्वर इतिभेदोऽविद्याधीनसत्ताकः । अनादिभेदस्य कार्य-
 त्वायोगात् । कार्यबुद्ध्यादिकृतप्रमादादिभेदस्य कार्य एवेति विवेकः ।
 नन्वखण्डस्य प्रकाशात्मनि कथमविवेकः तत्राह ॥ दृश्यते चेति ॥ वस्तुतो

मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्वेण, मति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्ष-
मीक्षित्वमुपपन्नं संसारिणः । यदपुं प्रधानस्यानेकात्मकत्वात्
सृष्टादिवत् कारणत्वेपपत्तिर्नामं हतस्य ब्रह्मण इति तत् प्रधा-
नस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तं ? यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कार-
णत्वं निर्वोक्तं शक्यते न प्रधानादीनां तथा प्रपञ्चयिष्यते न वि-
लक्षणत्वादस्य इत्येवमादिना । अत्राह । यदुक्तं, नाचेतनं प्रधानं
जगत्कारणमीक्षित्वश्रवणादिति, तदन्यथाप्युपपद्यते । अचेत-
नेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् प्रत्यामन्नपतनतां कूलस्थालक्ष्य
कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टस्तदचे-
तनेऽपि प्रधाने प्रत्यामन्नमर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति तदैव
तेति । यथा लोके कश्चिचेतनः स्नात्वा भुक्त्वा चापराङ्मे यामं
रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वा अनन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते,

देहादिभिन्नस्वप्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽहमिति अमो दृष्टत्वाद्-
रपङ्गवः । स च मिथ्याबुद्ध्या मीयत इति मिथ्याबुद्धिमात्रेण भ्रान्ति-
सिद्धाज्ञानेन कल्पित इति चकारार्थः । यदोक्तमिथ्याबुद्धौ लोकानुभ-
वमाह, दृश्यते चेति इत्थं भावे तृतीया । भ्रान्त्यात्मना दृश्यत इत्यर्थः ।
पूर्वपूर्वभ्रान्तिमात्रेण दृश्यते न च प्रमेयतयेति वार्थः । कूटस्थस्यापि
मायिकं कारणत्वं युक्तमित्याह ॥ यथा त्विति ॥ यत्त्ववेद्यशब्दशक्तिय-
हायोग इति तन्न । सत्यादिपदानामबाधिताद्यर्थेषु लोकानुगतशक्ति-
कानां वाच्येकदेशत्वेनापस्थिताखण्डब्रह्मलक्षकत्वादिति स्थितं । सम्प्रत्युत्तर-
सूत्रे ब्रह्म निरस्याशङ्कामाह ॥ अत्राहति ॥ अन्यथापि अचेतनत्वेऽपि ननु
प्रधानस्य चेतनेन किं साम्यं येन गौशमीक्ष्यमिति । तत्राह ॥ यथेति ॥
नियतक्रमवत् कार्यकारित्वं साम्यमित्यर्थः । उपचारप्राये वचनादिति
गौशार्थप्रचूर्णं प्रकरणे समासतादित्यर्थः । अमेजसोद्दिवाचेतने सति
गौशो इक्षतिरिति चेत्, न, आत्मशब्दात् सतचेतनत्वनिश्चयादिति सूत्रा-

तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते तस्माच्चे-
तनवदपचर्यते । कस्मात् पुनः कारणात् विहाय मुख्यमोक्षित-
त्वमौपचारिकं कल्पते? “तत्तेज ऐक्षत” “ता आप ऐक्षन्त” इति
चाक्षेतनयोरप्यज्ञसांश्चेतनवदपचारदर्शनात् । तस्मात् सत्-
कर्मकमपौच्यमौपचारिकमिति गम्यते । उपचारप्राये वचना-
दित्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते ॥

गौणश्वेनात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तस्मिन्नौपचारिकी ईक्ष-
तिः अज्ञेजमोक्षेति तदमत् । कस्मात् । आत्मशब्दात् । “सदेव
सोम्येदमय आसीत्” इत्युपक्रम्य “तदैक्षत” “तत्तेजोऽसृजत”
इति च तेजोऽवचानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदोक्षितं तानि च
तेजोऽवचानि देवताशब्देन परामृश्याह । “मेयं देवतैक्षत” “ह-
न्नाहमिमास्त्रिस्तो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामकं
व्याकरवाणि” इति । तच्च यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितं
कल्पेत तदेव प्रकृतत्वात् सेयं देवतेति परामृश्येत, न तदा देवता
जीवेनात्मशब्देनोभिदध्यत् । जीवो हि नाम चेतनः शरीरा-
ध्यक्षः प्राणानां धारयिता* प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च । स कथमचेत-
नस्य प्रधानस्य आत्मा भवेत्? आत्मा हि नामस्वरूपं, नाचेत-

र्यमाह ॥ यदुक्तमित्यादिना ॥ सा प्रकृता सच्छब्दवाच्या इयमित्तित्रो
देवता परीक्षा इहानीं भूतसृष्ट्यानन्तरं इमाः सृष्टास्त्रिस्तो जेऽ-

* सुप्रतिपुलके तत्प्रसिद्धेरिति वाङ् ।

नस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति; अत्र तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितं परिगृह्यते, तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते । तथा “स य एषोऽणिमैतदात्ममिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इत्यत्र स आत्मेति प्रकृतं सदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति चेतनस्य श्वेतकेतोरत्मात्वेनोपदिशति । अत्रेजसोस्तु विषयत्वात् अचेतनत्वं नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्, न चात्मशब्दवत् किञ्चिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवत् गौणमिति । तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितत्वं । सतस्त्वात्मशब्दात् न गौणमीक्षितत्वमित्युक्तं । अथोच्यतेऽचेतनेऽपि

वन्नरूपाः, परोक्षत्वाद्देवता इति द्वितीयावडवचनं, अनेन पूर्वकल्पानुभूतेन जीवेनात्मना समं स्वरूपेण ता अनुप्रविश्य तासां भोग्यत्वाय नाम च रूपस्य स्थूलं करिष्यामीत्युक्तित्यन्वयः । लौकिकप्रसिद्धे जीवप्राणधारण इति धातोर्जीवति प्राणान् धारयतीति निर्व्वचनाच्चेत्यर्थः । अत्र त्विति ॥ स्वपक्षे तु विम्बप्रतिविम्बयोर्लोके भेदस्य कल्पितत्वदर्शनाज्जीवो ब्रह्मणः सत आत्मेति युक्तमित्यर्थः । जीवस्य सत्त्वार्थं प्रत्यात्मशब्दात् सन्न प्रधानमित्युक्त्वा सतो जीवं प्रत्यात्मशब्दात् प्रधानमिति विधान्तरेण हेतुं व्याचष्टे ॥ तथेति ॥ स यः सदाख्य एषोऽणिमा परमसूक्ष्मः एतदात्मकमिदं सर्वं जगत् तत्सदेव सत्यं विंकारस्य मिथ्यात्वात्, सत्यदार्थः सर्वस्यात्मा हे श्वेतकेतो, त्वस्य नासि संसारी, किन्तु तदेव सदबाधितं सर्व्वात्मकं ब्रह्मासीति श्रुत्यर्थः ॥ इत्यत्रोपदिशति ॥ अतश्चेतनात्मकत्वात् सच्चेतनमेवेति वाक्यशेषः । यदुक्तमनेजसोरिव सत ईक्ष्यं गौणमिति तत्राह ॥ अनेजसोस्त्विति ॥ नामरूपयोर्व्याकरणं दृष्टिः । आदिपदान्नियमनं अनेजसोर्द्विविधयत्वात् दृष्ट्याद्विदम्यत्वाच्चाचेतनत्वमीक्ष्यस्य मुख्यत्वे बाधकमस्ति साधकञ्च नास्तीति हेतोर्युक्तमीक्ष्यस्य गौणत्वमिति योजना; चेतनवत् कार्यकारित्वं गुणः, तेज ऐक्ष्यत चेतनवत्

प्रधाने भवत्यात्मशब्दः आत्मनः सर्वार्थकारित्वात् यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि सृष्टे भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रमेव इति; प्रधानं हि पुरुषात्मनो भोगापवर्गा कुर्वदुपकरोति राज्ञ इव सृष्ट्यः सन्धिविग्रहादिषु वर्त्तमानः । अथैक एवात्मशब्दश्चेतना-
चेतनविषया भविष्यति भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात्,
यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः । तत्र कुत एत-
दात्मशब्दादीक्षतंगौणत्वं इत्यत उत्तरं पठति ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति “स आत्मा”
इति प्रकृतं मदणिमानमादाय “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति चेतनस्य
श्वेतकेतोर्भाक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य “आचार्यवान् पुरुषो
वेद” “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्यक्त्यते” इति
मोक्षोपदेशात् । यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदस्मीति
याहरोत् मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽस्मीति तदा विपरीतः

कार्यकारीत्यर्थः । यदा तेजःपदेन तद्विष्ठानं सङ्गच्छते तथा च
मुख्यमीक्षणमित्याह ॥ तथेति ॥ स्यादेतत् यदि सत ईक्ष्यं मुख्यं स्या-
त्तदेव कुत इत्यत आह ॥ सतस्त्विति ॥ गौणमुख्येतरानुत्पन्नाः संशयाभा-
वेन गौणप्रायपाठस्यानिश्चायकत्वादात्मशब्दाच्च सत ईक्ष्यं मुख्यमि-
त्यर्थः । आत्महितकारित्वगुणयोगादात्मशब्दोऽपि प्रधाने गात्र इति श-
ङ्कते ॥ अथेत्यादिना ॥ आत्मशब्दः प्रधानेऽपि मुख्यो नानार्थकत्वादित्याह ॥
अथ वेति ॥ नानार्थकत्वे दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥ अथैकज्योतिरिति श्रुत्या सह-
सदृशिकाक्षे क्रतौ ज्योतिर्लामे लोकप्रयोगादसौ च ज्योतिःशब्दो यथा
मुख्यसदृशदित्यर्थः । तस्मिन् सङ्गदर्शने निष्ठा अभेदज्ञानं यस्य स तन्नि-
ष्ठस्य मुक्तिश्रवणादिति सूत्रार्थमाह ॥ नेत्यादिना ॥ अतिः समन्वयसूत्रे
व्याख्याता । अनर्थार्थेक्युक्तं प्रपद्यति ॥ यदि चात्रस्येति ॥ कश्चित् किल

दिशास्तं पुरुषस्यानर्थाद्येत्यप्रमाणं स्यात्; न तु निर्दोषशास्तं
 अप्रमाणं कल्पयितुं युक्तं । यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेत-
 नमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत् प्रमाणभूतं शास्तं, स अद्विधानत-
 यान्धगोलाङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्व्यतिरि-
 क्तज्ञात्मानं न प्रतिपद्येत्, तथा सति पुरुषार्थादिदन्येतानर्थस्य
 च्छेत् । तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिमाधनं यथा-
 भूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि “स आत्मा” “तत्त्वमसि श्वेत-
 केतो” इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तं । एवञ्च
 सति तत्तत्परशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसम्बन्धस्य मोक्षोपदेश
 उपपद्यते । अन्यथा हि अमुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे अहमुक्थ-
 मस्मीति विद्यादितिवत् सम्पन्नात्रमिदमनित्यफलं स्यात् । तत्र
 मोक्षोपदेशो नापपद्येत; तस्मान्न सदणिमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वं,
 भूत्ये तु स्वाभिभूत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो
 समात्मा भद्रफल, इति । अपि च क्वचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति

दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमन्त्रं स्वबन्धुनगरं जिगमिषुं बभासे कि-
 मत्रायुष्यता दुःखितेन स्वीयत इति । स चान्धः सुखवाङ्गीमाकर्ण्य तमांस्तं
 मत्तोवाच । अहो मद्भागधेयं यदत्र भवान् मां दीनं स्वाभीष्टनगर-
 प्राप्त्यसमर्थं भाषत इति । स च विप्रलिप्तु ईष्टगोयुवनमानीय तदीय-
 लाङ्गूलं अन्धं ग्राहयामास, उपदिदेश च एनमन्त्रं एष गोयुवा त्वां
 नगरं नेष्यति, नै त्वज लाङ्गूलमिति । स चान्धः अङ्गानुसया तदत्यजन्
 स्वाभीष्टमप्राप्त्यनर्थपरम्परां प्राप्तः, तेन न्यायेनैतत्पर्यः ॥ तथा सतीति ॥
 आत्मज्ञानाभावे सति विज्ञन्येत मोक्षं न प्राप्नुयात् प्रत्युतानर्थसंसारश्च
 प्राप्नुयादित्यर्थः । ननु जीवस्य प्रधानैक्यसम्पदुपासनार्थमिदं वाक्यम-
 स्त्विति तत्राह ॥ एवञ्च सतीति ॥ अबाधितात्मप्रमायां सत्यामित्यर्थः ।

नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणीकल्पनाऽन्याया सर्व्ववान्नाश्वास-
प्रमङ्गात् । यत्तूक्तं चेतनाचतनयोः साधारण आत्मशब्दः कतु-
ज्वलनयोरिव ज्योतिःशब्दः इति, तन्न, अनेकार्थत्वस्यान्याय्य-
त्वात् । तस्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचारा-
द्वृत्तादिषु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च, साधारणत्वेऽप्यात्म-
शब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किञ्चिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतर-
वृत्तिता निर्द्धारयितुं शक्यते । न चाचाचेतनस्य निश्चायकं
किञ्चित् कारणमस्ति प्रकृतन्तु मदीचिद मन्निहितश्च चेतनः श्वे-
तकेतुः, न हि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा सम्भवतीत्यवो-
चाम । तस्माच्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निश्चीयते, ज्यो-
तिःशब्देऽपि लौकिकेन प्रयोगेन ज्वलन एव रूढः अर्थवाद-
कल्पितेन तु ज्वलनमादृश्येन कृतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः ।
अथवा पूर्व्वसूत्र एवात्मशब्दं निरस्तसमस्तगौणत्वसाधारणत्वा-

कस्यापि दारोपितचोरत्वस्य सत्येन तप्तं परशुं गृह्णतो मोक्षो दृष्टः
तददृष्टान्तेन सत्ये तत्तन्निष्पन्नमिदमित्यभिसन्निमतः मोक्षो यथा सत्या-
भिसन्त्यः तत्परशुं गृह्णाति तं न दह्यते अथ मुच्यत इति श्रुत्योप-
दिष्टः स उपदेशः सम्प्रतपस्ते न युक्त इत्याह ॥ अन्यथेति ॥ देहमुत्थाप-
यतीत्यर्थं प्राणस्तस्मान्मोक्षोपदेशान्मुख्ये सम्भवति गौणत्वस्यान्याय्य-
त्वाच्चात्मशब्दः सति मुख्य इत्याह ॥ अपि चेति ॥ कचिद्व्युत्थादौ सर्व्व-
त्राहमात्मेत्यत्रापि मुख्य आत्मशब्दे न स्यादित्यर्थः । चेतनत्वोपचारात्
भूतादिषु सर्व्वत्र चेतन्यतादात्म्यादित्यर्थः आत्मशब्दश्चेतनस्यैवासाधारण्य
इत्युक्तं । अस्तु वा अव्यापिवस्तूनां साधारण्यः तथापि तस्यात्र श्रुतौ प्रधा-
नपरत्वेऽपि निश्चायकाभावात् प्रधानवृत्तित्वेन्याह ॥ साधारण्यत्वेऽपीति ॥
चेतनवाचित्वे तु प्रकरणं श्वेतकेतुपदश्च निश्चायकमस्तीत्याह ॥ प्रकृत-
न्त्विति ॥ उपपदस्य निश्चायकत्वं स्फुटयति ॥ न हीति ॥ ततः किन्तत्राह ॥

ब्रह्मतया व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरण-
हेतुर्याख्येयः, तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति । तस्मान्नाचेतनं प्र-
धानं मच्छब्दवाच्यं । कुतश्च न प्रधानं मच्छब्दवाच्यं ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि अनात्मैव प्रधानं मच्छब्दवाच्यं “म आत्मा” “तत्त्व-
ममि” इति इहोपदिष्टं स्यात् म तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञत-
या तन्निष्ठो मा भूदिति भु यमात्मानमुपदिदिदुक्तस्य हेयत्वं
ब्रूयात् । यथा अरन्धतो दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्थूलां तारां
अमुख्यां प्रथममरन्धतीति याहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चाद-
रन्धतीमेव याहयति तद्वन्नायमात्मिति ब्रूयात् । न चैवमवो-

तस्मादिति ॥ आत्मशब्दो ज्योतिःशब्दवन्नानार्थक इत्युक्तं दृष्टान्तं निरस्य-
ति ॥ ज्योतिरिति ॥ कथं तर्हि ज्योतिषा यजेतेति ज्योतिष्टोमे प्रयोगस्त-
त्राह ॥ अर्थवादेति ॥ “एतानि वाव तानि ज्योतीषि य एतेऽस्य स्तोमाः”
इत्यर्थवादेन कल्पितं ज्वलनेन सादृश्यं, “त्रिवृत्पञ्चदशस्त्रिवृत्सप्तदशस्त्रि-
वृदेकविंशस्तोमाः” तत्सदर्थप्रकाशकत्वेन गुणेन ज्योतिःपदोक्ता ऋक्स-
ज्या, तथा च ज्योतीषिस्तोमा अस्येति ज्योतिष्टोम इत्यत्र ज्योतिःशब्दो
गौण इत्यर्थः । नन्वात्मशब्दादिति पूर्वसूत्र एवात्मशब्दस्य प्रधाने गौण-
त्वसाधारणत्वशङ्कानिरासः कर्तुमुचितः मुख्यार्थस्य आधेनेनेक्तिसम्भवे
गौणत्वनानार्थकत्वशङ्काया दुर्बलत्वेन तन्निरासार्थं पृथक्सूत्रायामानपे-
क्षत्वात् । तथा च शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यानं नातीव शोभते, इत्यवचे-
राह ॥ अथवेति ॥ निरक्ता समस्ता गौणत्वनानार्थत्वशङ्का यस्यात्मशब्दस्य
स तच्छब्दस्य भावस्तत्ता तथा इत्यर्थः ॥ तत इति ॥ सत आत्मशब्देन
जीवाभिन्नत्वादिति हेत्वपेक्षया मोक्षोपदेशः स्वतन्त्र एव प्रधानका-
रणत्वनिरासे हेतुरित्यर्थः । ननु यथा कथञ्चिदरन्धतो दिदर्शयितुं निर-
टस्थां स्थूलां तारां अरन्धतीत्वेनोपदिशति तद्वदनात्मन एव प्रधानस्य

चत् । सत्त्वाचात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठके परिष्कृताभि-
 रूढ्यते । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः । सत्यपि
 हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत, कारणविज्ञानाद्धि सर्व्वं
 विज्ञातमिति प्रतिज्ञातं । “उत तमादृशमप्राक्तः, येनाश्रुतं श्रुतं
 भवति अमतं मतं अविज्ञातं विज्ञातं” इति । “कथं नु भगवः
 स आदेशो भवति” इति । “यथा मोक्षैकेन मृत्पिण्डेन सर्व्वं
 मृत्पमयं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्ति-
 केत्येव सत्यं, एवं मोक्ष्य स आदेशो भवति” इति वाक्योपक्रमे

सत्यदार्थस्यात्मन्योपदेश इति भङ्गते ॥ कुतश्चेति ॥ प्रधानं सच्छब्दवाच्यं
 नेति कुत इत्यर्थः । सौत्रस्वकारोऽनुक्तसमञ्चयार्थ इत्याह ॥ चशब्द इति ॥
 विज्ञाति ॥ सत्यपीति । अपिशब्दाद्वास्त्येवेति सूचयति । वेदानधीत्यागतं
 स्तब्धं पुत्रं पितोवाच, हे पुत्र उत अपि आदिश्यत इत्यादेशः उपदे-
 शैकलभ्यः सदात्मा तमप्यप्राक्तः गुरुनिकटे पृष्ठवानसि यस्य अवज्ञेः
 मननेन विज्ञानेनान्यस्य अवगादिकं भवतीत्यन्वयः ॥ नन्वन्तेन च
 कथमन्यदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुत्रः शङ्कते ॥ कथमिति ॥ हे भगवः
 कथं नु त्वत्तु स भवतीत्यर्थः, कार्य्यस्य कारणान्यत्वं नास्तीत्याह ॥ यथेति ॥
 पिण्डः स्वरूपं तेन विज्ञातिनेति शेषः । तत्र युक्तिमाह ॥ वाचेति ॥ वाचा
 वागिन्द्रियेणारभ्यत इति विकारो वाचारम्भणं । ननु वाचा नामैवारभ्य-
 ते, न घटादिरित्याशङ्क्य नाममात्रमेव विकार इत्याह ॥ नामधेयमिति ॥
 नामधेयं विकारोऽयं वाचा केवलमव्ययं वस्तुतः करणाद्धिमो नास्ति
 तस्मान्मृषैव स इति भावः । विकारस्य मिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि
 मिथ्यात्वमिति नेत्याह ॥ मृत्तिकेति ॥ कारणं कार्य्याद्धिप्रसत्ताकं न
 कार्य्यं कारणाद्धिप्र, अतः कारणातिरिक्तस्य कार्य्यस्वरूपस्याभावात्
 कारणाज्ञानेन तच्छ्रानं भवतीति स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह ॥ एवमिति ॥
 मृदङ्गस्यैव सर्व्वं वियदादिविकारो मृषेति ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञेयं किञ्चि-
 द्भावशिष्यते इत्यर्थः । यद्यपि प्रधाने ज्ञाते तादात्म्यादिकाराणां ज्ञानं

श्रवणात् । न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेतुत्वे-
नाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गे विज्ञातो भवति अप्रधानवि-
कारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य, तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यं । कुतश्च न
प्रधानं सच्छब्दवाच्यं ॥ :

स्याप्ययात् ॥ ९ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते “यच्चैतत्पुरुषः
स्वपिति नाम सता मेव तदा सम्पन्ना भवति स्वमपीतो
भवति तस्मादेनं स्वपितोत्याचक्षते स्वं स्वपीतो भवति” इति
एषा श्रुतिः स्वपितोत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्व्विक्र ।
स्वशब्देनेहात्मोच्यते यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्वमपीतो भवत्यपि
गतो भवतीत्यर्थः । अपि पूर्व्वस्य एतेर्लघ्यार्थत्वं प्रसिद्धं, प्रभवाप्यया-
वित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् । मनःप्रचारोपाधिविशेष-

भवति न पुरुषाणां, तेषां प्रधानकारणत्वादित्याह ॥ न चेति ॥ अस्माकं
जीवानां सद्रूपत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञानमिति भावः ॥ कुतश्चेति ॥ पुनरपि कस्मा-
द्भेदोदित्यर्थः, सुषुप्तौ जीवस्य सदात्मनि स्वस्मिन् अप्ययश्रवणात् सज्जे-
तनमेवेति सूत्रयोजना । एतत् स्वपनं यथा स्यात्तथा यत्र सुषुप्तौ
स्वपितोति नाम भवति तदा पुरुषः सतां सम्पन्न एकीभवति सदेव
ऽपि नामप्रकृतिः कथं तत्राह ॥ स्वमिति ॥ तत्र लोकप्रसिद्धिमाह ॥ तस्मा-
दिति ॥ हि यस्मात् स्वं सदात्मानमपीतो भवतीति तस्मादित्यर्थः ॥
श्रुतेस्तात्पर्य्यमाह ॥ एषा ह्ययादिना ॥ इतेर्धातोर्गन्तव्यस्यपि पूर्व्वस्य ल-
घ्यार्थत्वेऽपि कथं नित्यस्य जीवस्य लय इत्याशङ्क्य उपाधिलयादिति वक्तुं
जाग्रत्स्वप्रयोगोपाधिमाह ॥ मन इति ॥ ऐन्द्रियकमनोवृत्तय उपाधयः,
तैर्घटादिकूलकार्यविशेषाणां आत्मना सम्बन्धादात्मा तानिन्द्रियाद्यान् प-
श्यन् सूक्ष्मविशेषेषु देहेनैकत्वान्निमापन्नो विश्वसंज्ञा जागर्ति जाग्रहा-

मन्त्रादिन्द्रियार्थान् गृह्णन्ति विशेषापन्ना जीवा जागर्ज्जि, त-
 दामन्त्रादिन्द्रियः स्वप्नान् पश्यन् मनःशब्दवाच्यो भवति, स उपा-
 धिद्वयोपरमे सुषुप्त्यवस्थायां उपाधिकृतविशेषाभावात् स्वा-
 त्मानि प्रलीन इवेति स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते। यथा हृदयश-
 ब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितं “म वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव
 निरुक्तं हृदयं” इति, तस्माद् हृदयमिति, यथा वा अग्ननायोद-
 न्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः “आप एव तदग्निं नयन्ते
 तेज एव तत्पीतं नयते” इति च, एवं “स्वमात्मानं सञ्चक्ष्वा-
 च्यमपीतो भवति” इति इममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्श-
 यति। न च चेतन आत्मा अचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिप-
 स्यते। यदि पुनः प्रधानमेवात्मोक्तत्वात् भगवन्नेति चेत्तत्रापि चे-
 तनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत, श्रुत्यन्तरञ्च “प्राज्ञेनात्मना
 सम्परिख्यको न बाह्यं किञ्च न वेदान्तरं” इति सुषुप्त्यवस्थायां

सनाश्रयमनोविशिष्टः सत्तैजससंज्ञः स्वप्ने विचित्रवासनासहकृतमाया-
 परिक्रामान् पश्यन् “सोऽन्यं तन्मनः” इति श्रुतिस्त्वमनःशब्दवाच्यो भवति,
 स आत्मा स्थूलसूक्ष्मोपाधिद्वयोपरमेऽहं नरः कर्त्तृति विशिष्टाभिमाना-
 भावात्मीन इत्युपचर्यत इत्यर्थः। ननु स्वपितीतिनामनिर्वचनार्थवादत्वान्न
 यथार्थत्वं तत्वाह ॥ यथेति ॥ तस्य हृदयशब्दस्यैतन्निर्वचनं “तदग्निं नयन्ते
 तेज एव तत्पीतं नयते” इति “तेज एवोदन्तं” अत्र दीर्घश्चान्दसः। एवमिदमपि
 निर्वचनं यथार्थमित्याह ॥ एवमिति ॥ इदञ्च प्रधानपक्षे न युक्तिमित्याह ॥
 न चेति ॥ स्वशब्दस्यात्मनीवात्मनोऽपि शक्तिरस्तीत्याशङ्क्याह ॥ यदीति ॥
 प्राज्ञेन विम्वचैतन्येनेत्यरेण सम्परिख्यको भेदभ्रमाभावेनाभेद इत्यर्थः। त-
 त्त्वेदान्तजगन्नामवर्गतीनां चेतनकारणविषयकत्वेन सामान्याज्ञाचेतनं

चेतनेऽप्ययं दर्शयति, अतोऽस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चे-
तनं मच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं, न प्रधानं । कुतश्च न प्रधानं
जगतः कारणं ॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगति-
रभविष्यत् क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं क्वचिदचेतनं प्रधानं
क्वचिदन्यदेवेति ततः कदाचित् प्रधानकारणवादानुरोधेनापी-
क्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत्, न त्वेतदस्ति, समानैव हि सर्वेषु
वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः, यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो वि-
स्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथा-
यतनं विप्रतिष्ठन्ते । “प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः” इति
“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इति “आत्मन एवेदं
सर्वं” इति “आत्मन एष प्राणो जायते” इति चात्मनः कार-
णत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आत्मशब्दश्च चेतनवचनं इत्य-
वोचाम । महश्च प्रामाण्यकारणमेतद्यदेदान्तवाक्यानां चेतन-
कारणत्वे समानगतित्वं सचुरादीनामिव रूपादियु, अतो गति-

जगतः कारणमिति सूत्रार्थं व्यतिरेकमुखेनाह ॥ यदि तार्किकेत्यादिना ॥
अन्यत् परमाणवादिकं ॥ न त्वेतदिति ॥ अवगतिवैधर्म्यमित्यर्थः । विप्रति-
ष्ठेरन् विविधं नानादिशः प्रतिगच्छेयुः प्राणाश्चक्षुरादयो यथा गोकुलं
प्रादुर्भवन्ति प्राणेभ्योऽनन्तरं देवाः, सूर्यादयस्तनूग्राहकाः, तदनन्तरं
लोकवन्त इति लोकविषया इत्यर्थः । नच वेदान्तानां स्वतः प्रामाण्यत्वेन
प्रत्यक्षं स्वार्थनिश्चायकत्वसम्भवात् किं गतिसामान्येनेत्याह ॥ महश्चेति ॥
एकस्यावगतिहेतुत्वं वेदान्तानां प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिहेतुरित्यत्र दृष्टा-

सामान्यात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं । कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म
जगतः कारणं ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेता-
श्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य “स कारणं कर-
णाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः” इति, तस्मात्
सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यदेति सिद्धं ।
जन्माद्यस्य यत् इत्यारभ्य श्रुतत्वाच्चेत्येवमन्यैः सुवैयर्थ्यानुदाहृतानि
वेदान्तवाक्यानि, तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्म-
स्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्वकं प्रति-

नमाह ॥ चक्षुरिति ॥ यथा सर्वेषां चक्षुषां एकरूपावगतिहेतुत्वं अव-
ज्ञानां शब्दावगतिहेतुत्वं प्राणादीनां गन्धादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्ता-
नां गतिसामान्यं प्रामाण्यदार्ढ्यं हेतुरित्यर्थः । एवमीक्ष्ण्वादिनिष्पैरचे-
तने वेदान्तानां समन्वयं निरस्य चेतनवाचकशब्देनापि निरस्यति ॥
श्रुतत्वाच्चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ स्वशब्देनेति ॥ स्वस्य चेतनस्य वाचकः “सर्व-
विश्वश्च कालकालो गृह्णीसर्वविद्यः” इति सर्वज्ञं परमेश्वरं प्रकृत्य
“स सर्ववित् कारणं” इति श्रुतत्वाच्चाचेतनं कारणमिति सूत्रार्थः । कर-
णाधिपा जीवास्तेषामधिपः, अधिपकरणार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥
ईक्ष्ण्वात्मशब्दादिकं परमाणवादवप्ययुक्तमिति मत्वाह ॥ अन्यदेति ॥
हत्तानुवादेनोत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति ॥ जन्मादीति ॥ प्रथमसूत्रस्य
शास्त्रीयोच्चातत्वात् जन्मादिसूत्रमारभ्येत्युक्तं सर्ववेदान्तानां कार्यं प्र-
धानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातं, अतः प्रथ-
माध्यायार्थस्य समाप्तत्वादुत्तरद्वयारम्भे किं कारणमित्यर्थः, वेदान्तेषु
समग्रनिर्गुणब्रह्मीवाक्यानां वङ्गनमुपलब्धेः । तत्र कस्य वाक्यस्य समग्रो-
पासनाविधिद्वारा निर्गुणे समन्वयः कस्य वा गुणविवक्षां विना सा-

पादितुं । गतिसामान्योपन्यासेन च सर्व्वे वेदान्ताख्येतनकारण-
वादिन इति व्याख्यातं, अतः परस्य अन्यस्य किमुत्थानमिति उ-
च्यते, द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकारंभेदोपाधिविशिष्टं,
तद्विपरीतञ्च सर्व्वोपाधिविवर्जितं । “यत्र हि दैतमिव भवति त-
दितर इतरं पश्यति, यत्र तस्य सर्व्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्,
यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ
यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति, तदन्त्यं, यो वै भूमा,
तदमृतं, अथ यदन्त्यं, तन्मर्त्यं, सर्व्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरः,
नामानि कृत्वातिवदन् यदास्ते, निष्कलं निष्क्रियं ज्ञानं निरवयवं
निरञ्जनं, अमृतस्य परं सेतुं दग्धेर्धनमिवानलं, नेति नेति,

स्तादेव ब्रह्मणि समन्वय इत्याकाङ्क्षैव कारणमित्याह ॥ उच्यत इति ॥
सङ्क्षिप्य सगुणनिर्गुणवाक्यार्थमाह ॥ द्विरूपं हीति ॥ नामरूपात्मको वि-
कारः सर्व्वं जगत् तद्भेदो हिरण्यग्न्यश्रुत्वादिविशेष इति वाक्यार्थः ।
वाक्यान्यदाहरति ॥ यत्र हीत्यादिना ॥ यस्यां खल्वज्ञानावस्थायां दैतमिव
कल्पितं भवति तत्तदितरः सन्नितरं पश्यतीति दृष्टोपाधिकं वस्तु भाति ।
यत्र ज्ञानकाले विदुषः सर्व्वं जगदात्ममात्रमभूत्तदा तु केन कं पश्येदि-
त्याक्षेपाग्निरूपाधिकं तत्त्वं भाति, यत्र भृष्टि निश्चिता विद्वान् द्वितीयं
किमपि न वेत्ति सोऽद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः । अथ निर्गुणो-
क्त्यनन्तरं सगुणमुच्यते, यत्र सगुणे स्थिते द्वितीयं वेत्ति तदन्त्यं परिच्छिन्नं,
यस्तु भूमा तदमृतं नित्यं ॥ अथेति ॥ पूर्व्ववत् व्याख्येयं । धीरः परमात्मैव
सर्व्वाणि रूपाणि विचित्र्य स्मृष्ट्वा नामानि च कृत्वा बुद्ध्यादौ प्रविश्य जी-
वसञ्ज्ञो व्यवहरन् यो वर्त्तते सगुणस्तं निर्गुणत्वेन विद्वानप्यमृतो
भवति, निर्गुताः कला अंशा यस्यात्तन्निष्कलं, अतो निरंशत्वात्निष्क्रियं,
अतः ज्ञानमपरिणामि निरवयवं रागादिदोषशून्यं, अद्वयं मूलतमः
सम्बन्धो धर्मादिकं वा तच्छून्यं निरञ्जनं, किञ्चाद्यतस्य मोक्षस्य अय-

अथानुमनणुमद्वस्त्रमदीर्घे" इति "न्यूनमन्यत् स्थानं, सम्पूर्णमन्यत्" इति च, एवं महत्स्रष्टा विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि । तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्यापामकादिलक्षणः सर्व्वो व्यवहारः । तत्र कानिचित् ब्रह्मण उपामनान्यभुदयार्थानि, कानिचित् क्रममुत्तरार्थानि, कानिचित् कर्ममसृष्ट्यर्थानि, तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः । एक एव तु परमात्मैकगौलैर्गुणविशेषैर्निर्दिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथा गुणापासनमेव फलानि भिद्यन्ते "तं यथा यथोपासते तदेव भवति" इति श्रुतेः "यथाकतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति" इति च । स्मृतेश्च ।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं ।

तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावभावित इति ॥

मेव शास्त्रोक्त्युक्तिस्थानेन परमुत्कृष्टं सेतुं लौकिकसेतुवत् प्रापकं दयादग्धेन्येनोत्तमः शान्तिः तमिवाविद्या तत्त्वं दग्ध्वा प्रशान्तं निर्गुणमात्मानं विद्यादित्यर्थः ॥ नेति नेतीति ॥ व्याख्यातं । स्थलादिद्वैतशून्यं रूपद्वये श्रुतिमात्रं । न्यूनमिति ॥ इतस्तथानं न्यूनं अल्पं सगुणरूपं निर्गुणादन्यत् तथा सम्पूर्णनिर्गुणं सगुणादन्यदित्यर्थः, एकस्य द्विरूपत्वं विवृडमित्यत आह ॥ विद्येति ॥ विद्याविषयो ज्ञेयं निर्गुणत्वं सत्त्वं, अविद्याविषय उपास्यं सगुणत्वं कल्पितमित्यविरोधः । तत्राविद्याविषयं विवृडोति ॥ तत्रेति ॥ निर्गुणज्ञानार्थमारोपितप्रपञ्चमाश्रित्य बाधात् प्राक्काले जडजिह्विकान्धायेन तत्त्वफलार्थान्युपासनानि विधीयन्ते तेषां धिक्कालाद्वारा ज्ञानं मुख्यं फलमिति तदा ज्ञानामपि महातात्पर्य्यं ब्रह्मणीति मन्त्रार्थः, नाम ब्रह्मेत्याद्युपास्तीनां कामचारादिरभ्युदयः फलं, दह-राद्युपास्तीनां क्रममुक्तिः उद्धीयादिध्यानस्य कर्मसमृद्धिः फलमिति भेदः, ध्यानानां मानसत्वात्, ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्च, ज्ञानकाण्डे विधानमिति

यद्यप्येक एव आत्मा सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमेषु गूढस्तथापि
चित्तोपाधिविशेषतारतम्यात् आत्मनः कूटस्थनित्यैकरूपस्याप्यु-
त्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते “तस्य
च आत्मानमाविष्तां वेद” इति । अत्र स्मृतावपि ।

यद्यदिभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशमभवं । इति ॥

यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स ईश्वर इत्युपास्यतया साद्यते,
एवमिहापि आदित्यमण्डलं हिरण्ययः पुरुषः सर्वपाप्मादय-

भावः ॥ ननुपास्यब्रह्मण्य एकत्वात् कथमुपासनानां भेदस्तथाह ॥ तेषा-
मिति ॥ गुणविशेषाः सत्यकामत्वादयो हृदयादिरुपाधिः । अत्र स्वयमे-
वाशङ्क्य परिहरति ॥ एक इति ॥ परमात्मस्वरूपाभेदेऽप्युपाधिभेदेनोप-
हितोपास्यरूपभेदादुपासनानां भेदे सति फलभेद इति भावः । तं
परमात्मानं यद्गुणत्वेन लोका राजानमिवोपासते तत्तद्गुणवत्त्वमेव तेषां
फलं भवति, क्रतुः, सङ्गल्पो ध्यानं इह यादृशध्यानवान् भवति सत्त्वा
तादृशोपास्यरूपो भवतीत्यत्रैव भगवदाक्यमाह ॥ स्मृतेस्तेति । ननु
सर्वभूतेषु निरतिशयात्मन एकत्वादुपास्योपासकयोस्तारतम्यश्रुतयः
कथमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ यद्यप्येक इति ॥ उक्तानामुपाधीनां युद्धिता-
रतम्यादेः श्रुत्यज्ञानसुखरूपशक्तीनां तारतम्यरूपा विशेषा भवन्ति तैरे-
करूपस्यात्मन उत्तरोत्तरं मनुष्यादिहिरण्यगर्भान्तेष्वविर्भावतारतम्यं
श्रूयते । तस्यात्मन आत्मानं स्वरूपमाविष्तां प्रकटतत्त्वं यो वेद उपासी-
तेऽश्रूते तदिति तरुण्ययादित्यर्थः । तथा च निष्कलोपाधिरात्मोपासकः
उक्तलोपाधिरौश्वर उपास्य इत्यौपाधिकं तारतम्यमविबुद्धमिति
भावः । अत्रार्थे भगवद्गीतामुदाहरति ॥ स्मृताविति ॥ अत्र सूर्यादेरपि
न जीवत्वेनोपास्यता किन्वीश्वरत्वेनैकत्वं भवति । तत्र सुखकारसम्पत्ति-
माह ॥ एवमिति ॥ उदयः अस्तम्यः शवं यस्मिन् वाक्ते उपरिधिर्विवक्षितः
तदाक्यमुपासनापरमिति वक्तुमुत्तरसूत्रसन्दर्भस्तारम्भ इत्युक्ता यत्र

लिङ्गात् पर एवेति वक्ष्यति, एवमाकाशस्त्वलिङ्गादित्यादिषु
द्रष्टव्यं, एवं सद्योमुक्तिकारणमयात्मज्ञानमुपाधिविशेषद्वारेणो-
पदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधि*सम्बन्धविशेषं परापरविषयं प-
रापरविषयत्वेन* मन्दिह्यमानं वाक्यगुतिपर्यालोचनया निर्णे-
तकं भवति। यद्येव हि तावदानन्दमयोऽभ्यासादिति, एवमेक-
मपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिमन्बन्धं निरस्तोपाधिमन्बन्धञ्चोपास्यत्वेन
ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषु उपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो यन्त्र
आरभ्यते। यच्च गतिसामान्यादित्यचेतनकारणान्तरनिराकर-
णमुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्म
विपरीतकारणनिषेधेन* प्रपञ्च्यते ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके “अन्नमयं” “प्राणमयं” “मनोमयं” “विज्ञान-
मयञ्च” अनुकम्यान्नायते “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽनार-
आत्मानन्दमयः” इति। तत्र संशयः। किमिह आनन्दमयशब्देन

न विवक्षितः तदाक्यं सद्यब्रह्मपरमिति निर्ययार्थमारम्भ इत्याह ॥
यवं सद्य इति ॥ अन्नमयादिकोषा उपाधिविशेषाः, वाक्यगतिस्तत्पर्य्ये।
आरम्भसमर्थनमुपसंहरति ॥ एवमेकमपीति ॥ सिद्धवदुक्तगतिसामा-
न्यस्य साधनार्थमप्युत्तरारम्भ इत्याह ॥ यच्चैति ॥ अन्नं प्रसिद्धं प्राणम-
नोबुद्धयः हिरण्यगर्भरूपाः, विम्बचैतन्यमीश्वर आनन्दः “तेषां पञ्चानां
विकारा आध्यात्मिका देवप्राणमनोबुद्धिर्जावा अन्नमयादयः प्रत्यक्षोऽशः”
इति श्रुतेः परमार्थः। पूर्व्वाधिकरूखे गौणमुख्येत्त्वयोरतुल्यत्वेन संशया-
भावाद्गौणपायपाने। न निश्चयक इत्युक्तं तर्हि मयटो विकारे प्राचुर्ये

परमेव ब्रह्मोच्यत “यत् प्रकृतं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति,
 किंश्चिन्नमयादिवत् ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति किं तावत् प्राप्तं
 ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्मा आनन्दमयः स्यात् । कस्मात्,
 अन्नमयाद्यमुखात्मप्रवाहपतितत्वात् । अथापि स्यात् सर्वान्तर-
 तादानन्दमयो मुख्य एवास्मेति न स्यात् प्रियाद्यवयवयोगात्,
 शारीरत्वश्रवणाच्च । मुख्यस्येदात्मा स्यान्न प्रियादिभंस्पर्शः स्यात्,
 इह तु “तस्य प्रियमेव शिरः” इत्यादि श्रूयते, शारीरत्वञ्च
 श्रूयते “तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य” इति तस्य पूर्वस्य
 विज्ञानमयस्यैव एव शारीर आत्मा य एव आनन्दमय इत्यर्थः ।
 न च शरीरस्य सतः प्रियाप्रियभंस्पर्शा वारयितुं शक्यः, तस्मात्
 संमार्थेवानन्दमय आत्मा इत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते, आनन्दमयोऽ
 भ्यासात्, परमात्मानन्दमयो भवितुमर्हति । कुतोऽभ्यासात् ।
 परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दे ब्रह्मणोऽभ्यस्यते आनन्दमयं

च मुख्यत्वात् संग्रहे विकारप्रायपाठादानन्दविकारो जीव आनन्दमय
 इति निश्चयोऽस्तीति प्रत्युदाहरणसङ्ख्या पूर्वपक्षमाह । कस्मादिति ।
 आकाङ्क्षापूर्वकं अन्नमयादीति श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फुटा एव, पूर्वपक्षे
 कृतिकारमते जीवोपाख्या प्रियादिप्राप्तिः फलं, सिद्धान्ते तु ब्रह्मापाप्ती-
 ति भेदः, शङ्कते । अथापीति । परिहरति । न स्यादिति । संग्रहोत्तं विह-
 जोति । मुख्य इति । परमात्मैत्यर्थः, शरीरत्वेऽपीत्यर्थं किं न स्यादित्यत
 आह । न चेति । जीवत्वं दुर्बलमित्यर्थः । नानन्दपदभासेऽप्यानन्द-
 मयस्य ब्रह्मत्वं कथमिच्छाद्यज्ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिःपदस्य ज्योति-
 स्टोमपरत्ववदानन्दमयप्रकरणस्यानन्दमपदस्यानन्दमयपरत्वात् तद-
 भ्यासस्तस्य ब्रह्मत्वसाधक इत्यभिप्रेत्याह । आनन्दमयं प्रकृत्येति । रसः
 सार आनन्द इत्यर्थः । अयं लोकः यत् यदि एव आकाशः पूर्वं आ-

प्रस्तुत्य “रसा वै सः” इति तस्यैव रसत्वमुक्तोच्यते । “रसं ह्येवाद्यं
लब्धानन्दी भवतीति को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेव आकाश
आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति, सैषानन्दस्य मीमांसा
भवति” एतमानन्दमयात्मानमुपसंक्रामति । “आनन्दं ब्रह्मणो
विद्वान्न बिभेति कुतश्चन” इति । “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्”
इति च । अत्यन्तरे च “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति ब्रह्मण्येव
आनन्दशब्दो दृष्टः, एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्यो ब्रह्मण्यभ्यासात्
आनन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते । यत्तूक्तं अन्नमयाद्यमुखात्म-
प्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याद्यमुखात्मत्वमिति, नामौ दोषः,
आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् । मुख्यमेव ह्यात्मानं उपदिदिक्षु
शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरत् असमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमू-
ढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताद्यादिप्रतिमा-
वत् ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वैर्ण पूर्वैर्ण समानमुत्तर-
मुत्तरमनात्मानमात्मा इति यादयत् प्रतिपत्तिमौक्त्यापेक्षया

नन्दः साक्षिप्रेरको न स्यात् तदा को बान्याचलेत् को वा विशिष्य-
प्राण्याज्जीवेत् तस्मादेव एवानन्दयाति, आनन्दयतीत्यर्थः । “युवा स्यात्
साधुयुवा” इत्यादिना वक्ष्यमाणा मनुष्ययुवानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दावसा-
ना यथा सन्निहिता आनन्दस्य तारतम्यमीमांसा भवति, उपसंक्रामति
“विद्वान् प्राप्नोति” इत्येकदेशिनामर्थः । मुख्यसिद्धान्तो तूपसंक्रमणं वि-
दुषः कोषाणां प्रत्यङ् माषत्वेन विलापनमिति श्रेयं शिष्टमुक्तार्थः । आन-
न्दशब्दाद्ब्रह्मावगतिः सर्वत्र समानेति प्रतिसामान्यार्थमाह । अत्यन्तरे
चेति । निष्ठादमूखात्मसन्निधेर्बाध इति भत्वाह । नासाविति । सर्वान्त-
रत्वं न अतस्मिन्नाशङ्क्य ततोऽन्यस्यानुक्तस्य सर्वान्तरत्वमिति विदुषो-
ति । मुख्यमिति । लोकबुद्धिमिति । तस्याः स्मृत्या हितामनुसरदित्यर्थः ।

सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्रिष्टतरं। यथा-
 रन्ध्रतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुखास्वरन्ध्रतीषु दर्शितासु
 या अन्यथा प्रदर्शयते सा मुखैवारन्ध्रती भवति, एवमिहाप्यान-
 न्दमयस्य सर्वान्तरत्वाद्मुख्यमात्मत्वं । यत्तु ब्रूषे प्रियादीनां
 शिरस्त्वादिकल्पना अनुपपन्ना मुख्यस्यात्मनः इत्यतीतानन्तरो-
 पाधिर्जनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः । शारीरत्वमप्यानन्द-
 मयस्यात्ममयादिशरीरपरम्यरथा प्रदर्शमानत्वात् न पुनः सा-
 चादेव शारीरत्वं संसारिवत्, तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राह नानन्दमयः परमात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् ।
 विकारशब्दात्, प्रकृतवचनादयमन्यः शब्दे विकारवचनः सम-
 धिगत आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात्, तस्मादक्षमया-
 दिशब्दवत् विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेत्, न,
 प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणान्तत्प्रकृतवचने मयडिति हि प्रचु-

तामस्य मूषाकारत्ववत् प्राणस्य देहाकारत्वं देहेन सामान्यं तथा मनः
 प्राज्ञाकारं तेन सममित्याह ॥ पूर्व्वेति । अतीतो योऽनन्तरं उपा-
 धिर्विज्ञानकोशस्तत्कृता सावयवत्वकल्पना शरीरेण चेत्याह शरीर-
 त्वमिति किङ्कदयं दुर्बलं, अतः सहायाभावादभ्याससर्वान्तरत्वाभ्यां
 विकारसन्निधेर्बाध इति भावः । विकारार्थकमयट्श्रुतिसहाय इत्या-
 शङ्क्य मयटः प्राचुर्येऽपि विधानाभ्युपगमिताह ॥ विकारत्वादिना ।
 तत्प्रकृतवचने मयडिति तदिति प्रथमास्तमर्थान्शब्दात् प्राचुर्यविशि-
 ष्टस्य प्रकृतस्य वचनेऽभिधाने ग्रन्थमाने मयट्प्रत्ययो भवतीति
 सूत्रार्थः । अत्र वचनग्रहणात् प्रकृतस्य प्राचुर्यवैशिष्ट्यसिद्धिः, तादृशस्य

रतायामपि मयट् स्मर्यते, यथाक्रमयो यज्ञ इति अन्नप्रचुर
उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमय उच्यते। आनन्दप्रचु-
रत्वञ्च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन् उत्तरस्मिन् स्थाने
शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधार-
णात्, तस्मात् प्राचुर्यार्थे मयट् ॥

तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यप-
दिशति श्रुतिः “एष ह्येवानन्दयाति” इति आनन्दयतीत्यर्थः ;
यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति।
यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति
गम्यते तद्वत्, तस्मात् प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः
पर एव आत्मा ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा यस्मात् “ब्रह्मविदाप्नोति
परं” इत्युपक्रम्य “सत्यं, ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति अस्मिन्मन्त्रे यत्
ब्रह्म प्रकृतं सत्यं ज्ञानमनन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादि-
क्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा ता-

लोके मयटोऽभिधानाद्यथा अन्नमयो यज्ञ इति, अन्नं ह्यन्नं प्रचुरमस्मि-
न्निन्नप्रशब्दप्रथमाविभक्तिशक्तस्मान्मयट् यज्ञस्य प्रकृत्यर्थान्नप्राचुर्य-
वाचि दृश्यते न मुञ्चप्रकृतवचन इति ध्येयं। सूत्रस्य च शब्दोऽनुक्तसमु-
पवार्ध इति मत्वा आचष्टे। इत्युच्यते ॥ तच्चानुक्तं ब्रह्मानन्दस्य निरति-
शयत्वावधारणं पूर्वमुक्तं। आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गमुक्त्वा प्रकरव-

ननुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानायान्योन्य-
 आत्मेति प्रकान्तं तन्मान्ववर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते योऽन्योन्य-
 आत्मानन्दमय इति । मन्त्रब्राह्मणयोस्यैकार्यत्वं युक्तं अविरो-
 धात्; अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्थातां, न चास्म-
 यादिभ्य इवानन्दमयादन्योन्य आत्माऽभिधीयते । “एतन्नि-
 छैव च” सैषा भार्गवी वारुणीविद्या । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्”
 इति तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

नेतरोऽनुपपत्ते ॥ १६ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः
 संसारी जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते ।
 कस्मात्, अनुपपत्तेः । आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते “मोऽकामयत
 ब्रह्म स्यां प्रजायेय” इति “स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्व-
 मसृजत यदिदं किञ्च” इति । तत्र प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभि-

माह ॥ मान्वेति ॥ यस्मादेवं कृतं तस्मान्मान्ववर्णिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति
 वाक्ये गीयत इति योजना । ननु मन्त्रोक्तमेवात्र ग्राह्यमिति को निर्बन्ध-
 क्तावाह ॥ मन्त्रेति ॥ ब्राह्मणस्य मन्त्रस्याख्यानत्वादुपायत्वंमस्ति मन्त्रस्तृपेयः
 तदिदमुक्तं । अविरोधादिति ॥ तथाहपायेऽप्येयभावादित्यर्थः । तच्छास्त्रम-
 यादीनामपि मान्ववर्णिकब्रह्मत्वं स्यादित्यत आह ॥ न चेति ॥ भृशवे प्रोक्ता
 वरुणेनोपदिष्टा भृशवस्त्रीयश्चमपर्यायस्थानन्दे प्रतिष्ठिता तत्र स्थान-
 न्वायेन तदेकार्थैरब्रह्मवत्या आनन्दमयं निष्ठेत्याह ॥ एतन्निछैवेति ॥ स
 ईश्वरः तपः कृत्वा लोचनमतप्यत कृतवानित्यर्थः, अभिधानं कामना,
 ब्रह्म स्यामित्यथतिरेकाधिकारे स प्रकारेण आनन्दमयो रसः । ननु कन्मृ-
 जन्मभवावेऽप्यभेदः किं न स्यादत आह ॥ न हि कन्मेवेति ॥ ननु कन्मृ-
 जन्मयोर्भेदस्यावश्यकत्वे अतिस्मृत्योर्बाधः स्यादित्यशङ्कते । कथमिति ॥

ध्यानं सृज्यमानानां विकाराणां स्फुरत्यतिरेकः सर्वविकार-
सृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी संस्मादानन्दमयाधिकारे
“रमो वै सः, रमं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति” इति जीवानन्द-
मयो भेदेन व्यपदिशति । न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति । कथं त-
र्ह्य्वात्माऽन्येष्टव्यः “आत्मलाभास्तु परं विद्यते” इति च श्रुतिस्मृती
यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तं ॥ बाढं ॥ तथाप्यात्मनो
ऽप्रसृतात्मभावस्यैव मतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो देहादिद्विधा-
त्मसात्मान्वनिसृष्टयो लौकिको दृष्टः, तेन देहादिभूतस्यात्मनो
ऽप्यात्माऽन्यिष्टोऽन्येष्टव्योऽन्यथा लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमृतो
मन्त्रव्योऽविज्ञातो विज्ञातश्च इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते ।
प्रतिषिद्धात एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात् परमेश्वरादन्यो द्रष्टा
श्रोता वा “नान्यातोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिना परमेश्वरस्त्वविद्या-
कल्पिताकाररीरात् कर्तुर्भाक्तुर्विज्ञानात्माख्यादन्यः, यथा मा-
याविनस्त्वर्माख्यधरात् सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी

यावता यतस्त्वथेत्युक्तं अतः श्रुतिस्मृती कथमित्यन्वयः उक्तां शङ्कामङ्गीक-
रोति ॥ बाढमिति ॥ तर्ह्य्वात्मन एवात्मना लब्धत्वात्तिबाधः अभावेदि-
त्याशङ्क्य कल्पितभेदात् बाध इत्याह ॥ तथापीति ॥ अभावेपीत्यर्थः
लौकिकभ्रमः आत्मनः स्वाज्ञानजभ्रमेक देहाद्यभिन्नस्य भेदव्याख्या पर-
मात्मनो ज्ञेयत्वाद्युक्तिरित्यर्थः ॥ अन्येष्टव्यो देहादिव्यतिरिक्ततया ज्ञेयः
विवेकज्ञानेन लब्धव्यः साक्षात्कर्तव्यः तदर्थं श्रोतव्यः विज्ञानं निदि-
ध्यासनं साक्षात्कारो वा श्रुतस्त्वस्यार्थानुवादपौनस्यम् । ननु भेदः

परमार्शरूपो भूमिष्ठोऽन्यः । यथा वा घटाकाशादुपाधिपरिच्छि-
न्नादनुपाधिपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः । ईदृशश्च विज्ञानात्मपर-
मात्मभेदमाश्रित्य नेतरोऽनुपपत्तेर्भेदव्यपदेशाच्चेत्युक्तं ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च “मोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय”
इति कामयितृत्वेन निर्देशात्मानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचे-
तनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन चापेक्षितं । ईक्षतेर्नाश-
ब्दमिति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रेदाहतां कामयितृत्वश्रुतिं
आश्रित्य प्रसङ्गात् पुनर्निराक्रियते गतिस्मान्यप्रपञ्चनाय ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽऽनन्दमयशब्दः, यस्मादस्मिन्वान-
न्दमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य । तद्योगं शास्ति

सत्य एवास्तु तत्राह ॥ प्रतिविद्यत इति ॥ अत ईश्वरात् द्रष्टा जीवो
ऽन्यो नास्तीति चेत् जीवाभेदादीश्वरस्यापि मिथ्यात्वं न्यादत आह ॥
परमेश्वर इति ॥ अविद्याप्रतिबिम्बत्वेन कल्पिताज्जीवाच्चिन्मात्र
ईश्वरः पृथगस्तीति न मिथ्यात्वं । कल्पितस्याधिकाणाभेदोऽप्यधिकाणस्य
ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ सूत्रारूढः स्वतोऽपि मिथ्या
न जीव इत्यत्राभेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह ॥ यथा वेति ॥ ननु
सूत्रनकाराद्भेदः सत्य इत्यत आह ॥ ईदृशश्चेति ॥ कल्पितमेवेत्यर्थः । सूत्रे
भेदः सत्य इति यदाभावात्तदनन्तत्वादिसूत्रशास्त्रानुसाराच्चेति भावः ।
नन्वानन्दात्मकसत्त्वप्रचुरं प्रधानमानन्दमयमस्तु । तत्राह च कामाच्चेति ॥
अनुमानगम्यमानुमानिकं । पुनरस्तिमात्रमाह ॥ ईक्षतेरिति ॥ अस्मि-
न्निति । विषयसप्तमी, आनन्दमयविषयप्रबोधवतो जीवस्य तद्योगं

तदात्मना योगक्षयोऽगस्तद्वावापत्तिः, मुक्तिरित्यर्थः । तद्योगं
 शास्ति शास्तं । “यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृष्टेऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने
 ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति; यदा ह्येवैष
 एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति” इति । एतदुक्तं
 भवति यदि तस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरं अतादात्म्यरूपं पश्यति
 तदा संसारभयान्न निवर्त्तते । यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निर-
 न्तरं तादात्म्येन प्रतितिष्ठति तदा संसारभयान्निवर्त्तते इति;
 तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा,
 तस्मादानन्दमयः परमात्मेति सिद्धं । इदन्विह वक्तव्यं “स वा एष
 पुरुषोऽन्नरममयः”, “तस्माद्वा एतस्मादन्नरममयात्, अन्योऽन्तरा-
 त्मा प्राणमयः”, “तस्मादन्योऽन्तरात्मा मनोमयः”, “तस्मादन्यो-
 ऽन्तरात्मा विज्ञानमयः” इति च विकारार्थं मयट्प्रवाहे मत्या-
 नन्दमय एवाकस्मादूर्द्ध्वजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्य-
 र्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं वा आश्रीयते इति । मान्तर्वर्णिकब्रह्माधिका-

यस्माच्छास्ति तस्मान्न प्रधानमिति योजना । जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्ती-
 त्यत आह ॥ तदात्मेति ॥ जीवस्य ब्रह्माभेदोऽस्तीत्यत आह ॥ मुक्ति-
 रिति ॥ अदृष्टे स्थूलप्रपञ्चग्रन्थे आत्मसम्बन्धमात्म्यं लिङ्गशरीरं तद्रहितं ।
 निवर्त्तं शब्दशब्दं तद्भिन्ने । निःशेषलयस्थानं निलयनं माया तच्छून्ये ।
 ब्रह्मण्यभयं यथा स्यात्तथा यदैवं प्रतिष्ठां मनसः प्रकृष्टां कृत्तिमेष वि-
 द्वात्मभते अथ तदैवाभयं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । उत अपि अरमस्यमस्य-
 मप्यन्तरं भेदं यदैवैष नरः पश्यति अथ तदा तस्य भयमिति योजना
 इति । कृत्तिकारमतं दूषयति ॥ इदन्विति ॥ इह परमात्मायां विकारा-
 र्थं मयटि भुक्तिस्थे सत्यकस्मात् कारणं विना एकप्रकरणस्थस्य मयटः
 पूर्वं विकारार्थकत्वं, अन्ते प्राचुर्यार्थकत्वमित्यूर्द्ध्वजरतीयं कथमिव केन

रादिति चेत्, अन्नमयादीन्ममपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः । अत्राह यु-
क्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं तस्मात्तस्मादन्तरस्थान्तरस्थान्यस्थान्य-
स्थात्मन उच्यमानत्वात्, आनन्दमयास्तु न कश्चिदन्योऽन्तर आ-
त्माच्यते । तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, अन्यथा प्रकृतहानिः प्रकृतप्र-
क्रियाप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते, यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानन्दमया-
दन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत
आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते “तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षिणः
पक्षः, प्रमोद उत्तरः पक्षः, आनन्द आत्मा, ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा”
इति । तत्र यद्ब्रह्मो ह मन्त्रवर्णे प्रकृतं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति
तदिह ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते तदिजिज्ञाषयिषयैवान्नमयादय
आनन्दमयपर्यन्ताः पञ्चकोशाः कल्पन्ते, तत्र कुतः प्रकृतहानि-
प्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः । नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं प्रति-

दृष्टान्तेन आश्रयत इति इदं वक्तव्यमित्यन्वयः । प्रश्नं प्रत्याशङ्कते ॥ मा-
न्येति ॥ स्फुटमुत्तरं । किमान्तर इति न श्रूयते किं वा वक्तुतोऽप्यान्तरं
ब्रह्म न श्रूयत इति विकल्प्यं व्यायमङ्गीकरोति ॥ अत्रोच्यते यद्यपीति ॥
विकारप्रायपाठानुगृहीतमयदश्रुतेः सावयवविज्ञानेत्याह ॥ तथा-
पीति ॥ इष्टार्थस्य दृष्ट्या जातं सुखं प्रियं, स्मृत्याऽऽमोदः, स चाभ्यासात्
प्रकृत्यः प्रमोदः, आनन्दस्तु कारणं । विम्वचेतन्यमात्मा, शिरः पुच्छं योर्म-
थकायः ब्रह्म शुद्धमिति श्रुत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । तत्र यदिति ॥ यन्मन्त्रे
प्रकृतं गृहानिहितत्वेन सर्वान्तरं ब्रह्म तदिह पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात्
प्रत्यभिज्ञायते तैस्तैव विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गृहा प्रयक्षिता,
तत्र तात्पर्यं नास्तीति वक्तुं कल्पन्त इत्युक्तं । एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतस्व-
प्रधानब्रह्मपरे सति न प्रकृतहान्यादिदोष इत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रधानत्वं
पुच्छश्रुतिविबद्धमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अत्र ब्रह्मशब्दात् प्रकृतस्वप्रधान-
ब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने सति पुच्छशब्दविरोधप्राप्तावेकस्मिन् वाक्ये प्रथम-

हेत्युच्यते । अत्रमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि, तत्र कथं
ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुं, प्रकृतत्वादिति ब्रूमः । नन्वान-
न्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते आ-
नन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अत्रोच्यते तथा सति तदेव ब्रह्मानन्द-
मय आत्मावयवो तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं
स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश
आश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगान्नानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगा-
भावादिति । अपि च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति उक्तेदमुच्यते “तदयेष-
सोको भवति, असन्नेव स भवति, असद्ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति
ब्रह्मेति चेदेद, सन्तमेनन्ततो विदुः” इति । अस्मिंश्च श्लोकेऽननु-
ष्ठानानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोगुणदोषाभिधाना-
द्वस्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न
चानन्दमयस्यात्मने भावाभावशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशेष-
स्थानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्मा-

चरमश्रुतशब्दयोराद्यस्यानुपसङ्गातविरोधिने नलीयत्वात् पुच्छशब्देन
प्राप्तगुणत्वस्य बाधं इति सत्त्वाच्च ॥ प्रकृतत्वादिति ॥ प्रकरस्यन्यथा
सिद्धिर्मात्रं ॥ नन्विति ॥ एकस्यैव गुणत्वं प्रधानत्वञ्च विवक्ष्यमित्याह ॥
अत्रोच्यते इति ॥ तत्र विरोधनिरासायान्यतरस्मिन् वाक्ये ब्रह्मस्तीकारे
पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्तीकार्यमित्याह ॥ अन्यतरं इति ॥ वाक्यशेषाच्चैवमित्याह ॥
अपि चेति ॥ तत्र ब्रह्मणि श्लोकोऽपीत्यर्थः । पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति ॥
कथं पुनरिति ॥ त्वयापि पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तुमशक्यः ब्रह्मण
आनन्दमयलाङ्गुलताभावात् पुच्छदृष्टिलक्षणायाश्चाधारलक्षणा युक्ता
प्रतिष्ठापदोषात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थलाभाच्च । तत्पक्षे ब्रह्मपदस्या-
प्यवयवलक्षकत्वादित्याह ॥ नैव दोष इति ॥ पुच्छमित्याधारत्वमात्र-

नन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति । नैव दोषः
पुच्छवत् पुच्छं प्रतिष्ठापरायणमेकनीडं लौकिकस्थानन्दजातस्य
ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते नावयवत्वं । “एतस्मैवानन्दस्या-
न्यानि भूतानि माचामुपजीवन्ति” इति श्रुत्यन्तरात् । अपि चा-
नन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं ।
निर्विशेषेण ब्रह्मवाक्यशेषे श्रूयते वाङ्मनसयोगोचरत्वाभि-
धानात्, “यतो वाचो निवर्त्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह”, “आ-
नन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्चन” इति । अपि चान-
न्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके प्रति-
योग्यत्वापेक्षत्वात् । तथाच सति “यत्र नान्यत् पश्यति, नान्यच्छृ-
णोति, नान्यदिजानाति, स भूमा” इति भूषि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ता-
भावश्रुतिरूपरुद्धेति । प्रतिशरीरस्य प्रियादिभेदादानन्दमयस्यापि

मुक्तं प्रतिष्ठेत्येकनीडत्वं एकं मुख्यं नीडं अधिष्ठानं सोपादानस्य जगत
इत्यर्थः । ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मणि समन्वितं इष्टं,
तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याह ॥ अपि चेति ॥ यत्र सविशेषत्वं
तत्र वाङ्मनसयोगोचरत्वमिति व्याप्तेरत्र व्यापकाभावेऽप्यत्र निर्विशेषमुच्यते-
इत्याह ॥ निर्विशेषमिति ॥ निवर्त्तन्ते अशक्ता इत्यर्थः । सविशेषस्य
व्यथात्वादभयश्रुत्युक्तं, अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवाक्यमेवादहर-
णमिति भावः । प्राचुर्यार्थकमयटा सविशेषोक्तौ निर्विशेषश्रुतिबाध
उक्तः । दोषान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानस्य प्राचुर्यस्य
प्रकृत्यर्थो विशेषणं विशेषणस्य यः प्रतिबोधी विरोधीति तस्यात्यल्पम-
पेक्षते यथा विप्रमयो ग्राम इति श्रुत्याख्यं । अस्तु को दोषस्तत्राह ॥
तथा चेति ॥ प्रकृत्यर्थप्राधान्ये त्वत्वं दोषो नास्ति, प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यत्र
तमसोऽल्पस्याप्यभावात् परन्त्वानन्दमयप्रदस्य प्रचुरानन्दे कष्टादोषः

भिन्नत्वं ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
इत्यानन्त्याश्रुतेः, “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूता-
न्तरात्मा” इति च श्रुत्यन्तरात् । न चानन्दमयाभ्यासः श्रूयते,
प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते “रसो वै सः, रसं ह्येवायं
लब्ध्वाऽऽनन्दो भवति, को ह्येवान्यात्कः प्राप्णात्, यदेष आकाश
आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति, मेषानन्दस्य मीमांसा
भवति” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चन”, आनन्दो
ब्रह्मेति व्यजानात्” इति च । यदि चानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं
निश्चितं भवेत् तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेऽप्येवानन्दमया-
भ्यासः कल्पेत, न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरस्त्वादभि-
र्हेतुभिरित्येवाचामा तस्माच्छ्रुत्यन्तरे “विज्ञानमानन्दं” ब्रह्म इति
आनन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् “यदेष आकाश
आनन्दो न स्यात्” इत्यादि ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमया-
भ्यास इत्यवगन्तव्यं । यस्त्वयं मयउन्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यास एत-
मानन्दमयमात्मानमुपमङ्गामतीति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति

स्यादिति मन्तव्यं । किञ्च भिन्नत्वाद्दृष्टवन्न ब्रह्मतेत्याह ॥ प्रतिशरीरमिति ॥
नन्वभ्यस्यमानानन्दपदं लक्ष्ययानन्दमयपदं इत्यभ्याससिद्धिरित्यत
आह ॥ यदि चेति ॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निश्चीति सत्त्वानन्दपदस्य तत्प-
रत्वज्ञानादभ्याससिद्धिः, तत्सिद्धौ तन्निर्णय इति परस्परसंशय इति
भावः । अयमभ्यासः पञ्चब्रह्मण इत्याह ॥ तस्मादिति ॥ उपसंक्रमणं
बाधः ॥ ननु स सर्वविदिति ब्रह्मविदं प्रक्रम्योपसंक्रमणवाक्येन फलं निर्दि-
श्यते तत्तस्याब्रह्मत्वेन सिद्धतीति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ उपसंक्रमणं प्रा-
प्तिरित्यङ्गीकृत्य विशिष्टप्राप्त्युक्ता विशिष्टप्राप्तिफलमुक्तमित्याह ॥ नैव-
इति ॥ आनेनाकाशानां बाधस्तदिति सिद्धान्ते बाधावधिप्रत्ययानन्दना-

विकारगुणनामेवास्त्रमयादीनामनात्मनामुपसङ्गमितव्यानां प्रवा-
हे पतितत्वात् । नन्वानन्दमयस्योपसङ्गमितव्यस्यास्त्रमयादिवद्ब्र-
ह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत् । नैष दोषः ।
आनन्दमयोपसङ्गमण निर्देशेनैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः
फलस्य निर्दिष्टत्वात् “तदप्येष स्त्राको भवति, यतो वाचो निव-
र्त्तन्ते” इत्यादिना प्रपुच्छ्यमानत्वात् । *यत्त्वानन्दमयमस्त्रिधाने “मो-
ऽकामयत, बद्ध स्यां प्रजायेय” इतीयं श्रुतिरुदाहना सा “ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठा” इत्यनेन सस्त्रिहिततरेण ब्रह्मणा सम्बद्धमानानानन्दम-
यस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति, तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य “रमो वै
सः” इत्यादेर्नानन्दमयविषयता । ननु सौऽकामयत इति ब्रह्मणि
पुंलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः । “तस्मादा एतस्मादा-
त्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यत्र पुंलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः
प्रकृतत्वात् । या तु भार्गवी वारुणी विद्या “आनन्दो ब्रह्मेति
व्यजानात्” इति तस्यां मयउपवणात् प्रियश्चिरस्त्वाद्यववणाच्च
युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वं । तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न
स्वत एव प्रियश्चिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते, न चेह सविशेषं

मोऽर्थादुक्त उत्तरस्त्रोकेन स्फुटीकृत इत्याह ॥ तदपीति ॥ तदपेक्षत्वादिति
कामयितुं पुच्छब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्तं पञ्चमस्थानस्थत्वादानन्दमये
ब्रह्मवल्ली समाप्तौ भृगुवल्लीवदिति तत्राह ॥ यत्त्विति ॥ या त्वित्यर्थः । मयट्-
श्रुत्या सावयवत्वादितिङ्गेन च स्थानं बाध्यमिति भावः । मोचरतिङ्गमो
मोचरत्वाभावः । पूर्व्वमोक्षतेः संशयाभावात् इति युक्त्या प्रायपाठो न
निश्चायक इत्युक्तं । तर्हि अत्र पुच्छपदस्याधारावयवयुक्ताद्यत्वात्

ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं वाङ्मनसमोचरातिक्रमश्रुतेः । तस्मा-
दक्षमयादिस्त्रिवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयट्विज्ञेयो न
प्राचुर्यार्थः । सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र
किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते, उत स्वप्रधानत्वेनेति ।
पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते । आनन्दमयोऽभ्यासात् ।
आनन्दमय आत्मैत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मो-
पदिश्यते ऽभ्यासात् । असन्नेव स भवति, इत्यस्मिन्निगमनश्लोके
ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचु-
र्यात् । विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः, पुच्छमित्यवयवशब्दात्
स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रो-
च्यते नायं दोषः प्राचुर्यादवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्राया-
पत्तिरवयवप्रायवचनमित्यर्थः । असमयादीनां हि शिर आदिषु
अवयवेषूक्त्येवानन्दमयस्यापि शिर आदीन्यवयवान्तराण्युक्तावय-
वप्रायापत्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह नावयवविवक्षया यत्कारण-
मभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितं । तद्धेतुव्यपदेशाच्च ।

संशयोऽस्तीत्यवयवप्रायमाटो निश्चायक इति पूर्वोपपत्तिरसिद्धान्तयु-
क्तभावेन पूर्वपक्षयति ॥ पुच्छशब्दादिति ॥ तथा च प्रत्युदाहरणसङ्कतिः
पूर्वपक्षे सङ्गोपास्तिः सिद्धान्ते निगूढप्रमितिः क्वचन वेदान्तवाक्यसम-
न्वयोक्तेः आत्मादिसङ्कतयः स्फुटा एव, सूत्रस्यानन्दमयपदेन तद्व्याख्यं
ब्रह्मपदं ज्ञेयम् । विवक्ष्यतेऽनेनेति विकारोऽवयवः प्रायापत्तिरिति
अवयववक्तव्यस्य बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः । अत्र हि प्रकृतस्य ब्रह्मस्य ज्ञानार्थ-
कोशाः प्रक्षिप्तेन कल्पन्ते नात्र तात्पर्यमस्ति, तत्रानन्दमयस्यापि अव-
यवान्तराण्यनन्तरं कस्मिंश्चित् पुच्छे वक्तव्ये प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तं
तस्यानन्दमयाधारत्वेन वश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः । तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ तस्य

सर्वस्य विकारजातस्य नानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदि-
 श्यते “इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च” इति, न च कारणं सद्रह्म
 स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयवं उपपद्यते । अप-
 राण्यपि सूत्राणि यथामर्थं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टं सैव ब्रह्मण उप-
 पादकानि द्रष्टव्याणि ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

इदमाश्रायते “अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो
 दृश्यते हिरण्यमश्रुहिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः ।
 तस्य यथा कथ्यामं पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्येदिति नाम, स

ब्रह्मणः सर्वकार्यहेतुत्वव्यपदेशात् प्रियादिविशिष्टत्वाकारेणानन्दम-
 यस्य जीवस्य कार्यत्वात्तं प्रति शेषत्वं ब्रह्मणो न युक्तमित्यर्थः । मानववर्णि-
 कमेव च गीयते ब्रह्मविदाप्रति परमिति, यस्य ज्ञानान्मुक्तिवक्ता यत्
 सत्त्वं ज्ञानमिति मन्योक्तं ब्रह्म तदत्रैव पुच्छवाक्ये गीयते ब्रह्मपदसंयो-
 गात्, नानन्दमयवाक्य इत्यर्थः । नेतरोऽन्यपत्तेः । इतर आनन्दमयो
 जीवोऽत्र न प्रतिपाद्यः सर्ववृत्तत्वाद्यन्यपत्तेरित्यर्थः । भेदव्यपदेशाच्च ।
 व्ययमानन्दमयो ब्रह्मरसं लब्ध्वानन्दोभवतीति, भेदेति च तस्या-
 प्रतिपाद्यतेत्यर्थः । आनन्दमयो ब्रह्म तन्निरीयकपञ्चमस्यानन्त्यात् ।
 आनन्दवदित्याशङ्क्याह । कामाच्च नानुमानापेक्षा कास्यत इति काम
 आनन्दः तस्य भृगुवर्ण्या पञ्चमस्य ब्रह्मत्वदृष्टैरानन्दमयस्यापि ब्रह्म-
 त्वानुमानापेक्षा न कार्या, विकारार्थकमयद्विरोधादित्यर्थः । भेद-
 व्यपदेशचेत् सगुणब्रह्मात्र वेद्यं स्यादित्याशङ्क्याह । अस्मिन्नस्य च तद्योगं
 शान्ति । गुहानिहितत्वेन प्रतीचि स एक इत्युपसंहृते पुच्छवाक्योक्ते
 ब्रह्मण्यहमेव परं ब्रह्मेति प्रबोधवत् आनन्दमयस्य यदा होति शास्त्रे
 ब्रह्मभावं शान्ति, अतो निर्गुणब्रह्मैक्यजनार्थं जीवभेदानुवाद इत्यभि-
 प्रेत्याह । अपराण्यपीति । अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । कान्देग्यवाक्यमुदाह-
 रति । अथ य इति । अथेत्युपान्तिप्रारम्भार्थः । हिरण्यमयो ज्योतिर्विकारः,
 पुरुषः पूर्णोऽपि मूर्तिमानुपासकैर्दृश्यते । मूर्तिमाह । हिरण्येति । प्रखलो

एष सर्व्वेभ्यः प्राप्तभ्य उदित, उदेति हे वै सर्व्वेभ्यः प्राप्तभ्ये य एवं वेद" इत्यादिदेवतं । अथाध्यात्ममण्यथ "य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्यादि । तत्र मंशयः । किं विद्याकर्मातिशयवशात् प्राप्नोत्कर्षः कश्चित् संसारी सूर्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते, किं वा नित्यमिद्वः परमेश्वर इति । किन्तावत् प्राप्तं संसारोति, कुतः, रूपवत्त्वश्रवणात् । आदित्यपुरुषे तावद्द्विरण्यग्नश्रुतिर्यादिरूपमुदाहृतं, अक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुख्य रूपमिति । न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तं "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं" इति श्रुतेः । आधारश्रवणाच्च "य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि" इति । न ह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्व्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्यते "स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" इति "आकाशवत्सर्व्वगतस्य नित्यः" इति च श्रुती भवतः । ऐश्वर्य्यमर्यादाश्रुतेस्तु "स एष ये

नखाद्यं तेन सद्येत्यभिविधावाङ् । नेत्रयोर्विशेषमाह ॥ तस्येति ॥ कपेर्मर्कटस्य व्यासः पुच्छभागोऽत्यन्तजेज्जो तत्तुल्यं पुण्डरीकं यथा, दीप्तिमदेवं तस्य पुरुषस्याक्षिणि । सद्योविकसितरक्ताम्भोजनयन इत्यर्थः । उपासनार्थमादित्यमण्डलं स्थानं रूपस्योक्ता नाम करोति ॥ तस्योदिति ॥ उन्नाम निर्व्वक्ति ॥ स इति ॥ उदित उद्गतः सर्व्वपाप्मास्पृष्ट इत्यर्थः । नामज्ञानफलमाह ॥ उदेति हेति ॥ देवतास्थानं आदित्यमधिकृत्योपास्यत्यनन्तरमात्मानं देहमधिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह ॥ अयेति ॥ पूर्व्वं ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदाभ्यासश्चेति मुख्यतया दिवङ्गप्रमाणावशाद्भिर्गुणनिर्णयबहुपवत्त्वादिब्रह्मप्रमाणावशाज्जीवो हिरण्य इति पूर्व्वसिद्धात्सदृष्टान्तसङ्कत्या पूर्व्वमन्तर्गतैः सिद्धनिर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्व्वयच्छेयति ॥ संसारीति ॥ अत्र पूर्व्वोत्तरपक्षयोर्जीवब्रह्मसोऽप्यपत्तिः फलं, अक्षिणीत्याधारश्रवणाच्च संसारोति सम्बन्धः । श्रुतिमाह ॥ स एष इति ॥

चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानाञ्च" इत्यादित्य-
 पुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा "स एष ये चैतस्मादन्वाञ्चो लोकान्मोषाञ्चैते
 मनुष्यकामानाञ्च" इत्यक्षिपुरुषस्य । न च परमेश्वरस्य मर्यादाव-
 दैश्वर्यं युक्तं "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिर्येष भूतपाल एष सेतु-
 विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय" इत्यविशेषश्रुतः । तस्मात्त्रात्या-
 दित्यधोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, अन्तस्तद्ब्रूमोपदेशात्,
 इति "य एषोऽन्तरादित्यो य एषोऽन्तरक्षिणि" इति च श्रूयमाणः
 पुरुषः परमेश्वर एव न संसारी । कुतः । तद्ब्रूमोपदेशात् । तस्य हि
 परमेश्वरस्य धर्मा इहोपदिष्टास्तद्यथा "तस्यादिति नाम" इति
 श्रावयित्वा "अस्यादित्यपुरुषस्य नाम" स एष सर्वेश्वरः पाप्मभ्य
 उदितः" इति सर्वपाप्मापगमेन निर्व्वक्ति, तदेव च कृतनिर्व्वचनं
 नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति "यन्नाम तन्नाम" इति । सर्वपाप्माप-
 गमश्च परमात्मन एव श्रूयते "य आत्मा अपहृतपाप्मा" इत्यादौ ।

आदित्यस्यः पुरुषः, अमुष्मादादित्यादृज्जगा ये केचन लोकास्तेषामी-
 श्वरो देवभोगानाञ्चैत्यर्थः । स एषोऽक्षिपुरुष एतस्मादन्वाञ्चोऽधस्तना
 ये लोका ये च मनुष्यकामा भे मास्तेषामीश्वर इति मर्यादा श्रूयते । अतः
 श्रुतेश्च संसारीत्यर्थः । एष सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति सम्बन्धः । भूता-
 धिपतिर्यमः, भूतपाल उन्नादिश्च यस्य एव । किञ्च जलानामसङ्कराय
 लोके विधारको यथा सेतुरेवमेधां लोकानां वर्णाश्रमादीनां मर्यादा-
 चेत्तत्वात् सेतुरेष एव, अतः सर्वेश्वर इत्यर्थः । कृत्वं व्याचष्टे ॥ य एष इति ॥
 यद्यप्येकस्मिन् वाक्ये प्रथमश्रुतानुसारेण चरमं नेयं, तथाप्यत्र प्रथमं
 अतं रूपवत्त्वं निष्कलं ध्यानार्थमोश्वरे नेतुं शक्यश्च सर्वपापासङ्कित्वं स-
 र्व्व्याप्तैकत्वन्तं सफलं जीवे नेतुमशक्यश्चेति प्रबलं, न च "न ह वै देवान्
 पापं ग्रह्णाति" इति अन्तेरादित्यजीवस्यापि पाप्मास्यश्रुतत्वमिति वाच्यं ।
 अन्तेरधुना कर्मानधिकारिणां देवानां क्रियमाज्जपापासम्बन्धे तत्फलाना-

तथा “शान्तये पुरुषे मैव ऋक् तत् साम तदुक्तं तद्यजुस्तद्गन्धर्व” इत्यु-
क्तमाद्यात्मकतां निर्द्धारयति, सा च परमेश्वरस्योपपद्यते सर्व-
कारणत्वात् सर्वात्मकत्वापपत्तेः । पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधिदैवत-
मृक्सामे वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याह तस्यैव साम च
गेण्या इत्यधिदैवतं तथाध्यात्ममपि “यावमुष्य गेण्यो तौ गेण्यौ”
इति । तच्च सर्वात्मकत्वे सत्येवोपपद्यते “तद्य इमे वीणायां गाय-
न्त्यन्तेव ते गायन्ति तस्मान्ते धनसनयः” इति च लौकिकेऽपि
गानेऽयस्यैव गीयमानत्वं दर्शयति । तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते ॥

यद् यदिभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशमम्भवं ।

स्पर्शं वा तात्पर्यात् तेषां सञ्चितपापाभावे क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विश्र-
न्तीति अयोगादित्यभिप्रेत्याह ॥ सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एवेति ॥
सार्वात्म्यमाह ॥ तथेति ॥ अत्र तच्छब्देच्छाक्षुषः पुरुष उच्यते ऋग्-
द्यमेक्षया लिङ्गस्यत्ययः ॥ उक्तं शस्त्रविशेषः । तत्साहचर्यात् र-
क्षोर्त्वं उक्त्यादन्यच्छस्त्रमगच्यते, यजुर्वेदो यजुः, ब्रह्म जयो वेदा इत्यर्थः ॥
पृथिव्यग्न्याद्यात्मक इति ॥ आधिदैवतमृक् पृथिव्यन्तरीक्षद्युनक्षत्रादि-
त्यग्नयशुक्ला रूपा पञ्चविधा श्रुत्युक्ता, साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रादि-
त्यग्नतातिल्लव्यरूपमुक्तं पञ्चविधं । अध्यात्मन्तु ऋक् वाक् चक्षुः श्रोत्रा-
दित्यशुक्ला रूपा चतुर्विधा, साम च प्राणश्चाद्यात्ममनोऽक्षिगताति-
गोक्षरूपं चतुर्विधमुक्तं । एवं क्रमेण ऋक्सामे अनुक्रम्याह श्रुतिः ॥
तस्येति ॥ यौ सर्वात्मकः ऋक्सामात्मको गेण्यावमुष्यादित्यस्य तावेवा-
दित्यस्य गेण्या पर्वण्येत्यर्थः ॥ तथेति ॥ ऋक्सामगेण्यात्वमित्यर्थः । सर्व-
गानगेयत्वं लिङ्गान्तरमाह । तद्य, इति ॥ तत्तत्र लोके धनस्य सनि-
लाभो येषां ते धनसनयो विभूतिमन्त इत्यर्थः । ननु लोके राजानो
गीयन्ते नेश्वर इत्यत आह । यद्यदिति ॥ पशुवित्तादिर्विभूतिः, श्रीः
कान्तिः । ऊर्जितत्वं बलं, तद्युक्तं सत्त्वं राजादिकं मद्दंश एवेति त-

इति भगवद्गीतादर्शनात् लोककामेशित्वमपि निरङ्कुशं
श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति । यत्तूक्तं हिरण्यश्रुत्यादिरू-
पश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्येत इत्यत्र ब्रूमः, स्यात् परमेश्वरस्या-
पीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहायै ।

माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्द्युक्तं न त्वं मां द्रष्टुमर्हसि ॥

इति स्मरणात् । अपि च यत्र निरस्तमर्वाविशेषं पारमेश्वरं
रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शास्त्रं “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं”
इत्यादि । सर्वकारणत्वात् विकारधर्मीरपि कैश्चिदिष्टिष्टः
परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते “सर्वकंष्ठा सर्वकामः सर्वगन्धः
सर्वरसः” इत्यादिना, तथा हिरण्यश्रुत्यादिनिर्देशाऽपि भवि-
ष्यति । यदप्याधारश्रवणान्न परमेश्वर इत्यत्रोच्यते स्वमहिम-
प्रतिष्ठस्थाप्याधारविशेषोपदेश उपामनार्थो भविष्यति सर्वगत-
त्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत् सर्वात्मान्तरतोपपत्तेः । ऐश्वर्यमर्यादाश्र-
वणमप्याध्यात्माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव, तस्मात्परमे-
श्वर एवास्यादित्ययोरन्तरूपदिश्यते ॥

दृग्मानमीश्वरस्यैवेत्यर्थः । निरङ्कुशमन्याधीनं, एषा विचित्ररूपा मूर्ति-
माया विकृतित्वान्माया मया सृष्टेत्यर्थः । यदुक्तमशब्दमित्यादिवाक्यं
तत् क्षेत्रपरमित्याह ॥ अपि चेति ॥ तर्हि रूपं कुतस्तत्राह । सर्व्वति ।
यत्र तृपास्यत्वेनोच्यते तत्रेत्यध्याहृत्य सर्व्वकारणत्वात् प्राप्त्युपपत्तं सर्व्व-
कर्म्मत्वादित्युक्तानिर्दिश्यत इति योजना । मर्यादाबद्धैश्वर्य्यमीश्वरस्य
नेत्युक्तं निराकरोति ॥ ऐश्वर्य्यति ॥ अध्यात्माधिदैवतविभागा-
पेक्षप्रयोगः, तदपेक्षमेव न त्वैश्वर्य्यस्य परिच्छेदार्थमित्यर्थः । ननु उपा-

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

अस्मि च आदित्यादिशरीराभिमानीभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्व-
राऽन्तर्यामी “य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो
न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त
आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात् । तत्र
आदित्यादन्तरोऽयं आदित्यो न वेदति वेदितुरादित्यात्
विज्ञानात्मनोऽन्याऽन्तर्यामीति स्पष्टं निर्दिश्यते स एवेहाप्यन्त-
रादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिमामान्यात् । तस्मात् पर-
मेश्वर एवेष्टोपदिश्यत इति सिद्धं ॥

आकाशमिति ॥ २२ ॥

छान्दोग्ये इदमामनन्ति “अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश
इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्प-

स्योद्देशेनोपास्तिविधेर्विधेयक्रियाकर्मणोर्ब्रह्मादिवदन्यतः सिद्धिर्वाच्चे-
त्याशङ्काह ॥ भेदेति ॥ आदित्यजीवादीश्वरस्य भेदोक्तेः श्रुत्यन्तरे जीवा-
दन्य ईश्वरः सिद्ध इति सूत्रार्थमाह ॥ अस्तीति ॥ आदित्ये स्थितरश्मि-
निराशार्थमादित्यादन्तर इति जीवं निरस्यति ॥ यमिति ॥ अशरीरस्य
कथं नियन्तृत्वं तत्राह ॥ यस्येति ॥ अन्तर्यामिपदार्थमाह ॥ य इति ॥
तस्यानात्मत्वनिरसयाह ॥ येष त इति ॥ ते तव स्वरूपमित्यर्थः ।
आदित्यान्तरत्वश्रुतेः समानत्वादित्यर्थः । तस्मात् पर एवादित्यादिस्था-
नक उद्गोष्ठे उपास्य इति सिद्धं । भवतु रूपवत्त्वादिदुर्बललिङ्गानां
पापास्पृशित्वाद्यभ्यभिचारिब्रह्मलिङ्गैरन्यथानयनं, इह त्वाकाशपदश्रुतिः
लिङ्गाद्वर्णयसीति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते प्रत्याह ॥ आकाशस्तत्तिङ्गादि-
ति ॥ छान्देत्यवाक्यमुदाहरति ॥ इदमिति ॥ शाखावत्यो ब्राह्मणा
जैवन्ति राजानं पृच्छन्ति, अस्य पृश्नीनां कस्यान्यस्य च क आधार इति ।

यन्त इत्याकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं” इति । तत्र संशयः । किमाकाशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयते, उत भूताकाशमिति । कुतः संशयः । उभयत्र प्रयोगदर्शनात् । भूतविशेषे तावत् सुप्रसिद्धो लोकवेद्योराकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि क्वचित् प्रयुज्यमानो दृश्यते, यत्र वाक्यशेषवशादसाधारणगुणश्रवणादा निर्वह्यारितं ब्रह्म भवति यथा “यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्” इति, “आकाशा वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इति चैवमादौ, अतः संशयः । किं पुनरत्र युक्तं भूताकाशमिति, कुतः, तद्वि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति । न चायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुं, अनेकार्थत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति, न च मुख्यसम्भवे गौणार्थग्रहणमर्हति, सम्भवति चेह मुख्यस्यैवाकाशस्य ग्रहणं । ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नापपद्यते “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इत्यादिः । नैष दोषो भूताकाशस्यापि वाक्यादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः । विज्ञायते हि “तस्माद्वा एत-

राजा वृते आकाश इति हेति ॥ यदेव आकाश इत्यानन्दत्वस्यासाधारणस्य श्रवणादाकाशो ब्रह्मैवधारितं । आकाशो वै नामेत्यत्र तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषादिति विभागः । निर्वहिता उत्पत्तिस्थितिहेतुः, ते नामरूपे, यदन्तरा यस्माद्भिन्ने यत्र कल्पितत्वेन मध्ये स्त इति वार्थः । अत्र पूर्वपक्षे भूताकाशात्मनोद्गोपायः, सिद्धान्ते ब्रह्मात्मना इति यत्नः । उपार्थे

स्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशप्रदायुः वायोरग्निः” इत्यादि । ज्यायस्त्वपरायणत्वेऽपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्यते भूताकाशस्यापि, तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमित्येवं प्राप्ते भूमः, आकाशस्य निष्कृतात् । आकाशशब्देनेह ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तं । कुतः । तस्मिन्नात् । परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गं “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इति । परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादिकमेण कारणत्वं दर्शितं । सत्यं दर्शितं । तथापि मूलकारस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं सर्वाणीति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा “आकाशं प्रत्यक्षं यन्ति” इति ब्रह्मलिङ्गं “आकाशो ह्येभ्यो ज्यायानाकाशः परायणं” इति च ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नास्मात् “ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः” इति, तथापरायणत्वमपि परमकारणत्वात् परमात्मन्येवोपपन्नतरं । अतिस्य भवति “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणं” इति । अपि चान्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वानन्तं

स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयोक्तेरापादं श्रुत्यादिसङ्गतयः । स्पष्टमत्र भास्यं । तेजःप्रभृतियु वाय्वादिरपि कारणत्वात् एवकारश्रुतिबाधः । सर्व-
श्रुतेस्त्वाकाशातिरिक्तविषयत्वेन सङ्गोचः स्यादित्याह । सत्यं दर्शितमिति ।
ब्रह्मब्रह्म सर्वमात्मकत्वात्तस्मादेव सर्वमिति श्रुतिर्युक्तेति भावः । तथा
सर्वव्याप्यधारकं निरतिशयमशून्यं स्यातावपि परमाश्रयत्वमित्येतानि
स्पष्टानि ब्रह्मलिङ्गानीत्याह । तथा आकाशमित्यादिना । रातेर्दानस्य
दातुः । रातिरिति पाठो बन्धुरित्यर्थः । निङ्गान्तरमाह । अपि चेति ।

किञ्चिदङ्गुलकामेन जैवल्लिनाऽऽकाशः परिगृहीतः, तच्चाकाशमु-
द्गोथे सम्पाद्योपसंहरति “स एष, परो वरीयानुद्गोथः, स एषो
ऽनन्तः” इति, तच्चानन्तं ब्रह्मलिङ्गं । यत् पुनरुक्तं भूताकाशं प्र-
मिद्धिबलेन प्रथमतः प्रतीयत इति, अत्र ब्रूमः, प्रथमतः प्रतीत-
मपि तदाक्षयशेषगतान् ब्रह्मगुणान् दृष्ट्वा न परिगृह्यते । दर्शित-
तस्य ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्व्यभिचिता”
इत्यादौ । तथाकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते

दाक्ष्यशान्तावस्थां ब्राह्मणो राजा चेति त्रय उद्गोथविद्याकुशला विचा-
रयामासुः किमुद्गोथस्य परायणमिति । तच्च स्वर्गादागताभिरुद्भिर्जी-
वितेन प्राणेन क्रियमाद्योद्गोथस्य स्वर्ग एव परायणमिति दाक्ष्यप-
क्षमप्रतिष्ठादोषेण शान्तावस्थां निन्दित्वा स्वर्गस्यापि कर्मदारा हेतुरयं
लोकः प्रतिष्ठेत्युवाच । तं शान्तावस्थस्य पक्षमन्तवद्देते किञ्च शान्तावस्था-
मेति राजा निन्दित्वानन्तमेवाकाशं वक्ति भूताकाशोक्तावन्तवत्त्वदोष-
तादवस्थादित्यर्थः । नन्वाकाशोऽनन्त इति न श्रुतं इत्याशङ्काह ॥
तच्चेति ॥ उद्गोथ आकाश एवेति सम्पादनात् उद्गोथस्यानन्तत्वादिकं
न खत इति भावः । स उद्गोथावयव उक्कार एष आकाशात्मकः । परः
रसतमत्वादिरगुणैरुत्कृष्टः । अतोऽक्षरान्तरेभ्यो वरीयान् श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥
पर इति अवयवं सकारान्तं वा, परः कृत्वमिति प्रयोगात् । परश्चासौ
वरेभ्योऽतिशयेन वरः परो वरीयान् इत्यर्थः । प्राथम्यात् श्रुतित्वाच्चाका-
शशब्दे वरीयानित्युक्तं स्मारयति ॥ यत् पुनरिति ॥ एवकारसम्बन्ध-
नुद्गोहीतानन्यादिबहुलिङ्गानामनुययाय “त्यजं देवं कुंजस्यार्थं” इति
न्यायेनैकस्याः श्रुतेर्बाधो युक्त इत्याह ॥ अत्र ब्रूम इति । आकाशपदाद्भूत-
स्यैव प्रथमप्रतीतिरिति निबन्धो नास्त्येवमिदं चेति तत् । तच्च युक्ति-
माह ॥ दर्शितश्चेति । आकाशपदाद्भूतार्थस्य ब्रह्मणोऽपि प्रथमप्रतीति-
रस्ति तस्य तत्पर्यायाज्ज्ञात्वा ब्रह्मणि प्रयोगप्रार्थ्यादिति भावः । अक्षरे
कूटस्थे सोमन् सोमि अक्षरे वेदाः सन्ति प्रमाद्वचनं यस्मिन्नक्षरे विश्वे
देवा अधिष्ठिता इत्यर्थः । उक्कारः कं सुखं ब्रह्म खं थायकमित्युपासीव

“अथोऽहरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः”
 “सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता” “ॐ
 कं ब्रह्म खं ब्रह्म खं पुराणं” इति चैवमादौ । वाक्योपक्रमेऽपि
 वर्त्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्भुक्ता ब्रह्मविषयत्वावधा-
 रणा । “अग्निरधीतेऽनुवाकं” इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्नि-
 शब्दो माणवकविषयो दृश्यते । तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मेति प्रसिद्धं ॥

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥

“उद्गोथे प्रस्रोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता” इत्युपक्रम्य
 श्रूयते “कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा
 इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा
 देवता प्रस्तावमन्वायत्ता” इति । तत्र संशयनिर्णयो पूर्ववदेव द्र-
 द्यौः, “प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः प्राणस्य प्राणं” इति चैवमादौ

सुखान्तरप्रयोगमाह ॥ खं पुराणमिति ॥ व्याख्यादि ब्रह्मेत्यर्थः कं
 ब्रह्म खं ब्रह्मेति हान्देग्यं, ॐ खं ब्रह्म खं पुराणमिति बृहदारण्यक-
 मिति भेदः । किञ्च तत्रैव प्रथमानुसारेणोत्तरं नेयं यत्र तद्वर्तुं शक्यं, यत्र
 तदशक्यं तत्रोत्तरानुसारेण प्रथमं नेयमित्याह ॥ वाक्येति ॥ तस्मादुपास्ये
 ब्रह्मणि वाक्यं समन्वितमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ आकाशवाक्यो-
 क्तत्वायं तदुत्तरवाक्येऽतिदिशति ॥ अथ एव प्राणः ॥ उद्गोथप्रकरण-
 मिति आपनार्थमुद्गोथ इति भाष्यपदं उद्गोथप्रकरणे श्रूयते इत्यन्वयः ।
 क्वचिद्विद्याक्रायकः प्रस्रोतारमुवाच, हे प्रस्रोतः या देवता प्रस्तावं
 सामभक्तिमनुगताध्यानार्थं तास्मिदज्ञात्वा मम विदुषो निकटे प्रस्रो-
 त्त्वसि मूर्धा ते पतिष्यतीति । ततो भीतः सन् प्रपश्य कतमा सा
 देवतेति उत्तरं । प्राण इति । प्राणमभिविष्य सम्यक् विशन्ति जीयन्ते
 तमभिविष्योऽज्जिहते उत्पद्यन्त इत्यर्थः । अतिदेशत्वात् पूर्ववत् संश-
 बादि ब्रह्ममित्युक्तं विदुषोति । प्राणेति । मनउपाधिको जीवः,

ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्रसिद्धतरा लो-
कवेदयोरत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति
संशयः । किं पुनरत्र युक्तं वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्यो-
पादानं युक्तं । तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम ।
ननु पूर्व्ववदिहापि तत्किङ्गात् ब्रह्मण एव यद्यर्थं युक्तमिहापि
हि वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमेष्ठ्यं कर्म प्रतीयते ।
न मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात् । एवं ह्यावायते
“यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वाग्येति प्राणं चक्षुः प्राणं
श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायते”
इति । प्रत्यक्षं तत् स्थापकाखे प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानाया मि-
न्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते, प्रबोधकाखे च पुनः प्रादुर्भवन्तीति ।
इन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्यं प्राणेऽपि भूतसंवेशनो-
द्गमनवादी वाक्यशेषः । अपि चादित्याऽन्नस्योद्गीथप्रतिहारयो-

प्राणेन ब्रह्मणा बध्यते सुपुत्रावेकीभवति प्राणस्य वायोः प्राणं प्रेरकं
तस्य सत्तास्फूर्तिप्रदमात्मानं ये विदुस्तं ब्रह्मविद इत्यर्थः । पूर्व्वेन गता-
यत्वात् पृथक्स्वरूपं व्यर्थमिति शङ्कते ॥ ननु पूर्व्ववदिति ॥ अधिकाशब्दा-
निरासार्थमतिदेशस्वरूपमिति मत्वा शङ्कामाह ॥ न मुख्येऽपीति ॥ तर्हि
तदा चक्षुरप्येतीति एवमकारेण सर्व्वत्र सम्बन्धः । नन्यर्थाङ्गिण्यादां
प्राणे ज्योदयोः श्रूयते तावता महाभुतजयादिप्रतिष्ठाक्यशेषोपपत्तिः
कथमित्यस्य आह ॥ इन्द्रियसारत्वादिति । तस्य ह्येव रसः इति श्रुतेः
इन्द्रियाणि निद्रात्मरूपाणि अपस्वीकृतभूतानां साराणि तेषां जया-
द्युत्था भूतानामपि प्राणे जयादितिसिद्धेः वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः ।
अब्रह्मसहपाठाच्च प्राणो न ब्रह्मोत्वाह ॥ अपि चेति ॥ उद्गाढप्रतिषर्द्धभा-
मुद्गोपे प्रतिहारे च का देवतेति पृष्टेन चाक्रायणेनादित्याऽन्नस्य निर्वि-
श्रते आदित्य इति होवाच अन्नमिति होवाचेति श्रुतावित्यर्थः । सा-

देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते, न च तयो-
 ब्रह्मत्वमस्ति, तस्मान्मान्याश्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते
 सूत्रकार आह । अतएव प्राण इति । तस्मिन्नादिति पूर्वसूत्रे
 निर्दिष्टमत एव तस्मिन्नात् प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति,
 प्राणस्यापि हि ब्रह्मस्मिन्नुपसम्बन्धः श्रूयते “सर्वाणि ह वा इमानि
 भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिह्वते” इति प्राणनि-
 मित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां
 गमयतः । ननु कं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशाद्गमनमविरुद्धं स्वा-
 पप्रबोधयोर्दर्शनादिति । अत्रोच्यते । स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणा-
 मेव केवलानां प्राणश्रियं संवेशनोद्गमनं दृश्यते, न सर्वेषां
 भूतानां, इह तु सर्वेन्द्रियाणां सशरीराणाञ्च जीवाविष्टानां
 भूतानां “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि” इति श्रुतेः ।
 यदापि भूतश्रुतिः महाभूतविषया परिगृह्यते तदापि ब्रह्म-
 लिङ्गत्वमविरुद्धं । ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रवा-
 धयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाश्च प्रभवं शृणुमः “यदा सुप्तः स्वप्नं न

मांश्च सन्निधानं । सन्निध्य नृशृङ्गीतप्रथमश्रुतप्राणश्रुत्या मुख्यप्राणनिर्णये
 तत् दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिरिति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टिरूपो-
 पास्तिः । अस्याधिकारकस्यातिदेशत्वमेव पूर्वेषां सङ्गतिरिति विभागः
 भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या यत्किञ्चिद्भवनधर्मकं कार्यमात्रं तस्य,
 कथादयो वायुविकारे प्राणेन युक्तावित्युक्ता भूतशब्दस्य बहुवचन-
 चेऽपि कथादेर्ब्रह्मनिर्णयकत्वमित्याह ॥ यदापीति ॥ भौतिकप्राणस्य
 भूतयोनित्वं योगादित्यर्थः । तस्य तद्योनित्वं श्रुत्याशङ्कते ॥ नन्विति ।
 अथ यदा सुषुप्तौ जीवः प्राणे ब्रह्मस्थेकीभवति तदा एव प्राणं सविष-
 यवामादयोऽपि यन्तीत्यर्थः । अत्र जीवाभिन्नत्वे सर्वव्यापारत्वलिङ्गात्

कञ्चन पश्यत्यस्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेवं वाक् सर्व्वेर्ना-
मभिः सहायेति” इत्यत्र तत्रापि तन्निष्ठात् प्राणशब्दं ब्रह्मैव ।
यत् पुनरन्नादित्यसन्निधानात् प्राणशब्दस्याब्रह्मत्वमिति तदयुक्तं
वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां
सन्निधानस्याकिञ्चित् करत्वात् । यत् पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चतृती
प्रसिद्धतरत्वं तदाकाशशब्दस्यैव* प्रतिविधेयं । तस्मात् सिद्धं
प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वं । अत्र केचिदुदाहरन्ति “प्रा-
णस्य प्राणं प्राणबन्धनं हि सोम्य मन” इति च तदयुक्तं शब्द-
भेदात् प्रकरणाच्च संशयानुपपत्तेः । यथा पितुःपितेति प्रयोगे
अन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टं पितुः पितेति
गम्यते, तद्वत् प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात् प्रसिद्धात् प्राणा-
दन्यः प्राणस्य प्राणं इति निश्चीयते । न हि स एव तस्येति भेद-
निर्देशार्हो भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरे-
णापि स एव तत्र प्रकरणनिर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टो-
माधिकारे “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यत्र ज्योतिःशब्दे
ज्योतिष्टोमविषयो भवति तथापरस्य ब्रह्मणः प्रकरणे “प्राणस्य-

मुखः प्राण इत्याह ॥ तत्रापीति ॥ वाक्यान्तरसन्निध्यपेक्षया सवा-
क्यगतं लिङ्गं बलीय इत्याह ॥ तदयुक्तमिति ॥ एकवाक्यत्वं वाक्य-
शेषः तस्य बलं तद्वत् लिङ्गं तेनेत्यर्थः । प्राणमेवेत्यवधारणेन सर्व्व-
भूतप्रकृतित्वलिङ्गेन च प्राणपदेन सत्त्वारब्धं ब्रह्मण्यमित्याह ॥ तदा-
काशशब्दस्येवेति ॥ तन्निष्ठतामुदाहरणं संशयाभावेनायुक्तमित्याह ॥
अत्रेत्यादिना ॥ शब्दभेदमुक्त्वा प्रकरणं प्रपञ्चयति ॥ यस्य चेति ॥ ज्यो-

“अथ हि सोम्य मन” इति श्रुतेः प्राणशब्दे वायुविकारमात्रं
कथमवगमयेदतः संशयाविषयत्वाच्चैतदुदाहरणं युक्तं । प्रस्ताव-
देवतायाम् प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति “अथ यदतः परे दिवो ज्योतिर्दीप्यते वि-
श्रुतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्य-
दिदमस्मिन्नन्तःपक्षे ज्योतिः” इति । तत्र संशयः । किमिह ज्यो-
तिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते किं पर आत्मेति
अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तस्मिन्नाद्वैतविषयत्वमुक्तं, इह
तस्मिन्मेवास्ति नास्तीति विचार्यते । किं तावत् प्राप्तं । आदि-
त्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति । कुतः । प्रसिद्धेः
तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयो प्रसिद्धौ ।
चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते तस्या एवानुयाहः

तिश्चरणाभिधानात् । कान्दोग्यमेवोदाहरति ॥ इदमिति ॥ गायत्र्यापा-
क्षितब्रह्मोपास्थानन्तर्यामिण्यशब्दः । अतो दिवो द्युलोकात् परः पर-
स्ताद्यत् ज्योतिर्दीप्यते तदिदमिति जाठराग्रावध्यस्यते । कुत्र दीप्यते
तत्राह । विश्रुत इति ॥ विश्वस्मात् प्राणिवर्गादुपरि सर्वस्मात् भूरा-
दिलोकादुपरि वे लोकस्तेषूत्तमेषु न विद्यन्ते उत्तमा येभ्य इत्यनुत्तमेषु
सर्वसंसारमण्डलातीतं परं ज्योतिरिदमेव यद्देहस्थमित्यर्थः । अस्य
पूर्वोक्तमतार्थत्वं वदन् प्रत्युदाहरणसङ्गतिमाह । अर्थान्तरिति । अत्र
सवाक्ये स्पष्टब्रह्मणिङ्गाभावेऽपि पादोऽस्येति पूर्ववाक्ये भूतपादत्वनि-
श्चयमस्तीति पादसङ्गतिः । पूर्वोत्तरपक्षयोर्जडब्रह्मज्योतिषोऽवपाप्तिः क-
लमिति भेदः । नन्वज्ञानतमो विरोधित्वात् ब्रह्मापि ज्योतिः पदशब्दा-
दतया प्रसिद्धमिति चेत्तत्राह । चक्षुरिति । सर्वव्यापि रात्रौ भवं शार्वरानीक-

मादित्यादिकं ज्योतिस्तथा दीप्यते, इतीयमपि अतिरादित्या-
दिविषया प्रसिद्धा । न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्या
श्रुतिमहति । किञ्च शुभर्यादत्वश्रुतेः । न हि चराचरवोजस्य
ब्रह्मणः सर्व्वात्मकस्य धैर्मर्यादा युक्ता, कार्यस्य तु ज्योतिषः
परिच्छिन्नस्य धैर्मर्यादा स्यात् परो दिवो ज्योतिरिति च
ब्राह्मणं । ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्व्वत्र गम्यमानत्वात् शुभ-
र्यादावत्वमसमञ्जसं, अस्तु तर्ह्यचिदृत्कृतं तेजः प्रथमजं । न ।
अचिदृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति । इदमेव प्रयोजनं
यदुपास्यत्वमिति चेत्, न, प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपा-
स्यत्वदर्शनात् । “तासां चिदृतं चिदृतमेकैकां करवाणि” इति
चाविशेषश्रुतेः । न चाचिदृत्कृतस्यापि तेजोऽशुभर्यादत्वं प्रसिद्धं

मिति यावत्, अनेनाबरकत्वादुपास्यत्वाच्च कुशवद्भावरूपं तम इत्यर्थादुक्तं
भवति । ज्योतिः श्रुतेरनुयाहकलिङ्गान्याह ॥ तथेत्यादिना । भास्वरू-
पात्मिका दीप्तिस्तेजस एव लिङ्गमित्याह ॥ न हीति । भास्व मर्यादेत्याशङ्क्य
श्रुतत्वान्नैवमित्याह ॥ परो दिव इति । मर्यादां ब्रूत इति शेषः । ब्रह्मवत्
कार्यस्यापि मर्यादायोगाद्विरर्थकं ब्राह्मणमिति कश्चिदक्षिपति । नन्व-
ति । एकदेशी ब्रूते ॥ अस्त्विति ॥ स्वर्गादौ जातं किञ्चिदतीन्द्रिय तेजो दिवः
परस्तादस्ति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः । अध्ययनविधुपाकश्रुतेर्निष्कर्षकं वस्तु-
तोऽर्घ्यं इत्याक्षिप्य ब्रूते ॥ नेति ॥ ध्यानं फलमित्याशङ्क्य निष्कर्षस्य कापि
ध्यानं नास्तीत्याह ॥ इदमेवेत्यादिना । प्रयोजनान्तरं तमोनाशादिकं ।
अचिदृत्कृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्त्वा तदेव नास्तीत्याह ॥ तासामिति ॥
तेजोऽवज्ञानां दैवतानामेकैकं द्विधा विभज्य पुनश्चैकैकं भागं देधा
कृत्वा स्वभागादितरभागयानिर्दिष्टप्य तन्निमुक्तरज्जुवन्निरुतं करवा-
नीत्यविशेषोक्तेर्नास्वचिदृत्कृतं किञ्चिदित्यर्थः । किञ्चान्न यदतः पर इति
वक्ष्यन्तेनान्यतः प्रसिद्धं शुभर्यादत्वं ध्यानायानुवृत्ते । न चाचिदृत्कृतस्य
तत्त्वचित् प्रसिद्धमित्याह ॥ न चेति । एकदेशिमते निरुक्ते साक्षात् पूर्व-

अस्तु तर्हि विवृत्ततमेव तत्तेजो ज्योतिःशब्दः । ननूक्तमूर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति, नैष दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इति उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहे न विरुध्यते, न तु निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी । “सर्वतः पृष्ठेऽध्वनु तमेषूक्तमेषु लोकेषु” इति साधारणकृत्युतिः कार्यं ज्योतिषि उपपद्यतेतरां “इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरे ज्योतिः” इति च कौत्से ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते । साहचर्यनिमित्ताश्रयाभा भवन्ति यथा “तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदचर” इति । कौत्सेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वं “तस्यैषा दृष्टस्तस्यैषा अतिः” इति चैष्यद्योषविशिष्टलश्रवणात् “तदेतत् दृष्टञ्च अतश्चेत्युपासीत” इति च अतेश्चुच्यञ्च अतो भवतीति य एवं वेदेति चान्यफलश्रवणाद्ब्रह्मत्वं महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमित्यते न चान्यदपि किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गं । न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्मनिर्दिष्टमस्ति “गायत्री वा इदं सर्वं भूतं” इति कन्देनिर्देशात् । अथापि कथञ्चित्

पक्षो ब्रूतः । अस्तु तर्हि । प्रदेशविशेषः दिवः परस्ताद्देदीप्यमानः सूर्यादितेजोऽवयवविशेषः तस्य परिग्रह उपासनार्थो न विरुध्यते इत्यन्यथः । स एव कौत्सेयज्योतिषि उपास्यते तस्यापि तेजस्वादिति भावः । ब्रह्मजोऽपि ध्यानार्थं प्रदेशस्थत्वं कल्प्यतां नेत्याह । न त्विति । निष्प्रदेशस्य निरवयवस्य विशेषेऽपि दिवः परस्ताद्देदीप्यमानब्रह्मावयवकल्पनाभागिनी युक्ता न त्वित्यन्वयः । अपामाखिकमौरवापातादिति भावः । ततः किं तत्राह । साहचर्येति । यथा एकलसाम्याद्भूरिति व्याहृतौ प्रजापतेः

पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात्, एवमपि न तस्यैव प्रत्यभिज्ञा-
नमस्ति, तच्च हि त्रिपादस्यामृतं दिवि इति द्यौरधिकरणत्वेन
श्रूयते, अत्र पुनः “परो दिवो ज्योतिः” इति द्यौर्मय्यादात्वेन ।
तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह याज्ञमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ज्योतिरिह
ब्रह्म याज्ञं कुतः । चरणाभिधानात्, पादाभिधानादित्यर्थः । पू-
र्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्वद्ब्रह्म निर्दिष्टं “तावानस्य महिमा ततो
ज्यायांश्च पुरुषः पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि”

शिरोदृष्टिः श्रुता तथा जाठराभावब्रह्मत्वं घोषादिश्रुत्या प्रसिद्धमिति
जडज्योतिरिति सामं वाच्यमित्यर्थः । यद्देहस्पर्शनेनोष्णं ज्ञानं प्रसिद्धं सैषा
तस्य जाठरासंर्दृष्टिः, यत् कर्मापिधानेन घोषैश्रवणं, सैषा तस्य श्रुतिरि-
त्यर्थः । ज्योतिषो जडत्वे लिङ्गान्तरमाह ॥ तदेतदिति ॥ ज्योतिरित्यर्थः ।
चक्षुष्यश्चक्षुर्हितः सुन्दरः, श्रुता विख्यातः । न चान्यदपीति ब्रह्मलिङ्गमपि
किञ्चिदन्यद्रास्तीत्यन्वयः । ननु त्रिपादस्यामृतं दिवाति पूर्ववाक्योक्तं
ब्रह्मात्र ज्योतिःप्रदेन ग्राह्यतामित्याशङ्काह ॥ न चेति ॥ ननु सर्वात्मक-
त्वाभ्युपगमात् ब्रह्मात्मित्यत आह ॥ अथापीति ॥ कथञ्चिच्छब्दादारेत्य-
र्थः । दिवि दिव इति विभक्तिभेदाद्ब्रह्मभिज्ञेत्यर्थः । प्रकृते कृतं प्राकृतं
कार्यमित्यर्थः । आचारं निरस्यति ॥ पादेति ॥ गायत्री वा इदं सर्वं भूतं
वाग्वै गायत्री येयं पृथिवी यदिदं शरीरं यद्दस्मिन् पुरुषे हृदयमिमे
प्राणा इति भूतवाक्पृथिवीशरीरहृदयप्राणात्मिका धृतिधा धर्मांर-
क्षरैश्चतुष्पादा गायत्रीति । यदुक्तं तावत् तत्परिमाणः सर्वः प्रपञ्चोऽस्य
गायत्र्यनगतस्य ब्रह्मणो महिमा विभृतिः, पुरुषस्तु कृत्स्नब्रह्मरूपः, अतः
प्रपञ्चाज्ज्यायानधिकः । आधिक्यमेवाह ॥ पाद इति ॥ सर्वं जगदेकः पा-
दोऽंशः “विष्टभ्यामिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” इति स्मृतं । अस्य
पुरुषस्य दिवि खप्रकाशस्वरूपे त्रिपादमृतरूपमस्ति, दिवि सूर्यमण्डले
वा ध्यानार्थमस्ति, कल्पिताज्जगते ब्रह्मस्वरूपमनन्तमित्यर्थः । यथा लोके
पादात् पादत्रयमधिकं तथेदमधिकमिति बोधनार्थं त्रिपादमृतमित्युक्तं
लोके न त्रिपादं विवक्षितमिति मनस्यं । यदत्र पर इति यच्छब्दस्य

इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्माणस्तिपादमृतं द्युसम्बन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धात् निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते । तत् परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातां । न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परस्यामपि हि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्त्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं । यत्तूक्तं “ज्योतिर्दीप्यत” इति च एतौ शब्दौ कार्य्य*ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायं दोषः, प्रकरणात् । ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् दीप्यमानकार्य्य-ज्योतिरूपलक्षिते ब्रह्माण्यपि प्रयोगसम्भवात् । “येन सूर्य्यस्तपति तेजसेद्भुः” इति च मन्त्रवर्णात् । यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चतुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजमिव वर्त्तते । अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् “वाचैवायं ज्योतिषास्ते मनोज्योतिर्जुषतां” इति च । तस्माद्यद्यत् कस्यचिदव-

प्रसिद्धार्थवाचित्वात् पूर्ववाक्यप्रसिद्धं ब्रह्म याज्ञमित्याह ॥ तत्रेति तनु यदाभयोऽष्टाकपाल इत्यत्र यत्पदस्याप्रकृतार्थकत्वं दृष्टमित्यत आह ॥ तत् परित्यज्येति ॥ तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धैरभावेनापूर्वत्वादगत्या पदोऽप्रसिद्धार्थत्वमाश्रितं, इह तु पूर्ववाक्यप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो द्युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञातस्य यदर्थत्वनिष्ठयाद्यत्पदैकार्थकज्योतिःपदस्यापि स एवार्थ इत्यर्थः । सन्दर्शन्यायादप्येवमित्याह ॥ न केवलमिति ॥ सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मेत्युत्तरत्र ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थं ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपरमित्यर्थः ॥ प्रकरणादिति ॥ प्रकृतापेक्षयत्पदस्यत्वा द्युसम्बन्धभूतपादत्वादिलिङ्गैश्चैत्यर्थः । अतः प्रकाशज्योतिःश्रुतिबोधा न युक्त इति निरस्तं अविशेषत्वादिति ब्रह्मावर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः । येन तेजसा चैतन्येनेहः प्रकाशितः सूर्य्यस्तपति प्रकाशयति तं दृष्ट्वन्मन्त्रैर्दिविन्नमनुत इत्यर्थः । ज्योतिःशब्दस्य

भासकं तत्तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणोऽपि
चैतन्यरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः ।
“तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति”
“तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासते अमृतं” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ।
यदप्युक्तं शुभ्रमर्थादत्वं सर्व्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति, अत्रो-
च्यते, सर्व्वगतस्यापि ब्रह्मण उपामनार्थः प्रदेशविशेषपरिपक्षो न
विरुद्ध्यते । ननुक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः अप्रदेशविशेषकल्पना नोप-
पद्यत इति । नायं दोषः, निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशे-
षसम्बन्धात् प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः । तथा ह्यादित्ये चक्षुषि
हृदये इति प्रदेशविशेषसम्बन्धोनि ब्रह्मण उपामनानि श्रूयन्ते, ए-
तेन विस्तृतः पृष्ठेऽखित्याधारबहुलमुपपादितं । यदप्येतदुक्तं शौण्ड्य-
घोषाभ्यामनुमिते कौचेये कार्य्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात् परमपि
दिवः कार्य्ये ज्योतिरेवेति तदप्युक्तं, परस्यापि ब्रह्मणो नामादि-
प्रतीकत्ववत् कौचेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः । दृष्टञ्च श्रुतञ्च “शत
उपासीत” इति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वञ्च भविष्यति ।

कार्य्यज्योतिष्येव शक्तिरित्युक्तास्त्य कारणाब्रह्मणस्तत्कत्वमुक्ता ब्रह्मण्यपि
शक्तिमाह ॥ यदेति ॥ ग्राह्यान्धकारे वाचैव ज्योतिषा लोक आसनादि-
त्यवहारं करोतीत्यर्थः । “आज्यं जुषतां पिबतां मनोज्योतिः प्रकाशकं भ-
वति” इत्याव्यक्तुतिः । शब्दन्तमनुशब्दतः स्वस्यापि गतिरिति तथा सर्व्व-
स्य स्वनित्यं भागं स्यादित्यत आह ॥ तस्य भासेति ॥ तत्कालावच्छिन्नं ब्रह्म-
सूर्यादियज्योतिषां साक्षिभूतमायुरमृतमिति च देवा उपासत इत्यर्थः ।
ज्योतिषोऽपित्ववत् शुभ्रमर्थादत्वादिकं ध्यानाद्यं कल्पितं ब्रह्मणो युक्तमि-
त्याह ॥ अत्रोच्यते इत्यादिना ॥ दिवः परमित्यन्वयः, अपरोऽप्यस्य ध्येय-
स्यासम्बन्धस्य च सादृश्यनियमो नास्तीत्याह ॥ परस्यापीति ॥ भवि-

यदयमप्यफलश्रवणात् ब्रह्मेति तदय्यनुपपन्नं । न हि इयते
 फलाय ब्रह्माश्रयणीयमित्यते नेति नियमे हेतुरस्ति । यत्र हि
 निरसमर्थविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मात्मत्वेनापदिश्यते, तत्रैकरूप-
 मेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते । यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीक-
 विशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र संसारगोचराण्येवोच्चा-
 वसानि फलानि दृश्यन्ते “अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य
 एवं वेद” इत्याद्यासु श्रुतिषु । यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चिज्ज्योतिषो
 ब्रह्मलिङ्गमस्ति तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं गृहीतव्यं
 भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चरणाभिधानादिनि । कथं
 पुनः वाक्यान्तरगतेन ब्रह्ममभिधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयात्
 प्रत्याव्य शक्या व्यावर्त्तयितुं । नैष दोषः । “यदतःपरो दिवो
 ज्योतिः” इति प्रथमतःपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसम्ब-
 न्धात् प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन
 परामृष्टे मति श्रुत्याज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयलोपपन्नः ।
 तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपन्नव्यं ॥

ज्योति ब्रह्म ज्योतिष इति शेषः । तं यथा यद्योपासते तथा फलं भव-
 तीति श्रुतेरित्याह ॥ न हीयत इति ॥ ज्ञानफलवदुपास्तिकलमेकरूपं
 किं न स्यादत आह ॥ यत्र हीति ॥ ज्यैकत्वादित्यर्थः । ध्येयन्तु नानेने-
 त्याह ॥ यत्र त्विति ॥ ईश्वरो जीवरूपेणात्मनोऽन्नादः, अन्नस्यासम-
 न्ताहाता वा । वसु हिरण्यं ददातीति वसुदान इति गुणविशेषसम्बन्धं
 यो वेद स धनं विन्दते दीप्ताग्निश्च भवति नाम्नो बागुत्तमा मनो
 वा प्रतीकं वाचो भूय इति प्रतीकविशेषध्यानश्रुतिसंग्रहार्थमाद्यपदं
 सन्निधेः श्रुतिर्बलीयसीति शङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ प्रथमश्रुत्यनुसारेण
 चरमश्रुतिर्नीयत इत्याह ॥ नैष इति ॥ सर्वनाम्ना स्वसामर्थ्येन स्वस्य

कन्दोऽभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदांस्तथाहि दर्शनं ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति “गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च” इति गायत्र्याख्यस्य कन्दोऽभिहितत्वादिति तत् परिहर्त्तव्यं । कथं पुनश्च कन्दोऽभिधानाच्च ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता “तावानस्य महिमा” इत्येतस्यामृच्चि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितं । नैतदस्ति । “गायत्री वा इदं सर्वं” इति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदय-वाक्प्राणप्रभेदैर्याख्याय “मैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री” त-देतदृचाभ्यनूक्तं “तावानस्य महिमा” इति तस्यामेव व्याख्यात-रूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मन्त्रः कथमकस्माद्ब्रह्मचतुष्पाद-भिदध्यात् । योऽपि तत्र “यदै तत् ब्रह्म” इति ब्रह्मशब्दः, सोऽपि कन्दसः प्रकृतत्वात् कन्दोविषय एव । “य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद” इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते । तस्माच्छब्दोऽभिधानाच्च ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत् । नैष दोषः । तथा चेतोऽर्पणनिगदात्, तथा गायत्र्याख्यकन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निग-

सर्वनाम्नः सामर्थ्यं सन्निहितवाचित्वं तद्वक्त्रेण परामृष्टे सतीति योजना । अर्थाद्यत्तदसामानाधिकरण्यादित्यर्थः । कन्दोऽभिधानाद्ब्रह्म प्रकृतं नास्तीति शङ्कामेकदेशी दूषयति ॥ अथमिति ॥ शङ्कां साधयति ॥ नैतदिह्यादिना ॥ चतुष्पदत्वादिकं पूर्वमेव व्याख्यातं ॥ य एतामेवमिति ॥ वेदरहस्यभूतां मधुविद्यामेवमुक्तरीत्या यः कश्चिदेदं तस्योदयास्तम-यरहितब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । तथाच वेदत्वात् गायत्र्या ब्रह्मशब्दे

यते “गायत्री वा इदं सर्व्वं” इति । न ह्यक्षरसन्निवेशमा-
त्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं सम्भवति । तस्माद्यद्गायत्र्याख्यवि-
कारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म निर्दिष्टं, “तदिदं सर्व्वं” इत्युच्यते ।
यथा “सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म” इति । कार्य्यञ्च कारणादव्यतिरि-
क्तमिति वक्ष्यामः । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्र तथा-
न्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपामनं दृश्यते “एतं ह्येव बह्वृचा
महत्युक्ते मीमांसन्ते, एतमग्रावध्वर्य्यं एतं महाव्रते कन्दोगाः”
इति । तस्मादस्मि कन्दोऽभिधानेऽपि पूर्व्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म
निर्दिष्टं, तदेवं ज्यातिर्वाक्येऽपि परामृश्यते, उपामनान्तरवि-
धानाच्च । अपर आह *साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रति-
पाद्यते संख्यामामान्यात् यथा गायत्रीचतुष्पदा षडक्षरैः पादै-

युक्ता इति भावः ॥ गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मनक्षत्रायां
बीजं । अनुपपत्तिमाह ॥ न ह्यक्षरेति ॥ ब्रह्मणोऽपि कथं सर्वात्मकत्वं
तत्राह ॥ कार्य्यञ्चेति ॥ न च गायत्र्या ध्यानार्थं सर्वात्मत्वारोप इति बाध,
स्वतः सर्वात्मनो ध्यानसम्भवेनासदारीपायौगादिति भावः । तथा हि
दर्शनमिति सूत्रशेषोऽप्युच्यते ॥ तथान्यत्रेति ॥ दृश्यत इति दर्शनं दृष्टमि-
त्यर्थः । एतं परमात्मानं बह्वृच ऋग्वेदिनो महत्युक्ते शस्त्रे तदनुगतमु-
पासते । एतमेवाग्निरश्चस्ये तमेतमग्निरित्यध्वर्य्यं उपसत इति श्रुतेः
यजुर्वेदिनोऽपि उपसते । एतमेव कान्दोगाः सामवेदिनो महाव्रते
कृतौ उपसते, इति तैत्तिरीयके दृष्टमित्यर्थः । गायत्रीशब्दे ब्रह्मनक्षत्रक
इति व्याख्याय मौञ्ज इत्याह ॥ अपर इति ॥ साक्षादेव वाचायंम-
हञ्च विनैवेति यावत् । पूर्व्वं तृपास्तया गायत्रीपदेनाजहस्यक्षया
गायत्री ब्रह्मणो हे अपि जहति । न च गायत्री सर्व्वमित्यन्वयासम्भवः
घटो रूपीति । ब्रह्मार्थकदेशे यत्नो रूपान्वयवत् गायत्रीपदार्थकदेशे
गायत्र्यानुगते ब्रह्मणि प्रधाने सर्वात्मकत्वान्वयसम्भवादिति भावः । तथा

सया ब्रह्म चतुष्पात् । तथाऽन्यत्रापि कन्दोऽभिधायी शब्दोऽर्था-
न्तरे संख्यासाम्यात् प्रयुज्यमानो दृश्यते । तद्यथा “ते वा एते
पञ्चान्ये पञ्चान्ये दशसन्तः तत्कृतं” इत्युपक्रम्याह “सैषा विरा-
डन्नाद” इति । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न कन्दोऽभि-
धानं सर्वथाऽप्यस्ति पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं ॥ २६ ॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति । पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति
यतो भूतादीन् पादान् व्यपदिशति । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि
हि निर्दिश्याह “सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति” । न हि
ब्रह्माश्रयणे केवलस्य कन्दभो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपि
च ब्रह्मानाश्रयणे नैयमृक् सम्बध्यत “तावानस्य महिमा” इति ।
अनया हि ऋचा स्वरमेव ब्रह्मैवाभिधीयते “पादोऽस्य सर्वा-
भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः पुरुष-

च सूत्रे सिद्धान्तभागस्यायमर्थः । तथा गायत्रीवचतुष्पात्तुल्यगुणसामा-
न्याच्चेतो ब्रह्मणि समर्प्यते येन सचेताऽर्पणो गायत्रीशब्दस्तेन ब्रह्मण एव
निगदात्, अभिधानात्, कन्दोऽभिधानमस्ति इमिति । अधुना तथा हि
दर्शनमिति श्रेष्ठं व्याचष्टे ॥ तथेति ॥ संवर्गविद्यायामभिदैवमभिमुख्यच-
न्द्राभ्यासि वाग्यं जीयन्ते । अध्यात्मं वाक्चक्षुःश्रोत्रस्पर्शसि प्राक्कमपि
यन्तीत्युक्तं ते वा एते पञ्चान्ये आधिदैविकाः, पञ्चान्ये आध्यात्मिकान्ते
मिलित्वा दशसंख्याकाः सन्तः कृतमित्युच्यन्ते । सन्ति हि कृतचैता
दापरकलिसंज्ञकानि चत्वारि द्यूतानि क्रमेण चतुरङ्गव्यङ्ग्यवैकाङ्ग्यानि
तत्र कृतं दशात्मकं भवति चतुर्व्यंकेषु त्रयाणां त्रिषु ह्यष्टादशोदकस्य
चान्तर्भावात्, तथा च दशवर्गकेन शब्दादयः कृतशब्दोच्यन्ते । एवं
कृतत्वं वायादीनामुपक्रम्याह ॥ सैवेति ॥ विधेयापेक्षया स्वीचिह्ननि-

सुक्तेऽपीयसृक् ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते । स्मृतिस्य ब्रह्मण एव-
 कपतां दर्शयति “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांगेन स्थितो जगत्”
 इति “यद्वैतवद्रह्म” इति च निर्देशः । एवं मति मुख्यार्थ
 उपपद्यते । “ते वा एते पञ्चब्रह्मपुरुषाः” इति च “हृदयसुषिरेषु
 ब्रह्मपुरुषः” इति श्रुतिः ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भ-
 वति । तस्मादस्ति पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म । तदेव ब्रह्म ज्योति-
 र्वाक्ये शुभसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमानं परास्मृष्यत इति स्थितं ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नाभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

यदपेतदुक्तं पूर्वत्र त्रिपादस्यास्मृतं दिवीति सप्तम्या द्यौरा-
 धारत्वेनापदिष्टा, इह पुनरथ यदतः परो दिव इति पञ्चम्या म-
 र्यादात्वेन तस्मादुपदेशभेदान् न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति तत्

र्देशः, विराट्पदं कन्दोवाचकं “दशाक्षरा विराट्” इति श्रुतेः दश-
 त्वसाम्येन वाख्यादयो विराडित्युच्यन्ते । एवञ्च दशत्वद्वारा वाख्यादिषु
 कृतत्वं विराट्त्वञ्च ध्येयं, तत्र विराट्त्वध्यानात् सर्व्वमस्याग्रं भवति “अग्रं
 विराट्” इति श्रुतेः कृतत्वध्यानादग्रादो भवति कृतयुतस्याग्रादत्वात् ।
 कृतं हि स्वीयचतुरङ्गेषु अङ्गादिकमन्तर्भावयदग्रमस्तीव लक्ष्यते । अत
 एव कृतजयादितरयुतजयः श्रुत्युक्तः । कृताय विजितायाधरेयाः संय-
 ज्ञातिः, अयो द्यूतं कृतसंज्ञोऽयः कृतायः सविजितो येन तस्मै, अधरेयाः
 अङ्गादयः आयाः संयन्ति उपग्रमन्ते तेन जिता भवन्तीत्यर्थः । एवञ्च सा
 वाख्यादिदशात्मिका एषा कृतशब्दिता विराडग्रं कृतत्वादग्रादिनीत्यर्थः
 सर्व्वथापीति ॥ ग्रायजीति पदस्य लक्षकत्वे गौखत्वेऽपि चेत्पर्यः । अत्रापि
 आह्वयपरपदेन गौखत्वं स्वमवं नैति द्योतयति । अजहृल्लक्षणापक्षे हि
 बाग्मै ग्रायजीति बागात्मत्वं ग्रायतिश्च जायते चेति निरुक्तनामकश्च
 गावत्या उपाधित्वेनेत्यास्यादुपपन्नतरं गौखपक्षे ग्रायजीत्याग्रात्तदु-

परिहर्तव्यं । अत्रोच्यते, नऽयं दोष उभयस्मिन्नयविरोधात्,
उभयस्मिन्नपि मत्तस्यन्ते पञ्चस्यन्ते चापदेनेन प्रत्यभिज्ञानं विरु-
ध्यते । यथा लोके वृक्षायेण मम्बन्धोऽपि श्येन उभययोपदिश्य-
मानो दृश्यते, वृक्षाये श्येनो वृक्षायात् परतः श्येन इति च, एवं
दिव्येव मत् ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते । अपर आह यथा लोके
वृक्षायेणामम्बन्धोऽपि श्येन उभययोपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाये

भयं सर्वात्मकत्वमात्रेणोपपादनीयं, एवं गायत्रीपदस्य स्वार्थत्वागोऽप्र-
सिद्धचतुष्पात्त्वगुणद्वारा विप्रकृतलक्षणा चेति ब्रह्मसमञ्जसं । ननु
गायत्री वा इदं सर्वं, इति गायत्री श्रुतेः कथं लक्षणोक्त्या वाक्य-
शेषगतसर्वात्मकत्वाद्यनेकबलवत् प्रमाणसम्बन्धेन ब्रह्मणि तात्पर्यावग-
मादित्याह ॥ भूतादिपादेति ॥ एवं पदार्थमाह ॥ इत्येवाति ॥ सूत्रस्थादि-
पदार्थं दर्शयति ॥ भूतएधिबोति ॥ अत्र सूत्रभाष्यकारयोर्भुतादिभिश्च-
तुष्पादगायत्री विसम्मतं षडक्षसिचतुष्पात्त्वं वृत्तिकारोक्तमप्रसिद्धक्ष-
रक्षचितं । युक्त्यन्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ ब्रह्मपरसूक्तात्प्रवृत्ताच्च तस्याल-
त्यरत्वमित्याह ॥ पुरुषेति ॥ ब्रह्मपदस्य कृन्दावाचित्वमुक्तं निरस्यति ॥
यदेतत् ब्रह्मेति ॥ पूर्वस्यामृषि ब्रह्मोक्तावित्यर्थः हृदयस्य चतुर्दिक्षुर्दक्ष
पञ्चसंघयः सन्ति । तेषु ब्रह्मस्थानहृदयस्य प्रागादिद्वारेषु क्रमेण प्राक्तथा-
नापानसमानोदानाः पञ्चदारपात्रा इति ध्यानायुक्त्या कल्पिताः । तत्र
हृदयच्छिद्रस्यप्राग्नेव ब्रह्मपुरुषत्वश्रुतिर्हृदि गायत्र्याग्यब्रह्मण उपपासन-
सम्बन्धितायां ब्रह्मणा द्वारपालत्वाद्ब्रह्मपुरुषा इति सम्भवतीत्याह ॥ पञ्च-
ब्रह्मेति ॥ दिवि दिव इति विभक्तिभेदात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञा नास्तीत्युक्तं
नेपेक्षणीयमित्याह ॥ तत्परिहर्तव्यमिति ॥ परिहारं प्रतिजानीते ॥
अत्रेति ॥ सूत्रेणार्थं वदन् परिहारमाह ॥ नायमिति ॥ यत्र सर्वत्र
व्याख्येयं प्रधानप्रातिपदिकार्थाद् व्युत्पन्नस्य प्रत्यभिज्ञाया विभक्त्यर्थ-
भेदा न प्रतिबन्धकः, कथासुदाधारस्यापि मर्यादात्वसम्भवात् । यथा
वृक्षायं लक्षणप्रभागावच्छिन्नस्येनस्माधारः सन्नेव लक्षणप्रभागावच्छिन्नस्य
तस्यैव मर्यादा भवति, एवं दिवि कूर्यं हार्दाकाशे वा मुख्य आधारे

श्रेयो वृत्तायात् परतः श्रेय इति स्व, एवं च दिवः परमपि सत्
ब्रह्म दिवोत्युपदिशते । तस्मादस्मि पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह
प्रत्यभिज्ञानं । अतः परमेव ब्रह्म ज्ञाति शब्दमिति सिद्धं ॥

प्राणस्तथानुगमान् ॥ २८ ॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रपतर्हनाख्यायिका “प्र-
तर्हनाह वै देवोदामिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च
पौरुषेण च” इत्यादिभ्यान्नाता । तस्यां श्रूयते “स होवाच प्राणो
ऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व” इति, तथोत्तरवापि
“अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्येत्यापयति”
इति, तथा “न वाचं विजिज्ञामोत वक्तां विद्यात्” इति, अन्ते
च “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः” इत्यादि । तत्र

सद् ब्रह्म दिवो मर्यादात्वं तदलप्राकाशावच्छिन्नं ब्रह्म प्रति कल्पयित्वा
दिवः परमित्युच्यत इत्यर्थः । यथाकाशेन अ-वच्छिन्नं ब्रह्म गृहीत-
प्रज्ञस्या दिवो मर्यादात्वमेव मुख्यं तदा गङ्गायां घोष इतिवत् सप्तस्या
सामीप्यलक्षण्याऽऽधारत्वं व्यख्ययामित्याह ॥ अपर इति ॥ सम्बद्धं प्रत्या-
धारत्वं मुख्यं पूर्वमुक्तं दिव्येव सादात् अस्मद्धं प्रतिमर्यादात्वं मुख्यम-
धुनोच्यते । दिवः परमर्हति भेदः । तस्माज्ज्यातिवाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि
समन्वितमिति सिद्धं । प्राणस्तथानुगमान् । दिवोदासम्यापत्वं देवो-
दासिः प्रतर्हना नाम राजा युद्धेन पुरुषकारेण च कारणेन्द्रस्य प्रेमा-
स्पदं गृहं जगाम । तं इन्द्र उवाच प्रतर्हन वरं ते ददामीति । स हो-
वाच प्रतर्हः, यं त्वं मया पहिततमं मन्यसे तं वरं त्वनेवालोच्य मज्झं
देहीति । तत इन्द्र इदमाह प्राणोऽस्मीत्यादिमुख्यं प्राणं निरसितुं
प्रज्ञात्मात्वं मुक्तं निर्योग्यचिन्मात्रं निरस्यति ॥ तं मामिति ॥ इदं प्राण-
स्येन्द्रदेवतात्वे लिङ्गं । मुख्यप्राणत्वे लिङ्गमाह ॥ अथेति ॥ वागादीनां
देहधारणशक्त्यभावात्तन्निश्चयानन्तरमित्यर्थः । प्राणस्य देहधारकत्वमुत्था-

संशयः, किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते. उत देवतात्मा,
उत जीवः, अथवाऽपरं ब्रह्मेति । नन्वत एव प्राण इत्यत्र वर्णितं
प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति “आनन्दोऽज-
रोऽमृतः” इत्यादि कथमिह पुनः संशयः सम्भवति । अनेकलिङ्ग-
दर्शनादिति ब्रूमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवापलभ्यते सन्निहि-
ततरलिङ्गान्यपि । “मामेव विजानीहि” इतीन्द्रस्य वचनं देवता-
त्मलिङ्गमिदं शरीरं परिगृह्णात्यापयतीति प्राणलिङ्गं । न वा
विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादिजोवलिङ्गं, अत उपपन्नः
संशयः । तत्र प्रसिद्धो वायुः प्राण इति प्राप्ते, उच्यते, प्राण-
शब्दवाच्यं ब्रह्म विज्ञेयं. कुतः । तथानुगमात् । तथा हि पौर्वाप-
र्याण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो * ब्रह्मप्रतिपा-
दनपर उपलभ्यते, उपक्रमे तावत् वरं दृणीष्येतीन्द्रोक्तः । प्रत-

यकत्वञ्च प्रसिद्धमिति वक्तुं खल्वित्युक्तं । प्राणस्य जीवत्वे वक्तव्यं लिङ्ग-
माह ॥ न वाचमिति ॥ आनन्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह ॥ अन्ते चेति ॥
अनेकेषु लिङ्गेषु दृश्यमानेषु बलाबलनिर्णयार्थमिदमधिकतरमस्ति त-
तार्थमाह ॥ अनेकलिङ्गेति ॥ पूर्ववत्प्रकृतब्रह्मनाथकयच्छब्दबलाभ्या-
तिश्रुतिः ब्रह्मपरत्युक्तं. न तथेह प्राणश्रुतिर्भेदे किञ्चिद्बलमस्ति । मिथो
विरुद्धानेकलिङ्गानामनिश्चायकत्वादिति प्रत्यदाहरणसङ्गत्या पूर्वप-
क्षयति ॥ तत्रेति ॥ पूर्वं प्रधानप्रातिपदिकार्थबलात् विभक्त्यर्थबाध-
वदाकार्यज्ञानं प्रति हेतुत्वेन प्रधानानेकपदार्थबलादेकवाक्यता भङ्ग
इति दृष्टान्तसङ्गतिर्वाङ्मुक्तः । पूर्वपक्षे प्राणायामेकोपास्तिः, सिद्धान्ते
प्रत्यगब्रह्मधीरिति विवेकः । तथा ब्रह्मपरत्वेन पदानामन्वयावग्रहा-
दिति हेत्वर्थमाह ॥ तथा चेति ॥ हिततमत्वकर्मन्त्यादिपदार्थानां

* समन्वयो इति सु० पु० पाठः ।

ईनः परमं पुद्गलार्थं वरमुपचिन्नेप “स्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनु-
 श्याय हिततमं मन्यमे” इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिशमानः प्राणः
 कथं परमात्मा न स्यात् । न ह्यन्यत्र परमात्मज्ञानात् हिततमप्रा-
 त्तिरस्ति “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” नान्यः पन्था विद्यतेऽय-
 नाय” इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा “स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन
 कर्मणा लोको मीयते न स्तयेन न भ्रूणहत्यया” इत्यादि च ब्रह्म-
 परिग्रहे घटते, ब्रह्मविज्ञाने हि सर्वकर्मजयः प्रसिद्धः । “लीयन्ते
 चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इत्याद्यास्तु श्रुतिषु प्रज्ञा-
 त्मत्वस्य ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते । न ह्यचेतनस्य वायाः प्रज्ञात्मत्वं
 सम्भवति । तथोपसंहारेऽपि “आमन्दोऽजरोऽमृत” इत्यामन्द-
 त्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् सम्भवन्ति “स न साधुना
 कर्मणा भयान् भवति न एवासाधुना कर्मणा कनोयानेष
 श्वेव साधु कर्म कारयति” तं यमेभ्यो लोकेभ्य उचिनीषते । एष
 उ एवासाधुकर्मकारयति । तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधोनिमीषते”
 इति “एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष लोकेव” इति च ।
 सर्वमेतत् परस्मिन् ब्रह्मण्याश्रीयमाणे अनुगन्तुं शक्यते न मुख्ये
 प्राणे । तस्मात् प्राणो ब्रह्म ।

सम्बन्धो ब्रह्माणि तात्पर्यानिश्चायक उपलभ्यत इत्युक्तं विदुषोति । उपक्रम
 इत्यादिना ॥ यं मन्यसे तं वरं त्वमेव प्रयच्छेत्थर्थः । स यः कांश्चित् मां
 ब्रह्मरूपं वेद साक्षादनुभवति तस्य विदुषो लोको मोक्षो महताऽपि
 यातकेन न ह मीयते नैव हिंयते न प्रतिबध्यते ज्ञानाग्निना कर्मदह-
 दाग्नेर्दग्धत्वादिना ॥ स य इति ॥ साध्यसाधुनी पुण्यपापे ताभ्याम-
 स्पृष्टत्वं तत्कारयित्वं निरुद्धुं शक्यं सर्वमेतदित्यर्थः ॥ अहङ्कारवा-

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् । २८ ।

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तद्विचिष्यते, न परं ब्रह्म प्राणब्रह्मं ।
कस्मात्, वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिदियहवान्
देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्हनायाचचक्षे “मांमेव विजानीहि”
इत्युपक्रम्य “प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा” इत्यहङ्कारवादेन स एव वक्तु-
रात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । न हि ब्रह्मणो
वक्तृत्वं सम्भवति “अवागमनाः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा विद्यह-
सम्बन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसम्भवद्विर्मुक्तमात्मानं तुष्टाव “विशीर्षाणं
त्वादमहनं, अरन्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छं” इत्येवमा-
दिभिः । प्राणत्वज्ञेयस्य बलवत्त्वादुपपद्यते, “प्राणो वै बलं” इति
हि विज्ञायते बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा । या च काचित् बल-
वृत्तिरिन्द्रकर्मेव तदिति हि वदन्ति । प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञान-
त्वाद् देवतात्मनः सम्भवति, अप्रतिहतज्ञाना देवता इति वदन्ति ।
निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथासम्भवं

देन स्वात्मवाचकशब्दैराचचक्षे, उक्तवान् इत्यर्थः । वाक्यस्य इन्द्रोपा-
सनापरत्वे निष्कान्तरमाह । तथा विद्यहति । श्रीशिवं शीर्षाणि यस्मेति
विशीर्षा तस्य पुत्रो विश्वरूपो नाम ब्राह्मणः तं हतवानस्मि । इति
यथार्थं श्रव्ययतीति बलं वेदान्तवाक्यं तन्मुखे येषां ते बल्लुखास्तेभ्यो
ऽन्धान् वेदान्तबहिर्मुखान् यतीन् रण्यन्तेभ्यो दत्तवानस्मीत्यर्थः । इन्द्रे
प्राणशब्दोपपत्तिमाह । प्राणत्वज्ञेति । ज्ञातृत्वात् अपीत्यर्थः । वक्तृवाचिना
प्राणशब्देन बलदेवता ज्ञायत इति भावः । इन्द्रे हितप्रदायत्वात् हिततमः
कर्मानधिकारादप्य इत्येवमाख्यानमीत्याह । निश्चिते, चेति । किमि-
न्द्रपदेन विद्यहोपपत्तितं चिन्मात्रमुच्यते उत विद्यहः । आद्ये वाक्यस्य

तदिषयाण्येव योजयितव्यानि । तस्मादक्षुरिन्द्रस्यात्मोपदेशात् प्राणो ब्रह्मेत्यादिषु प्रतिसमाधीयते । अथात्मसम्बन्धभूमा आस्मिन्निति । अथात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धस्तस्य भूमा वाङ्मयमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते । “यावत् इह अस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः” इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायुषः सम्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराधीनस्य । तथाऽस्मित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति । तथा “प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्णात्यापयति” इति, “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इति चोपक्रम्य “तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः” एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः

अक्षयपरत्वं सिद्धं, न द्वितीय इत्याह ॥ अध्यात्मेति ॥ आत्मनि देहेऽधिगत इत्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा स सम्बध्यते यैः शरीररक्षादिभिरिन्द्रतन्वाद्यसम्भावितैर्धर्मैस्तैः अध्यात्मसम्बन्धास्तेषां भूमेत्यर्थः । आयुश्च देहे प्राणवायुसञ्चारः । अस्मित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्यर्थतः श्रुतिमाह । अस्तित्व इति ॥ अध्यातो निःश्रेयसादानमित्याद्या श्रुतिः । इन्द्रियरूपकत्ववद्देहेत्यापकत्वमाह । तथेति ॥ वक्तृत्वमुक्त्वा सर्वोपिष्ठानत्वं दर्शितव्यमित्याह ॥ इति चोपक्रम्येति ॥ तत्रार्थं नानाप्रपञ्चस्यात्मनि कल्पनायां यथा वृक्षान्तः शोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु नेमिनाभ्योर्मध्यस्थशकनाकाद्य वक्रोपान्तराणां नेमिरर्पिता नाभिः चक्रपिण्डिकायामरा अर्पिता इत्यस्मृतानि पञ्च एधियादीनि मीयन्ते इति मात्राः भोग्याः शब्दादयः पक्षेति दृग्भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्तु दृग्दर्शयिताः इन्द्रियजाः पञ्चशब्दादिविषयप्रज्ञाः । मीयन्ते आभिरिति मात्राः पञ्चाङ्गान्निवादि नेमिभक्त्याह । याहकेषु अरेषु कल्पितमित्युक्त्वा नाभि-

प्राणोऽर्पिताः “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः” इति
विषयेन्द्रियव्यवहारारणाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति “स
म आत्मेति विद्यात्” इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे बाधुः
न पराचीनविग्रहे । “अयमात्मा ब्रह्मा सर्वानुभूय” इति च श्रुत्य-
न्तरं । तस्मादध्यात्मसम्बन्धवाङ्मत्तात् ब्रह्मोपदेश एवायं न
देवतात्मोपदेशः । कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः ॥

शास्त्रदृष्ट्या त्वपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं
ब्रह्मेत्यार्पिण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म मामेव वि-
जानीहीति । यथा तद्वैतत् पश्यन् अविर्वामदेवः प्रतिपेदे, अहं
मनुजभवं सूर्यस्येति तद्वत्, “तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव
तदभवत्” इति श्रुतेः । यत् पुनरुक्तं “मामेव विजानीहि” इत्युक्त्वा
विग्रहधर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव लाङ्गवधादिभिरिति तत्परि-
हर्त्तव्यं । अत्रोच्यते । न लाङ्गवधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोप-
न्यासः, यस्मादेवं कर्माहं तस्मान्मां विजानीहीति, कथं तर्हि,
विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन । यत् कारणं लाङ्गवधादीनि साहसानि

ख्यानीये प्राणो सर्वं कल्पितमित्याह ॥ प्राणोऽर्पिता इति ॥ स प्राणो मम
स्वरूपमित्याह ॥ स म इति ॥ तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वया न तु ब्रह्माणि ।
तत्राह ॥ अवमिति ॥ अहङ्कारवादस्य गतिं एव्हति ॥ कथमिति ॥
सूत्रमुत्तरं । तद्व्याख्याति ॥ इन्द्र इति ॥ अस्मात्परकृतश्रवणादिना
अस्मिन् अस्मिन् स्वतः सिद्धं दर्शनमार्थं विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थ उपन्यासः । न
चेत् कथं तर्हि स इति एव्हति ॥ कथमिति ॥ ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थः स
इत्याह ॥ विद्यानेति ॥ नियामकं ब्रूते । यदिति उपदेशे तस्य मे इत्या-

उपन्यस्य परेषां विज्ञानस्तुतिमनुमन्दधाति “तस्य मे तत्र लोम
च न मीयते स यो मां वेद न ह वै तस्य केनच कर्मणा लोको
मीयते” इत्यादिना । एतदुक्तं भवति यस्मादोदृष्टान्यपि क्रूराणि
कर्माणि कृतवन्तो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते स योऽन्यो
ऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति ।
विज्ञेयन्तु ब्रह्मैव प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वक्ष्यमाणं । तस्मात्
ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नेपास्तु वैविधादाश्रितत्वा-
दिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥

यद्यप्याध्यात्मसम्बन्धमदर्थनास्य पराचीनस्य देवतात्मन उपदे-
शस्तथाऽपि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः । जीवलिङ्गमुख्यप्रा-
णलिङ्गाच्च । जीवस्य तावदस्मिन् वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते “न
वाचं विजिज्ञासीत वक्त्रारं विद्यात्” इत्यादि अत्र रामादिभिः ।

दिना वाक्केनेत्यन्वयः । स्तुतिमाह ॥ एतदुक्तमिति ॥ तस्मात् ज्ञानं श्रेष्ठ-
मिति शेषः । स्तुतश्चाहुर्विषय इन्द्र इत्यत आह ॥ विज्ञेयत्विति ।
देहोत्थापनं जीवलिङ्गं किं न स्यात्तत्राह ॥ शरीरधारकश्चेति । सर्वे
बागादयः प्राजा अहमहं श्रेष्ठ इति विवदमानाः प्रजापतिमुपजग्मुः ।
स च तानुवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरं पतिष्यति स च
श्रेष्ठ इति । तथा कमेज बागादिषूत्क्रान्तेष्वपि मृकादिभावेन शरीरं
लक्ष्यमस्मात् । मुख्यप्राणस्य तु उच्चैर्कामिषायां सर्व्वेषां व्याकुलत्वादसौ
तान् बागादीन् वारिहः प्राज उवाच । यूयं मोहमापद्य यतोऽहमेवै-
तत् करोमि । किं तत् यद्धर्मा प्राजापानादिभावेनात्मानं विभज्य
एतद्वसति ब्रह्मतीति वानं तदेव वाचमस्मिन् शरीरमवष्टभ्यस्मिन्
धारयामीत्यर्थः । हिवचनसहवासोत्क्रान्तिश्रुतेषु न ब्रह्म प्राज्ञमि-

करणीयापृतस्य कार्यकरणाध्यक्षक जीवस्य विशेषत्वमभिधीयते
 तथा मुख्यप्राणस्त्रिभूमिपि । अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मैर्दं शरीरं
 परिगृह्योत्थापयतीति । शरीरधारणश्च मुख्य एवं प्राणस्य धर्मः ।
 प्राणसंवादे वागादीन् प्राणान् प्रकृत्य “तान् वरिष्ठः प्राण उवाच
 मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत् पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्येत् वाक्-
 मवष्टभ्य विधारयामि” इति अवस्थात् । ये त्विमं शरीरं परि-
 गृह्येति पठन्ति तेषामिमं जीवमिन्द्रिययामं वा परिगृह्य शरी-
 रमुत्थापयतीति व्याख्येयं । प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावद्येतनत्वादु-
 पपन्नं मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणात्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव ।
 जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदनि-
 र्द्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्द्देश इत्युभययानिर्द्देश उपपद्यते “यो
 वै प्राणः सा प्रज्ञाया वै प्रज्ञा स प्राणः” इति, “सह ह्येतावक्षिन्
 शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः” इति । ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्मात्
 भिद्येत, तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयतां
 न ब्रह्मेति चेत्, नैतदेवं, उपायात्रैविध्यात् । एवं सति त्रिविधमु-
 पासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनमेति । न

त्वाह । जीवमुख्येति । अभेदनिर्द्देशमाह । यो वा इति । भेदमाह ।
 सहेति । यदि जीवमुख्यप्राणयोर्निष्कानुपास्यत्वं तर्हि ब्रह्मज्ञोऽपि निष्का-
 नामुक्तत्वादुपासनं स्यात्, न चेष्टापत्तिः । उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्य-
 ताभङ्गप्रसङ्ग इत्याह । नैतदेवमित्यादिशु । न च स्वतन्त्रपदार्थभेदाहा-
 क्यभेदः किं न स्यादिति वाच्यं, जीवमुख्यप्राणयोरक्षनिष्कानां ब्रह्मवि-
 नेतुं शक्यतया स्वातन्त्र्यासिद्धेः, अथैकपदार्थस्य पञ्चवहाकार्यं प्रवृत्तेन
 प्रधानवाक्यार्थानुसादेन तस्मिन्मयनस्योचितत्वाच्च । न हि प्रधानवा-

सैतदेकस्मिन् वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यै-
कवाक्यत्वमवगम्यते । “मामेव विजानीहि” इत्युपक्रम्य “प्राणोऽस्मि
प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व” इत्युक्त्वाऽन्ते “स एष प्राण
एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः” इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ
ब्रूयन्ते । तच्चार्यैकत्वं युक्तमाश्रयितुं । न च ब्रह्मसिद्धिमन्यपरत्वे परि-
णेतुं शक्यं दशानां भूतमाचार्यां प्रज्ञामाचार्याश्च ब्रह्मणोऽन्यचा-
र्यानुपपत्तेः । आश्रितत्वाच्चान्यथापि ब्रह्मसिद्धिवशात् प्राणशब्दस्य
ब्रह्मसिद्धिः स्यात् । इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मसिद्धियोगाद्
ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते । यत् तु मुख्यप्राणसिद्धिं दर्शितं
“इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति” इति तदसत्, प्राणव्यापारस्या-
पि परमात्मावन्तत्वात् परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्, “न प्राणेन
नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन, इतरेषु तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपा-
श्रितौ” इति श्रुतेः । यदपि “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्”
इत्यादि जीवसिद्धिं दर्शितं, तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति, न हि
जीवो नामात्यन्तभिषो ब्रह्मणः “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” इत्या-
दि श्रुतिभ्यः । बुद्ध्याद्युपाधिरुक्तस्तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सन् जीवः

कार्ष्णिकब्रह्मसिद्धिमन्यथा नेतुं शक्यं । न वा तदुचितमित्याह । न च
ब्रह्मसिद्धिमिति । सूत्रमेवं व्याचष्टे । आश्रितत्वाच्चेति । अन्यथा तदस-
त् प्राण इत्यादौ श्रुतेराश्रितत्वादित्यापि तस्य ब्रह्मसिद्धस्य योगाद्
ब्रह्मपर एव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादिति श्रुतिः सर्वमात्मने ब्रह्म-
सिद्धिमाश्रित्य नेतुं शक्यानीत्याह । यत्किमादिना । यस्मिन्नेतौ प्रत्येक-
स्मिन्नेतौ तेनेतरेषु ब्रह्मणा सर्वे प्राणादित्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः । विशेष-
वदिच्छेदाभिमानमित्यर्थः । वक्तारं विद्यादिति न ब्रह्मैव सत्यमुच्यते तस्य

कर्त्ता भोक्ता चेतु च्यते तथोपाधिस्तविशेषपरित्यागेन ब्रह्मस्वरूपं प्रदर्शयितुं “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इत्यादिना प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरह्यते। “यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युच्यते तदेव ब्रह्म न विद्धि नेदं यदिदमुपाच्यते” इत्यादि च मुख्यतरं वचनादिक्रियाव्यापृतसौवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति। यत् पुनरेतदुक्तं “सह स्रोतावस्मिन् शरीरे वसतः स स्रोतःकामतः” इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपद्यत इति। नैव दोषः। ज्ञानक्रियाशक्तिदयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्दिष्टोपपत्तेः। उपाधिरुपाहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्म्येकीकरणमविरुद्धं। अथवा नोपासाचैविध्यादाश्रितत्वादित्थं तथोगादित्यस्याश्रमन्योऽर्थः। न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणस्त्रिं विरह्यते। कथं। उपासाचैविध्यात्। त्रिविधमिह उपासासनं विवक्षितं प्राणधर्मैश्च प्रज्ञाधर्मैश्च स्वधर्मैश्च। तत्र “आयुरमृतमित्युपासायुः प्राणः” इति “इदं शरीरं परिगृह्योत्पापयति” “तस्मादेतदेवोक्तमुपासीत”

लोकसिद्धत्वात्, किन्तु तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते तद्गोधाभिमुख्याव चिदादय इत्यत्र अत्यन्तरमाह। यद्वाचेति। येन चैतन्येन वागभ्युच्यते स चास्माभिमुख्येन प्रेक्ष्यते तदेव वागादेरगम्यं ब्रह्मोत्तरार्थः। तत्त्वम्यदवाचयोः शक्यते। भेदस्याभ्यासमुपलब्ध्यात्मस्वरूपाभेदादेकत्वं निर्दिश्यत इत्याह। नैव दोष इति। स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय इति स्वमतेन व्याचष्टे। अथवेति। उपासनाश्रितप्रसङ्गादिति पूर्वमुक्तं। अथ त्रिप्रकारस्येकब्रह्मविशेषस्यैक-स्रोतास्यैव विवक्षितत्वादित्यर्थः। अतो न वाक्यभेद इति भावः। देहे चेष्टात्मकजीवनहेतुत्वं प्राणस्यायुः देहापेक्षया तस्यानृतेरवस्थाना-

इति च प्राणधर्मः । अथ “यथासौ प्रज्ञायै सर्वान्णि भूतानि एकीभ-
वन्ति तत् व्याख्यास्यामः” इत्युपक्रम्य “वागेवास्या एकमङ्गमद्दुहत्
तस्यै नाम च परस्तात् प्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञया वाचं समा-
हन्वा वाचा सर्वान्णि नामान्याप्नोति” इत्यादि प्रज्ञाधर्मः । “ता वा
एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यदि
भूतमात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्राः स्युः* यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युः न
भूतमात्राः स्युः न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिद्ध्येत्, नो वा एतन्ना-

दम्यतत्त्वमुत्थापयतीत्युक्त्यत्वमिति प्राणधर्मः । जीवधर्मानाह ॥ अथेति ॥
बुद्धिप्राणयोः सहस्रित्युत्क्रान्त्युक्ताऽनन्तरमित्यर्थः । अत्र प्रज्ञादेन सा-
भासा जीवास्या बुद्धिबन्धने । तस्याः सम्बन्धीनि दृष्टानि सर्वान्णि भूतानि
यथैकं भवन्त्यधिकांश्चिदात्मना तथा व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तं वागे-
वेत्यादि चक्षुरेवास्या एकमङ्गमद्दुहदित्यादिपर्यायाणां संक्षिप्तार्थ
उच्यते । उत्पन्नाया असत्कल्पायाः साभासबुद्धेर्ज्ञानप्रपञ्चविषयित्व-
मङ्गशरीरं, अर्थात्मकरूपप्रपञ्चविषयित्वमङ्गशरीरमिति मिश्रित्वा
विषयित्वात्त्वं पूर्णं शरीरमिन्द्रियसाध्यं । तत्र कर्मेन्द्रियेषु वागेवास्याः
प्रज्ञाया एकमङ्गं देहाङ्गमद्दुहत् पूरयामास, वागिन्द्रियद्वारा
नामप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिर्जन्मत इत्यर्थः । चतुर्थो घण्टार्थः । तस्याः पुनर्ना-
म किञ्च चक्षुरादिना प्रतिविहिता ज्ञापिता भूतमात्रा रूपाद्यर्थ-
रूपापरस्तादपरार्द्धे कारणं भवति ज्ञानकरणद्वाराऽर्थप्रपञ्चविषयित्वं
बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं बुद्धेः सर्वार्थदृष्टत्वमुपपाद्य तन्निष्ठचित्-
प्रतिबिम्बद्वारा साक्षिणि द्रष्टृत्वाध्यासमाह ॥ प्रपञ्चेति ॥ बुद्धिद्वारा
चिदात्मा वाचमिन्द्रियं समारब्ध तस्याः प्रेरको भूत्वा वाचा करणेन
सर्वान्णि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति, चक्षुषा सर्वान्णि रूपाणि
यज्जतीत्येवं द्रष्टा भवतीत्यर्थः । तथाच सर्वद्रष्टृत्वं चिदात्मनि द्रष्टृ-
त्वाध्यासनिमित्तञ्च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तं भवति सर्वान्धारत्वानन्दत्वादि-
ब्रह्मधर्म इत्याह । ता वा इति । दशत्वं व्याख्यातं, प्रज्ञा इन्द्रियजाः सा

ना तद्यथा रश्मिस्थारेषु नेमिरुपिता नाभावरा अपिता एवंमेवैता
भूतमात्रा प्रज्ञामात्रास्वरुपिताः प्रज्ञामात्राः प्राणोऽपिताः च एष
प्राण एव प्रज्ञात्मा" इत्यादि ब्रह्मधर्मः । तस्मात् ब्रह्मण एवैतदु-
पाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेणैकमुपासनं त्रिविधं त्रिवर्धितं । अन्य-
त्रापि मनोमयः प्राणशरीर इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपा-
सनमाश्रितं, इहापि तद्युज्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थ-
त्वावगमात् प्राणप्रज्ञाब्रह्मसिद्धावगमाच्च । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेत-

अधिकृत्य याज्ञभूतमात्रा वर्तन्ते प्रज्ञामात्रा इन्द्रियाणि याज्ञं भूत-
जातमधिकृत्य वर्तन्ते इति याज्ञयाज्ञकयोर्मिथःसापेक्षत्वमुक्तं सा-
धयति ॥ यदिति ॥ तदेव स्फुटयति ॥ न हीति ॥ याज्ञेयं याज्ञस्वरूपं न
सिद्ध्यति किन्तु याज्ञकेण । एवं याज्ञकमपि याज्ञमनपेक्ष न सिद्ध्यति,
तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् याज्ञयाज्ञकद्वयं वस्तुतो न भिन्नं किन्तु चिदा-
त्मन्यारोपितमित्याह ॥ नो इति ॥ तद्यथेत्यादि हतव्याख्यानं । सूत्रार्थ-
मुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अन्यधर्मेणान्यस्योपासनं कथमित्याशङ्काऽऽ-
श्रितत्वादित्याह ॥ अन्यत्रापीति ॥ उपाधिर्जीवः । अन्यधर्मेणोपासन-
मियमसङ्गता वाच्या, तथाहि न तावदारण्याद्यनेकगुणविशिष्टप्राप्तकय-
जवत्, उपासान्नयविशिष्टस्य ब्रह्मस्यो विधिः सम्भवति सिद्धस्य वि-
ध्यनहत्वात्, नापि ब्रह्मानुवादेनोपासान्नयविधिः वाक्यभेदात्, न च
नानाधर्मविशिष्टमेकमुपासनं विधीयत इति वाच्यं, तादृशविधि-
वाक्यस्यान्नाश्रयत्वात्, न च त मायुरमृतमित्युपास्येति, अत्र मानिति
जीवेनायुरिति प्राणैनामृतमिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवता विशिष्टो-
पासनाविधिरिति वाच्यं, सर्वेषां धर्माणामश्रवणाद् ब्रह्माश्रितेन ।
प्राणो वा अमृतमिति प्राणस्यैवामृतत्वश्रुतेः । अत्र उपासनाविधिरुक्ते न
ब्रह्मार्थं विद्यात्, एतदेवोक्तमुपासीत स म आत्मेति विद्यादिति जी-
वप्राणब्रह्मोपासनविधयः, अन्ये मुख्यविधय इति स्वीकृत्यैकवाक्यत्वं
वाच्यं तथायुक्तमुपक्रमोपासनादिनैकवाक्यतानिर्वाह्यात् । तस्माद् द्वयं प्रत्यक्-
ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ इति श्रीमत्परम-

इति सिद्धं ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये ब्रह्मरुभनवत्-
पूज्यपादकृतौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नमः परमात्मने । प्रथमे पादे जगन्नाद्यस्य यत इत्याका-
शादेः समस्तस्य जगतो जगन्नादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तं । तस्य समस्त-
जगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वमात्मकत्व-
मित्येवंजातीयको धर्म उक्त एव भवति । अर्थान्तरप्रसिद्धानां
केवास्मिन्शब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनेन कानिचिदा-
न्यानि सन्दिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि । पुनरन्य-
न्यानि वाक्यानि अस्यष्टब्रह्मसिद्धानि सन्दिह्यन्ते किं परं ब्रह्म
प्रतिपादयन्ति, आशेषिदर्शान्तरं किञ्चिदिति । तन्निर्णयाय
इतीयद्वितीयौ पादावारभ्येते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमाचार्येते । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति ब्राह्म-
उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाकतुरस्मिन् लोके

इत्यपदिवाजकाचार्यश्रीमीमांसविद्वागन्धभगवत् पादकृतौ श्रीमच्छारीर-
कमीमांसाभाष्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नमः परमात्मने ।

श्रीरामं सिद्धमन्तारं गुहाप्रविनमन्तरं ।

आचार्यामिनमस्तेष्वं वैश्वानरमहं भजे ॥

पूर्वपादेनोक्तपदयोः सङ्कतिं बह्वं वृत्तमनुवदति । प्रथम इति ।
अत्रोक्तपदयोस्ता व्यापित्वादिक्रमं र्थात् सिद्धं । तदुपश्रीयोक्तं पादद्वयं
प्रवर्तते इति, हेतुहेतुमद्भावः सङ्कतिः । अथ पादभेद इत्याशङ्क्य पादानां
प्रमेयभेदमाह । अर्थान्तरेति । आकाशादिरन्धानां तत्तद्व्यवस्थितैर्-

पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स कर्तुं कुर्वीत मर्गमयः
 प्राणशरीरः” इत्यादि । तत्र संचयः । किमिह मनोमयत्वा-
 दिभिर्धर्मैः शरीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते, आहोस्वित् परं
 ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्तं शरीर इति । कुतः । तस्य हि
 कार्यंकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मन आदिभिः सम्बन्धो न तु परस्य
 ब्रह्मणः “अप्राप्तो ह्यमनाः शुभः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु
 “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति सूत्रवदेनैव ब्रह्मोपास्यं कथमिह शरी-
 रं आत्मोपास्य इत्याशङ्कते । नैष दोषः । नेदं वाक्यं ब्रह्मो-
 पासनाविधिपरं । किं तर्हि । ब्रह्मविधिपरं । यत् कारणं सर्वं
 खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति ब्रह्म उपासीतेत्याह । एतदुक्तं भ-
 वति । यस्मात् सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जलान्तज्जलान्तद-
 नत्वात् । न च सर्वस्यैकात्म्यत्वे रागादयः सम्भवन्ति, तस्माच्छान्त
 उपासीतेति । न च ब्रह्मविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं
 निश्चयं ब्रह्मते, उपासनं सक्तुं कुर्वीतेत्यनेन विधीयते ।

इति समन्वयो दर्शितः । अस्याहब्रह्मनिष्कृतात्मसमन्वयः पादद्वये
 वक्ष्यते । प्रायेणोपास्यस्यैवब्रह्मभेदात् पादयोस्त्वान्तरभेद इति भावः ।
 हान्देग्यमुदाहरति । इदमिति । तस्माज्जायत इति तज्जं, तस्मिन्
 जायत इति तज्जं, तस्मिन्निति चेदत इति तदं न तज्जं तत्तज्जं
 तत्तदनचेति, तज्जलान् कर्मधारयेऽस्मिन् ब्राह्मणार्थिवन्त्यायेन मध्य-
 पदस्य तज्जस्य ज्ञेयः, तज्जलानमिति वाच्ये हान्देसोऽवयवज्ञेयः, इति-
 ब्रह्मो हेति । सर्वमिदं अगद्वैव तद्वृत्ततादिकथं । ब्रह्मणि निजामि-
 त्तभेदाभावात्तान्नो रामादिरहितो भवेदिति गुणविधिः । स कर्तुमुपा-
 सनं कुर्वीतेति विहितोपासनस्योपासीतेत्यनुवादात् पक्षमाह । अथेति ।
 कर्तुमहः सङ्कल्पविचार इत्यर्थः । पुरुषस्य ध्यानविकारत्वं सुदृढवति । वधे-

कतुःसङ्कल्पो ध्यानमित्यर्थः । तस्य च विषयत्वेन श्रूयते “मनोम-
यः प्राणश्चरीरः” इति जीवलक्षणं । अतो ब्रूमे जीवविषयमेतदु-
पासनमिति । “सर्वकर्मा सर्वकामः” इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण
जीवविषयमुपपद्यते । “एष म आत्माऽनृदयेऽणीयान् ग्रीहेर्वा
यवाद्वा” इति च हृदयायतनत्वमणीयत्वं चारायमानस्य जीव-
स्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । ननु “ज्यायान् पृथिव्याः”
इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पते, इति, अत्र ब्रूमः, न तावदणीयत्वं
ज्यायस्त्वक्षोभयमेकस्मिन् समाश्रयितुं शक्यं विरोधात्, अन्यतरा-
श्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयत्वं युक्तमाश्रयितुं । ज्यायस्त्वन्तु ब्रह्म-
भावापेक्षया भविष्यति । निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसं-
कीर्तनमेतद् ब्रह्मेति तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव ।
तस्मात्तन्मोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, परमेव
ब्रह्मेह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यं । कुतः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदे-
शात् । यत् सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मब्रह्मस्यालम्बनं जगत्कार-

तिः । इह यद्वायांतं मन्त्रा ध्यानमहिंसा तथोयरूपेण जायत इत्यर्थः ।
कतुमयः सङ्कल्पप्रधान इति वाऽर्थः । कतोर्विषयमाह । मन इति ।
ब्रह्मेत्युपनिषत्तन्मोमयं प्राणश्चरीरं भारूपं सत्त्वसङ्कल्पमनृदये श्रेय-
मित्यर्थः । पूर्वञ्च ब्रह्मनिष्पन्नं ब्रह्मनिष्कृताद्य उक्तं, न तथेहोपक्रमे ब्रह्मो
किञ्चनस्ति, किन्तु प्रकृतम् । तच्च शान्तिगुणविधानार्थमन्यथासिद्धं ।
अतो जीवनिष्कृत् प्रकृत इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति । शरीर
इत्यादिना । अतिमात्रज्ञानव्याप्तिश्चा परिहरति । नैव दोष इति ।
अमविधिपरत्वे हेतुमाह । कत् कारकमिति । यत एवमाह तस्मा-
त्प्रमविधिपरमित्यन्वयः । अत्रेवंशब्दः प्रकृतब्रह्मपरामर्शार्थः, न तु जगत
परामर्शार्थः, अमविधेर्वचने प्रयोजनाभावात् । अत्र प्रयोजनाभावेऽपि

एमिह च सर्वं सन्निधं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे श्रुतं तदेव मनो-
मयत्वादिधर्मैर्विनिष्ठमुपदिश्यत इति युक्तं । एवञ्च प्रकृतज्ञाना-
प्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः । ननु वाक्योपक्रमे श्रमविधिविवक्षया
ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्षया, इत्युक्तं । अत्रोच्यते । यद्यपि श्रमवि-
धिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु
तदेव सन्निहितं भवति । जीवस्तु न सन्निहितो न च स्वब्रह्मेनो-
पात्त इति वैषम्यं ॥

यत्र प्रयोजनं तत्र भवत्येव जगदिष्टेष्टं यथात्मैवेदं सर्वं । अत्र बाधायां
सामानाधिकरण्यदार्ष्टार्थं विशेषणमावश्यकं तदावस्थस्य क्षेत्रज्ञविव-
क्षत्वात् । अत्र तूपासनायां बाधानावश्यकत्वाद् विषयाभेदेन ब्रह्म
उपास्यत्वात् । न च श्रमेति ॥ श्रमध्यानयोर्विधौ वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः ।
जन्मपरम्परया जीवस्यापि सर्वकर्मत्वादिसम्भवमाह । सर्वकर्मैति ।
सर्वानि कर्माणि यस्य सर्वे कामा भोग्या यस्य सर्वगन्धः सर्वरस
इत्यादि शब्दार्थः ॥ आराग्यमात्रस्येति ॥ नेत्रप्रेतशलाकाद्यपरिमाज-
स्येत्यर्थः । सर्वत्र प्रसिद्धब्रह्म एवात्रोपास्यत्वोपदेशात् जीव उपास्य
इति सूत्रार्थमाह । सर्वत्रेति ॥ यत्र यत्र नोच्यते तत्र पूर्वेतर-
पक्षसिद्धिः यत्रमिति मन्तव्यं । यद्यपि निराकाङ्क्षं ब्रह्म तथापि मना-
प्रचुरमुपाधिरस्य प्राज्ञः शरीरमस्येति दत्तार्थावबोधक वाक्यान्तर्गत
सर्वनाम्न इत्यर्थः । समासान्तर्मतसर्वनाम्नः सन्निहितविशेषात्काङ्क्षत्वाद्
ब्रह्म सम्बध्यते । “स्योमन्ते सदनं करोमि” इति संस्कारार्थसदनस्य
निराकाङ्क्षस्यापि तस्मिन् सोदेतिसाकाङ्क्षतच्छब्देन परात्मर्षदर्शनादि-
त्याह । अत्रोच्यत इति । स्योमं याचं ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः । जी-
वोऽपि निष्कृतं सन्निहित इत्यत आह । जीवस्त्विति । इदं निष्कृतं
कोकसिद्धं जीवं न सन्निधायवति । दुःखिन उपास्ययोग्यत्वात् यथा-
भावाच्च, अतो विमृशित्वायेन सर्वान्निहितमागन्धरूपं ब्रह्मैवापास-
नास्तिवानुबध्यते भावः, किञ्च ब्रह्मपदमुक्त्वा निष्कृतमाह इत्याह । न
चेति । अन्यदराकाङ्क्षानुगृहीतं यच्च वत् प्रचरत् विषयनिष्काराद्जीव

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वस्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्युपादये वेदे वस्तुरभावात्तच्छब्दार्थः
 संभवति तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते । लोके हि यच्छब्दा-
 मिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तद-
 विवक्षितमिति, तद्वदेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवतीत-
 रद्विवक्षितं । उपादानानुपादाने तु वेदवाक्ये तात्पर्यातात्-
 पर्याभ्यामवगम्येते । तदिह ये विवक्षिता गुणा उपामनाद्यामु-
 पादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसङ्कल्पप्रभृतयः ते परस्मिन् ब्रह्मण्युप-
 पद्यन्ते । सत्यसङ्कल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबन्धशक्तित्वात्
 परमात्मनोऽवकल्पते । परमात्मगुणत्वेन च य “आत्माऽपहत-
 पाप्मा” इत्यत्र “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” इति श्रुतं “आकाशा-
 त्मा” इत्यादिनाऽऽकाशवदात्माशेषोऽत्यर्थः । सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः
 संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः । “ज्यायान् पृथिव्याः” इत्यादि-
 ना चैतदेव दर्शयति । यदप्याकाश आत्माऽस्य इति व्याख्यायते
 तदपि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्व्यात्मनो ब्रह्मण आका-
 शात्मत्वमत एव सर्वैकवैत्यादि । एवमिहोपास्यतया विव-
 क्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । यत्तूक्तं “मनोमयः प्राणवरीरः”

इति समुदायार्थः । वस्तुनो विवक्षायाः यच्चमुपादानं लीकारः स च
 प्रकृतेषु गुरुत्वलीति विवक्षोपचार इत्याह । तथाप्युपादानेनेतिानन्विदं
 यावन्मिदं तावन्मितिधीर्ब्रह्माधोना वेदे कुतः “स्यादित्यत आह ।
 उपादानानुपादाने लिति । तात्पर्यं नाम फलवदर्थप्रतीकबुद्धत्वं ब्रह्म-
 धर्मः । उपपन्नादिभ्य तस्य ज्ञानात्तयोरवगम इत्यर्थः । तदिहैति । सत्

इति जीवस्त्विह न तद्ब्रह्मरूपपक्षत इति, तदपि ब्रह्मरूपपक्षत इति ब्रूमः । सर्व्यात्मत्वाद्ब्रह्म ब्रह्मणो जीवसन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसन्धीनि भवन्ति । तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृतौ भवतः “त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उतवा कुमारी त्वं वीर्यो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विद्यतोमुखः” इति । “सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽङ्घ्रि शिरोमुखं । सर्वतः श्रुतिमसोके सर्वमावृत्य तिष्ठति” इति च । “अप्राणो ह्यमनाः बुधः” इति च श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया । इत्यन्तु मनोमयः प्राणशरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः । अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ।

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेषु सूत्रेषु ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता, अनेन शरीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते । तुशब्दोऽवधारणार्थः । ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणं, न तु शरीरो जीवो

तस्मात् तात्पर्यवत्त्वादित्यर्थः । सर्व्यात्मत्वे प्रमादमाह । तथाचेति जीवः स्वविद्यो यो दण्डेन वञ्चसि शब्दोऽपि त्वमेव यो जातो वाक् स त्वमेव सर्वतः सर्व्यासु दिक्षु श्रुतयः अप्राणस्येति सर्वतः श्रुतिमतः सर्वमन्तुनां प्रसिद्धाः वास्यादयस्तस्येति सर्व्यात्मत्वाद्भिः । ननु जीवधर्माच्चेद्ब्रह्मणि योज्यते तर्हि ब्रह्मधर्मा इव जीवे किमिति न योज्यते । तथाह । अनुपपत्तेरिति । सूत्रं व्याचष्टे । पूर्व्येति । सर्व्यात्मत्वादित्यन्तु न्यायः । कल्पितस्य धर्मा अधिष्ठाने सम्बन्धन्ते, न, अधिष्ठानधर्माः कल्पित इति भावः, अधिष्ठानज्ञानकाले कल्पितधर्माभावात् । वागेव वाक् सोऽस्यासीति वाक् । नवाकी अवाकी अग्निन्द्रिय इत्यर्थः । कुत्राप्यादरः कामोऽस्य नाकीभनादरः निवृत्त इत्यर्थः । व्यायस्यायनपत्तौ शरीर

मनोमयत्वादिगुणः, यत्कारणं सत्यसङ्कल्प आकाशात्माऽवा-
 क्शानादरो व्यायान् पृथिव्या इति चैवज्ञातीयका गुणा न
 शरीरे आञ्छस्तेनापपद्यन्ते । शरीर इति शरीरे भव इत्यर्थः ।
 नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति । सत्यं शरीरे भवति न तु शरीर
 एव भवति । व्यायान् पृथिव्या व्यायानन्तरिचादाकाशवत् स-
 र्वगतश्च नित्य इति च व्यापित्वश्रवणात् । जीवस्तु शरीर एव
 भवति । तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शरीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात् कर्मकर्तृव्य-
 पदेशो भवति “एतमिति प्रेत्याभिसंभविताऽस्मि” इति । एतमिति
 प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मात्मेन प्राप्यत्वेन
 व्यपदिशति । अभिसंभवितास्मीति शरीरमुपासकं कर्तृत्वेन
 प्रापकत्वेन । अभिसंभवितास्मीति प्राप्तौऽस्मीत्यर्थः । न च सत्यां
 गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः, तयोपास्योपासकभावोऽपि
 भेदाधिष्ठान एव, तस्मादपि न शरीरो मनोमयत्वादिविज्ञिष्टः ।

इति परिच्छेदो हेतुः सूचोक्तः । स तु जीवस्यैव नेत्ररस्येत्याह । सत्त्व-
 मित्रादिना । प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति सम्बन्धः । कर्मकर्तृव्यपदेशश्च-
 द्दकार्यान्तरमाह । तयोपास्येति । द्दकार्यत्वं प्रकरकस्य समानत्वं ।
 अन्तरात्मनिति विभक्तिः कोपगन्धसः शब्दयोर्विषये विभक्तिभेदः ।
 तस्मान्मदर्थभेद इति सूचार्थः । स्मृतौ हृदिकस्य जीवाद्भेदात्तेजरापि
 हृदिको मनोमय ईश्वर इत्याह । स्मृत्येति । भूतानि जीवान् सन्तं
 शरीरं । अथ सूचकता सत्त्वभेद उक्त इति भान्तिनिरासायेत्येवमधिक-

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शारीरादन्यो मनोमयत्वादिति गुणः, यस्माच्छब्दविशेषो भवति, समानप्रकरणे अत्यन्तरे “यथा ग्रीहिर्व्या यवो वा श्यामा-
को वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्यमयः”
इति शारीरस्यात्मनोऽन्यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तोऽन्तरा-
त्मन्निति । तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमय-
त्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः, तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥

स्मृतेस्तु ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति “ईश्वरः सर्वभू-
तानां हृदये ऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्माह्वानि
मायया” इत्याद्या । अत्राह । कः पुनरयं शारीरो नाम परमा-
त्मनोऽन्यो यः प्रतिविद्यते, अनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादिना ।
अतस्तु “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता” इत्येवञ्चा-
तीयका परमात्मनोऽन्यमात्मनं वारयति । तथा स्मृतिरपि “चे-
षश्चापि मां विद्धि सर्वेष्वेतेषु भारतः” इत्येवञ्चातीयकेति ।
अत्रोच्यते । सत्यमेवैतत् पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः
परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरका-
द्युपाधिवन्नादपरिच्छिन्नमपि नमः परिच्छिन्नवदवभाषते तदत् ।
तदपेक्षया च कर्मात्मकत्वादिभेदव्यवहारो न विद्यते प्राक्

इति निरस्तमपि योयमुद्गाह निरस्त्यति । अत्राहत्यादिना । तदुक्तरीत्या
वस्तुवदवभाषमेव भेदस्तु वस्तुतः, सूक्ष्ममनस्य इत्याह । सत्यमिति । अर्भ-

‘तत्त्वमसि’ इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् । गृहीते त्वात्मैकत्वबन्ध-
मोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात् ॥

अर्भकौकस्त्वान्मह्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेव
व्योमवच्च ॥ ७१ ॥

अर्भकमन्यमोको नीलं एव मे आत्मान्मह्यदयमिति परि-
च्छिन्नायतनत्वात् । स्वशब्देन चाणीयान् ग्रीहेर्वा यवादेत्य-
णीयस्त्वव्यपदेशात्, शरीर एवारागमाच्च जीव इहोपदिश्यते
न सर्वगतः परमात्मेति सदुक्तं तत्परिहर्तव्यं, अचोच्यते ।
नायं दीपः । न तावत् परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः
कथमप्युपपद्यते, सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात् परि-
च्छिन्नदेशव्यपदेशेऽपि कयाचिदपेक्षया संभवति, यथा समस्तव-
सुधाधिपतिरपि हि सस्रयोधाधिपतिरिति व्यपदिश्यते । कथा
पुनरपेक्षया सर्वगतः सस्त्रीश्वरोऽर्भकौकाचणीयांश्च व्यपदि-
श्यात् इति । निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । स एवमणीयस्त्वाद्वि-
गुणगणोपेत ईश्वरस्तच्च हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उप-
दिश्यते, यथा बालस्यामे हरिस्तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं यावत्कं ।

कमोको यस्य सोऽर्भकौकाः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादार्थिकमन्यत्वं चाणीया-
नित्यत्वं वाचकशब्देनापि न्युतमित्याह ॥ स्वशब्देनेति । नायं दीप इत्युक्तं
विद्योवि । न तावदिति । कथमपि ब्रह्मभावापेक्षयाऽप्रोक्तार्थः । परिच्छेद-
त्वात् विना ब्रह्मत्वासम्भवात् तत्त्वमेव ब्रह्म एवोपास्त्यत्वमायातीति
भावः । विभोऽपरिच्छेदोक्तौ दृष्टान्तमाह । यथा समस्तेति । सर्वेश्वर-
स्यायोधायां शिरयेत्यापरिच्छेदोक्तिवदस्य हृदि धेयत्वेन तयोक्तिरि-
त्यर्थः । ननु किमिति हृदयमेव प्रायेषोच्यते तथाह । वक्षेति । हृदये
परमात्मनो बुद्धिबलित्याहिका भवति । अत ईश्वरभित्तित्वात्तत्त्व-

सर्वगतोऽपीश्वरस्त्वनोपास्वमानः प्रसीदति । योमवस्येत् इष्टं ।
यथा सर्वगतमपि सद् योम सुखोपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽणी-
यस्य व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि । तदेवं निश्चाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणो
ऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वञ्च न प्रारमार्थिकं । तत्र यदाग्रह्यते हृद-
यायतनत्वाद् ब्रह्मणो हृदयायतनानाञ्च प्रतिशरीरं भिन्नत्वाद्
भिन्नायतनानाञ्च शुक्रादीनामनेकत्वमावयवत्वाऽनित्यत्वादिदो-
षदर्शनाद् ब्रह्मणोऽपि तदत् प्रसङ्ग इति तदपि परिहृतं भवति ।

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

योमवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्चिद्रू-
पतया च शरीरेणाविब्रिटत्वात् सुखदुःखादिसंभोगोऽप्यवि-
ब्रिटः प्रसज्येत । एकत्वाच्च । न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदा-
त्मा संसारी विद्यते “नान्योऽतोऽस्मि विज्ञाता” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
तस्मात् परस्यैव संसारसम्भोगप्राप्तिरिति चेत् । न । वैशेष्यात् । न
तावत् सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्छरीरवद् ब्रह्मणः सम्भोगप्रसङ्गो

तदुक्तिरित्यर्थः । योमदृष्टान्तासिना शङ्खानताऽपि काचित् क्लिप्तेत्याह ।
तत्र यदाग्रह्यते इत्यादिना । भिन्नायतनमपि योमः सत्यभेदाद्य-
भावादिति भावः । ब्रह्मणो हृदयेऽनित्यसंभोगप्राप्तेर्जीव एव हृद-
उपास्य इति ब्रह्मं व्याचष्टे । योमवदिति । ब्रह्म भोक्तुं स्यात् हृदये
सति चेतनत्वाजीवाभिन्नत्वाच्च जीववदित्युक्तं निरस्यति । न वैशेष्या-
दिति । सर्वमाकर्षणवत्त्वमयाधिरित्यर्थः । अयमेव विज्ञेयो वैशेष्यं स्वार्थे
यत् प्रत्ययः विज्ञेयस्यातिशयार्थो वा धर्मः देः स्वान्तरे यत्नहेतुत्वमति-
शयः, तस्मादिति सूत्रार्थः । किञ्च विभक्तो बहुव च्चात्मान इतिवादि-
नामेकस्मिन् देहे सर्वमन्तर्गमं भोक्तुमप्रसङ्गः स्वधर्मार्थिव एव देहे

वैशेष्यात् । विज्ञेया हि भवति शारीरपरमेश्वरयोरकः कर्त्ता
 भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांस, एकस्यदिपरीतोऽप-
 चतपांशत्वादिवृणः । एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य ।
 यदि च सन्निधानमात्रेण वस्तुशक्तिमन्श्रित्य कार्यसम्बन्धोऽभ्युपग-
 म्येत आकाशादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः । सर्वगतानेकात्मवादि-
 नामपि समावेतौ चोद्यपरिहारौ । यदप्येकत्वात् ब्रह्मण आत्मान्त-
 राभावात् शारीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इति अत्र वदामः
 इदं तावद्देवानां प्रियः प्रवृत्त्यः कथमयं लया आत्मान्तराभावो-
 ऽध्यवसित इति । तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि नान्योऽतोऽस्मि विज्ञातेत्या-
 दि ब्राह्मेभ्य इति चेत्, यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो
 न तच्चाहुर्जरयतीयं सभ्यं । शास्त्रञ्च तत्त्वमसीत्यपचतपांशत्वादिवि-
 शेषणं ब्रह्मशारीरस्यात्मत्वेनापदिशत् शारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं
 वारयति । कुतः । तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः । अथाऽऽहीतं
 शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः शारीरस्योप-
 भोगो न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः । न हि बालैस्त्वसमसि-
 नतादिभिर्योषि विक्लप्यमाने तत्त्वमसिगतादिविशिष्टमेव पर-

भोग इति परिहारश्च तुल्य इति न वचं पर्यनुयोज्या इत्याह ।
 सर्वत्रतेति । वस्तुतत्त्वोभयमेव भोगसादृश्यमित्यपे वक्ष्यते । ब्रह्मणो
 जीवाभिन्नत्वं युत्वा निश्चित्य तेन भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यमुतिबाध-
 माह । यथाशास्त्रमिति । अहं मुखमात्रं जरत्वा वृद्धावाः कामयते
 नाङ्गावीति सोऽयमहंजरतीयन्भावः स चात्र न युक्तः । न ह्यभेद-
 मङ्गीकृत्यभोक्तृत्वं तत्त्वं युक्तं युत्वेवाभेदसिद्धये भोक्तृत्ववारत्वादि-
 म्याह । शास्त्रादिति । अन्येकत्वं मया युत्वा न ऽऽहीतं येनापजीव्यबाधः

मार्थतो योम भवति । तदाह “न वैशेष्यात्” इति । नैकत्वेऽपि
 शरीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गो वैशेष्यात् । विशेषो हि
 भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः । मिथ्याज्ञानकल्पित उपभो-
 गः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वं । न च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन
 सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते तस्मादुपभोगगन्धोऽपि ब्रह्म
 ईश्वरस्य कल्पयितुं ।

अन्ता चराचरग्रहणात् ॥ ८ ॥

कठवल्लीषु पश्यते “यस्य ब्रह्म च चक्षुष्येभ्यो भवत ओदनः
 मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यच सः” इति । अत्र कस्यिदोद-
 नोपसेचनसूचितोऽन्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरन्ता स्यादुत
 जीवोऽयवा परमात्मेति संशयः, विशेषानवधारणात्, अया-
 षाद्याग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् यन्त्रे प्रत्रोपन्यासोपसम्भे ।

स्यात् । किन्तु तदुक्त्या गृहीतमित्याशङ्क्य विम्वप्रतिविम्वयोः कल्पित-
 भेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृत्वव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्याह । अथ
 गृहीतमित्यादिना । कल्पितासकित्वमधिष्ठानस्य वैशेष्यमित्यस्मिन्नर्थे
 ऽपि सूत्रं पातयति । तदाहति । ब्रह्मणो हार्दत्वे बाधकाभावाच्चा-
 ण्डित्यविद्यावाक्यं ब्रह्माद्युपास्ये समन्वितमिति सिद्धं । अन्ता चराचर-
 ग्रहणात् । यस्य ब्रह्मस्यैवादिजगदोदनो मृत्युः सर्वप्रीतिमारब्धोऽपि
 वस्योपसेचनमोदनसंस्कारकहतप्रायः सोऽन्ता यत्र युद्धे चिन्मात्रेऽभेद-
 कल्पनया वर्तते तच्छब्दं ब्रह्म इत्या इत्थं ईश्वरस्याप्यधिष्ठानभूतं को वेद,
 चित्तमुद्राद्युपायं विना कोऽपि न जानातीत्यर्थः । संशयबीजमाह ।
 विशेषेति । स त्वमग्निं प्रवृत्तये, येयं प्रेते विचित्रित्सेति जीवस्य,
 अन्यत्र अर्न्नादिति ब्रह्मणः प्रज्ञः । लोकादिमग्निं तन्मवाचेत्यर्थः, इति
 त इदं प्रवक्ष्यामीतीति श्रवणोः प्रवक्ष्यन्मनुष्यकथ्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मणो

किं नावत् प्राप्तं, अग्निरप्तेति । कुतः । “अग्निरन्नादः” इति श्रुतिप्र-
सिद्धिर्भा । जीवो वाऽन्ता स्यात् “तयोरन्यः पिप्पलं स्वादत्ति”
इति दर्शनात् । न परमात्मा “अनन्नन्नन्योऽभिचाकशीति” इति
दर्शनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः, अन्ताच्च परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः ।
चराचरग्रहणात् । चराचरं हि स्वावरजङ्गमं मृत्यूपसेचनमि-
हाद्यत्वेन प्रतीयते । तादृशस्य चाद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कार्त्तव्ये-
नात्ता सम्भवति, परमात्मा तु विकारजातं संहरन् सर्वमन्तो-
त्युपपद्यते । नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते, तत् कथं सिद्ध-
वचराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते । नैष दोषः । मृत्यूपसेच-
नत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वाद् ब्रह्मचचयोस्य
प्राधान्यात् प्रदर्शनार्थलोपपत्तेः । यत्तु परमात्मनोऽपि नात्तृत्वं
सम्भवति “अनन्नन्नन्योऽभिचाकशीति” इति दर्शनादिति, अत्रो-
च्यते, कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं तस्य सन्निहितत्वात्
न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं, सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्रितिसंहा-
रकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्, तस्मात् परमात्मैवेशात्ता
भवितुमर्हति ।

भोक्तृत्वं नास्तेत्युक्तं तदुपजीव्य पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । अग्नि-
प्रकरकमतीतमित्यवचेष्टाह । जीवो वेति । पूर्वपक्षे जीवोपाप्तिः
सिद्धान्ते निर्विशेषवत्प्राप्तानमिति फलभेदः । ओदनशब्दो भोग्यवाचीति
पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु ब्रह्मणेन शब्देन पश्चापितकार्यमात्रे मौक्त्योद-
नशब्दः । मुख्याय मृत्यूपसेचनपदेन सन्निधापितं प्रसिद्धौदनमत्र विना-
श्रितं गृह्यते मौक्त्यशब्दस्य सन्निहितमुख्याह्वितात् । तथाच सर्वस्य
विनाश्रितत्वेन भोगादिप्राप्तौ चरोऽन्तेत्याह । नैष दोष इति । तस्य सन्नि-

प्रकरणसप्त ॥ १० ॥

इतश्च परमात्मैवेष्टान्ता भवितुमर्हति यत्कारणं प्रकरण-
मिदं परमात्मानः “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” इत्यादि ।
प्रकृतयश्च न न्याय्यं ‘क इत्या वेद यच्च यः’ इति च दुर्बिज्ञा-
नत्वं परमात्मलिङ्गं ।

गुह्यं प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

कठवल्लीखेव पथते

“अतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गुह्यं प्रविष्टौ परमे परार्द्धे ।

कायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिनाचिकेताः” ॥

इति । तच्च संशयः । किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ, उत
जीवपरमात्मानाविति । यदि बुद्धिजीवौ ततो बुद्धिप्रधानात्
कार्यकरणसंघाताद् विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति, त-
दपिह प्रतिपादयितव्यं । “येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ती-
त्येके नायमस्तीति चेके एतद्विद्यामनुष्ठित्वयाहं वराकामेव

हितत्वादिति पिप्यकं खादतीति भोगस्य पूर्वोक्तात्वादित्यर्थः । अनृवा-
क्यानन्तरवाक्यस्यापि ज्ञेयात्मनि समन्वयमाह ॥ गुह्यामिति ॥ अतमः-
वशस्मावि कर्मफलं पिवन्तौ मुक्तानौ सुकृतस्य कर्मलो लोके कार्ये देहे
परस्य ब्रह्मलोऽर्थं ज्ञानमर्हतीति परार्द्धं हृदयं परमं अर्थं तस्मिन् वा
गुह्या भगवत्त्वा बुद्धिरूपा वा तां प्रविश्य स्थितौ कायातपवत् मिथो-
विबद्धौ तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति । त्रिनाचिकेतोऽभिषिक्तौ येनौ
त्रिनाचिकेताः तेषु वदन्तीत्यर्थः । नाचिकेतवाक्यानामत्राध्ययनं तदर्थ-
ज्ञानं तदनुष्ठानञ्चेति त्रित्वं बोध्यं बुद्धवच्छिन्नजीवस्य परमात्मनश्च प्रक-
तत्वात् संशयमाह ॥ तच्चेति ॥ पूर्वोक्तपरपक्षयोः फलं स्वयमेवाह । यदी-
त्यादिना । तदपि जीवस्य बुद्धिवैकल्यस्य मयीत्यर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते सति
येयं विचिकित्सा संशयः परबोक्ताभोक्ताऽस्तीत्येके नास्तीत्यन्ये, अतः

वरकृतीयः” इति पृष्टत्वात् । अथ जीवपरमात्मानौ, ततो जीवादिलक्षणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति, तदपीह प्रतिपादयितव्यं । “अन्यच्च धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतादन्यचभूताच्च भव्याच्च यन्तत् पश्यसि तद्वद” इति पृष्टत्वात् । अत्राह आलोपना उभावप्येतौ पक्षौ न संभवतः । कस्मात् । अतपानं कर्मफलोपभोगः सुकृतस्य लोक इति लिङ्गात् । तच्च चेतनस्य चेचज्ञस्य सम्भवति नाचेतनाया बुद्धेः । पिवन्ताविति च दिवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः । अतो बुद्धिचेचज्ञपचक्षावन् न सम्भवति । अत एव चेचज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न सम्भवति चेतनेऽपि परमात्मनि अतपानासम्भवात् “अनन्यन्नन्योऽभिषाकधीति” इति मन्त्रवर्णादिति । अत्रोच्यते । नैव दोषः । कृत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि कृत्रिणा बहूनां कृत्रित्वोपचारदर्शनात्, एवमेकेनापि पिवता द्वौ पिवन्तावुच्येयातां । यदा जीवत्तावत् पिवति, ईश्वरस्तु पाययति पाययन्नपि पिवतीत्युच्यते । पाचयितव्यमपि पक्वत्वप्रसिद्धिदर्शनात् । बुद्धिचेचज्ञपरिग्रहोऽपि

अवयोपदिष्टोऽहमेतदात्मतत्वं जानीयामित्यर्थः । तदपीति परमात्मस्वरूपमपीत्यर्थः । उभयोर्भोक्तृत्वाद्योगेन संशयमाप्तिरिति । अत्राह इति । कृत्रिपदेन गन्तार इव पिवत्पदेनाजहलक्ष्यवया प्रविष्टावुच्येते इत्याह । अत्रोच्यत इति ॥ पानकर्तृवाचिपदेन पानानुकूलौ वा कक्षावित्वाह । यदेति ॥ नियतपूर्वभाविप्रकृतिमत्स्वरूपमनुकूलत्वं कर्तृकारविशेषः साधारणं यः कारयति स करोत्येवेति व्याख्यादिति भावः । अत्र प्रकृतिमुत्पत्त्यां प्रत्यये लक्ष्यमिच्छाऽस्तु कृतिः प्रत्ययार्थो मुख्यः । प्रकृत्या तजहलक्ष्यवयापाचनं लक्ष्यमित्याहुः । पूर्वपक्षे पिवन्ताविति कर्तृवाचिप्रकृतप्रत्ययेन बुद्धिजीवसाधारणं कारकत्वं लक्ष्य-

सम्भवति करणे कर्तृलोपकारात्, एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात् । न चाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौचिद् द्वाष्टतं पिवन्तौ सम्भवतः, तस्मादुद्भिजीवौ स्यातां जीवपरमात्मानौ वेति संशयः । किं तावत्प्राप्तं बुद्धिचेचक्षुरविति । कुतः । गुहां प्रविष्टाविति विवेचनात् । यदि शरीरं गुहा यदि वा हृदयमुभयथापि बुद्धिचेचक्षौ गुहां प्रविष्टानुपपद्येते । न च सति सम्भवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विधिदृष्टत्वं युक्तं कल्पयितुं । ‘सुकृतस्य लोके’ इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति । परमात्मा तु न सुकृतस्य दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते । “न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान्” इति श्रुतेः । ज्ञायातपाविति च चेतनचितनयोर्निर्देश उपपद्यते ज्ञायातपवत् परस्परस्य विलक्षणत्वात् । तस्मादुद्भिचेचक्षाविद्येच्छेयातामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । विज्ञानात्मपरमात्मानाविद्येच्छेयातां । कस्मात् । आत्मानौ हि तौ उभावपि चेतनौ समानस्वभावौ, सङ्गाश्रवणे च समानस्वभावेस्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते, चस्य

मित्याह । बुद्धीति । एधांसि काष्ठानि पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्वं लक्ष्यं प्रकृतिस्तु मुख्येवेति भावः । मुख्यपातारौ प्रसिद्धपक्षौ यस्माद्विख्यात आह । न चेति । ब्रह्मक्षत्रपदस्य सन्निहितस्य त्वपदादित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिवत्पदस्य सन्निहितगुहापदाद् बुद्धिजीवपरतेति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । किं तावदिति । गोचरं यत्नं । एकस्मिन् जातिमिति कृते सजातीयमेव द्वितीयं याच्यं । अस्मिन्मात्रमाह चाद्यवान् न विजातीयं जातित्यक्त्युभयकल्पनागौरवात् । न चाक्तु कारकत्वेन सजातीया बुद्धिरेव जीवस्य द्वितीयेति वाच्यं, चेतनत्वस्य जीवस्वभावस्य कारकत्वादन्तरङ्गत्वात् । तथा च लोकं द्वितीयस्यान्तरङ्गजातिमत्त्वदर्शनाज्जीवस्य द्वितीयचेतन एवेति सूत्रा-

गोर्दितीयोऽन्वेष्टन इति श्रुते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्वः
 पुरुषो वा, तदिह चतुर्पानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि दि-
 तीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते । न नूक्तं
 गुहाहितत्वदर्शनान् न परमात्मा प्रत्येत्य इति । * अत्र वदा-
 मः । गुहाहितत्वं नु श्रुतिस्मृतिसंस्कृतं परमात्मन एव दृश्यते ।
 “गुहाहितं गङ्गरेष्ठं पुराणं”, “यो वेदं निहितं गुहायां परमे-
 योमन्”, “आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं” इत्याद्यासु । सर्व-
 गतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशविशेषोपदेशो न विरुद्धत
 इत्येतदप्युक्तमेव । सुकृतलोकवर्त्तित्वन्तु ह्यचित्तवदेकस्मिन्नपि व-
 र्त्तमानमुभयोरविरुद्धं । * कायातपावित्यप्यविरुद्धं । कायातप-
 वत् परस्परविरुद्धत्वात् संसारित्वासंसारित्वयोः । अविद्या-
 कृतत्वात् संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य, तस्मादि-
 ज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते । कुतश्च विज्ञाना-
 त्मपरमात्मानौ गृह्येते ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव सम्भवति “आत्मानं

धर्माह । सङ्गाद्यवशे चेति । गुहायां बुद्धौ स्थितं गङ्गरे अनेकानर्थ-
 सङ्कुले देहे स्थितं पुराणमनादिपुरुषं विदित्वा धर्धशेषौ ब्रह्माति
 परममण्डे योमन्, इर्धाकाशे या गुहा बुद्धिः तस्यां निहितं ब्रह्म यो
 वेद सोऽनुते सर्वान् कामान्निवर्त्य, अन्विच्छविचारयेत्यर्थः । विशे-
 यत्वं गन्तुगन्तव्यत्वादिकं लिङ्गमाह । विशेषणाच्चेति । सः जीवोऽध्वनः

* गुहाहितत्वदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येत्य इति वदामः । इति कि० ८ पु० बा०

रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च” इत्यादिना परेषं ग्रन्थेन
 रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्ष-
 योगन्तारं कल्पयति। “सोऽध्वनः पारमाप्नोति” नद्विज्ञोः परमं
 पदं” इति परमात्मानं गृन्तव्यं कल्पयति । तथा “तं दुर्दृष्टं गूढ-
 मनुप्रविष्टं गुहाहितं गङ्गरेष्ठं पुराणं । अध्यात्मयोगाधिगमेन
 देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति” इति पूर्वस्मिन्नपि ग्रन्थे
 मन्मृमन्त्रयत्नेनेतावेव विशेषितौ । प्रकरणञ्चेदं परमात्मनः ।
 ब्रह्मविदो वदन्तीति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिपक्षे
 घटते, तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयातां । एष एव न्यायो
 “हा सुपर्णा सयुजा सखाया” इत्येवमादिष्वपि । तथापि
 अध्यात्माधिकारान् न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते “तयोरन्यः पि-
 प्यसं स्वादत्ति” इति अदनस्त्रिङ्गादिज्ञानात्मा भवति । ‘अन-
 न्नन्नन्योऽभिचाकशीति’ इत्यनश्नचेतनत्वाभ्यां परमात्मा । अन-
 न्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विभिनष्टि “समाने
 वृत्ते पुद्गलो निमग्नोऽनीयया ज्ञाचति मुद्गमानः जुष्टं यदा

संसारमार्गस्य परमं पारं किं तत्, विज्ञोऽर्थाग्रनशीलस्य परमात्मनः
 पदं स्वरूपमाप्नोतीत्यर्थः । दुर्दृष्टं दुर्ज्ञानं तत्र हेतुगूढमायावृत्तमायानु-
 प्रविष्टं पञ्चाद् गुहाहितं गुहादारा गङ्गरेष्ठं, एवं बहिरागतमा-
 त्मानमध्यात्मयोगः स्थानसूक्ष्माकारकदेहलयकमेव प्रत्यमात्मनि चित्तस-
 माधानं तेनाधिगमो महावाक्यवा दत्तिः तथा विदित्वेत्यर्थः । अतपान-
 मन्त्रे जीवानुवादेन वाक्यार्थज्ञानाय तत्पदार्था ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति
 उपसंहरति । तस्मादिहेति । उक्तन्यायमतिदिशति । एष इति । हा हो
 हान्दसौ द्विवचनस्याकारः । सुपर्णाविव सदैव युज्येते नियम्य निया-
 मकभावेनेति । सयुजौ सखायौ चेतनत्वेन तुल्यकभावौ । समान-

पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः” इति । अपर
 आह वा सुपर्णेति । नेद्यमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते पैङ्गि-
 रहस्य ब्राह्मणेनान्यथाव्याख्यातत्वात् । तथोरन्यः पिप्पलं खाद-
 तीति सत्त्वं । अन्नअन्नन्योऽभिरुचिकशीतीत्यनन्नन्योऽभिपश्यति
 ज्ञप्तावेतौ सत्त्वचेन्नज्ञाविति, सत्त्वशब्दो जीवः चेन्नज्ञशब्दः प-
 रमात्मैति यदुच्येत, तन्न । सत्त्वचेन्नज्ञशब्दयोरन्तःकरणशरी-
 रपरतया प्रसिद्धत्वात् तत्रैव च व्याख्यातत्वात् । “तदेतत् सत्त्वं
 येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शरीर उपद्रष्टा स चेन्नज्ञप्तावेतौ
 सत्त्वचेन्नज्ञौ” इति । नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते ।
 न ह्यत्र शरीरः सत्त्वज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्मीणोपेतो
 विवक्ष्यते । कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मीपेतो ब्रह्मस्वभावश्चेत्यन-

मेकं वक्ष्येदमयोग्यं शरीरमाश्रित्य स्थितावित्यर्थः । मुहो प्रविष्टा-
 विति यावत् । एतावात्मानौ, तत्क्षिप्तदर्शनादित्याह ॥ तथोरन्य इति ॥
 विशेषणोक्त्याह ॥ अन्तरं चेति ॥ अगोशया स्वस्थेश्वरत्वाप्रतीत्या देह
 निमग्नः पुरुषो जीवः शोचति । निमग्नपदार्थमाह ॥ मुह्यमान इति ॥
 नवोऽहमिति भ्रान्त इत्यर्थः । अयं ध्यानादिना सेवितं यदा ध्यानपरिपा-
 कदशायामीशमन्यं विशिष्टरूपाद्भिन्नं शोधितचिन्मात्रं, प्रत्येकत्वेन पश्य-
 ति तदाऽस्य महिमानं स्वरूपमिति प्राप्नोतीव ततो वीतशोको भवतीत्य-
 र्थः । वा सुपर्णेति वाक्यं जीवेश्वरपरमिति कृत्वा चिन्तितं । अधुना कृतां
 चिन्तामुद्घाटयति ॥ अपर इति ॥ अन्यथा बुद्धिविलक्षणत्वं पदलक्षणपरत्व-
 नेत्यर्थः । सत्त्वं बुद्धिरिति सङ्गते । सत्त्वशब्द इति । बुद्धिजीवौ चेत् पूर्वप-
 क्षार्थः स्यादित्यत आह ॥ नापीति ॥ पूर्वपक्षार्थस्तदा स्याद् यद्यत्र
 बुद्धिभिन्नः संसारी प्रतिपाद्यते, न ह्यत्र संसारी विवक्ष्यते । किन्तु
 शोधितस्वमर्थो न ज्ञेयत्वार्थः । अतिस्मृतिभ्यां चायमर्थो युक्त इति ज्ञेयः ।
 तावन्ना मन्त्राणां नामात्रेण । एवमेव जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तावेव । न हि

मात्रस्वरूपः “अनग्रसन्नोऽभिपश्यति ज्ञः” इति वर्चनात् ।
 “तत्त्वमसि”, “चेन्न ज्ञश्चापि मां विद्धि” इत्यादिभूतिभूति-
 भ्यश्च । तावता च विशेषसंहारदर्शनमेवावकर्ण्यते “तावेतौ सत्त्व-
 चेन्नज्ञौ”, “न ह वा एवं विद्धि किञ्चन रज आध्वंसते” इत्यादि ।
 कथं पुनरस्मिन् पक्षे “तथोरन्वः पिप्पलं खादन्ति” इति सत्त्वं
 इत्यचेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति । उच्यते । नेयं श्रुतिरचेत-
 नस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता । किं तर्हि । चेतनस्य
 चेन्नज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखादि-
 विक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति । इदं हि कर्तृत्वं
 भोक्तृत्वं सत्त्वचेन्नज्ञयोरितरेतरस्वभावविवेककृतं*कस्यते, पर-
 मार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सम्भवति, अचेतनत्वात् सत्त्वस्य, अवि-
 क्रियत्वाच्च चेन्नज्ञस्य, अविद्याप्रत्युपस्थापित†स्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य
 सुतरां न सम्भवति । तथा च श्रुतिः “यत्र वान्यदिव स्यात्
 तत्रान्योऽन्यत् पश्येत्” इत्यादिना स्वप्नदृष्टस्यादिव्यवहारव-
 दविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति । “यत्र त्वस्य
 सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिना च विवेकिनः
 कर्तृत्वादिव्यवहारं वारयति ।

जीवो बुद्धिभिन्न इति विवेकमात्रेणोपसंहारो युक्तः । भेदज्ञानस्य
 भान्तितादेष्यत्वाच्चेति भावः । अविद्या विदुषि किमपि स्वकार्यं नाध्वं-
 सते न सम्यादयति, ज्ञानाग्निना ज्ञस्या एव दग्धत्वादित्यर्थः । अवि-
 द्या नामाश्रयीति वाऽर्थः । जीवस्य ब्रह्मत्वपरमिदं बाष्पमिति पक्षे
 ब्रह्मते । अयमिति । बुद्धेर्भोक्तृत्वात्तावतात्यर्थात् । नात्र युक्तिचिन्तया
 मनः खेदनीयमित्याह । उच्यते इति । तदर्थं ब्रह्मत्वबोधार्थं भोक्तृत्व-

* अविरेकेति मु० । † अज्ञावत्वाच्च मु० ।

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

“य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एव आत्मेति होवाचेतदन्त-
तमभयमेतद् ब्रह्म” इति, “तद्यद्यस्मिन् सर्पिर्व्यादकं वा सिञ्चति
वर्तनी एव गच्छति” इत्यादि श्रूयन्ते । तत्र संशयः । किमयं प्रति-
विम्बात्माऽत्यधिकरणो निर्दिश्यते, अथ विज्ञानात्मा, उत देव-
तात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाताऽथवेश्वर इति । किं तावत् प्राप्तं, कायात्मा
पुरुषप्रतिरूप इति । कुतः । तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः “य एषो
ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञाना-
त्मनो वा अयं निर्देश इति युक्तं । स हि चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि

मुपाधिमल्लके निक्षिपतीत्यर्थः । वस्तुतो जीवस्याभोक्तृत्वे भोक्तृत्वधीः ।
कथमित्यत आह ॥ इदं हीति ॥ चित्तादात्म्येन कल्पिता बुद्धिः सुखा-
दिरूपेण परिणमते बुद्धाविवेकाच्चिदात्मनः सुखादिरूपवृत्तिव्यक्तचित्त-
व्यवत्वं भोक्तृत्वं भातीत्यर्थः । भोक्तृत्वमाविद्यकं न वस्तुत इत्यत्र मा-
माह ॥ तथा चेति ॥ यत्राविद्याकाजे चैतन्यं भिन्नमिव भवति तदा
द्रष्टृत्वादिकं न वस्तुनि जात इत्यर्थः । तस्मादृतं पिवन्ताविति वाक्यमेव
गुहाधिकरणविषय इति स्थितं । अन्तर उपपत्तेः । उपकोशलविद्या-
वाक्यमुदाहरति ॥ य इति । तदक्षिणानमसङ्गत्वेन ब्रह्मणोऽनुरूपं
यतोऽस्मिन् क्षितं वर्तनी पक्ष्मणी एव गच्छतीत्यर्थः । दर्शनस्य लौकि-
कत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्व पिवन्ताविति प्रथम-
श्रुतचेतनत्वानुसारेण चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीताः, तददिहापि
दृश्यत इति चाक्षुषत्वानुसारेणानृतत्वादयो ध्यानार्थं कल्पितत्वेनानया
इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ कायात्मेति ॥ पूर्वपक्षे प्रतिविम्बा-
यास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरिति कथं ॥ पक्षिद्वयदिति । चाक्षुषत्वे-
नेत्यर्थः । सम्भावनामात्रेण पक्षान्तरमाह ॥ विज्ञानात्मन इत्यादि-
ना ॥ मनो ब्रह्मेति यत्, एतद्ब्रह्मेति इति वाक्यस्येति यदक्षिरस्मत्त्वान् न
आद्यपरत्वमिति पूर्वपक्षः । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र इतिपदस्य प्रत्य-

सन्निहितो भवति, आत्मशब्दस्यास्मिन् पक्षेऽनुकूलो भवति। आ-
दित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुयाहकः प्रतीयते “रश्मिभिरेवोऽस्मिन्
प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः। अमृतत्वादीनाञ्च देवतात्मान्यपि कथञ्चित्
सम्भवात्, नेश्वरः, स्थानविशेषनिर्देशादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेश्वर
एवाचक्ष्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति। कस्मात्। उपपत्तेः।
उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिष्टमानं। आत्मत्वं ता-
वन्मुख्यया दृष्ट्या परमेश्वर उपपद्यते “स आत्मा”, “तत्त्वमसि”
इति श्रुतेः। अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्सकृत् श्रूयते। तथा
परमेश्वरानुरूपमेतदचिस्थानं। यथा हि परमेश्वरः सर्व्वदे-
वैरस्मिन्नोऽपहतपाप्मादिश्रवणात् तथाचिस्थानं सर्व्वसेपरहित-
मुपदिष्टं “तद्यद्यस्मिन् सर्पिर्व्वादकं वा मिक्षति वर्त्तनी एव
गच्छति” इति श्रुतेः। संयद्दामादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्श्रवक-
त्पत एतं संयद्दाम इत्याचक्षते। “एतं हि सर्व्वणि वामान्य-
भिसंयन्ति। एष उ एव वामनोरेष हि सर्व्वणि वामानि
नयति। एष उ एव वामनोरेष हि सर्व्वेषु लोकेषु भाति”
इति च। अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः॥

यपरत्वात्। इह च ब्रह्मत्ववाच्यत्वन्येन इतिपदस्योक्तिसम्बन्धिनोऽर्थ-
परत्वादेष्वमिति सिद्धान्त्यति। परमेश्वर एवेति॥ ब्रह्मप्रमाणसं-
वादस्तात्पर्यानुयाहक इति न्यायानुगृहीताभ्यामात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां दृष्ट-
त्वनिर्णय बाधमिव्याह॥ संयद्दामेति॥ वामानि कर्मफलान्यनमेतमधि-
पुरुषमभिलक्ष्य संयन्ति उत्पद्यन्ते सर्व्वफलान्दयहेतुरित्यर्थः। लोकानां
यत्कदाताप्ययमेवेत्याह॥ वामनोऽस्मिन् नयति यवानि लोकान् प्रापय-
तीत्यर्थः। वामानि वामानि नयत्ययमित्याह॥ वामनोऽस्मिन् सर्व्वार्थ-
प्रदायक इत्यर्थः। स्थाननामरूपाणां ध्यानार्थं श्रुत्यन्तरेऽप्युपदेशादधि-

स्थानादिव्यपदेशश्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽत्यल्पस्थानमुपपद्यते इति । अत्रोच्यते । भवेदेषाऽनवकृप्तिः यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् । सन्ति हि अन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं यश्चक्षुषि तिष्ठन्निति । स्थानादिव्यपदेशादित्यादियहणेनैतद्दर्शयति । न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यते, किं तर्हि नामरूपमित्येवं जातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते, तस्योदिति नाम हिरण्यमश्रुरित्यादि निर्गुणमपि संत् ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनायं तत्र तत्रोपदिश्यते इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपसख्यर्थं स्थानविशेषो न विरुद्ध्यते शास्त्रयाम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ।

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च, नैवात्र विवक्षितं, किं ब्रह्मास्मिन् वाक्येऽभिधीयते न वेति । सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धं । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यदाक्योपक्रमे प्रक्रान्तं “प्राणो ब्रह्म” “कं ब्रह्म खं ब्रह्म” इति तदेवेहाभिहितं, प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात्,

स्थानत्वोक्तिरत्र न दोष इति सूत्रयोजना । अनवकृप्तिः अकृतकत्पना तदा भवेद्यथैव निर्दिष्टं भवेदित्यन्वयः । नन्वनुचितवाङ्मन्योक्तिरसमाधानमित्याशङ्क्युक्तिमाह । निर्गुणमपीति । प्रकरणादपि ब्रह्मास्मिन्माह । सुखविशिष्टेति । ध्यानार्थं भेदकल्पनया सुखमनुब्रूयति ।

“आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता” इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञा-
नात् । कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति । उ-
च्यते । “प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म” इत्येतदग्नीनां वचनं श्रुत्वा-
पकोशस्य उवाच । “विजानन्मयं यत् प्राणो ब्रह्म-क्वच खञ्च तु न
विजानमि” इति । तत्रेदं प्रतिवचनं । “यदेव कं तदेव खं यदेव
खं तदेव कं” इति । तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरुद्धो लोके । यदि
तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत, तथा सति
केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिस्त्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्र-
युक्त इति प्रतीतिः स्यात् । तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसम्पर्क-
जनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात् । यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन
नोपादीयेत लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् । इतरेत-
रविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः । तत्र दि-

वृत्त्य ब्रह्मणः प्रकृतस्य य एष इति सर्वनाम्नाभिधानादन्तरः परमात्मा
स्यादिति सूत्रार्थः । ननु प्रकरणात् प्रवलेन दृश्यत्वलिङ्गेनोपस्थापितः
ह्यात्मा सर्वनामार्थ इत्यत आह ॥ आचार्यस्त्विति ॥ उपकोशस्यो
नाम कश्चित् ब्रह्मचारी जावानस्याचार्यस्याग्नीन् द्वादश वत्सरान् प-
रिचचार । तमनुपदिश्य देशान्तरगते जावाने गार्हपत्याद्यभिभिर्दयया
प्राणो ब्रह्मेवात्मविद्यामुपदिश्येत् ॥ आचार्यस्त्विति ॥ तवात्मविद्याय-
जावाप्तये मार्गमर्चिरादिकं वदिष्यतीत्यर्थः । पश्चादचार्येणामस्य य
एषोऽस्ति शीत्युक्तार्चिरादिकागतिरुक्ता । तथा चाभिभिर्ब्रह्मात्मविद्या-
वाक्यस्य गतिवाक्यैकवाक्यता वाच्या, सा च सर्वनाम्ना प्रकृतात्मयष्टे
निर्व्वहतीत्येकवाक्यतानिर्व्वहकं प्रकरणं वाक्यभेदकाङ्क्षिद्वाङ्मनवदिति
भावः । श्रुतिं व्याचष्टे ॥ उच्यत इति ॥ प्राणं सुजाता दृष्ट्वा द्रष्टेति यत्
तज्जानामि कं विषयसुखं खञ्च भूताकाशं ब्रह्मत्वेन ज्ञातुं न ब्रह्मामी-
त्यर्थः । खं कथम्भूतं यत् कं तदेव खमिति सुखेन विशेषितस्य खस्य भूत-

तोषे ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात् सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात्, तस्मा भू-
दित्युभयोः कंखंशब्दयोः ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति ।
इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वं । तदेवं वाक्योपक्रमे
सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टं । प्रत्येकस्य गार्हपत्यादयोऽग्नयः खं खं
महिमानमुपदिष्टम् “एषा मेम्य ते अस्मदिष्ट्याऽऽत्मविद्या च” इत्यु-
पसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्मनिर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति । “आचार्यस्तु
ते गतिं वक्ता” इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तर-
विवक्षां वारयति । “यथा पुष्करपलाशे आपो न स्थिद्यन्ते,
एवमेवं विदि पापं कर्म न स्थिद्यते” इति चाचिस्थानं पुरुषं

त्वनिरासः । तथा कं कथम्भूतं यत् खं तदेव कमिति विभुत्वेन विशेषि-
तस्य कस्य अन्यत्वनिरास इति व्यतिरेकमुखेनाह ॥ तत्र खमित्यादिना ॥
आत्मविद्येति श्रुतिविरोधात् प्रतीकध्यानमात्रानिष्ठमिति भावः । सा
मय इति । आत्मयो दोषः । साधनपारतन्त्र्यानिवृत्त्यादिः तत्सहित
इत्यर्थः । प्रत्येकग्रहयो दोषमुक्त्वा दयोर्यह्ये कलितमाह ॥ इतरेतरेति ॥
विशेषितार्थकावित्यर्थः । नन्येकं ब्रह्मैवात्र ध्येयं चेद् ब्रह्मपदान्तरं कि-
मर्थमित्यत आह ॥ तत्रुति ॥ विशेषणत्वेन खस्य भूतत्वव्यावर्तकत्वेने-
त्यर्थः । ब्रह्मशब्दः शिरोययोन्यत्वमिति विग्रहः । आध्येयत्वे को दोष-
स्तत्राह ॥ इष्टं होति ॥ मीमांसया समुच्चविद्यात्ववगमादिति भावः ।
आत्मविद्यापदेऽपेक्षारोपसंहारादपि प्रकृतं ब्रह्मेत्याह । प्रत्येकमेति । पृथि-
व्यग्निरजसादित्य इति मम चतस्रस्तत्त्ववो विभूतिरिति गार्हपत्य उप-
दिदेश । आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति अन्वार्हार्थं वचनं उवाच ।
प्राञ्च आकाशो द्यौर्विद्युदिति खमहिमानमाहवनीयो जगदेति
भावः । इयमस्माकमग्नीनां विद्या प्रत्येकमुक्त्वा आत्मविद्या तु पूर्वम-
स्माभिर्मिलित्वा प्राञ्चो ब्रह्मेत्युक्तेत्यर्थः । उच्यतामग्निभिर्ब्रह्महायात्मा
मुदबोध्यतां बह्वभेदादिति तत्राह । आचार्यस्त्विति । एकवाक्यता

विजागतः पापेनामुपघातं ब्रुवन्नचिन्त्यानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति । तस्मात् प्रकृतस्त्वैव ब्रह्मणोऽचिन्त्यानतां संयद्वामादिगुणताञ्च उक्त्वा अर्चिरादिकां तद्विदे गतिं वक्ष्यामीति उपक्रमे “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति शेषाच्च” इति ॥

अतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाचिन्त्यानः पुरुषः परमेश्वरो यस्मात् अतोपनिषत्कस्य अतुरहस्यस्य विज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ “अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया त्मानमन्विष्यादित्यमभिजायन्ते, एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत् परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते” इति श्रुतौ । स्वतावपि ।

निश्चयादङ्गभेदेऽपि नार्थभेद इत्यर्थः । अतो अनुष्ठिता उपनिषद्ब्रह्मसंलग्नब्रह्मोपासनं येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा तस्या अत्राभिधानात् लिङ्गादिति सूत्रार्थमाह ॥ इत्येति ॥ यस्माद् दृश्यते तत्तस्मादिहेत्यन्वयः । अतिमाह ॥ अथेति ॥ देहपातानन्तरमित्यर्थः । स्वधर्मस्तपः तपो ब्रह्मचर्यश्रद्धाविद्याभिः आत्मानं ध्यात्वा तथा ध्यानविद्ययोत्तरं देवयानमार्गं प्राप्यते नात्तरेण यथा । आदित्यद्वारा सगुणब्रह्मस्थानं गच्छन्ति एतद्वै ब्रह्म प्राज्ञानां अक्षिसमष्टिरूपायामायतनं लिङ्गात्मकं हिरण्यगर्भरूपं वस्तुतस्त्वेतदमृतादिरूपं निर्गुणं सर्वोद्दिष्टानं । अतः कार्यब्रह्म प्राप्य तत् स्वरूपं निर्गुणं ज्ञात्वा मुच्यन्ते इत्यर्थः । अपिरेव श्रोतिर्देवता एवमहाराद्या देवता एव स्मृतौ उक्ताः । अक्षिमुपासके मृते सति यदि मुक्ताद्वयः श्रव्यं श्रवसंस्कारादिकं कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति उभयथाप्युपास्तिमहिम्ना अर्चिरादिदेवान् क्रमेण ब्रह्मन्ति । अर्चिर्विमर्शिं ततोऽहरद्भः शुक्लपक्षं तत उत्तरायणं तस्मात् संवत्सरं ततो देवलोकां ततो वायुं वधिरादित्यं ततश्चन्द्रं

“अग्निर्जीतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः” ॥

इति । सैवेहं क्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यन्ते । “अथ यद्
सैवास्मिन् शयं कुर्वन्ति यद् च नार्क्षिषमेवाभिसम्भवन्ति” इत्यु-
पक्रम्य “आदित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत् पुरुषोऽमानवः
स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्य-
माना इमं मानवमावर्त्तन् नावर्त्तन्ते” इति । तदिह ब्रह्मविद्भिष-
यथा प्रसिद्धया गत्याऽक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत् पुनरुक्तं “कायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्याद-
क्षिस्थानः” इति । अत्रोच्यते, न कायात्मादिरितर इह ग्रहण-
मर्हति । कस्मात् । अनवस्थितेः । न तावत् कायात्मनश्चक्षुषि
नित्यमवस्थानं सम्भवति । यदैव हि कश्चित् पुरुषश्चक्षुरासीदति
तदा चक्षुषि पुरुषश्चाया दृश्यतेऽपगते तस्मिन् दृश्यते, “य
एषोऽक्षिणि पुरुषः” इति च श्रुतिः सन्निधानात् स्वे चक्षुषि दृश्य-
मानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति । न चोपासनकाले स कायाकरं
कश्चित् पुरुषं चक्षुःसमीपे सन्निधायोपासत इति युक्तं कल्पयितुं ।
“अस्मैव शरीरस्य नाशमश्वेष नश्यति” इति श्रुतिश्चायात्मनोऽ

चन्द्राद्विद्युतं गत्वा तत्र विद्युल्लोके स्थितानुपासकान् मानवः पुरुषो
ब्रह्मलोकदागम्य कार्यब्रह्मलोकं प्रापयति । एषोऽर्चिरादिभिर्देवैर्वि-
शिष्टो देवपथो गम्यत्येन ब्रह्मणा योगाद्ब्रह्मपथं च । एतेन कार्यं ब्रह्म-
प्रतिपद्यमाना उपपासका इमं मानवमवर्त्तन्ते ।

नवस्थितत्वं दर्शयति । असम्भवाच्च । तस्मिन्मृतत्वादीनां गुणानां न स्वाद्यात्मनि प्रतीतिः । तथा विज्ञानात्मनोऽपि बाधरणे कृत्स्नवरीरेन्द्रियसम्बन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यं । ब्रह्मणस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्धत्वेन हृदयादिदेशविशेषसम्बन्धः । समानस्तु विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसम्भवः । यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव तथाप्यविद्याकामकर्माकृतं तस्मिन्कार्यत्वमध्यारोपितं भयद्येत्यमृतत्वाभयत्वेनोपपद्यते । संयदामत्वादयस्यैतस्मिन्ननैश्वर्यादनुपपन्ना एव । देवतात्मनस्तु “रश्मिभिरेवोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात् तथाप्यात्मत्वं तावन्न सम्भवति परायणत्वात् । अमृतत्वादयोऽपि न सम्भवन्ति उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् । अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षं । ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्नं न स्वाभाविकं, “भीषास्मादातःपवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” इति मन्त्र-

वृत्तियुक्तं नावर्तन्ते नागच्छन्तीत्यर्थः । चक्षुःश्रोत्रादीतीति उपगच्छतीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपास्यत्वं सदा न सिद्ध्यतीति भावः । विद्याः व्यवधानात् स्वाप्तिव्युत्पत्त्युपास्यः । न च तस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञादृष्टं सम्भवतीत्याह । य एव इति । अस्तु तर्हि यदेव दृश्यमानस्योपास्यविरहितव्याह । न चेति । कल्पनागौरवादित्यर्थः । युक्तिसिद्धानवस्थितत्वे श्रुतिमाह । अस्तेति । ज्ञायाकरस्य विम्वस्य नाशमदर्शनमनुकूलैश्च ज्ञायात्मा नश्यतीत्यर्थः । जीवं निरस्यति । तथेति । ज्ञानव्यवस्थाप्यहमित्यविशेषेण जीवस्याभिवाक्येचक्षुरेव ज्ञानमित्युक्तमित्यर्थः । इह इति । श्रुताविति शेषः । ननु “अस्यैः सूर्योऽजायत सूर्याऽस्मिन्नेति” इति वाक्यं अमरा देवा इति प्रसिद्धिबाधितमित्याह । अमरत्वमवधीति ।

वर्णात् । तस्मात् परमेश्वर एवायमस्मिन्मानः प्रत्येतव्यः । अस्मिन्
पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्रापेक्षं विद्वद्भिषयं प्र-
रोचनार्थमिति आख्येयं ॥

अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्वर्त्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

“य इमञ्च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरोऽय-
मयति” इत्युपक्रम्य श्रूयते “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्त-
रोऽयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो
यमयत्येष त आत्मानन्तर्याम्यमृतः” इत्यादि । अत्र “अधिदैवतम-
धिलोकमधिभूतमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मञ्च कश्चिदन्तरवस्थितो
यमयितान्तर्यामि” इति श्रूयते । स किमधिदेवाद्यभिमानो देव-
तात्मा कश्चित्, किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी, किंवा पर-
मात्मा, किंवाऽर्थान्तरं किञ्चिदित्यपूर्वसञ्ज्ञादर्शनात् संशयः । किं

भीषा भयेनास्मादीश्वरादायुञ्जति । अधिसेन्द्रश्च सप्तकायै कुवतः ।
उत्तपिकया पञ्चमो मृत्युः समाप्तायुषां निकटे धावतीत्यर्थः । ईश्वर-
पक्षे दृश्यत इत्ययुक्तं तथाह ॥ अस्मिन्निति । दर्शनमनुभवः । तस्य
शास्त्रे अतस्तु शास्त्रमेव करणं कर्तव्यं सन्निधानात् । तथा च शास्त्रकर-
णको विद्वदनुभव उपासना स्तुत्यर्थ उच्यत इत्यर्थः । तस्मादुपकोस-
कविद्यावाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं, अन्तर्याम्यधिदे-
वादिषु तद्वर्त्मव्यपदेशात् । उद्गदारण्यकवाक्यमुदाहरति ॥ य इति ।
अन्तर्यामिब्राह्मणे प्रतीयमानार्थमाह ॥ अचेति । यः पृथिव्यामित्या-
दिना देवताः पृथिव्याद्या अधिष्ठत्वा यमयितां श्रूयते । तथा यः सर्वेषु
लोकेष्विति अधिलोकं । यः सर्वेषु वेदेष्वित्याधिभूतं । यः सर्वेषु यज्ञे-
ष्विति अधियज्ञं । यः सर्वेषु भूतेष्वित्याधिभूतं । यः प्राज्ञे तिकृद्भित्यादि
व आत्मवीक्षणमध्यात्मचेति विभागः । अशरीरस्य निवन्तावसम्भवा-
सम्भवाणां संशयः । पूर्वशेषरस्यास्तिसृणामवसिद्धये पृथिव्यादिसृणामनि-

तावन्नः प्रतिभाति सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धत्वात् सञ्ज्ञिनायप्रसिद्धे-
नार्थान्तरेण केनचित् भवितव्यमिति, अथ वा नानिर्दिष्टरूप-
मर्थान्तरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुं । अन्तर्यामिशब्दस्यान्तर्यमणयो-
गेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः । तस्मात् पृथिव्याद्यभिमानो क-
सिद्देवोऽन्तर्यामी स्यात् । तथा च श्रूयते “पृथिव्येव यस्यायतन-
मग्निर्लोको मनो ज्योतिः” इत्यादि । स च कार्यकरणवत्त्वात्
पृथिव्यादीन्नस्तस्मिन् यमयतीति युक्तं देवात्मनो यमयित्वत्वं ।
योगिनो वा कस्यचित् सिद्धस्य सर्वानुप्रवेगेन यमयित्वत्वं स्यात् ।
न तु *परमात्मा प्रतीयेत अकार्यकरणवत्त्वादित्येवं प्राप्त इदमु-
च्यते । योऽन्तर्याम्यधिदेवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान् नान्य
इति । कुतः । तद्वर्ण्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह
निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते । पृथिव्यादि तावदधिदेवादिभेदभिन्नं
समस्तं विकारजातमस्तस्मिन् यमयतीति परमात्मनो यमयि-
त्वत्वं धर्म उपपद्यते, सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वव्यप्यपपत्तेः ।

देशो दृष्टान्त उक्तस्तस्य दृष्टान्तवाक्यस्यैव परत्वमत्रापि समाधीयत
इत्याक्षेपसङ्कतिः, अतः पूर्वफलनास्य फलवत्त्वं । अवाप्तरूपवन्तु पूर्वपक्षे
अनीश्वरोपास्तिः सिद्धान्तो प्रत्यग् ब्रह्मज्ञानमिति मन्यन् । स्वयमेवा-
वधिं वदन् यस्मान्तरमाह । अथ वेति । अनिश्चितार्थे फलभावेना-
यस्य वेदार्थत्वायोगादिति भावः । तथा च श्रूयते यस्य देवस्यायतनं
शरीरं लोकस्तेऽनैनेति लोकस्त्वज्ज्योतिः सर्वार्थप्रकाशकं मन इत्यर्थः ।
उपक्रमदिनाऽन्तर्याम्येवाविद्यादनेकदेवपक्षो न युक्त इत्यवचेराह ।
योगिनो वेति । आगन्तुवसिदस्यान्तर्यामित्ये सिद्धसाधनवत्त्वनाशौ-
रवान् विवक्षित इवान्तर्यामीति सिद्धान्तवति । एवं प्राप्त इति ।

“एष तं आत्मान्तर्याम्यनृतः” इति, आत्मात्वानृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्यते । “यं पृथिवी न वेद” इति च पृथिवीदेवता अविज्ञेयमन्तर्यामिणं भुवन् देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दधति, पृथिवीदेवता अहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयान् तथा “अदृष्टोऽभुतः” इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वा परमात्मन उपपद्यत इति । यत्तु कार्यकरणहीनस्य परमात्मने यमचित्तत्वं नोपपद्यत इति, नैव दोषः, यास्त्रियच्छति तत् कार्यकरस्यैव तस्य कार्यकरणत्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्नेत्यनवस्थादोषस्य न सम्भवति भेदाभावात् । भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात् परमात्मैवान्तर्यामी ॥

न च सार्वमतहर्माभिलापात् ॥ १८ ॥

आदेतद्दृष्टत्वादयो धर्माः साक्षात्प्रतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते रूपादिविहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । “अप्रत्यक्षमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः” इति हि स्मरन्ति । तस्यापि निय-

देवतानिरासे हेतुत्वरमाह । यं पृथिवीति । ईश्वरो न नियन्ता अशरीरत्वात् घटवदित्युक्तं निरस्यति । नैव दोष इति । नियन्तातिरिक्तशरीरभूतत्वं वा हेतुः शरीरासम्बन्धित्वं वा । आद्ये सदेहनिवन्नादि जीवे अभिचारः द्वितीयस्तसिद्धः । ईश्वरस्य साविद्योपाजितसम्बन्धसम्बन्धादिवाह । यास्त्रियच्छतीति । सशरीरो नियन्नेति कोऽदृष्टिभ्रमवत्त्वैवदुक्तं । यत्तु तत्तु चेतनसामिध्यात् तस्य व्यापारो नियमनं तच्छक्तिमत्त्वं नियन्तत्वं । तथा चित्तमायाशक्तेस्त्रिदात्मनः शरीरं निवोपपन्नं । आर्यशरीरसङ्घातात्मको देहो व्याप्यः तेन विप्रदेहस्य व्यापतिः । ननु देहनिवन्तुर्जीवस्यान्यो नियन्ता चेत् तस्याप्यन्यः, अत आह । इत्यनवस्योपि । निरङ्कुशं सर्वनियन्तृत्वं ईश्वरस्य श्रुतं । तस्या-

नृत्यं सर्वविकारकारणत्वाद्युपपद्यते । तस्मात् प्रधानमन्तर्यामि-
शब्दं स्यात्, ईदृशतेर्नाशशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत् प्रधानमिहा-
दृष्टत्वादिव्यपदेशसम्भवेन पुनराशङ्क्यते । तत् उत्तरमुच्यते । न
च स्यात् प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् । अत-
द्वर्णाभिलापात् । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य सम्भवति
तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः सम्भवति प्रधानस्याचेतनत्वेन
तैरभ्युपगमात् । “अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता
अविज्ञातो विज्ञाता” इति हि वाक्यत्रये इह भवति । आत्म-
त्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते । यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसम्भ-
वाच्चान्तर्याम्यभ्युपगम्यते शरीरस्यार्थान्तर्यामी भवतु । शरीरो
हि चेतनत्वाद् द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवत्यात्मा च
प्रत्यक्षात्, अतस्तस्य धर्माधर्म्यकलोपभोगोपपत्तेः । अदृष्टत्वा-
द्यस्य धर्माः शरीरे सुप्रसिद्धाः दर्शनादिक्रियायाः कर्त्तरि
प्रवृत्तिविरोधात् । “न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येत्” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ।
तस्य च कार्यकारणसङ्घातमन्तर्यामयितुं शीलं भाक्नुत्वात् । त-
स्माच्छरीरोऽन्तर्यामीति अत उत्तरं पठति ।

निधनान्तर्यामिने श्रुतिबाध इति नानवक्ष्येत्यर्थः । यद्वा ईश्वरादौ
दक्षयनया जीवस्य निवन्तत्वात्तेः । सत्यभेदाभावान् नानवक्ष्येत्यर्थः ।
प्रधानं महदादिक्रमेण कार्यं प्रवर्त्तते इति तर्कस्याविषय इत्याह । अ-
प्रवर्त्तमिति । रूपादिहीनत्वादविज्ञेयं सर्वतो दिक्षु प्रसृतमिव ति-
ष्ठति अदृष्टत्वादित्यर्थः । अतत्, अप्रधानं चेतनं तस्य धर्मादामभिधा-
नादिति चेत्यर्थः । उत्तरसूत्रं निरस्याशङ्कामाह । यदि प्रधानमिहा-
दिना । अत्यन्तचेति । विनाशिनो देवान्तरभोजानुपपत्तेरित्यर्थः ।
यथा देवदत्तस्यार्द्धकममनक्रियायाः ग्रामः सर्वत्र देवदत्तकथात्मकसं-
-

• शरीरस्योभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते शरीरस्य मान्तर्यामी स्यात् ।
यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य सभावन्ति तथापि घटाकाश-
वदुपाधिपरिच्छिन्नत्वान्न स कार्त्तुर्न पृथिव्यादिस्वप्नरवस्थातुं
नियन्तुश्च शक्नोति । अपि च । उभयेऽपि हि आखिनः काष्ठा-
माध्यन्दिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैनं शरीरं पृथिव्यादिवदधि-
ष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते । “यो विज्ञाने तिष्ठन्” इति
काष्ठाः । “य आत्मानि तिष्ठन्” इति माध्यन्दिनाः । य आत्मानि
तिष्ठन्नित्यस्मिंस्तावत् पाठे भवत्यात्मशब्दः शरीरस्य वाचकः । यो
विज्ञाने तिष्ठन्नित्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शरीर उच्यते,
विज्ञानमयो हि शरीर इति । तस्माच्छरीरादन्य ईश्वरोऽन्त-
र्यामीति सिद्धं । कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टृरावुपपद्येते ।
यस्यायमोयरोऽन्तर्यामी यस्यायमितरः शरीरः । का पुनरि-

दर्शनादिक्रियाया अनात्मा विषयः न त्वात्मा क्रियायाः कर्तृविषयत्वायो-
मादित्वाच्च । कर्त्तरोति । क्रियायां गुणः कर्त्ता प्रधानं कर्म तत्रैकस्यां
क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधान् न कर्त्तुः कर्मत्वमित्यर्थः ।
दृष्टेर्दृष्टारमात्मानं तथा दृश्यया दृष्ट्या न विषयीकृत्या इत्यादिश्रुते-
ष्वदृष्टत्वादधर्माः शरीरस्येत्याह । नेति । अपिशब्दसूचितहेतुमुक्त्वा
कथं हेतुमाह । अपि चोभयेऽपीति । भेदेनेति सूत्रात् तात्त्विकभेदे
आत्मि निरसितुं शक्यते । कथमिति । नन्वत्रैको भौत्ता जीवः ईश्वर-
त्वभोक्तेति न विरोध इति शङ्कते । का पुनरिति । तयोर्भेदः श्रुति-
विरुद्ध इति पूर्ववाद्याह । नांश इति । स एव श्रुत्यर्थमाह । अने-
ति श्रुतेरर्थान्तरमाशङ्क्य निषेधति । नियन्तारोत्पादिना । न केव-
लमप्रसक्तप्रतिषेधः, किन्त्वविशेषेण प्रदुस्तरनिषेधश्रुतेरन्तर्याम्यन्तर-

हानुपपत्तिः । “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिश्रुतिवचनं विरुद्धेन । अथ हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मनारं विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषेधति । नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत्, न, नियन्त्रन्तराप्रसङ्गात्, अविशेष्यवचनात् । अत्रोच्यते । अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं ज्ञातारोऽन्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एको हि प्रत्यगात्मा भवति न द्वौ प्रत्यगात्मानौ सम्भवतः । एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिकृतः, यथा घटाकाशो महाकाश इति । ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवा विधिप्रतिषेधशक्त्येति सर्वमेतदुपपद्यते । तथा च श्रुतिः “यच्च हि दैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति” इत्यविद्याविषये सर्वव्यवहारं दर्शयति । “यच्च त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्” इति विद्याविषये सर्वव्यवहारं वारयति ।

निषेधार्थत्वे बाधश्चेत्याह ॥ अविशेषेति ॥ तस्मात् सूत्रे यं चात्मानं तिष्ठन्निति श्रुतेः च द्रष्टृभेदोक्तिरयुक्ता । नान्य इति वाक्यशेषे भेद-
निरासादिति प्राप्तभेद उपाधिकल्पितः श्रुतिसूत्राभ्यामनूद्यत इति समाधत्ते । अत्रोच्यते इति ॥ भेदः सत्त्वः किं न स्यादत आह । एको हीति । गौरवेण ह्येतेरङ्घ्रिगोचरत्वासम्भवादेन एव तद्गोचरः तद्गोचरस्य घटवदनात्मत्वाज्ञातृभेदः सत्त्व इत्यर्थः । ततश्चेति । अ-
ल्पितभेदाङ्गीकाराद्भेदापेक्षं सर्वं युज्यत इत्यर्थः । तस्मादन्तर्यामि-
त्राक्षयं चेये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं । अदृश्यत्वादिगुणको धर्मा-
न्तेः । मुख्यत्वात्समदाहरति । अथेति । कर्मविद्यारूपापरविद्यो-
त्थानन्तरं यथा निर्जुषं जायते यथा सोऽप्यते तामेव विद्ययात्मा निर्दि-
शति । यच्चदिति । अत्रेष्टं अदृश्यं ज्ञानेन्द्रियैः अयाद्यं कर्मेन्द्रियैश्च ।
ज्ञेयं वक्षः । वक्षो ब्राह्मणत्वादि जातिः । अक्षुः शोभनं च अक्षुः शोभनं ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मात्तेः ॥ २१ ॥

“अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते” “यत्तदद्रेष्यमयाक्षम-
नाचमवर्णमवक्तुः श्रितं तदपाणिपादं नित्यं त्रिभुं सर्वगतं सुखं च
तदव्ययं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इति श्रूयते ।
तत्र संशयः । किमयमद्रेष्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं
स्यात्, उत शरीरः, आद्योऽस्त्वित् परमेश्वर इति । तत्र प्रधान-
मचेतनं भूतयोनिरिति युक्तं, अचेतनानामेव तत्र दृष्टान्तत्वे-
नोपादानात् “यथोर्ध्वनाभिः सृज्यते पृथ्वी च यथा पृथिव्या-
मोषधयः सम्भवन्ति यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽ-
क्षरात् सम्भवतीह विश्वं” इति । ननूर्ध्वनाभिः पुरुषसेतनाविह
दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ, नेति ब्रूमः, न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र
सूचयोनित्वं केशलोमयोनित्वञ्चास्ति । चेतनाधिष्ठितं अचेतन-
मूर्ध्वनाभिश्चरीरं सूचस्य योनिः पुरुषश्चरीरश्च केशलोमाविति
प्रसिद्धं । अपि च । पूर्ववाद् दृष्टत्वाद्यभिलाषसम्भवेऽपि द्रष्टृत्वा-
द्यभिलाषासम्भवान् न प्रधानमभ्युपगतं ।

वाक्त्रिपादभूतमपात्रिपादं ज्ञानकर्मेन्द्रियविकल्पमित्यर्थः । त्रिभुं प्रभुं
सुखं च दुर्ध्वयत्नं नित्याव्ययपदाभ्यां गात्रायकवयोर्निर्वाहः । भूतानां
योनिं प्रकृतिं यत् पश्यन्ति धीराः पश्चिन्तात्तदक्षरं तद्विद्यापदेत्यन्वयः ।
अदृश्यत्वादिगुणानां त्रयप्रधानसाधारणत्वात् संशयः । पूर्ववद् द्रष्टृ-
त्वादीनां चेतनधर्माणामव्याप्यते । अस्तु प्रधानमिति प्रसङ्गादहोर्ध्वेन
दुर्ध्वयत्नवति । तथेति । पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपात्तिः सिद्धान्ते निर्मुक्त-
धीरिति शब्दः । ऊर्ध्वनाभिर्भूताकोटः तत्तन् सदेहात् स्रजति उपसं-
हरति चेत्तर्ह्यः । सतो जीवतः । ननु पूर्वं निरुक्तं प्रधानं कथमुत्पाद्यते

इह त्वदृशत्वादयो धर्माः प्रधाने सम्भवन्ति, न चात्र विरुद्ध-
मानो धर्मः कश्चिदभिलभ्यते । ननु “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्ययं
वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न सम्भवति । कथं प्रधानं भूतयोनिः
प्रतिज्ञायत इति । अत्रोच्यते । “यथा तदक्षरमधिगम्यते यत्त-
दद्रेक्ष्यं” इत्यक्षरशब्देनादृशत्वादिगुणकं भूतयोनिं आवयित्वा
पुनः आवयिष्यति “अक्षरात् परतः परः” इति । तत्र यः परोऽ-
क्षरात् श्रुतः स सर्वज्ञः सर्वविच्च सम्भविष्यति प्रधानमेव त्वक्ष-
रशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः । यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाचो
तदा शरीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजात-
स्योपसर्जनादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते, योऽयमदृशत्वादि-
गुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्मान्य इति । कथ-
मेतदवगम्यते । धर्माङ्गोः परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो
दृश्यते “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इति । न हि प्रधानस्याचेतनस्य
शरीरस्य बोधाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा सम्भ-
वति । नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद् भूतयोनिः परस्मैवैतत् सर्वज्ञत्वं

तत्राह ॥ अपि चेति ॥ अत्र प्रधाने विरुद्धमानोऽसम्भावितो वाक्यशेषः
श्रुत इति सङ्गते । ननु य इति । पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतप्रकृतः प्रत्य-
भिज्ञानात् प्रथमान्तपरशब्दाक्तस्य जगत्प्रमितेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिक-
मिवाह ॥ अत्रोच्यते इति । सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्यायेन सिद्धा-
न्तयति ॥ एवं प्राप्त इति । चेतनाचेतनत्वेन सन्दिग्धे भूतयोनिं यः
सर्वज्ञ इति वाक्यशेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्ययुक्तं वाक्यशेषे भूतयोनिः
प्रत्यभिज्ञायकाभावादिति सङ्गते । नन्विति । अनिर्गतुः प्रकृतिरिति
सूत्रेण प्रकृतेरुपादानसङ्गायां पञ्चमी स्वरवादक्षरात् सम्भवतीति

सर्व्ववित्त्वञ्च न भूतयोनिविषयमित्युक्तं । अत्रोच्यते । नैवं सम्भवति “यत्कारणमक्षरात् सम्भवतीह विश्वं” इति प्रवृत्तं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिष्ट्यामन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव सर्व्वज्ञं निर्दिशति ।

“यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्त्रञ्च जायते” ॥ इति ॥

तस्माद्विर्देशमात्रेण प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् प्रकृतसैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्व्वज्ञत्वं सर्व्ववित्त्वञ्च धर्म्यं उच्यत इति गम्यते । “अक्षरात् परतः परः” इत्यत्रापि न प्रकृतात् भूतयोनेरक्षरात् परः कस्यिदभिधीयते । कथमेतदवगम्यते । “येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां” इति प्रकृतसैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृशत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् । कथं तर्ह्यक्षरात् परतः पर इति व्यपदिश्यत इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । अर्पि

प्रकृतित्वेनोक्ताक्षरस्य भूतयोनेर्वाक्यशेषे तस्मादिति प्रकृतित्वलिङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमन्त्राति समाधत्ते ॥ अत्रोच्यत इति ॥ एतत् कार्य्यं ब्रह्मसूत्र्यात्मकं नामरूपं सूत्रं ततोऽग्रे व्रीह्यादीत्यर्थः । यदुक्तं पञ्चम्याक्षरश्रुत्या भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञानादचेतनत्वमिति तत्राह ॥ अक्षरात् पर इति ॥ नायमक्षरशब्दे भूतयोनिं परामृशति परविद्याधिगम्यत्वेनोक्तस्याक्षरस्य भूतयोनेरक्षरं पुरुषं वेदेत्वाक्षरश्रुत्या वेद्यत्वलिङ्गवत्त्वा पूर्व्वमेव ब्रह्मत्वेन परामर्शादित्याह । येनेति । येन ज्ञानेनाक्षरं भूतयोनिं सर्व्वज्ञं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यां योग्यशिक्षाय प्रनृयादित्युपक्रम्याप्राप्तेः क्षमताः शुभः अक्षरात् परतः पर इति उच्यमानः परो भूतयोनिरिति गम्यत इत्यर्थः । तर्हि पञ्चम्याक्षरशब्दार्थः क इत्याब्रह्माज्ञानमिति वक्ष्यत इत्याह ॥ अथमिति ॥ परविद्येति समाख्येयाऽपि तद्विषयस्य

आच हे विद्ये वेदितव्ये उक्ते परा चैवापरा च इति । तथापरा-
 मृश्वेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीति “अथ परा यथा तदुचर-
 मधिगम्यते” इत्यादि । तत्र परस्याविद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतं ।
 यदि पुनः परमेश्वरादन्यददृशत्वादिगुणकमन्तरं परिकल्प्येत
 त्रेयं परा विद्या स्यात् । परापरविभागो ह्ययं विद्ययोरभुदय-
 निःश्रेयसफलतया परिकल्प्यते । न च प्रधानविद्या निःश्रेयस-
 फला केनचिदभ्युपगम्यते । तिस्रस्तु विद्याः प्रतिज्ञायेरन् तत्-
 पक्षेऽक्षराद् भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् । हे
 एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे “कस्मिन् भगवा विज्ञाते
 सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षया
 सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते, नाचेतनमात्रैकायने
 प्रधाने भाग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तारि । अपि च “स ब्रह्मविद्यां

ब्रह्मत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ ननु प्रधानविद्याऽपि कारकविषयत्वात्
 परेत्यत आह ॥ परापरविभागो हीति ॥ अनित्यफलत्वेनापरविद्यां
 निन्दित्वा मुख्यार्थेन ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेति वाक्यशेषात्किंरित्यर्थः । अस्तु
 प्रधानविद्याऽपि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह ॥ न चेति ॥ ननु यः सर्वत्र
 इत्यर्थे परविद्याविषय उच्यते, अत्रेष्टवाक्येन तु प्रधानविद्याऽस्त्यत इत्यत
 आह ॥ तिस्रश्चेति ॥ इतस्तु भूतयोनेर्ब्रह्मत्वमित्याह ॥ कस्मिन्निति ।
 अचेतनमात्रस्यैकायनमुपादानं तद्विज्ञानात् कार्यज्ञानेऽपि तदकार्या-
 ज्ञानात्मानं ज्ञानं न भवति । एवं जीवे ज्ञाते तदकार्यस्य भाग्यस्य
 ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्याशब्दाच्च भूतयोनिर्ब्रह्मेत्याह ॥ अपि
 चेति । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तिभूमिं ब्रह्मविद्यामु-
 वाच । ब्रह्मणि सर्वविद्यानां विद्यायक्तानां साक्षात्भावाद् ब्रह्मविद्या
 सर्वविद्याप्रतिष्ठा । नन्वपरविद्यापरप्रकरणे किमर्थमुक्त्यत आह ॥

सर्वविद्याप्रतिष्ठामयर्ज्याय ओष्ठाय पुत्राय प्राह" इति । ब्रह्म-
विद्यां प्राधाम्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षरा-
धिगमूनीन्द्रार्थ्यस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति । सा च ब्रह्मवि-
द्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् । अपरा
अग्रेदादिसवणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रम उपनस्यते ब्रह्म-
विद्याप्रशंसायै, "अवां ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तम-
वरं येषु कर्म एतैत् श्रेयो येऽभिमन्दन्ति मूढा जरां मृत्युं ते
पुनरेवापि यन्ति" इत्येवमादिनिन्दावचनात् । निन्दित्वा चा-
परां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति "परीक्ष्य
लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणेऽपि निर्वेदमायान्नास्यकृतः कृ-
तेन तदिदं ज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं
ब्रह्मनिष्ठं" इति । यत्तूक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्त-
त्वेनोपादानाद् दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेनैव भूतयोनिना भवित
व्यमिति, तदयुक्तं । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तस्वा-

अपरेति । अवनो गच्छन्तीति अवा विनाशिनः । अदृढा नित्यफलस-
म्पादनत्वात् । षोडशार्त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश । यज्ञेन नाम-
निमित्तेन निवृत्त्यन्त इति यज्ञरूपाः । तथा हि ऋतुषु याजयन्ति
यज्ञं काश्यप्यन्तीत्यर्त्विजः, यजत इति यजमानः, यत्युर्ना यज्ञसंयोग इति
सूत्रेण पतिशब्दस्य नकारान्तादेशो यज्ञसम्बन्धे विहित इति पत्नी,
एवमर्त्विजादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञ इति यज्ञरूपा येष्ववरमनि-
त्यफलकं कर्ममुक्तं, एतदेव कर्म श्रेयो नान्यदात्मज्ञानमिति ये मूढा-
स्तुह्यन्ति ते पुनः पुनर्जन्ममरणमाप्नुवन्तीत्यर्थः । तदिदं ज्ञानार्थं ब्रह्मज्ञा-
नार्थं गुरुमभिगच्छेदेवेति नियमः । ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनघोतवेदस्य गुरुत्वं

स्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपि च स्मृताः दृष्टिषा-
दयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्मृत एव दार्ष्टान्तिको भूत-
योनिरभ्युपगम्यते, तस्माददृष्ट्यादिगुणको भूतयोनिः परमे-
श्वर एव ।

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः, नेतरौ शरीरः प्रधानं वा ।
कस्मात् । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं
शरीरादिलक्षणत्वेन “दिवो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो हि
अजोऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इति । न ह्येतद्व्यत्यादिविशेष-
णमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनः तद्धर्मांश्च
स्वात्मनि कल्पयतः शरीरस्योपपद्यते । तस्मात् साक्षादौपनिष-
दः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनि भेदेन
व्यपदिशति “अक्षरात् परतः परः” इति । अक्षरमव्याकृतं नाम-

वारयति । औचित्यमिति । कार्यमुपादानाभिन्नमित्यंशे दृष्टान्तः ।
सर्वमान्यः तवाप्यनिरुपदेशितः । अपि च स्मृता इति । विशेषण-
कोवि भेदोक्तेन प्रधानमिति हेतुद्वयं विभज्य व्याचष्टे विशिनष्टि ही-
त्यादिना । दिव्यो द्योतनात्मकः स्वयं ज्योतिरमूर्तः पुरुषः पुरि-
श्वरः प्रत्यगात्मा वैष्णवं स्मृतमाभ्यन्तरं सकारणं सूक्ष्मं ताभ्यां सहा-
धिष्ठानत्वेन तिष्ठति स बाह्याभ्यन्तरः, हि तथा श्रुतिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः ।
आविद्याकृतं नामरूपात्मकं शरीरं तेन परिच्छेदोऽल्पत्वम् । तस्य शरी-
रस्य धर्मान् जायमूर्तत्वादीनित्यर्थः । नन्वाक्षरशब्देन प्रधानोक्तावश-
ब्देन प्रधानस्य प्रतिज्ञातं बाध्यते । तथाह । अक्षरमव्याकृतमिति ।

रूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्मजीवेश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्वस्मा-
दिकारात् परो योऽविकारः तस्मात् परतः पर इति भेदेन
व्यपदेशात् परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति । नात्र प्रधानं
नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्य तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते ।
किं तर्हि । यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधनाव्याकृता-

श्रमेति आप्रप्तिरविकारजातमित्युक्तं । अव्याकृतमकृतं अनादीति
वावत् । नामरूपयोर्वीजं ईश्वरः तस्य शक्तिरूपं परतन्त्रत्वादुपादा-
नमपि शक्तिरित्युक्तं । भूतानां सूक्ष्माः संस्कारा यत्र तद्भूतसूक्ष्माः ।
ईश्वरश्चिन्मात्र आश्रयो यस्य तत्तथा । तस्यैव चिन्मात्रस्य जीवेश्वर-
भेदोपाधिभूतं यत्तु ईश्वर आश्रयो विषयो यस्येति नानाजीववादिनां
व्याख्यानं तद्भाष्ये वक्षिभूतं । एतस्मिन् खल्वुच्यते आकाशं चोत्पन्नं प्रो-
तश्चेत्वातप्रोतभावेनाव्याकृतस्य विदाश्रयत्वश्रुतेः, आश्रयपदलक्षणाया
निर्मूलत्वात् । न हि मूलप्रकृतेर्भेदे किञ्चिन्मानमस्ति । न च “इन्द्रो माया-
भिः” इति श्रुतिर्मानं । “अजामेकां” इत्याद्यनेकश्रुतिबलेन लाघवतर्कस-
हायेन तस्याः श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायाभेदानुवादित्वात् । तदुक्तं स-
श्वराचार्यैः “स्वतन्त्रविद्याभेदोऽत्र मनामपि न विद्यतः” इति । साङ्ग-
योगाचार्याः पुराणेतिहासकर्तारश्च मूलप्रकृत्यैक्यं वदन्ति । नन्ववि-
द्यैक्ये बन्धमुक्त्यवस्था कथं । न च व्यवस्था नास्तीति वाच्यं श्रवणे प्रवृ-
त्तादिबाधापातादिति चेत् । उच्यते । ये ह्यविद्यानानात्वमिच्छन्ति तैरपि
परिणामित्वेन सांशत्वमविद्यायाः अङ्गीकार्यं, तथा ज्ञानार्थात्मकः स्वीय-
सङ्घातात्मना परिणता विद्याशेषोऽहितजीवभेदाद्यवस्था सिद्ध्यति ।
यस्य ज्ञानमन्तःकरणे जायते तस्यान्तःकरणपरिणामज्ञानांशनाशो
मुक्तिरिति । एवञ्च श्रोतुः स्वरूपानन्दप्राप्तिः श्रवणादौ प्रवृत्तिर्विद्वदनु-
भवो जीवशक्तिशाल्यस्येति सर्व्वमबाधितं भवति । न चैवं नानाजी-
वपक्षादविशेषः मूलप्रकृतिनानात्वाभावादित्यत्र परत्वे हेतुः । अवि-
कार इति । ननु सूत्रकृता श्रुतौ प्राधान्याद्भेदव्यपदेश उक्तस्तत्र कथ-
मव्यानाद्भेदोक्त्याख्यायते तत्राह । नाचेति । कार्यात्मना प्रधीयत

दिग्बद्धाद्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्पेत कल्प्यतां तस्माद्देह्यपदे-
शात् परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते । कुतश्च प-
रमेश्वरो भूतयोनिः ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपि च “अचरात् परतः परः” इत्यस्यानन्तरं “एतस्माज्जा-
यते प्राणः” इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तत्त्वानां स्वर्ग-
मुक्त्वा तस्यैव भूतयोनिः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्या-
मः । “अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्या दिशः ओत्रे वाम्बिहृताश्च
वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी श्लेष सर्वभूता-
न्तरात्मा” इति । तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं सर्वविकारकारणत्वाच्च
शरीरस्य तनुमहिम्नो नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः सम्भ-
वति सर्वभूतान्तरात्मत्वाम्भवात्, तस्मात् परमेश्वर एव भूत-
योनिर्नेतराविति गम्यते । कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास
इति गम्यते । प्रकरणात् । “एष” इति च प्रकृतानुकर्षणाद् भूत-
योनिं हि प्रकृत्य “एतस्माज्जायते प्राण एव सर्वभूतान्तरात्मा”
इत्यादि वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यथोपाध्यायं प्रकृत्य
“एतस्मादधीक्ष एष वेदवेदाङ्गपारगः” इति वचनं उपाध्याय-

इति प्रधानमन्त्रानमेष । ततोऽन्यस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । अतोऽना-
द्यानमेव भूतयोनिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा निरस्यते । तन्निरासेनार्थात्
साङ्ख्यकल्पिप्रधाननिरास इति मन्तव्यं । इति कल्पतेनादौ सूत्रं व्या-
चष्टे । अपि चेत्वादिना । “प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च त्वं वायुर्गोति-

विषयं भवति तदत् । कथं पुनरद्रेः शृङ्गादिगुणकस्य भूतयोर्नेविष्य-
हवद्रूपं संभवति । सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते न तु विषयवत्त्ववि-
वक्षयेत्यदोषः । “अहमन्नमहमंशमहमन्नादः” इत्यादिवत् । अन्ये
पुनरन्यन्ते नायं भूतयोनेरूपेणान्यासुः जायमानत्वेनोपन्यासात्
“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योति-
रापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” इति हि पूर्व्व प्राणादिपृथि-
व्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत् । उत्तरत्रापि च “तस्मा-
दग्निः समिधो यस्य सूर्य” इत्येवमादि, अतश्च “सर्वा औषधयो
रसाद्येत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति । इहैव कथमकस्मा-
दन्तराले भूतयोनेरूपमुपन्यस्येत । सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमा-
योपदेक्ष्यति “पुरुष एवेदं विश्वं कर्म” इत्यादिना । श्रुतिसात्योश्च
चैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मनिर्दिश्यमानमुपलभामहे “हि-
रण्यगर्भः समवर्त्ततामे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्, स धधार
पृथिवीं शामुतेमां कस्यै देवाय हविषा विधेमः” इति समवर्त्तते-
त्यजायत इत्यर्थः । तथा “स वै शरीरो प्रथमः स वै पुरुष उच्यते,

रायः पृथिवी” इति श्रुतिः । “अपिर्युजोक्तः असौ वाव लोको गीतमाग्निः”
इति श्रुतेः । विद्युताः वेदाः वाग्मिश्चन्वयः । पद्भ्यां पादावित्त्वर्थः । अस्तेदं
रूपं स एव सर्वप्राणिनामन्तरात्मैवर्थः । तनुमहिम्न इति अल्प-
शक्तेरित्यर्थः । यथा कश्चित् ब्रह्मवित् स्वस्य सर्वात्मत्वप्रकटनार्थम-
हमन्नमिति साम गायति न त्वन्नत्वादिकमात्मनो विवक्षति । अक्षत्वा-
त्, तद्येहापीत्याह । अहमन्नमिति । अतिरुद्धात्मा दूषयति । अन्ये
पुनरिति । एव सर्वभूतान्तरात्मा सूत्रात्मा एतस्माद्भूतयोर्नेर्जायत
इति श्रुत्यन्वयेन हिरण्यगर्भस्यापि जायमानत्वेनोपन्यासादित्यर्थः ।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माणे समवर्त्तत” ॥ इति ।

विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं सम्भवति, प्राणा-
त्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात् । अस्मिन् पक्षे “पुरुष
एवेदं विश्वं कर्मा” इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्ति-
हेतुरिति व्याख्येयं ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

“को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्य-

निरदिक्षदवोचदित्यर्थः । अप्रिद्युल्लोको यस्य समिद्रूपः सूर्यः सोऽपि
द्युल्लोकाप्रितस्मादजायतेत्यर्थः । “तस्यादित्य एव समित्” इति श्रुत्यन्त-
रात् । अतो मध्येऽपि क्षितिरेव वाच्या न रूपमिति भावः । यदुक्तमभि-
र्मूर्द्धत्वाच्च भूतयोनेः सर्व्वात्मत्वं विवक्षितमिति तन्नेत्याह । सर्व्वात्मत्वम-
पीति । ननु हिरण्यगर्भस्य जन्मान्यचानुक्तं कथमत्र वक्तव्यं तत्राह । श्रु-
तीति । अये समवर्त्तत जातः सन् भूतयामस्यैकः पतिरीश्वरप्रसादाद-
भवत् स सूत्रात्मा दामिमां पृथिवीं च सूर्यं सर्वमधारयत् कण्ड्यस्य
प्रजायतिसंख्यात्वे सर्वनामत्वाभावेन स्मा इत्ययोगादेकारणोपेनैकस्मै
देवाय प्राणात्मने हविषा विधेम परिचरेमेति व्याख्येयं । “कतमः स
एको देव इति प्राणः” इति श्रुतेः । यदा यस्मादयं जातस्तस्मा एवस्मै
देवायेत्यर्थः । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः” इति श्रुत्यन्तरात् । ननु तस्य
भूतान्तरात्मत्वं कथं । तत्राह । विकारेति । पूर्ववत्स्ये प्रकृत्यापांस-
नाकर्म्मसमुच्चयानुष्ठानादस्मिन् कल्पे सर्वप्राणियष्टिनिष्ठानां व्यापकं
सर्वप्राण्यन्तर्गतं ज्ञानकर्म्मन्द्रियप्राणात्मकसमष्टिनिष्ठशरीरं जायते
तद्रूपस्य सूत्रात्मनः सर्वभूतान्तरात्मत्वं युक्तमित्यर्थः । अपक्षे सूत्रा-
र्थमाह । अस्मिन् पक्षे इति । कर्म्म संपूर्णं सर्वश्रौतस्मार्त्तादिकं तपश्च
पुरुष एवेति सर्वान्तरत्वरूपोपन्यासाच्च भूतयोनेः श्रेष्ठे वाक्यं समन्वि-
तमित्यर्थः । वैश्वानरः । आन्दोग्यमुदाहरति । को न इति । प्राचीन-
शास्त्रसम्बन्धेन्द्रद्युमज्जनकमुडिचा मिथिला मीमांसीचक्रुः को न आत्मा

धेयितमेव नो ब्रूहीति" इति चोपक्रम्य द्युसूर्यावाद्याकाशवारिष-
थिवीनां सुतेजस्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च वैश्वानरं
प्रत्येषां मूर्द्धादिभावमुपदिश्यान्नायते "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्र-
मभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु
भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमस्ति तस्य ह वा एतस्यात्मानो वैश्वानरस्य
मूर्द्धैव सुतेजाश्चतुर्विंशरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बडलो

किं ब्रूहीति । आत्मैव ब्रूहीति आपनार्थं पदद्वयं । ते पञ्चापि निश्चया-
र्थमदानकमाजगुः । सोऽपि सम्यक् न वेदेति तेनोदानकेन सह वड-
प्यश्वपतिं केकेयं राजानमागत्येषुः आत्मानमिति अध्येषि स्मरसि
तमेव नो ब्रूहीति । राजा तु तेषां भ्रान्तिनिरासार्थं तान् प्रत्येकमप-
कृत् । कं त्वमात्मानमुपास्ते इति । ते च प्राचीनशालादयः क्रमेण तं
प्रत्येकमूचुः । दिवमेवाहं वैश्वानरं वेद्मि । आदित्यमेवाहं वेद्मि । वायु-
मेव । आकाशमेव । अण एव । पृथिवीमेवाहं वेद्मीति । ततो राजा
द्युसूर्यादीनां यस्यां यथाक्रमेण सुतेजस्वविंशरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्व-
जलत्वरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणान् विधाय भवन्तो यदि मामपृष्टा द्युसूर्या-
दिषु भगवतो वैश्वानरस्याङ्गेष्वेव प्रत्येकं वैश्वानरत्वदृष्टयो भवेयुस्तदा
क्रमेण मूर्द्धपातान्त्वप्राणोत्क्रमणदेहविशीर्षत्ववस्तिभेदपादशेषा भव-
तां स्युरिति प्रत्येकोपासनं निन्दित्वा सुतेजस्वगुणको द्युलोकोऽस्या-
त्मानो वैश्वानरस्य मूर्द्धा विश्वरूपत्वगुणकः सूर्या यस्य चक्षुरित्येवं
द्युसूर्यादीनां मूर्द्धादिभावमुपदिश्य समस्तवैश्वानरध्यानविधिराज्ञा-
यते । यस्त्वेतमस्ति । आभिमुख्येनापरोक्षतया विश्वं विमिमीते जाना-
तीत्यभिविमानः । तं सर्वेष्वं स तदुपासकः सर्वेष्वं भोग्यं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
कोका भूरादयो भूतानि शरीराख्यात्मानो जीवा इति भेदः । ससु-
तेजः कान्त्यस्य द्युलोकास्य स सुतेजाः विश्वानि रूपाणि अस्य सूर्य-
स्य । "एष रुक्म एष नीलः" इति श्रुतेः । पृथक् नानाविधं वर्त्तगमनं
आत्मा स्वभावौ यस्य वायोः स नानागतित्वगुणकोऽस्य प्राणः बडकत्व
आपित्वं तदुक्त आकाशेऽस्य सन्देहो देहमध्य रयित्वं धनत्वं तदुक्ता

वस्तिरेव रविः पृथिव्येव पादभुवः एव वेदित्तुमानि बर्हिर्बृहदं
 गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीये" इत्यादि ।
 अत्र संशयः । किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरुद्दिश्यत उत
 भूताग्निरथ तदभिमानिनो देवतां अथ वा शरीर आशेषित्
 परमेश्वर इति । किं पुनरत्र संशयकारणं । वैश्वानर इति जा-
 ठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शरी-
 रपरमेश्वरयोः । तत्र कस्योपादानं न्यायं कस्य वा हानिमिति
 भवति संशयः । किन्तावत् प्राप्तं जाठरोऽग्निरिति । कुतः । तत्र हि
 विशेषेण कश्चित् प्रयोगो दृश्यते "अथमग्निर्वैश्वानरो योऽथ-
 मन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते" इत्यादौ । अग्नि-
 मात्रं वा स्यात् सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात् "विश्वस्मा अग्निं
 भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमङ्गामकृण्वन्" इत्यादौ । अग्निशरीरा
 वा देवता स्यात् तस्यामपि प्रयोगदर्शनात् "वैश्वानरस्य सुमती

आपो यस्य वस्तिर्भूतस्थानं प्रतिष्ठात्वमुक्त्वा पृथिवी तस्य पादौ तस्य
 होमाधारत्वं सम्पादयति । उर एवेत्यादिना । मूर्ध्वमुपक्रमस्यादृष्टत्वा
 दिसाधारत्वधर्मस्य वाक्शेषेधस्य सर्वज्ञत्वादिति केन ब्रह्मनिष्ठत्वमूर्ध्वं,
 तद्वत्त्वाप्युपक्रमस्यासाधारणवैश्वानरशब्दस्य वाक्शेषेधस्य होमाधारत्वं-
 निष्क्रमजाठरनिष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति । किं तावदित्या-
 दिना । मूर्ध्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मस्योर्ध्वानं पक्षं । यदद्यते तदन्नं येन
 पच्यते सोऽयं पुरुषे शरीरेऽन्तरसीत्यर्थः । पक्षाक्षरमाह । अग्निमात्रं
 वेति । विश्वस्य भुवनाय वैश्वानरमग्निमङ्गं केतुं चिजं सूर्यं देवा
 अकृण्वन् कृतवन्तः । सूर्योदये दिनस्यवहारादित्यर्थः । स्याद्वैश्वानर
 इत्यनुवक्तुः । हि यस्मात् त्वं सुकप्रदो भुवनानां राजा वैश्वानरोऽभि-
 मुखा आरस्येत्तभिःशरीरान्तरः । तस्मात् तस्य वैश्वानरस्य सुमती वयं

स्यामं राजा हि कं भुवनानामधिपतिः” इत्येवमाद्याः श्रुते-
 र्देवतायामैश्वर्याद्युपेतार्था सम्भवात् । अथात्मशब्दसामानाधिक-
 रण्यात् उपक्रमे च “को न आत्मा किं तद् ब्रह्म” इति केवलात्म-
 शब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणेतव्य इत्युच्यते ।
 तथापि शारीर आत्मा स्यात् तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसन्निक-
 र्षात्, प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन् उपाधिपरिच्छिन्ने
 सम्भवात् । तस्मात्केवलं वैश्वानर इत्येवं प्राप्तं । तत इदमुच्यते
 वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । साधारणशब्द-
 विशेषात् । साधारणशब्दोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः । य-
 द्युपेतात्रुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ, वैश्वानरशब्दस्तु
 अथाणां साधारणः, आत्मशब्दस्तु द्वयोः, तथापि विशेषो दृ-
 श्यते येन परमेश्वरपरत्वं तयारभ्युपगम्यते “तस्य ह वा एतस्या-
 त्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाः” इत्यादि । अथ हि परमेश्वर

स्यामं तस्यास्मदिवशा युभमतिर्भवत्वित्यर्थः । पक्षत्रयेऽप्यवधिं वदन्
 कल्याणरमाह । अथेत्यादिना । आत्मा वैश्वानर इति श्रुतेरित्यर्थः ।
 केवलत्वं वैश्वानरशब्दशून्यत्वं । अथ जाठरो विश्वानर इति मुख्यः पूर्व-
 पक्षः । प्रोक्तामिहोचोमाधारत्वनिष्ठात् । तस्य देहस्यापित्वादात्मत्वं ।
 कृत्वा युमूर्जत्वादिकल्पनया दृष्टत्वाद्ब्रह्मात्ममिति श्रेयं । सिद्धान्तवति ।
 तत इदमिति । साधारणशब्दोपक्रमस्योर्विशेषात् प्रथमश्रुतमुख्य-
 कैलोष्माशरीरनिष्ठात् । सर्वोत्तमेश्वरपरत्वं युक्तं न परमश्रुतवत्त्व-
 तहोमाधारत्वनिष्ठेन जाठरपरत्वमित्यर्थः । नन् निर्विशेषस्य कुतो
 विशेष इत्यत आह । अत्र चेति । अवस्थानरगतः कैलोष्मात्मना
 स्थित इत्यर्थः । जाठरस्यापि ध्यानार्थं विशेषकल्पनेति चेत् । न ।
 असत्कल्पनापत्तेः । ईश्वरस्य तु उपादानत्वादिविशेषः स्वमेव ध्यानार्थं

एषि सुमूर्द्ध्वादिविनिष्टोऽवज्ञानरगतः प्रत्यगात्मात्वेनोपन्यस्त
 आध्यानायेति गम्यते कारणत्वात् । कारणस्य हि सर्वभाभिः
 कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद् द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते ।
 “स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्त्वमस्मि” इति च
 सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे सम्भवति ।
 “एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते” इति च तद्विदः सर्वपाप-
 प्रदाहश्रवणं । “को न आत्मा किं तद् ब्रह्म” इति चात्मब्रह्म-
 सङ्गाभ्यामुपक्रम इत्येवमन्तानि ब्रह्मसिद्धान्तिनि परमेश्वरमेव ग-
 मयन्ति । तस्मात् परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतस्तु परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात् परमेश्वरस्यैवाग्नि-
 रास्यं द्यौर्मूर्द्धेतोद्भूतं चैलोकात्मकं रूपं स्मर्यते “वस्याग्नि-
 रास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिरूपौ सितिः स्मर्यस्वसुदिग्धः श्रोत्रे
 तस्मै लोकात्मने नमः” इति तत् स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां
 श्रुतिमनुमापद्यदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेनानुमानं
 सिद्धं गमकं स्यादित्यर्थः । इतिशब्दे हेत्वर्थो यस्मादित्, गमकं
 तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि श्रुतिरित्यं तस्मै

उच्यतामित्याह । कारणत्वादिति । सिद्धान्तराग्याह । स सर्वमित्या-
 दिना । वद्याग्नौ विलिप्तमिहोक्तानुक्तं दृश्यते एवं हास्य विदुष इत्यर्थः ।
 नन्वसदादोषेणापि श्रुतिसम्भवाच्च मूलमुक्तपेक्षेत्वाऽऽह । यद्यपि
 श्रुतिरिति । तथापीतिपदमर्थतः पठयि । श्रुतित्वमपीति । सुमूर्द्ध्वा-

लोकात्मने मन इति स्तुतित्वमपि नास्ति मूलभूते वेदवाक्ये
सम्यगीदृशेन रूपेण सम्भवति ।

“यथा मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति

खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ” इति नेत्रे ।

दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ चितिश्च

मोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता” ॥

इत्येवं जातीयका च स्तुतिरिहोदाहर्त्तव्या ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादस-
म्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत्राह न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः । शब्दादि-
भ्योऽन्तःप्रतिष्ठानात् । अशब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे सम्भ-
वति, अर्थात्कारे कृत्वात् । तथाऽग्निशब्दः “स एषोऽग्निर्वैश्वानरः”
इति । आदिशब्दाद् हृदयगार्हपत्याद्यग्निचेताप्रकल्पनं । तथाऽहं
प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयमित्यादिना च प्राणाकृत्यभिकरणा-
वकीर्त्तनं । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तथा-
न्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते “पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति तच्च जाठरे

दिरूपेण स्तुतिर्होमाच्चेष्ट कर्तुमशक्या विना श्रुतिमित्यर्थः । सता रूपेण
स्तुतिसम्भवात्तासदारोप इति भावः । शब्दादीनां शक्तिं वक्तुमुक्तसिद्धा-
न्तमाश्लिष्य समाधत्ते ॥ शब्दादिभ्य इति ॥ स एषोऽग्निर्वैश्वानर इत्य-
भिरहस्ये वैश्वानरविद्यायां श्रुतेऽग्निशब्द ईश्वरे न सम्भवतीत्यन्वयः ।
सूत्रस्यादिशब्दार्थमाह । आदिशब्दादिति । भक्तमन्त्रं होमीयं होम-
साधनं तेन प्राणाग्निहोत्रं कार्यमित्यर्थः । वाजसनेयिनामभिरहस्ये स-
प्रयक्षां वैश्वानरविद्यामुक्त्वा “स वो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषे

सम्भवति यदयुक्तं “मूर्द्ध्वं व सुतेजाः” इत्यादेर्विशेषात् कारणात्
परमात्मा वैश्वानर इत्यत्र ब्रूमः । कुतोऽन्वेषनिर्णयो यद्ब्रु-
मयापि विशेषप्रतिभागे मति परमेश्वरविषय एव विशेष आश-
यणीयो न जाठरविषय इति । अथ वा भूताग्नेरन्तर्वहिसाव-
तिष्ठमानशेष निर्देशो भविष्यति । तस्यापि हि शुलोकादिस-
म्बन्धो सम्भवर्णादवगम्यते “यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेसामा-
ततान्ततान रोदसीमन्तरिक्षं” इत्यादौ । अथ वा तच्छरीराद्या
देवताया ऐश्वर्ययोगाद् शुलोकाद्यवयवत्वं सम्भवति । तस्माच्च
परमेश्वरो वैश्वानर इति । अत्रोच्यते । न तथा दृष्ट्युपदेशा-
दिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यातं युक्तं ।
कुतः । तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशात् । परमेश्वरदृ-
ष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इत्येवमपदिश्यते “मनो ब्रह्मेत्युपासीत”
इत्यादिवत् । अथ वा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह
द्रष्टव्यत्वेनापदिश्यते “मनोमयः प्राणश्चरीरो भारूपः” इत्यादि-

ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्वत्रागमति” इत्युक्तं देवानरस्यत्वं जाठरे सू-
म्भवति प्रसिद्धे इत्याह । तच्चेति । अत्र सूत्रे आदिपां मैवान् प्रतिष्ठानस्य
यद्दे सम्भवति एवमुक्तिः । साधारणनिवृत्त्येताभ्यां तत् शब्दादिबला-
दिदमपि जाठरं गमयतीत्यभ्युच्यते । यद्यपि युमूर्द्धत्वादिविशेष ईश्वर-
पक्षपाती होमाध्वरत्वादिजाठरपक्षपातीति प्रतिभावं समं तथापि
पारमेश्वरो विशेषो जाठरे न सम्भवतीति बलवानित्यत आह ।
अथ वेति । एव युमूर्द्धत्वादिनिर्देश इत्यर्थः । इमां पृथिवीं द्यामपि
ते एव द्यावापृथिवी रोदसी ततोर्मध्यमन्तरिक्षं यो भूताग्निभानु-
रूपेणातमान आतवान् स आतस्य इत्यर्थः । अतमात्रस्य न ध्येत्य-
नित्यत आह । अथ वेति । परमेश्वरदृष्ट्योपासी जाठराधिपप्रतीक-

वत् । यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत, केवल एव जाठरोऽ
 ग्निर्विवक्ष्येत, ततो मूर्ध्व स्रुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासम्भव एव
 स्यात् । यथा तु देवताभूताग्निव्यपात्रयेणाप्ययं विशेष उपपा-
 दयितुं न शक्यति, तद्योत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव
 जाठरो विवक्ष्येत पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यान् न तु
 पुरुषत्वं, पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः “अ एषोऽग्निर्वै-
 श्वानरो यत् पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं
 पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति । परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्
 पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वञ्चोभयमुपपद्यते । ये तु पुरुषवि-
 धमपि चैनमधीयते इति सूत्रावयवं पठन्ति तेषामेषोऽर्थः ।
 केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यात्, न तु
 पुरुषविधत्वं । पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः “पु-
 रुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति । पुरुषविधत्वञ्च प्रकर-
 णात् । यदधिदैवतं शुमूर्ध्वादिपृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं, यच्चा-
 ध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्ध्वादिचुवकप्रतिष्ठितत्वान्तं, तत् परिगृह्यते ॥

अत एव न देवता भूतञ्च ॥ २७ ॥

यत् पुनरुक्तं भूताग्रेरपि मन्त्रवर्णे शुलोकादिसम्बन्धदर्शनाज्

वाचकाभ्यामग्निवैश्वानरशब्दाभ्यां शुमूर्ध्वादिमानोश्वरो जस्य इत्याका
 कस्यान्तरमाह । अथ वा जाठर इति । अस्मिन् पक्षे प्राधान्येने-
 श्वरोपास्यता पूर्व्वं न गृह्यतेति भेदः । उपाधिवाचिभ्यां पदाभ्यामुप-
 दितो जस्य इत्यर्थः । जस्यवागीजमसम्भवं व्याचष्टे । यदि चेति ।
 पुरुषमधीतादिसूत्रवर्णनं व्याचष्टे । यदि च जेवण इति । ईश्वरपत्नी-

मूर्द्धेव सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति तच्छरी-
राया देवताया वा ऐश्वर्ययोगादिति तत् परिहर्तव्यमपो-
ष्यते । अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः, तथा भूता-
ग्निरपि न वैश्वानरः । न हि भूताग्नेरौषधप्रकाशमात्रात्मकस्य
द्युमूर्द्धत्वादिकल्पनोपपद्यते विकारस्य विकारात्तरात्मत्वासम्भ-
वात् । तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ययोगे न द्युमूर्द्धत्वादिकल्पना
सम्भवति, अकारणत्वात् परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च । आत्मशब्दा-
सम्भवस्य सर्वेष्वप्युपलक्ष्येण स्थित एव ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठरान्युपाधिको वा परमेश्वर
उपास्य इत्युक्तमन्त्रा प्रतिष्ठितत्वाद्यनुगोपेन, इदानीन्तु विनैव

कत्वोपाधित्वान्य इत्यर्थो विवक्ष्यते तदेति शेषः । यद्यः पुरुषः पूर्णः,
स एषोऽग्निर्वैश्वानरश्चिदजाठरोपाधिक इति श्रुत्यर्थः । यो वेद स
सर्वत्र भुङ्क्ते इत्यर्थः । पुरुषत्वं पूर्णत्वमचेतनस्य जाठरस्य नैत्युक्त्वा
पाठात्कारे पुरुषविधत्वं देहाकारत्वं तस्य नेत्याह ॥ वेत्विति । ननु
जाठरस्यापि देहत्वापित्वात् तद्विधत्वं स्यादित्यत्र आह ॥ पुरुषविधत्वं
प्रकरणादिति । न देहत्वापित्वं पुरुषविधत्वं किन्तु विराट्देहाकार-
त्वमधिदैवं पुरुषविधत्वमध्यात्मत्वापासकमूर्द्धादिपुरुषकान्तेष्वङ्गेषु सम्प-
न्नत्वमेश्वरस्य पुरुषविधत्वमित्यर्थः । ईश्वरस्याङ्गेषु सैम्यत्विर्वक्ष्यते ।
एवं जाठरं निरस्य पक्षद्वयं निरस्यति । अत एवेति । सूत्रं याचते ।
यत् पुनरित्यादिना । द्युमूर्द्धत्वादिसर्वलोकः, पञ्चभाक्, सर्वपाप्मप्रदाहः,
इति आत्मशब्दोपक्रमोक्ता हेतवः । तानेव स्मारयति । न हि
भूताग्नेरित्यादिना । यो भानुनेति मन्त्रेणेश्वरदृष्ट्या महिमाक्त इति
भावः । पूर्वमग्निवैश्वानरश्चिदोश्वरजज्ञाविशुक्तं, अधुना प्रतीकोपा-
धिपरित्यागेन विराट्पुरुषाकारस्य भगवतो वैश्वानरस्याध्यात्ममूर्द्धा-

प्रतीकौपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न
 कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ननु जाठरा-
 न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणानि
 विरुद्धेरन्निति १ अत्रोच्यते । अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न
 विरुध्यते । न हीह पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति जा-
 ठरान्यभिप्रायेणेदमुच्यते तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च । कथं
 तर्हि यत् प्रकृतं मूर्द्धादिषु चुक्कान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं
 कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं
 वेदेति, यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतोति तदत् । अथ वा
 यः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्ममधिदैवतश्च पुरुषविधलोपाधिः,
 तस्य यत् केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषविधं
 पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति । निश्चिते च पूर्व्यापरालोचनवशेन
 परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन

दिचुक्कान्तेषु सम्पाद्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽपि न शब्दादिविरोधः शब्दयो-
 रीश्वरे योगवत्या मत्स्यत्वादन्तःस्थत्वादीनाञ्च तत्र सम्भवादित्वाच्च ॥
 साक्षादपीति ॥ साक्षात्पदस्यार्थमाह ॥ विनैवेति ॥ जाठराग्निसम्बन्धं
 विनेश्वरस्योपास्यत्वेऽपि शब्दाद्यविरोधं जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः । इद-
 मन्तःस्थत्वमुदरस्थत्वरूपं नोच्यते किन्तु गन्धादिशिखान्तावयवसमुदाया-
 त्मकपुरुषशरीरे मूर्द्धादिचुक्कान्ताङ्गानि वृक्षो शाखावत् प्रतिष्ठितानि
 तानि, तेषु सम्पन्नो वैश्वानरः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित इत्युच्यते । अथो यथा
 शाखास्थस्य वृक्षस्यो वृक्षान्तस्थत्वं तथा वैश्वानरस्य पुरुषान्तःस्थत्व-
 मित्याह ॥ न हीह पुरुषविधमित्यादिना ॥ अग्न्यादिशब्दस्येश्वर-
 वाचित्वाज्जाठराग्नेरसंशब्दितत्वं । अश्वेश्वरस्य पुरुषावयवेषु सम्पा-
 दनात् पुरुषविधत्वं मन्तःस्थत्वमेत्यर्थः ॥ पञ्चानरमाह ॥ अथ वेति ॥

वर्त्तिष्यते, विश्वस्यायं नरस्येति, विश्वेषां वाऽयं नरः, विश्वे वा नरा
 स्येति विश्वानरः परमात्मा, सर्व्वात्मत्वात्, विश्वानर एव
 वैश्वानरस्तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् । अग्निप्रव्दोऽप्य-
 यणीत्वादिद्योगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति । गार्ह-
 पत्यादिकल्पनं प्राणाङ्गत्यधिकरणत्वञ्च परमात्मनोऽपि सर्व्वा-
 त्मत्वादुपपद्यते । कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुति-
 रूपपद्यते, इति तां व्याख्यातुमारभ्यते ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्रयः ॥ २८ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनि-
 मित्तं स्यात् । अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर
 उपासकानां कृते । प्रदेशविशेषेषु हृदयादिषु उपलब्धिस्थानेषु
 विशेषेणाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिर-
 भिव्यक्तेरूपपद्यत इत्याश्रय आचार्यो मन्यते ॥

पुरुषविधत्वं पूर्ववत् । अन्तस्थत्वं माध्यस्थ्यं साक्षित्वमित्यर्थः । एवम-
 न्तस्थत्वमीश्वरे व्याख्याय शब्दादीनि व्याचष्टे ॥ निश्चिते चेति ॥ विश्व-
 आयं नरो जीवश्च सर्व्वात्मत्वात् । विश्वेषां विकाराणां वा नरः
 कर्त्ता । विश्वे सर्वे नरा जीवा अस्यात्मत्वेन नियम्यन्ति वा सम्मोति
 विश्वानरः, रक्ष एव राक्षस इतिवत् स्वार्थे तद्धितप्रत्ययः । नरे
 संज्ञायामिति पूर्वपदस्य दीर्घता । अग्निधातोर्गत्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्य
 रूपमभिरिति । अकुर्यति जमयत्ययं कर्मणः कर्त्तुं प्रापयतीति अग्नि-
 रयमोक्तः । अभितोऽगतीति वा अग्निः, वैश्वानरोपासकस्यातिथि-
 भोजनात् पूर्वं प्राजाग्निहोत्रं विद्याकृत्वेन विहितं, तदर्थमभिज्ञेतादि-
 कल्पनं प्रधानाविरोधेन नेतव्यमिति ज्ञाह ॥ गार्हपत्येति । मात्रा परि-

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठितेन वाऽयं मनसाऽनुस्मर्यते ततः प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तदन्तः । यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसम्बन्धाद्वाज्यते न चेह परमेश्वरगतं किञ्चित् परिमाणमस्ति यद् हृदयसम्बन्धाद्वाज्यते तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः, सम्भवति यथा कथञ्चिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयमप्रादेशमात्रोऽनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति वादरिराचार्यो मन्यते ॥

सम्यक्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

सम्यक्त्तिनिमित्ता वा स्यात् प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः । तथा हि समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन् पृथिवीपर्य-

मात्रमतिक्कान्तोऽतिमात्रः तस्य विभोदित्वर्थः । उपासकानां कृतेऽनुग्रहाय प्रादेशमात्रोऽभिष्यज्यते प्रादेशेषु वा मीयतेऽभिष्यज्यत इति प्रादेशमात्रः । मतान्तरमाह ॥ अनुस्मृतेरिति ॥ प्रादेशेन मनसा मितः प्रादेशमात्र इत्यर्थः । यथा कथञ्चिदिति ॥ मनस्यं प्रादेशमात्रत्वं श्रुतिद्वारा स्मर्यमात्रे कल्पितं श्रुतेरालम्बनमित्यर्थः ॥ सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ प्रादेशेति । मम्यति श्रुत्युक्ता प्रादेशमात्रश्रुतेर्गतिमाह ॥ सम्यक्तेरिति । ब्राह्मणं पठति ॥ प्रादेशमात्रमिवेति ॥ अथरिच्छिन्नमपीश्वरं प्रादेशमात्रत्वेन सम्यक्त्वा कल्पितं सम्यग्विदितवन्तो देवास्तमेवेत्यदमभिप्रत्यक्षेण सम्प्रज्ञाः प्राप्तवन्तो ह वै पूर्वकाले ततो वो युष्मभं तथा द्युप्रभृतीन्वयवान् ब्रूयामि । यथा प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमात्र-

नान् चैलोक्तात्मनो वैश्वानरस्यावयवानधात्ममूर्द्धप्रभृतिषु
 चिवुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु सम्पादयत् प्रादेशमात्रमप्यस्ति
 परमेश्वरस्य दर्शयति । “प्रादेशमात्रमिव, च वै देवाः सुविदि-
 ता अभिसम्पन्नाः तथा तु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेश-
 मात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति स होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नु-
 वाच, एष वा अतिष्ठ वैश्वानरः, इति । चक्षुषी उपदिशन्नु-
 वाच, एष वै सुतेजा वैश्वानरः, इति । नासिके उपदिशन्नु-
 वाच, एष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरः, इति । मुख्यमाकाशमु-
 पदिशन्नुवाच, एष वै ब्रह्मलो वैश्वानरः, इति । मुख्या अप
 उपदिशन्नुवाच, एष वै रयिर्वैश्वानरः, इति । चुवुकमुपदि-
 शन्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः” इति । चुवुकमित्यधरमुख-
 फलकमुच्यते । यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाप्ता-

मनतिक्रम्य मूर्द्धाद्यधात्माङ्गेषु वैश्वानरं सम्पादयिष्यामीति प्राप्तेनशा-
 कादीन् प्रति राजा प्रतिज्ञाय स्वकीयमूर्द्धानमुपदिशन् करणं दर्शय-
 न्नुवाच । एष वै मे मूर्द्धा भूरादीक्षोक्तानतीत्य उपरि तिष्ठतीत्यति-
 ष्ठाऽसौ द्युलोको वैश्वानरः ॥ तस्य मूर्द्धति यावत् ॥ अध्यात्ममूर्द्धाभेदे-
 नाग्निदेवमूर्द्धा सम्पाद्य ध्येय इत्यर्थः । एवञ्चक्षुरादिवृक्षनीयं ॥ स्वकी-
 यचक्षुषी दर्शयन् एष वै सुतेजाः सूर्यो वैश्वानरस्य ऽचक्षुरित्युवाच ।
 नासिकापदेन तन्निष्ठः प्राणो जप्यते तस्मिन्नाध्यात्मिकप्राणोऽग्निदेवप्रा-
 णस्य वायोर्दृष्टिमाह ॥ नासिके इति ॥ अत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्दस्य द-
 ङ्गपरः । मुख्यं मुख्यं तस्मिन्नग्निदेवं ब्रह्मणाकाशपृथुः मुख्यताना-
 रूपास्त्वसु रपि शब्दततोयवक्तव्योदकदृष्टिः चुवुके प्रतिष्ठा याद-
 रूपा पृथिवी इत्युक्ता । ननु मुखवैषम्ये न विद्यमाने दादगिरस्य
 अत्यनुसारेण ह्यान्धेयस्य प्रादेशमात्रमस्ति कथं व्याख्येयत्वात्प्राज्ञाह ।

यते, आदित्यस्य सुतेजस्वगुणः, ह्यान्दोग्ये पुनर्यौः सुतेजस्व-
गुणा समाश्नायते, आदित्यस्य विश्वरूपत्वगुणः, तथापि नैतावता
विशेषेण किञ्चिद्भूयते प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् सर्वशाखा-
प्रत्ययवत्त्वाच्च । सम्यत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां
जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चेनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्धचतुर्वक्तृकान्तराले जा-
वालाः । “य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति
सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायां नाश्याच्च मध्ये
प्रतिष्ठित इति कतमा वरणा कतमा नाशीति । तत्र चेमामेव
वरणां नाशिकाश्चेति निरुच्य सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि
वारयति सा वरणा सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयति
चेति सा नाशीति वरणा नाशीति” निरुच्य पुनरप्यामनन्ति ।

यद्यपीत्यादिना ॥ एतावताल्पवैजम्येन बहुतरपक्षभिन्नासिद्धं विद्येकं
न जीयते शाखाभेदेऽपि सर्वशाखासु प्रतीयमानं वैश्वानराद्युपासनं
एकमिति न्यायस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतिव्यात्यगुह्यक्यान्दोग्य उपसंह-
र्तकः । विश्वरूपत्वमुख्यं वाजिभिर्गोह्यः । तथा च युद्धस्ययोः सुतेजस्वं
सममतिव्यात्यविश्वरूपत्वयोर्वक्ष्या । यदा शाखाभेदेन मुख्यत्ववस्थाऽस्तु
न विश्वाभेद इति भावः । प्रादेशत्वस्य सम्यत्तिप्रयुक्तत्वे अत्यन्तरं
सम्पादयति । आमनन्तीति ॥ य एषोऽनन्तोऽपरिच्छिन्नः अतोऽव्यक्तो
दुर्विशेषकं कथं जानीयामिच्छतेः प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्यात्तरं । स ईश्वरो
अविमुक्ते कामादिभिर्बद्धो जीवो भेदकल्पनया प्रतिष्ठित उपास्यः पुन-
रभिप्रश्नः स इत्युक्तं वदन्त्यामिति । एवं प्रश्नोत्तरे अग्रेऽपि शेषे ।

“कतमच्चास्य स्थानं भवतीति भ्रुवोर्ग्राणस्य च चः सन्धिः । स एव द्युलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति” इति । तस्मादुपपन्नां परमेश्वरे प्रादेशमाचश्रुतिः । अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मताभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्व्वः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात् । विमानश्च मानविद्योगादित्यभिविमानोऽभिविमिमोते वा सर्व्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः, तस्मात् परमेश्वरो वैश्वानर इति सिद्धं ॥ इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शाङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

तत्र च श्रुतौ इमामेव भूतसहितां नासिकां निरुच्येति भाष्ययोजना । सर्व्वानिन्द्रियकृतान् दोषान् वारयतीति वरणा भूः । सर्व्वान् दोषान् नाशयतीति नाशा नाशिकेति निर्व्वचनं श्रुतं । नासाभ्रुवोर्ग्राणद्वारेन्द्रस्थानत्वध्यानात् पापवारकत्वमिति मन्तव्यं । तयोर्मध्येऽपि विशिष्य जीवस्य स्थानं पृच्छति कतमदिति भ्रुवोरित्युत्तरं । प्राणस्येति पाठेऽपि ब्राह्मणस्येत्यर्थः । स एव सन्धिर्युनाकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य सन्धित्वेन ध्येय इत्याह । स एव इति । आभिमन्त्र्येनाहं ब्रह्मेति विमिमोयते चायते इत्यभिविमानः प्रत्यगात्मा । अभिगतश्चासौ विमानः सर्व्वस्वरूपत्वे सत्त्वान्त्यात् मानमत्र परिमाणं । अभिविमिमोतेति निर्मिमोते । तस्माद्वैश्वानरवाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं । इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रमथाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

नमः परमात्मने ।

द्युभवाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इदं श्रूयते “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानय, आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चयामृतस्यैव सेतुः” इति । अत्र यदेतद् द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किञ्चिदवगम्यते तत् किं परं ब्रह्म स्यादाद्येस्त्रिदशान्तरमिति सन्दिह्यते । तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तं । कस्मात् । अमृतस्यैव सेतुरिति श्रवणात् । पारवान् हि लोके सेतुः प्रख्यातः । न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्य-

नमः परमात्मने ।

द्युद्योतभूमपदमक्षरमीक्षणीयं

श्रीराममत्पट्टदि भान्तमधीशितारं ।

इन्द्रादिवेशमखिलस्य च शासितारं

ज्योतिर्नभः पदमनिन्द्रमजं भजेऽहं ॥

एवं कृत्स्नितपदबहुलानां ग्रन्थेषु सविशेषवाक्यानां समन्वयो द्वितीयपादे दर्शितः । अधुना यौगिकपदबहुलानां निर्विशेषप्रधानानां वाक्यानां समन्वयं बह्वुं तृतीयपादे आरभ्यते ॥ अतोऽत्राधिकरण्यानां युक्तध्यायपादसङ्गतयत्नञ्च पूर्वमुपक्रमस्यसाधारणशब्दस्य वाक्यशेषस्य द्युमूर्जत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तं । तद्वदत्राप्युपक्रमस्यसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषस्य सेतुश्रुत्या बल्लुतः परिच्छिन्ने प्रधानादौ व्यवस्थेति दृष्टान्तकल्पनाधिकरणसङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपान्तिः । सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति यत्नः । मुख्यवाक्यमुदाहरति ॥ इदमिति ॥ यस्मिन् लोकत्रयात्मा विराट् प्राणैः सर्वे सह मनः सूत्रात्मकं चकारादव्याकृतं कारणं ज्योतं कल्पितं तदपवादेन तमेवाधिष्ठानात्मानं प्रत्यगभिन्नं

शुद्धिपत्रं ।

पृष्ठाङ्कः	पंक्त्यङ्कः	अक्षरम्	उप
८८	५	प्रपञ्चयिष्यतेर्न	प्रपञ्चयिष्यते न
	११	खात्वा	खात्वा
१०१	१०	वन्न	वन्न
१०२	२२	ज्योतिष्टोमे	ज्योतिष्टोमे
१०३	१८	विप्रलिप्तुर्हृष्ट	विप्रलिप्तुर्हृष्ट
११५	१३	वज्रकृत्यो	वज्रकृत्यो
११८	२२	आनन्दमयो	आनन्दमयो
१२५	६	वाङ्मनस	वाङ्मनस
१४०	५	मर्यादात्वं	मर्यादात्वं
	१४	इत उपासीत	इत्तुपासीत
१४८	८	ग्रहीतव्यं	ग्रहीतव्यं
१५८	१६	कारणं	कारणं
१६०	१३	वागादिभिः	वागादिभिः
१६५	२७	प्रत्यक्मन्त्र	प्रत्यक्मन्त्र
१७३	११	पुनरयं	पुनरयं
१७६	८	तत्त्वमस्यहं	तत्त्वमस्यहं
१८०	१८	पिबत्	पिबत्
१८३	१०	ब्रह्म	ब्रह्म
१८७	७	ब्रह्मा	ब्रह्मा
२०५	७	दिवा	दिवा
२१८	२२	नेतव्यमितित्वाच्च	नेतव्यमितित्वाच्च

ॐ नमो गणेशाय ।

यमिह कारुणिकं हरत्वं गतोऽप्यरिस्त्रोदरं व्याप मज्जत् परं ।
 तमहमासु हरिं परमात्मने जनकजावरमनन्तसुखाकृतिं ॥ १ ॥
 श्रीगौर्या सक्कपुर्णदं निजपदाम्भोजेन मुक्तिप्रदं
 प्रौढं विप्रवर्णं हरन्तमनघं श्रीदुहितुव्यासिना ।
 वन्दे चर्म्मजपाक्षिपोपकरवैर्बैराग्यसौख्यात् परं
 नास्तीति प्रदिशन्तमन्ताविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवं ॥ २ ॥
 यत्कृपाजवमात्रेण मूको भवति पण्डितः ।
 वेदशास्त्रशरीरान्तां वागीं वीर्याकरान्मने ॥ ३ ॥
 कामाक्षीदत्तदुग्धप्रचुरसुरनुत्प्राण्यभोज्याधिपूज्य-
 श्रीगौरीनायकाभिभूतप्रकटनशिबरामार्थजन्वात्मबोधैः ।
 श्रीमद्गोपाजगीर्भिः प्रकटितपरमीदैतभान्वाक्षिताऽन्य-
 श्रीमद्गोविन्दवागीश्वरजगन्मनो निहृतोऽहं यथाशिः ॥ ४ ॥
 श्रीब्रह्मरं भाष्यकृतं प्रबन्धं व्यासं हरिं स्रजकृतं वशिष्ठं ।
 श्रीभाष्यतीर्थं परहंसतुच्छं कर्ज्जानवन्वष्टिदुग्धपावम् ॥ ५ ॥
 विष्णुतय्यवीक्षायामनसं वस्य मानसं ।
 व्याख्यातदधर्मादव्या भाष्यरत्नप्रभाभिधा ॥ ६ ॥
 श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक् शुद्धिमाप्नुयात् ।
 इति अमो मे सफलो मङ्गां दैव्योद्भवं यथा ॥ ७ ॥
 यदज्ञानसमुद्भूतमिन्द्रजाजमिदं जगत् ।
 सत्त्वज्ञानसुखानन्तं तदहं वक्ष्य निर्भवं ॥ ८ ॥

इह लक्ष्मि "साध्यायाऽध्येतव्य" इति नित्याध्ययनविधिनाऽधीतसाध्या-
ध्याये "तद्विजिज्ञासतु" "साऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "आत्मा
वाचरे इष्टव्यः श्रोतव्य" इति अवगवविधिरपलभ्यते । तस्यार्थः । अमृत-
त्वकामेनाहतात्मविचार एव वेदान्तवाक्यैः कर्तव्य इति । तेन काश्चिन्
नियमविधिनाऽर्थादेवात्मशास्त्रप्रवृत्तिः वैदिकानां पुराणादिप्राप्तमर्थं
वा गिरस्यत इति वक्तुमिति । तत्र काश्चिदिह जन्मनि जन्मान्तरे वानु-
वृत्तयश्चादिभिर्नितात्मं निर्मलस्त्वान्तोऽरु अवगवविधेः को विषयः ?
किं फलं ? कोऽधिकारी देवः कः सम्बन्धः ? इति जिज्ञासते । तं जिज्ञा-
समुपपन्नभमानो भगवान् वादरायकस्तदनुबन्धघटुष्टयं अवगात्मकशा-
स्त्रारम्भप्रयोजकं न्यायेन निरर्हेतुमिदं सूत्रं रचयामासकार "अथातो
महाजिज्ञासा" इति ।

नन्वनुबन्धजातं विधिसन्निहितार्थबद्भवाक्यैरेव ज्ञातुं शक्यं । तद्यथा
"इह कर्मचितो लोकः स्वीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः स्वीयत"
इति श्रुत्या "यत् कृतकं तदमित्य" इति न्यायवज्ज्ञा "न जायते म्रियते
वा विपश्चित्" "यो वै भूमा तदमृतमन्यदार्त्त" इत्यादिश्रुत्या च
भूमात्मा नित्यस्ततोऽन्यदनित्यमिति विवेको लभ्यते । कर्मणा कृष्या-
दिना चितः सम्पादितः सस्यादिर्लोको भोग्य इत्यर्थः । विपश्चित् नित्य-
ज्ञानस्वरूपः । "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायाकः
पश्यकृतः कृतेन" "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" इत्यादिश्रुत्या
अनात्ममत्त्वे वैराग्यं लभ्यते । परीक्ष्यानित्यत्वेन निश्चितम् । अकृतो
मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति । कर्मतत्पक्षेभ्यः वैराग्यं प्राप्तवानि-
त्यर्थः । "आत्मा दान्त उपरतस्तिष्ठतुः समाहितः अडावित्तो भूत्वा-
त्मन्वेवात्मानं पश्येत्" इति श्रुत्या शमादिषट्कं लभ्यते । "समाहितो
भूत्वा" इति काश्यापाठः । उपरतिः सत्यासः । "न च पुनरावर्त्तत" इति
लयं ज्योतिरानन्दात्मकमोक्षस्य नित्यत्वश्रुत्या मुमुक्षा लभ्यते । तथा च
विवेकादिविशेषणवानधिकारीति ज्ञातुं शक्यं । यथा "यता राजी-
वपयन्तीति" राजिसचविधौ प्रतिलिखन्तीत्यर्थवादस्य प्रतीक्षा कामस्त-
वत् । तथा "श्रोतव्य" इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकृत्यर्थो विचारो
विषयः । विचारस्य वेदान्ता विद्म्य इति शक्यं ज्ञातुं । "आत्मा इष्टव्य"

इत्यद्वैतात्मदर्शनमुद्दिश्य “ओतथ” इति विचारविधानात् । न हि विचारः साक्षाद्दर्शनहेतुः अप्रमाद्यत्वात् अपि तु प्रमाद्यविषयत्वेन । प्रमाद्यसाक्षाद्द्वैतात्मनि वेदान्ता एव । “तन्वौपयत्रिवदं पुरुषं” “वेदान्त-विज्ञानसुनिश्चितार्था” इति श्रुतेः । वेदान्तानाम् प्रत्यग्रस्यैवं विषयः “अस्तुमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” इति श्रुतेः । एवं विचारविधेः फलमपि ज्ञानदाया मुक्तिः “तरति शाकमात्मवित्” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” इत्यादि श्रुतेः । तथा सम्बन्धोऽप्यधिकारिणा विचारस्य कर्तव्यता-रूपः फलस्य प्राप्यतारूप इति यथायोगं सुबोधः । तस्मादिदं सूत्रं व्यर्थमिति चेत् । न । तासामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थं तात्पर्यनिर्णाय-कन्यायसूत्राभावे किं विवेकादिविशेषणवानधिकारी उतान्यः ? किं वेदान्ताः पूर्व्वतन्त्रेण गतार्था अगतार्था वा ? किं ब्रह्म प्रत्यग्रभिन्नं न वा ? किं मुक्तिः स्वर्गादिवत् लोकान्तरमात्मस्वरूपा वेति संशयानिवृत्तेः । तस्मादागमवाक्यैरापाततः प्रतिपन्नाधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्र-मावश्यकं । तदुक्तं प्रकाशात्मश्रीचरणैः । “अधिकार्यादीनामागमिकत्वे ऽपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रं” इति । येषां मते अवश्ये विधिर्नास्ति तेषामविहितश्रवणेऽधिकार्यादिनिर्णयानपेक्षयात् सूत्रं व्यर्थमित्याप-तति इत्येकं प्रसङ्गेन ।

तथा चास्य सूत्रस्य अवश्यविध्यं पक्षिताधिकार्यादिश्रुतिभिः साध-निर्णयाद्योत्थापितत्वात् हेतुहेतुमद्भावश्रुतिसङ्गतिः । शास्त्रारम्भहेतु-नबन्धनिर्णायकत्वेनोपाद्घातत्वाच्छास्त्रादौ सङ्गतिः । अधिकार्यादिश्रु-तीनां स्वार्थं समन्वयोक्तेः, समन्वयाध्यायसङ्गतिः । “येतदात्ममिदं सर्व्वं” “तत् सत्यं” “स आत्मा” “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतीनां सर्व्वोत्पत्त्यादि-स्यष्टब्रह्मणिष्ठाणां विषयादौ समन्वयोक्तेः प्रादसङ्गतिः । एवं सर्व्वसू-त्राणां श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वात् श्रुतिसङ्गतिः । तत्तदधीये तत्तत्पादे च समानप्रमेयत्वेन सङ्गतिरूहनीया । प्रमेयस्य कृत्स्नप्राप्तस्य ब्रह्म, अध्या-यानां तु समन्वयाविरोधसाधनफलानि । तत्र प्रथमपादस्य स्यष्ट-ब्रह्मणिष्ठाणां समन्वयः प्रमेयः । द्वितीयतृतीययोः स्यष्टब्रह्मणिष्ठाणां । चतुर्थपादस्य पदमात्रसमन्वय इति भेदः । अस्याधिकारस्य प्राचन्या-न्नाधिकारसङ्गतिरपेक्षिता ।

अथाधिकारश्चकारभ्यते । “ओतथ” इति विहितश्रवणात्मकं वेदान्त-मीमांसाशास्त्रं विषयः । तत् किमारब्धं न वेति विषयप्रयोजनसम्भ-

वासम्भवाभ्यां संशयः । तत्र “नाहं ब्रह्म” इति भेदयाहिप्रत्यक्षेण कर्तृ-
त्वाकर्तृत्वादिविबुद्धधर्मवत्त्वनिष्कानुमानेन च विरोधेन ब्रह्मात्मनो-
रैक्यस्य विषयस्यासम्भवात्, सत्त्वबन्धस्य ज्ञानाग्निदृष्टिरूपकत्वासम्भ-
वात्तारम्भजीवमिति प्राप्ते सिद्धान्तः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति । अत्र
अवयवविधिसमानार्थत्वाय “कर्तव्या” इति पदमध्याहर्तव्यं । अध्याहृतस्य
भाष्यकृता “ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या” इति । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञा-
नेच्छयोः कर्तव्यत्वानन्वयात् प्रकृता फलीभूतं ज्ञानमजहस्तक्षययोच्यते ।
प्रत्ययेनेच्छासाधो विचारो जहस्तक्षयया । तथा च “ब्रह्मज्ञानाय वि-
चारः कर्तव्य” इति सूत्रस्य श्रुतार्थः सम्पद्यते । तत्र ज्ञानस्य स्वतः फल-
त्वायोगात् प्रमादत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वात्मकानर्थनिवर्तकत्वेनैव फलत्वं वक्तव्यं ।
तत्रानर्थस्य सत्त्वे ज्ञानमार्त्वाग्निदृष्टयोगादध्यस्तत्वं वक्तव्यमिति बन्ध-
स्याध्यस्तत्वमर्थात् सूचितं । तत्र शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्त्वसिद्धि-
हेतुः । तथा हि शास्त्रमारम्भ्यं विषयप्रयोजनवत्त्वाद् भोजनादिवत् ।
शास्त्रं प्रयोजनवद् बन्धनिवर्तकज्ञानहेतुत्वात् “रञ्जुरियं” इत्यादि-
वाक्यवत् । बन्धो ज्ञाननिवर्त्ताऽध्यस्तत्वात् रञ्जुसर्पवत्, इति प्रयोजन-
सिद्धिः । एवमर्थाद् ब्रह्मज्ञानाज्जीवगतानर्थभ्रमनिवृत्तिं फलं सूत्रयन्
जीवब्रह्मयोरैक्यं विषयमप्यर्थात् सूचयति । अन्यज्ञानादन्यत्र भ्रमानि-
वृत्तेः । जीवो ब्रह्माभिन्नः तज्ज्ञाननिवर्त्ताध्यासाश्रयत्वात्, यद्विद्यं
तत्तथा यथा मुक्त्यभिन्न इदमंश इति । विषयसिद्धिहेतुरभ्युपगम इत्येवं
विषयप्रयोजनवत्त्वात्शास्त्रमारम्भजीवमिति । अत्र पूर्वपक्षे बन्धस्य
सत्त्वेन ज्ञानादनिवृत्तेरुपायान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलं । सिद्धान्ते
ज्ञानादेव मुक्तिरिति विवेकः । इति सर्वे मनसि निधाय ब्रह्मसूत्राणि
आख्योक्तानि भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण विचारकर्तव्यतारूपश्रुतार्थ-
पान्यपानपण्याऽर्थात् सूचितं विषयप्रयोजनवत्त्वमप्युक्तात्वात् तत्सि-
द्धिहेतुत्वात्तोपसमाधानभाष्याभ्यं प्रथमं वक्ष्यति “युक्तदक्षतप्रत्य-
यप्रोचरयोः” इति । एतेन सूत्रार्थास्पृशितादध्यासप्रयोजनभाष्यमिति
निर्णयः । आर्थिकार्थस्यर्थात् ।

यत्तु मङ्गलप्रवृत्त्याभावादव्याख्येयमिदं भाष्यमिति । तत्र । सुतरा-
मितरेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तर्भावानुपपत्तिरिति तदर्थस्य सर्वोपपन्नवद-
हितस्य विज्ञानसूत्रप्रथमस्य वत्त्वस्य स्मृतत्वात् । अतो निर्दायत्वादिदं
भाष्यं व्याख्येयं ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोऽस्मत्प्रकाशवद्वि-

चोक्तौ युक्ताविदं रजप्रमिति भ्रमः सत्वरजने इदं रजतमित्यधि-
ष्ठानसामान्यारोप्यविशेषयोरेकप्रमाहितसंस्कारजन्यो दृष्ट इति। अ-
वाप्यात्मन्वनात्माहङ्काराध्यासे पूर्वं प्रमा वाच्या, सा चात्मानात्मनो-
र्वास्तवैक्यमपेक्षते, न हि तदस्ति। तथा हि आत्मानात्मानवैक्यमूनी
परस्परैक्यायोग्यत्वात् तमप्रकाशवदिति मत्वा हेतुभूतं विरोधं
वस्तुतः प्रतीतितो थवहारात्तच्च साधयति॥ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो-
रिति॥ न च “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति [पा० ७।२।६८] सूत्रेण “प्रत्यये
चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोर्मपर्थ्यन्तस्य त्वमादेशौ क्त” इति वि-
धानात् “त्वदोयं मदोयं त्वत्पुत्रो मत्पुत्र” इतिवत् “त्वन्मत्प्रत्यय-
गोचरयोः” इति स्यादिति वाच्यं। “त्वमावेकवचने” [पा० ७।२।६७]
इत्येकवचनाधिकारात्। अथ च युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वाभावाद-
नात्मनां युग्मदर्शानां ब्रह्मादस्मदर्थचैतन्यस्याप्युपाधितो ब्रह्मत्वात्।

नन्वेवं सति कथमत्र भाष्ये विग्रहः? न च “यूयमिति प्रत्ययो
युष्मत्प्रत्ययः वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययवस्तद्वोचरयोरिति विग्रहः”
इति वाच्यं। शब्दसाधुत्वेऽप्यर्थासाधुत्वात्। न ह्यहङ्काराद्यनात्मनो
यूयमिति प्रत्ययविषयत्वमस्तीति चेत्। न। गोचरपदस्य योग्यतापर-
त्वात्। चिदात्मा तौवदस्मत्प्रत्यययोग्यः। तत्प्रयुक्तसंश्रयादिनिवृत्ति-
यजभाक्त्वात्, न तावदयमेकान्तोर्गविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वा-
दिति भाष्योक्तेः। यद्यप्यहङ्कारादिरपि तदयोग्यस्तथापि चिदात्मनः
सकाशादत्यन्तभेदसिद्धार्थं युष्मत्प्रत्यययोग्य इत्युच्यते।

आत्मनमोचरत्वात् ठोकायोग्यतामेवमाहुः। “सन्बोध्यचेतनो
युष्मत्पदवाच्यः, अहङ्कारादिविशिष्टचेतनोऽस्मत्पदवाच्यः, तथा च यु-
ष्मदस्मदोः स्वार्थं प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेशनियमो न काश्चनिकयोः
“युष्मदस्मदोः वक्षो चतुर्थी द्वितीयाकथोर्वाभावाविति” [पा० ८।१।१०]
सूत्रासाङ्ग्यप्रसङ्गात् अत्र शब्दकोट्युपेक्षेण विभक्त्यजडमात्रकक्ष-
कयोरपि न त्वमादेशो वक्तव्यविशिष्टादिति”। यदि तयोः शब्दबो-
धकत्वे सत्त्वेव त्वमादेशाभाव इत्यनेन सूत्रेण अपि तदाऽस्मिन् भाष्ये

रूपसंभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तदुक्त्याणांमपि

युष्मदस्येन युष्मदस्य अन्यप्रत्यययोग्यः परागर्थो लक्ष्यते, अस्मदस्य अन्यप्रत्यययोग्यः प्रत्यगात्मा । तथा च लक्ष्यतावच्छेदकतया शब्देऽपि बोध्यत इति न त्वमादेशः । न च पराक्त्वप्रत्यययोरेव लक्ष्यतावच्छेदकत्वं न शब्दयोग्यत्वाशस्य गौरवादिति वार्थः । पराक्प्रतीतिर्विरोधश्चकारणार्थं विरुद्धशब्दयोग्यत्वस्यापि वक्तव्यत्वात् । अत एवेदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपीदंशब्देऽस्मदर्थे लोके वेदे च बहुशः “इमे वयमास्महे” “इमे विदेहाः” “अथमहमस्मि” इति च प्रयोगदर्शनात् नास्मदस्य विरोधीति मत्वा युष्मदस्यः प्रयुक्तः । इदंशब्दप्रयोगे विरोधास्फूर्तः । एतेन धेतनवाचित्वादस्मदस्यः पूर्व प्रयुक्तः “अभ्यर्चितं पूर्वमिति न्यायात्” “तदादीनि सर्वान्वित्यमिति” [पा० १। २। ७२] सूत्रेण विहित एकशेषश्च स्यादिति निरुक्तं । “युष्मदस्मदोरिति” सूत्र इवात्रापि पूर्वनिपातैकशेषयोरप्राप्तेः, एकशेषे, विवक्षितविरोधास्फूर्तश्च । उदात्त “युष्मदर्थोदनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिदातोराध्यारोपावादन्यायेन ग्रहणं द्योतयितुमादौ युष्मद्यग्रहणं” इत्याहुः । तत्र युष्मदस्मत्पदार्थाभ्यां पराक्प्रत्ययोनात्मानात्मनोर्वस्तुतो विरोध उक्तः ।

प्रत्ययपदेन प्रतीतितो विरोध उक्तः । प्रतीयत इति प्रत्ययो, उदाहरादिरनात्मा दृश्यतया भाति, आत्मा तु प्रतीतित्वात् प्रत्ययः स्वप्रकाशतया भाति । गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः । युष्मदर्थः प्रत्यगात्मतिरक्कारेण कर्ताहमित्यादिव्यवहारगोचरः, अस्मदर्थस्वमात्मप्रविभागेन “अहं ज्ञेयति” व्यवहारगोचर इति त्रिधा विरोधः स्फुटीकृतः । युष्मदीकश्च युष्मदस्मदी, ते एव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ चेति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तयोस्त्रिधा विरुद्धसंभावयोरितरेतरभावोऽज्जन्ताभेदतादात्म्यं वा तदनुपपत्तौ सिद्धायामित्यन्वयः । रेखासम्भवेऽपि शुक्लो घट इतिवतादात्म्यं किं न स्यादित्यत आह ॥ विषयविषयिजोरिति ॥ विरुद्धयोर्विषयविषयित्वाद्योपघटयोरिव न तादात्म्यमिति भावः । युष्मदस्मदी पराक्प्रत्ययवस्तुनो, ते एव प्रत्ययश्च गोचरश्चेति विग्रहः । अत्र प्रत्ययगोचरपदाभ्यां आत्मानात्मनोः प्रत्यक्परात्मभावे चिदचिन्मं हेतुवक्तः, तत्र हेतुमाह विषयविषयिजोरिति ।

सुतद्वामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽसत्प्रत्ययमोचरे विषयिणि

अनात्मनो ग्राह्यत्वादचित्त्वं आत्मनस्तु ग्राहकत्वाचित्त्वं वाच्यं । अचित्त्वे
सम्यग् खेन ग्राहस्य कर्मकृष्टत्वविरोधेनासम्भवादप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः ।
यथेष्टं वा हेतुहेतुमद्भावं । नन्वेवमात्मानात्मनोः पराक्षप्रत्यक्षेन चिद-
चित्त्वेन ग्राह्यग्राहकत्वेन च विरोधात् तमःप्रकाशवदैक्यस्य तादात्म्यस्य
वानुपपत्तौ सत्त्वां तत्प्रमित्यभावेनाध्यासाभावेऽपि तद्वर्माणां चैतन्य-
सुखजाद्यदुःखादीनां विनिमयेनाध्यासोऽस्त्वित्यत आह ॥ तद्वर्माणां-
मपीति ॥ तथोरात्मानात्मनोर्धर्मस्तद्वर्मास्तोषामपि इतरेतरभावानु-
पपत्तिः । इतरत्र धर्मान्तरे इतरेषां धर्माणां भावः संसर्गस्तस्यानुप-
पत्तिरित्यर्थः । न हि धर्मिणोऽसंसर्गं विना धर्माणां विनिमयोऽस्ति ।
स्फुटिके जोहितवस्तुसाग्निध्यात् जोहित्यधर्मसंसर्गः । असङ्गात्मधर्मिणः
केनाऽप्यसंसर्गाद्धर्मिसंसर्गपूर्वको धर्मसंसर्गः कुतस्य इत्यभिप्रेत्योक्तं ॥
सुतरामिति ॥ नन्वात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्वर्मासंसर्गस्य चाभावे
ऽप्यध्यासः किं न स्यादित्यत आह ॥ इत्यत इति ॥ इत्युक्तरीत्या तादा-
त्म्याद्यभावेन तत्प्रमाया अभावादतः प्रमाजन्यसंस्कारस्याध्यासहेतोर-
भावादध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्वयः । मिथ्याशब्दो ह्यर्थः,
अपङ्कवचनः अग्निर्वचनीयतावचनश्चेति । अत्र चापङ्कवार्थः । ननु
कुत्र कस्याध्यासोऽपङ्कयते इत्याशङ्क्य आत्मन्यनात्मतद्वर्माणां अनात्मन्या-
त्मतद्वर्माणांमध्यासो निरस्यत इत्याह ॥ असत्प्रत्ययमोचर इत्यादिना ॥
अहमितिप्रत्यययोग्यत्वं बुद्धादेरप्यस्तीति सूत्वा तत् आत्मानं विवेच-
यति । विषयिणीति । बुद्धादिसाक्षिबोध्यर्थः । साक्षित्वे हेतुः । चिदा-
त्मक इति । अहमिति भासमाने चिदंशात्मनीत्यर्थः । बुद्धत्प्रत्ययमो-
चरस्येति । त्वंकारयोग्यस्य इदमर्थस्येति यावत् । नन्वहमिति भास-
मानबुद्धादेः कथमिदमर्थत्वमित्यत आह ॥ विषयस्येति । साक्षिभा-
ष्यस्येत्यर्थः । साक्षिभाष्यत्वरूपकक्षयोभाद् बुद्धादेर्घटादिवदिदमर्थत्वं
न प्रतिभासत इति भावः । अथ वा यदात्मनो मुख्यं सर्वान्तरत्वरूपं
प्रत्यक्षत्वं प्रतीतिरिति ब्रह्मास्तीति खर्वहेतुमोचरत्वं योक्तं तदसिद्धं, अह-
मिति प्रतीयमानत्वात् अहङ्कारवदिताशङ्काह ॥ असत्प्रत्ययमोचर
इति । असत्तासौ प्रत्ययतासौ मोचरश्च तस्मिन्नित्यर्थः । अहंइतिव-

चिदात्मके युक्तमात्रयोगोचरस्य विषयस्य तद्वर्त्मना चाभावात् ।

सुखदुःखत्वं सुखदुःखविषयत्वं वा चेत् । आद्ये दृष्टान्ते हेतुसिद्धिः ।
द्वितीये तु पक्षे तदसिद्धिरित्यात्मनो मूलं प्रत्यक्षादि युक्तमिति भावः ।
ननु यदात्मनो विषयित्वं तदसिद्धं “अनुभवामि” इति प्रत्यक्षवक्तृत्वं च-
हङ्कारवदित्यत आह । विवक्षितोति । वाच्यत्वं ज्ञाप्यत्वं वा चेत् । नाद्यः ।
पक्षे तदसिद्धेः । नास्त्यः । दृष्टान्ते तदेवमप्यादिति भावः । “देवं जाना-
मि” इति देवाहङ्कारयोर्विषयविषयित्वेऽपि मनुष्याऽहमित्यभेदाभा-
सवदात्माहङ्कारयोरेवमप्यासः स्यादित्यत आह । चिदात्मक इति ।
तयोर्भावात्प्राप्त्याभावा सादृश्यादप्यासेऽपि चिदात्मन्यनवच्छिन्ने अज्ञास्या-
हङ्कारादेर्नाप्यास इति भावः । “अहं” इति भास्यत्वादात्मवदहङ्कार-
स्यापि प्रत्यक्षादिकं मुख्यमेव, ततः पूर्वोक्तपराक्षाद्यसिद्धिरित्याश-
ङ्गाह । युक्तमिति । अहंकारोभास्यत्वं महङ्कारे वासि कर्तृत्वकर्मात्वि-
रोधात्, चिदात्म्यत्वं चिदात्मनि नास्ति इति हेतुसिद्धिः । अतो
युक्त्यादेः प्रतिभासतः प्रत्यक्षेऽपि पराक्षादिकं मुख्यमेवेति भावः । युक्त-
पराक्षं तथासौ प्रतीयत इति प्रत्ययप्राप्तौ कर्तृत्वादिवहङ्कारमोचरस्य
तस्येति विग्रहः । तस्य हेतुत्वार्थमाह । विषयस्येति । विष्णु इत्यने ।
विविधोति वद्भाति इति विषयस्येत्यर्थः । आत्मन्यनात्मतद्वर्त्मनाप्यासो
मिथ्या भवतु, अनात्मन्यात्मतद्वर्त्मनाप्यासः किं न स्यात् ? “अहं सुखामि”
“सुखी” इत्याद्यनुभवादित्याशङ्गाह । तद्विषयस्येति । तस्मादनात्मनो
विषयस्यो विषयस्यभावश्चेत्यर्थः, इत्यप्यास इत्योया । चैतन्यात्मना विष-
यस्यतद्वर्त्मना च योऽहङ्कारादौ विषयेऽप्यासः स मिथ्येति नास्तीति
भविषुं युक्तं अप्याससामग्र्यभावात् । न ह्यत्र पूर्वप्रमादितसंस्कारः
सादृश्यमप्यासं वासि । निरवयवमित्येवमप्यासप्रकाशात्मनिर्मुखावयवसाद-
ृशस्य चाद्यात्मस्य चावोमात् ।

नन्यात्मनो निर्मुक्तत्वे तद्वर्त्मनामिति भाव्यं कथमिति चेत् । उच्यते ।
बुद्धिद्वन्द्वमिच्छत्वं चैतन्यं ज्ञानं विषयाभेदेनाभिप्रायं सुखदुःखं । शुभक-
र्मजन्यवृत्तिवृत्तमानम् इत्येवं कर्तृत्वाधिगतभेदात् ज्ञानादीनामात्म-
धर्मत्वव्यपदेशः । इदुक्तं टीकायां “ज्ञानस्यो विषयानुभवे निश्चयस्येति
समिधं धर्मा अप्रत्यक्षेऽपि चैतन्यात् एवमिवावभासना” इति । अतो

तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्वर्माणाञ्च विषयेऽध्यामो मिथ्येति
भवितुं युक्तं । तथाप्यन्यान्यस्मिन्नन्यान्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चा-
ध्यस्येतेरेतरा*विवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननि-

निर्गुणब्रह्मात्मत्वमते “अहं ह्यहं” इति प्रतीतिर्यस्य चाध्यासत्वायो-
गात् प्रमात्वं । “अहं नर इति सामानाधिकरण्यस्य गौडत्वमिति”
मतमाख्येयं । तथा च बन्धस्य सत्यतया ज्ञानाभिहितरूपफलासम्भ-
वाद् बद्धमुक्तयोर्जीविब्रह्मणोरैक्यायोगेन विषयासम्भवात् शास्त्रं नार-
म्भणीयमिति पूर्वपक्षभाष्यतात्पर्यं । युक्तग्रहणात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं
सूचयति । तथा हि किमध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वादभावाद्वा कार-
णाभावाद्वा? आद्य इष्ट इत्याह ॥ तथापीति ॥ एतदनुरोधादादौ
यद्यपीति पठितव्यं । अध्यासस्यासङ्गस्यैव प्रकाशात्मन्ययुक्तत्वमज्ञात इति
भावः । न द्वितीय इत्याह ॥ अयमिति ॥ “अहं कर्ता मनूष्योऽहं” इति
प्रत्यक्षानुभवादध्यासस्याभानमसिद्धमित्यर्थः । न चेदं प्रत्यक्षं कर्तृत्वादौ
प्रमेति वाच्यं । अपौरुषेयतया निर्दोषेणोपक्रमोदितिकारवद्वृत्ततात्प-
र्यग्न च “तत्त्वमस्यादि” वाक्येनाकर्तृब्रह्मबोधनेनास्य भ्रमत्वनिश्चयात् ।
न च व्योमप्रत्यक्षविरोधादागमज्ञानस्यैव बाध इति वाच्यं देहात्मवा-
दप्रसङ्गात् । “मनूष्योऽहं” इति प्रत्यक्षविरोधेन “अथायमशरीर”
इत्यादिश्रुत्यादेर्हान्यात्मासिद्धेः । “तस्मादिदं रजतं” इति वत् सामा-
नाधिकरण्यप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वशङ्काकण्डितस्य नागमात् प्राबल्यमित्या-
ख्येयं । किञ्च व्योमत्वं पूर्वभावित्वं वा? आगमज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वं वा?
आद्ये न प्राबल्यं । व्योमस्यापि रजतभ्रमस्य पश्चाद्भाविना युक्तज्ञानेन
बाधदर्शनात् । न द्वितीयः । आगमज्ञानोत्पत्तौ प्रत्यक्षादिभूतवृत्त्यव-
हारे च संगतिग्रहद्वारा शब्दापण्यद्विद्वारा च प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिक-
प्रामाण्यस्योपजीव्यत्वेऽपि तात्त्विकप्रामाण्यस्यानपेक्षितत्वादनपेक्षिताश-
स्यागमेन बाधसंभवादिति ।

यत्तु क्षणिकयागस्य अतिवृत्तात् ज्ञानान्तरभाविमूलकहेतुत्ववत्
“तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्त” इति अतिवृत्तात् सत्यस्यापि ज्ञाना-

मिक्तः सत्यानृते मिथुनोक्त्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकेऽयं

प्रवृत्तिसम्भवादध्यासवस्तुनं व्यर्थमिति तत्र । ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्य
ह्यपि सत्यत्वादज्ञानात्, सत्यस्य चात्मनो निवृत्त्यदर्शनाच्च, अयोग्यता-
निश्चये सति सत्यवस्तुस्य ज्ञानाप्रवृत्तिश्रुतेर्बोधकत्वायोगात् । न च
सेतुदर्शनात् सत्यस्य पापस्य नाशदर्शनाद्वायोग्यतानिश्चय इति वाच्यं ।
तस्य अज्ञानियमादिसापेक्षज्ञाननाशत्वात्, वस्तुस्य च “नान्यः पश्या”
इति श्रुत्या ज्ञानमात्राप्रवृत्तिप्रतीतिः । अतः अतज्ञाननिवर्त्यत्वनिर्वा-
च्यार्थमध्यस्तत्वं वस्तुनीयं । किञ्च ज्ञानैकनिवर्त्यस्य किं नाम सत्यत्वं ?
न तावदज्ञानाजन्यत्वं । “मायान्तु प्रकृति” इति श्रुतिविरोधात्
मायाविद्येतरेणात् । नापि स्वाधिसृष्टाने स्वाभावशून्यत्वं । “असूयलं”
इत्यादि निषेधश्रुतिविरोधात् । नापि नक्षत्रवद्वाधयोग्यत्वं ज्ञानाप्र-
वृत्तिश्रुतिविरोधात् । अथ व्यवहारकाले बाधशून्यत्वं । तर्हि व्याव-
हारिकमेव सत्यत्वमित्यागते मध्यस्तत्वं । तच्च श्रुत्यर्थे योग्यताज्ञानार्थं
वस्तुनायमेव यागस्यापूर्वद्वारत्ववत् । न च तदन्यत्वाधिकरणे तस्य
वस्तुनात् ध्यानवृत्तिः । तत्रोक्ताध्यासस्येव प्रवृत्त्यङ्गविषयादिसिद्ध्यर्थमादौ
स्मार्थमाश्रयादिति दिक् । अध्यासं वेधा दर्शयति ॥ लोकव्यवहार इति ॥
लोकान्ते मनुष्योऽहमित्यभिमन्यते इति लोकोऽर्थाध्यासः तद्विधा
व्यवहारोऽभिमान इति ज्ञानाध्यासो दर्शितः । द्विविधाध्यासश्च ॥ पञ्च-
स्तवमाह ॥ अन्योन्यास्मिन्नित्यादिना धर्मधर्मधारित्यन्तेन ॥ जायते-
न्यादिधर्माणां धर्मिज्ञानवृत्त्यादात्मनो तयोक्तवर्तमानं धर्मधारितरतर-
भेदादवस्थाभेदाभ्यासिन् अन्योन्यतादाक्यं अन्योन्यधर्माश्च सत्यासेनाध्यस्य
लोकव्यवहार इति बोधव्यः । अतः “सोऽयं” इति प्रमाया नाध्यासत्वं
तदिदमर्थयोः कालभेदेन काल्यतभेदेऽपि अत्यन्तभेदाभावात्, इति वक्तु-
मशक्तेरुक्तं । न च धर्मितादाक्याध्यसे धर्माध्याससिद्धेः “धर्माश्चेति”
व्यर्थमिति वाच्यं । अन्यत्वादीनामिन्द्रियधर्माणां धर्मध्यासास्फुटत्वं
ऽप्यन्योऽहमिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् । न ज्ञात्मानात्मनोः
परस्परध्यासत्वे शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याह ॥ सत्यानृते मिथुनोक्त-
मेति ॥ सत्यमिदं चेतनं, तस्यानात्मनि संसर्गमात्राध्यासो न सक्त-

यस्य । अद्यतं युद्धार्थः तस्य स्वरूपतोऽप्यध्यासात् तयोर्मिथुनीकरण-
मध्यास इति न श्रूयतेत्यर्थः ।

नन्वध्यासमिथुनीकरणलोकव्यवहारशब्दानामेकार्थत्वेऽध्यस्य, मिथु-
नीकृत्यति पूर्वकालत्ववाचि “त्वा” प्रत्ययादेशस्य ल्यपः कथं प्रयोग इति
चेन्न अध्यासव्यक्तिभेदात् । तत्र पूर्वपूर्वाध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासं प्रति
संस्कारद्वारा पूर्वकालत्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं ल्यपः प्रयोगः । तदेव स्पष्ट-
यति ॥ नैसर्गिक इति ॥ प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भावेनाध्यासप्रवाहेऽना-
दिरित्यर्थः । ननु प्रवाहस्यावस्तुत्वादध्यासव्यक्तीनां सादित्वात् कथम-
नादित्वमिति चेत् ? उच्यते । अध्यासत्वावच्छिन्नव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमया
व्यक्त्या विनाऽनादिकालस्यावर्त्तनं कार्यानादित्वमिति, अङ्गाकारात् ।
एतेन कारणाभावादिति कल्पो निरस्तः संस्कारस्य निमित्तस्य नैस-
र्गिकपदेनेकत्वात् । न च पूर्वप्रमाणं एव संस्कारो हेतुरिति वाच्यं
आधवेन पूर्वानुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात् । अतः पूर्वाध्यासजन्यसं-
स्कारोऽस्तीति सिद्धं । अध्यासस्योपादानं माह ॥ मिथ्याज्ञाननिमित्त
इति ॥ मिथ्या च तदज्ञानञ्च मिथ्याज्ञानं तन्निमित्तमुपादानं यस्य स
तन्निमित्तस्तदुपादान इत्यर्थः । अज्ञानस्योपादानत्वेऽपि संस्फुरदात्म-
तत्त्वावरकतया दोषत्वेनाहङ्काराध्यासकर्तुरीश्वरस्योपाधित्वेन संस्का-
रकालकर्मदिनिमित्तपरिणामित्वेन च निमित्तत्वमिति द्योतयितुं नि-
मित्तपदं । स्वप्रकाशात्मन्यसङ्गे कथमविद्यासङ्गः संस्कारादिसामग्र्यभा-
वात्, इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदं । प्रचण्डमात्तममण्डलं प्रेक्षका-
नुभवसिद्धान्तकारवत् “सहस्र” इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं दुरपङ्गवं
कल्पितस्याधिष्ठानास्यर्शित्वात् नित्यं स्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाच्चेति ।
यदा अज्ञानं ज्ञानाभाव इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदं । मिथ्यात्वे
सति साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानस्य ज्ञानं मिथ्याज्ञानपदेनेकं ।
ज्ञानेनेच्छाप्रागभावः साक्षात्निवर्त्यत इति वदन्तं प्रति मिथ्यात्वे सती-
त्युक्तं । अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्यत्वेऽतिव्याप्तिनिरासाय सा-
क्षादिति । अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं वा ज्ञानं । ब्रह्मनिरासार्थं
मिथ्यात्वमिति । सदादिनिरासार्थमनादीति । अविद्यात्मनोः सम्बन्ध-
निरासार्थमुपादानत्वे सतीति । सङ्गि अध्यासं द्रवयितुमभिलपति ॥
अहमिदं ममेदमिति ॥ आध्यात्मिककार्याध्यासेऽहमिति प्रथमोऽध्या-
सः । न चाधिष्ठानारोप्यांशद्वयानुपलम्भात् नान्यमध्यास इति वाच्यं ।

लोकव्यवहारः। आह कोऽयमध्यासो नामिति? उच्यते। स्मृति-

“अथादहति” इतिवत् “अहमुपलभ” इति दृक्दृश्यांशयोः पलम्भात्। इदं पदेन भाग्यः संवृत उच्यते। “अत्राहमिदं” इत्यनेन “मनुष्योऽहं” इति तादात्म्याध्यासो दर्शितः। “ममेदं शरीरं” इति संसर्गाध्यासः॥

ननु देहात्मनो तादात्म्यमेव संसर्ग इति चेत्। सत्यं। सत्त्वैक्ये सति मिथोऽभेदतादात्म्यं तत्र “मनुष्योऽहम्” इत्येकाग्रभावं “ममेदमिति” भेदाश्रयसंसर्गभानमिति भेदः। एवं सामग्र्योक्त्वादनृभवसत्त्वादाध्यासोऽस्तीकृतो ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः सत्त्वात् शास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तभाष्यतात्पर्यं। एवं च सूत्रेणार्थात् सूचिते विषयप्रयोजने प्रतिपाद्य तद्वैतमध्यासं लक्षणसम्भावनाप्रमाणैः साधयितुं लक्षणं पृच्छति॥ आहति॥ किंलक्षणकोऽध्यास इत्याह पूर्ववादीत्यर्थः। अस्य शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयप्रधानत्वेन वादकथात्वेनातर्थाहति परीक्षितः। “आहत्यादि” “कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यन्तं” प्रागाध्यासलक्षणपरं भाष्यं तदारभ्य संभावनापरं। “तमेतमविद्यारूपं” इत्यारभ्य “सर्वलोकप्रत्यक्ष” इत्यन्तं प्रमाणपरमिति विभागः। लक्षणमाह॥ उच्यते स्मृतिरूप इति॥ अध्यास इत्यनुवृत्तः। अत्र वावभास इत्येव लक्षणं। शिष्टं पदद्वयं तदुपपादनार्थं। तथा ह अवभास्यत इत्यवभासो रजताद्यर्थः तस्यायोग्यमधिकरणं पररजपदार्थः। अधिकरणस्यायोग्यत्वमारोप्यात्मन्ताभावत्वं तद्वत्त्वं वा? तथा चैकावच्छेदेन स्वसंख्यमाने स्वात्मन्ताभाववति अवभास्यत्वमध्यस्तत्वमित्यर्थः। इदं च साधनाद्यध्याससाध्वर्यं लक्षणं। संयोगेऽतिव्याप्तिनिरासाय एकावच्छेदेनेति। संयोगस्य स्वसंख्यमाने वृत्ते स्वात्मन्ताभाववत्त्ववभास्यत्वेऽपि स्वस्वात्मन्ताभावयोर्मूलाध्यावच्छेदकभेदात्तातिव्याप्तिः। पूर्वं स्वाभाववति भूतत्वे पश्चादानीतो घटो भातीति घटेऽतिव्याप्तिनिरासाय स्वसंख्यमान इति पदं। तेनावभासकाले प्रतिरोगिसंसर्गस्य विद्यमानत्वञ्चाच्यते इति नातिव्याप्तिः। भूत्वावच्छेदेनावभास्यगन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वात्मन्ताभाववत्त्वेति पदं। युक्त्याविदन्वावच्छेदेन रजतसंसर्गकालेऽप्यवभासोऽस्तीति नातिव्याप्तिः। नन्वस्य लक्षणस्यासम्भवः युक्तौ रजतस्य सामग्र्यभावेन संसर्गासत्त्वात्। न च स्मृत्यभासवत्त्वद-

रूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचिद् “अन्वचान्वधर्माध्यास”

जतस्यैव परत्र युक्तावभास्यत्वेनाध्यस्तत्वाक्तिरिति वाच्यं अन्यथाख्या-
तिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ स्मृतिरूप इति ॥ स्मृत्यन्ते इति स्मृतिः सत्त्वर-
जतादि तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः स्मृत्यमात्रसदृश इत्यर्थः ।
सादृश्योक्त्या स्मृत्यमात्रादारोप्यस्य भेदाज्ञान्यथाख्यातिरित्युक्तं भवति ।
सादृश्यमुपपादयति ॥ पूर्वदृष्टेति ॥ दृष्टं दर्शनं संस्कारद्वारा पूर्व-
दर्शनादवभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः । तेन संस्कारजन्यज्ञानविष-
यत्वं स्मृत्यमात्रारोप्ययोः सादृश्यमुक्तं भवति स्मृत्यारोपयोः संस्कार-
जन्यत्वात् । न च संस्कारजन्यत्वादारोपस्य स्मृतित्वापत्तिरिति वाच्यं
दोषसंप्रयोगजन्यत्वस्यापि विवर्तितत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावात् ।
अत्र संप्रयोगशब्देन अधिष्ठानसामान्यज्ञानमुच्यते । अहङ्काराध्यासे
इन्द्रियसंप्रयोगाभावात् । एवञ्च दोषसंप्रयोगसंस्कारबलाच्छ्रुत्यादौ
रजतमुत्पन्नमस्तीति परत्र परावभास्यत्वलक्षणमुपपन्नमिति स्मृतिरूप-
पूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितं । अन्ये तु “ताभ्यां दोषादित्रयजन्यत्वं कार्या-
ध्यासलक्षणमुक्तं” इत्याहुः । अपरे तु “स्मृतिरूपः स्मृत्यमात्रसदृशः”
सादृश्यञ्च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वं, स्मृत्यारोपयोः प्रमाणाजन्यत्वात्
पूर्वदृष्टपदं तज्जातीयपरं, अभिनवरजतादेः पूर्वदृष्टत्वाभावात् ;
तथाच प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्राप्नोति का-
ध्यासलक्षणं ताभ्यामुक्तं ; परत्रावभासशब्दाभ्यामध्यासमात्रलक्षणं व्या-
ख्यातमेव ; तत्र स्मृत्यमात्रगङ्गादावभिनवकण्ठे चातिशयान्निरासाय
प्रमाणेत्यादिपदद्वयं” इत्याहुः । तत्रार्थाध्यवसे, स्मृत्यमात्रसदृशः परत्र
पूर्वदर्शनादवभास्यत इति योजना । ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिसदृशः परत्र
पूर्वदर्शनादवभासत इति वाक्यं योजनीयं इति संक्षेपः । ननु अध्यासे
वादिविप्रतिपत्तेः कथमुक्तलक्षणसिद्धिरित्याशङ्क्याधिष्ठानारोप्यस्वरूप-
विवादेऽपि “परत्र परावभास” इति लक्षणं संवादाद्युक्तिभिः सत्त्वा-
धिष्ठाने मिथार्थावभाससिद्धेः सर्वतन्त्रसिद्धान्त इदं लक्षणमिति मत्वा
अन्यथात्मख्यातिवादिनोर्मतमाह ॥ ३ ॥ केचिदिति ॥ केचिदन्यथाख्याति-
वादिनोऽन्यत्र युक्त्यादावन्यधर्मस्य स्थावयवधर्मस्य देशान्तरस्थरूप्यादे-
रध्यास इति वदन्ति । आत्मख्यातिवादिनस्तु बाह्ययुक्त्यादौ बुद्धिरूपा-

इति वदन्ति । केचित्तु “यत्र यदध्यामस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो
भ्रमः” इति । अन्ये तु “यत्र यदध्यामस्तस्यैव विपरीतधर्मात्-
कल्पनामाचक्षत” इति । सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न
अभिचरति । तथाच लोकानुभवः “शुक्लिका हि रजतवैदव-
भासते एकयन्त्रः सदितोयवद्” इति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यवि-
षयेऽध्यासो विषयधर्माणां ? सर्वे हि पुनः प्रुस्थिते विषये विष-

कतो धर्मस्य रजतस्याध्यास आन्तरस्य रजतस्य वह्निर्वैदवभास इति
वदन्त्यात्यर्थः । आख्यातिमतमाह ॥ केचिदिति ॥ यत्र यस्याध्यासो लोक-
सिद्धस्तथैवार्थयोस्तद्विषयाच्च भेदाग्रहे सति तन्मूलो भ्रमः, इदं कथ्य-
मिति विशिष्टव्यवहार इति वदन्त्यात्यर्थः । तैरपि विशिष्टव्यवहारा-
न्यायानुपपत्त्या विशिष्टधर्माः स्वीकार्यत्वात् परत्र परावभाससम्भवि-
रिति भावः । अन्यमतमाह ॥ अन्ये त्विति ॥ तस्यैवाधिष्ठानस्य शुक्लादिवि-
परीतधर्मत्वकल्पनां विपरीतो विबुद्धो धर्मो यस्य तद्भावस्तस्य रज-
तादेरवभासतः कल्पनामाचक्षत इत्यर्थः । एतेषु मतेषु परत्र यम-
भासत्वकल्लवसंबादमाह ॥ सर्वथापि त्विति ॥ अन्यथाख्यातित्वात् । ता-
रविवादेऽप्यध्यासः परत्र परावभासत्वकल्लव न जहातीत्यर्थः । शुक्ला-
वपरीक्षस्य रजतस्य देशान्तरे बुद्धौ वा सङ्घातोऽपि शुक्लत्वं प्रत्यक्ष-
त्वायोगात् शुक्लौ सत्त्वे बाधार्थोऽपि न भिद्यतामेवेति भावः । आरोप्यं
मिथ्यात्वेन युक्त्यपेक्षा तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह ॥ तथा चेति ॥ बाधा-
नन्तरकालोऽयमनुभवः । तत्पूर्वं शुक्लिकात्वज्ञानायोगात् रजतस्य
बाधप्रत्यक्षसिद्धं मिथ्यात्वं च वक्ष्ये नोच्यते । आत्मनि निरुपाधिकेऽह-
ङ्काराध्यासे दृष्टान्तमुक्त्वा ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्याद्युपाधिकस्याध्यासे
दृष्टान्तमाह ॥ एक इति । द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवाकुल्या द्विधा
भातीत्यर्थः । कल्लवप्रकरोपसंहारार्थ इति शब्दः । भवत्वध्यासः शु-
क्लादौ, आत्मनि तु न संभवतीत्युक्तिरिति । कथं पुनरिति । यत्राप-
रोक्षाध्यासाधिक्यजन्यं तत्रेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वमेति ज्ञातिः शुक्लादौ
दृष्टा । तत्र व्यापकाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वं न संभवतीत्यभिप्रेत्याह ॥

यान्तरमध्यस्यति । युक्तप्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनो विष-
यत्वं त्रयोविधं । उच्यते । न तावदयमेकान्तेनाविषयः । अस्मत्-
प्रत्ययविषयत्वात्, अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चाय-
मस्ति निवमः “पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसित-
व्यमिति” । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमस्तिनताद्यध्यस्य-

प्रत्यगात्मनोति ॥ प्रत्येचि पूर्व इन्द्रियाग्राह्ये विषयस्याहङ्कारादेस्तद-
स्मीणाद्याध्यासः कथमित्यर्थः । उक्तव्याप्तिमाह ॥ सर्वो जीति । पुरोऽ-
वस्थितत्वमिन्द्रियसंयुक्तत्वं । नन्वात्मनोऽप्यधिशान्तत्वात् विषयत्वादिक-
मस्त्वित्यत आह ॥ युक्तमिति ॥ इदं प्रत्ययानर्हस्य प्रत्यगात्मनो “न चक्षु-
षा गृह्यत” इत्यादि श्रुतिमनुक्तत्वं त्वमविषयत्वं त्रयोविधं । संप्रत्यध्यास-
लोभेन विषयत्वाङ्गीकारे श्रुतिसिद्धान्त्येर्बाधः स्यादित्यर्थः । आत्म-
न्यध्याससंभावनां प्रतिजानीते ॥ उच्यते इति ॥ अधिशान्तारोप्येरे-
कस्मिन् ज्ञाने भासमानत्वमात्रमध्यासव्यापकं, तच्च भानप्रयुक्तसंशय-
निवृत्त्यादियलभाक्त्वं, तदेव भानभिन्नत्वघटितं विषयत्वं, तन्न व्यापकं
गौरवादिति मत्वाह ॥ न तावदस्ति ॥ अयमात्मा नियमेनाविषयो न
भवति तत्र हेतुमाह ॥ अस्मदिति ॥ अस्मत्प्रत्ययोऽहमित्यध्यासस्तत्र
भासमानत्वादित्यर्थः । अस्मदर्थश्चिदात्मा प्रतिविम्बतत्वेन यत्र प्रतीयत
सोऽस्मत्प्रत्ययोऽहङ्कारस्तत्र भासमानत्वादिति वार्थः । न चाध्यासे सति
भासमानत्वं, तस्मिन् सति स इति मरस्यराश्रय इति बाधं अना-
दितात् । पूर्वोऽध्यासे भासमानात्मन उक्तरोऽध्यासाधिशान्तत्वसम्भवात् ।

नन्वहमित्यहङ्कारविषयकभानरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथं ?
तद्विषयत्वं विना तत्फलभाक्तायेत्यादित्यत आह ॥ अपरोक्षत्वाच्चेति ॥
अशब्दः शङ्कानिरासार्थः । स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । स्वप्रकाशत्वं साध-
यति ॥ प्रत्युगिति ॥ आबालपण्डितमात्मनः संशयादिशून्यत्वेन प्रसिद्धेः
स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः । अतः स्वप्रकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽध्यासा-
धिशान्तत्वं संभवतीति भावः । यद्वक्तुमपरोक्षाध्यासाधिशान्तत्वस्येन्द्र-
ियसंयुक्ततया ग्राह्यत्वव्यापकमिति तज्जाह ॥ न चायमिति ॥ तत्र हेतु-
माह ॥ अप्रत्यक्षेऽपीति ॥ इन्द्रियाग्राह्येऽपीत्यर्थः । बाणा अविवेकिनः

न्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता “अविद्या” इति मन्यन्ते, तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं “विद्याम्” आहुः । तत्रैवं सति यच्च यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण नृणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते । तमेतमविद्याप्यमात्मानात्मनो विनश्येत्तदध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमा-

तकमिन्द्रगोणकटाहकल्पं नभो मलिनं पीतमित्येवमपरोक्षमध्यस्थान्ति । तत्रैन्द्रिययाज्ञत्वं नास्तीति अभिचारान्न ध्यामिः । एतन्नात्मानात्मनोः सादृश्याभावाद्वाध्यास इत्यपास्तः । नीलनभसोस्तदभावेऽप्यध्यासदर्शनात् । सिद्धान्त आलोकाकारघातुपयत्तत्तत्तत्साक्षिवेद्यत्वं नभसि इति श्रेयं । संभावना निगमयति ॥ एवमिति ॥ ननु अक्षज्ञाननाश्रयत्वेन सूक्ष्मतामविद्यां हित्वा अध्यासः किमिति वक्तव्यं इत्यत आह ॥ तमेतमिति ॥ आक्षिप्तं समाहितमुक्तलक्षणक्षिप्ततमध्यासमविद्याकार्यत्वादविद्येति मन्यन्त इत्यर्थः । विद्यानिवर्त्यत्वाच्चास्याविद्यात्वमित्याह ॥ तद्विवेकेनेति ॥ अध्यासनिषेधेनाधिष्ठानस्वरूपनिर्द्धारणं विद्यामध्यासनिवर्तिकमाहुः इत्यर्थः । तथापि कारणविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्यां किमिति वक्तव्यं तथाह ॥ तत्रेति ॥ तस्मिन्नध्यासे उक्तन्यायेनाद्यात्मके सत्तात्वर्थः । मूलाविद्यायाः सुषुप्तावनर्थादर्शनात् कार्यात्मना तस्या अनर्थत्वप्रापनार्थं तद्दर्शनमित्य भावः । अध्यासस्तत्तत्तद्विषयाध्यासनिषेधेन निषिध्यत इत्युत्तरार्थः । एवमध्यासस्य लक्षणसंभावेन उक्ता प्रमाद्यमाह ॥ तमेतमिति ॥ तं वसितमेतं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं पुरस्कृत्य हेतुं कृत्वा कौत्सिकः कर्मशास्त्रोऽयं मोक्षशास्त्रायत्येति विविधो व्यवहारः प्रवर्तत इत्यर्थः । तत्र विधिनिषेधपराणि कर्मशास्त्राण्यवेदादीनि, विधिनिषेधशून्यप्रत्यग्ब्रह्मपराणि मोक्षपराणि वेदान्तवाक्यानीति विभागः । एवं व्यवहारहेतुत्वेनाध्यासे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रमाद्यान्तर एच्छ्रुतिः । कथं पुनरिति ॥ अविद्यावानहमित्यध्यासवानात्मा प्रमाता सविषय आश्रयो येषां तानि अविद्यावद्विषयास्तीति विग्रहः । तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतायाः प्रमाया अध्यासात्मकप्रमात्राश्रितत्वात् प्रमाद्यानामविद्यावद्विषयत्वं यद्यपि प्रत्यक्षं तथापि पुनरपि कथं केन

णप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः । सर्वानि च
शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विष-
याणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति ? उच्यते ।
देहेन्द्रियादिष्वहं ममाभिमानरहितस्य प्रमादत्वानुपपत्तौ प्र-
माणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न होन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहा-
रः सम्भवति । न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः* सम्भवति ।

प्रमाणेनाविद्यावद्विषयत्वमिति योजना । यदाऽविद्यावद्विषयाणि कथं
प्रमाणानि स्युः ? आश्रयदोषादत्रामाख्यापत्तेरित्याक्षेपः । तत्र प्रमाणप्रमे-
यवहाराधीपत्तिं तल्लिङ्गकानुमानाच्चाह ॥ “उच्यते” इत्यादिना “तस्मात्”
इत्यन्तेन ॥ देवदत्तकर्तृको व्यवहारस्तदीयदेहादिष्वहंममाध्यासमूल-
स्तदन्वयव्यतिरेकेणानुसारित्वात्, यदित्यं तत्तथा । यथा मृन्मूलो घट
इति प्रयोगः । तत्र व्यतिरेकं दर्शयति ॥ देहेति ॥ देवदत्तस्य सुषुप्ताव-
ध्यासाभावे व्यवहाराभावो दृष्टः, जाग्रतस्वप्रयोरध्यासे सति व्यवहार
इत्यन्वयः स्फुटत्वान्नोक्तः । अनेन लिङ्गेन कारणतयाध्यासः सिद्ध्यति,
व्यवहाररूपकार्यानुपपत्त्या वेति भावः । ननु मनस्यत्वादिजातिमति
देहेऽहमित्यभिमानमात्राद्यवहारः सिद्ध्यतु किमिन्द्रियादिषु ममाभि-
मानेनेत्याशङ्काह ॥ न ह्येति ॥ इन्द्रियपदं लिङ्गादेरप्युपपत्त्यं प्रत्य-
क्षादीत्यादिपदप्रयोगात् । तथाच प्रत्यक्षलिङ्गादिप्रयुक्तो यो व्यवहारो
द्रष्टा अनुमाता ओताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतास्पदा-
न्यष्टहीत्वा न सम्भवतीत्यर्थः । यदा तानि ममेत्वेनानुपादय यो व्यव-
हारः स नेति योजना । पूर्वज्ञानुपादानासम्भवक्रिययोरेको व्यवहारः
कर्त्ता इति त्वाप्रत्ययः साधुः । उत्तरज्ञानुपादानव्यवहारयोरेकात्मकर्तृ-
कत्वात् तत्तत्साधुत्वमिति भेदः । इन्द्रियादिषु ममेत्यध्यासाभावेऽन्वादे-
रिव अदृष्टादिव्यवहारो न स्यादिति भावः । इन्द्रियाध्यासेनैव व्यव-

न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद् व्याप्रियते । न चैतस्मिन्
सर्वस्मिन्मयस्य मङ्गस्यात्मनः प्रमादत्वमुपपद्यते । न च प्रमादत्व-
मन्तरं प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्य-
क्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । पश्चादिभिश्चाविशेषात् ।
यथा हि पश्चादयः शब्दादिभिः आवादीनां सम्बन्धे सति

हारादनं देहाध्यासेनेत्यत आह ॥ न चेति ॥ इन्द्रियाणामधिष्ठानं आ-
श्रयः शरीरमित्यर्थः । नन्वस्वात्मना संयुक्तं शरीरं तेषामाश्रयः किम-
ध्यासेनेत्यत्राह ॥ न चानध्यस्तात्मभावेनेति ॥ अनध्यस्त आत्मभावः
आत्मतादात्म्यं यस्मिन् तेनेत्यर्थः । “असङ्गो हि” इति श्रुतेराध्यासिक
एव देहात्मनोः सम्बन्धो न संयोगादिरिति भावः । नन्वात्मनो देहा-
दिभिराध्यामिकसम्बन्धोऽपि भास्ते । स्वतन्त्रेन त्वया प्रमादत्वात्पत्तिः, न
च सुप्तौ प्रमादत्वात्पत्तिः करणोपरमादिति तत्राह ॥ न चेति स्मिन्निति ॥
प्रमाश्रयत्वं हि प्रमादत्वं । प्रमा यदि निवृत्तिमात्रं तर्ह्यश्रयत्वायोगः,
करणवैयर्थ्यं । यदि वृत्तिमात्रं, जगदान्धप्रसङ्गः वृत्तेर्जडत्वात्, नतो
वृत्तीदो बोधः प्रमा, तदाश्रयत्वमसङ्गस्यात्मनो वृत्तिमन्मनसा” आ-
ध्यासं विना न सम्भवतीति भावः । देहाध्यासे, तद्धर्माध्यासे च । सतीत्य-
क्षरार्थः, तद्धात्मनः प्रमादत्वं भास्ते इति वदन्तं प्रत्याह ॥ न चेति ॥ तस्मा-
दात्मनः प्रमादत्वादिव्यवहारार्थमध्यासोऽङ्गोक्तं इत्यनुमानार्थापत्त्योः
फलमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रमाजसत्त्वादित्यर्थः । यदा प्रमाज-
प्रत्यक्षमाध्यासोऽपि परिहृयते ॥ तस्मादिति ॥ अहमित्यध्यासस्य प्रमाज-
प्रत्यक्षत्वनाशेवत्वादिविद्यावदाश्रयाण्यपि प्रमाजान्येवेति योजना । सति
प्रमातरि पश्चाद्भवन् दोष इत्युच्यते । यथा काचादि, अविद्या तु प्रमा-
जप्रत्यक्षत्वाद् दोषः, येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः । ननु
यदुक्तमन्यथतिरेकाभ्यां व्यवहारोऽध्यासकार्य इति तदयुक्तं विदुषा-
मध्यासाभावेऽपि व्यवहारदृष्टिरित्यत आह ॥ पश्चादिभिश्चेति ॥ “च”
शब्दः शङ्कानिरासार्थः । किं विदुषां “ब्रह्मास्मीति” साक्षात्कारः ? उत
यौक्तिकमात्मानात्मभेदज्ञानं ? अथो “बाधित्वाध्यामानुवृत्त्या व्यवहारः”
इति समन्वयसूत्रं वक्ष्यते । द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभावन्यनिवर्तक-

शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्त्तन्ते अनुकूले च प्रव-
र्त्तन्ते, यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमय-
मिच्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरितदण्डधूर्षपाणमुपलभ्य तं
प्रत्यभिमुखीभवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टी-
नाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान् बलवत उपलभ्य ततो निवर्त्तन्ते,
तद्विपरीतान् प्रति अभिमुखीभवन्ति । अतः समानः पश्चादिभिः
पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्चादीनाञ्च प्रमिद्ध एवाविवे-
कपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः तत्सामान्यदर्शनाद्भुत्पत्तिमतामपि
पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते ।

त्वात् विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्चादिभिरविशेषादध्यासवत्त्वेन
तुल्यत्वाद्यवहारोऽध्यासकार्य इति युक्तमित्यर्थः । अत्रायं प्रयोगः विवे-
किनोऽध्यासवन्तो व्यवहारत्वात् पश्चादिवदिति । तत्र संग्रहवाक्यं व्याकु-
र्वन् दृष्टान्ते हेतुं स्फुटयति ॥ यथाहोति ॥ विज्ञानस्यानुकूलत्वं प्रति-
कूलत्वं अद्यानिष्टसाधनगोचरत्वं, तदेवोदाहरति ॥ यथेति ॥ अयं
दण्डो मदनिष्टसाधनं दण्डत्वात् अनुभूतदण्डवत् । इदं दण्डं दृष्टसाधनं
अनुभूतजातीयत्वात् • अनुभूतदण्डवत् इत्यनुमाय व्यवहरन्तीत्यर्थः ।
अधुना हेतोः पक्षधर्मतामाह ॥ यवमिति ॥ व्युत्पन्नचित्ता अपीत्य-
न्वयः । विवेकिनोऽपीत्यर्थः । फलितमाह ॥ अत इति ॥ अनुभवज्ञा-
दित्यर्थः । समान इति ॥ अध्यासकार्यत्वेन तुल्य इत्यर्थः । नन्वस्माकं
प्रवृत्तिरध्यासादिति न पश्चादयो, ब्रुवन्ति, नापि उपदेशमेतत् प्रवृत्तं;
अतः साध्यविकलो दृष्टान्त इति नेत्याह ॥ पश्चादीनामेति ॥ तेषा-
मात्मानात्मनोऽज्ञानमात्रमस्ति न विवेकः, उपदेशाभावात्, अतः साम-
यीसत्त्वादध्यासस्तेषां प्रसिद्ध इत्यर्थः । निगमयति ॥ तत्सामान्येति ॥ तैः
पश्चादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य दर्शनाद्विवेकिनामप्ययं व्यव-
हारः समान इति निश्चीयत इति, संख्येति । समानत्वं व्यवहारस्या-
ध्यासकार्यत्वेनेत्युक्तं पुरस्तात् । तत्रोक्तान्वयव्यतिरेको स्मारयति ॥

शास्त्रोक्ते तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः परलोकममन्त्रमधिक्रियते, तथापि न वेदान्तवेद्यमशनाया-
द्यतीतमपेक्षत्राद्यदिभेदमसंभार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते ।
अनुपयोगादधिकारे विरोधाच्च । प्राक्च तथाभूतात्मकिञ्चा-
नात् प्रवर्त्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्त्तते । तथा हि
ब्राह्मणो यजतेत्यादीनि शास्त्राणि आत्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्था-
दिविशेषाध्याममाश्रित्य प्रवर्त्तन्ते । अध्यासो नाम “अतस्मिंस्तदु-
द्भिरिति” श्रवाचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु मकलेषु

तत्काल इति ॥ तस्याध्यासस्य काल एव कालः यस्य स तत्कालः ।
यदा अध्यासस्तदा व्यवहारः । तदभावे सुषुप्ता तदभाव इत्युक्तान्वया-
दिमानिति यावत् । अतो व्यवहारनिष्ठादिवेकिनामपि देहादिष्वहं-
ममाभिमानोऽस्तीत्यनवयं । ननु लौकिकस्य व्यवहारस्याध्यासिकत्वेऽपि
ज्जातिष्टोमादिव्यवहारस्य नाध्यासजन्यत्वं, तस्य देहातिरिक्तत्वं वा-
नपूष्यकत्वादित्याशङ्क्य हेतुमङ्गोक्तरोति ॥ शास्त्रोक्ते त्विति ॥ तत्र कथं
वेदिककर्मणोऽध्यामजन्यत्वमिष्टिरित्याशङ्क्य किन्तत्र देहान्यात्मधीमा-
त्रमपेक्षितं उत आत्मतत्त्वज्ञानं ? आद्ये तस्याध्यासाबाधकत्वात् तत्त्व-
िदित्याह ॥ तथापीति ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ न वेदान्त इति ॥ क्षति-
पासादियन्तो जातिविशेषवानहं संसारोति ज्ञानं कर्मण्यपेक्षितं न
तद्विपरीतात्मतत्त्वज्ञानं, अनुपयोगात् प्रवृत्तिबाधाचेत्यर्थः । शास्त्रीयक-
र्मणोऽध्यासजन्यत्वं निगमयति ॥ प्राक् चेति ॥ अध्यासे आगमं प्रमा-
नयति ॥ तथा हीति ॥ यथा प्रत्यक्षानुमानार्थापत्त्योऽध्यासे प्रमाणं त-
थागमोऽपीत्यर्थः । “ब्राह्मणो यजते” “न ह वै खात्वा भिक्षेत” “अष्टवर्ष-
मुपनयोत” “कृष्णकेशोऽभीनादधीत” इत्यागमो ब्राह्मणादिपदैरधिका-
रिणं वर्खाद्यभिमानिनमनुवदन् अध्यासं गमयतीति भावः । एवमध्यासे
प्रमाणसिद्धेऽपि कस्य कुत्राध्यास इति जिज्ञासायां तमुदाहर्त्तुं कक्षजं
स्मारयति ॥ अध्यासो नामेति ॥ उदाहरति ॥ तद्यथेति ॥ तत्तद्वचं यथा

वा अहमेव विकलः सकलो वेति वात्तधर्मानात्मन्यध्यस्यति ।
तथा देहधर्मान् स्थूलोऽहं कृशोऽहं गौरोऽहं* तिष्ठामि गच्छामि
लङ्घयामि चेति । तथेन्द्रियधर्मान् मूकः श्रोत्रो बधिरः काणो
ऽन्धोऽहमिति । तथान्तःकरणधर्मान् काममङ्गल्यविचिकित्साध्य-
वमायादीन् । एवमहमत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगा-
त्मन्यध्यस्य तच्च प्रत्यगात्मानं सर्व्वमाक्षिणं तद्विपर्य्ययेणान्तःकर-
णादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्याभो मिथ्या-

स्पष्टं भवति तथोदाक्रियत इत्यर्थः । स्वदेहाद्देहेन प्रत्यक्षाः पुत्रादयो
वाह्याः, तज्जर्मान् साकल्यादीन् देहविशिष्टात्मन्यध्यस्यति, तज्जर्माज्ञा-
नात् स्वस्मिन्स्तत्तुल्यधर्मानध्यस्यतीत्यर्थः । भेदापरोक्षज्ञाने तज्जर्माध्या-
सायोगात् अन्यथाख्यातनङ्गीकाराच्चेति द्रष्टव्यं । देहेन्द्रियधर्मात्मनो
विशिष्टात्मन्यध्यस्यतीत्याह ॥ तथेति ॥ कृशत्वादधर्मवतो देहादेरा-
त्मनि तादात्म्येन कल्पितत्वात्तज्जर्माः साक्षादात्मन्यध्यस्ता इति मन्तव्यं ।
अज्ञातप्रत्यग्रूपे साक्षिणि मनोधर्माध्यासमाह ॥ तथान्तःकरणेति ॥
धर्माध्यासमुक्त्वा तद्वदेव धर्म्यध्यासमाह ॥ एवमिति ॥ अन्तःकरण-
साक्षिण्यभेदेनाध्यस्य तज्जर्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्तव्यं । स्व-
प्रचारा मनोवृत्तयः प्रातिनिगिनामन्तदुदत्तात्मकाः ॥ १५ ॥ तद्विपर्यय-
तया सचित्सुखात्मकत्वेन भवति प्रकाशत इति प्रत्यक् । एवमात्मन्यात्म-
तज्जर्माध्यासमुदाहृत्यानात्मन्यात्मनोऽपि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह ॥ तच्च-
ति ॥ अहमित्यध्यासे चिदात्मनो भानं वाच्यं, अन्यथा जगदान्ध्यापत्तेः ।
न चानध्यस्ताध्यासे भानमस्ति । तस्माज्जगतादाविदम इवात्मनः संस-
र्गाध्यास एष्टव्यः । “तद्विपर्य्ययेणेति” तस्याध्यस्तस्य जडस्य विपर्य्ययोऽ-
धिष्ठानत्वं चैतन्यञ्च तदात्मना स्थितमिति यावत् । तत्राज्ञाने केवलात्मनः
संसर्गः, मनस्यज्ञातस्य ज्ञानोपहितस्य देहादौ मनोपहितस्येति वि-
शेषः । एवमात्मनि बुद्ध्याद्यध्यासात् कर्तृत्वादिजाभः । बुद्ध्यादेर्वात्माध्या-
साच्चैतन्यजाभ इति भावः । वस्तुताध्यसमुपसंहरति ॥ एवमयमिति ॥

* कृशोऽहं कृशोऽहं इति मुद्रित पुस्तके पाठः ।

प्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्त्तकः सर्व्वलोकप्रत्ययः । अस्यानर्थ-
हेतोः प्रव्याणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्व्वे वेदान्ता आर-
भन्ते । यथा चायमर्थः सर्व्वेषां वेदान्तानां तथाच वयमस्यां

अनाद्यविद्यात्मकतया कार्याध्यामस्यानादित्वं अध्यामात् संस्कारान्तो-
ध्यास इति प्रवाह्यतो नैसर्गिकत्वं ॥ एवमुपादानं निमित्तस्रोतं भवति ।
ज्ञानं विना ध्वंसाभावादनन्तं । तदुक्तं भगवद्गीतासु । “न रूपमस्येह
तथाप्यनभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठेति” । हनुमुक्ता स्वरूपमाह ॥
मिथ्येति ॥ मिथ्या माया तथा प्रतीयते इति प्रत्ययः कार्य्यप्रपञ्चः, तत्प्रती-
तिस्त्वेवं स्वरूपः इत्यर्थः । तस्य कार्य्यमाह ॥ कर्तृत्वेति ॥ प्रमाणं निगम-
यति ॥ सर्व्वेति ॥ सातिप्रत्यक्षमेवाध्यासधर्मिण्याहकं मानं, अनुमानादि-
कन्तु सम्भावनार्थमिहभिप्रेत्य प्रत्यक्षापसंहारः कृतः । एवमध्यासं वर्णु-
यित्वा तत्साध्ये विषयप्रयोजने दर्शयति ॥ अस्येति ॥ कर्तृत्वाद्यनर्थहेतेर-
ध्यासस्य समूलस्याहान्तकनाशो मोक्षः स केनैतत् आह ॥ आत्मैति ॥
ब्रह्मात्मैकसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः अवगादिभिरप्रतिबन्धेन लाभ-
स्तस्या इत्यर्थः ॥ विद्यायां कारणमाह ॥ सर्व्व इति ॥ आरभन्ते अधीय
विचार्यन्ते इत्यर्थः । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्यं विषयो भूतः
फलमित्युक्तं भवति । अथात्तद्विचारात्मकशक्तस्यापि ते एव विषयप्र-
योजने इति श्रयं । ननु वेदान्तेषु प्राणाद्युपात्तीनां भूतिदात्मैक्यमेव
तेषामर्थ इति कथमित्यत आह ॥ यथा च्युति ॥ शरीरमेव शरीरकं
कुत्सितत्वात्तन्निवासो शरीरको जीवस्तस्य ब्रह्मत्वविचारो भीमांसा
तस्यामित्यर्थः । उपात्तीनां चित्तकायद्वारात्मैक्यज्ञानार्थत्वात्तदाख्याना-
मपि सहातीत्यर्थमैक्ये इति विवक्ष्यते । एवमध्यासोऽप्या ब्रह्मात्मैक्ये वि-
रोधाभावेन विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छीस्त्रमारम्भजीवमिति दर्शितं ॥ * ॥
इति प्रथमवर्णकं ॥ विचारस्य साक्षाद्विषया वेदान्ताः, तेषां मतार्थत्वा-
मतार्थत्वाभ्यामारम्भसन्देहे कृत्स्नस्य वेदस्य विधिपरत्वात्विध्यं “अथा-
तो धर्मजिज्ञासा” इत्यादिना पृथ्वतन्त्रेण विचारितत्वादवगतार्था इत्य-
वहितविषयाभावाद्धारम्भ इति प्रीते ब्रूते । वेदान्तेति ॥ वेदान्तविष-

* एव वेदान्ता = सद्भाक्पुस्तके पाठः ।

शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः । वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य
व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रं ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । १ ।

तत्राद्यशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधिकारार्थः ब्रह्म-
जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्व-
याभावात् । अर्थान्तरप्रयुक्त एव हि अद्यशब्दः श्रुत्या मङ्गल-

यकपूजितविचारोत्पन्नकशास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसम्भवेदं प्रथ-
मसूत्रमित्यर्थः । यदि विधिरेव वेदार्थः स्यात्तदा सर्वज्ञो वादरायणो
ब्रह्मजिज्ञासां न ब्रूयात्, ब्रह्मणि मानाभावात् । अतो ब्रह्मज्ञो जिज्ञास्य-
त्वात्तया केनापि तन्निष्पन्नवगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति
सूत्रकृद्दर्शयति । तच्च “व्याचिख्यासितस्य” इति पदेन भाष्यकारो बभाषे
॥ • ॥ इति द्वितीयवर्सकं ॥ • ॥ एवं वर्सकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्तव्य-
तायां विषयप्रयोजनवत्त्वं अगतार्थत्वञ्चेति हेतुद्वयं सूत्रमर्थिकार्थं व्या-
ख्यायात्तरव्याख्यामारभमाणः पुनरप्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रार-
म्भसन्देहे सति अद्यशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वात्तया अधिकारिणं साधयति ॥
“तत्राद्यशब्द” इति ॥ सूत्र इत्यर्थः । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रशङ्कार्थं यथो-
च्येति” अद्यशब्दस्य बह्वन्वयोऽर्थाः सन्ति । तत्राद्य “योगानुशासनं” इत्यत्र
सूत्रे यथा अद्यशब्द आरम्भार्थकः योगशास्त्रमारभ्यत इति तद्वदत्र किं
न स्यादित्यत्र आह ॥ नाधिकारार्थ इति ॥ अयमाशयः । किं जिज्ञा-
सापदं ज्ञानेच्छापरं उत विचारविलक्षणं? आद्येऽद्यशब्दस्य आरम्भार्थत्वे
ब्रह्मज्ञानेच्छाऽऽरभ्यत इति सूत्रार्थः स्यात् स चासङ्गतः । तस्यानारभ्य-
त्वात् । न हि प्रत्यधिकरणं इच्छा क्रियते किन्तु तया विचारः । न
द्वितीयः । कर्तव्यपदाध्याहारं विना विचारलक्षकत्वायोगात् । अथा-
ह्यते च तेनैवारम्भोत्तराद्यशब्दवैयर्थ्यात् किन्त्वधिकारिसिद्ध्यर्थमानन्त-
र्यार्थत्वेव युक्तिरिति । अधुना सम्भावितमर्थान्तरं द्रष्टव्यमिति ॥ मङ्गलस्येति ॥
वाक्यार्था विचारकर्तव्यता । न हि तत्र मङ्गलशब्दस्य कर्तृत्वादिनान्व-
योऽस्तीत्यर्थः । ननु सूत्रकृता शास्त्रादौ मङ्गलं कार्यमिति अद्यशब्दः

प्रयोजना भवति । पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आसन्नार्थ-
तिरेकात् । सति ज्ञानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्माजिज्ञासापूर्ववृत्त-
तदार्थयनं नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्माजिज्ञासापि यत्पूर्व-
वृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यं । स्वाध्यायानन्तर्यं तु सुमानं ।

प्रयुक्त इति चेत् सत्यं । न तस्यार्था मङ्गलं किन्तु तत्प्रवणमुच्चारणञ्च
मङ्गलकृत्यं करोति तदर्थं न्वानन्तर्यमेवेत्याह ॥ अर्थान्तरं ॥ अर्थान्-
तरं ज्ञानन्तर्यं । अथा अवशं न शक्यं । दिनादप्यगम्यदोषाणां धर्मा-
न्तर्यः अवशं मङ्गलफलकः ।

“कारणसाधनश्च दावेतो ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठ भित्वा विनिर्यातो तस्मात्माङ्गलिकाविमो ॥”

इति स्मरणादिति भावः । ननु प्रपञ्चे मिथ्येति भङ्गते सति, अथ सतं ।
प्रपञ्चः सत्य इत्यत्र पूर्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्यार्थान्तरत्वात् ॥ अथ ॥
तथापि किं न स्यादित्यत आह ॥ पूर्वति ॥ फलतः फलस्येत्यर्थः । ब्रह्म-
जिज्ञासायाः पूर्वं अर्थविशेषः प्रकृते नास्ति यस्मात्तस्या अर्थान्तरत्व-
मथशब्देनाप्येतः । यतः कृतश्चिदर्थान्तरं सूत्रकृता न वक्तव्यं, फलाभावात् ।
यदि फलस्य जिज्ञासापदीककर्तव्यविचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्वं प्रकृतं
तदपेक्षास्तंति अपेक्षाबलात् प्रकृतहेतुमाक्षिप्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्येत,
तदर्थान्तरत्वमानन्तर्यं न्तर्भवति हेतुफलभूवर्त्तमानानन्तर्यस्यावश्यं
वाच्यत्वात् । तस्मादिदमर्थान्तरमिच्छते तस्य हेतुत्वाप्रतीतिः । तस्मादि-
दमन्तरमिच्छते भवत्येव हेतुत्वप्रतीतिः । न चाश्वादनन्तरो गौरि-
त्वं हेतुत्वमानापत्तिरिति वाच्यं । तयोर्देशतः कालतो वा व्यवधाने-
नानन्तर्यस्यामृत्वात् । अतः सामग्रीफलयोरेव मुख्यमानन्तर्यं, अथ-
वधानात् । तस्मिन्नुक्ते सत्यार्थान्तरत्वं न वाच्यं ज्ञातत्वाद्द्वैतव्याप्तेति
भावः । फलस्य विचारस्य पूर्वकृतहेत्वपेक्षाया बलाद्यदर्थान्तरत्वं तस्या-
नन्तर्याभेदश्च न पृथगथशब्दार्थत्वमित्यथाह्य भाष्यं योजनीयं । यद्वा
पूर्वप्रकृतोऽर्थोऽपेक्षा यस्या अर्थान्तरतायास्तस्याः फलं ज्ञानं तद्वाराऽऽ-
नन्तर्यावतिरेकसज्जामे तस्याः ज्ञानतोऽन्तर्भावाथशब्दार्थतेत्यर्थः ।
नन्वानन्तर्यार्थकत्वेऽप्यनन्तर्यस्यावधिः क इत्याशङ्क्याह ॥ सति चेत् ॥

नन्विच्छकर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्मजिज्ञासायाः प्राग-
यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथा च * हृदयाधिवदा-
नानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो

यन्नियमेन पूर्ववत्तं पूर्वभावि असाधारणकारणं पुष्कलकारणमिति
यावत्, तदेवावधिरिति वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वस्तु धर्मविचार इव
ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययनं पुष्कलकारणमित्यत आह ॥ साध्यायेति ॥
समानं ब्रह्मविचारे साधारणकारणं न पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु
संयोगपृथक्त्वन्यायेन “यज्ञेन दानेन” इत्यादिश्रुत्या “यज्ञादिकर्माणि
ज्ञानाय विधीयन्ते” इति सर्वापेक्षाधिकरणे वक्ष्यते । तथा च पूर्वत-
न्त्रेण तदवबोधः पुष्कलकारणमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ इह ब्रह्मजि-
ज्ञासायां । विषयोऽसाधारणं कारणं । “एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथ-
क्त्वं” इति जैमिनिसूत्रं । तदर्थस्तु । एकस्य कर्मण उभयत्वे ऽनेकफल-
सम्बन्धे संयोगः, उभयसम्बन्धबोधकं वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः सहेतुः ।
ततश्चात्रापि ज्योतिष्टोमादिकर्मणा स्वर्गादिफलकानामपि “यज्ञेन
दानेन” इत्यादि वचनात् ज्ञानार्थत्वमेति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥
अयमाशयः । न तावत् पूर्वतन्त्रस्य न्यायसहस्रं ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा
पुष्कलं कारणं, तस्य धर्मनिरस्यमात्रहेतुत्वात्, नापि कर्मनिरस्यः,
तस्यानुष्ठानहेतुत्वात् । न हि धूमाग्न्योरिव धर्मब्रह्मणोर्यामिरन्ति, यथा
धर्मज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानं भवेत् । यद्यपि श्रुद्विवेकादिद्वारा कर्माणि
हेतवस्तथापि तेषां नाधिकारिविशेषणत्वं, अज्ञातानां तेषां जन्मान्त-
रक्ततानामपि फलहेतुत्वात् । अधिकारिविशेषणं ज्ञायमानं प्रवृत्ति-
पुष्कलकारणमानन्तर्यावधित्वेन वक्तव्यं । अतः कर्माणि तदवबोधन्त-
ज्ञायविचारे वा नावधिरिति न ब्रह्मजिज्ञासायां धर्मजिज्ञासान-
न्तर्यमिति । ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः कार्यकारणत्वाभावेऽप्यानन्तर्या-
क्तिद्वारा क्रमज्ञानार्थोऽयशब्दः । “हृदयस्यायेऽवद्यथ जिज्ञाया अथ
वक्षस” इत्यवदानानां क्रमज्ञानार्थाय शब्दोऽवद्याशङ्काह ॥ यथेति ॥
अवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमो यथैयशब्दार्थस्तस्य विवक्षितत्वात्

विवक्षितः । शेषशेषितेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावाद्ब्रह्म-
ब्रह्मजिज्ञासयोः, फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं,

न तथेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्षितः । एककर्तृकज्ञाभावेन
तयोः क्रमानपेक्षयात् । अतो न क्रमार्थोऽप्यशब्द इत्यर्थः । ननु तयो-
रेककर्तृकत्वं कृतं नास्तीत्यत आह ॥ शेषेति ॥ येषामेकप्रधानशेषता
यथावदानां प्रयाजादीनाञ्च, ययोश्च शेषशेषित्वं यथा प्रयाजदर्शयोः,
यस्य चाधिकृताधिकारत्वं यथा अपां गृह्ययनं दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्रित्य
“गोदोहनेन प्रयुक्तमस्य” इति विहितस्य गोदोहनस्य, यथा वा “दर्श-
पूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेत” इति दर्शाद्युत्तरकाले विहितस्य
सोमयागस्य दर्शाद्यधिकृताधिकारत्वं, तेषामेककर्तृकत्वं भवति । तत-
श्चैकप्रयोगवचनगृहीतानां तेषां युगपदन्यथानासम्भवात् क्रमाकाङ्क्षायां
अथादिभिर्हि क्रमो बाध्यते; नैवं जिज्ञासयोः शेषशेषित्वश्रुतिनिष्ठा-
दिकं मानास्ति । ननु “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहादगो भूत्वा
प्रव्रजेत्” इति श्रुत्या ।

“अधीत्य विधिवद्देवान्, पुत्रानत्याद्य धर्म्मतः ।

इहा च शक्तितो यद्धर्मनो मोक्षो निवेशयेत्” ॥

इति सूत्रा चाधिकृताधिकारत्वं भातीति । तत्र ।

“ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” ।

“आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमात्मने” ।

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां । तयोश्चाद्यतश्रुतिसूत्रोऽप्युक्तचित्तविषयत्वावगमाद्
एतदुक्तं भवति “यदि जन्मान्तरकृतकर्म्मभिः शुद्धं चित्तं तदा ब्रह्मच-
र्यादेव सन्न्यस्य ब्रह्म जिज्ञासितव्यं, यदि न शुद्धमिति रागेण चायते
तदा गृही भवेत्, तत्राप्यशुद्धो वनो भवेत्, तत्राप्यशुद्धो तथैव काल-
माकलयेत्, वने शुद्धो प्रव्रजेदिति” । तथा च श्रुतिः “यदहरेव विर-
जेत् तदहरेव प्रव्रजेत्” इति तस्मान्नानयोरधिकृताधिकारत्वे किञ्चिन्मा-
नामिति भावः । ननु भीमांसयोः शेषशेषित्वमधिकृताधिकारत्वञ्च नास्ति ।
एकमोक्षफलकत्वेनेककर्तृकत्वं स्यादेव । वदन्ति हि “ज्ञानकर्म्मभ्यां
मुक्तिः” इति समुच्चयवादिनः । एवमेकवेदार्थजिज्ञास्यकत्वाच्चेककर्तृकत्वं ।
तथा चाप्रेयादिषड्योमानामेकस्वर्गफलकानां द्वादशाध्यायानाच्चेकध-

तच्चानुष्ठानापेक्षं । निश्चयसफलानु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठाना-
न्तरापेक्षं । भव्यस्य धर्मी जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्या-
पारतन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यवृत्तत्वात्, न पुरु-
षव्यापारतन्त्रं, चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य
लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव न पुरुषमवबोधयति । ब्रह्मचोदना
तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं, अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषो

धर्मजिज्ञास्यकानां क्रमवचनयोः क्रमो विवक्षित इति क्रमार्थोऽयमशब्द
इत्याशङ्क्याह ॥ फलमिति ॥ फलभेदाज्जिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित
इत्यनुषङ्गः । यथा सौख्यार्थमप्राजापत्यचरूपां ब्रह्मवर्चसस्वर्गायुःफल-
भेदात्, यथा वा कामचिकित्सातन्त्रयिर्जिज्ञास्यभेदाद्ग क्रमापेक्षा
तद्वन्मोमांसयोर्न क्रमाभेदेति भावः, तत्र फलभेदं विवक्ष्योति ॥ अभ्युद-
येति ॥ विषयाभिमुख्येनादेतीत्यभ्युदयो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादिकं तच्च
धर्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलमित्यर्थः । न केवलं फलस्य स्वरूपतो
भेदः किन्तु हेतुतोऽपीत्याह ॥ तच्चेति ॥ ब्रह्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलान्तु
तद्विरुद्धमित्याह ॥ निश्चयसेति ॥ नित्यं निरपेक्षं श्रेयां निश्चयसं मो-
क्षस्तत् फलमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य स्तोत्रपतिव्यतिरिक्तमनुष्ठानं नापेक्षत
इत्याह ॥ न चेति ॥ स्वरूपतो हेतुतश्च फलभेदाद्ग समुच्चय इति भावः ।
जिज्ञास्यभेदं विवक्ष्योति ॥ भव्यस्येति ॥ भवतीति भव्यः साध्य इत्यर्थः ।
साध्यत्वे हेतुमाह ॥ नेति ॥ तर्हि तुच्छत्वं नेत्याह ॥ पुरुषेति ॥ पुरुष-
व्यापारः प्रयत्नस्तत्त्वं हेतुर्यस्य तत्त्वादित्यर्थः । कृतिसाध्यत्वात् कृतिजन-
नज्ञानकाले धर्मस्यासत्त्वं न तुच्छत्वादित्यर्थः । ब्रह्मज्ञो धर्मी देवतत्त्वग-
माह ॥ इह त्विति ॥ उत्तरमीमांसायामित्यर्थः ॥ भूतमुसाध्यं । तत्र हेतुः ।
नित्येति ॥ सदा सत्त्वादित्यर्थः । साध्यासाध्यत्वेन धर्मब्रह्मज्ञोः स्वरूपभे-
दमुक्त्वा हेतुतेऽप्याह ॥ नेति ॥ धर्मवत् कृत्यधीनं नेत्यर्थः । मानतोऽपि
भेदमाह ॥ चोदनेति ॥ अज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र चोदना । तस्याः प्रवृत्ति-
र्बोधकत्वं तद्वैलक्षण्याच्च जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः । सङ्गृहवाक्यं विवक्ष्योति ।
या हीति ॥ लक्षणं प्रमाणं “धर्मकामो यजेत” इत्यादिव्याक्यं हि स्वविषये
धर्मे यागादिकरसर्वादिफलकभावनारूपे फलहेतुयामादिमोचर-

इवो बोधे नियुज्यते । यथा अक्षमन्त्रकर्षणार्थावबोधे तद्वत् । तस्मात्
किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यते इति । उच्यते ।
नित्या नित्यवस्तुविवेकः । इहामुच्चार्यकलभांगविरागः, शमद-
मादि साधनसम्पत्, समुत्तुल्य । तेषु हि सक्तु प्रागपि भ्रमजि-
ज्ञासाया ऊर्ध्वं ब्रह्म ज्ञेयते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुञ्च, न विपर्यये ।
तस्मादयम्वदेन यथोक्तसाधनसम्पत्त्या नन्तर्यमुपदिश्यते । अतः-
भन्दो हेतुर्धः । यस्मादेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयः साधनानाम-

निर्धोगं वा हितसाधने यागादौ वा पुरुषं प्रवर्तयदेवावबोधः ।
“अयमात्मा ब्रह्म” इत्यादि वाक्यं तु त्वमर्थं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म के-
लं न प्रवर्तयति, विषयभावादित्यर्थः । नन्ववबोध एव ।
स्तत्राह ॥ न पुरुष इति ॥ ब्रह्मबोदनया पुरुषोऽवबोधे न । इति
इत्यत्र हेतुं पूर्ववाक्येनाह ॥ अवबोधस्येति ॥ स्वजन्यज्ञाने स्वयं । तत्र
न प्रवर्तकमित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ मानादेव बोधस्य जातत्वात्
जाते च विध्ययोगात् न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तथा च प्रवर्त-
कमानमेवो धर्मः, उदासीनमानमेवं ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदात् न
तन्मीमांसयाः क्रमार्थाऽयम्वद इति भावः । एवमयम्वदस्यार्थान्तरा-
सम्भवादानन्तर्यवाचित्वे सति तदवधित्वेन, पूर्वैककारणं वक्तव्यमि-
त्याह ॥ तस्मादिति । उपदिश्यते सूत्रकृतेन शेषः । तत्किमित्यत्र आह ॥
उच्यते इति ॥ विवेकादीनामभिप्रायिकत्वेन प्रामाणिकत्वं पुरस्तादेवोक्तं ।
भौतिककथापौराणिकस्य उपरमः शमः । वाक्यकरणानामुपरमा दमः ।
ज्ञानार्थं विहितकृत्वादिकर्मसंश्लेष उपरतिः । शीतोष्णादिद्वन्द्वस-
हभंतिविज्ञा । निब्रालस्यप्रमादत्वामेव मनःस्थितिः समाधानं । सर्व-
शान्तिकता अज्ञा । एतत्सष्टकप्राप्तिः शमादिसम्पत् । अथ विवेकादौ-
नामनुसारेण हेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं मन्तर्यं । तेषामन्यथयतिरे-
काभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह ॥ त्रैव्यिति ॥ अथ कथं सितं कुतूहलि-
तया ब्रह्मविषयप्रवृत्तस्यापि फलपर्यन्तं तज्ज्ञानानुदयाद्यतिरेक-
सिद्धिः । अथ गम्यस्याख्यानमुपसंहरति ॥ तस्मादिति । नमूक्तविवेक-

नित्यफलतां दर्शयति, “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एव-
मेवामुच पुण्यचितो लोकः क्षीयत इत्यादि” तथा ब्रह्मविज्ञा-
नादपि परं पुण्यार्थं दर्शयति, “ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि”,
तस्मात्प्रत्येकसाधनसम्यक्त्वान्नकरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या । ब्रह्मज्ञो
जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणमनूपं “जन्माद्यस्य

दिकं न सम्भवति । “अन्यत्वं हि वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्” इत्या-
दिश्रुत्या कर्मफलस्य नित्यत्वेन ततो वैराग्यासिद्धेः । जीवस्य ब्रह्म-
स्वरूपमेवास्त्वयुक्तं, भेदात्, तस्य कौट्यादिवत् पुण्यार्थत्वायोगाच्च ।
ततो न मुमुक्षासम्भव इत्याक्षेपपरिहारार्थोऽतःशब्दः, तं व्याचष्टे ॥
अतःशब्द इति ॥ अथशब्देनानन्तर्यवाचिना तदवधिलेभार्थादिवका-
दिचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं यदुक्तं तस्यार्थकहेतुत्वस्याक्षेपनि-
रासायानुवादकोऽतःशब्द इत्यर्थः । उक्तं विदुषोति ॥ यस्मादिति ॥
तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः । “यदस्य तन्मर्थं यत् कृतकं तदनित्यं” इति
न्यायवती “तद्यथेह” इत्यादिश्रुतिः कर्मफलान्त्यत्वश्रुतेर्भाधिका ।
तस्मात् “अतोऽन्यदार्तम्” इति श्रुत्या अनात्ममात्रस्यानित्यत्वविवेकादे-
राग्यलाभ इति भावः । मुमुक्षां सम्भावयति ॥ तथेति ॥ यथा वेदः
कर्मफलानित्यत्वं दर्शयति तथा ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्तशोकान्नमपारं
स्वयंन्यातिरानन्दं दर्शयत्यर्थः । जीवत्वादेरध्यासोक्त्या ब्रह्मत्वसम्भव
उक्त एवेति भावः । एवमथातःशब्दाभ्यां, मुख्यकारणवत्तादधिका-
रिणः समर्थनाच्छास्त्रमारब्धमित्याह ॥ यस्मादिति ॥ सूत्रवाक्यंपर-
वार्थमध्याहृतकर्तव्यपदान्वयार्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचारं कृत्यितुं
तस्य स्वाभिमतसमासकथनेनावयवार्थं दर्शयति ॥ ब्रह्मज्ञ इति ॥ ननु
“धर्माय जिज्ञासा” इतिवत् “ब्रह्मजिज्ञासा” इति चतुर्थीसमासः किं
न स्यादिति चेत् । उच्यते । जिज्ञासापदस्य हि मुख्यार्थं इच्छा, तस्याः
प्रथमं कर्मकारकमपेक्षितं पश्चात् फलं, ततश्चादौ कर्मक्षरणार्थं वशी-
समासो युक्तः । कर्मण्युक्ते सत्यर्थात् फलमुक्तं भवति, इच्छायाः कर्मण
एव फलत्वात् । यथा “स्वर्गस्येच्छा” इत्युक्ते स्वर्गस्य फलत्वं लभ्यते तद्वत् ।
अत एव “धर्मजिज्ञासा” इत्यत्रापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति

यत इति" । अत एव न ब्रह्मण्यस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यं ।
 ब्रह्मण इति कर्माणि षष्ठी न शेषे । जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः,
 जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणा
 जिज्ञासाकर्मात्वं न विकस्यते, सम्बन्धमामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात्,
 एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्माचमृत्तुव्यं मामान्यद्वारेण परोक्षं
 कर्मात्वं कल्पयता व्यर्थः प्रयासः स्यात्, न व्यर्थः ब्रह्माश्रिताशेष-

इत्यादि श्रुत्या षष्ठीसमासो दर्शितः । विचारलक्षणं यान्तु विचारस्य
 लक्षणकृतया प्रथमं कृतिविषयत्वेन प्रतिविम्बितत्वेन च फलाकाङ्क्ष-
 त्वात् धर्माय जिज्ञासमिति चतुर्थसमास उक्तः, तथा कृत्तिकारः
 "ब्रह्मणो जिज्ञासा" इत्युक्त्येदन्तु ज्ञानत्वेन ब्रह्मणः फलत्वादिति ।
 अथुना ब्रह्मपदार्थमाह ॥ ब्रह्म चेति ॥ ननु "ब्रह्म क्षत्रमिदं ब्रह्म व्यापाति
 ब्रह्म स्वयम्भुवो ब्रह्म प्रजापतिर" इति श्रुतिः शोके च ब्राह्मणत्वजातो जीवे
 वेदे कर्मकासने च ब्रह्मण्यस्य प्रयुज्यत इत्याशङ्काच्च ॥ अत एवेति ॥
 जगत्कारणत्वलक्षणप्रतिपादकस्त्वचासाङ्ग्यप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । कृत्यन्तरे
 शेषे षष्ठीत्वत्वं दूषयति ॥ ब्रह्मण इतीति ॥ सम्बन्धसामान्यं शेषः, जिज्ञा-
 सात्वे च सन् प्रत्ययवाच्याया इत्याद्या ज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म कर्म ।
 तच्च सकर्मकक्रियायाः कर्म ज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात् । इत्याद्या
 भिषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रयत्नापेक्षितं कर्मैव यथा वाचं न शेष इत्यर्थः ।
 ननु प्रमाणादिकर्मन्वादेव ज्ञात् कर्मास्तु ब्रह्म तु शेषितया सम्बन्धतां
 तत्ताच्च ॥ जिज्ञास्यान्तरिति । अतः कर्म तत्त्वज्ञान्यदश्रुतं कल्पयन् "पि-
 तृवस्तृणं कर्तुं श्रेष्ठि" इति न्यायमीनसरतीति भावः । गृहाभिसन्धिः
 शङ्कते ॥ नन्विति ॥ षष्ठीशेष [पा०२।३।५०] इति विधानात् यथा सम्ब-
 न्धमात्रं प्रतीतमपि विशेषाकाङ्क्षायां सकर्मकक्रियासन्निधानात् कर्मत्वे
 शर्ष्ववस्थतीत्यर्थः । अभिसन्धिभजानन्निबोत्तरमाह ॥ एवमपीति ॥
 कर्मकाभेऽपि प्रत्यक्षं कर्तृकर्मज्ञोः कृतीति [पा०२।३।५१] सूत्रेण
 जिज्ञासापदस्य पुण्यत्वात्तत्वेन कर्तृत्वस्य योगे विहितं प्रथमापेक्षितं च
 कर्मत्वं तत्त्वा परीक्षमशब्दं कल्पयत इत्यर्थः । शेषवादी साभिख-

विचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत् । न । प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामप्यर्थान्निप्रत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्नुमिष्टतमत्वात् प्रधानं । तस्मिन् प्रधाने जिज्ञासाकर्माणि परिगृह्येते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थान्निप्रान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि । यथा “राजामौ गच्छति” इत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् । श्रुत्यनुगमाच्च । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्त” इत्याद्याः श्रुतयः, “तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणे जिज्ञासाकर्मात्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्माणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्माणि षष्ठी । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं

न्विमुद्घाटयति ॥ न व्यर्थ इति ॥ शेषवर्था ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति । तत्र यानि ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रमाणयुक्तिज्ञानसाधनफलानि तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति । तज्जिज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात् । कर्म्मणि यद्यन्तु ब्रह्मकर्म्मक एव विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिप्रेत्यना शेषवस्थीत्युच्यते । यतो मत्प्रयासो न व्यर्थः । ब्रह्मतत्त्वसम्बन्धिनां सर्वेषां विचारप्रतिज्ञानमर्थः फलं यस्य तत्त्वादित्यर्थः । तत्प्रयासस्येदं फलं न युक्तं । सूत्रेण मुख्यतः प्रधानस्य ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारस्यार्थिकप्रतिज्ञाया उदितत्वादित्याह सिद्धान्तो ॥ न प्रधानेति ॥ सकृद्गीतमर्थं सदृशान्तं व्याकरोति ॥ ब्रह्म हीत्युदिना ॥ “तद्विजिज्ञासस्व” इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च कर्म्मणि षष्ठीत्याह ॥ श्रुत्यनुगमाच्चेति । श्रुतिसूत्रयोरेकार्थत्वनाभावेत्यर्थः । जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह । ज्ञातुमिति । नन्वनवगते वस्तुनीच्छाया अदर्शनात्तस्या मूलं विषयज्ञानं वक्तव्यं, ब्रह्मज्ञानन्तु जिज्ञासायाः फलं, तदेव मूलं कथमित्याशङ्क्याह । अवगतीति । आवरणनिवृत्तिरूपाभिधक्तिमच्चैतन्मवगतिः पर्यन्तोऽवधिर्यस्याखण्डसाक्षात्कारवृत्तिज्ञानस्य तदेव जि-

मन्वाद्याद्या इच्छायाः कर्षा, फलविषयत्वादित्याद्याः । ज्ञानेन हि प्रसङ्गावगन्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । निःशेष-
मपारवीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात् । तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यं ॥
तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् ? यदि प्रसिद्धं, न जि-
ज्ञासितव्यं, अथाप्रसिद्धं, नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति ।

ज्ञासायाः कर्म, तदेव फलं । मूलन्वापातज्ञानमित्यधुना वक्ष्यत इति
फलमूलज्ञानयोर्भेदाच्च जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु गमनस्य ग्रामः
कर्म, तत्प्राप्तिः फलमिति भेदात् कर्म एव फलमित्ययुक्तं तच्चाह ॥ फले-
ति ॥ क्रियान्तरे तयोर्भेदोऽपि इच्छायाः फलविषयत्वात् कर्मैव फलमि-
त्यर्थः । ननु ज्ञानावगन्तव्योऽपि का द्वैतः । ननु ज्ञानेनेति ॥ ज्ञानं
वृत्तिः अवगतिस्तत्फल इति भेद इति भावः । अवगन्तुमभिव्यञ्जयितुं ।
अवगतेः फलत्वं स्फुटयति ॥ ब्रह्मेति ॥ हिशब्देनाहं हेतुमाह ॥ निःशे-
येति ॥ बीजमविद्या आदिर्यस्यानर्थस्य तत्राशक्तत्वादित्यर्थः । अव-
यवार्थमुक्ता सूत्रवाक्यार्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ अत्र सन्प्रत्ययस्य वि-
चारलक्षकत्वं तस्यप्रत्ययेन सूचयति । अथातःशब्दाभ्यामधिकारिण
साधितत्वात् तत्र ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ इति तृतीय-
वर्गकं ॥

प्रथमवर्गके बन्धस्याध्यासुखेति विधयादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्ध-
प्रसिद्धोर्विधयादिसम्भवात्सम्भवाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे पूर्वपक्षमाह ॥
तत् पुनरिति । पुनःशब्दे बन्धकान्तरद्योतनार्थः ॥ यदि वेदान्तवि-
चारात् एवैव ब्रह्मज्ञानं तद्विज्ञातृत्वरूपविषयत्वं नास्ति । अज्ञाना-
भावेन तद्विदितृत्वरूपफलमपि नास्तीति न विचारयितव्यं । अथाज्ञातं
कोनापि तर्हि तद्विशेषेण विचारः कर्तुं न शक्यते, अज्ञानस्योद्देशायो-
गात् । तथा च ब्रह्मावनाकृतस्य विचारात्मकशास्त्रेण वेदान्तस्य प्रति-
पादनायोगात् । तत्प्रतिपाद्यत्वद्वयैः सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्तेः
फलमपि नास्तीत्युक्तार्थं शास्त्रमिति ॥

अपातप्रसिद्धा विधयादिनाभादारम्भार्थमिति सिद्धान्तयति ॥

उच्यते । अस्मि तावन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसभावं सर्वज्ञं सर्व-
शक्तिसमन्वितं ब्रह्म । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्य-
शुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते, दृष्टतेर्धातोर्धानुगमात्, सर्वस्या-
त्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो हि आत्मास्तित्वं प्रत्येति,
न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो

उच्यत इत्यादिना ॥ प्रसिद्धं तावदित्यर्थः । अस्तित्वस्याप्रकृतत्वेनास्ति-
पदस्य प्रसिद्धिपरत्वात् । ननु केन मानेन ब्रह्मणः प्रसिद्धिः । न च
“सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुत्या सेति वाच्यं । ब्रह्मपदस्य लोके सकृ-
तिग्रहाभावेन तद्भूटितवाक्यस्याबाधकत्वादित्याशङ्क्य ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या
प्रथमं तस्य निर्गुणस्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह ॥ ब्रह्मशब्दस्य हीति ॥
अस्यार्थः । श्रुतौ सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगान्यथानुपपत्त्या कश्चिदर्था
ऽस्तीति ज्ञायते, प्रमादवाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्शनात् । स चार्थो
“महत्स्वरूप” इति व्याकरणाभिधीयते, “दृष्टि दृष्टानिति” स्मर-
णात् । सा च दृष्टिर्निरवधिकमहत्त्वमिति सङ्कोचकाभावात् श्रुता-
वनन्तपदेन सह प्रयोगाच्च ज्ञायते । निरवधिकमहत्त्वज्ञानवत्त्वा-
दिदोषवत्त्वे सर्वज्ञत्वादिगुणहीनत्वे च न सम्भवति । लोके गुणही-
नदोषवतोरल्पत्वप्रसिद्धेः । अतो दृष्टत्वाद् ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या देशकाल-
वस्तुतः परिच्छेदाभावरूपं नित्यत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदोषशून्यत्वं
शुद्धत्वं । आद्यराहित्यं बुद्धत्वं । अन्यकल्पेऽपि सतो बन्वाभावो मुक्त-
त्वञ्च प्रतीयते । एवं सकलदोषशून्यं निर्गुणं प्रसिद्धं । तथा सर्वज्ञ-
त्वादिगुणकञ्च तत्पदवाच्यं प्रसिद्धं । ज्ञेयस्य कार्यस्य चापरिच्छेदेऽल्पत्व-
प्रसङ्गेन सर्वज्ञत्वस्य सर्वकार्यशक्तिमत्त्वस्य च ज्ञाभादिति । एवं
“तत्पदाप्रसिद्धेरप्रमादत्वेनापातत्वादज्ञानानिबर्तकत्वाज्ज्ञासाधप-
त्तिः” इति उक्त्वा त्वपदार्थात्मनापि ब्रह्मणः प्रसिद्ध्या तदुपपत्तिरि-
त्याह । सर्वस्येति ॥ सर्वस्य लोकस्य योऽयमात्मा तदभेदाद् ब्रह्मणः
प्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्यात्मनः प्रसिद्धिः कृत्यव आह । सर्वो हीति ।
“अहमस्मीति” न “प्रत्येति” इति । न । किन्तु प्रत्येकेषु सैव सच्चिदा-
त्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः ।

लोको नाहमस्मीति प्रतीयते । आत्मा च ब्रह्म । यदि लोके
 • ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नं ।
 न । तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । “देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमा-
 त्मा” इति प्राकृता जना लोकाद्यतिकांश्च प्रतिपन्नाः । “इन्द्रि-
 याण्येव चेतनान्यात्मा” इत्यपरे । “मन” इत्यन्ये । “विज्ञान-
 मात्रं क्षणिकं” इत्येके । “गूढं” इत्यपरे । “अस्ति देहा-
 दिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भोक्ता” इत्यपरे । “भोक्तेव केवलं
 न कर्त्ता” इत्येके । “अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्व-
 शक्तिः” इति केचिन् ।

आत्मनः कुतः सत्तेति शून्यमतमाशङ्क्याह ॥ यदि होति ॥ आत्मनः
 शून्यस्य प्रतीतिः “अहं नास्मि” इति लोको जानीयात् । लोकस्तु “अहम-
 स्मि” इति जानाति, तस्मादात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थः । आत्मप्रसि-
 द्धावपि ब्रह्मणः किमायातं तत्राह ॥ आत्मा चेति ॥ “अयमात्मा ब्रह्म”
 इत्यादि श्रुतेरिति भावः । प्रसिद्धिपक्षोक्तं दोषं पूर्वपक्षेण स्मारय ॥
 यदीति ॥ अज्ञातत्वाभावे न विषयाद्यभावादविचार्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः ।
 यथा “इदं रजतं” इति वस्तुनः शुक्तिप्रसिद्धिस्तद्वत् “अहमस्मि”
 इति सा त्वचैतन्यरूपात्पट्टामन्येन वस्तुतो ब्रह्मणः प्रसिद्धिः, नेयं पृथ्वा-
 • नन्दब्रह्मत्वरूपविशेषगोचरा, वादिनां विवादाभावप्रसङ्गात् । न हि
 शुक्तिस्त्वविशेषदर्शने सति “रजतं रज्जुमन्यदा” इति विप्रतिपत्तिरस्ति ।
 अतो विप्रतिपत्त्यनुष्ठानपक्ष्या सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेषस्याज्ञा-
 तत्वाद्विषयादिसिद्धिरिति सिद्धान्तयति ॥ नेत्यादिना ॥ सामान्यवि-
 शेषभावः स्वात्मनि सञ्चितपृथ्वादपदवाच्यभेदात् कल्पित इति मन्तव्यं ।
 तत्र स्थूलसूक्ष्मकमेव विप्रतिपत्ताखण्डनस्यति । देहमात्रमित्यादिना ॥
 शास्त्रज्ञानशून्याः प्राकृताः । वेदवाक्यमतान्युक्ता तार्किकादिमतमाह ॥
 अस्तीति । सूक्ष्ममतमाह । भोक्तेति । किमात्मा देहादिरूपः उत
 तादृक् इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यानुक्ता त-

“आत्मा स भोक्तुः” इत्यपरे । एवं बहवो विप्रतिपक्षा युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः । तत्राविचार्य्यं यत् किञ्चित् प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात् प्रतिहन्येतानर्थहेयात् । तस्माद्

द्विज्ञोऽपि कर्तृत्वादिसमाश्रं वेति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसाध्यपक्षावुपन्यस्याकर्त्तापीश्वराद्विज्ञो न वेति विवादकोटित्वेन योगिमत्तमाह ॥ अस्ति तद्यतिरिक्त ईश्वर इति ॥ निरतिशयसत्त्वं गृहीत्वा ईश्वरः सर्वज्ञत्वादिसम्पन्न इति योगिनो वदन्ति ।

भेदकोटिमुक्त्वा सिद्धान्तकोटिमाह ॥ आत्मा स भोक्तुरिति ॥ भोक्तृजीवस्याकर्त्तुः साक्षिणः स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति वेदान्तिनो वदन्तीत्यर्थः ॥ विप्रतिपत्तीरुपसंहरति ॥ एवं बहव इति ॥ विप्रतिपत्तीनां प्रपञ्चो निरासश्च विवरणोपन्यासेन दर्शितः सुखबोधायतीहोपरम्यते ; तत्र युक्तिवाक्याभ्याः सिद्धान्तिनो “जीवो ब्रह्मैव आत्मत्वाद् ब्रह्मवत्” इत्यादि युक्तेः, “तत्त्वमसि” इत्यादि श्रुतेस्त्वावाधितायाः सत्त्वात् । अन्ये तु देहादिरात्माहंप्रत्ययगोचरत्वाद्यतिरेकेण घटादिवदिवादिशुक्लभासं, “स वा एव पुरुषोऽमरसमयः” इन्द्रियसंवादे “चक्षुरादयः ते ह वाचमृषः, मन उवाच, योऽयं विज्ञानमयः, असदेवेदमय आसीत्, कर्त्ता बोद्धा, अमरान्नयः आत्मानमन्तरोऽयमय” इति वाक्याभासश्चाश्रिता इति विभागः । “देहादिरनात्मा भौतिकत्वाद् दृश्यत्वात्” इत्युदिन्यायैः “आनन्दमयोऽभ्यासात्” इत्यादि-सुखैस्त्वाभासत्वं वक्ष्यते । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तथापि यस्य यन्मते अज्ञा तदाश्रयणात्तस्य स्वार्थः सत्यति किं ब्रह्मविचारारम्भेवेत्यत आह ॥ तत्राविचार्य्येति ॥ ब्रह्मात्मैकज्ञानदेवं मुक्तिरिति वक्तुमिति । मतान्तराश्रयणे तदभावाच्चोक्षासिद्धिः । किञ्चात्मानमन्यथा ज्ञात्वा तत्प्राप्येन संसारान्वकूपे प्रतेत् ॥

“अन्धं क्षमः प्रविशन्ति ये के चात्महृनो जना”

इति श्रुतेः ।

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा” ॥

इति वचनाच्चेत्यर्थः । अतः सर्वेषां मुमुक्षूणां निःश्रेयसप्राप्त्यै वदा-

ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरेक्षित-
कौपकक्षा निःश्रेयसप्रयेजना प्रसूयते ॥ १ ॥

“ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्” इत्युक्तं । किंलक्षणकं पुनस्तद्ब्रह्म ?
इत्यत आह भगवान् सूत्रकारः ।

जन्माद्यस्य यत इति ॥ २ ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तदुपसंविज्ञानो ब्रह्मबोधिः । जन्म-

न्मविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ बन्धस्या-
ध्वस्तत्वेन विषयादिसद्भावादगताद्यत्वादधिकारिणाभादापातप्रसिद्धा
विषयादिसम्भवाच्च वेदान्तविषया मीमांसापूजिता विचारणा वेदा-
न्माविरोधिना ये तर्कान्तर्गन्तव्यास्तान्युपकरणानि यस्याः सा निःश्रे-
यसायारभ्यत इत्यर्थः । ननु सूत्रे विचारवाच्यिदाभावात्तदारम्भः
कार्यं सूत्रार्थ इत्यत आह । ब्रह्मेति । ब्रह्मज्ञानेच्छेक्तिद्वारा विचारं
कक्षयित्वा तत्कर्तव्यतां ब्रवीतीति भावः । एवं प्रथमसूत्रस्य चत्वारो
ऽर्था आख्यानचतुष्टयेन दर्शिताः । सूत्रस्य चानेकार्थत्वं भूयत्वं । नन्विदं
सूत्रं शास्त्रादृष्टिः स्थाप्या शास्त्रमारम्भयति अन्तर्भूत्वा वा ? आद्ये
तस्या हेयता, शास्त्रासम्बन्धात् । द्वितीये तस्यारम्भकं वाच्यं । न च
अयमेवादम्भकं लक्षणात् स्रोतसेरित्वात्माश्रयात्, न चारम्भकान्तरं
यद्भास इति । उच्यते । न्यवर्त्तविधिना चारम्भमिदं शास्त्रं शास्त्रान्तर्ग-
तमेव शास्त्रारम्भं प्रतिपदयति । यथाऽध्ययनविधिर्वेदान्तर्गत एव
ज्ञातृवेदस्याध्ययने प्रयुक्ते तददित्यनवयं ॥ १ ॥ प्रथमसूत्रं समाप्तं ॥

प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य शास्त्रमारम्भमाहः पूर्वोक्ताराधिक-
रकयोः सकृतिं वस्तुं वस्तुं कीर्तयति । ब्रह्मेति ॥ समुद्युक्ता ब्रह्मज्ञानाय
वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्युक्तं । ब्रह्मयो विचार्यत्वात्तया कर्त्तव्यात् प्रमाणा-
दिविचाराणां प्रतिष्ठातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्ट-
विचाराणां विशेषेण ब्रह्मज्ञानं द्विती कर्तुमशक्यत्वात्तत्त्वरूपज्ञानायादौ
कक्ष्यत्वं वस्तुत्वं दृष्टं सम्भवतीत्यादिपि सूत्रज्ञातं पृथग्वैव कक्ष्यसूत्रम-
वतारयति । किंलक्षणमिति । किमाद्ये, नाख्येव कक्ष्यमित्यर्थः ।

स्थितिभङ्गं समामार्षः । जन्मनद्यादितं श्रुतिनिर्देशायेन वस्तु-
त्तापेक्षम् । श्रुतिनिर्देशावत्, “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते” इति । अस्मिन् वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयाणां क्रमदर्श-
नात् वस्तुवृत्तमपि, जन्मना लब्धमन्ताकस्मिन् धर्मिणः स्थिति-
प्रलयसम्भवात् । “अस्य” इति प्रत्यक्षादिमन्निधापिनस्य धर्मिण

आक्षेपेणास्त्योत्थानादीक्षेपसङ्गतिः । जन्मव्योतिवेदान्तानां स्पष्टब्रह्म-
निष्ठाणां जन्मे ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपादसङ्गतयः ।
तथा हि, “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिवाक्यं विषयः ।
तत्किं ब्रह्मणो जन्मं वक्ष्ये न वेति सन्देहः । तत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मस्वरूपा-
सिद्ध्या मुक्त्यसिद्धिः यत्नं सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । यद्यप्याक्षेप-
सङ्गतौ पूर्व्याधिकरणकणमेव यत्नमिति कृत्वा पृथक् न वक्तव्यं । तदुक्तं,
“आक्षेपे चापवादे च प्राप्त्या जन्मव्यवर्त्तयि ।

प्रयोजनं न वक्तव्यं यच्च कृत्वा प्रवर्त्तत इति” ॥

तथापि स्पष्टार्थमुक्तमिति मन्तव्यं, यच्च पूर्व्याधिकरणसिद्धान्तेन पूर्व-
पक्षः तत्रापवादिको सङ्गतिः । प्राप्तिसाध्या चिन्ता । तत्र न वक्षीति
प्राप्तं । जन्मादेर्जगद्वर्त्मत्वेन ब्रह्मजन्मत्वायोगात् । न च जगदुपा-
दानत्वे सति कर्तृत्वं जन्ममिति वाच्यं । कर्तृरुपादानत्वे दृष्टान्ता-
भावेनानुमानाप्रवृत्तेः । न च औतस्य ब्रह्मणः श्रुत्यैव जन्मसिद्धेः वि-
मनुमानेनेति वाच्यं । अनुमानस्य श्रुत्यनुयायकत्वेन तदभावे तदिदोषे
वा श्रुत्यर्थसिद्धेः । न च जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा प्रत्येकं जन्मम-
स्थिति वाच्यं । कर्तृमात्रस्योपादानाद्विज्ञस्य ब्रह्मत्वायोगात् । वस्तुतः
परिच्छेदादिति प्राप्ते पुरुषाभूहमन्त्रस्यानुमानस्यप्रतिष्ठितस्यातीन्द्रि-
यार्थे स्वातन्त्र्यायोगात् । अपौरुषेयतया निर्दोषश्रुत्युक्तोभयकारणत्वस्य
सुखादिदृष्टाक्तेन सम्भावयितुं शक्यत्वात् । तदेव जन्ममिति सिद्धा-
न्तयति । जन्माद्यस्य यत इतीति ॥ अत्र यद्यपि जगज्जन्मस्थितिनय-
कारणत्वं जन्मं प्रतिपाद्यते तथाप्यप्ये“प्रतिवृत्तिश्च” इत्यधिकरणे तत्त्वा-

इदमा निर्देशः । षष्ठी जन्मादिधर्मसम्बन्धार्था । “यत इति”
कारणनिर्देशः । अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्थानेक-
कर्मभाक्कृत्युक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य
मनमाणाविन्ध्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्व-
ज्ञप्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः । अन्येषामपि भाव-

रक्तत्वं न कर्तृत्वमात्रं किन्तु कर्तृत्वापादानत्वाभयरूपत्वमिति वक्ष्यमाणं
सिद्धवत्कर्तृत्वाभयकारणत्वं लक्ष्यमित्युच्यते इति न यौनकत्वं । ननु
जिज्ञास्यनिर्गुणब्रह्मणः कारणत्वं कथं लक्ष्यमिति चेत् । उच्यते । यथा
रजतं मुक्तिसंज्ञकं यज्जतं सा मुक्तिरिति, तथा यज्जगतकारणं तद्
ब्रह्मेति कल्पितं कारणत्वं तदस्य सदेव ब्रह्मणो लक्ष्यमित्यनवद्यं । सूत्रं
व्याचष्टे । जन्मेत्यादिना ॥ ब्रह्मणीहै । पदार्थाः सर्वे वाक्यार्थस्यान्यप-
दार्थस्य विशेषज्ञानि । यथा चित्रगोर्देवदत्तस्य चित्रा गावः तद्वदत्रापि
जन्मादीति गणुसर्गकवचनद्योतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य
जन्मविशेषधर्म, तथा च जन्मनः समासार्थकदेशस्य गुणत्वेन संविज्ञानं
यस्मिन् ब्रह्मणीहै स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । तत्र यज्जन्मकारणं
तद् ब्रह्मेति ब्रह्मत्वविधानमयुक्तं, स्थितिलयकारणाद्विद्वत्त्वे न ज्ञा-
नब्रह्मत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतो जन्मस्थितिभङ्गेर्निरूपितानि ज्ञान-
कारणत्वाणि मिलितान्येव लक्ष्यमिति भव्यं सूत्रैः समाहारो द्योतित
इति ध्येयं । जन्मादित्वं जन्मनः कथं ज्ञातव्यं संसारस्यानादित्वादित्यत
आह । जन्मनश्चेति । मूलमुत्था वस्तुगत्वा आदित्वं ज्ञात्वा तदपेक्ष्य
सूत्रकृता जन्मन आदित्वमुक्तमित्यर्थः । इदमः प्रत्यक्षार्थमात्रवाचि-
त्वमात्रज्ञोपस्थितसर्वकार्यवाचित्वमाह । अयेतीति । वियदादिज-
गतो निवृत्त्यान् जन्मादिसम्बन्ध इत्यत आह । षष्ठीति । वियदादे-
र्महाभूतानां जन्मादिसम्बन्धो वक्ष्यत इति भावः । ननु जगतो जन्मा-
देवो ब्रह्मसम्बन्धाभावाद् लक्ष्यत्वमित्याशङ्क्य तत्कारणत्वं लक्ष्यमिति
यक्ष्यमर्थमाह । यत इतीति । युष्मद्देन सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ज्ञानन्दरूपं
वक्तुं शक्ते । “आगन्त्याद्येवेति” निरूपितत्वात् । तथा च स्वरूपलक्ष्य-
सिद्धिरिति मनर्थः । पदार्थमुक्ता पूर्वसूत्रस्य ब्रह्मपदानुवृत्तेन तच्छब्दा-

विकाराणां त्रिविधान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिदं ग्रहणं ।
 यास्कपरिपठितानान्तु “जायते अस्ति” इत्यादीनां ग्रहणे तेषां
 जगतः स्थितिकाले सम्भाव्यमानत्वात् मूलकारणादुत्पत्तिस्थि-
 तिनाशो जगतो न गृहीतोः स्युरित्याशङ्कते तन्मा शङ्क्येति
 योत्पत्तिर्ब्रह्माणस्तैव स्थितिः प्रलयस्तु ते गृह्यन्ते । न यथोक्त-
 विशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमोक्षरं मुक्ताऽन्यतः प्रधाना-

ध्याहारेण च सूत्रवाक्यार्थमाह ॥ अस्येत्यादिना ॥ कारणस्य सर्वज्ञ-
 त्वादिसम्भावनार्थानि जगतो विशेषणानि । यथा कुम्भकारः प्रथमं
 कुम्भशब्दाभेदेन विकल्पितं पृथुबुधोदंराकारस्वरूपं बुद्ध्वावाप्तिग्य
 तदात्मना कुम्भं व्याकरोति वह्निः प्रकटयति, तथा परमकारणमपि
 स्वेष्टतनामरूपात्मना व्याकरोति इत्यनुमीयत इति मत्वाह ॥ नाम-
 रूपाभ्यामिति ॥ इत्यम्भावे तृतीया । आद्यकार्यं चेतनजन्यं कार्यत्वात्
 कुम्भवदिति प्रधानशून्ययोर्निरासः । हिरण्यगर्भादिजीवजन्यत्वं नि-
 रस्यति ॥ अनेकेति ॥ आद्यवैश्वानरैष्ट्यादौ पितापुत्रयोः कर्तृभोक्तोर्भे-
 दात् पृथगुक्तिः । “यो ब्रह्माद्यं विदधाति पूर्वं सर्वं एत आत्मानो ब्रुव-
 रन्ति” इति श्रुत्या स्थूलसूक्ष्मदेहोपाधिद्वारा जीवानां कार्यत्वेन जगन्म-
 ध्यपातित्वाद् जगत्कारित्वमित्यर्थः । कारणस्य सर्वज्ञत्वं सम्भावयति ।
 प्रतिनियतेति ॥ प्रतिनियतानि व्यवस्थितानि देशकालनिमित्तानि येषां
 क्रियाफलानां तदाश्रयस्येत्यर्थः । स्वर्गस्य क्रियाफलस्य मेरुपृष्ठं देशः ।
 देहपातादूर्ध्वं काल उत्तरायणमरणादिनिमित्तं प्रतिनिधितं । एवं
 राजसेवाफलं ग्रामादेर्देशादित्यवस्था ज्ञेया । तद्यत्र च यथा सेवाफलं
 देशाद्यभिन्नदाढ्यं तथा कर्मफलं फलत्वादिति सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति
 भावः । सर्वज्ञत्वं सम्भावयति ॥ मनसापीति ॥ नन्वपि विपरि-
 षामादयो भावविकाराः सन्तीति किमिति जन्मादीनादिपदेन न
 गृह्यन्ते तत्राह ॥ अन्येषामिति ॥ तर्हिपरिणामयोजनमपि अपस्तयस्य ना-
 शेऽन्तर्भाव इति भावः । “देहो जायते अस्ति वर्द्धते परिक्रमते अपक्षी-
 यते नश्यति” इति यास्कमुनिवाक्यं एतत्सूत्रमूत्रं किं न स्यादत आह ।

इचेतनादणुभ्यो वाभावाद्वा संसारिणो वोत्पत्त्यादि सम्भावयितुं
शक्यं, न च स्वभावतः । विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिष्टोपा-
दानात् । एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनं
मन्यन्त ईश्वरकारणिनः । नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्माद्रिसूत्रे ।
न । वेदान्तवाक्यकुसुमयथनार्थत्वात् सूत्राणां । वेदान्तवाक्यानि
हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननि-

याप्तेति । यास्मिन्निः किञ्च महाभूतानामुत्पत्तानां स्थितिकाले भौ-
तिकेषु प्रत्यक्षेण जन्मादिषट्कमुपलभ्य निरुक्तवाक्यश्चकार तन्मूलोक्तत्वं
जन्मादिषट्ककारणत्वं लक्ष्यं सूत्रार्थ इति ग्रहणे सूत्रकृता ब्रह्मलक्ष्यं
न सङ्गृहीतं किन्तु महाभूतानां लक्ष्यमुक्तमिति शङ्का स्यात् सा मा
भूदिति ये श्रुत्युक्ता जन्मादयस्त एव गृह्यन्त इत्यर्थः । यदि निरुक्त-
स्यापि श्रुतिर्मूलमिति महाभूतजन्मादिकमर्थस्तर्हि सा श्रुतिरेव सू-
त्रस्य मूलमस्तु किमन्तर्गद्गता निरुक्तनेति भावः । यदि जगतो ब्रह्मा-
तिरिक्तं कारणं स्यात् तदा ब्रह्मलक्ष्यस्य तत्रातिव्याप्तादिदोषः स्यात्,
अतस्तत्रिरासाय लक्ष्यसूत्रेण ब्रह्मं विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति
कारणान्तरासम्भवादिति युक्तिः सूत्रिता, सा तर्कपादे विस्तरे-
वक्ष्यते ; अधुना सङ्केपेण तां दर्शयति । न यथोक्तेत्यादिना । नामह-
पाभ्यां व्याकृतस्येत्यादीनाञ्च अनुसृता जगद्विशेषणीनां व्याख्यानवसरे
प्रधानश्रुत्योः संसारिण्यु निर्दोशो दर्शितः । परमाखूनामचेतनानां
सतः प्रकृत्ययोगाज्जीवान्यस्य ज्ञानश्रुत्यन्तनियमेनानुमानात् सर्वज्ञेश्व-
रासिद्धौ तेषां प्रेरकाभावात् जगदारम्भकत्वासम्भव इति भावः ।
स्वभावादेव विशिष्टं जगदिति लोकायतसं प्रत्याह । न चेति । जगत्
उत्पत्त्यादि सम्भावयितुं न शक्यमित्यन्वयः । किं स्वयमेव स्वस्य हेतुरिति
स्वभाव उत कारणानपेक्षत्वं ? नास्य, व्याकृतस्यात्, न द्वितीय
इत्याह । विशिष्टेति । विशिष्टान्वसाधारकानि देशकालनिमित्तानि
तेषां कार्यार्थभिन्नपादीयमानुषात् कार्यस्य कारणानपेक्षत्वं न युक्त-
मित्यर्थः । अनपेक्षत्वे धाम्यार्थिना भूविशेषे वर्षादिकाले बीजादिनि-
मित्ते च प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिविशेषणकसं-

वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्ननिवृत्ता । सत्सु
तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदा-
र्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवा-
र्यते । अतएव च तर्कस्याश्रयभूतत्वात् । तथाहि “श्रोतव्यो मन्त-

श्वरं मुक्ता जगत उत्पत्त्यादिकं न सम्भवतीति भाष्येण कर्त्तारं विना
कार्यं नास्तीति व्यतिरेक उक्तः । तेन “यत् कार्यं तत् सकर्तृकमिति”
व्याप्तिर्ज्ञायत । एतदेव व्याप्तिज्ञानं जगति पक्षे कर्त्तारं साधयन् सर्व-
ज्ञेश्वरं साधयति किं श्रुयति तार्किकाणां भ्रान्तिमुपन्यस्यति ॥ एतदे-
वेति ॥ एतदेवानुमानमेव साधनं न श्रुतिरिति मन्यन्त इति योजना ।
अथवा एतद्व्याप्तिज्ञानमेव श्रुत्यनुग्राहकयुक्तिमात्रत्वेनास्मत्सम्मतं
सदनुमानं स्वतन्त्रमिति मन्यन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वमादिशब्दार्थः ।
यदा व्याप्तिज्ञानसहकृतमेतत्तत्त्वमेवानुमानं मन्यन्त इत्यर्थः । तत्रार्थ
विभागः । व्याप्तिज्ञानात् जगतः कर्त्तास्तोयन्तित्वसिद्धिः, पश्चात् स
कर्त्ता सर्वज्ञः जगत्कारणत्वाद्युतिरेकेण कुलाकादिवदिति सर्वज्ञत्व-
सिद्धिः, “लक्षणाद्” इत्यत्र “मन्यन्त” इत्यनुमानस्याभासत्वं सूचितं ।
तथाहि । अङ्गुरादौ तावज्जीवः कर्त्ता न भवति जीवाद्भिन्नस्य घट-
वदचेतनत्वनियमादन्यः कर्त्ता नास्त्येवेति व्यतिरेकनिश्चयात्, “यत्
कार्यं तत् सकर्तृक” इति व्याप्तिज्ञानासिद्धिः । लक्षणगणिकानुमाने तु
बाधः, अशरीरस्य जन्यज्ञानायोगात्, “यज्ज्ञानं तन्मनोजन्य” इति
व्याप्तिविरोधेन निवृत्तज्ञानासिद्धेर्ज्ञानाभावनिश्चयात्, तस्मादतीन्द्रियार्थ
श्रुतिरेव शरणां । श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनानुमानं युक्तिमात्रं नै स्वतन्त्र-
मिति भावः । नन्विदमयुक्तं, अतरेणमानान्तर्भावमभिप्रेत्य भवदीय-
सूत्रकृताऽनुमानस्यैवोपन्यस्तत्वादिति वैशेषिकः शङ्कते । नन्विति ॥ अतो
“मन्यन्त” इत्यनुमानस्याभासात्तिरयुक्तेति भावः । यदि श्रुतीनां स्वतन्त्र-
मानत्वं न स्यात्तर्हि “तत्तु समन्वयाद्” इत्यादिना तासां तात्पर्यं सूत्रकृत्
विचारयेत्, तस्मादुत्तरसूत्राणां श्रुतिविचारार्थत्वाज्जन्मादिसूत्रेषुपि
श्रुतिरेव स्वातन्त्र्येण विचार्यते नानुमानमिति परिहरति ॥ नेति । किञ्च
मुमुक्षोर्ब्रह्मावगतिरर्भाष्टा यदर्थमस्य शास्त्रस्याहम्भः, सा च नानुमा-

व्य" इति श्रुतिः, "पण्डितो मेधावी गन्धार्गनेवोपसम्पद्येतु एव-
मेवेकाक्षर्यवान् पुरुषो वेद" इति च पुरुषबुद्धिषाहाय्यमात्मनो
दर्शयति । न धर्माजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजि-
ज्ञासायां किन्तु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासम्भवमिह प्रमाणं,
अनुभवावमानत्वात् भूतवस्तुविषयत्वात् । ब्रह्मविज्ञानस्य कर्त्तव्ये
हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात्,
पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्त्तव्यस्य । कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं
शक्यं लौकिकं वैदिकञ्च कर्मा । यथा अश्वेन गच्छति पश्यामन्यथा

नात्, "तन्मोपनिषदम्" इति श्रुतिः, अतो नानुमानं विचार्यमित्याह ॥
वाक्यार्थेति । वाक्यस्य तदर्थस्य च विचारादथदध्यवसानं तात्पर्यनि-
श्चयः प्रमेयसम्भवनियमश्च तेन जाता ब्रह्मावगतिर्मन्त्रये भवतीत्यर्थः ।
सम्भयो बाधाभावः । ननु किमनुमानमनपेक्षितमेव नेत्याह ॥ सत्सु
त्विति ॥ विमतमभिन्ननिमित्तोपादानकं विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यं
त्वात् सुखादिवदित्यनुमानं श्रुत्यर्थदाय्यापेक्षितमित्यर्थः । तत्र
संशयविपर्ययासनिवृत्तिः । "मन्तव्य" इति श्रुत्यर्थस्तर्कज्ञ सम्भातनाय
इत्यर्थः । यथा कश्चिद् गन्धारदेशेभ्यश्चैतरेष्वचार्येण बद्धनेन एव तत्तः
केनचिन्मन्त्रेण्यत्तदुत्तमाद्य ईशसमर्थः पण्डितः स्वयं तर्ककुशलो
मेधावी स्वदेशान्वं प्राप्नुय्यत, एवमेवेहाविद्याकामादिभिः स्वरूपान-
न्धात् प्रथीय्यास्मिन्नरेण संसारे क्षिप्तः केनचिद्व्याप्यरवशेनाचार्येण
"नासि त्वं संसारः" किन्तु "तत्त्वमसि" इत्यपदिष्टस्वरूपः स्वयं तर्क-
कुशलश्चेत् "स्वरूपं जानीयान्नान्यथा" इति श्रुतेः स्वस्य पुरुषमतिरूप-
तर्कापेक्षा दर्शयतीत्याह ॥ पण्डित इति ॥ आत्मनः श्रुतिरित्यर्थः । ननु
ब्रह्मज्ञा मन्त्रसाधपेक्षा न युक्ता वेदार्थत्वाद्धर्मवत् किन्तु श्रुतिनिष्कृ-
त्यादय एवापेक्षिता इत्यत आह ॥ नेति ॥ जिज्ञास्ये धर्म इव जिज्ञास्ये
ब्रह्मणि इति ज्ञास्येयं । अनुभवा ब्रह्मसाक्षात्काराख्या विद्वदनुभवः ।
आदिपरात्मननिदिध्यासनयोः ॥ तत्र हेतुमाह ॥ अनुभवेति ॥

वा न गच्छतीति, तथा “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नाति-
रात्रे षोडशिनं गृह्णाति”, “उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति”
इति विधिप्रतिषेधाद्याचार्यवन्तः स्युः विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । न
तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते । विकल्पनास्तु पुरुष-

मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानस्य शाब्दस्य साक्षात्कारावसानत्वापेक्षणात् प्रत्यग्-
भूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकत्वसम्भवात्तदर्थं मननाद्यपे-
क्षा युक्ता । धर्मे तु नित्यपरिच्छेदं साध्ये साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वादस-
म्भवाच्च अत्रानिर्मुक्त्यमात्रमनुष्ठानायापेक्षितं । लिङ्गादयस्तु अत्यन्तभूता
एव श्रुतिद्वारा निर्मुक्त्योपयोगित्वेनापेक्ष्यन्ते न मननादयः, अनूपयोगा-
दित्यर्थः । निरपेक्षः शब्दः श्रुतिः । शब्दस्यार्थप्रकाशनसमर्थं लिङ्गं पदं ।
योग्येतरपदाकाङ्क्षं वाक्यं । अङ्गवाक्यसापेक्षं प्रधानवाक्यं प्रकरणं । क्रम-
पठितानामर्थानां क्रमपठितैर्यथाक्रमं सम्बन्धः स्थानं । यथा ऐन्द्रा-
ग्न्यादय इत्यथो दश क्रमेण पठिताः, दशमन्त्राश्च “इन्द्राग्नीरोचनादिवि
इत्याद्याः” तत्र प्रथमेष्टौ प्रथममन्त्रस्य विनियोग इत्याद्युक्तनीयं । संज्ञा-
साध्यं समाख्या । यथाध्वर्यवसंज्ञकाणां मन्त्राख्यानमाध्वर्यवसंज्ञके क-
र्मणि विनियोग इति विवेकः, एवं तावद्ब्रह्म मननाद्यपेक्षं वेदार्थत्वात्
धर्मवदित्यनुमीने साध्यत्वेन धर्मस्यानुभवायोग्यत्वं, अनपेक्षितानु-
भवत्वञ्चापाधिरित्युक्तं, उपसर्गव्यतिरेकाद् ब्रह्मणि मननाद्यपेक्षत्वञ्चाहं ।
तत्र यदि वेदार्थत्वमात्रेण ब्रह्मगो धर्मेण ज्ञात्यन्तवयोच्येत तर्हि कति-
साध्यत्वं विधিনিषेधविकल्पोत्सर्गापवादाश्च ब्रह्मणि धर्मवत् स्युरिति ।
विपक्षे बाधकमाह ॥ पुरुषेत्यादिना ॥ पुरुषकृत्यधीना आत्मनाभ उत्प-
त्तिर्यस्य तद्भावाच्च धर्मे श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यमित्यन्वयः । धर्मस्य सा-
ध्यत्वं कौत्तिककर्मदृष्टान्तेन स्फुटयति ॥ कर्तुमिति ॥ कौत्तिकवदित्यर्थः ।
दृष्टान्तं स्फुटयति ॥ यथेति ॥ दार्यान्तिकमाह ॥ तथेति ॥ तद्वर्त्मस्य
कर्तुमकर्तृशक्यत्वमुक्त्वा अन्यथाकर्तृशक्यत्वमाह ॥ उदित इति ॥ धर्मस्य
साध्यत्वमुपपाद्य तत्र विध्यादियोग्यत्वमाह ॥ विधीति ॥ विधिप्रति-
षेधाच्च विकल्पादयश्च धर्मे साध्ये यैर्यवन्तः सावक्यशा भवन्ति ते
ब्रह्मण्यपि स्मरित्यर्थः । “यजेत न सुरां पिबेत्” इत्यादयो विधিনিषेधाः ।

ब्रह्मणेक्षा, न वस्तुयाथाक्यज्ञानं पुरुषदुष्टापेक्षं, किन्तु किं वस्तुतत्त्व-
मेव तत्त्वज्ञानं स्यात् तत्त्वज्ञानं स्यात् पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं
भवति । तत्र पुरुषो वान्यो वेति मिथ्याज्ञानं स्यात्तरेवेति तत्त्व-
ज्ञानं वस्तुतत्त्वत्वात् । एतस्मृतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतत्त्वं ।
तत्रैवं मति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतत्त्वमेव भूतवस्तुविषयत्वात् । ननु
भूतवस्तुविषयत्वं ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्य-
विचारणादनर्थिकं प्राप्ता, न, इन्द्रियाविषयत्वं सम्बन्धग्रहणात् ।
सम्भावता वहिर्विषयविषयाणि इन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि ।

बाह्यमित्येवैवा यजतेति सम्भावितो विकल्पः ग्रहणाग्रहणयोरेकैकः
उदितानुदितहेतुमयोक्तव्यस्तविकल्पः । “न हि स्यात्” इत्युत्तरार्गः । “अ-
सौमिमीयं पशुमात्मते” इत्युपवादः । तथा “आहवनीये जुहोति” इत्यु-
त्तरार्गः “अस्य पदे पदे जुहोति” इत्युपवाद इति विवेकः, एते ब्रह्मणि
स्युः । अनेष्टापत्तिं वारयति ॥ न त्वत्त्वादना भूतवस्तुविषयत्वादित्यन्तेन ॥
इदं वस्तु एवं नैवं घटः पटो वेति प्रकारविकल्पः । अस्ति नास्ति वे-
त्तसास्वरूपविकल्पः । ननु वस्तुन्यपि आत्मादे वादिनामस्ति नान्य-
त्वादविकल्प्या दृश्यन्ते तथाह ॥ विकल्पनास्त्विति ॥ अस्मिन्त्वादितो-
स्मरत्वं पुरुषबुद्धिस्तन्मूला मनस्पन्दितमात्रा संशयविषयव्यविकल्प्या न
प्रमाण्या इत्युत्तरार्थः । प्रत्येकभावः, “धर्मे हि यथा यथा जायते
तथा तथा कर्तुं शक्यते” इति यथाशक्त्वं पुरुषबुद्धापेक्षा विकल्प्याः
सर्वे प्रमाण्या एव भवन्ति, तत्साम्ये ब्रह्मण्यपि सर्वे विकल्प्या यथार्थाः
स्युः । तथाप्येकमिति वदन्तं प्रत्याह ॥ नेति ॥ यदि सिद्धवस्तुज्ञा-
नमपि साध्यज्ञानवत् पुरुषबुद्धिमपेक्ष्य जायेत तदा सिद्धविकल्प्या
यथार्थाः स्युः, न सिद्धवस्तुज्ञानं पुरुषं किन्तु किं प्रमाणवस्तुजन्यं,
तथा च वस्तुन एकरूपत्वादेकमेव ज्ञानं प्रमा, अन्ये विकल्प्या अयथार्था
एवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह ॥ क हि स्यात्ताविति । स्यात्तरेवेत्यवधारणे
सिद्ध सर्वे विकल्प्या यथार्था न भवन्तीत्यर्थः । तत्र यद्वस्तुतत्त्वं ज्ञानं
तद्यथार्थं यत् पुरुषतत्त्वं तन्मिथ्येति विभजते ॥ तत्रेति ॥ स्यात्तावित्यर्थः ।

सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मण इदं ब्रह्मणा सम्बद्धं कार्यमिति
 गृह्येत । कार्यमात्रमेव गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा सम्बद्धं किमन्येन
 केनचिद्वा सम्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुं । तस्माज्जन्मादिसूत्रं
 नामनुमानोपन्यासायै किन्तुर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थं । किं पुनस्त-
 वेदान्तवाक्यं यत् सूत्रेणैह लिलक्षयिषितं । “भृगुर्वै वारुणिवरुणं
 पितरमुपममार अधीहि भगवो ब्रह्मेति” इत्युपकस्याह “यतो
 वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्य-
 भिर्भविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति । तस्य च निर्णयवाक्यं

स्याणावृत्तन्यायं घटादिव्यतिदिशति ॥ एवंमिति ॥ प्रकृतमाह ॥ तत्रैवं
 सतीति ॥ सिद्धेर्ये ज्ञानप्रमात्वस्य वस्त्वधीनत्वे सति ब्रह्मज्ञानमपि
 वस्तुजन्यमेव यथार्थं न पुरुषतन्त्रं भूतार्थविषयत्वात् स्याज्ज्ञानवदित्यर्थः ।
 अतः साध्येत्ये सर्वं विकल्पाः पुनस्तन्मा न सिद्धार्थ इति वक्ष्यते । न
 धर्मसाम्यं ब्रह्मण इति मननाद्यपेक्षा सिद्धेति भावः । ननु तर्हि ब्रह्म
 प्रत्यक्षादिगोचरं धर्मविलक्षणत्वाद्घटादिवत् । तथा च जन्मादि-
 सूत्रे जगत्कारणानुमानं विचार्ये सिद्धार्थे तस्य मानत्वात् न श्रुतिः,
 सिद्धार्थे तस्या अमानत्वेन तद्विचारस्य निष्फलत्वादिति शङ्कते ॥ नन्वि-
 ति ॥ प्रमाणान्तरविषयत्वमेव प्राप्तमिति कृत्वा प्रमाणान्तरस्यैव वि-
 चारप्राप्ताविति शेषः । अत्र पूर्वपक्षो प्रयुज्यः, किं यत् कार्यं तद्ब्रह्म-
 जमित्यनुमानं ब्रह्मसाधकं किं वा यत् कार्यं सत् सकारणमिति न नायः,
 व्याप्तिसिद्धेरित्याह ॥ नेति ॥ ब्रह्मण इन्द्रियाग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षेण व्याप्ति-
 यद्वायोगात् प्रमाणान्तरविषयत्वमित्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वं कुत इत्यत
 आह ॥ स्वभावत इति ॥ “परासि खानि व्यदधत् स्वयम्भूः” इति श्रुतः,
 ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वाच्चेत्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि व्याप्तिग्रहः किं
 न स्यादत आह ॥ सति हीति ॥ तन्नास्तीति शेषः । इदं कार्यं ब्रह्मज-
 मिति व्याप्तिप्रत्यक्षां ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वात् सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीये का-
 रणसिद्धावपि कारणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं विना ज्ञातुमशक्यमित्याह ॥
 कार्यमात्रमिति ॥ सम्बन्धं कृतं यस्मात्, श्रुतिमन्तरेण जगत्कारणं न

“आनन्दोऽत्र खल्विमानि भूतानि जायन्ते आनन्देन जातानि
जीवन्ति आनन्दं प्रयन्यभिसंविञ्चन्ति” इति । अन्यान्यथेवंजाती-
यकानि वाक्यानि नित्यबुद्बुदमुक्तस्वभावः सर्वज्ञस्वरूपका-
रणत्रययाण्युदाहरणानि ॥ २ ॥ :

जगत्कारणत्वप्रदर्शनं सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपचिप्रां तदेव द्रष्टव्यम् ।

अस्मिन् निश्चयनाभक्तस्मात् तत्ताभाय अतिरेव प्राधान्येन विचारणीया,
अनुमानं तृपादानत्वादिसामान्यद्वारा भेदादिवद् ब्रह्मणः स्वकार्यात्म-
कत्वादित्येतार्थसम्भावनार्थं गुणतया विचार्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मा-
दिति ॥ एतत्तत्त्वस्य विषयवाक्यं एच्छति ॥ किं पुनरिति ॥ इह
ब्रह्मणि लक्षणार्थत्वेन विचारयितुमिष्टं वाक्यं किमित्यर्थः । अत्र हि
प्रथमसूत्रे विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य
द्वितीयसूत्रे लक्षणमुच्यते, तथैव श्रुतावपि मनुजोर्ब्रह्म ज्ञातुकामस्य
जगत्कारणत्वापन्नलक्षणवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रुतार्थक्रमानुस-
रितं सूत्रस्य दर्शयितुं सौपकमवाक्यं पठति ॥ भगुरिति ॥ अथ
स्मारय उपदिशेत्यर्थः । अत्र येनैकैकत्वं विवक्षितं, नानात्वे च वि-
विधानायोगात् । यज्जगत्कारणं तदेकमित्यवान्तरवाक्यं, यदेकं कारणं
तद् ब्रह्मेति वा यत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा महावाक्यमिति भेदः
किन्तु हि स्वल्पलक्षणमित्याहुः । वाक्यश्लेषाभिप्रेयसीति ततःशब्दार्थः
सत्यज्ञानानन्द इत्याह ॥ तस्य चेति ॥ “यः सर्वज्ञः” “तस्मादेतद् ब्रह्म
नामरूपमग्नश्च जायते” “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादि शाखान्तरीय-
वाक्यान्वयस्य विषय इत्याह ॥ अन्यान्यपीति ॥ एवंजातीयकत्वमेवाह ॥
नित्येति । तदेवं सर्वज्ञं शास्त्रैः लक्षणद्वयवाक्यानि जिज्ञास्य ब्रह्मणि
समान्वतानि तद्विषया मुक्तिरिति सिद्धं ॥ २ ॥

यस्य निश्चितं वेदाः सर्वार्थज्ञानशक्तयः ।

“आरामं सर्ववैतारं वेदवेद्यमहं भजे ॥

कृतानुवादेन सङ्गतिं वदसुतं सुखमवतारयति ॥ जगदिति ॥

समभवेति पाठो मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

शाम्भयोनित्वादिति । ३ ।

महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपलब्धितस्य प्रदीप-
वत् सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म । न ही-
दृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञा-

चेतन्यस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वात्तया सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञातं सूत्रकृता
चेतनस्य हेतुज्ञानपूर्वकत्वात् । तथा च ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणकत्वात्,
यो यत्कर्त्ता स तज्ज्ञः यथा कुलान्त इति स्थितं; तदेवार्थिकं सर्व-
ज्ञत्वं प्रधानादिनिरासाय वेदकर्तृत्वहेतुना द्रष्टव्यमिति । हेतु-
यस्यैकार्थसाधनत्वादेकविषयत्वमवान्तरसङ्गतिः । यद्वा वेदस्य नित्य-
त्वाद् ब्रह्मणः सर्वहेतुता नास्तौत्वाच्चेपसङ्गत्या वेदहेतुत्वमुच्यते “अस्य
महता भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वण्डिरस”
इतिवाक्यं विषयः । तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं साधयति
उत न साधयति इति सन्देहः; तत्र व्याकरणादिवहेदस्य पौरुषेयत्वे
मूलप्रमाणसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापातान्न साधयतीति पूर्वपक्षे जगद्धे-
तोऽस्तेतनवासिद्धिः फलं । सिद्धान्तो तत्सिद्धिः । अस्य वेदान्तवाक्यस्य
स्पष्टब्रह्मणिहस्य वेदकर्त्तरि समन्वयोक्तिः श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः ।
एवमापादं श्रुत्यादिसङ्गतय उद्धाः । वेदे हि सर्वार्थप्रकाशनं शक्तिर-
पलभ्यते, सा तदुपादानं ब्रह्मजनशक्तिपूर्विका तदूता वा? प्रकाशन-
शक्तित्वात् कार्यगतशक्तित्वाद्वा प्रदीपशक्तिवदिति वेदोपादानत्वेन
ब्रह्मणः स्वसम्बद्धाशेषार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं सर्वसौचित्यं सिद्धति ।
यद्वा यथा अध्येतारः पूर्वकमं ज्ञात्वा वेदं कुर्वन्ति, तथा विधिवद्ब्रह्म-
मायासहायोऽनादितानन्तप्रकाशचिन्मात्रः परमेश्वरः स्वं कृतपूर्वक-
ल्पोपक्रमसजातीयकमवन्तं वेदराशिं तदर्थाच्च युगपज्जानन्नेव करो-
तीति न वेदस्य पौरुषेयता । यत्र ह्यर्थज्ञानपूर्वकं वाक्यज्ञानं वाक्य-
रूपैः कारणं तत्र पौरुषेयता, अत्र च योग्यपद्यान्न सा; अतो वेद-
कर्त्ता वेदमिव तदर्थमपि स्वसम्बद्धं नान्तरीयकतया जानातीति
सर्वज्ञ इति सिद्धान्तयति ।

• शास्त्रेति ॥ शास्त्रं प्रति हेतुत्वात् ब्रह्म, सर्वज्ञं सर्वकारणञ्च

दन्तः सम्भवोऽस्ति । यद्यद्विस्तारार्थं शास्त्रं यस्मात् पुरुषवैशेषात्
सम्भवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः ज्ञेयैकदेशार्थमपि, स
ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके, किमु वक्तव्यमनेक-
शास्त्राभेदभिरस्य • देवतिथ्यं ह्यनुष्यवर्ण्यशमादिप्रविभागहेतोः
स्ववेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुष-
नित्यामवशस्यामरतो भूताद्येनेः सम्भवः “अस्य महतो भूतस्य
नित्यमितमेतद्यद्वेद” इत्यादियुतस्तस्य महतो भूतस्य निर-
तिशय सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति । अथवा यथाक्रमवेदा-

इति सकृदिदयानसारेण सूत्रयोजनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे ॥ महत
इति ॥ हेतोः सर्वज्ञत्वसिद्धयै वेदस्य विशेषणम् । तत्र ग्रन्थतोऽर्थ-
तश्च महत्त्वं, हितशामनात् शास्त्रत्वं । शास्त्रशब्दः शब्दमात्रोपलक्ष्यार्थ
इति मत्वाह ॥ अनेकेति ॥ “पुराणान्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि, शि-
नाकान्यायानि, गणितम्, अन्धोऽज्ञातिध्यानि षडङ्गानि” इति दशविद्या-
स्थानानि वेदार्थज्ञानहेतवः तैरुपपन्नस्येत्यर्थः । अनेन मन्वादिभिः
परिगृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितं । अविरोधकत्वाभावादपि प्रामा-
ण्यमित्याह ॥ प्रदीपवदिति ॥ सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वात्
सर्वशक्तत्वं योनिरुपादानं कर्तुं च । ननु सर्वज्ञस्य यो गुणः सर्व-
ार्थज्ञानशक्तिमत्त्वं वेदस्य तद्वन्वितत्वेऽपि तद्योनेः सर्वज्ञत्वं कुत इत्यत-
ः आह ॥ न चाति ॥ उपादन्ने तच्छक्तिं विना कार्यं तदयोगाच्चेदोपा-
दानस्य सर्वज्ञत्वं । अमुमानक्तु-पुण्यं दर्शितं । न चाविद्यायास्तदाप-
त्तिः । शक्तिमत्त्वेऽप्युच्येतनत्वादिति भावः । वेदः स्वविद्ययादधिकार्यज्ञा-
नवृत्त्यः, प्रमाद्यवच्छेदात्, व्याकरणाभावाद्यादिवदित्यनुमानान्तरं;
तत्र आप्तिमाह ॥ यद्यदिति ॥ विस्तरः शब्दाधिक्यं, अनेनार्थतोऽल्पत्वं
यदन् कर्तव्यज्ञानस्यार्थाधिक्यं सूचयति; दृश्यते चार्थवादाधिक्यं वेदे ।
अत्रैवा योजना यद्यप्यस्मिं यस्मादीप्तात् सम्भवति स ततः शास्त्राद-
धिकार्यज्ञान इति प्रसिद्धं यथा शब्दसाधुत्वादिर्येकदेशोऽर्थो यस्य
तदपि व्याकरणादि पाणिन्यादेरधिकार्यज्ञात् सम्भवति । यद्यल्पार्थमपि

दिवाक्तुं येनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो वयावत् स्वरूपाधि-
गमे । शास्त्रादेव प्रमाणात् जनतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत
इत्यभिप्रायः । तच्छास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे “यतो वा इमानि
भूतानि जायन्त” इत्यादि । किमर्थं तर्हि इदं सूत्रं यावता पूर्व-

शास्त्रमधिकार्यज्ञात् सम्भवति तदा “अस्य मन्त्रत” इत्यादिभूतैर्यस्मा-
न्मभूतोऽपरिच्छिन्नाद्भूतात् सत्याद्योनेः सकाशादनेकशाखेत्यादिविशि-
ष्टस्य वेदस्य पुरुषानिश्चासवदप्रयत्नेनैव सम्भवः तस्य सर्वज्ञत्वं सर्व-
शक्तिमत्त्वञ्चेति किमु वक्तव्यमिति, तत्र वेदस्य पौरुषमेयत्वप्रमाणानिरा-
सार्थं श्रुतिस्मृतिनिरसितपदार्थमाह ॥ अप्रयत्नेनेति ॥ प्रमाणांतरकार्य-
ज्ञानप्रयासं विना निमेषादिन्यायेनेत्यर्थः । अत्रानुमानेन “यः सर्वज्ञ”
इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वदर्शनाय पाणिन्यादिवहेदकर्त्तरि अधिकार्यज्ञा-
नसत्तामात्रं साध्यते न त्वर्थज्ञानस्य वेदहेतुत्वं, निश्चितश्रुतिविरो-
धात्, वेदज्ञानमात्रेणाध्येतवहेदकर्त्तृत्वोपपत्तेश्च । इयान् विशेषः,
अध्येता परापेक्षः; इत्यरस्तु स्वकृतवेदानुपूर्व्यं स्वयमेव स्मृत्वा तथैव
कल्प्यदौ । ब्रह्मादिध्वाविर्भावयज्ञनादृतज्ञानत्वात्तदर्थमत्यवर्जनीयतया
जानातीति सर्वज्ञ इत्यनवयवं । अधुना ब्रह्मणो लक्षणांतरं प्रमाण-
जिज्ञासायां वर्षिकान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥ लक्षणप्रमाणाद्योर्निरसि-
यार्थत्वादेकफलकत्वं सङ्गादिः । “तन्वोपनिषदं पुरुषं” इति श्रुतिब्र-
ह्मणो वेदैकवेद्यत्वं ब्रूते न वेति संशये, कार्युल्लेखेनैव लाघवात् कर्त्तुरे-
कस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेर्न ब्रूत इति प्राप्ते वेदप्रमाणकत्वात्
ब्रह्मणो न प्रमाणांतरवेद्यत्वमिति सिद्धान्तयति । शास्त्रेयानित्वा-
दिति ॥ तद्व्याचष्टे । यथोक्तमिति ॥ सर्वज्ञं पूर्वात्पुरुषस्तदुक्तद्वयं सं-
शयवीजं ब्रूयं । अत्र पूर्वपक्षे अनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः फलं
सिद्धान्ते वेदान्तानामिति भेदः । अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिः पूर्वसूत्रे
प्रसङ्गाभिरस्ता । किञ्च विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवहेदकर्त्तृकतावा-
धाद् लाघवावतारः । न च सर्वज्ञत्वात् कर्त्तुरेकत्वसम्भवः, एकत्वज्ञा-
नात् सर्वज्ञत्वज्ञानं ततस्तदित्यन्यान्याश्रयमभिप्रेत्याह ॥ शास्त्रादेवेति ।
किं तच्छास्त्रमिति वचाह ॥ शास्त्रमिति ॥ पृथगारम्भमाक्षिपति ।

सूत्रं एवैवजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो
दर्शितं ? उच्यते । तत्र सूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानात्
जगतां जन्मादि केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्क्यते, तामाशङ्कां
निवर्त्तयितुमिदं सूत्रं प्रवृत्तं ॥ “शास्त्रयोनित्वादिति” ॥ कथं पुन-
र्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते ? ख्यवता “आज्ञायस्य क्रियार्थ-
त्वादानर्थक्यमतदर्शनात्” इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितं,

किमर्थमिति ॥ येन हेतुना दर्शितं ततः किमर्थमित्यर्थः । जन्मादिनि-
ष्कृष्टानुमानस्य स्वातन्त्र्यतोऽपन्यासशङ्कानिरासार्थं पृथक् सूत्रमिच्छाह ॥
उच्यते इति ॥ वेदान्ताः सिद्धब्रह्मपरा उत कार्य्यपरा इति निष्कल-
सापेक्षत्वयोः प्रसङ्गाप्रसङ्गाभ्यां संशये पूर्वसूत्रे हेतुत्ववर्ग्यकेनास्तेपस-
ङ्कत्वा पूर्वपक्षमाह ॥ कथं पुनरित्यादिना ॥ “सदेव सोम्य” इत्यादीनां
मर्त्यान्त्यादिस्पष्टब्रह्मसिद्धानां ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः आद्यादिसङ्गतयः
पूर्वपक्षे वेदान्तेषु समुत्तुप्रवृत्त्यसिद्धिः सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति वि-
वेकः । कथमित्याक्षेपे हेतुः ॥ यावतेति ॥ यतो जैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य
वेदस्य क्रियापरत्वं दर्शितमतेऽक्रियार्थत्वाद्देवान्तामानर्थक्यं क-
वदर्थशून्यत्वं प्राप्तमित्यन्वयः । सूत्रस्यायमर्थः । प्रथमसूत्रे तावद्देव्या-
भयनकाः शकभावनाविधिभाष्यस्य फलवदर्थपरत्वमुक्तं ॥ “वेदानाज-
योऽर्था धर्म्म” इति द्वितीयसूत्रे धर्म्मे कार्य्ये वेदाना प्रमाणमिति वेदप्रा-
माण्यापकं कार्य्यपरत्वमङ्गितं । तत्र “वायुर्वेदोपिष्ठा” इत्याद्यर्थवा-
दानां धर्म्म प्रामाण्यमस्ति न वेति संशये आज्ञायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन
व्यापत्वादर्थवादेषु धर्म्मस्याप्रतीतिरक्रियार्थानां तेषामानर्थक्यं निष्कला-
यं, न चाध्ययनावधुपात्तानां निष्कले सिद्धेऽपि प्रामाण्यं युक्तं, तस्मा-
दमित्येवेषां प्रामाण्यमुच्यते, व्यापकाभावाद्यायं प्रामाण्यं नास्त्येवेति
यावत् । एवं पूर्वपक्षेऽपि “वधिना त्वेकवाक्यत्वात् कृत्यर्थेन विधीनां
स्यः” इति सूत्रेण सिद्धान्तमाह, क्रियापरत्वमिति ॥ अनित्यमिति प्राप्ते

जगत् इति पदं सू० पुस्तके नास्ति ।

अतो वेदान्तानामानर्थक्यं, अक्रियार्थत्वात्; कर्तृदेवतादिप्रका-
शनार्थत्वेन वा क्रियाविधिविशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधा-
नार्थत्वं वा? न हि परिनिष्ठितवस्तुस्वरूप*प्रतिपादनं सम्भवति
प्रत्यक्षादिविषयत्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने
च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अत एव “सीऽरोदीद्”

दर्शितमित्यर्थः । “वायुर्वै क्षिप्रतमगामिनी देवता तद्देवताकर्म क्षिप्र-
मेव फलं दास्यति” इत्येवं विधेयार्थानां क्षुतिरूपार्थेन हारेण “वायव्यं
श्वेतमालभेत” इत्यादि विधिवाक्येनैकवाक्यत्वादर्थवादाः सफलताः स्युः ।
क्षुतिलक्षणाया सफलकार्यपरत्वात् प्रमाणमर्थवादा इति यावत् । नन्व-
ध्ययनविधिदृष्टीतानां वेदान्तानामानर्थक्यं न युक्तमित्यत आह ॥ क-
र्त्तुमिति । न वयं वेदान्तानामानर्थक्यं साधयामः किन्तु लोके सिद्धस्य
मानान्तरवेद्यत्वाभिष्फलत्वाच्च सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्ष-
त्वनिष्फलत्वयोः प्रसङ्गादप्रामाण्यापातात् कार्यशेषकर्तृदेवताफलानां
प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमिति ब्रूमः । तत्र त्वंतत्पदार्थवाक्यानां
कर्तृदेवतास्तावकत्वं विविदिषादिवाक्यानां फलस्तावकत्वं । न न कर्म-
विशेषमनारब्ध प्रकरणान्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तच्छेषत्वं? मा-
नाभावादित्युक्त्या पदान्तरमाह ॥ उपासनेति ॥ मोक्षकामोऽमद्ब्रह्मा-
भेदमारोप्य “अहं ब्रह्मास्मि” इत्युपासीत इत्युपासनाविधिः । आदिश-
ब्दाच्छ्रवणादयः, तत्कार्यपरत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । न न श्रुतब्रह्मविषया-
श्रुतकार्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्यमिति तच्चाह ॥ न हीति ॥ परितः संम-
न्तान्निश्चयेन स्थितं परिनिष्ठितं क्षुत्यनापेक्षं सिद्धमिति यावत् । तस्य
प्रतिपादनमज्ञातस्य वेदेन ज्ञापनं तन्न सम्भवति, मानान्तरयोग्येऽर्थे
वाक्यस्य संवादे सत्यनुवादकत्वाद् “अग्निर्हिमस्य भेषजं” इति वाक्यवत्
विसंवादेऽप्येवमेव कत्वाद् “आदित्यो यूप” इति वाक्यवदित्यर्थः । सिद्धो
न वेदार्थः । मानान्तरयोग्यत्वाद् घटवदित्युक्ता निष्फलत्वाच्च तथेत्याह ॥
तदिति ॥ सिद्धज्ञापने हेयोपादेयमोक्षरे फलाभावाच्च तन्न सम्भव-

इत्यादीनामनर्थक्यं साभूदिति “विधिनात्वेकवाक्यत्वात्. स्तुत्य-
र्थेन क्थिनां स्तुः” इति सावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तं । मन्वाणाञ्च
“इयत्वा” ऽऽदीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायि-
त्वमुक्तं । न कचिदपि वेदवाक्यानां विधिमन्वर्गमन्त्रेणार्थवत्त्वा

तीत्यर्थः । फलं हि सुखावाप्तिर्दुःखहानञ्च । तच्च प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां
साध्यं । ते चापादेयस्य प्रवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य हेतुस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य
ज्ञानाभ्यां जायते, न सिद्धज्ञानादिति भावः । तर्हि सिद्धबोधिवेद-
वादानां साफल्यं कथमित्याशङ्क्य “आज्ञायस्य” इत्यादिसङ्गुहवाक्यं
विरुद्धोति ॥ अतएवेति ॥ “देवेभिर्नृजः सोऽग्निरोदीद्” इति वाक्य-
स्यास्युक्तत्वेन रजतस्य निन्दाद्वारा “वर्हिषि न देयं” इति सफल-
निषेधशेषत्वबहिर्दानानां विध्यादिशेषत्वं वाच्यमित्यर्थः । ननु तेषां
मन्त्रवत् स्वातन्त्र्यमस्तु नार्थवादवद्बध्यैकवाक्यत्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तःसि-
द्धिमाह । मन्वाणाञ्चेति । प्रमाणात्तत्रोऽर्थवादकक्षणाच्चिन्तानन्तरं मन्त्रेषु
चिन्ता न कृता “इयत्वा” इति मन्त्रे “किं नृजि” इत्याद्याद्वारा चिन्ता
अद्वयक्रियाप्रतीतिः अप्रिमूर्द्धा, इत्यादौ च क्रियासाधनहेतवादिसंती-
तेर्मन्त्राः स्यादितिभिः कर्तौ विनियुक्ताः, ते किमुच्चारणमात्रेणाह
कुर्वन्तः कर्तावप्युर्वन्ति उत दृष्टेनैवार्थस्मरणेनेति सैन्देहचिन्तादि-
नाप्यध्ययनज्ञानावगतमन्त्रार्थस्य स्मृतिसम्भवाददृष्टार्था मन्त्रा इति
प्राप्तं सिद्धान्तः । “अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ” इति लोकवेदयोर्वाक्यार्थ-
स्याविशेषात्मन्यवाक्यानां दृष्टेनैव स्वार्थप्रकाशनेन कर्तृप्रकारकत्वस-
म्भवात् दृष्टे सम्भवति अदृष्टकल्पनानुपपत्तेः फलवदनृष्टानापेक्षितेन
क्रियातत्साधनस्मरणेन द्वारेण मन्वाणां कर्माङ्गत्वं । “मन्त्रैरेवार्थः
स्मर्त्तव्य” इति नियमस्त्वदृष्टार्थ इति । तथा स्वार्थवादानां कृतिप्रदा-
र्थद्वारा परैकवाक्यत्वं विधिभिर्मन्वाणान्तु वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वा-
क्यैरेकवाक्यत्वमिति विभागः । नन्वस्तु कर्मप्रकरवत्त्ववाक्यानां विध्ये-
कवाक्यत्वं वेदान्तानां न सिद्धेभ्यामाख्यं किं न स्यादिति तत्राह । न

दृष्टा.उपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वादिधेः । तस्मात् कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिविशेषत्वं वेदान्तानां । अथ प्रकरणान्तरभयाच्चैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्ववाच्यगतापामनादिकर्मापरत्वं । तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद् ब्रह्म सर्व्वज्ञं सर्व्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादवगम्यते । कथं ? समन्वयात् । सर्व्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्य्येणैव तत्सार्थस्य*

क्वचिदिति ॥ वेदान्ता विध्यैकवाक्यत्वेनैवार्थवन्तः सिद्धार्थकवेदत्वान्मन्त्रार्थवादादिवदित्यर्थः, अन्यता दृष्टापि वेदान्तेषु कल्प्यतामिति तत्राह ॥ उपपन्ना वेति ॥ नेत्यनुषङ्गः । सिद्धे फलाभावस्योक्तत्वादिति भावः । तर्हि ब्रह्मण्येव स्वार्थे विधिः कल्प्यतां कृतं वेदान्तानां विध्यन्तरश्रेयस्त्वेनेत्यह आह ॥ न चेति ॥ ननु “दध्ना जुहोति” इति सिद्धे दधनि विधिर्दृष्टस्तत्राह ॥ क्रियेति ॥ दध्नाः क्रियासाधनस्य प्रयुज्यमानतया साध्यत्वादिधेयता, निष्क्रियब्रह्मणः कथमप्यसाध्यत्वाच्च विधेयत्वमित्यर्थः ॥ भाट्टमतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति । स्वयमेवावधिं ब्रह्मपक्षान्तरमाह ॥ अथेति ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे । तु शब्द इति ॥ तद् ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं इति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं एच्छति ॥ कथमिति ॥ हेतुमाह ॥ समिति ॥ अन्यस्तात्पर्य्यविषयत्वं, तस्मादित्येव हेतुः तात्पर्य्यस्य सम्यक्त्वं अखण्डार्थविषयकत्वं सूचयितुं सम्प्रदं प्रतिज्ञान्तर्गतमेव, तथा चाखण्डं ब्रह्म वेदान्तप्रमाविषयः, वेदान्तात्पर्य्यविषयत्वात् । यो यदात्मतात्पर्य्यविषयः स तदात्मप्रमेयः, यथा कर्मवाक्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः । वाक्यार्थस्याखण्डत्वं असंख्यत्वं, वाक्यस्य

* तत्सार्थस्य स्थाने स्वार्थस्येति मु० पु० त्रुटौ पाठः ।

प्रतिपादकत्वेन समनूगतानि “सदेव सौम्येदमय आसीत्” ।
 “एकमेवाद्वितीयम्” । “आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत्” ।
 “तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाक्ष्यमयमात्मा ब्रह्म सर्व-

चात्मवदार्थकत्वं, स्वपदोपस्थिता ये पदार्थास्तथा यः संसर्गः तद्गोचर-
 प्रमाजनकत्वं । न च दमप्रसिद्धं । प्रकृतप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिलक्षणवा-
 क्यानां लोके लक्षणया चन्द्रादियत्किमात्रपमाहेतुत्वात् सर्वप्रदलक्षणा
 चाविवक्षिता । सर्वैरर्थवादपदैरेकस्याः स्तुतेर्लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । तथा
 सत्यज्ञानादिपदैस्त्रयं ब्रह्म भातीति न पक्षासिद्धिः । नापि हेतु-
 सिद्धिः । उपक्रमान्तिलिङ्गैर्वदान्तानामद्वितीयस्वगतब्रह्मणि तात्पर्यनि-
 र्णयात् तत्र कान्दाग्यषष्ठे उपक्रमं दर्शयति ॥ सदेवेति ॥ उपालोकः
 पुत्रमुवाच, हे सौम्य प्रियदर्शन इदं सर्वं जगद् अग्रे उत्पत्तः प्राक्काले
 सदबाधितं ब्रह्मेवासीत् । एवकारेण जगतः पृथक्सत्ता निविध्यते ।
 सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिरासार्थम् “एकमेवाद्वितीयम्” इति
 पदत्रयं । एवमद्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्य “एतदात्म्यमिदं सर्वम्” इत्युपसंह-
 रति । इदमुपक्रमोपसंहारकरूपं तात्पर्यलिङ्गं, तथा “तत्त्वमसि”
 इति नवकृत्वोऽभ्यासः । रूपादिज्ञानाद्वितीयब्रह्मणो भवान्तराया
 त्वात् स्वप्नत्वमुक्तं, “अथ वाव किं सत् सौम्य क निभालसि”
 इति । सङ्घाते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न ज्ञानासीत्यर्थः । “तस्य तावदेव चिरं
 यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य” इति ब्रह्मज्ञानात् कलमुक्तं विदुषस्तस्य
 यावत् कालं देहे न विमोक्ष्यते तावदेव देहपातपर्यन्तो विलम्बः ।
 अथ देहपातानन्तरं विद्वान् ब्रह्म सम्पत्स्यते विदेहकैवल्यमनुभवती-
 त्यर्थः । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य” इत्याद्यद्वितीयज्ञानार्थोऽर्थ-
 वादः । मृदादिदृष्टान्तेः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्यपत्तिरुक्ता ।
 एवं षड्विधानि तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि समस्तानि वा प्रतिवेदान्तं
 दृश्यन् इत्येतेरेयोपक्रमवाक्यं पठति ॥ “आत्मा वै” इति । बृहदा-
 रण्यकसमुक्तोपसंहारवाक्यं सदात्मनो निर्विशेषत्वाद्यर्थमाह ॥ तदे-

• देवतेतिपदं मु० पुस्तके नास्ति ।

नुभूः” । “ब्रह्मवेदममृतं पुरस्ताद्” इत्यादीनि । न च तद्ग-
तानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमाने
ऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, अतृहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च
तेषां कर्तृदेवतादिस्वरूपं प्रतिपादनपरतावसीयते । “तत् केन
कं पश्येद्” इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च
परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं । “तत्त्वमसि”
इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् । यन्तु
हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति । नैष दोषः । हेयो-
पादेयशून्यब्रह्मात्मावगमादेव सर्वक्रेषप्रहाणात् पुरुषार्थमिद्वेदः ।

तदिति ॥ मायाभिर्बद्धरूपं तद् ब्रह्म । एतदपरोक्षं । अपूर्वम् कारण-
शून्यम् । अनपरं कार्यरहितं । अनन्तरं ज्ञातन्तरं अस्य नास्तीत्यन-
न्तरं, एकरसमित्यर्थः । अवाह्यं अद्वितीयं । तस्यापरोक्षत्वमुपपाद-
यति ॥ अयमिति ॥ सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः, धिन्मात्रमित्यर्थः ।
ऋग्यजुःसामवाक्यान्मुक्ता आथर्वणवाक्यमाह ॥ ब्रह्मवेदमिति ॥ यत्
पुरस्तात् पूर्वदिग्बन्तुजातमिदं ब्रह्मेवाविदूषां भाति तदमृतं ब्रह्मेव
वस्तु इत्यर्थः । आदिपदेन “सत्त्वं ज्ञानम्” इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते ।
नन्वस्तु ब्रह्मणस्तात्पर्यविषयत्वं वेदान्तानां कार्यमेवार्थः किं न स्यादिति
तत्राह ॥ न चेति ॥ वेदान्तानां ब्रह्मणि तद्वर्त्य निश्चीयमाने कार्या-
र्थत्वं न युक्तं “यत् परः शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायादित्यर्थः । यदु-
क्तमर्थवादव्यायेन वेदान्तानां कर्त्तादिस्तावकत्वमिति तत्राह ॥ न च
तेषामिति ॥ तेषां कर्मशेषस्तावकत्वं न भाति किन्तु ज्ञानद्वारा कर्म
तत्साधननाशकमेव, तत्तन्न विद्याकाशे “कः कर्त्ता केन करणेन कं
विषयं पश्येद्” इति श्रुतेरित्यर्थः, अर्थवादानान्तु स्वार्थे फलाभावात्
क्षुतिलक्षणेति भावः । यदुक्तं सिद्धत्वेन मानान्तरवेद्यं ब्रह्म न वेदार्थं
इति तत्राह ॥ न च परीति ॥ “तत्त्वमसि” इति शास्त्रमन्तरेणेति
समन्वयः । धर्म्मो न वेदार्थः साध्यत्वेन धाकवन्मानान्तरोवेद्यत्वात् । यदि
वेदं विना धर्म्मस्यानिर्णयान्न मानान्तरवेद्यता, तदा ब्रह्मण्यपि तुल्यं ।

देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्व'वाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चि-
द्विरोधः । ननु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिगोचरत्वं सम्भवति ।
एकत्वे हेयोपादेयभूततया क्रियाकारकादिदेवविज्ञानोपम-
होपपत्तेः । न हि ब्रह्मैकत्वविज्ञानेनाश्रयितस्य दैवविज्ञानस्य
पुनः सम्भवेऽस्ति, येनोपासनाविधिगोचरत्वं ब्रह्म प्रतिपाद्यते ।

यत्किञ्च निष्कलत्वाद् ब्रह्म न वेदार्थ इति तदनूद्यं परिहरति ॥ यत्त्वि-
त्वादिना ॥ रहितत्वाद्ब्रह्मत्वाद् ब्रह्मण इति शेषः । यदप्युक्तं "उपास-
नापरत्वं वेदान्तानाम्" इति तत्र किं प्राणपञ्चाग्न्यादिवाक्यानामुक्त स-
र्वेषामिति ? तत्राद्यमङ्गीकरोति ॥ देवतादीति ॥ श्रेष्ठत्वादियुक्तः फल-
त्वादियुक्तार्थः । न द्वितीयः, विधिग्रन्थानां "सत्यज्ञानम्" इत्यादीनां
स्वार्थं फलवतामुपासनापरत्वन्यनायोगात् । किञ्च तदर्थस्य ब्रह्मणस्त-
त्त्वगोचरत्वं ज्ञानात् प्रागुद्भेवा ? आद्ये, अथान्तगुणवतस्तस्य तच्छेषत्वेऽपि न
द्वितीय इत्याह ॥ ननु तद्यति ॥ प्राणादिदेवतावदित्यर्थः । "अहं ब्रह्मा-
स्मि" इत्येकत्वं ज्ञाते सति हेयोपादेयभूततया ब्रह्मात्मनः फलाभावा-
दुपास्योपासकदैवज्ञानस्य कारणस्य नाशश्च नोपासनाशेषत्वमित्याह ॥
एकत्व इति ॥ दैवज्ञानस्य संस्कारवलात् पुनरुदये विधानमिति नेत्याह
न हीति ॥ दृढस्येति शेषः । भान्तित्वानिश्चयो दाढ्यं, संस्कारोत्थन्तु
भान्तित्वेन निश्चितं न विधिनिमित्तं । "दनेति" उपासनायां कार-
णस्य सत्यनेत्यर्थः । वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वमनुवदति ॥
अथोपीति ॥ कर्मकाण्डेऽर्थवदानीनामित्यर्थः । तथा च व्यापकाभावादे-
दान्तेषु व्याप्याभावानुमानमिति भावः । वेदान्ता न स्वार्थे मानं चक्रिया-
र्थत्वात्, "साऽरेऽयं दुः" इत्यादिवदित्वानुमाने निष्कर्षार्थकत्वमुपाधिरि-
त्याह ॥ तथापीति ॥ अर्थवादानां निष्कर्षां स्वार्थमानत्वेऽपीत्यर्थः । तद्वि-
षयस्य सत्कारणस्य स्वार्थं ब्रह्मात्मनीति शेषः । सफलज्ञानकारणत्वेन वेदा-
न्तानां स्वार्थे मानत्वसिद्धेर्न क्रियार्थकत्वं तस्यापकमिति भावः । ननु
माभूदेवप्रासादस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वं व्याप्यन्तु भविष्यति तदभावा-

* स्ववेदान्तवाक्यगतेतिपाठो मुद्रितपुस्तकेऽस्ति ।

यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टं,
तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वाच्च तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रा-
माण्यं शक्यं प्रत्याख्यातं । न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रमाणं येना-
न्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत । तस्मात् सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्र-
माणकत्वं ।

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते “यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि
प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते, यथा यूपा-
हवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते

हेदान्तानां प्रमाण्यं दुर्ज्ञानमिति नेत्याह ॥ न चेति ॥ येन वेदप्रमाण्यं
स्वस्थानुमानगम्यत्वेनान्यत्र कचिद् दृष्टान्तमपेक्षेत तदेव नास्तीत्यर्थः ।
चक्षुरादिवहेदस्य स्वतः प्रामाण्यज्ञानाच्च तद्वाप्तिलिङ्गाद्यपेक्षा । प्रामा-
ण्यसंशये तु फलवदज्ञाता बाधितार्थतात्पर्यात् प्रामाण्यनिश्चयो न कि-
यार्थत्वेन “न कूपे पतेद्” इति वाक्ये व्यभिचारादिति भावः ॥ वर्सका-
र्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ समन्वयादित्यर्थः । विधिवाक्यानामपि
फलवदज्ञातार्थत्वेन प्रामाण्यं तत्तत्त्वं वेदान्तानामपीति स्थितं । एवं
पदानां सिद्धेरर्थं व्युत्पत्तिमिच्छतां ब्रह्मनास्तिकानां मतं ब्रह्मणो माना-
न्तरायोग्यत्वात् सफलत्वाच्च वेदान्तेकमेवत्वनिवृत्त्या निरस्तं । सम्प्रति
सर्वेषां पदानां कार्यान्वितार्थं शक्तिमिच्छतां विधिशेषत्वेन प्रत्यगब्रह्म-
वेदान्तेर्वाध्यते न स्वातन्त्र्येणैव वदतां कृत्तिकाराणां मतुनिरासाय
सूत्रस्य वर्सकान्तरमारभ्यते । तत्र वेदान्ताः किमुपासनाविधिशेषत्वेन
ब्रह्म बोधयन्ति उत स्वातन्त्र्येण? इति सिद्धे व्युत्पत्त्यभावभावाभ्यां संशये
पूर्वपक्षमाह ॥ अत्रापरे इति ॥ ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वोक्तौ कृत्तिकाराः
पूर्वपक्षयन्तीत्यर्थः । उपासनातो मुक्तिः पूर्वपक्षे तत्त्वज्ञानादेवेति
सिद्धान्ते फलं विधिर्निर्योगः तस्य विषयः प्रतिपत्तिरुपासना । अस्यः
को विषयः, इत्याकाङ्क्षायां सत्यादिवैक्यैर्विधिपरैरेव ब्रह्म समर्प्यत
इत्याह ॥ प्रतिपत्तीति ॥ विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयैत्यर्थः । विधि-
परादान्वातच्छेषकामे दृष्टान्तमाह ॥ यद्येति ॥ “यूपे पशुं बध्नाति”

तद्वत् । कुत एतत् ? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनताश्चास्त्वस्य ; तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः, “दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनं नाम” इति * चेदस्मिन् क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनं । तस्य ज्ञान-
मुपदेशः । “तद्भूतानां क्रियार्थेन ममाम्नायः” “आम्नायस्य

“आहवनीयं जुहोति” “इन्द्रं यजेत” इति विधिषु के यूपಾದयः, इत्याकाङ्क्षायां “यूपं तद्वत्पृष्ठास्वीकरोति” इति तत्तन्मादिसंस्कृतं दारु-
यूपः । “अग्नीनादधीत” इत्याधानसंस्कृतेऽग्निराहवनीयः । “वच्च हस्तः
पुरन्दर” इति विधिपरंरेव वाच्ये समर्प्यते तद्वद् व्रज्जेत्यर्थः । विधि-
परवाक्यस्यापि अन्यार्थवाधित्वे वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कानिरासा-
र्थमपिशब्दः । मानान्तराज्ञातान्यपि शेषतयोच्यन्ते न प्रधानत्वेनेति न
वाक्यभेदः, प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदकत्वादिति भावः । ननु क्त्वाङ्ग-
विज्ञेयतात्पर्यविषयस्य ब्रह्मणः कुतो विधिविशेषत्वमिति शङ्कते ॥ कुत
इति ॥ वृद्धव्यवहारेण हि शास्त्रतात्पर्यनिश्चयः । वृद्धव्यवहारे च
भ्यातुः प्रवृत्तिनिवृत्ती उद्दिश्यातप्रयोगो दृश्यते । अतः शास्त्रस्यापि ते
यव प्रयोजने, ते च कार्यज्ञानजन्ये इति कार्यपरत्वं शास्त्रस्य ततः
कार्यशेषत्वं ब्रह्मण इत्याह ॥ प्रवृत्तीति ॥ शास्त्रस्य नियोगपरत्वे वृद्ध-
सम्मतमाह ॥ तथा हीत्यादिना ॥ क्रिया कार्यं, क्रियोगो विनिः,
धर्मोऽपूर्वमत्यनर्थान्तरं । को वेदार्थः, इत्याकाङ्क्षायां भाष्यकृताक्तं ॥
दृष्टो जीति ॥ तस्य वेदस्य कार्यं वेदार्थः इत्यत्र चोदात्तासूत्रस्य
भाष्यमाह ॥ चेदनेनेति ॥ क्रियायाः नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्त्तकं
वाक्यं चेदनेत्युच्यत इत्यर्थः । शबरस्वामिसम्मतमुक्त्वा जमिनिसम्-
तिमाह ॥ तस्य ज्ञानमिति ॥ तस्य धर्मस्य आपकं अपौरुषेयविधि-
वाक्यमुपदेशः, तस्य धर्मोऽत्यतिरेकादित्यर्थः । पदानां कार्यान्वितार्थे
शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति । तद्भूतानामिति ॥ तत्तत्र वेदे भूतानां सिद्धा-
र्थनिष्ठानां पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना लिङादिपदेन समास्नायः
सहोच्चारणं कर्त्तव्यं । पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूपकार्यधीनिमित्तत्वा-
दित्यर्थः । कार्यान्वितार्थे शक्तानि पदानि कार्यवाचिपदेन सह पदार्थ-

क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामिति” च । अतः पुरुषं कश्चि-
द्विषयविशेषे प्रवर्त्तयत् कुतश्चिद्विषयविशेषास्त्रिवर्त्तयन्नार्थव-
च्छास्त्रं, तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तं, तस्मान्नान्याहेदान्तानामपि
तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । स्मृति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकाम-
स्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते, एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं
विधीयते इति युक्तं * । नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तं । कर्मकाण्डे
भव्यो धर्मा जिज्ञास्यः, इह० तु भूतं नित्यनिवृत्तं ब्रह्म जिज्ञा-
स्यमिति । † तत्र धर्माज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षादिलक्षणं ब्रह्म-
ज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुं । कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव
ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमात्रत्वात् । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “य आ-

स्मृतिद्वारा कार्यमेव वाक्यार्थं बोधयन्तीति भावः । फलितमाह ॥ अत
इति ॥ यतो वृद्धा एवमाहुः, अतो विधिनिषेधवाक्यमेव शास्त्रं,
अर्थवादादिकं तु तच्छेषतयोपपत्त्यर्थं, तेन कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्र-
त्वं, तस्मादेदान्तानां कार्यपरत्वेनैव अर्थवत्त्वं स्यादित्यर्थः । ननु वेदा-
न्तेषु नियोन्यस्य विधेयस्य चादर्शनात् कथं कार्यधारिति तत्राह ॥
सति चेति ॥ ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासासूत्रकाराभ्यामिह काण्डद्वयैर्ग्रहभेद
उक्तः, एककार्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपपत्तौ । तत्र काण्डद्वये जिज्ञास्य-
भेदे सति फलवैलक्षण्यं वाच्यं । तथा च न मुक्तिफलं ज्ञानस्य विधे-
यता, मुक्तेर्विधेयक्रियाजन्यत्वे कर्मफलत्वाद्विशेषप्रसङ्गाद्विशेषे जिज्ञा-
स्यभेदासिद्धेः । अतः कर्मफलवैलक्षण्यत्वात्त्रिविधसिद्धिर्भवेत्तद्विप्रकृष्टा-
नविधिरयुक्त इत्याशङ्कते ॥ नन्विहेति ॥ मुक्तेः कर्मफलत्वेनैव लक्षणम-
सिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयं । न च तर्हि सफलं कार्यमेव वेदान्ते-
ष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्भेदासिद्धिरिति वाच्यं, इत्यत्रात् । न च ब्रह्मणो

* इतियुक्तमिति म० पुस्तकधृतपाठः ।

† अत्रेति टीकासम्मतः पाठः ।

त्मापहतपात्रा मोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” “आत्मेत्येवो-
पासीत” “आत्मानमेव लोकमुपासीत” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति”
इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु “कोऽसावात्मा ब्रह्म” इत्याका-
ङ्क्षायां तत्त्वरूपमभ्यर्पणेन सर्व्वे वेदान्ता उपयुक्ताः, “नित्यः
सर्व्वज्ञः सर्व्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञा-
नमानन्दं ब्रह्म” इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो
मोक्षः फलं भविष्यति । कर्त्तव्यविध्यननुप्रवेशे तु वस्तुमात्रकथने
ज्ञानोपादानासम्भवात् “सप्तदीपा वसुमती” “राजामौ गच्छति”
इत्यादिवाक्यवद्देवान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । ननु वस्तु-
मात्रकथनेऽपि “रज्जुरियं नायं सर्पः” इत्यादौ भ्रान्तिजनित-
भीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं । तथेहायसंसार्यात्मवस्तुकथनेन
संसारित्वभ्रान्तिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदेवं यदि रज्जु-
स्वरूपश्रवणं दृष्ट्वा सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवण-
मात्रेण निवर्त्तेत न तु निवर्त्तते । श्रुतब्रह्मणेऽपि यथापूर्व्वं

जिज्ञास्यन्नुपविरोधः, अतर्विधिप्रवृत्तेन सूत्रकृता ब्रह्मप्रतिपादना-
दिति परिहरति ॥ नेति ॥ ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्फुटयति ॥ आत्मा
वा इति ॥ “ब्रह्म वेद” इत्यत्र ब्रह्मभावकामो ब्रह्मवेदनं कुर्यादिति
विधिः परिगम्यत इति द्रष्टव्यं । लोकं ज्ञानस्वरूपं वेदान्तानेवार्थतो
दर्शयति ॥ नित्य इति ॥ ननु किं विधिफलमिति तदाह ॥ तदुपास-
नादिति ॥ प्रथमब्रह्मोपासनाद् “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इति ब्रा-
ह्मोक्तो मोक्षः स्वर्गवक्तोकाप्रसिद्धः फलमित्यर्थः । ब्रह्मणः कर्त्तव्योपास-
नाविधयकविधिप्रवृत्तत्वात्प्रीकारो बाधकमाह ॥ कर्त्तव्येति ॥ विध्यस-
म्बद्धसिद्धिबोधे दृष्ट्यादिफलभावाद्देवान्तानां वैफल्यं स्यादित्यर्थः ।
नित्येति शब्दा स्पष्टार्था । दृष्टान्तवैधर्म्येन परिहरति ॥ स्यादिति ॥

सुखदुःखादिसंसारित्वधर्मादर्शनात् । “आतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यामितव्यः” इति च अवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनया-
दर्शनात् । तस्मात् प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं
ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति” ।

अत्राभिधीयते, न, कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । शा-
रीरं वाचिकं मानसञ्च कर्म श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं धर्माख्यं यद्विषया
जिज्ञासा, “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूचिता । अधर्माऽपि
हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वात् जिज्ञास्यः परिहाराय ।
तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुख-
दुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियमयोगजन्ये
ब्रह्मादिस्वावरान्ते प्रसिद्धे । मन्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देह-

एतदर्थवत्त्वमेवञ्चेत् स्यादित्यर्थः । एवंशब्दार्थमाह ॥ यदीति ॥ किञ्च,
यदि ज्ञानादेव मुक्तिस्तदा अवणजन्यज्ञानानन्तरं मननादिविधिनं
स्यात्, तद्विधेस्त्वं कार्यसाध्या मुक्तिरित्याह ॥ आतव्य इति ॥ शब्दानां
कार्यान्वितशक्तैः प्रवृत्त्यादिकलस्यैव शास्त्रत्वात् सिद्धे फलाभावात्मन-
नादिविधेस्त्वं कार्यपरा वेदान्ता इति पूर्वपक्षमुपसंहरति ॥ तस्मा-
दिति ॥ वेदान्ता न विधिपराः स्वार्थं फलवत्त्वं सति नियोज्यविधु-
रत्वात्, “नायं सर्पः” इति वाक्यवत् “सोऽरोदीत्” “स्वर्गकामो यजेत”
इति वाक्ययोर्निरासाय हेतौ विशेषणइयमिति सिद्धान्तयति ॥ अ-
चेति ॥ यदुक्तं मोक्षकामस्य नियोज्यज्ञानं विधेयमिति तन्नेत्याह ॥
नेति ॥ मोक्षो न विधिजन्यः कर्मफलविनिर्मुक्तत्वादात्मवदित्यर्थः ।
उक्तहेतुज्ञानाय कर्मतत्पक्षे प्रपञ्चयति ॥ शारीरमित्यादिना वर्तितं
संसाररूपं अनुवदतीत्यन्तेन ॥ अथ वेदाध्ययनानन्तरं । अतो वेदस्य
फलवदर्थपरत्वात् धर्मनिर्मुक्त्याय कर्मवाक्यविचारः कर्तव्य इति सू-
चार्थः । न केवलं धर्माख्यं कर्म किन्तु अधर्माऽप्येत्याह ॥ अधर्मा
ऽनेति ॥ निषेधवाक्यप्रमादत्वादित्यर्थः । कर्मशक्ता फलमाह ॥ तयो-

वत्सु सुखतारतम्यमनुयूयते । ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्य तारतम्यं
गम्यते । धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यं । प्रसिद्धञ्चार्थत्वसाम-
र्थ्यादिकृतमधिकांशितारतम्यं । तथा च यागाद्यनुश्रयिनामेव
विद्याममाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं । केवलैरिष्टापूर्त्तद-
समाधनेर्धूमादिकमेण दक्षिणेण पथा गमनं । तत्रापि सुख-
तारतम्यं तस्माधनतारतम्यञ्च शास्त्राद् “यावत् सम्पातमुषित्वा”
इत्याम्नाद् गम्यते । तथा मनुष्यादिषु नारकस्यावरान्तेषु सुखल-

दिति ॥ मोक्षस्तु अतीन्द्रियो विभोक्तः शरीराद्यभोग्यो विधयाद्यज-
न्योऽनात्मवित् स्वप्रसिद्ध इति विलक्षणज्ञानाय प्रत्यक्षत्वादीनि विशेष-
णानि । सामान्येन कर्मफलमुक्ता धर्मफलं पृथक् प्रपञ्चयति । मनुष्य-
त्वादिति ॥ “स एको मानुष आनन्दस्ततः श्रतगुणो गन्धर्व्यादीनाम्”
इति अन्तेरनुभवानुसारित्वमनुश्रव्यार्थः । ततश्च सुखतारतम्यादिव्यर्थः ।
मोक्षस्तु निर्विशेषानात्मानं तत्त्वज्ञानमेकरूपमिति विलक्षणं । किञ्च
साधनधनयुक्त्यसम्पन्न एकरूप एव मोक्षविद्याधिकारी । कर्मणि तु ना-
नाविधेः इति विलक्षणमाह ॥ धर्मति ॥ गम्यते न केवलं किन्तु प्रसि-
धेत्यर्थः । अर्थित्वं फलकामित्वं । सामर्थ्यं लौकिकं पुत्रादि । आदिपदा-
दिदत्त्वं शास्त्रानिन्दितत्वं च । किञ्च, कर्मफलं मार्गप्राप्त्यं, मोक्षस्तु नि-
रालम्ब इति भेदमाह ॥ तथेति ॥ उपसनायां चित्तस्थैर्यप्रकर्षादंश-
रादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनं “तेऽर्चिषम्” इत्यादिना श्रूयत इत्यर्थः ।

“अभिहीतं तपः सत्त्वं वेदानाञ्चानुपालनं ।

आस्थिष्यं वैश्वदेवस्य ईष्टमित्त्वभिधीयते” ॥

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामः पूर्वसम्यग्भिधीयते” ॥

“शरणागतसन्तानं भूतानाञ्चाप्यहंसनं ।

बहिर्बेदि च यद्वाजं दत्तमित्त्वभिधीयते” ॥

तत्रापि ॥ अङ्गलोकैऽपीत्यर्थः । सम्पतति गच्छति अस्मात्लोकादमुं
लोकमनेनेति सम्यक्तः कर्म, यावत् कर्म भोक्तव्यं तावत् स्थित्वा पुन-

वसोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्त्तमानः ।
 तथोर्द्धगतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोरध-
 र्मस्य प्रतिषेधोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनाञ्च तारुतम्यं गम्यते ।
 एवमविद्यादिदेहपवनां धर्माधर्मातारतम्यनिमित्तं शरीरोपादा-
 नपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिसृतिन्यायप्र-
 मिद्धं । तथा च श्रुतिः “न ह वै शरीरस्य मतः प्रियाप्रिययो-
 रपहतिरस्ति” इति यथा वर्णितं संसाररूपमनुवदति । “अशरीरं
 वाव सन्नं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधा-
 चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षसाध्यस्याशरीरस्य प्रतिषिद्धात् इति
 गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नापपद्यते ।
 अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेन्न, तस्य स्वाभाविकत्वात् । “अश-

रायान्तीत्यर्थः । मनुष्यत्वादूर्द्धगतेषु सुखस्य तारतम्यमुक्त्वा अधोगतेषु
 तदाह ॥ तथेति ॥ इदानीं दुःखतद्धेतुतदनुष्ठायिनां तारतम्यं वदन्
 अधर्मफलं प्रपञ्चयति ॥ तथोर्द्धमिति ॥ द्विविधं कर्मफलं मोक्षस्य
 तद्दैन्यक्षणाज्ञानाय प्रपञ्चितमपसंहरति ॥ एवमिति ॥ आस्मिताकाम-
 क्रोधभयान्वादिशब्दार्थः । “ते तं भुक्ता स्वर्गलोकं विष्णुलम्” इत्याद्या
 स्मृतिः काष्ठोपचयात् ज्वालोपचयदर्शनात् फुलतारतम्येन साधन-
 तारतम्यानुमानं न्यायः । श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ मोक्षो न कर्म-
 फलं कर्मफलविश्रुतातीन्द्रियत्वविश्रुतत्वशरीराद्यभोग्यत्वादिधर्मव-
 त्त्वात् श्रुतिरेकेण स्वर्गादिवदिति न्यायानुग्राह्यां श्रुतिमाह । अशरी-
 रमिति । बावैतवधारणे । तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैधयिके
 सुखदुःखे नैव स्पृशत इत्यर्थः । मोक्षस्वेदपासनाख्यधर्मफलं तदेव
 प्रियमस्तीति तन्निषेधायोग इत्याह ॥ धर्मकार्यत्वे हीति ॥ ननु प्रियं
 नाम वैधयिकं सुखं तन्निषिध्यते, मोक्षस्तु धर्मफलमेव कर्माणां वि-
 चिधदानसामर्थ्यादिति शङ्कते ॥ अशरीरत्वमेवेति । आत्मनो देहास-

रीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितं । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा
धीरो न शोचति” । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽसङ्गो ह्ययं पुरुषः”
इत्यादि श्रुतिभ्यः । अतएवानुष्ठेयफलविनिर्गमं मोक्षाख्यमशरी-
रत्वं नित्यमिति सिद्धं । तत्र किञ्चित्परिणामिनित्यं स्याद्यथा *
यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा
पृथिव्यादिजगन्नित्यत्ववादिनां, यथा च साङ्ख्यानं गुणाः । इ-
दन्तु पारमार्थिकं कूटस्थं नित्यं व्येभ्योऽपि सर्वव्यापि सर्वविक्रि-
यारहितं नित्यतत्त्वं निरवयवं स्वयंज्योतिःस्वभावं । यत्र धर्मा-
धर्मा सह कार्येण कातत्रयश्च नोपावर्तन्ते तदशरीरं मोक्षाख्यं ।
“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् अन्यत्र भू-
ताच्च भव्याच्च” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तद्रूपं यस्येयं जिज्ञासा

कृत्यमशरीरत्वं तस्यानादित्वात् कर्मसाध्यतेत्याह ॥ नेति ॥ अशरीरं
सूक्ष्मदेहमृन्यं देहेष्वनेकेषु अनित्येषु एकं नित्यमवस्थितं महान्तं व्या-
पिनं, आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति ॥ विभुमिति ॥ तमात्मानं शार-
धीरः सन् शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः । सूक्ष्मदेहाभावे
श्रुतिमाह ॥ अप्राण इति ॥ प्राणमनसोः क्रियाज्ञानशक्त्योर्निषेधात्,
तदधीनानां कर्माज्ञानेन्द्रियाणां निषेधा हि यतः, अतः शुद्ध इत्यर्थः ।
देहदयाभावे श्रुतिः “असङ्गो हि” इति, निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्या-
नादिभावत्वे सिद्धे फलितमाह ॥ अत एवेति ॥ नित्यत्वेऽपि परिणा-
मितया धर्मकार्यत्वं मोक्षस्येत्याशङ्क्य नित्यं देहा विभजते ॥ तत्र कि-
ञ्चिदिति ॥ नित्यवस्तुमध्य इत्यर्थः । परिणामि च तन्नित्येति परि-
णामिनित्यं आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्मसाध्य इत्याह ॥ इद-
न्त्विति ॥ परिणामिना नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकल्पितं मिथैव, कूटस्थस्य
तु नाशकाभावात्प्रत्यक्षं पारमार्थिकं कूटस्थत्वसिद्ध्यर्थं परिस्रग्भावा-

प्रसूतः । तद्यदि कर्त्तव्यशेषत्वेनापदिश्येत तेन च कर्त्तव्येन सा-
ध्यश्लोकोऽभ्युपगम्येत अनित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति व्ययोक-
कर्त्तव्यशेषत्वेन तारतम्यावस्थितेऽनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष
इति प्रसज्येत । नित्यस्य मोक्षः सर्व्वमोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते ।
अतो न कर्त्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अपि च “ब्रह्म वेद

माह ॥ व्योमवदिति ॥ परिणामाभावमाह ॥ सर्व्वक्रियारहितमिति ॥
फलानपेक्षितत्वाद् फलार्थापि क्रियेत्याह ॥ नित्यत्वमिति ॥ तस्मिन्पे-
क्षित्वं विशेषकं सुखं वा निरवयवत्वाद् क्रिया तस्य भानार्थमपि न
क्रिया स्वयंज्योतिष्वात्, अतः कूटस्थत्वाद् कर्मसाध्यो मोक्ष इत्युक्तं ।
कर्मतत्कार्यासङ्गित्वाच्च तथेत्याह ॥ यत्रेति ॥ कालानवच्छिन्नत्वाच्चेत्याह ॥
कालेति ॥ कालत्रयस्य नोपावर्त्तत इति योग्यतया सम्बन्धनीयं । धर्मा-
द्यनवच्छेदे मानमाह ॥ अन्यत्रेति ॥ अन्यदित्यर्थः । कृतात् कार्यात् ।
अकृताच्च कारणात् । भूताद्भूत्याच्च । चकारादन्तमानाच्च । अन्यद्यत्
पश्यसि तदेदेत्यर्थः । ननु उक्ताः श्रुतयो ब्रह्मणः कूटस्थासङ्गित्वं वदन्तः
मोक्षस्य नियोगफलत्वं किं न स्यादिति तत्राह ॥ अत इति ॥ तत् कैवल्यं
ब्रह्मैव, कर्मफलविलक्षणत्वादित्यर्थः । ब्रह्माभेदात्मोक्षस्य कूटस्थत्वं
धर्माद्यसङ्गित्वेति भावः । यदा यस्मिन्नास्यं तद् ब्रह्म अतः एव क-
जिज्ञास्यत्वात् धर्माद्यस्यैवमित्यर्थः । अतः शब्दाभावपाठेऽप्ययमेवार्थः
ब्रह्मणो विधिस्पर्शं शास्त्रेऽप्युक्तं न स्यात्, कार्यविलक्षणानधिगतविष-
याभावात् । न हि ब्रह्मात्मैक्यं भेदप्रमाणे जीयति विधिपरवाक्याकृत्यं
शक्यं न वा तदिना विधेरनपपत्तिः योषिदरन्त्येषोपास्तिविधिदर्श-
नादिति भावः । अथ वा मोक्षस्य नियोगासाध्यत्वे फलितं सूत्रार्थ-
माह ॥ अत इति ॥ यदत्र जिज्ञास्यं ब्रह्म तत् स्वतन्त्रमेव वेदात्मैकरूप-
दिश्यते, समन्वयादित्यर्थः । विपक्षो दण्डं पातयति ॥ तद्यदीति ॥
तत्रैवं सतीति मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः ॥ अत इति ॥ मुक्तिर्नि-
योगासाध्यत्वेन नियोज्याभावात् कर्त्तव्यनियोगाभावादित्यर्थः । प्रदी-
पात् तमोनिवृत्तिवज्जानादज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य दृष्टफलत्वाच्च न
निवेगसाध्यत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ “यो ब्रह्माह” इति वेद स ब्रह्मैव

ब्रह्मैव भवति" "जीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पशुवरे"
 "आनन्दं ब्रह्मणा विद्वान् विभेति कुतश्चन" "अभयं वै जनक
 प्राप्ताऽसि" "नटात्मानमेवादेहं ब्रह्मास्मीति" तस्मात्सत्त्वम-
 भवत् "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत" इत्येवमाद्याः
 श्रुतयो ब्रह्मविद्यानकारं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वार-
 यन्ति । तथा "तद्धेतुः पश्यन्निर्वासदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुर्भव
 सूर्यश्च" इति ब्रह्मदर्शनसर्वान्तरभावयोर्मध्ये कर्त्तव्यान्तरवार-
 णायादाह्वयं । यथा तिष्ठन् गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये
 तत्कर्त्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते । "तं हि नः पिता योऽस्मा-

भवति । परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिक्राने तस्मिन् दृष्टे सति
 अस्य ब्रह्मरूपान्वयफलानि कर्माणि नश्यन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपमानन्दं
 विद्वान् निर्भयो भवति द्वितीयाभावात् । "अभयं ब्रह्म प्राप्ताऽसि" ।
 आनन्दान्नात तत्त्वावाक्यं ब्रह्म गुरुपदेशादात्मानमेव "अहं ब्रह्मास्मि"
 इत्यवेतुर्विदितवत् । तस्मादेदं तद्ब्रह्म पृथक्संभवत् पद्विद्वेदभान्ति-
 नादेकत्वं "अहं ब्रह्म" इत्यनुभवः तत्रानुभवकाले मोहशोकौ न सन् इति
 अतीनामर्थः, तासां तात्पर्यमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ विद्यातत्त्वकरणेभ्य इत्यर्थः ।
 मोक्षस्य विधिफलत्वं स्वर्गादिवत् कालान्तरभावित्वं स्यात् । तथा च
 श्रुतिबाध इति भावः । इत्यहं मोक्षो वैधो जेत्याह ॥ तर्थाति । तद्
 ब्रह्मेति प्रत्यगस्मीति पश्यन् तस्मात् ज्ञानात् वामदेवो मुनोन्मः मुञ्चं
 ब्रह्म प्रातपेदे च तत्र ज्ञाने तिष्ठन् दृष्टवानात्ममन्वान् सस्य सर्वान्तर-
 प्रकाशकान् "अहं मनुः" इत्यादीन् दर्शयत्यर्थः । यद्यपि स्थितिर्गाम्भक-
 याया क्लेशां, ब्रह्मदर्शनन्तु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वैधम्य-
 मास्त, तथापि "कल्लजहेत्वाः क्रियाया" इति [पा०१।१।२६] सूत्रेण
 क्रियां प्रति क्लेशहेत्वोरर्थयोर्धर्तमानाह्वयोः परस्य लटः । शब्दज्ञा-
 नवादादेशो भवत इति विहितशब्दप्रत्ययसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति
 इत्युक्ते तत्त्वार्थं कार्यान्तरं मध्ये न भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे

कमविद्यायाः परं पारं तारयसि; श्रुतं ह्येव मे भगवद्भेष्यः
तरति शोकमात्मविद्” इति । “सोऽहं भगवः शोचामि, तस्मा
भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु” इति “तस्मै मृदितकषायाय
तमसः पारं दर्शयति भगवान् मनत्कुमारः” इति चैवमाद्याः
श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति ।
तथा चाचार्यप्रणीतं न्यायोपवृद्धितं सूत्रं “दुःखजन्मप्रवृत्ति-
दोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः”

इत्यस्य दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ किञ्च, ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते,
ज्ञानस्य विधेयत्वे कर्मत्वादविद्यानिवर्त्तकत्वं न युक्तं, अतो बोधका
एव वेदान्ता न विधायिका इत्याह ॥ त्वं ह्येति ॥ भारद्वाजादयः षड्
ऋषयः पिप्पलादं गुरुं पादयोः प्रणम्य ऊचिरे त्वं खल्वस्माकं पिता
यन्त्वमविद्यामहोदधेः परं पुनरावृत्तिशून्यं पारं ब्रह्मविद्याज्ञानेनास्मा-
न्तारयसि प्राययसि ज्ञानेनाज्ञानं नाशयसीति यावत् । प्रश्नवाक्य-
मुक्त्वा कान्देयमाह ॥ श्रुतमिति ॥ अत्र तारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्य
शेषमुपसंहरत्युमिति भेदः । “आत्मविष्कोकं तरति” इति भगव-
त्सुल्लेभ्या मया श्रुतमेव हि न दृष्टं, “सोऽहमज्ञत्वात् हे भगवः शो-
चामि तं शोचन्तं मां भगवानेव ज्ञानज्ञेन शोकसागरस्य परं पारं
प्रापयतु” इति नारदेनेक्तः सनत्कुमारस्तस्मै तपसा दुर्धर्कनिषाद्य
नारदाय तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निरूप्यं पारं ब्रह्म दर्शि-
तवानित्यर्थः “एतयो वेद सो विद्यार्थोऽयं विकिरति” इति वाङ्म-
मादिप्रसिद्धार्थः । एवं श्रुतेस्तत्त्ववृत्तिप्रमां मुक्तिहेतुर्न कर्मवृत्तिः । तत्राह-
पादगीतमनिसम्मतमाह ॥ तथा चेति ॥ “गौराऽहम्” इति मिथ्या-
ज्ञानस्यापाये रौमदेवमोहादिदोषाणां नाशः, दोषापायाद्धर्माधर्मस-
ङ्ख्यप्रवृत्तेरपायः, प्रवृत्त्यपायात् पुनर्दुःखप्राप्तिरुपजन्मापायः, एवं पाठ-
कमेवोत्तरोत्तरस्य हेतुनाशान्नान्नो सति तस्य प्रवृत्तिरुपहेतोरनन्तरस्य
कार्यस्य जन्मनोऽपायात् दुःखध्वंसरूपापवर्गो भवतीत्यर्थः । ननु
पूर्वसूत्रे “तत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसाधिगमः” इत्युक्तेः सतीतरपदार्थभिन्ना-

इति । मिथ्याज्ञानापायस्य ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति । न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्यद्रूपं, “यथानन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा अमन्तमेव सं तेन लोकं जयति” इति । नचाध्यामरूपं यथा “मनो ब्रह्म” इत्युपासीत, “अदित्यो ब्रह्म” इत्यादेश इति च मनश्चादित्यादिषु ब्रह्मवृक्षधासो, नापि विशिष्टक्रिया-योगनिमित्तं “वायुर्वायु संवर्गः प्राणो वायु संवर्गः” इतिवत् । नाध्याज्यावेक्षणादिकर्मवत् कर्माङ्गमस्काररूपं । सम्यदादिरूपे

तत्त्वज्ञानं कथं मोक्षं साधयतीत्याकाङ्क्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्तिदा-
यक इति वक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्तं । तथा च भिन्नात्मज्ञानान्मुक्तिं वदत्
सूत्रं सम्यक्तत्वेन परमतानुज्ञा स्यादित्यत आह ॥ मिथ्येति ॥ “तत्त्वज्ञा-
नान्मुक्तिः” इत्यंशे सम्यक्तिरुक्ता, भेदज्ञानान्तं “यच्च हि द्वैतमिव भवति”
इति श्रुत्या भ्रान्तिरुक्ता । “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्य-
ति” इति श्रुत्या अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः । ननु ब्रह्मा-
त्मैकत्वविज्ञानमपि भेदज्ञानवन्न प्रमा, सम्यदादिरूपत्वेन भ्रान्तिरुक्ता-
त्यत आह ॥ न चेदमित्यादिना ॥ अन्यानन्वयनतिरस्कारेणोत्कृष्टवत्त्व-
भेदध्यानं सम्यग्यथा मनः स्वरूपानन्त्यादौ न तत् उत्कृष्टा विश्वदेवा
अप्यनन्ता इत्यनन्तत्वसाध्याद् “विश्वदेवा एव मनः” इति सम्यक्तया
ऽनन्तफलप्राप्तिर्भवति, तथा चेतनत्वसाध्याज्जीवे ब्रह्माभेदः सम्यदिति
न चेत्पर्यः । आनन्वयनस्य प्राधान्येन ध्यानं, प्रतीकोपास्तिरध्यासः । यथा
ब्रह्मवृक्षो मनस आदित्यस्य वा । तथा “अहं ब्रह्म” इति ज्ञानमध्यासो
नेत्याह । नचेति ॥ आदेशः उपदेशः क्रियाविशेषो विशिष्टक्रिया-
तया योगो निमित्तं यस्य ध्यानस्य तत्तथा । यथा प्रलयकाले वायुर-
ग्न्यादीन् संहरतीति संहरतीति, संवर्गः, स्वापकाले प्राणो रागादीन्
संहरतीति संहारक्रियायोगस्तु संवर्ग इति ध्यानं ह्यान्देग्ये विहितं
तथा वृद्धिक्रियायोगाज्जीवो ब्रह्मेति ज्ञानमिति नेत्याह । नापीति ॥
यथा “पश्यवेक्षितमममं भवति” इति उपांशुयाजाद्यङ्गस्थान्यस्य

हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मा-
स्मि” “अथमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्व-
वस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्यते । “भिद्यतेऽहं दययन्त्रि-
न्विद्यन्ते सर्वमंशयाः” इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्र-
वणान्युपरुध्येरन् । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति चैवमादीनि
तद्भावापत्तिवचनानि सम्पदादिपक्षेण सामञ्जस्येनापपद्येरन् ।
तस्मान्न सम्पदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं । अतो न पुरुषव्या-
पारतन्त्रा ब्रह्मविद्या किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञान-
वदस्तुतन्त्रैव । एवम्भूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा न कयाचिद्युक्त्या
शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुं । न च विदिक्रियाकर्मात्मेन का-

संस्कारकर्मवेद्यं विहितं तथा कर्मणि कर्तृत्वेनाङ्गस्यात्मनः संस्का-
राद्यं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह ॥ नाप्याज्येति ॥ प्रतिष्ठाचतुष्टये हेतुमाह ॥
सम्पदादीति ॥ उपक्रमादिनिष्कैर्ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रमितिहेतुर्यः
समानाधिकरण्यवाक्यानां पदनिरुःसमन्वयं तात्पर्यं निश्चितं तत्पीड्यते ।
किञ्च । एकत्वज्ञानादज्ञानिकहृदयस्यान्तःकरणस्य यो रागादिग्रन्थि-
स्त्रिभूतस्तादात्मरूपाहङ्कारग्रन्थिर्वा नश्यतीत्यज्ञाननिवृत्तिफलवाक्य-
बाधः स्यात् सम्पदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवृत्तकत्वात् । किञ्च ।
जीवस्य ब्रह्मत्वसम्पदा कथं तद्भावः । पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वान्य-
स्यान्यात्मतायोगात् । तस्मान्न सम्पदादिरूपमित्यर्थः । सम्पदादि-
रूपत्वाभावे फलितमाह । अत इति ॥ प्रमात्वाप्र कृतिसाध्या किं
तर्हि नित्यैव न प्रमाणसाध्येत्यर्थः । उक्तरीत्या सिद्धब्रह्मरूपमोक्षस्य
कार्यसाध्यत्वं तज्ज्ञानस्य निशेगविषयत्वञ्च कल्पयितुमशक्यं कृत्यसा-
ध्यत्वादित्याह । एवम्भूतस्येति ॥ ननु ब्रह्म कार्याङ्गं कारकत्वात् पण्य-
वेद्यकर्मकारकाज्यवदिति चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्मकारकत्वं
उतोपासनायां ? नाय इत्याह ॥ न चेति ॥ शाब्दज्ञानं विदिक्रियाश-
ब्दार्थः, विदितं कार्यं अविदितं कारणं तस्मादधि अन्यदित्यर्थः । येना-

यानुप्रवेशो ब्रह्मण । “अन्यदेव तद्विदितादयोऽविदितादधि” इति विदिक्रियाकर्मात्प्रतिषेधात् । “येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्” इति च । तथापास्मिक्रियाकर्मात्प्रतिषेधोऽपि भवति । “यद्याचान्भुदितं येन वागभुद्यन् इत्याशुविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य, “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” इति । अविषयत्वं ब्रह्मणः शास्तयोनित्वानुपपन्निरिति चेन्न, अविद्या-कल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्तस्य । न हि शास्त्रमिदन्तथा विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदित्वेदनादिभेदमप-नयति । तथा च शास्त्रं “यस्यामतं तस्य” मतं मतं यस्य न वेद सः” । “अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां”

तस्मा इदं सर्वं दृश्यं लोको जानाति तं केन करणेन जानायात्, तस्मादविषय आत्मैत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह ॥ तथेति ॥ “यन्मनसा न मनस्ते” इति श्रुत्या लोको मनसा यत् ब्रह्म न जानाति, अविषयत्व-मुक्त्वा “तदेव वेद्यं ब्रह्म त्वं विद्धि” यत्तुपाधीर्विशिष्टं देवतादिकमित्यु-पासते जनाः नेदं ब्रह्मैत्यर्थः । ब्रह्मणः शास्त्रबोधाविषयत्वे प्रतिज्ञाहा-निरिति शङ्कते ॥ अविषयत्व इति ॥ वेदान्तजन्यवृत्तिक्षताविद्यानिवृ-त्तिफलशान्ततया शास्त्रप्रमार्जकत्वं वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशब्रह्मणो वृत्त्यभिव्यक्तस्फुरज्जर्भवयत्वादप्रमंयत्वमिति परिहरति ॥ नेति ॥ पर-त्वात् फलत्वादित्यर्थः । निवृत्तिरूपब्रह्मतात्यर्थ्यादिति वार्थः । उक्तं विदुषोति ॥ न ज्ञाति ॥ चिद्विषयत्वमिदन्तं । अविषयतया अनिद-नाया । अदृश्यत्वे श्रुतिमाह । तथा चेति ॥ यस्य ब्रह्ममतं चैतन्या-विषय इति निश्चयस्तेन सम्यग्ब्रह्ममतं । यस्य त्वञ्चस्य ब्रह्म चैतन्यविषय इति मतं स न वेद । उक्तमेव दार्ष्टान्यमनुवदति ॥ अविज्ञातमिति ॥ अविषयतया ब्रह्म विजानतामविज्ञातमदृश्यमिति पक्षः । अज्ञानभूत

दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येन अनेः श्रोतारं शृणुया न विज्ञातेर्विज्ञा-
तारं विजानीयाः” इति चैवमादि । अतोऽविद्याकश्चित्संसा-
रित्वनिवर्त्तनेन नित्यरुक्तात्मस्वरूपसमर्पणाच्च मोक्षस्यानित्यत्व-
दोषः । यस्य तत्पाद्योभोक्तस्य मानसं वाचिकं कायिकं वा
कार्यमपेक्षत इति युक्तं । तथा विकार्यत्वे च । तयोः पक्षयोर्मो-
क्षस्य भुवमनित्यत्वं । न हि दध्नादि विकार्यमुत्पाद्यं वा घटादि
नित्यं दृष्टं लोके । न चाप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे
सत्यनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वं । सर्व-
गतत्वेन नित्याप्रस्वरूपत्वात् सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव । नापि
संस्कार्या भोक्तो येन व्यापारमपेक्षेत । संस्कारो हि नाम
संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्यादोषापनयेन वा ? न तावद्
गुणाधानेन सम्भवति, अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य ।

ब्रह्म विज्ञातुं दृश्यमिति यत्त इत्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टारं चाक्षधमनोदत्तैः
साक्षिणं अनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्येर्विज्ञातेर्वृद्धित्तेर्निश्चयरूपा-
याः साक्षिणं तथा न विषयीकुर्या इत्याह । नेति ॥ नन्वविद्यादि-
निवर्त्तकत्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि निवृत्तेरज्ञानानुक्तत्वात् मोक्षस्यानि-
त्यत्वं स्यादिति नेत्याह ॥ अत इति ॥ तत्त्वज्ञानादित्यर्थः । ध्वंसस्य
नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसक्त इत्यर्थः । उत्पत्तिविकारात्मि-
स्काररूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलं तद्भिन्नत्वान्मोक्षस्य नोपासनासाध्य-
त्वमित्याह ॥ यस्य त्वित्यादिना तस्मात् ज्ञानमेकं मुक्त्यन्तेन । तद्योत्पा-
द्यत्ववद्विकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्वयं दूषयति । तयोरिति ॥
स्थितस्यावस्थान्तरं विकारः । नन्वनित्यत्वनिरासाय क्रियया स्थितस्यैव
ब्रह्मणो यामवदानिरस्तु नेत्याह ॥ न चेति ॥ ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा ?
उभयवाप्याप्तत्वात् न क्रियापेक्षेत्याह ॥ स्वात्मेत्यादिना ॥ यथा ग्रीष्मीणां
संस्कार्यत्वेन मोक्षवापेक्षा तथा मोक्षस्य नेत्याह ॥ नापीत्यादिना ॥

नापि दोषापनयेन, नित्यगुह्यब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्म-
धर्म एव संस्कारोभूतो मोक्षः क्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभि-
व्यज्यते । यथाऽऽदर्शं निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वं
धर्म इति चेन्न, क्रियाश्रयत्वानुपपत्तरात्मनः । यदाश्रया हि
क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते । यदात्मा क्रियया वि-
क्रियतानित्यत्वमात्मनः प्रमज्यते । “अविकार्योऽयमुच्यते” इति
चेवमादीनि वाक्यानि बाधेरन् । नञ्चानिष्टं । तस्मात्तु स्वाश्रया
क्रियात्मनः सम्भवति । अन्याश्रयाद्यास्तु क्रियाया अविषय-
त्वात् तयात्मा संस्क्रियते । ननु देहाश्रयया ज्ञानाचमनय-
ज्ञापवीतधारणादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः ।
न देहादिमंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वात् ।
प्रत्यक्षं हि ज्ञानाचमनादेर्देहममवायित्वं । तथा देहाश्रयया
तत्संहत एव कश्चिदविद्ययात्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति

गुणाधानं ब्रौह्मिषु प्रोक्षणादिना, क्षालनादिना वस्त्रादौ मलापनयः ।
शङ्कते ॥ स्वात्मधर्म इति ॥ ब्रह्मात्मस्वरूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामला-
हतः उपासनया मले नष्टोऽभिव्यज्यते इत्यत्र दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥
संस्कारो मलनाशः, किमात्मनि मलः सत्यः काल्पितो वा ? द्वितीये
ज्ञानादेव तन्नाशो न क्रियया ; अथो क्रिया किमात्मनिष्ठा अन्यनिष्ठा
वा ? नाद्य इत्याह ॥ न क्रियेति ॥ अनुपपत्तिं स्फुटयति ॥ यदीति ॥
क्रिया हि स्वाश्रये संयोगादिविकारमकुर्वती न ज्ञायत इत्यर्थः । तत्र
वाक्यबाधने न द्वितीय इत्याह ॥ अन्येति ॥ अविषयत्वात् क्रियाश्रय-
प्रत्यासंयोगादिति यावत् । दर्शयन्तु सावयवं क्रियाश्रयेष्टकचूर्णादि-
प्रत्यसंयोगित्वात् संस्क्रियत इति भावः । अन्यक्रियया अन्यो न संस्क्रि-
यत इत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते ॥ नन्वेति ॥ आत्मने मूलाविद्याप्रतिवि-

युक्तं । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्सं-
 हतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलं “अहमरोगः” इति यत्र
 बुद्धिरुत्पद्यते, एवं ज्ञानाश्रमनयज्ञोपवीतादिधारणाकया क्रि-
 यया “अहं शुद्धः संकीर्तः” इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रि-
 यते, स च देहेन संहत एव । तेनैव ह्यहंकर्त्ताहंप्रत्ययविषयेण
 प्रत्ययिना सर्व्याः क्रिया निर्वर्त्तन्ते तत्फलं च स एवाश्रयति ।
 “तथोरन्यः पिप्पलं स्वादृत्यंनश्नन्नन्याऽभिचाकशीति” इति म-
 न्स्ववर्णादौ “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” इति च ।
 तथा “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्त-
 रात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवांसः साक्षी चेता केवला

स्मितत्वेन गृहीतस्य नरोऽहमिति भ्रान्त्या देहतादात्म्यमापन्नस्य क्रिया-
 श्रयत्वभ्रान्त्या संस्कार्यत्वभ्रमात्त व्यभिचार इत्याह ॥ नेति ॥ कश्चि-
 दिति ॥ अनिश्चितब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः । यत्रात्मनि विषये आरोग्यबुद्धि-
 रुत्पद्यते तस्य देहसंहतस्यैव आरोग्यफलमित्यन्वयः । ननु देहाभिन्नस्य
 कथं संस्कारः ? तस्यामुष्मिकफलभोक्तृत्वायोगादित्यत आह ॥ तेनेति ॥
 देहसंहतेनैवान्तःकरणप्रतिविम्बात्मना कर्त्ताहमिति भासमानेन प्रत्य-
 याः कामादयो मनस्तादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्ययिन् प्रत्ययाफलं भ्रम्यत
 इत्यर्थः, मनोविशिष्टस्यामुष्मिकभोक्तुः संस्कारोऽयुक्त इति भावः । वि-
 शिष्टस्य भोक्तृत्वं न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मानमाह ॥ तथोरिति ॥
 प्रमादसाक्षिणोर्मध्ये सत्वसंसर्गमात्रेण कल्पितकटृत्वादिमान् प्रमाता
 पिप्पलं कर्मफलं भुङ्क्ते, स एव शोधितत्वेनान्यः साक्षितया प्रका-
 शत इत्यर्थः । आत्मा देहः, देहादियुक्तं प्रमात्रात्मानमित्यर्थः । एवं
 साक्षाधिकस्य चिदात्मिण्यासंस्कार्यत्वमृक्ता निरुपाधिकस्यासंस्कार्यत्वे
 मानमाह ॥ एक इति ॥ सर्वभूतेष्विद्वितीय एको देवः स्वप्रकाशः,
 तथापि मायावृतत्वान्न प्रकाशत इत्याह ॥ गूढ इति ॥ ननु जीवे-
 नासम्बन्धाद्भिषत्वादा देवस्याभानं न तु मायामूढनादिति नैयाह ॥

निर्गुणश्च" इति । "स पर्यगात् शुक्रमकायमव्रणमस्त्राविरं शुद्ध-
मपापविद्धं" इति तैत्ति मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धताञ्च
ब्रह्मणो दर्शयतः । ब्रह्मभावश्च मोक्षः । तस्मात्संस्कार्योऽपि
मोक्षः । अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेष्टद्वारं न शक्यं केनचि-
द्दर्शयितुं । तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्ता क्रियाया गन्धमात्रस्थाप्यनु-
प्रवेश इह नोपपद्यते । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया, न,
वैमल्लघ्नात् । क्रिया हि नाम की यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव
चोद्यते पुरुषचित्तव्यापाराधीना च । यथा "यस्यै देवतायै

सर्वव्यापी, सर्वभूतान्तरात्मेति ॥ देवस्य विभूत्वात् सर्वप्राणिप्रत्य-
क्षाचाररणादेवाभानमित्यर्थः । प्रत्यक्त्वे कर्तृत्वं स्यादिति चेत् । न ।
कर्माध्यक्षः क्रियासाक्षीत्यर्थः । तर्हि साध्यमस्तीति द्वैतापत्तिः । न ।
सर्वभूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी भवति, साध्यमधिष्ठाने साक्षिणि
कल्पितमिति भावः । साक्षिशब्दार्थमाह ॥ चैता केवल इति ॥ बोद्धृत्वे
सति, अकर्त्ता साक्षीति लोकप्रसिद्धं । चकारो दोषाभावसमुच्चयाद्यः ।
निर्गुणत्वान्निर्दोषाच्च । गुणो दोषनाशो वा संस्कारो नेत्यर्थः । स इह
प्रकमात् । शुक्रादिशब्दाः पुंस्त्वेन वाच्याः, स आत्मा परि सर्वमगात्
व्याप्तः, शुक्रो दीप्तिमान्, अकायो लिङ्गशून्यः, अप्रणोऽद्वैतः, अस्त्रा-
विरः शिराविधुरः, अमन्त्रर इति वा । आभ्यां पदार्थां स्थूलदेह-
शून्यत्वमुक्तं । शुद्धो रोगादिमलशून्यः, अपापविद्धः पुण्यपापाभामसं-
स्पृष्ट इत्यर्थः । अत इति । उक्तव्याप्तविकारसंस्कारभ्योऽन्यत् पञ्चमं
क्रियापक्षं नास्ति धर्मोक्तस्य क्रियासाध्यत्वे द्वारं भवेदित्यर्थः । ननु
मोक्षस्यासाध्यत्वे शास्त्रारम्भो वृथा, न, ज्ञानार्थत्वादित्याह । तस्मा-
दिति । द्वाराभावादित्यर्थः । व्याघातं शङ्कते ॥ नान्वीति ॥ तथा च
मोक्षे क्रियानुप्रवेशो नास्तीति व्याहृतमिति भावः । मानसमपि ज्ञानं
न विधियोग्या क्रिया वस्तुतन्त्रत्वात् कृत्यसाध्यत्वाच्चेत्याह ॥ नेति ॥
वैकल्यं प्रपञ्चयति ॥ क्रिया हीति ॥ यत्र विषये तदनपेक्षैव या
चोद्यते तत्र सा हि क्रियेति योजना विषयवस्त्वनपेक्षा, कृतिसाध्या"च

“विवर्तनीयं स्यात् तां ध्यायेदष्टकरिष्यन्” इति “सन्ध्यां मनसा ध्यायेत्” इति चैवमादिषु। ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं पुरुषतन्त्रत्वात्। ज्ञानं प्रमाणजन्यं, प्रमाणञ्च यथाभूतवस्तुविषयं, अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव, तत् न चोदनातन्त्रं नापि पुरुषतन्त्रं, तस्मान्ज्ञानमत्वेऽपि ज्ञानस्य महदैलक्षणं। यथा च “पुरुषो वाव गौतमाग्निर्घोषा वाव गौतमाग्निः,” इत्यत्र *योपित्युत्पद्योरग्निबुद्धिर्मानमी भवति केवल-चोदनाजन्यत्वान्तु क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च। या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निर्बुद्धिः न सा चोदनातन्त्रा, नापि पुरुषतन्त्रा, किं तर्हि, प्रत्यक्ष-विषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेव तन्न क्रिया। एवं सर्वप्रमाणविषय-

क्रियेत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ गृहीतमध्वर्युमेति शेषः। “वष्टकरिष्यन् गौता सन्ध्यां” देवतां इति चैवमादिवाक्येषु यथा यादृशी ध्यानक्रिया वस्तुनपेक्षा पुनस्तत्र च चोद्यते तादृशी क्रियेत्यर्थः। ध्यानमपि मानसत्वात् ज्ञानवन्न क्रियेत्यत आह ॥ ध्यानमित्यादिना ॥ तथापि क्रियैवेति शेषः। कृत्यसाध्यत्वमुपाधिरिति भावः। ध्यानक्रियामुक्ता ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य स्फुटयति ॥ ज्ञानमिति ॥ अतः प्रमात्वान्न चोदनातन्त्रं न विधेर्विषयः। पुरुषः कतिपयैरेतन्त्रं हेतुर्यस्य तत्पुरुषतन्त्रं, तस्मादन्वयभित्तिरादपुंस्तन्त्रत्वाच्च ध्यानात् ज्ञानस्य महान् भेद इत्यर्थः। भेदमेव दृष्टान्तान्तरमाह ॥ यथा चेति ॥ अभेदासत्वेऽपि विधितो ध्यानं कर्तुं शक्यं न ज्ञानमित्यर्थः। ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शाब्दबोधस्य तदभावादिधेयक्रियात्वात्तमिति नेत्याह ॥ एवं सर्वेऽपि ॥ शब्दानुमानाद्यर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यं। तत्रापि मानादेव ज्ञानस्य प्राप्तेर्विध्ययोगादित्यर्थः।

* योषा वाव गौतमाग्निरिति मु० पुस्तके नास्ति।

वस्तुषु वेदितव्यं । तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि, ज्ञानं न बोद्धुमशक्यं । अतस्तद्विषया लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनि-
धाञ्जविषयत्वात् कुण्ठीभवन्त्युपप्लादिषु प्रयुक्तजुरतैश्चण्णादिवत्,
अज्ञेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात् । किमर्थानि तर्हि “आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” इत्यादीनि विधिष्कायानि वचनानि? स्वाभा-
विकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानि इति ब्रूमः । यो हि बहि-
र्मुखः प्रवर्त्तते पुरुष “इष्टं मे भूयादनिष्टं मे मा भूत्” इति, न च
तत्तात्पर्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते । तत्तात्पर्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छितं स्वा-
भाविककार्यकरणसङ्घातप्रवृत्तिगोचरादिमुखीकृत्य प्रत्यगात्म-

तत्रैवं सति लोके ज्ञानस्याविधेयत्वं सतीत्यर्थः । यथाभूतत्वमवाधितत्वं ।
ननु “आत्मानं पश्यत्” “ब्रह्मत्वं विद्धि” “आत्मा द्रष्टव्यः” इति
विज्ञाने लिङलोप्यप्रत्यया विधायकाः श्रूयन्तं, अतो ज्ञानं विधेय-
मित्यत आह ॥ तद्विषय इति ॥ तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विधेयः
युक्तं प्रवर्त्तयितुं अशक्ता भवन्ति । अनियोज्यं कृत्यसाध्यं नियोज्यशून्यं
वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः । “ममायं नियोगः” इति बोद्धा नि-
बोद्धो विषयश्च विधेर्नास्तीति भावः । तर्हि ज्ञेयं ब्रह्म विधीयतां
नेत्याह ॥ अज्ञेयेति ॥ वस्तुस्वरूपो विषयस्तत्त्वात् ब्रह्मणो निरतिशय-
स्यासाध्यत्वाच्च विधेयत्वमित्यर्थः । उदासीनवस्तुविषयकत्वात् ज्ञानञ्च न
विधेयं, प्रकृषादिफलाभावादित्यर्थः । विधिपदानां गतिं पृच्छति ॥
किमर्थानीति । विधिष्कायानि प्रमिद्वयागादिविहितव्यापीत्यर्थः ।
विधिप्रत्ययैरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति स्मृत्येते स्तव्या आत्मानि-
केष्टहेतुत्वभावात् या विषयेषु प्रवृत्तिः आत्मअवगादिप्रतिबन्धिका
तस्मिन्निष्पन्नानि विधिपदानीत्याह । स्वाभाविकेति । विदुर्लोति ॥
यो हीत्यादिना । तत्र विषयेषु कृतात्मस्य या प्रवृत्तिः तद्गोचराष्-
ब्दादेरित्यर्थः । सोतस्मिन्निष्पत्तिर्निर्वाहः । प्रवर्त्तयन्ति ज्ञानसाधनअव-
गादाविति श्रेष्ठः । अवगच्छरूपमाह । तस्येति ॥ अन्वेषणं ज्ञानं ।
यदिदं जगत्तत् सर्वं आत्मैवेत्यनात्मवाधेनात्मा बाध्यते । अद्वितीया-

नि स्रोतस्तथा प्रवर्त्तयन्ति “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” इत्यादीनि ।
तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते
“इदं सर्वं यदयमात्मा” “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन
कम्येत् केन कं विजाभीयात्” “विज्ञातारमरे केन विजा-
नीयादयमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादिभिः । यदप्यकर्त्तव्यप्रधान-
मात्मज्ञानं ज्ञानायापादानाय वा न भवतीति तथैवेत्यभ्युपग-
म्यते । अलङ्कारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगती मत्यां सर्वक-
र्त्तव्यताज्ञानिः कृतकृत्यता चेति । तथा च श्रुतिः ।

“आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरं मनुसंज्वरेत्” ॥*

इति ।

“एतद्बुद्धा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत” इति च स्मृतिः ।
तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणं । यदपि
केचिदाहुः “प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तु-
वादी वेदभागे नास्ति” इति । तन्न । आपनिषदस्य पुरुषस्या-
दृष्टात्मबोधे क्व विधिः तपस्वी दैतवनीयजीवनः क्व स्मृत्यतीति भावः ।
आत्मज्ञानिनः कर्त्तव्याभावे मानमाह ॥ तथा चेति ॥ “अयं अयं
प्रभानन्दः परमात्माहमस्मि” इति । यदि कश्चित् पुरुष आत्मानं
जानीयात्तदा किं किमिच्छन् कस्य वा भोक्तुः प्रीतये शरीरं तप्यमान-
मनुसंज्वरेत् तप्येत, भोक्तृभोग्यद्वैताभावात्, कृतकृत्य आत्मविदित्यभि-
प्रायः । ज्ञानदौर्लभ्यार्थश्चैवम् । एतद् गुह्यतमं तत्त्वं दृष्टिकारमतनि-
रासमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्राभाकरोक्तमुपन्यस्यति ॥ यदपि
केचिदिति ॥ कर्त्तात्मा लोकसिद्धत्वाच्च वेदोक्तार्थः । तदन्यत् ब्रह्म नाभ्येव

नन्यशेषत्वात् । योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारो
 मन्त्राद्याद्यादिचतुर्विधद्रव्यविवर्तणः स्वप्रकरणस्योऽनन्यशेषो
 नास्तीति नास्ति नाधिगम्यत इति वा वदितुं शक्यं “स एष नेति
 नेत्यात्म” इत्यात्मशब्दात्, आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।
 नन्वात्माहंप्रत्ययविषयत्वाद् उपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नं ।
 न, तस्माच्छित्तेन प्रत्युक्तत्वात् । न ह्यहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण
 तस्मात्तो सर्वभूतस्यः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे
 तर्कममेव वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा; अतः स न केनचित्

वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभावादित्यर्थः । मानाभावोऽसिद्ध इत्याह ॥
 नेति ॥ अज्ञातस्य फलस्वरूपस्यात्मन उपनिषदिकवेद्यस्याकार्यशेषत्वात्
 कृतस्त्ववेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धं । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाभ्यां श्रोतु-
 म्भवेत्कार्योपाधमन्माय वक्तृवाक्यस्य कार्यपरत्वं निश्चित्य वाक्यस्यप-
 दानां कार्यान्विते श्रुतिग्रन्थेषु सिद्धस्य पदार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति
 वाच्यं “पुत्रस्ते जातः” इति वाक्यश्रोतुः पितृर्हर्षलिङ्गनेष्टं पुत्रजनानुमाय
 पुत्रादिपदानां सिद्धे सकृत्तिग्रहात् कार्यान्वितापेक्ष्यान्वितार्थे श्रु-
 रित्यङ्गीकारे लाघवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मणा
 नास्तित्वादेव कृतस्त्ववेदस्य कार्यपरत्वं उत वेदान्तेषु तस्याभानात् अथ
 वा कार्यशेषत्वात् किञ्चा लोकसिद्धत्वादाहोस्वित् मानान्तर्द्विरो-
 धात् ? तत्रायं पक्षत्रयं निराचष्टे ॥ योऽसाविति ॥ अनन्यशेषत्वार्थम-
 संसारि इत्यादि विशेषणं नास्तित्वाभावे हेतुं वेदान्तमानसिद्धत्वमुक्त्वा
 हेत्वन्तरमात्मत्वमाह ॥ स एष इति ॥ इतिरिदमर्थं “इदं न इदं न”
 इति सर्वदृष्टान्निषेधेन य आत्मा उपदिष्टः स एष इत्यर्थः । चतुर्थं
 ब्रूयते । नन्वात्माहमिति ॥ आत्मनोऽहङ्कारादिसाक्षित्वं नाहंधीविष-
 यत्वस्य निरस्तत्वात् लोकसिद्धत्वेत्याह ॥ नेति ॥ यं तार्थकरा अपि न
 जानन्ति तस्यालौकिकत्वं किमु वाच्यमित्याह ॥ न हीति । समस्ततार-
 तम्यवर्जितः, सत्सम्भूत आत्मानधिगमिद्योतकानि विशेषणानि । पञ्चमं
 निरस्यति ॥ अत इति ॥ केनचिदादिना प्रमाणेन वेत्यर्थः । अगम्यत्वात्

प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतुं य एव निराकर्त्ता तस्यै-
वात्मत्वात् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपभेदः ।
सर्वे हि विनश्यदिकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति । पुरुषो हि
विनाशहेत्वभावादविनाशी विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्योऽत
एव नित्यशुद्धमुक्तस्वभावः । तस्मात् “पुरुषात् न परं किञ्चित्
सा काष्ठा सा परा गतिः” “तन्त्वैपनिषदं पुरुषं पृच्छामि”
इति चैपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्यैपनिषत्सु प्राधान्येन प्रका-
शमानत्वे उपपद्यते । अतो भूत*वस्तुपरो वेदभागो नास्तीति
वचनं साहचमत्र । यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणं । दृष्टो
हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमित्येवमादिः तद्वर्त्मजिज्ञासाविषय-

मानान्तरविरोध इति भावः ॥ साक्षी कर्माङ्गचेतनत्वात् कर्तव्यदिति
तत्राह ॥ विधीति ॥ अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगाज्ज्ञातस्य व्याघातकत्वाच्च
कर्मशेषत्वमित्यर्थः । साक्षिणः सर्वशेषित्वादहेयानुपादेयत्वाच्च न कर्म-
शेषत्वमित्याह ॥ आत्मत्वादिति ॥ अनित्यत्वेनात्मनो हेयत्वमाशङ्क्याह ॥
सर्वं हीति ॥ परिणामित्वेन हेयतां निराचष्टे ॥ विक्रियेति ॥ स्वपा-
देयत्वं निराचष्टे ॥ अत एवेति ॥ निर्विकारित्वादित्यर्थः । उपादेयत्वं
हि साध्यस्य न त्वात्मनः नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः । परप्राप्त्यर्थं आत्मा
हेय इत्यत आह ॥ तस्मात् पुरुषाच्च परं किञ्चिदिति ॥ काष्ठा सर्व-
स्यावधिः । एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वादबाध्यत्वमुच्यते । नैपुःस्फुटभा-
वाच्च वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तं ॥ तत्र श्रुतिमाह ॥ तन्वेति ॥ तं सकारण-
सूत्रस्याधिष्ठानं पुरुषं पुरुषं हेशाकल्पत्वात्त्वां पृच्छामीत्यर्थः । अत इति ।
उक्तलिङ्गैः श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः । पूर्वो-
क्तमनुवदति ॥ यदपीति ॥ वेदस्य नैरर्थको शङ्किते तस्यार्थवत्तापर-
मिदं भाष्यं । दृष्टो हीति ॥ तत्र फलवदर्थवबोधनमिति वक्तव्ये धर्मवि-
चारप्रकृमात् कर्मावबोधनमित्युक्तं नैतावेता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वनि-

त्वाद्विधप्रतिषेधशस्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यं । अपि च “आज्ञायस्य
क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्” इत्येतदेकानेनाभ्युपगच्छतां
भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेष*व्यतिरेकेण
भूतशब्दस्यपदिशति भव्यार्थत्वेन कूटस्थनित्यत्वं भूतं नोपदिश-

रामः । अत एवानुपलब्धेऽर्थे “तत्प्रमाणमिति” सूत्रकारो धर्मस्य फल-
वदज्ञातत्वेनैव वेदार्थतां दर्शयति । “तच्चावशिष्टं ब्रह्मणः” इति वृद्धवाक्यै-
र्विशेष इत्याह ॥ तद्धर्ममिति ॥ निषेधशस्त्रस्यापि निवृत्तिकार्यपरत्व-
मस्ति, तत् सूत्रभाष्यवाक्यजातं कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमि-
त्यर्थः । वस्तुतस्तु लिङ्गर्थे कर्मकाण्डस्य तात्पर्यं, लिङ्गर्थश्च लोके प्रवर्त्त-
कज्ञानगोचरत्वेन क्लृप्तं यागादिक्रियागतमित्युत्साधनत्वमेव न क्रिया-
तोऽतिरिक्तं कार्यं तस्य कूर्मलोमवदपमिद्धत्वादिति तस्यापि परा-
भिमतकार्यविवक्षणे सिद्धे प्रामाण्यं किमुत ज्ञानकाण्डस्येति मन्यते ।
किञ्च । वेदान्ताः सिद्धवन्तपराः फलवद्भूतशब्दत्वाद्ध्यादिशब्दवदि-
त्याह ॥ अपि चेति ॥ किमक्रियार्थकशब्दानामानर्थक्यमभिधेयभावः
फलभावे वा ? आद्य आह ॥ आज्ञायस्येति ॥ इति न्यायेन एतद-
भिधेयराहित्यं नियमेनाङ्गीकुर्वतां “सोमेन यजेत” “दध्ना जुहोति”
इत्यादिवाक्येषु दधिसोमादिशब्दानामर्थशून्यत्वं स्यादित्यर्थः । न
केनोक्तमभिधेयमिति न्यायिनां श्लाघा ॥ प्रवृत्तीति ॥ कार्यातिरेकेण भ-
व्यार्थत्वेन कार्यशेषत्वेन दध्यादिशब्दे भूतं वक्ति चेत्, तर्हि सत्यादि-
शब्दः कूटस्थं न वक्तव्यमिति हेतुः किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुत्ताक्रिया-
शेषत्वादेति प्रश्नः । ननु दध्यादेः कार्यान्वयित्वेन कार्यत्वादुपदेशः, न
कूटस्थस्याकार्यत्वादित्याद्यमाशङ्क्य निरस्यति ॥ न हीति ॥ दध्यादेः
कार्यत्वे कार्याभेदे शेषत्वहानिः । अतो भूतस्य कार्याद्विग्रस्य शब्दा-
र्थत्वं कथमिति भावः । द्वितीयं शङ्कते ॥ अक्रियात्वेऽपीति ॥ क्रियार्थः
कार्यशेषपरः कूटस्थस्य त्वकार्यशेषत्वान्नोपदेश इति भावः । भूतस्य
कार्यशेषत्वं शब्दाद्यत्वात् फलाय वा ? नाद्य इत्याह । नैष दोष इति ॥
दध्यादेः कार्यशेषत्वं सत्यपि शब्देन वस्तुमात्रमेवोपदिष्टं न कार्यान्वयी

तीति को हेतुः । न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति ।
 अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियामाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश
 इति चेत्, नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनप्रक्रिमद्वस्तु-
 पदिष्टमेव । क्रियार्थत्वन्तु प्रयोजनं तस्य । न चैतावता वस्तुमु-
 पदिष्टं भवति । यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति । उच्यते,
 अनवगतात्मवस्तुपदेशस्य तथैव भवितुमर्हति; तदवगत्या मि-
 थ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टम-
 र्थवत्त्वं क्रियामाधनवस्तुपदेशेन । अपि च “ब्राह्मणो न हन्तव्यः”
 इति चैवमाद्यानिवृत्तिरुपदिश्यते । न च सा क्रिया नापि क्रिया-

शब्दार्थः । अन्वितार्थमात्रे शब्दानां शक्तिरहणादित्यर्थः । द्वितीयम-
 ङ्गीकरोति ॥ क्रियार्थत्वन्विति ॥ तस्य भूतविशेषस्य दध्यादेः क्रिया-
 शेषत्वं फलमुद्दिश्याङ्गीक्रियत इत्यर्थः, न तु ब्रह्मण इति तु शब्दार्थः । ननु
 भूतस्य कार्यशेषत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्येण कथं शब्दार्थतेति तत्राह ॥ न
 चेति ॥ फलार्थं शेषत्वाङ्गीकारमात्रेण शब्दार्थत्वमङ्गो नास्तीत्यर्थः ।
 आनर्थक्यं फलाभाव इति पक्षं शङ्कते ॥ यदीति ॥ यद्यपि दध्यादि
 स्वतो निष्कलमपि क्रियाद्वारा सफलत्वादुपदिष्टं तथापि कूटस्थब्रह्म-
 वादिनः क्रियाद्वाराभावात् तेन दृष्टान्तेन किञ्चनं स्यादित्यर्थः । भूतस्य
 साफल्ये क्रियैव द्वारमिति न नियमः, रज्ज्वधानुमात्रेण साफल्यदर्श-
 नादित्याह ॥ उच्यते इति ॥ तथैव दध्यादिवदेवेत्यर्थः । दध्यादेः क्रिया-
 द्वारा साफल्यं, ब्रह्मणस्तु स्वत इति विशेषे सत्त्वपि वेदान्तानां सफल-
 भूतार्थकत्वमात्रेण दध्याद्युपदेशसाम्यमित्यनवयवम् । इदानीं वेदान्तानां
 निषेधवाक्यवत् सिद्धार्थपरत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ ननः प्रकृत्यर्थेन
 सम्बन्धात् हननाभावो नञर्थः इष्टसाधनत्वं इत्यादिप्रत्ययार्थः, इष्ट-
 स्वाच्च नरकदुःखाभावः, तत्परिपालको हननाभाव इति निषेधवा-
 क्यार्थः, हननाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तावर्थाह ननस्य दुःखसाधन-
 त्वधिया पुरुषो निवर्तते, नात्र नियोगः कश्चिदस्ति, तस्य क्रिया तत्सा-

साधनं । अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकस्येत् “ब्राह्मणो न हन्तव्यः”
इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं, तच्चानिष्टं । न च स्व-
भावप्राप्तवृत्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं
हननक्रियानिवृत्त्यादामौन्य्यतिरेकेण नञस्यैव स्वभावो यत्

धनदध्यादिविषयत्वात् । न च हननाभावकृपा नञ्वाद्या निवृत्तिः
क्रिया । अभावत्वाद्यापि क्रियामाधनं । अभावस्य भावार्थहेतुत्वा-
द्वावार्थसम्बन्धेऽर्थः । अतो निषेधशालस्य मिद्धार्थे प्रामाण्यमिति
भावः । विपक्षे दण्डमाह ॥ अक्रियेति ॥ ननु स्वभावतो रागतः प्राप्तेन
हन्त्यर्थेनानुरागेण नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनी सङ्कल्पक्रिया
बोध्यते, सा च नञर्थक्या तत्राप्राप्तत्वादधीयते “अहननं कुर्यात्”
इति । तथा च कार्यार्थमिदं वाक्यमिच्छाशङ्क निषेधति ॥ न चेति ॥
सौदासीन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च हननक्रियानिवृत्त्युपसक्तितं निवृत्त्यौ-
दासीन्यं हननभाव इति यावत् तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं कल्प-
यितुं न च शक्यमिति योजना, मृत्युार्थस्याभावस्य नञञर्थत्वसम्भवे
तद्विरोधिक्रियालक्षणाया अन्यव्यत्वात् निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे
विधिनियेधभेदविज्ञवापत्तेरिति भावः । ननु तदभूववत्तदन्यतदि-
ज्योदपि नञः शक्तिः किं न स्यात्, “अब्राह्मणः अधर्मः” इति प्रयोग-
दर्शनादिति चेत् । न । अनेकार्थत्वस्यान्याव्यत्वादित्याह ॥ नञस्येति ॥
जवादिशब्दानाम् अगत्या नानार्थत्वं, स्वर्गेषुवागवत्पादीनां शक्य-
पञ्चसम्बन्धाभावेन कलकानवतारात् । अन्यविबुद्धयोस्तु कक्षत्वं युक्तं
शक्यसम्बन्धात् । ब्राह्मणादन्यस्मिन् क्षत्रियादौ धर्मविबुद्धे वा पापे
ब्राह्मण्यभावस्य नञ् शक्यस्य सम्बन्धात्, प्रकृते च आख्यातयोगात् नञ्
प्रसज्यप्रतिषेध एव न पश्येदासकक्षक इति सम्भवं । यदा नञः प्रकृत्या
न सम्बन्धः । प्रकृतेः प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वात् प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानां
किन्तु प्रकृत्यर्थनिष्ठेन प्रत्ययार्थेनेष्टसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः । इह च स्वा-
पेक्षया बलवद्विनियानुबन्धित्यस्यैव न तात्कालिकसुखमात्रं विषयसं-
युक्तत्वाच्च भोक्तव्यापि इष्टत्वापत्तो, तथा च “न हन्तव्यः” हननं बलव-
द्विनियसाधनत्वं सति इष्टसाधनं न भवतीत्यर्थः । अत्र “हन्तव्यः” इति

स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति, अभावबुद्धिर्ज्ञेयादासीन्यकारणं,
सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवापशाम्यति, तस्मात् प्रसक्तक्रिया-
निवृत्तौदासीन्यमेव “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं
मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः, तस्मात् पुरुषार्थानुपयो-

हनने विशिष्टेष्टसाधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमनूय नेत्यभावबोधने बलवद-
निष्टसाधनं हननमिति बुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेष्टसाधनत्वरूप-
विशेष्यसत्त्वेन विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणाभावपर्यवसानात् । विशेष्यं
बलवदनिष्टसाधनत्वमिति तदभावे बलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति
पर्यवसानं तद्बुद्धिर्ज्ञेयादासीन्यपरिपालिकेत्याह ॥ अभावेति ॥ योऽप्यर्थः
पक्षान्तरयोतो प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरपीत्यर्थः ।
बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे सत्त्वादासीन्यात् प्रच्यतिरूपा हननादौ
प्रवृत्तिः स्यात् इति तत्राह ॥ सा चेति ॥ यथाग्निरिन्धनं दग्ध्वा
शाम्यति एवं सा नञर्थीभावबुद्धिः हननादाविष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूलं
रागन्धनं दग्ध्वैव शाम्यतीत्यक्षरार्थः, रागनाशे कृते प्रच्यतिरिति भावः ।
यदा रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे स्वयमेव शाम्यतीत्यर्थः । परपक्षो
तु हननविरोधिक्रिया कार्येत्युक्तेऽपि हननस्येष्टसाधनत्वभ्रान्त्यनिरासात्
प्रच्यतिर्दुर्व्वारा । तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥
भावाध्याभावेन तद्विषयकक्षतत्वात् कार्यभावनत्वाद्यर्थः । यदे-
त्युक्तपक्षे निवृत्त्युपलक्षितमौदासीन्यं यस्माद्विशिष्टाभावापक्षमेवेति
व्याख्येयं स्वतः सिद्धस्यौदासीन्यस्य नञर्थसाधित्वेऽप्यादानार्थं निवृत्त्युप-
लक्षितत्वमिति ध्येयं । तस्य वटोर्व्रतमित्यनुष्ठेयक्रियावाचिव्रतशब्देन
कार्यमुपक्रम्य “नेत्तोद्यन्तमादित्य” इति प्रजापतिव्रतमुक्तं ; अत उप-
क्रमबलात्तत्र नञ ईतमविरोधिसङ्गन्यक्रियानस्तत्वाङ्गीकृता एवमगौ-
रसुरा अधर्म इत्यादौ नाम धात्वर्थयुक्तस्य नञः प्रतिषेधवाचित्वावा-
गात् अन्यविबद्धकक्षकत्वं । एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्राभावमेव
नञर्थं मन्यामहे इत्यर्थः । दुःखाभावफलके नञर्थे सिद्धे निषेधशा-
स्त्रमानत्ववर्दान्ताणां ब्रह्मणि मानत्वमिति भावः ; तर्ह्यक्रियार्थाना-
मानर्थत्वमिति सूत्रं त्रिविधमिति तत्राह ॥ तस्मादिति ॥ वेदा-

गुणास्थानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यं । य-
दणुक्तं • कर्त्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं
स्यात् सप्तस्त्रीणां वंसुमतीत्यादिवदिति तत् परिहृतं, रज्जु-
रिचं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् ।
ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनात् न रज्जुस्व-
रूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तं । अत्रोच्यते । नावगतब्रह्मात्म-
भावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं • ब्रह्मात्मभाववि-
रोधात् । न हि, शरीराणां आत्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं
दृष्टमिति, तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमान-
निवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति
शक्यं कल्पयितुं । न हि, धर्मिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो
धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति, तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभि-
मानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । न च
कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव
कुण्डलविमुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्व-
निमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या “अशरीरं वाव सन्नं न प्रि-
याप्रियेऽप्युन्नत” इति । अशरीरे पतिते अशरीरत्वं स्यात् न जीवत

कामां स्वार्थं फलवत्त्वाद्यर्थक्याविषयं तदित्यर्थः । यदपीत्यादिस्य स्वार्थं
अङ्गव्यानमात्रात् संसारानिहतावपि साक्षात्कारात् जीवत एव मुक्ति-
दुरपज्जवं सति दृष्टान्तमाह । उच्यते इत्यादिना । ब्रह्माहमिति
साक्षात्कारे विरोधादित्यर्थः । तत्त्वविदो जीवन्मुक्तौ मानमाह ।

इति चेत्, न, सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न ह्यात्मनः
शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्ता अन्यतः सशरीरत्वं
शक्यं कल्पयितुं । नित्यमशरीरत्वं अकर्मनिमित्तत्वादित्येवोच्यते ।
तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत्, न, शरीरसम्बन्ध-
स्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकतत्त्वमिद्वेः । शरीरसम्बन्धस्य
धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैवैषा
अनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः ।
सन्निधानमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न । धन-

तदुक्तं श्रुत्येति ॥ जीवतोऽशरीरत्वं विशुद्धमिति शङ्कते ॥ शरीर-
इति ॥ आत्मनो देहसम्बन्धस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वादतत्त्वधिया तन्नाशरूप-
मशरीरत्वं जीवतो युक्तमित्याह ॥ नेत्यादिना ॥ असङ्गात्स्वरूपत्वश-
रीरत्वं तत्त्वधिया जीवतो व्यन्यत इत्याह ॥ नित्यमिति ॥ देहात्मनोः
सम्बन्धः सत्य इति शङ्कते ॥ तत्कृतमिति ॥ तन्नाशार्थं कार्यधर्मेति भावः ।
आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः, तस्यां सत्यां सम्बन्ध-
अभ्येत्यन्योन्याश्रयादेकस्यासिद्ध्या द्वितीयस्यासिद्धिः स्यादिति परिह-
रति ॥ नेत्यादिना ॥ नन्वेतद्देहजन्यधर्माधर्मकर्मण्य एतद्देहसम्बन्ध-
हेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः, पूर्वदेहकर्मण्य एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्व-
देहस्य तत्पूर्वदेहकर्मण्य एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहस्य पूर्वदेहकृत-
कर्मण्य इति बीजाङ्कुरवदनादत्वान्नायं दोष इत्यत आह ॥ अन्येति ॥
अप्रामाणिकीत्यर्थः । न हि बीजादङ्कुरः ततो बीजान्तरस्य यथा प्रवृत्तेः
दृश्यते तदवात्मनो देहसम्बन्धः पूर्वकर्मकृतः प्रवृत्तः, नाप्यस्ति क-
श्चिदागमः प्रवृत्तासङ्को होत्यादिः श्रुतिः सर्वकर्तृत्वं वारयतीति भावः ।
तत्र युक्तिमाह ॥ क्रियेति ॥ जूटस्थस्य कृत्ययोगात् कर्तृत्वमित्यर्थः ।
स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकसन्निधिना कर्तृत्वमिति शङ्कां दृष्टान्तवैष-
म्येन निरस्यति ॥ नेति ॥ राजादीनां स्वकीयभृत्यकार्यं कर्तृत्वं युक्तं
नात्मन इत्यर्थः । देहकर्मणोरविद्याभूमौ बीजाङ्कुरवदावर्तमानयो-

दानाद्युपाजितभृत्यसम्बन्धित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेर्न स्वात्मनो
धनदानादिवक्त्ररीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चि-
च्छक्तं कल्पयितुं । मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः । एतेन
यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातं । अत्राहुः देहादिव्यतिरिक्तस्या-
त्मन आत्मोपे देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति । न । प्रमि-
द्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदो
यथा केशरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्द-
प्रत्ययभाक्तुस्थोऽन्यः प्रसिद्धस्तनश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः कौर्य-
शौर्यादिभिः सिंहगुणैः सम्पन्नः सिद्धः, तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्र-
त्ययौ गौणौ भवतः नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्र-
त्ययौ भ्रातृनिमित्ताविव भवतः, न गौणौ । यथा मन्दान्धकारे
“स्वाणुरयं” इत्यश्रुत्तमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्वाणुविषयौ ।
यथा वा, शुद्धिकायामकस्मात् “रजतमिदं” इति निश्चितश-

रात्मना सम्बन्धो भ्रातृकृत एवेत्याह ॥ मिथ्येति ॥ ननु “यजेत” इति
विधानुपपत्त्यात्मनः कर्तृत्वमेष्टव्यमिति तत्राह ॥ एतेनेति ॥ भ्रातृकृतेन
देहादिसम्बन्धेन यागादिकर्तृत्वमात्रस्य बोधाद्याख्यातमित्यर्थः ॥ अत्राहुः
प्राभाकरा इत्यर्थः ॥ आत्म्यभीवाद्देहसम्बन्धादिकं सत्यमिति भावः भेद-
ज्ञानाभावात्त गौण इत्याह ॥ नेति ॥ प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुभेदो
हेन तस्य गौणमुख्यज्ञानाश्रयत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । यस्य तस्य पुंसो गौणो
भवतः इत्यन्वयः । शौर्यादिगुणविषयावित्यर्थः । तस्य त्विति ॥ भेद-
ज्ञानसूत्रस्य पुंस इत्यर्थः शब्दप्रत्ययाविति ॥ शब्दः शब्दबोधश्चेत्यर्थः
संज्ञबमूलौ तावदाह रति ॥ यथा मन्देति ॥ यदा संज्ञबमूलबोर्न गौ-
णत्वं तदा भ्रातृमूलयोः किं वाच्यमित्याह ॥ यथा वेति ॥ अकस्मा-
दिति ॥ अतर्जितादृहादिना संस्कारोद्बोधे सतीत्यर्थः । निरुपचारेण
मुक्तज्ञानं विनेत्यर्थः । देहादिव्यतिरिक्तात्मास्त्ववादिनामिति, देहा-

ब्दप्रत्ययौ तद्देहादिसङ्गातेऽहमिति निरूपचारेण शब्दप्रत्यया-
वात्मानात्मविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ ब्रूयितुं ।
आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपास्तानामिवावि-
विकौ शब्दप्रत्ययौ भवतः । तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्व-
वादिनां देहादावहं प्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः, तस्मान्निश्चयाप्र-
त्ययनिमित्तत्वात् सृष्टरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरी-
रत्वं । तथा च ब्रह्मविद्दिषया श्रुतिसद्यथा “अहिनिर्ल्पपनी वल्लीके
मृतप्रत्यक्षा शयीतेवमेवेदं शरीरं श्रुते अथायमशरीरोऽमृतः
प्राणो ब्रह्मैव तेज एव” इति । “मच्चतुरचचुरिव सकर्षोऽकर्ष इव
सवागवागिव समनः अमना इव सप्राणोऽप्राण इव” इति च ।
स्मृतिरपि च “स्थितप्रज्ञस्य का भाषा” इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणा-
न्याचक्षाणा विदुषः सर्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति । तस्मान्नावगत-
ब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं । यस्य तु यथापूर्वं संसा-

त्तवादिनाम् नैव्यभिमान इति भावः । जीवन्मुक्तौ प्रमादमाह ॥ तथा
चेति ॥ तत्र जीवन्मुक्तस्य देहे यथा दृष्टान्तः । अहिनिर्ल्पपनी सर्प-
त्वक् वल्लीकादौ प्रवृत्ता निक्षिप्ता मृतसर्पस्य तत्ताभिमाना वर्तन्ते,
एवमेवेदं विदुषा तत्ताभिमानं शरीरं तिष्ठति । अथ तथा तथा
निर्मलसर्पवदेवायं देहस्योऽशरीरः, विदुषो देहसर्वस्य तत्त्वोवाभिमा-
नाभावादशरीरत्वादमृतः प्राप्नोतीति प्राप्नो जीवन्नपि ब्रह्मैव किं तद्-
स्य तेजः सर्वं ध्यातिरानन्द एवेत्यर्थः, वस्तुतोऽचचुरपि बाधितचचु-
रायमुत्पत्त्या सचचुरिवेत्यादि योज्यं । इत्यनवयमिति । ब्रह्मात्मज्ञाना-
न्मुक्तिनाभात् सिद्धं वेदान्तानां प्रामाण्यं हितशासनाप्यास्तत्त्वनिर्दा-

वित्तं नामावगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यं । यत्तु पुनरुक्तं श्रवणात्
पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दृष्टानादिधिषेधत्वं ब्रह्मणो न
स्वरूपपर्यवस्यमित्यमिति, न, श्रवणार्थत्वात् मनननिदिध्यासन-
योः । यदि श्रवणं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत् तदा विधि-
शेषत्वं । न तु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवग-
त्यर्थत्वात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं
ब्रह्मणः सम्भवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्त-

घतया स्मृतमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य श्रवणवन्मनननिदिध्यासनयो-
रप्यवान्तरवाक्यभेदेन विध्यङ्गीकारात् ब्रह्मणो विधिषेधत्वमुद्दिश्य ज्ञा-
नलभ्यतया प्राधान्यादित्याह ॥ नेति ॥ श्रवणं ज्ञानकरणवेदान्तगोच-
रत्वात् प्रधानं मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयगोचरत्वात्तदङ्गत्वं नियमा-
दयस्य ज्ञान उपयोगः सर्वोपेक्षान्यायादिति मन्तव्यं । तर्हि ज्ञाने
विधिः किमिति त्यक्तस्तत्राह ॥ यदि हीति ॥ यदि ज्ञाने विधिमङ्गी-
कृत्य वेदान्तरवगतं ब्रह्मविधेयसत्यादिवाक्यैर्लब्धज्ञानेनाज्ञाननिवृत्ति-
रूपफललाभे सतीत्यर्थः ज्ञाने कर्म कारकत्वेन विनियुज्येत तदा
विधिषेधत्वं स्यात् । न त्ववगतस्य विनियुक्तत्वमस्ति, प्राप्तावगता कला-
लाभे विध्ययोगादित्यर्थः ॥ तस्माद्विध्यसम्भवात् । अतः शेषत्वासम्भ-
वात् ॥ सूत्रं योजयति ॥ स्वतन्त्रमिति ॥ एवञ्च सतीति । चोवधारणे
उक्तरीत्या ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये सत्येव भगवतो व्यासस्य एधक्शास्त्रकृति-
युक्ता, धर्मेविलक्षणप्रमेयलाभात् वेदान्तानां कार्यपरत्वे तु प्रमेयाभे-
दात् युक्तेत्यर्थः । ननु मानसधर्माविचारार्थं एधगारम्भ इत्याशङ्का-
ह । आरम्भमात्रमेति । अथ वाङ्मसाधनधर्माविचारानन्तरं अतो
वाङ्मसधर्मस्य मुक्तिद्वारा मानसोपासना धर्महेतुत्वात् परिशिष्टो मा-
नसधर्मो जिज्ञास्य इति सूत्रं स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह । अथेति ।
द्वितीयाध्याये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वनिर्णयानन्तरं शेषिणाशेषस्य
प्रयोगसम्भवात् काः क्रतुशेषः का वा पुरुषशेष इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः ।
इवमारभेत नेत्यादि ॥ तस्मादवान्तरधर्मार्थमारम्भ इत्युक्तमिति

वाक्यसमन्वयादिति सिद्धं, एवञ्च सत्यत्वात् न ब्रह्मजिज्ञासेति
शास्त्रारम्भ उपपद्यते । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि अद्यात्वे धर्म-
जिज्ञासेत्येवार्थत्वात् पृथक्शास्त्रमारभेत, आरभ्यमानं चैवं
आरभेत अद्यात् : परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्यद्यात् : क्लृप्त्यपेक्षार्थ-
योजिज्ञासेतिवत् ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति, तदर्थो युक्तः
शास्त्रारम्भोऽद्यात् न ब्रह्मजिज्ञासेति । तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतद-
वसाना एव सर्वे विधयः सर्वेषां चेतरेषां प्रमाणानि । न
ह्येयानुपादेयाद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमादकाणि प्रमा-
णानि भवितुमर्हन्तीति । अपि चाहुः ॥

“गौलमित्याहो नो ऽसत्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ।

सत् ब्रह्मात्माहमित्येवंबाधे कार्यं कथं भवेत् ॥

अश्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमादत्वमात्मनः ।

अश्विष्टः स्यात् प्रमातृव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥

देहात्मप्रत्ययो यदत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।

लौकिकं तददेवेहं प्रमाणं लात्मनिश्चयात्” इति ॥

चतुःसूत्री समाप्ता ॥”

भावः । स्वमते सूत्रानुगुणमस्मीत्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ जैमिनिना ब्रह्म न
विचारितमिति तज्जिज्ञास्यत्वसूत्रञ्च युक्तमित्यर्थः । वेदार्थस्येदद्वैतं तर्हि
द्वैतसापेक्षविध्यादीनां का गतिरित्याशङ्क्य, ज्ञानात् प्रागेव तेषां
प्रामाण्यं न पश्चादित्याह ॥ तस्मादिति । ज्ञानस्य प्रमेयप्रमादबाधक-
त्वादित्यर्थः । ब्रह्म न कार्यशेषः तद्ब्रह्मात् प्रागेव सर्वव्यवहार इत्यत्र
ब्रह्मविदां मायामुदाहरति । अपि चेति । सदबाधितं ब्रह्म पूर्वमा-

“ न ब्रह्मपुस्तके चतुःसूत्रीसमाप्तेति पाठो नास्ति ।

एवं तावदेदानीं वाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मत्वमिति*
तात्पर्येण समन्विता नामान्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्य-
वमानमुक्तं । ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्तिं जगदुत्पत्तिस्थितिनाश-
कारणमित्युक्तं । साक्षादयस्तु परिनिर्दिष्टं वस्तु प्रमाणान्तर-

त्मा विषयानादत्त इति सर्वमात्म्यमिति चेत्स्मो धे जाते सति पुत्रदेहादेः
सत्ताबाधनात् सायामात्रत्वनिश्चयात् पुत्रदादिभिरहमिति स्वीय-
दुःखसुखभाक्तागुणयोगादेः सात्म्यमभिमतस्य “नरोऽहं कर्त्ता मृदुः” इति
मिथ्यात्वाभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोरसत्वे कार्यं विधिविधेधादि-
व्यवहारः कथं भवेत्, हेत्वभावात् न कथञ्चिद्भवेदित्यर्थः । नन्वहं
ब्रह्मेति बोधा बाधितः, अहमर्थस्य प्रमातुः ब्रह्मात्मायोगादित्याशङ्क्य,
प्रमादत्वस्याज्ञानविलसितान्तःकरणतादात्म्यकृतत्वान्न बाध इत्याह ॥
अन्वेष्टव्यः इति ॥ “य आत्मापहतपाप्मा विरजा विमल्युर्विशोक्तः सो
ऽन्वेष्टव्यः” इति श्रुतेः ज्ञातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागेवाज्ञानाच्चिदा-
तारात्मनः प्रमादत्वं, प्रमातेव ज्ञातः सन् पाप्मरागदेषमरणविवर्जितः
परमात्मा स्यादित्यर्थः । प्रमादत्वस्य कल्पितत्वे तदाश्रितानां प्रमाणानां
प्रामाण्यं कथमित्यत आह ॥ देहेति ॥ यथा देहात्मप्रथयः कल्पितो
भवेऽपि व्यवहाराकृतया मानत्वेनेष्यते वैदिकैः, तद्वैलौकिकमध्यस्थादि-
कमात्मबोधावधिव्यवहारकाले बाधाभावात् व्यावहारिकं प्रामाण्यमि-
ष्यतां, वेदान्तानान्तु कालत्रयाबाध्यबोधितत्वात् तत्त्वावेदकं प्रामाण्य-
मिति तु शब्दार्थः ॥ आत्मनिश्चयात् ॥ आत्मनिश्चयादित्याहुर्मर्यादायां ।
प्रमादत्वस्य कल्पितत्वेऽपि विषयाबाधात् प्रामाण्यमिति भावः ।

“रामनामि परे धासि कृत्स्नास्त्राय समन्वयः ।

कायतात्पर्यबाधेन साधितः शुद्धबुद्धये” ॥

इत्तमनृशरीरकक्षयमवान्तरसङ्कृतिमाह ॥ साक्षादयन्विति ॥ भवतु
सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः, तथापि मानान्तराद्येभ्यो ब्रह्मणि शक्ति-
यहायोगात् कूटस्थत्वेन अविकारित्वेन कारणत्वायोगाच्च न समन्वयः,
किन्तु सर्गाद्यं कार्यं जडप्रकृतिकं कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानगम्ये

* ब्रह्मत्वमिति पाठो मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

गम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुमिमा-
नास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्व्वेव तु वेदान्त-
वाक्येषु सृष्टिविषयेषु अनुमानेनैव कार्य्येण कारणं लिखन्त्य-
धितं । प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति साङ्ख्या मन्यन्ते ।
काणादास्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते,
अणूंश्च समवायिकारणं । एवं अन्येऽपि तार्किका वाक्याभास-
युक्ताभाषावदृग्भाः पूर्व्वपक्षवादिन इदोत्तिष्ठन्ते । तत्र पदवा-
क्यप्रमाणज्ञेनाचार्य्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्श-
नाय वाक्याभासयुक्ताभासप्रतिपत्तयः पूर्व्वपक्षीकृत्य निराकि-
यन्ते । तत्र साङ्ख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं अगतः कारणमिति

त्रिगुणे प्रधाने समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः । सिद्धं मानान्तरगम्यमेव-
त्याद्यहः शक्तियहार्थः, अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तियह-
सम्भवात् तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तं । किञ्च “तेजसा सोम्य
मुक्तेन सन्मूलमन्विच्छ” इत्याद्याः श्रुतयः । मुक्तेन लिङ्गेन कारणस्य स्वतो
ऽन्वेषणं दर्शयन्ती मानान्तरसिद्धमेव जगत्कारणं वदन्तीत्याह ॥ सर्व्व-
स्विति ॥ नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेर्योग्यप्रहायोगात् कथमनुमानं
तत्राह ॥ प्रधानेति ॥ यत्कार्य्यं तज्जडप्रकृतिकं यथा घटाः, यज्जडं तच्चे-
तनसंयुक्तं यथा रथादिरिति सामान्यतोदृष्टानुमानगम्याः प्रधानपुरु-
षसंयोगा इत्यर्थः । अद्वितीयब्रह्मणः कारकत्वविरोधिमतानैरमाह ॥
काणादास्त्विति ॥ सृष्टिवाक्येभ्य एव परार्थानुमानरूपेभ्यो यत् कार्य्यं
तत् बुद्धिमत्कर्टकमिति । ईश्वरं कर्त्तारं परमाणूंश्च यत् कार्य्यद्वयं तत्
स्वन्यूनपरिमाज्जद्वयारब्धमित्यनुमिमत इत्यर्थः । अन्येऽपि बाह्यादयः
“असदा इदमय आसीत्” इत्यादिवाक्याभासः । यदस्तु तच्छून्यावसानं
यथा दीप इति युक्त्यावभासः । एवं वादिविप्रतिपत्तिमुक्ता तन्निरासा-
योगात्तद्वचसन्दर्भमवतारयति । तत्रेति ॥ वादिविवाद सतीत्यर्थः ॥ आ-
कारब्रह्मीमांसान्यायनिधिवात् पदवाक्यप्रमाणत्वं यज्जगत्कारणं तच्चे-

मन्यमाना आहुः “यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्ते-
 ब्रह्मज्ञो जगत्कारणत्वं प्रदर्शयन्ति, इत्येवंचक्षानि प्रधानकारण-
 पक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तित्वं तावत् प्रधानस्यापि स्व-
 विकारविषयमुपपद्यते, एवं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते । कथं । यत्त्वं ज्ञानं
 मन्यमेव सत्त्वधर्मः “सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्” इति स्मृतेः । तेन
 च सत्त्वधर्मस्य ज्ञानेन कार्यकारणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः
 प्रसिद्धाः, सत्त्वस्य हि निरतिशयोक्त्यैव सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धं । न च
 केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चि-
 ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यं, त्रिगुणत्वात् प्रधानस्य सर्वज्ञानकारण-
 भूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यते, इति प्रधानस्याचेतनस्यैव
 मतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु । अवशाच्च त्वयापि सर्वज्ञं
 ब्रह्माभुपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभुपगन्तव्यं ।
 न हि सर्वविषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथा हि ज्ञानस्य

तन्मधेतनं वेति ईक्ष्यस्य मुख्यत्वगौणत्वाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह ॥
 तत्र साक्षा इति ॥ अपिशब्दावेवकारार्थो स देवेत्यादिस्युद्धब्रह्म-
 निष्ठावाक्यानां प्रधानपूरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वोक्तेः शुद्धादिसङ्गतयः ।
 पूर्वपक्षे जीवस्य प्रधानत्वोपापत्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मैक्यज्ञानमिति विवेकः ।
 अचेतनसत्त्वस्यैव सर्वज्ञत्वं, न चेतनस्येत्याह ॥ तेन च सत्त्वधर्म्येति । न
 केवलस्येति अन्यज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात् निष्ठापनक्षेरकार्यत्वाच्चिन्मा-
 त्रस्य न सर्वज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः । ननु गुणाश्च साम्यावस्थायां सत्त्वस्योत्प-
 र्धाभावात् कथं सर्वज्ञतेत्याह ॥ त्रिगुणत्वादिति । अथो गुणा एव
 प्रधानं तस्य साम्यावस्था तदभेदेन प्रधानमित्युच्यते । तदवस्थावामपि
 प्रणये सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं सर्वज्ञत्वमस्तमित्यर्थः । ननु मया किं
 मिति शक्तिमत्त्वरूपं ज्ञानं सर्वज्ञत्वमङ्गीकार्यमिति तत्राह ॥ न हीति ॥

नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो द्योयेत । अथानित्यं
तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमे उपरमेतापि ब्रह्म । तदा सर्व-
ज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपि च प्रागुत्पत्तेः सर्व-
कारकशून्यं ब्रह्मैवैतत्त्वया । न च ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रिया-
दीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना । अपि च प्रधान-
स्थानेकात्मकस्य परिणामसम्भवात् कारणत्वोपपत्तिः सृष्टादिवत्
नामंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मणः^१ इत्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभते ॥

ईक्षतेर्नाशब्दं ॥ ५ ॥

न साङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं
वेदान्तेष्वश्रयितुं । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दं । ईक्षतेः ईक्षि-
तत्वश्रवणात् कारणस्य । कथं । एवं हि श्रूयते “सदेव सौम्येद-
मय आसीत्” “एकमेवाद्वितीयं” इत्युपक्रम्य “तदैक्षत ब्रह्म स्यां
प्रजायेय” इति “तत्तेजोऽसृजत” इति तत्रेदं शब्दवाच्यं नाम-
रूपव्याकृतं जगत् प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्य तस्यैव प्रकृतस्य
सशब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकतेजःप्रसृतेः स्मृत्युत्वं दर्शयति । तथाच
अन्यत्र “आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नान्यत् किञ्चनमिवत्

अनित्यज्ञानस्य प्रणये नाज्ञात् शक्तिमत्त्वं वाच्यं कारकाभावाच्चेत्याह ।
अपि चेति । त्रैलोक्यः कारकत्वं कृतिपादे समर्हति प्रधानादेः कारकत्वं
तर्कपादे युक्तिभिर्निरस्यति । अधुना तु श्रुत्या निरस्यति । ईक्षतेर्ना-
शब्दमिति । ईक्षितश्रवणात् वेदशब्दावाच्यमशब्दं प्रधानं । अशब्द-
त्वाच्च कारकमिति सूत्रयोजना । तत् सशब्दवाच्यं कारकमेकत
ईक्षितमेवाह । वक्रिति । ब्रह्मपञ्चरूपेण स्थित्यर्थमहमेवोपादानवतया

म ऐक्षत लोकांस्तु सृजता इति" "स इमां लोकानसृजत" इति
 ईक्षापूर्वकामेव सृष्टिमाचष्टे । कचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तु-
 त्याह "स ईक्षाच्चक्रे स प्राणमसृजत" इति । ईक्षतेरिति च
 धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः यजतेरितिवत् न धातुनिर्देशः । तेन "यः
 सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामस्वरूप-
 मसृज्य जायते" इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वा-
 क्यानि उदाहर्यव्यानि । यत्तु उक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं
 प्रधानं भविष्यतीति, तन्नोपपद्यते । न हि प्रधानावस्थायां
 गुणमास्यात् सत्त्वधर्मा ज्ञानं सम्भवति । न नूक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन
 सर्वज्ञं भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते । यदि गुणमास्ये सति
 सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं

कार्यभेदाज्जनिष्यामीत्याह ॥ प्रेति ॥ एवं तत् सदीक्षित्वा आकाशं वा-
 युश्च सृष्ट्वा तेजः सृष्ट्वदित्याह ॥ तदिति ॥ मिथश्चक्षुत् सत्त्वाक्रान्त
 मिति यावत् । "सजीवाभिन्नः परमात्माः" "प्राणमसृजत प्राणान्छुडां खं
 वायुर्व्यानिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नादीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः
 लोकेषु नाम च" इत्युक्ताः षोडशकलाः, ननु इक्षितपौ धातुनिर्देशे इति
 कात्यायनस्मरणादीक्षतेरिति पदेन तिवन्तेन धातुरुच्यते । तेन धात्वर्थ
 ईक्षत्वं कथं व्याख्यायतं इत्याशङ्क्य लक्षययेत्याह ॥ ईक्षतेरिति चेति ॥
 इतिकर्तव्यताविधेर्भूजतेः पूर्वत्वमिति जैमिनिसूत्रे यथा यजतेतप-
 देन लक्षयया धात्वर्थो याग उच्यते तददिहापीत्यर्थः सौख्यादिविज्ञ-
 तियागस्याङ्गानामविधानात् पूर्ववत्त्वं दर्शादिप्रकृतिष्याङ्गवत्त्वमिति
 सूत्रार्थः । धात्वर्थनिर्देशेन लाभमाह ॥ तेनेति ॥ सामान्यतः सर्वज्ञो
 विशेषतः सर्वविदिति भेदः ज्ञानमीक्ष्यमेव तपः । तपस्विनः यत्न-
 माह ॥ तस्मादिति ॥ एतत्कार्यं सूत्राख्यं ब्रह्म । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञान-
 त्वमङ्गीकृत्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं निरस्तं । सम्प्रति न केवलजडइति-

रजस्तमोऽव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धकशक्तिमाश्रित्य किञ्चि-
 ज्ञत्वमुच्यते । अपि च नामास्तिका सत्त्ववृत्तिर्जानाति नामि-
 धीयते । न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति । तस्मादनुपपन्नं
 प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं । योगिनान्तु चेतनत्वात् सर्वोत्कर्षनिमित्तं स-
 र्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणं । अथ पुनः साक्षिनिमित्तमोक्षित्वं
 प्रधानस्य कल्प्येत यथाग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्दग्धत्वं । तथा
 सति यन्निमित्तमोक्षित्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म
 जगतः कारणमिति युक्तं । यत् पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्व-
 ज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्या
 सम्भवादित्यत्रोच्यते । इदं तावद्भवान् प्रष्टव्यः कथं नित्यज्ञान-
 क्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति ; यस्य हि सर्वत्रिषयावभामनस्य
 ज्ञानं नित्यमस्ति सो सर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धं ; अनित्यत्वे हि
 ज्ञानस्य कदाचित् जानाति कदाचित् न जानाति, इत्यसर्वज्ञत्व-
 मपि स्यात्, नमौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञान-
 विषयः स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेत्, न प्रतौष्णप्रकाशे
 ऽपि सवितरि दहति प्रकाशति, इति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् ।
 ननु सवितुर्दाहप्रकाशसंयोगे सति दहति प्रकाशतीति व्यपदेशः

ज्ञानशब्दार्थः किन्तु साक्षिबोधविशिष्टा वृत्तिर्दन्तिवृत्तबोधो वा ज्ञानं ।
 तस्मादस्य प्रधानस्य नास्तीत्याह । अपि चेति । साक्षित्वमस्ति येनेत-
 ज्ञानवत्त्वं स्यादिति शेषः । ननु सत्त्ववृत्तिमात्रेण योगिनां सर्वज्ञत्व-
 मुक्तमित्यत्र आह । योगिनान्विति । सत्त्वरसाक्तमतमाह । अथेति ।
 सर्वज्ञत्वं नाम सर्वगोचरज्ञानवत्त्वं न ज्ञानकर्तृत्वं ज्ञानस्य कृत्यसा-
 ध्यत्वादिति हृदि कृत्वा पृच्छति । इदं तावदिति । सर्वं जानामीति

स्यात्, न तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्म्मसंयोगोऽस्तीति विषमो
 दृष्टान्तः । नामत्यपि कर्म्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यप-
 देशदर्शनादेवमसत्यपि ज्ञानकर्म्मणि ब्रह्मणस्तदैक्षतेति कर्तृत्व-
 व्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यं कर्म्मापेक्षायां तु ब्रह्मणि ईक्षितत्वश्रु-
 तयः सुतरामुपपन्नाः, किं पुनस्तत्कर्म्म यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वर-
 ज्ञानस्य विषयोभवति इति । तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्व्वचनीये नाम-
 रूपे अव्याहृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः, यत् प्रसादाद्धि यो-
 गिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्र-
 विदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यशुद्धस्येश्वरस्य सृष्टिमितिमंहति-
 विषयं नित्यज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरी-
 रादिमन्वन्धमन्तरेणेक्षितत्वमनुपपन्नमिति, न तच्चाद्यमवतरति

शब्दसाधुत्वं शङ्कते ॥ ज्ञाननिवृत्त्येव इति ॥ नित्यस्यापि ज्ञानस्य तद-
 र्थापहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपाद्भेदं कल्पयित्वा कार्यत्वेपचाराद्ब्रह्मणस्तत्त्वं
 कर्तृत्वव्यपदेशः साधुरिति । दृष्टान्तमाह ॥ न प्रवर्ततेति ॥ सन्ततेत्यर्थः ।
 असत्यपि अविवक्षितेऽपि, ननु प्रकाशतेरकर्म्मकत्वात् सविता प्रकाशते
 इति प्रतियोगेऽपि जानाते सकर्म्मकत्वात् कर्म्माभावे तदैक्षतेत्युक्तं इति
 तथाह ॥ कर्म्मापेक्षायान्वीति ॥ कर्म्माविवक्षायांमपि प्रकाशरूपे स-
 वितरि प्रकाशत इति कथञ्चित् प्रकाशक्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वेपचार-
 वञ्चितात्मन्यपि चिद्भूषण कर्तृत्वेपचाराच्च वैषम्यमित्युक्तं पूर्वं । अधुना
 तु कुम्भकारस्य खोपाध्वान्तःकरणवृत्तिरूपेक्षयवदोश्वरस्यापि खोपा-
 ध्वविद्यायाः विविधवृत्तिसंस्कारायाः प्रजयावसानेनोद्भूतसंस्कारायाः
 समाप्ताः कश्चित् परिग्रामः तस्यां सृष्टारूपेण निम्ननिर्वाणकार्यवि-
 धयकं ईक्षत्वं तस्य कार्यत्वात् कर्म्मसङ्गावाच्च तत्कर्तृत्वं मुख्यमिति
 द्योतयति ॥ सुतरामिति ॥ ननु मायोपाधिकविम्बचिन्मात्रस्येश्वरस्य
 कथमीक्ष्यं प्रति मुख्यं कर्तृत्वं कृत्यभावादिति चेत् । न । कार्यानुक्त-

रत्नप्रभाभासितशाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्यस्य शुद्धिपत्र ।

पृष्ठाङ्कः	पंक्त्यङ्कः	अशुद्धं	शुद्धं
१ . . . . २	{ जगज्जावरमनन्त- सुखाकृतिं }		{ जगज्जावरमनन्त- सुखाकृतिं }
१ . . . . ११	भाषास्मिताऽस्य	भासा स्मितास्य	
२ . . . . १७	सस्यादि	शस्यादि	
२ . . . . २८	प्रतिष्ठा काम	प्रतिष्ठाकाम	
३ . . . . १७	स्वाथ	स्वार्थ	
११ . . . . २४	लक्षणा	लक्षणं	
१४ . . . . १७	शून्यत्व	शून्यत्वं	
१६ . . . . १६	व ते	वर्णते	
२५ . . . . १४	कर्मणा	कर्मणां	
२६ . . . . २८	मुक्ति	मुक्तिः	
२७ . . . . २६	प्रवर्त्तिवर्ध	प्रवर्त्तिवर्ध	
२८ . . . . ११	प्रवर्त्तते	प्रवर्त्तते	
३३ . . . . १७	व्युत्पत्त्या	व्युत्पत्त्या	
३४ . . . . १६	शुक्तित्व	शुक्तित्व	
३५ . . . . २६	वेदा	वेदा	
३५ . . . . १०	विप्रतिपत्तीनां . . .	विप्रतिपत्तीनां	
४० . . . . १३	पुरुष	पुरुष	
४२ . . . . २१	शाखासु	शाखासु	
४६ . . . . २२	ज्ञात्	ज्ञानात्	
४८ . . . . २७	ज्ञात्	ज्ञानात्	
४९ . . . . ५	यत्वं	यत्वं	
५० . . . . २२	दीद्	दीत्	
५१ . . . . ५	त्वाद्	त्वात्	
५२ . . . . ९	दीद्	दीत्	

उदाहरः	पंक्त्यङ्कः	अक्षरं	शब्दः
५३ .. .. ७	तद्	तत्	
५४ .. १२	चास	चाख	
५७ .. .. ७८	प्यंते	थ्यंते	
५८ .. .. ८	ब्रह्मण	ब्रह्मण	
७१ .. .. ६	हननभाव	हननाभाव	
६१ .. .. १७	युक्त्यावभास	युक्त्याभास	
६६ .. .. २१	समान्मुखः	सर्गेान्मुखः	